

વિકૃતકામા કિલ ગોપકન્યા મુરારિયાદાપિતચિત્તવૃત્ત ।
દ્ધ્યાદકં મોહવશાદયોચ્ચ ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ॥ ૨

જેની ચિત્તરૂપિ મુરારિના ચરણ કમલમા ચોટેલી છે એની
કેદારક ગોપકન્યા રૂપ દહીં વેચવાની ધરગાથી ધરમાથી નીકળી,
એણે મન તેા મુરારિની પાસે ઉઠ તેથી પ્રેમવશ લાન લૂની
જવાથી 'દહીં હો દહીં' એને બદલે જોરથી 'ગોવિન્દ ! દામોદર
માધવ' આદિ પોકારવા લાગી

મૃદ્ધે મૃદ્ધે ગોપવધુ કદમ્બાઃ સર્વે ભિલિત્વા મમવાચ્ય યોગમ ।
પુણ્યાનિ નામાનિ પઠન્તિ તત્ત્વ ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ॥ ૩

દૂજના પ્રત્યેક ધરમા ગોપિજનો નવરાશ મેળવીને ટોળાબધ
અન્યોઅન્ય મળીને એ મનમોહન માધવના 'ગોવિન્દ દામોદર,
માધવ' એવા પવિત્ર નામોનો જ્વળ કરી કરે છે

મુખશયાના નિલધેનિલેડપિ નામા નિવિધ્વા પ્રવદન્તિ અર્ધા ।
તેનિશ્ચિત્ત તન્મયતાં પ્રજન્તિ ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ॥ ૪

પોતાના ધરમા જ અને તે પણ સુખે સાર્યા પર મુનેલાજ
હોઠો 'હે ગોવિન્દ ! હે દામોદર ! હે માધવ !' એવા વિધ્વ
ભગવાનના પવિત્ર નામોનું નિરંતર રમરણ કરી કરે છે, તે
હોઠો નિ સ સથ ભગવાનની તન્મયતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે

લગ્નવે સદેવ ભજ સુન્દરાષ્ટિ નામાનિ કૃષ્ણસ્ય મનોહરારાણ્ ।
સમસ્તભકતાર્તિ વિનાશનાનિ ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ॥ ૫

હે લગ્ન ! તુ સર્વદાજ મ કૃષ્ણ-દ્વના 'ગોવિન્દ ! દામોદર
માધવ !' એ મનોહર મ જીલ નામોને, કે જે ભક્તોના સ કટોની
નિવૃત્તિ કરનારા છે, તેમને ભજતી રહે

મુખાવસાને ઈદમેવ સારં કુખાવસાને પ્રદમેવ દ્વેષમ ।
દક્ષાવસાને પ્રદમેવ જાત્યં ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ॥ ૬

સુખની સીમામા એ જ સાર છે, કુખના જ તમા એ જ
જાણવાયોગ્ય છે અને સારીરના જ તમાથી પણ એ જ મન
જપવા યોગ્ય છે તે શુ કે એ જ કે 'હે ગોવિન્દ ! હે દામોદર !
હે માધવ !'

શ્રીકૃષ્ણ રાધાવર ગોકુલેશ ગોપાલ ગોવર્ધન નાથ વિષ્ણુ ।
 છાંવે પિબસ્વામૃતમેતદેવ ગોવિન્દ દામોદર માધવોત ॥ ૭
 હે છલ ! તું શ્રીકૃષ્ણ ! રાધારમણ ! જગરાજ ! ગોપાલ !
 ગોવર્ધન ! વિષ્ણુ ! ગોવિન્દ ! દામોદર ! માધવ ! એ નામામૃતનું
 નિરંતર પના કરતી રહે.

છાંવે રસરો મધુરપ્રિયાત્વં સત્યં હિતવાં પરમ વદામિ ।
 અવધુરિથેથા મધુરાક્ષરાણિ ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ॥ ૮
 રસોપને ચાખનારી છલ ! તને મીઠી વસ્તુ ઘણીજ પ્યારી
 લાગે છે એટલા માટે હું તારા હિતની એ ઘણીજ સુદર અને
 સાચી વાત કહું છું . તું નિરંતર 'હે ગોવિન્દ ! દામોદર ! હે
 માધવ !' એ મધુર મંજુલ નામોની આપૂતિ કર્યા કર.

ત્યામેવ યાચે મમર્હોહિ છાંવે સમાગતે હૃદયધરે કૃતાન્તે ।
 વક્તવ્યમેવં મધુરં સુભક્ત્યા ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ॥ ૯
 હે છલ ! હું તારી પાસે એક ભિક્ષા માગું છું તે તુંજ
 મને આપ. તે એજ છે જ્યારે હંડપાણી યમરાજ આ શરીરના
 અંત માટે આવે ત્યારે ઘણાજ પ્રેમથી ગદગદ સ્વરે 'હે ગોવિન્દ !
 હે દામોદર ! હે માધવ !' એ મધુર નામોનું ઉચ્ચારણ કરજે

ગોવિન્દ માધવ સ્તોત્ર ત્રેમથી પાઠ લે કરે
 દામોદર કપાકાને રાહેજે ગોલોક સંચરે.

વૈષ્ણવ ધર્મના મહાન ઉપદેશક અને ઉદ્ધારક

—: પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજ :—

સનાતન હિંદુ ધર્મની અને જ્ઞાનની જ્યોત જ્વલતી રાખનાર આધુનિક યુગના મહાન સંત, મહાન પ્રભુભક્ત, ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાન ઉપદેશક, મહાન ભાગવત કથાકાર, કર્મ ભક્તિ અને વૈરાગ્યના મહાન સંદેશવાહક, પરમ પૂજ્ય શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજનો જન્મ ૧૯૮૨ના ક્રિષ્ણન સુદ ૩ ને સોમવાર તા ૧૫-૨-૧૯૨૬ના શિબ દિને ઈંદોરમાં, વડોદરાના એક દસિણિ સંસ્કારી ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો છે.

એમના પૂજ્ય પિતાશ્રી કેશવ ગુરુદેવ ડોંગરે શાસ્ત્રજ્ઞ છે. એમના પૂજ્ય માતૃશ્રી કમલાદેવી રામભક્ત છે. એમના ભાઈ શ્રી પ્રભાકરભાઈ વેદશાસ્ત્રના વિદ્વાન છે.

એમને બહુધર્મીમાંથી જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ અને વૈરાગ્યના મુશ્કેલો સંપાદ્ય, જે ઉચર વધતી અભ્યાસથી અને અનુભવથી એમણે વિકસાવ્યા આજે જ્ઞાન, કર્મ ભક્તિ અને વૈરાગ્યના મહાન ઉપાસક, પ્રવક્તા અને પ્રચારક તરીકે ભારતભરમાં અને ભારતની બહાર જ્યાં જ્યાં લેખત્રવે વિદ્યમાન છે ત્યાં ત્યાં એમના નામનો મહિમા છે.

લગભગ ૫૦ વર્ષની વયે શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજે પરમાત્માની કોઈ અગમ્ય પ્રેરણાથી ભેદ સંન્યાસ વર્ણ પોતાનું સમગ્ર જીવન શ્રીમદ્ ભાગવતને પવિત્ર ચરિત્ર અપણું કરી લીધું છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતની કથામૃતનું, પરમ પૂજ્ય શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજના સ્વમુખેથી શ્રવણ કરવું એ એક અપૂર્વ લ્હાવો છે. એમની દિવ્ય અમૃતમય વાણીને સ્ત્રોત એના વહેતુમાં શ્રોતાઓને તાલી જાય છે અને પાવન કરે છે.

સાદી, સરળ, સચોટ, માનિક અને ભાવવાહી ભાષામાં શ્રીમદ્ ભાગવત કથાના પ્રસંગોનું વર્ણન જ્યારે શ્રી ડોંગરે મહારાજ કરે છે ત્યારે તે પ્રસંગોના સ્બદ્ધચિત્રો તાદૃશ શ્રોતાઓના માનસપટ ઉપર અંકિત થાય છે, એની ભાવના ધિરસ્મરણીય બની જાય છે. શ્રી ડોંગરે મહારાજની ભાગવતના પ્રસંગો સાંધેની તાદાત્મ્યતા, એકરસતા, એમની વાણીને અલૌકિક બનાવે છે. શ્રીકૃષ્ણને જ્યારે એ “મારો લાલો” કહીને સંબોધે છે ત્યારે એમનું હૃદય ભાવ વિહ્વલ બની જાય છે અને એમની આંખોમાંથી પ્રમાણુઓ વહેવા માડે છે. એમની કથા કહેવાની શૈલી અતિથય ભાવવાહી અને ચિંતાકર્ષક છે. જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ અને વૈરાગ્યના સુચેત્ર સુચેત્રી એમના બહુમુખી વ્યક્તિત્વનું આપણને દર્શન થાય છે. પૂ. ડોંગરે મહારાજ વિષે સ્વામી ચિન્મયનાનંદજી કહે છે જે અહર્નિશ ઈશ્વરનાં અનંત ગુણજ્ઞાન ગાય છે તે સોથી વધુ પૂજનીય છે.

મર્ષાદા પુરોહિતમ શ્રીરામ અને નિષ્કામ ભક્તિના પ્રણેતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની મર્ષાદા અને નિષ્કામ ભક્તિના તાણવાણીથી ભ્રમનું જીવન, એતપ્રોત છે. તેવા સનાતન વૈષ્ણવ ધર્મના મહાન ઉપદેશક અને ઉપધારક પરમ પૂજ્ય શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજને આપણે સપ્રેમ વંદન કરીએ છીએ.

श्री सद्गुरवे नमः

संस्कृति दशनि ग्रंथ

परम पूज्य श्री उंगरे भट्टाराजना
चरण्यु कभणमां
सादर अर्पण्यु

ગુજરાત રાજ્ય રાહત સમિતિ

દે. બહુમાળી સામે, લામ દરવાજા

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૨

તા. ૨૪-૧-૭૬

પૂ. રવિશંકર દાદાનાં આશીર્વાચન

.....સ્વર્ગસ્થ શ્રી છગનભાયા અતિથિગૃહનું ઉદ્ઘાટન પૂ. શ્રી ડોંગરે મહારાજના યુગ હસ્તે યોજાયું છે તે જાણી તેઓ ઘણા રાજી થયા છે. પૂ. દાદા જણાવે છે કે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી અને શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી વૈષ્ણવ સમાજ અતિથિગૃહ બનાવી એક પ્રકારનું ઉત્તમ કાર્ય કરી રહેલ છે. અનેક પ્રવાસીઓને આશીર્વાદરૂપ બનશે. હંથર આ કાર્યને ખૂબ સફળતા આપે એવી તેઓ પ્રાર્થના કરે છે

—પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પાંચારી

આજની ઘડી રળીયામાણી રે

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં શ્રેવ નરોષ્ઠમમ્ ।
દેવીં સરસ્વતીં શ્રેવ તતો જયમુદીરયેત ॥

શ્રી મહેશ્વર નમઃ

શ્રી છગનબાપા અતિથિગૃહનું ઉદ્ઘાટન

સમય • સંજ્ઞાત ૨૦૩૨ના મહાશુક્ર ૧ ને
વિવારે તા ૧-૨-૭૬ • સપાદે ૧૦-૩૦ કલાકે

પ્રાતઃમંથણીય પરમ પૂજ્ય શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજના વરદ હસ્તે

પ્રમુખ • શ્રી ગીરધારીલાલ મહેતા

અતિથિવિશેષ • શ્રી રસિકલાલ કૃપાશંકર વોરા (ધનમાદ)
શ્રી નગીનદાસ ભગવાનદાસ પરીખ (જમશેદપુર)

ॐ
 अकारं विन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
 कामदं मोक्षदं चैव अकाराय नमो नमः ॥

— : भांगलिक प्रसंगो : —

श्री अष्टोत्तरशत श्रीमद् भागवत् ज्ञानयज्ञ

प्रारंभ : संवत् २०३७ ना मङ्गल सुब २ ने सोमवार ता. २-२-७६
 पूर्णाहुति : संवत् २०३७ना मङ्गलसुब १२ ने शुक्रवार ता. २२-२-७६
 भागवत कथा : प्रतिदिन सवादे ६ थी १२; अपादे ३ थी ६
 स्थण : ४/१, यक्ष्मेरीया लेईन (मोर्च) लवानीपुर, कलकत्ता-२०
 मुख्य यजमान : श्री नंदलाल डोडारी
 पोथी यात्रा : श्री नंदलाल ड. डोडारीनां २/१, अद्वैत रोड लवानीपुर नां
 निवासस्थानेथी सवादे ७॥ कलाके प्रस्थान

व्यासपीठ पर : प्रातःस्मरणीय परम पुण्य श्री रामचंद्र आंगरे महाराज

श्री लक्ष्मीनारायण भट्टिनो द्वितीय पाटोत्सव

मभय : संवत् २०३७ना मङ्गलसुब ५ गुरुवार ता. ५-२-७६ सवादे ८ कलाके
 अतिथेयवधि : श्री मोहनलाल जे. जोशी
 व्याख्यान : वेदभूति श्री शंकरलाल बाबरी

અનુક્રમ મંજરી

પ્રમુખ સ્થાનેયી	i
સંપાદકીય	iii
વંદના	v
શ્રી વક્રમીનારાયણ મંદિર જોમાયટી-ટ્રસ્ટી મંડળ	vii
શ્રી કલકત્તા લેખન સમાજ—	
ટ્રસ્ટીમંડળ તથા કાર્યવાહક સમિતિ	viii
માસિક સમિતિ	ix
વિવિધ અમિતિઓ	xii
અંતરૂપિ દર્શન ઝાળ સમિતિ	xv
સ્વયંસેવક સમિતિ	xvi
મહામાનવ આચાર્યન ચોક્કસેવક—	
સ્વ. પૂ. શ્રી હરમનભાઈ	xvii
ઉદ્યોગપતિ અને દાનવીર—	
સ્વ. શ્રી ઉમેદભાઈ ગુણાયભાઈ પટેલ	xxiii
સીમાવર્ધન અને પર્માનુરાગી—	
સ્વ. શ્રી એ. વી. જોશી	xxiv-vi

ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય

પ્રમુખ સ્થાનેથી

કલકત્તાના લેખકોમાં ધાર્મિક ભાવના વધે એ આશયથી શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી લેખક સમાજ અને શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટીએ કરેલા પ્રયાસોના ફળસ્વરૂપ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરનું નિર્માણ કરવામાં આવેલ છે. આપણા સદભાગ્યે સં. ૨૦૩૨નાં વસંતે પંચમીનાં શુભ દિને આ પુનિત મંદિરમાં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવની મનોહર અલૌકિક મુર્તિપ્રતિષ્ઠા પ. પૂ. શ્રી ડૉંગરે મહારાજના સાનિધ્યમાં શ્રી ગીરધારીલાલ મહેતાના વરદૂષ્ટને ઘઈ અને આમ આપણું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું.

કલકત્તામાં આવતા યાત્રાળુઓ તથા પ્રવાસીઓને ઉતરવા માટે કોઈ ચાલી સગવડ ન હોવાને કારણે સ્વ. પૂ. શ્રી છગનભાયાની મહેરણા એક અદ્યતન સુસજ્જ અતિથિગૃહ ઘાલે તેવી હતી. તે મુજબ આ ભવ્ય અતિથિગૃહ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ભગવાનની કૃપાથી પ. પૂ. શ્રી ડૉંગરે મહારાજના શુભ હસ્તે પ. શ્રી છગનભાયા અતિથિગૃહનું ઉદઘાટન ઘઈ રહ્યું છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. અતિથિઓની સગવડતા સચવાઈ રહે તે માટે જરૂરી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે. મંદિરનાં પ્રાંગણમાં આ અતિથિગૃહ ઉતરનાર ભવિકજનો માટે યાત્રાધામ સમુ બની રહેશે.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર તેમજ શ્રી છગનભાયા અતિથિગૃહનું સંચાલન ટ્રસ્ટી મંડળ તેમજ કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની દસતાથી અને આપ સૌના સહકારથી નિષ્પન્ન રૂપે ચરણપાથી ચાલી રહ્યું છે.

ફરીથી એકવાર આપણે પ. પૂ. શ્રી રામચંદ્ર ડૉંગરે મહારાજનાં શ્રી મુખેથી શ્રીમદ્ ભાગવત કથાનું શાનામૃત શ્રીલવા ભાગ્યશાળી બન્યા છીએ. પૂર્વવચના લેખકવજનો માટે આ અપૂર્વ લ્હાવો છે.

પૂ. શ્રી છગનભાયા, શ્રી એ. વી. જોષી અને શ્રી ઉદેશભાઈ પટેલ જેવા આ સંસ્થાનાં અગ્રણી પાયાના કાર્યકરો જેમણે પોતાની અનન્ન સેવાનો આ સંસ્થાને ફાળો આપ્યો છે તેઓ આજે આપણી વચ્ચે નથી, આ પ્રસંગે તેમને નમસ્કાર કરી આપણું ઋણ અદા કરીએ છીએ.

આપણી આ ભવ્ય ઈમારતનું સર્જનકાર ઈ.સ. ૧૯૬૭માં આરંભાયું, તે ચાલુ વર્ષમાં ઈશ્વર કૃપાએ પૂરું થયો. ઉદારદિલ લેખકો તરફથી આ શુભ કાર્ય માટે આર્થિક મદદ અને સહકાર અમને સંપાદિત રહ્યા છે, અને અમને વિશ્વાસ છે કે ભવિષ્યમાં પણ એ પ્રચુર માત્રામાં મળતાં રહેશે.

મંદિરનો દ્વિતીય પાટોત્સવનો સાંઘિક પ્રસંગ વસંત પંચમીનાં શુભ દિને ઉત્તવાય છે. આ અવસરે અખેતરદય શ્રીમદ્ ભાગવત જ્ઞાનવશનું આયોજન તથા શ્રી છગનભાયા અતિથિગૃહ ઉદઘાટનનું સદભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણે માટે ગૌરવ અને આનંદનો વિષય છે.

આ શુભ પ્રસંગે નિમિત્તે અમે એક 'શ્રદ્ધાંતિ દર્શન શ્રવ' પ્રસિદ્ધ કરવાનું વિચાર્યું, અને તે માટે સંપાદન સમિતિ રચવામાં આવી. આ સમિતિ દ્વારા સમયની મર્યાદામાં એ શ્રવ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્રવની લેખમાળાનું વાંચન આપ સૌને જ્ઞાનપ્રદ અને રસિક નીવડશે એવી અમને ખાતરી છે.

આ શ્રવ માટે લેખો આપનાર વિદ્વાનોના, અવારનવાર આપણને પ્રવચનોના લાભ આપનાર સંતોના તથા જાહેર ખર્ચ આપનાર અને મેળવી આપનાર સૌ બાઈઓના સહુનો અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણની મુર્તિઓના વાપાઓ લેખરૂપે તરફથી અમને મળતા રહ્યા છે. તેમજ ભગવાનને ધરાવવામાં આવતા દૈનિક રાજભોજની ઉદ્દય તિથિઓમાંથી ધર્માનિષ્ઠ બાઈઓને તરફથી લગભગ ૩૦૦ તિથિઓ નોંધાઈ ગઈ છે. આ સૌ બાઈઓનેનો, ધર્મ કાર્યમાં સક્રિય મદદ કરવા માટે આભાર. આ ઉપરાંત ઉપર જણાવેલ મહોત્સવોની ઉજવણીને સફળ બનાવવા માટે જુદી જુદી સમિતિના સભ્યોએ કરેલ નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય માટે તેમજ અન્ય બાઈઓનોએ ઉઠાવેલી જથ્થેમત મદદ અમે સૌ બાઈઓનેનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર મળીએ છીએ. વૈષ્ણવ સમાજના પીઠસ્તંભ સમા શ્રી ગીરધારીલાલ મહેતા, ઈશ્વરે શ્રી મોહનલાલ મિસ્ત્રી તેમજ પ્રસંગે પ્રસંગે કિમતી સલાહ સુચનો આપનાર સર્વ બાઈઓનો પણ આ પ્રસંગે અમે આભાર વ્યક્ત ન કરીએ તો કૃતદંતી ગણાઈએ. અંતમાં, અમે સમગ્ર લેખરૂપ જનતાનો અમારા દરેક કાર્યમાં સાથ અને સહકાર આપવા મદદ આભાર માનીએ છીએ.

આપનાં ભવદીપ :

સ્તનદ્રી જે. રાજા

પ્રમુખ

શ્રી કલકત્તા લેખરૂપ સમાજ

છાટાલાલ ડી. હક્કર

પ્રમુખ

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી

૪૨ શરત મોઝ રોડ

કલકત્તા-૨૦

સર્વેજ સુચિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયા ।

સર્વે મદ્રાણિ પચન્તુ સા કશ્ચિદુલ્લ માગુ ભવેત્ ॥

ॐ

GANESH TALKIE HOUSE
373, Upper Chitpur Road,
CALCUTTA-700007.

સંપાદકીય

સંવત ૨૦૩૦ ના વસંત પંચમીના શુભ દિને ય. પુ. શ્રી રામચંદ્ર ઝોગરે મહારાજનાં સાનિધ્યમાં શ્રી ગીરધારીવાલ મહેતાના વરદ હસ્તે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવ મંદિરમાં મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી તે શુભ પ્રસંગને અનુરૂપ સુંદર સ્મૃતિગ્રંથ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી, અને શ્રી કલકત્તા લેખન સમાજ તરફથી પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવેલાં જેને ખૂબ સારો આવકાર મળેલો.

આથી પ્રોત્સાહિત થઈને બે વર્ષ બાદ પુ. શ્રી ઝોગરે મહારાજનાં શ્રીમુનિષી પ્રેરણાત્મક દિશ્વવાણી દ્વારા સ્થાપિત ચતુર્થ શ્રીકૃષ્ણ ભગવત જ્ઞાનપથનું આયોજન, પુ. શ્રી છગનભાષા અભિયોગનું ઉદઘાટન અને દ્વિતીય પાટોત્સવ-આમ ત્રણ ઉત્સવોની ઉજવણી પ્રસંગે લગભગ ૩૦૦ યાના જોટણ સાદું, સરળ, રુચિકર અને રસપ્રદ ભાવવાણી વાંચન પુર પાડતો ગ્રંથ પ્રગટ કરવા અમે હિંમત કરી.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર આપણાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિની જીવંત જાગૃતિ જોવાતી છે. એ અખંડ જોવાતીના જોવાતીયો જેવા આપણાં સંતો, ધર્મીઓ, ઉપવાસનતો, તહેવારો, ઉત્સવો, ગુંજન કરતી ગીતા વગેરે સંસ્કૃતિ દર્શનનાં મધ્યમથી કેટલાક આધ્યાત્મિક રંગબેરંગી, પુષ્પોત્તો નાજુક ગુરુ પ્રભુચરણમાં સમર્પણ કરવા અમને અંતરપ્રેરણા જાગી, પરિણામરૂપ સમગ્ર આયોજનને અનુરૂપ એવાં લખાણો, ચિત્રો વગેરે સામગ્રી એકઠી કરવાનાં કામમાં અમે લાગી ગયા.

અમારી પાસે સમય માત્ર અઢી ત્રણ માસનો હતો અને કામ વિરાટ હતું. અલગ અલગ આધ્યાત્મિક વિષયો તથા પ્રસંગો નક્કી કરી, લખાણ તૈયાર કરી, મળેલી સામગ્રીને સંકલિત કરી મઠાવી, મુદ્રણ ધર્મપ્રેમી વાંચકોને રુચિકર બને તે હેતુને લક્ષ્યમાં લઈ આ ગ્રંથને નીચે મુજબ વિવિધ ૬ વિભાગોમાં લેખન જનતા સમક્ષ રજુ કરવાનું સફળાગ્ર અમને સાધ્યું છે.

પ્રથમ વિભાગ : ભારતના મહાન સંતો, ભક્તો અને અવતારી પુરુષોના જીવનની અમર પીરસતા લેખો.

બીજો વિભાગ : ૨૬ એકાદશી મતોના મહાત્મ્ય સમજાવતા લેખો.

ત્રીજો વિભાગ : રામાયણનાં કેટલાક મહાન શ્રી પાત્રોનાં જીવનવૃત્તિ.

ચોથો વિભાગ : આપણા કેટલાક વાર્ષિક તહેવારો અને ઉત્સવો અપતા લેખોના સંગ્રહ.

પાંચમો વિભાગ : હિંદુ ધર્મના મહાન ગ્રંથ ગીતાના એક એક અધ્યાયમાંથી એક એક શ્લોક ચૂંટી તેનું નિરૂપણ કરતું ભાવમય વાંચન.

છઠ્ઠો વિભાગ : ભોધ કથાઓ તથા કેટલાક ચિંતનીય પ્રશ્નો લેખો.

પ્રાતઃ સ્મરણીય પૂ. ડેઝરે મહાશયની જીવન-ગ્રંથી ઉપરાંત લેખક સમાજના બે અગ્રણીઓ અને વિભૂતિઓ પૂ. શ્રી છત્રનથાયા અને શ્રી જ્યોત્સ્ના જેમણે ચેતાના કિંમતી સમયનો ભોગ આપી તન મન અને ધનથી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર અને અતિવિનુહન નિર્માણમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે તેમને આપણી ભાવભીની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા માટે એમની જીવન જરૂરને પ્રગટ કરી છે, જે સૌ વાંચકોને પ્રેરણાદાયી નીવડશે તેવું અમારું માનવું છે.

તદુપરાંત મંદિરના દરેક ઉત્સવો પ્રસંગે હિંદી ભાષી ભાઈ બહેનો વિપુલ પ્રમાણમાં ભાવથી ઘાનર રહી પ્રમુગ્ધની શોભા વધારે છે તેમની ભાવપુષ્ટિ અર્થે હિંદીભાષામાં આધ્યાત્મિક સાહિત્ય મૂકવા અમેાએ નિર્ણય લીધો. પરિણામે હિંદી વિભાજને પ્રાણમય બનાવવા અમેાએ 'પરમાત્મા' (૫+૨+ગા+૮+ગા=૨૪)ના ચોવીસ અવતારો રજુ કર્યા છે. વાંચકોના આધ્યાત્મિક વિચારો પુષ્ટ બને એવો, સારિત્વ અને તેજસ્વી દૃવી વિચારધારાનો 'સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ' નેજાર કરવા માટે અમારા બુદ્ધિ શક્તિ કેટલાં ? એટલે આ ગ્રંથમાં જે કંઈ રજુ થઈ ચકું છે તે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવનાં અનુગ્રહથી શક્ય બન્યું છે. ગ્રંથ માટે લેખો આપનાર વિદ્વાનોનો અમે આ તકે હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

અમારા પ્રયાસમાં કષાંક ત્રુટીઓ અને ઊલ્લેખ રહી જવા પામી હશે, તો તે અમારી છે. વાંચકોને તેને દરજુજર કરવા અમારી વિનંતિ છે. વાંચકને હૃદયમાં-જીવનમાં કંઈ સ્પર્શી જાય તો તે પ્રભુની પ્રસાદી માની શ્રદ્ધા કરે.

માનવ મેરામણ લેખક સમાજના આધ્યાત્મિક રંગે રંગાએલા ભાઈ બહેનોના કરકમલમાં આ નાનો પુષ્પ-ગુચ્છ મૂકતાં અમે હર્ષ અને આનંદ અનુભવીએ છીએ. આશા છે કે એની થોડીક પણ જીવાસ આપ સૌનાં મન-જીવન પ્રફુલ્લિત-ચેતનવંત કરશે.

આપનાં ભવદીપ :

રમણસાસ બી. શાહ

મુળચંક છ. પારેખ

હર્ષદરાય ન. પાઠક

પી. પી. રેવાવાળા

સંપાદકો

સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ

यदक्षरं पदभ्रष्टं मात्राहीनं यद्भवैत्
तत्सर्वं क्षम्यतां देव । प्रसीद परमेश्वर ॥

ॐ श्री कृष्णः शरणं मम । ॐ

— : વાંદના : —

સદ્ભાગ્યે જો વર્ષ પહેલાં શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા આપણે આગણે પણ ત્યારથી મંદિરમાં અનેક આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનો પ્રવાહ થતી રહ્યો છે. પ્રવાહનાં પૂર સમા જણ ઉત્સવો—શ્રીમદ્ ભાગવત અષ્ટોત્તરચત્ત શાનવચ્ચ, પૂ. શ્રી છગનભાષા અતિથિગુહ્યું ઉદઘાટન તથા મંદિરનો દ્વિતીય યાત્રોત્સવ—ઉજવવા જેમણે પ્રેરણા સંચાર કર્યો છે તેવા જગન્નિવંતા પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવના ચરણ કમળમાં અપાર સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ પાકવીએ છીએ.

આ ખવસરે જેમણે આપણાં આમંત્રણને માન આપી, કલકત્તા યધાસી, પોતાની અમૃતવાણી દ્વારા શ્રીમદ્ ભાગવત શાનવચ્ચનું રસપાન કરાવી, આપણાં કાર્વની સફળતા માટે આથીવધાં આપ્યા તેવા તિથેશ્વરપૂ. શ્રી ડોંગરેજી મહારાજને હાર્દિક વંદન કરી અમારું તેમનાં પ્રાર્થનું જણુ વ્યક્ત કરીએ છીએ.

અમે આભારી છીએ :-

મુ. શ્રી ગીરધારીલાલ મહેતાના—જેમણે પ્રારંભથી આપણા કાર્વમાં રસ લઈને પ્રસંગોચિત માર્ગદર્શન આપ્યું તે બદલ તથા આમંત્રણને માન આપી રવ. શ્રી છગનભાષા અતિથિગુહ્યું ઉદઘાટન કરવા બદલ.

શ્રી નંદલાલભાઈ કોશાથી, શ્રી રસિકલાલ વોરા તથા શ્રી નગીનદાસ ધણીજના—આપણા આમંત્રણને માન આપીને અનુક્રમે મુખ્ય વજમાન તથા અતિથિ વિશેષ વધાની સ્વીકૃતિ આપવા બદલ.

શ્રી બાગુભાઈ જગલાણીના—જેમણે પરમ પૂજ્ય ડોંગરે મહારાજના સતત સંપર્કમાં રહી આપણે આગણે ભાગવત શાનવચ્ચ માટેની તિથિઓ નક્કી કરી આપવા બદલ, મહારાજશ્રીને પોતાના નિવાસધાનમાં ઉતારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવા બદલ, તથા નગર નિવાસ દરમ્યાનની દરેક સેવા ઉપાધી લેવા બદલ.

‘કલ્યાણ’ના ટ્રસ્ટી મંડળ તથા સંપાદક પરમ સંત શ્રી રામસુખદાસજી મહારાજના—જેઓ જન-કલ્યાણ અર્થે પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખર્ચી રહ્યા છે તેમના, હિંદી વિભાગમાં ‘અભિમાન’ ઉપર મનનીય લેખ આપવા બદલ.

અન્ય વિદ્વાન લેખકોના—‘સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ’ માટે અનુરૂપ ચિંતનીય લેખો આપવા બદલ

લેખક શ્રી હસેભાઈ કોઠારી તથા પ્રકાશક શ્રી સદૃશિચાર ટ્રસ્ટ મ'ડળના-જેમના 'સંસ્કૃતિ પૂજન' માંથી તેણેવારો અને ઉચ્ચવર્ગે દુઃકાળીને આપણે લીધા છે તે બદલ.

શ્રી મોહનલાલ મિસ્ત્રી (કોઠારી એસોસીએટસ) ના-શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર, પ્રવચન ખંડ, સામાજિક પ્રસંગે માટે વાંચી અને અતિથિગૃહના કચ્છનાસભર કલાત્મક આયોજન બદલ અને આ ઇમારતનાં અધિકારીઓ આરભથી અંત સુધી અવિરત પરિશ્રમ લઈ નિઃશુલ્ક સેવા આપવા બદલ.

શ્રી એસ. આર. ભાલોદીયાના-“સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ” માટે હિંદી વિભાગનું સંકલન કરાવી આપવા બદલ.

સોશીયલિસ્ટ શ્રી બી. એન. બગડિયાના-સંસ્થાની જમીનના દસ્તાવેજો નિઃશુલ્ક કરી આપવા બદલ.

શ્રી ભવાનીપુર ગુજરાતી શ્રી મ'ડળ, સહાયકારી ડિસ્પેન્સરી ટ્રસ્ટના-વં. ૪, ચક્રેશીલા સેનનું વિશાળ પ્રાંગણ શ્રીમદ્ ભાગવત જ્ઞાનવશાર્દે આપવા બદલ.

સંતો અને વિદ્વાનોના-અવારનવાર અને પધારી લેખણ જનતાને તેમનાં પ્રવચનોનો લાભ આપવા બદલ.

શ્રી રામકૃષ્ણ સંસ્થાન મ'ડળના સંચાલક શ્રી નારણભાઈ એશીયા તથા શ્રી હરીપ્રસાદભાઈ વ્યાસના-દર યતિવારે મંદિરમાં આધ્યાત્મિક પ્રવચનો આપવા બદલ.

શ્રી વિઠ્ઠલદાસ શાહના-મંદિરમાં નિવસિત રીતે આધ્યાત્મિક ભોપ કથાઓ-મુલાકાતો લખી આપવા બદલ.

દાતા ભાઈ બહેનોના-શ્રીમદ્ ભાગવત જ્ઞાનવશ પ્રસંગે તથા સ્વ. શ્રી હજીનબાપા અતિથિગૃહ માટે ઉદાર હાથે કરેલાં દાનો બદલ તથા 'સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ'માં પોતાની જાહેરાત આપીને એના પ્રકાશનમાં મદદ કરવા બદલ.

સર્વે સ્વર્ણસેવક ભાઈ બહેનોના-સંપૂર્ણ સેવાભાવ અને સહકારથી ચુંદર વ્યવસ્થા જળવવા બદલ.

શ્રી જલુબેન તથા શ્રી નવલભાઈ કાંઝાના-“સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ”નું ચીવટપૂર્વક, સમયસર, કલાત્મક મુદ્રણ કરી આપવા બદલ.

સર્વે લેખણ ભાઈબહેનોના-જેમણે પ્રવચન કે પરિશ્રમ રૂપે અમારા કાર્યની સફળતામાં સહકાર આપ્યો છે તે બદલ.

આપના ભવદીય !

ચીમનલાલ કાણી

નરયરલાલ શાહ

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી

માનદ મંત્રીઓ

કૃષ્ણલાલ અઠાણજી

પુરુષોત્તમદાસ શાહ

શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી લેખણ સમાજ

મંત્રદીનં ક્રિયાદીનં મર્ષિદીનં સુરેશ્વર;

ચતુર્જિતં મયા યૈવ પરિપૂર્ણં તદસ્તુમે ।

श्री लक्ष्मीनारायण मंदिर सोसायटी

ट्रस्टी मंडळ

प्रमुख :

श्री छोटालाव जी. ठाकर

उप-प्रमुख :

श्री रतनजी ने. राज
= रामसुबाव जी. बाब

मानद मंत्रीश्री :

श्री श्रीमन्नाथ छ. दाही
= नटवरवाव अंज. शाह

कोषाध्यक्ष :

श्री गुलामहास जी. छापीला

संस्था :

उपस्थित

श्री नंदलाव डे. कोठारी

१० मधुलार्थ गजलाही

११ जयनारायण जी. मानसाळ

१२ रत्नवरवाव सी. पांथाव

१३ अतिवाव अंज. भलेता

१४ जयंतिलाव ने. दाही

१५ मधुलार्थ चडेव

१६ जयंतिलार्थ वजीरा

श्री ~~मोहनराव~~ ~~मोहन~~

१० मुजयंद छ. पारेण

११ छोटालाव अंज. अदेरी

१२ अतिलार्थ जलमेरा

१३ मूलछलार्थ शोड

१४ मोहनवाव नेशी

१५ कृष्णालाव अजवण

THE ANDHRA PRADESH PAPER MILLS LTD.

Regd. Office & Mills

Rajahmundry (A. P.)

શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી ગૌણવર્ત્તમાળ

ટ્રસ્ટી મંડળ

- શ્રી રતનશી જે. રાજ
 " નંદલાલ કે. કોઠારી
 " છોટાલાલ ડી. ઠક્કર
 " ભયુભાઈ ગગલાણી
 " ગુલામદાસ ડી. છાપીયા
 " મોહનલાલ જોષી
 " કેશવલાલ પી. ગોરમીયા

કાર્યવાહક સમિતિ :

પ્રમુખ :	ઉપ-પ્રમુખ :
શ્રી રતનશી જે. રાજ	શ્રી ઈશ્વરલાલ શી પાંચાલ
	" કુમનદાસ જે. શાહ
માનક મંત્રીઓ :	કોષાધ્યક્ષ :
શ્રી કૃષ્ણલાલ અદાલજી	શ્રી ગુલામદાસ ડી. છાપીયા
" પુરુષોત્તમદાસ શાહ	

સભ્યો :

શ્રી નંદલાલ કે. કોઠારી	શ્રી જયંતિલાલ જે. કોશી
" છોટાલાલ ડી. ઠક્કર	" કાંતિલાલ એસ. મહેતા
" ભયુભાઈ ગગલાણી	" મુલચંદ છ. પારેખ
" શ્રીમનલાલ છ. દાણી	" છોટાલાલ એન. ગવેરી
" કેશવલાલ પી. ગોરમીયા	" પ્રાણજીવન બી. અજમેરા
" અમૃતલાલ કે. સાવાણી	" હર્ષદરાવ ન. શાહક
" મણીભાઈ પટેલ	" નટવરલાલ એચ. શાહ
	" રવિન્દ્ર વાઘડી

આમંત્રિતો :

શ્રી શંભુભાઈ એમ. શાહ	શ્રી કિશોરદાસ વી. શાહ	શ્રી જનુભાઈ ચાવલાણી

M/s. NOBLE WATCH CO.
 F-36, Radha Bazar Street,
 CALCUTTA-700001

મહોત્સવ સ્વાગત સમિતિ

મુખ્ય વચ્ચાન :
શ્રી નંદલાલ કે. કોઠારી

પ્રમુખ :
(સ્વાગત સમિતિ)
શ્રી રતનચી ભે. રાજ

ઉપ-પ્રમુખો :
શ્રી છોટલાલ ડી. કક્કર
" રમણલાલ બી. ઘાઠ
" હંસવરલાલ સી. પાંચાલ
" મોહનભાઈ ભેચી

માનદ મંત્રીઓ :
શ્રી ચીમનલાલ જી. દાણી
" કૃષ્ણલાલ જે અંકલજ
" નટવરલાલ એચ. ઘાઠ
" ખુર્રેખાતમદાસ કે. ઘાઠ

કોષાધ્યક્ષો :
શ્રી ગુલામદાસ ડી. હાપીઆ
" કિયોરભાઈ ઘાઠ

સભ્યો

શ્રી રંગનાથજી ભાંગડ	શ્રી હર્ષદભાઈ વળીયા
" બોપાલદાસ ગુલસીદાસ	" નવનીતભાઈ એમ. ત્રિવેદી
" હંસવીપ્રસાદ ગોએનકા	" કેશવલાલ ધી. ગોરસિયા
" કેદુભાઈ સંપટ	" મંગળભાઈ ખીમજી હંસરાજ
" નિરખરલાલ કોઠારી	" રામચંદ્રભાઈ પંડ્યા
" રામનારાયણ ભોજનગરવાલા	" રામભાઈ પટેલ

શ્રી હીરજીભાઈ સુંદરદાસ
 " રામકૃષ્ણાર ભુવાલકા
 " ગોરખનદાસ જોડામભાઈ
 " ભગવતીપ્રસાદ ખેતાન
 " જમનાદાસ માનસાતા
 " રમણીકલાલ વાઘાણી
 " નગીનભાઈ બી. પરીખ
 " રસિકલાલ વોરા
 " ઉમેદરાય વોરા
 " હીરજીભાઈ રાજડા
 " ભકિતદાસ પી. દેસી
 " મણીભાઈ પટેલ
 " અમૃતલાલ કે. સાયણી
 " છોટાલાલ એન. ઝવેરી
 " જયંતિલાલ જી. દેસી
 " મુળચંદ છ. પારેખ
 " હર્ષદરાય ન. પાઠક
 " મુળજીભાઈ શ્રીફ
 " થંભુભાઈ શાહ
 " રમણીકભાઈ વળીયા
 " જુગલભાઈ મહેશરી
 " નરોત્તમભાઈ પારેખ
 " ન્યાલચંદભાઈ પારેખ
 " પ્રાણજીવન એન. પોપટ
 " હિંમતલાલ કંપાણી
 " રતિલાલ મજીઠીયા
 " કરસનદાસ ખીમજી પોપટ
 " જયંતિલાલ મદનજી મેઘરાજ
 " શશવંતભાઈ ભટ્ટ
 " એ. વી. પરીખ
 " ભાણુભાઈ રાજ
 " નટવરલાલ મોદી

શ્રી વૃજલાલ હરખજી રાજ
 " વૃજલાલ ભવાનભાઈ રાજ
 " જગદીશભાઈ પાઠક
 " કાંતિલાલ એસ. મહેતા
 " રતિલાલ છગનલાલ પારેખ
 " પ્રાણજીવન અજમેરા
 " દ્વારકાદાસ રાણા
 " શાંતિલાલ સી. શાહ
 " કાંતિભાઈ અજમેરા
 " વિશ્ણુપ્રસાદ રાવલ
 " માણિકલાલ મોદી
 " ભયુભાઈ ગજલાણી
 " કૃષ્ણલાલ આર. ઝવેરી
 " વાસુદેવભાઈ મુરબ
 " દ્વારકાદાસ મણીલાલ શાહ
 " હરીભાઈ દવે
 " હરદેવભાઈ નાણાવટી
 " ભાઈચ દભાઈ શાહ
 " રવિન્દ્રભાઈ વાઘાણી
 " ભાનુભાઈ નાણેયા
 " જનુભાઈ શામલાણી
 " પી. પી. રેવાલાલા
 " નવિનભાઈ પટેલ
 " પ્રવીણભાઈ શાહ
 " હસમુખભાઈ મહેતા
 " કરમચીભાઈ પટેલ
 " ભાનુભાઈ દાણી
 " હરકિશનભાઈ મહેતા
 " નારણભાઈ ઓધીયા
 " રત્નોદયદાસ આશર
 " દિવિષ પંડ્યા
 " ઉમેદભાઈ ઝવેરચંદ મહેતા

શ્રી અનુપચંદ્ર એન. જીવાણી

- „ નચીનદાસ શાહ
- „ ચંદુભાઈ પટેલ
- „ મનુભાઈ પમાણી
- „ નારાયણચંદ્ર ચંચાલ
- „ મોહિતભાઈ મહેતા
- „ ડાહ્યાભાઈ રૂપરેષિયા
- „ જયશંકર ભટ્ટ
- „ ગિરધરલાલ બુલ્લદેવ
- „ રમેશચંદ્ર એચ. શાહ
- „ નવનીતભાઈ શાહ
- „ જયુભાઈ ચાગલાણી
- „ લીનુભાઈ પટેલ
- „ વજુભાઈ જસાણી
- „ વામનભાઈ ઠાકર
- શ્રીમતી કમલાબેન શાહ
- „ મણીબેન ખટાઉ શેઠીઆ
- „ હીરાબેન કોઠારી
- „ શાંતાબેન પટેલ
- „ રૂકમણીબેન દોશી
- „ ઉર્વશીબેન પુપેશિયા
- „ રમાબેન દવે
- „ પદ્માબેન પરીખ
- „ હંસાબેન દાણી

શ્રીમતી હીરાબેન છાટારી

- „ દસવંતિબેન અડાલબ
- „ તારાબેન માપવાણી
- „ શાંતાબેન પી. સોનપાલ
- „ પુષ્પાબેન સી. સોનપાલ
- „ શાંતાબેન વી. દત્તાણી
- „ નર્મદાબેન વાઘાણી
- શ્રી નીરંજન મોદી
- „ ચીમનભાઈ અજમેરા
- „ દલપતભાઈ અજમેરા
- „ ભરતભાઈ એસ. શેઠીઆ
- „ ભાનુભાઈ દોશી (કટક)
- „ સુભાશભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ
- „ ચીમનભાઈ પી. પટેલ
- „ પુરુષોત્તમભાઈ સોનપાલ
- „ કુમનદાસ જે. શાહ
- „ જુગલકિશોર મહેશ્વરી
- „ વૃજલાલ દત્તાણી
- „ છાંદાલાલ વ્યાસ
- „ હરીભાઈ શાહ
- „ રવામજીભાઈ ટાંક
- „ હરગોવિંદભાઈ કવે
- „ અરેશરા

વિવિધ સમિતિઓ

મંડપ સમિતિ

પ્રબંધક

ગ્રી રતનશી જે. રાજ

સભ્યો :

શ્રી ચીમનલાલ છ. દાણી	ગ્રી છોટુભાઈ જવેરી
„ બચુભાઈ ગજલાણી	„ પાનુભાઈ અજમેરા
„ કાંતિલાલ સાહરલાલ મહેતા	„ ચંદુભાઈ પટેલ

નગરયાત્રા સમિતિ

પ્રબંધકો

શ્રી ચીમનલાલ છ. દાણી

„ નટવરલાલ એચ શાહ

„ રવિન્દ્ર વાઘાણી

સભ્યો

શ્રી નવિનભાઈ શાહ	શ્રી ઉમેદભાઈ મહેતા
„ મનુભાઈ પમાણી	„ અમૃતલાલ સાવાણી
„ હસમુખભાઈ મહેતા	„ મોહિતભાઈ મહેતા
„ નારણભાઈ ઓધિયા	„ રામચંદ્રભાઈ પંડ્યા
„ નારણભાઈ પંચાલ	„ દિલીપ જે પંડ્યા
	„ હરદેવભાઈ નાભાવટી

M/s STANDARD STEEL SUPPLIERS

5/1, Clive Row, 3rd Floor, Room No 71

CALCUTTA 700001

Phone : 220394 & Gram 'Swamisteel'

પ્રચાર-સમિતિ

પ્રગુણ :

શ્રી ચીમનલાલ જી. દાણી

પ્રમુખ I

શ્રી જયંતિલાલ જી. દોશી

સભ્યો :

શ્રી રતનબીભાઈ રાજ	„ નિરંજન મોદી
„ નંદલાલભાઈ કોઠારી	„ રમેશચંદ્ર એચ. ઘાડ
„ છોટાલાલ ડી. કક્કર	„ ચીમનલાલ અભેરા
„ રમણલાલ બી. શાહ	„ જયંતિલાલ રાજ
„ ગુલાબદાસ ડી. છાપીબા	„ કૃષ્ણલાલ અડાલજી
„ બચુભાઈ બગલાણી	„ મુળચંદ છ. પારેખ
„ ઈશ્વરલાલ સી. ધાયાલ	„ હર્ષદરાય નં. પાઠક
„ જનુભાઈ ચાગલાણી	„ બાનુભાઈ નાગેશ
„ રવિન્દ્ર વાઘાણી	„ વિઠ્ઠલદાસ નાનચંદ શાહ
„ બાનુભાઈ સંપટ	„ જયંતિલાલ મહેતા
„ મણીભાઈ પટેલ	„ યાનુભાઈ અભેરા
„ હર્ષદભાઈ વળીવા	„ રણછોડદાસ આર. આચર

M/s. P. L. BHATT & CO. (P.) LTD.

Importers & Exporters

5, Clive Row.

CALCUTTA-700001

Phone : 22-0176/77 Gram : 'Hexagonals'

ફળાહાર, ફૂલહાર અને પ્રજ્ઞાભોજન સમિતિ

પ્રમુખકે :

શ્રી ગુલાબદાસ છાપીઆ
શ્રીમતી ઉર્વશીબેન પુરેવિયા

શ્રી બચુભાઈ જગલાણી
શ્રીમતી હીરાબહેન છોટાઈ

સભ્યો :

શ્રી કિશોરભાઈ શાહ
= વિઘ્નેશ્વર સાવલ
,, રવિન્દ્ર વાધાણી
,, મુળજીભાઈ ભાટિયા
,, કાકુભાઈ રૂપારેવિયા
,, જનુભાઈ ચાગલાણી
,, ભાનુભાઈ નાગેચા
,, જયદેવજી ભટ્ટ
,, નવનીતભાઈ શાહ
,, ગિરધરલાલ બુલદેવ

શ્રી હરકીસનદાસ મહેતા
,, મહંતલાલ શાહ
,, વસંતભાઈ કોટેચા
,, રમેશચંદ્ર એચ. શાહ
શ્રીમતી કમળાબેન શાહ
,, કમલકાંત દેસી
,, પદ્માબેન પરીખ
,, રમાબેન દવે

પાર્યાલય અને આરતી સમિતિ

પ્રમુખકે :

શ્રી કૃષ્ણલાલ અગ્રવાલ
,, પુષ્પોત્તમદાસ શાહ
સભ્યો :

શ્રી સ્મિતનલાલ છ. દાણી
,, નરવરલાલ શાહ
,, હરકીસનદાસ મહેતા
,, નવનીતભાઈ શાહ
,, વિઘ્નેશ્વર સાવલ
,, કિશોરભાઈ શાહ

વાહન-વ્યવહાર સમિતિ

પ્રમુખકે :

શ્રી હરદેવભાઈ નાણાવડી
સભ્યો :

શ્રી ગિરધરલાલ બુલદેવ
,, જનુભાઈ ચાગલાણી
,, વસંતભાઈ કોટેચા
,, જયદેવજી ભટ્ટ
,, લીનુભાઈ પટેલ
,, વજુભાઈ જસાણી
,, રમેશચંદ્ર એચ. શાહ
,, મહંતલાલ શાહ

M/s. KANTILAL T. GARACH & CO.

51, Ezra Street,

CALCUTTA-700001

Phone : 343614

સંસ્કૃતિ-દર્શન ગ્રંથ સમિતિ

સંપાદકો :

શ્રી રમણલાલ બી. શાહ
,, મુળચંદ છ. પારેખ
,, હર્ષદરાવ એન. પાઠક
,, પી. પી. રેવાલાલા

સભ્યો :

શ્રી જયંતિલાલ જી. દોશી
,, વિઠ્ઠલદાસ નાનચંદ શાહ
,, જયંતિલાલ એ. મહેતા
,, ભાનુભાઈ નાગેચા

પ્રકાશકો :

શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી લેખક સમાજ
શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર ચોરાપટ્ટી
૪૨, ચરત્ બોલ રોડ
કલકત્તા-૨૦

મુદ્રક

નવચેતન પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ
૨૭/૩૦ ઈસરા સ્ટ્રીટ
કલકત્તા-૧

સ્વયંસેવક સમિતિ

પ્રમુખકો :

શ્રી નટવરલાલ એચ. શાહ
શ્રીમતી હંસાબહેન દાણી

શ્રી કૃષ્ણલાલ અડાલજી
શ્રીમતી દમયંતિ બહેન અડાલજી

સભ્યો :

શ્રી પાનુભાઈ અજમેરા
 " મૂળજીભાઈ ભાટિયા
 " રમેશચંદ્ર એચ શાહ
 " નારણુભાઈ પંચાલ
 " રત્નકલાલ શાહ
 " જયશંકર કે. ભટ્ટ
 " ભરત મહેતા
 " જયંતિલાલ આર. શાહ
 " મહંતલાલ એન. શાહ
 " દિલીપકુમાર શાહ
 " મહેશભાઈ રાજ
 " હસમુખભાઈ મહેતા
 " કમલેશ એન. શાહ
 " દીપક બાબુલાલ શાહ
 " અરવિંદકુમાર એમ. શાહ
 " જયંતિભાઈ રાજ
 " કિયોરભાઈ શાહ
 " મજલાલ ભવાનભાઈ રાજ
 " પ્રજલાલ એચ. રાજ
 " રામચંદ્રભાઈ પંડ્યા
 શ્રીમતી દમયંતિબેન અડાલજી
 " વીરાબેન કોઠારી
 " કપિલાબેન શાહ
 " મુદલા કિયોરભાઈ શાહ

શ્રીમતી પદ્માબેન દેસાઈ
 " દમયંતિબેન નરસિંહદા.
 " ભદ્રા બહેન મુકલ
 " ચંદુબેન નંદલાલ
 " ચંદ્રિકાબેન રાવલ
 " ઈન્દુબેન શાહ
 " શાંતાબેન પટેલ
 " વિદ્યાબહેન મહેતા
 " શશીકલાબહેન લાલાજી
 " તારાબેન વેટ
 " સારદાબહેન મીરાણી
 " પુષ્પાબહેન મહેતા
 " સારદાબહેન બુવારીયા
 " શાંતાબેન કોટક
 " લીલાબહેન શેઠ
 " રંજનબહેન ગાંધી
 " મણીબહેન કાપડીયા
 " જજાબહેન પટેલ
 " ઉર્મીલાબહેન શાહ
 " વર્ષાબહેન અમવાણી
 " વૈજુબહેન દોશી
 " જયવંતીબહેન ઝોઝા
 " ચંપાબહેન ત્રિવેદી

સાધુચરિત સ્વ. શ્રી હગનલાલ કરમશી પારેખ (પૂ. હગનબાપા)

અતિચિગૃહનાં પ્રેરણાદાતા

મહામાનવ આજીવન લોકસેવક

સ્વ. પૂ. શ્રી છગનભાયા

(છગનલાલ કરમશી પારેખ)

સ્વ. પૂ. છગનભાયા માનવેન્દ્ર, પુરોહિત અને સાથે સાથે પરમ વૈભવ સંત પૂરુષાત્મા હતા, એની પ્રતીતિ આપણને એમનાં સત્ત્વનિષ્ઠ, સતત કર્મથીલ જીવન અને ક્વનમાંથી થાય છે. ચીતાની ભાષામાં કહીએ તો તેઓ “વૈશ્યયુક્ત, વિશુદ્ધાત્મા વિજ્ઞાતાત્મા” અને જીતેન્દ્રિય હતા અને એટલેજ પ્રાણી માત્રના આત્માને ચીતાના આત્માસમાન ગણીને સંસારમાં રહી કર્મ કરવા છતાં તેઓ હથેલા નિર્ભય રહ્યા હતા.

આવા મહામાનવ શ્રી છગનલાલ કરમશી પારેખનો જન્મ રાજકોટમાં સંવત ૧૯૫૦ એટલે ઈ. સ. ૧૮૯૪ ની જુનની તા. ૨૭મીએ લોકાણા શાંતિમાં થયો હતો. મૂળ ગોડલના વતની એમનાં પિતા શ્રી કરમશીભાઈ ગોડલથી રાજકોટમાં આવી વસ્યા હતા. પિતા અને માતા જમનાબાઈ જોડલા સાદા હતા એટલાજ સંસ્કારી હતા. માતા પિતાના સંસ્કારબળે તેમની હરોળના બાળકો જ્યારે શેરીઓમાં રખડતા ને મોઈ દારિયે રમતા હતા ત્યારે ૧૧ વર્ષની વયના શ્રી છગનભાઈ તેમના ઘરની નજીક આવેલા નકલંગજીનાં મંદિરમાં નરસિંહ મહેતાનું ગીત ‘મારી હુંથી રવીકારો મહારાજ રે’ એવી મીઠી હલકથી માતા કે વાતાવરણ ગુંજી ઉઠતું ને ભક્તિનો રસ ફેલાવતું, શ્રી છગનભાઈએ માત્ર વ્યવહારિક જીવન વિકાસની કોરી કેળવણી લીધી નહોતી; એમણે તો એ કેળવણી દ્વારા અંતરના ઉંડાણમાં ધર્મ અને સેવાના બીજ રોપ્યા હતા.

તેઓ ચીતાનું ભાગ્ય અજમાવવા સત્તરવર્ષની વયે-૧૯૧૨-માં રાજકોટ છોડી ઝરીઆ ગયાને ત્યાં રૂસ્તમજી અરદેશર મુકાદમને ત્યાં માત્ર પચીસ રૂપિયાના પગારથી નોકરીમાં જોડાયા. તેમને જે કામ સોંપવામાં આવતું તે ચીવટ, પ્રમાણિકતા અને સત્ત્વનિષ્ઠા થી તેઓ પાર પાડતા. છ વર્ષ બાક સ્વતંત્ર વ્યાપાર કરવાની ઈચ્છા હોવાથી તેમણે નોકરી છોડવાનો ચીતાનો નિર્ણય પારસી લોકને જણાવ્યો. તેમણે ઘણી આનંદાન્વી કપી પણ આખરે અરદેશર થઈ અને તેમનાં પત્ની શિરીનબહેને શ્રી છગનભાઈને કુલદાર પહેરાવી ભારે હથેલિ વિદાય આપી.

ઈ. સ. ૧૯૨૧માં શ્રી છગનભાઈએ તેમના જન્મેષ્ઠ પુત્ર રતિલાલને નામે ભાગીદારીમાં કોલસાનો સ્વતંત્ર ધંપો શરૂ કર્યો. તેમાં સાચી સફળતા મળી પછી તેઓએ અમદાવાદ ખાતે શાખા ખોલી કોલસા ઉપરાંત મોટર સ્પેર પાટ, મોટર રિપેરીંગ કારખાનું, પેટ્રોલની એજન્સી, પ્રોપીઝન વગેરે અન્ય વ્યવસાયમાં ઝંપલાવ્યું. આઠ વર્ષને અંતે તેમને સમજ્યું કે વ્યાપારમાં સાચો એવો નફો વધે જોઈતો હતો તેને

બદલે ભાગીદારોની બેવફાઈને કારણે મોટી નુકસાની થઈ હતી. પણ તેઓ હિંમત ધાર્યા નહી. પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તે સઘળું વેચીને પોતાનું દેવું પાઈએ પાઈ ચૂકવી આપ્યું.

વ્યાપારી પ્રતિષ્ઠાને કારણે છગનભાઈને સેંટ્રલ બેંકમાંથી મોટી રકમની ઓવરડ્રાફ્ટની સગવડ સાંપડી હતી. તકથીફમાં હોવા છતાં ઓવરડ્રાફ્ટની લાઘવમાં ન પડવા તેમણે બેંકના મેનેજરને સામેથી કહીને કંટીટની સગવડતા રદ કરાવી ન્યારેજ તેઓ જાંચ્યા.

છગનભાઈને ધંધામાં મોટી ખોટ ગઈ છે તેવી ખબર પડતાં જ કે, લોરા એન્ડ કું. વાળા શેઠ શ્રી હરિયંકર ભાઈએ તેમને બોલાવ્યા અને પોતાને ન્હાં નોકરીમાં જોડાઈ જવા સુચન કર્યું પણ છગનભાઈએ નોકરી ન કરવાનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય જણાવતાં શેઠે કમિશનના ધોરણથી કામ કરવા તેમને વિનંતિ કરી. પહેલા માસનું કમિશન માત્ર રૂ. ૨૯ થયું પરંતુ ઈશ્વર ઉપર અટલ શ્રદ્ધા હોવાથી છગનભાઈ નોકરી ન કરવાના પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહ્યા. ધીમે ધીમે વ્યાપારમાં સફળતા મળી અને છગનભાઈ વ્યાપારમાં ઉત્તરોત્તર આસ્થર્પકારક પ્રગતિ સાધતા ગયા.

પરિસ્થિતિએ પથટો થીંધા પછી એક નહિ પણ બે ત્રણ મોટર ગાડીઓ રાખી શકે એવી આર્થિક સ્થિતિ થઈ છતાં છગનભાઈ ભૌતિક લીભવથી અવિખત રહ્યા.

ધંધાની સાથે સાથે શ્રી છગનભાઈની સેવા પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી, એ સેવાધર્મના ફળસ્વરૂપે ઝડીઆમાં ગુજરાતી શાળા તેમજ સત્યનારાયણ મંદિર અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પોતાની સેવાઓ આપવા ઉપરાંત તેઓ કૌટુંબિક ઝઘડાઓ પણ પતાવતા. વ્યાપારિક મત ભેદોમાં વચ્ચે પડી લવાઈ તરીકે કુનેડપૂર્વક ઉભય પક્ષને સંતોષ થાય એવી પતાવટ પણ કરતા.

નાની વયમાં છગનભાઈને પાના રમવાનો અને સિનેમા-નાટકો જોવાનો શોખ હતો પણ એક દિવસ આવા આનંદ પ્રમોદ છાવનમાં ન જોઈએ એવા તેમણે નિર્ણય લીધો અને તેનું દૃઢપણે અંતસુધી પાલન કર્યું.

મોટા પુત્ર રતિલાલની તમિષત ઝડીઆમાં સાચી ન રહેતી હોવાને કારણે છગનભાઈ ૧૯૪૩માં કલકત્તા આવીને રહ્યા. અહીં પણ ધંધાની સાથે સાથે સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ તન, મન અને ધનથી ફાળો આપતા હતા. કલકત્તામાં લક્ષ્મીનારાયણ મેટરનીટી હોમ અને યોરુપીટલનું નિર્માણ થયું તે પણ તેમનાજ અવિરત પ્રયાસોને આભારી છે. તેમની સેવા પ્રવૃત્તિને પરિણામે વાખોનાં દાનો ભેગા થયા અને ધી ભવાનીપુર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી, શ્રી વૈષ્ણવ સમાજ, શ્રી કલકત્તા લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી, શ્રી લોહાણા મહાજનવાડી વગેરે સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી અને વિકસિત બની.

૧૯૪૬નાં કલકત્તાના કોમી રમખાણોમાં છગનભાઈએ ભયગ્રસ્ત વિસ્તારમાંથી પોતાના જાનના

SHREE AMARCHANDJI GIRDHARILAL CHARITY TRUST
Amar Bhawan

P-10, New Howrah Bridge Appr. Road,
CALCUTTA-700001

જોખમે કેટલાયે ગુજરાતી હુદુદોને સલામત રક્ષણેએ ખસેડ્યા અને ગુજરાતી ભાઈઓનું સંગઠન શ્રી હેમરાજ બેટાઈના નેતૃત્વ હેઠળ તાલીમ યાજી શરૂ કરીને કપુ.

૧૯૪૭માં જીનિવા ખાતે બોલાવવામાં આવેલી કોલસા ઉદ્યોગની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં છગનભાઈ શિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ તરીકે નિમણા. જીનીવા જતાં કરાંતીમાં તેમનું અનેરું સ્વાગત થયું. જીનિવા પછી યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો. ત્યાંની પ્રગતિ જોઈ અને વિશાળ દષ્ટિ વર્ધીને તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા.

૧૯૩૯માં પોતાની મિત્રમંડળી સમક્ષ છગનભાઈએ જાહેર કયું હતું કે “૧૯૪૯નાં જુન માસમાં હું ૫ થી છોડી નિવૃત્ત વર્ધિય.” આ પ્રતિજ્ઞાનો અમલ તેમણે ૧૯૪૮નાં ડિસેમ્બર માસમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ અપનાવી છ માસ વહેલો કર્યો.

૧૯૪૬માં છગનભાઈએ ધંધામાંથી સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લીધી ત્યારે તેઓ સાત કોલસાની ખાણોમાં ભાગીદાર અને ૨૧ જેટલી કંપનીઓમાં ડાયરેક્ટર હતા. તેમની આવક ધમધાકાર હતી પણ ધંધાકીય જીવન અને ગૃહસ્થાશ્રમી કોટુંબિક જંબનનો મોઢ સાપ કાંચળી ઉતાયી ફાણી દે એમ ઉતાયી દઈ તેઓએ વૈરાગ્ય અપનાવી ધૈર્યવ પૂર્વિતનાં દર્શન કરાવ્યાં. તેમનાં બંધેબંધમાં, પ્રત્યેક કાર્વમાં ને હર્વનચલનમાં રામનું નામ આમનત્વની પેઠે વણાઈ ગયું હતું.

નરસિંહ મહેતાની વાણી :-

મોઢ માથા વ્હાપે નહિ જોને, દઢ વૈરાગ્ય જોનાં મનમાં રે

રામ નામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેનાં તનમાં રે...

તેમણે ચરિતાઈ કરી બતાવી.

સાથે સાથે આ અસામાન્ય પુરૂષે અનન્ય અને નિમક સુહૃદોને ત્યાગ કર્યો. માત્ર બાહેલા શાકભાજી, મગફળી છાશ અને દુધ તેઓ લેતા. વાનપ્રસ્થ ધર્મ અપનાવ્યા પછી છગનભાઈએ સોથી પ્રથમ તેમનાં ધર્મપત્નિ શ્રી મહિબબેન સાથે આખાં ભારતની તીર્થયાત્રા કરી ભારત દર્શન કર્યું.

માનવેન્દ્રમાંથી પુરૂષોત્તમ બનવા માટે તેમણે ઘરઘાર નજીક કાઢી કમલીવાળાની એક ગુફામાં ૨૧ દિવસ કાષ્ટ મોનમાં ગાળી સતત રામનામનાં જપ કરી, ચિત્તની સ્વચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી લીધી. હવે તેઓ ઠંકરભાપાના હરિજન આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં ઠંકરભાપાની સુચનાથી શ્રી મહંદેવ શાસ્ત્રી સાથે કિમાલવર્ના પછાત પ્રદેશમાં પગપાળા પ્રવાસ કરી, ગામડાઓમાં હરિજન શાળાઓ અને કન્યા યાળાઓ સ્થાપી, ઠંકર ભાપાના પગલે પગલે લોકસેવક બન્યા. તેમણે પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની મદદ દ્વારા, જુએ વલખા મારતા શેંકેડે લોકોને અનાજ પહોંચાડ્યું. શ્રી છગનભાઈ પૂર્ણ

M/s. S. K. INDUSTRIAL CORPN.

Iron & Steel Traders,

29A, Sir Hariram Goenka Street,

CALCUTTA-700007

Ph. : 340481 Resi, & 336605 Office

કર્મયોગમાં માનતા હતા. ભગવાન બુધ્ધની જેમ—

ન ત્વદં કામયે રાત્યં, ના સ્વર્ગં ના પુનર્મયમ્ ।

કામયે દુઃસ્વત્તાનામ્ પ્રાણીનામ્ આર્તનાશનમ્ ॥

—તેમને રાજ્યની, સ્વર્ગની કે પુનર્જન્મની કામના નહોતી પણ એમને તો દુઃખીઓના દુઃખો દુર કરવાં હતાને પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવી હતી.

છગનભાઈની સેવાના પરિણામરૂપ કક્કરભાપાનાં મુચનથી શ્રી હૃદયનાથ કુંભરે શ્રેજ્યુએટ ને જ સભ્ય બનાવવાના નિયમ વિરૂધ્ધ જઈ અપવાદરૂપે તેમને સર્વન્ટરૂ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીના માનદ સભ્ય બનાવ્યા. આમ ભારત વ્યાપી આ સર્વેશ્વર સંસ્થાનું દુર્લભ ગણાનું માન શ્રી છગનભાઈને મળ્યું.

આસામમાં થયેલા ભયંકર ભૂકંપનાં સમાચાર મળતાં શ્રી છગનભાઈ તરતજ હિમાચલપ્રદેશમાંથી આસામ પહોંચી ગયા. ધરમાર વગરનાં બનેલાં હજારો લોકોને દશ મહીના ત્યાં રહી શકત આપી. તેમના આ સેવા કાર્યથી ત્યાંના જનનરે શ્રી જયશામદાસ દોશતરામ અજંત પ્રભાવિત થયા.

શાલ્મ્સ માસ છગનભાઈ હરદ્વારમાં ગાળવાનું પસંદ કરતા. ત્યાં તેઓ પાંચ કલાક સમનામનાં જપ કરતા. શામાલ્મ્સ ભાગવત વાંચતા અને રાતના સમુદ્ધ ભજન—કીર્તન કરતા મા ગંગાની જોડમાં બેસી તપ—અનુષ્ઠાન—માત્ર જંગાજળ કાઢીને ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરતા હતા.

૧૯૫૦માં છગનભાઈએ જોધુ કે હરદ્વારમાં ગુજરાતીઓને ઉતરવાની બરાબર સળવડતા નહોતી. સાકરમા અને તેમના પતિ શ્રી કરચનદાસ બેથી તે વખતે સિદ્ધાશ્રમની રખેવાળી કરતા હતાં. સાકરમાએ પ્રસ્તાવ મુક્યો કે હરદ્વારમાં એકાદ આધુનિક સગવડવાળી ધર્મશાળા થાય તો ચોતે છવશે ત્યાં સુધી ધર્મશાળાનું સુકાન સંભાળશે. છગનભાઈએ હરદ્વારમાં આધુનિક કબની ધર્મશાળા બનાવવાનું બીડું બાંધ્યું અને ‘ગુજરાત ભવન’ માત્ર દશજ માસમાં આ પરિશ્રમી પ્રુરૂષે નેશાર કરાવ્યું. શ્રી ગુજરાત ભવન હવે ‘છગનભાપા સ્મારક ભવન’ બન્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૫૨ના ડિસેમ્બરમાં મુંબઈમાં શ્રી લોહાણા મહાપરિષદનું આયોજન થયું ત્યારે શ્રી છગનભાઈએ પરિષદનું સુકાન સંભાળી લીધું. આ પરિષદમાં શ્રી છગનનાથ કે. પારેખ છગનભાઈ મલ્લી સૌના પૂ. માયા બન્ધા. નાણાં ધીધ વઘવો અને પરિષદનાં પરિણામરૂપ રાજકોટમાં મહિલા વિકાસ ગૃહ સ્થપાયું.

૧૯૫૪ નવેમ્બરમાં ભાપા પ્રતિનિધિમંડળ લઈ આફ્રિકા ગયા. ભાપા જ્યાં જયા ત્યાં ખૂબ આદર પામ્યા. પૂ. છગનભાપા સાડા દશ લાખ શીલી બનેા ફાળો કરી દશ માસ પછી મુંબઈ પાછા ફર્યા. ‘દાનેપરીનાં દ્રવ્યો’ સદુપયોગ કરવો એ મારો ધર્મ છે’ એમ ભાપા કહેતા.

૧૯૫૬ મા બાપાના પ્રજાસેાથી અંજરમાં એક હોસ્પિટલ પણ થઈ. તેજ વર્ષમાં રાજકોટમાં ફરીથી લોહાણા સાતિની પરિપદ થઈ. બાપાના પરિશ્રમને પરિણામે લોહાણા સાતિની પ્રગતિની યોજનાઓ માટે શ. પાંચ લાખનો ફાળો એકઠો થયો.

મહાપરિપદનાં કાર્યમાંથી હજી પરવાર્ષ ન હોતા ત્યાં અંજરમાં બુક્ષના સમાચાર મળતાં પૂ. છગનભાપા અંજર દોડી ગયા. અને ત્યાંના કાર્યકરો સાથે રાષ્ટ્ર કાર્યમાં જુગાઈ ગયા અને એકનિષ્ઠાથી સેવાઓ કરી લોકોના યત્ન જીતી લીધા.

પૂ. છગનભાપાએ કચ્છમાં કાચમનું પાણીનું કારખું સંકટ જેમું. પાણી માટે લલખા મારતી બહેનોને જેઈ બાપાનું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું. તેમણે આજેવાનોની સલાહ લઈ કચ્છના (૩૫૨) ગામે માટે શ. રા. કચેડની પાણીની યોજના તૈયાર કરી. એ પછી તેઓ જીજ્ઞાસતા મુખ્ય પ્રધાન શ્રી બળવંતરાય મહેતાને મળ્યા ને તેમને પોતાની યોજના સમજાવી. આ પ્રયાસના પરિણામ રૂપ શ. પાંચ લાખની યોજના સરકારે મંજૂર કરતાં કચ્છનાં કોંકરો ગામોને ટયુબવેલની સગવડ મળીને કચ્છ લોટર વકસું અસ્થિતવમાં આવ્યું.

૧૯૬૦ થી પૂ. બાપાએ કલકત્તાને પોતાનું સ્થાયી નિવાસ બનાવ્યું છતાં જો સેવાનો ભ્રમ તેમણે બીધો હતો એ સેવાધર્મ ચાલુ જ રહ્યો.

ઉઘટા માગે લેજો અને સમાજથી દૂર રહેવા માગે એવા અઠંગાને પણ તેમણે ખીસના પૂતળા જેવા નરમ સાચા માનવી બનાવ્યાના અનેક દાખલા તેમના જીવનમાં બન્યા છે. સેવા ધર્મ સમજવતાં તેઓ લ'મેશા કહેતા "સેવા તો ઘસારો માગે" ! એ પ્રમાણે સાથે જ સેવા કરતાં તેઓ ઘસારો લેતી હોતા. હંડફાળા કરવા બતાં તેઓ પોતાથી પહેલ કરીને પછી જ બીજાને અગ્રણ્ય કરતા અને અપ્રીત પીડાના સંગ્રહમાં ન માનતા બાપા ધણીવાર હસતા હસતા કહેતા પેલા હશે ત્યાં સુધી આપીશ પછી પાટિયું મારી દઉં છ—"પેલા ખૂટવા સેવા બંધ !" કેવી ભલ્લ નિખાલસતા !

ઈ. સ. ૧૯૫૯માં લોહાણા મહાપરિપદ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને કાચ માટે સહાયક થવાની યોજનાઓ એમણે અમલમાં મુકાવી. એજ વર્ષમાં તેમની પ્રેરણાથી મુંબઈમાં 'મહિલા ગૃહ ઉદ્યોગ વિજ્ઞાન પાપડ' સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી. પૂ. બાપાએ આ સંસ્થાને પોતાના આશિર્વાદ આપ્યા અને બહેનોની પોતાની સહિયારી માલિકીનાં ઘીરણે સ્થપાવેલી આ સંસ્થાને પાપાનું માર્ગદર્શન આપ્યું.

પૂ. બાપાએ માત્ર બંજાજ મિહારજ નહીં, આસામ જીજ્ઞાસત લોહાણા મુંબઈ ઉપર કચ્છનાં લોકોનાં દુઃખ દેહવા ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા. એ પ્રયાસની પરિણામે અનેક સેવા સંસ્થાઓ સ્થપાઈ. ધર્મશાળાઓ, મંદિરો, ટ્રસ્ટો, હોસ્પિટલો, શાળાઓ ને મહિલા સંસ્થાઓ સ્થપાઈ ને સુવિકસિત બની છતાં ક્યારે એ પુત્રપુત્રીઓને પોતાનું નામ આજણ ન કર્યું. દરવર્ષે પૂ. છગનભાપાને બાળીદારીમાંથી જ કંઈ મળતું ને તેઓ

સેવા દાખા ખરી નાખતાં આ નિયમ જલ્દી નાં સુધી તેઓએ જાગવી રાખ્યો.

પૂ. છત્રનખાયાની સેવા પ્રવૃત્તિમાં તેમના પત્ની શ્રી મણિબહેનનો અને તેમના બન્ને પુત્રો શ્રી રતિલાલભાઈ અને શ્રી મુળચંદ્રભાઈનો ફાળો પણ નાનો મુનો નહોતો. શ્રી મણિબહેન બાપાના સેવા ધર્મનું મૂક સાધી અને પ્રેરણા મૂર્તિ બની રહ્યાં અને એજ પ્રમાણે એમનાં બન્ને પુત્રો શ્રી રતિલાલભાઈ અને શ્રી મુળચંદ્રભાઈએ બાપાના પ્રત્યેક કામમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો. આમ પૂ. બાપા પેતાના જીવનમાં તેજ ધર્મનાં માર્ગે જે કંઈ કરી શક્યા એમાં તેમનાં દૃઢ બીજનોનો હિસ્સો ઓછો ન હતો.

આવા મહામાનવ પૂ. બાપાએ ૧૯૬૪માં સર્વ સાંસદીક સામાજિક સેવા પ્રવૃત્તિઓમાંથી ૧૯૬૬ની આખરે નિવૃત્ત થવાનો નિર્ણય કર્યો. આ દરમિયાન તેમની સેવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી હવે બાપા દરરોજનાં જાત કલાક સમનામ લેતા હતા.

૧૯૬૭નાં સપ્ટેમ્બર માસમાં શ્રાવણ માસના ઉપવાસ પરી રહેલા બાપા ઉપર હૃદય રોગનો હુમલો થયો. વિલેપારલે ખાતે બંધાયેલ માનુષી કાનભાઈ લાલભાઈ, મોતીભાઈ કન્યાશાળા અને બાલિકાગૃહનો તા. ૨૧-૧૦-૬૭ નાં રોજ પુ. બાઈમાં બલ્લ ઉદ્ઘાટન સમારંભ થયો ત્યારે પૂ. બાપા માંદા માંદા પણ આ સમારંભમાં હાજર થયા અને સંસ્થાને પોતાના આચાર્યાદ આપ્યા.

નવારમાદ પૂ. બાપાએ કમળના વતનીને ગુજરાતના મહેસુલ પ્રધાન શ્રી પ્રેમજીભાઈ કક્કર પર ૧૮ પાનાનો પત્ર લખી કોટેશ્વર અને નારાયણ સરોવરની સ્થિતિ વર્ણવી તારીદે જીર્ણોદ્ધારનાં આ કાર્ય હાથ ધરવા વિનંતિ કરી પરિણામે ગુજરાત સરકાર તરતજ સંતર્ક બની અને તેણે માહિતી ખાતાના પ્રધાનને કોટેશ્વર મહાદેવ અને નારાયણ સરોવરની જાત તપાસ કરી તે અંગે મેળવ કરવા નિર્ણય લીધો.

પૂ. બાપાએ તેમનાં સંસ્થા પ્રમાણે તા. ૨૭મી જુન (૧૯૬૮) વાનપ્રસ્થાશ્રમ પછીનો સંવાસાશ્રમ અપનાવી અધ્યાત્મ જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો તેમનાં જીવનનો એ ઉપયોગ વર્ણવેલો હતો. એમનાં હૃદયમાં હર્ષ ન હતો, વિષાદ ન હતો. આ રીતે ધાર્મિક માસ વીતી ગયો.

નવેમ્બરની ૨૪ તારીખે તેમના મોટા પુત્ર શ્રી રતિલાલભાઈના પુત્ર શ્રી વસંતકુમાર અને નાના પુત્ર શ્રી મુળચંદ્રભાઈનાં પુત્રો શ્રી જયશ્રીનાં લગ્ન લેવાયા મહેમાનોની આગતા સ્વાગતામાં ગુ. હાઈ બહેલા બાપાએ આ પ્રસંગે પોતાને આજણું આવેલા દરેકે દરેક મહેમાનને સ્વેચ્છા સુધી જાતે જઈને વિદાય આપી.

આ લગ્નોત્સવ દરમિયાન એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે બાપા શ્રી દેવરસુભાઈ તંના સાથે દક્ષિણનાં પ્રવાસમાં જોડાય પણ વિધિએ કંઈ બીજુજ ધાર્યું હતું તો ડીપ્રેમ્બરે પૂ. બાપાની તરિયત બગડતાં તેમનો દક્ષિણનો પ્રવાસ મોકૂફ રખાયો તો ૧૩મી ડિસેમ્બર બપોરના બાપાને લશ્મીના ૧૪૯ યોરિંગમાં બાંધીકલા બાપા બેથુલ બન્ધા તેમની મગજની નસ તુલી જતા બ્રેઈનનું હેમરેજ થયું હતું. આ સ્થિતિમાં યનિવાર તા. ૧૪-૧૨-૬૮ના રોજ જે હોસ્પિટલનાં નિર્માણમાં તેમનો અજયવનો ફાળો હતો તેમાં રાત્રે ૮-૪૫ કલાકે બાપાનું પ્રાણપ્રત્યેક ગિરી ગયું મહાન અવતારી પુરુષોની પેઠે પોતાનાં સર્વ કાર્ય પુરાં કરી, બાજુ સકેલી થઈ તેમણે આ નમ્બર દેહનો ત્યાગ કર્યો સમાજને એક મહામાનવ ગુમાવ્યાનું ઊંડું બ અનુભવ્યું.

આવા પૂ. છત્રનખાયાને આપણા કોટિ કોટિ વદન !

GIRDHARILAL RAMNARAYAN

Amar Bhawan

P-10 New Howrah Bridge Appr Road,

CALCUTTA-700001.

ઉદ્યોગપતિ અને દાનવીર

જી. શ્રી ઉમેદભાઈ ખુશાલભાઈ પટેલ

સ્વભાવે શાંત, પ્રેમાળ, આનંદી, સેવાભાવી અને જોતીજ માન ઉપજાવે તેવા પ્રતિભાશાળી સભ્યજન શ્રી ઉમેદભાઈને જન્મ સુલ્લાવ ગુજરાતમાં-ઈ. સ. ૧૯૦૮માં થયેા હતા. મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કર્યા બાદ તેઓએ કુટુંબના તમાકુના વ્યાપારમાં ઝંપલાવ્યું. સ્વયંજે તેઓ આજળ વધ્યા અને ચાના ધંધામાં, ઉમેદભાઈ એન્ડ કું. નાં નામે કામ કરી, ચોતરફ ગુદી ગુદી જાખાઓ રચાવી તેઓએ વ્યાપારમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી.

તેઓએ કમાણી કરી તે પ્રમાણે વાપરી પણ જાણ્યું હતું. કંઈકેકાણે વિવિધ કાર્યોમાં તેઓએ સારા દાન કર્યાં હતાં.

વ્યાપારી સેવા ઉપરાંત સમાજીક, ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક સેવાનાં ક્ષેત્રે ઉમેદભાઈ મોખરે રહ્યા હતા. ૧૯૬૭થી શ્રી પાટીદાર સમાજ કલકત્તાના પ્રમુખ તરીકેની તેમની કમચીટી અબ્દ હતી. શ્રી ભવાનીપુર એન્જીન્યુઅન સોસાયટી, શ્રી ગોપલુચ સમાજ તથા શ્રી ડુ બલ્મીનારાયણ મંદિરના ટ્રસ્ટી તરીકે તેમણે ઘણી ઉમદા સેવા આપી હતી.

દિકરાઓ શક્તિશાળી અને વ્યાપાર સંભાળતા થતા એટલે નિવૃત્ત થઈ ઉમેદભાઈ શંનીમાં રહેવા જાયવા. ત્યાં બેઠા બેઠા પણ તેઓ કલકત્તા સમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લઈ માન દર્શન આપતા હતા.

શંનીમાંજ ૧૩મી ઓગસ્ટ ૧૯૭૫ના દિવસે ૬૬ વર્ષની વયે ઉમેદભાઈએ પરલોકગમન કર્યું. તેઓ ધન્ય જીવન જીવી ગયા અને તેમણે કરેલા સુકૃષ્ટોને પરિચય હંમેશા માટે યાજળ મૂકતા ગયા.

સૌજન્યમૂર્તિ અને ધર્માનુરાગી

સ્વ. શ્રી એ. વી. જોશી

તા. ૨૬-૧૦-૭૫ ના પુ'બઈમાં ક્ષી આસનદાસ વાલજી જોશીના દુઃખદ અવસાનના સમાચાર જ્યારે કલકત્તામાં પ્રજા ત્યારે અહીંની ગુર્જર પ્રજાએ ઘણેજ ચોક અને ગયાની અનુભવેલ. તેમના અચાનક અવસાનથી તેમના આત્મજનો, સ્નેહિતો અને પરિચયમાં આવનાર દરેક વ્યક્તિએ અનુભવ્યું કે ગુપ્તસ્થ ઘોષા છતાં જેણે સન્ન્યસ્ત સ્વીકારેલ અને પરાંપકારને પોતાનું ધ્યેય બનાવેલ તેવા એક વિરલ આત્માનું વિસર્જન થયું.

ક્ષી આસનદાસ વાલજી જોશીને જન્મ તા. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૭ ના રોજ કરાંચી (સિંધ)માં એક અક્રિય અને ધર્મનિષ્ઠ પુષ્કર્ણ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં થયેલ. પ્રારંભ કર્મ અનુસાર તેમણે પોતાના માતા અને પિતા બન્નેની ધીળી છાયા માત્ર ત્રણ વર્ષની નાની ઉંમરે ગુમાવી. જ્યેષ્ઠ બંધુ અને વડિલ કાકાના આશ્રયમાં રહીને તેઓ જ્ઞાન અને સંસ્કારના પ્રથમ ધાઠ ચીખ્યા. ચોથ લગ્નતર મેળવીને તેઓ કરાંચીની એક શ્રેષ્ઠ માતબર લોખંડની કંપની મેસર્સ મુરલીમથ સંતરામમાં જોડાયા. કંપનીએ તેમની કાર્યપદ્ધતિ અને નિષ્ઠાની કદર કરી તેમને ૧૯૩૯ માં તેમની કલકત્તાની ઑફીસમાં મેનેજર તરીકે નિયુક્ત કર્યા. ત્યારથી તેઓ કલકત્તા નીવાસી બન્યા અને અહીં સ્થાયી થયા. તેમણે લોખંડના વ્યાપારને બહોળો અનુભવ મેળવ્યો. તેમનાં શેઠીઆઓ તેમજ સ્નેહિતજનોના સહકાર તેમજ આશીર્વાદ મેળવીને ૧૯૪૩માં પોતાની સ્વતંત્ર પેટ્ટીની સ્થાપના કરી જે આજે મેસર્સ એ. વી. જોશી એન્ડ સન્સના નામથી કલકત્તામાં લોખંડ બજારમાં પ્રતિષ્ઠિત પેટ્ટીઓમાંની એક ગણાય છે. વ્યવસ્થા અને આયોજનશક્તિ એમની જીવનસફળતાની ચાવીરૂપ હતાં. યુભનિષ્ઠા અને પ્રમાણિકપણે ધંધા ચલાવવાથી તેમને લોખંડ ઉદ્યોગમાં સારી નામના મેળવી અને વેપારમાં પ્રભુકૃપાથી ખૂબજ પ્રગતિ કરી અને તેના ફળસ્વરૂપે ૧૯૫૮માં તેમણે એક સ્વીલ શેલ્લિંગ મીલ ખરીદી લીધી, જે આજે 'સ્વીલ શેલ્લિંગ મીલ્સ ઓફ મે'ગાલ'ને નામે પ્રખ્યાત અને માતબર કંપનીઓમાંની એક ગણાય છે. પ્રભુની કૃપાથી તેમના ધંધાનો વિકાસ વસુલ ભોજ રહ્યો. તેમણે એ. વી. જે વાયર્લે પ્રા. લી. અને વિજય ઇન્ડસ્ટ્રીઝ નામે તારના ઉદ્યોગ સાથે સંકળાએલ ઉદ્યોગની સ્થાપના કરી. તેમણે સ્થાપેલા બધા સાહસો આજ પણ બહુજ સારી રીતે તેમણે દર્શાવેલ માર્ગે, સુંદર પ્રગતિ કરી રહેલ છે. તેમનું માર્ગદર્શન ફળદાયી ગણાતું કારણ કે તે દૂરઅંદેશી હતા. પ્રભુમાં અખૂટ શક્તિ હતી, સમયને ઓળખવાની તેમનામાં અગાધ શક્તિ હતી અને સ્વીકાર કરેલાં સિદ્ધાંતોમાં તેઓ અવિચળ રહેતા. કોઈ પણ સંજોગોમાં તેઓ ચલિત થતા નહીં તેવું તેમનું મક્કમ મનોબળ હતું. એક વસ્તુમાં તે અટલ હતા કે વેપારમાં અનીતિ કોઈ પણ સંજોગોમાં કરવી નહીં અને માલની ક્વોલિટી તદ્દન સારી હોવી જોઈએ. આ તેમના સિધ્ધાંતને લીધે ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે તેમણે ખૂબજ

કર્મવીર શ્રી આસનદાસ વી. જોશી (જોશીજી)

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવ મંદિર નિર્માણનાં સ્થંભ

સારી નામના મેળવી, અને દેહ, વિદેશોમાં મોટો ચલક વળ મેળવ્યો.

ધર્માત્મીય કોને તેમનો સુખ તપો હોય અને ઉન્નતિ થતી હતી તેજ અરસામાં તેમણે અચાનક મનાં ધર્મપતિનો સાથ ૧૯૫૨માં ગુમાવ્યો. આ આઘાત તેમને માટે અસહ્ય હતો. ખાસ કરીને તેમના પુત્રો અને પુત્રી હજુ ભણતાં હતાં, જ્યાંબદારી બહુજ મોટી હતી અને વહાણ મધદરીએ હતું તે વખતે આ ઘા તેમને લાગ્યો. વડિલોએ પુનર્લગ્ન કરવા ઘણુંજ દબાણ કર્યું પણ તેઓ મક્કમ રહ્યા અને પોતાની બધી શક્તિ બાળકોની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ પાછળ જ લગાવી, પોતાના બાળકોને સારામાં સારી તાલીમ આપી અને તેમનામાં ઉચ્ચ પાર્શ્વિક સંસ્કારોનું સંચિત કર્યું. તેમના પુત્રોએ પણ એ જ રસ્તે ચાલી ઈસરકુપાથી બાપ જેવીજ સુકિતી પ્રાપ્ત કરેલ છે.

ધર્મપતિનો સાથ ગુમાવ્યા બાદ તેમણે ધીરે ધીરે ધર્માર્માંથી નિવૃત્તિ લીધી અને જીવનનું લક્ષ્ય આ સર્વોત્તમ મનુષ્ય દેહ મળ્યો તેથી ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું બનાવ્યું. બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ મળ્યો હતો તેથી તેમને પાર્શ્વિક સંસ્કાર અને સદ્વિચારો વારસામાં જ મળ્યા હતા. હવે જોયીજી વધારે સમય સત્સંગમાં જ ગાળવા લાગ્યા, વર્ષમાં બે/ત્રણ વખત તેઓ કૃષીકેશમાં પુણ્ય સહીલા ગંગાજીને સામે પાર સ્વર્ગશિખરમાં “પરમાર્થ નીકેતન” જતાં અને ત્યાં મહાત્માઓના પ્રવચનો અને સત્સંગમાં જ સમય ગાળતા. “પરમાર્થ નીકેતન”માં પોતાનો જ્ઞાન બનાવ્યો અને કાયમ આ દેવભૂમિમાં જ નિવસ કરવાની તેઓ ઈચ્છા સેવતા હતા. કીટ્ટીક મોઢાં ઓછાં કર્યાં અને જળકમળવત્ જીવન બનાવ્યું. છેલ્લા ઘણાં વર્ષો તેમણે આ ધર્મિત્રભૂમિમાં જ ગાળ્યા. આ સમયમાં તેમણે કદીન ઉપાસના અને ઉગ્ર તપ કર્યું. ઘણી વખત તેઓ ત્રણ ત્રણ મહીના માત્ર મીન વૃત્ત પાળતા અને સવારના ચાર પાંચે ઉઠીને સતે હ વાગ્યા સુધી સાધુ સંતોના સત્સંગ, દૈનિક પ્રાર્થના અને સત્સંગમાં જ સમય ગાળતા.

ઈશ્વર કૃપાથી છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી જોયીજી પુણ્ય શાસ્ત્રી શ્રી રમચંદ્ર ડોંગરેજી મહારાજના સંસર્ગમાં હતા અને શાસ્ત્રીજીને પણ તેમના ઉપર ઘણો સ્નેહ હતો. તેમના પરિચયમાં આવ્યા બાદ શાસ્ત્રીજીની ઘણી ઓમદ બાંધવત્ સખનાહ વાણી સાંભળી પ્રવચનો સાંભળ્યા અને તેમનો પ્રેમ સંવાદન કર્યાં. પછી તેમણે મજ ભૂમિની લીલી પરિકરમાં પણ શાસ્ત્રીજી સાથે કરી અને જ્યાં પણ શાસ્ત્રીજીની કથા હોય ત્યાં તેમની અમૃતમયી ચાણીને લાભ લેવા તેઓ હંમેશાં તૈયાર રહેતા, અને આવા આશીર્વાદોમાં હંમેશાં મિલન રહેતા.

પાર્શ્વિક જીવન ગાળવાને કારણે તેમના વિચરો, ચિંતન અને રહેણીકરણમાં અદ્ભુત પરિવર્તન આવ્યું. પોતાની દૈનિક જરૂરિયાતો ધીરે ધીરે તેઓ ઓછી કરતા ગયા. શેષ જીવનમાં ઓછું પણ પાઈવ વસ્તુ માટે તેમને મોઢ ન હોય.

તેમણે ઉપરે એક વર્ષનું “મીન” ચાવુ કર્યું, પણ તેમના સ્નેહિયોનાં અતીઆજીને વધ વધ અને પરમાર્થ નીકેતનના સાધુસંતોની વિનંતીને માન આપી તેમની નાદુરસ્ત તબિયતને અંજો આ કદીન તપસ્યા તેઓ પુરી ન કરી શક્યા, પણ ભગવાનને અપરેલ સાધનાકાર કરવાની બાવના તેમની કળેણી તબિયત ધોવા

છતાં પણ તેઓ રોકી શક્યા નહીં. પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત છતાં તેઓ ૧૭ થી ૧૯ ઓક્ટોબરે મુંબઈમાં પુ. શાસ્ત્રીજીને મળ્યા, અને ૨૦મી ઓક્ટોબરે તેઓ પુ. શાસ્ત્રીજીના પિતાશ્રીનાં દર્શન કરવા વડોદરા ગયા અને ત્યાં તેમને લકષ્મણો મુળેલા થયા. માદમાં તેમને મુંબઈ થઈ જવામાં આવ્યા અને મુંબઈમાં તેમની ઉત્તમ સારવાર તા. ૨૬ ઓક્ટોબર સુધી કરવામાં આવી. તબિયતમાં સુધારો જણાવા લાગ્યો અને તેમના ચારે પુત્રો તેમની પાસે હાજર હતા પણ ઈસ્વરની જતીનો કોઈ પાર પામી શક્યું નથી. તબીવતમાં સુધારો જણાતાં હતો પણ જ્યેષ્ઠીજીના આત્માને લાગ્યું કે તેમનું કામ આ દુનિયામાં હવે સમાપ્ત થઈ ગયું છે અને તેથી તેમણે સતત પ્રભુનામ, જપ અને ઈસ્વરસ્થરણમાં મનને જોડી દીધું અને સમાધિ-મૃત્યુ પામ્યા.

શ્રી જ્યેષ્ઠીજીનું ભાગવતીય જીવન બોધરૂપ બની ગયું. તેમનું આદર્શ જીવન, આચરણ, નમ્રતા, નિખાલસતા, સાવસતા અને સચ્ચદંડિ, તેમજ નિરાભીમાની જીવન અને દરેકને ઉપચોગી થવાની ભાવનાથી પ્રેરણા મેળવીને જોડી પરિવારનો પણ એજ રસ્તો ચાલવાનો નિયમ બની ગયો.

જીવનની નાની પાણીથી ઉચ્ચતાના ટિપ્પરો ઘાંસલ કર્યાં છતાં, ઉપર સુધી જ્યેષ્ઠીજી નમ્ર રહ્યા અને જીવન તદ્દન સાદું અને નિરાદંબરી ગાળ્યું. તેઓ ન્યાયાથી ચોટા સર્વે પ્રત્યે સમદંડિ અને સમભાવ રાખતા. તેમનું કુટુંબ વિશાળ હોવા છતાં પોતાના પ્રત્યેક જીવન અને કર્તવ્યથી દાખલો બેસાડી, સૌને સંપ અને રોજગાર એક થીને બાંધી, કુટુંબના સભ્યોનો સંપૂર્ણ સાથ સહકાર દરેક કાર્યમાં મેળવી શક્યા.

તેમના સ્વપરતે અપારમેય લાખોના દાન અને તન. મન, મનથી કરેલ સાધુઓની સેવા, જનતાના લાભારે શ્રેણી પ્રવચનો અને વર્તો, ભાગવત સખાઈ ઈત્યાદિ દરેક વસ્તુ કાર્યમાં તેઓ કુટુંબીજનોનો સહકાર મેળવી શક્યા. તેમનાં કુટુંબમાં “સાચાજી” તરીકેના પ્રિય નામથી બધા તેમને સંબોધતાં હતાં. તેઓ સર્વેની સાહના મેળવી શક્યા હતા. પાર્શ્વિક કાર્યમાં તેઓ બહુજ ઉત્સાહી રહેતા અને સાથે સાથે સામાજિક સેવા તેમજ ઉચ્ચ કોળવણી માટે પણ તેઓ એટલાજ આગ્રહી હતા. તેમણે યોરુષીટલો, જાગેર સંસ્થાઓ તેમજ શાળાઓને પણ પોતાથી મનની તન, મન, મનની સહાય કરેલ છે. એવા પણ દાખલા વ્યક્તિગત બન્યા છે કે તેમણે જમણા ધાર્યે કરેલું દાન કાબા હાથને પણ ખચર ન પડે. જેમ પારસમણીતા સ્વર્ણથી લોખંડ પણ સોનું બને તેમ તેમણે પોતાનું જીવન એવું શુભ બનાવ્યું કે તેમનાં પરિવરમાં આવનાર ઘણાં જીવનમાં ઉદવેગાથી પરિવર્તન આવેલ છે. આવા ઉચ્ચ આત્માએ મોક્ષને માર્ગે પ્રમાણ કરવાથી તેમના કુટુંબીજનો તથા સમાજને મોટી ખોટ પડેલ છે.

સંસ્કૃતિ-દર્શન-ગ્રંથ

પુષ્પમાળા

પૃષ્ઠ

૧ સંત-ચરિત્ર

કવિ જીવદેવ	૧
શ્રી રામાનંદાચાર્ય	૩
સંત કબીર	૭
ભક્તકવિ-સંત નરસિંહ મહેતા	૧૨
મીરાંબાઈ	૨૨
ભક્ત સુરદાસ	૩૧
ગુરુ નાનક	૩૮
શારદામહાલક્ષ્મી ચરમચંદ	૪૪
સંત દાનેશ્વર	૫૦
સંત એકનાથ	૫૪
સંત તુકારામ	૬૧
શ્રી રમણ મહર્ષિ	૬૮
પૂર્ણપુરોષોત્તમ શ્રી સહજાનંદ સ્વામી	૭૩
સ્વામી વિવેકાનંદ	૮૦
શ્રી અરવીંદ	૮૭
શ્રીમદ્ રામચંદ્ર	૯૩-૯૫

M/s. GOLDEN STEEL CORPORATION

64, G. T. Road, Lillooah, Howrah

Phone - 56-2776

૨ એકાદશી માહાત્મ્ય

કંદુ ધર્મ માં એકાદશી	મતનું માહાત્મ્ય	૧
જોષિની	એકાદશી	૨
મલયા	"	૩
સોલદા	"	૫
પ્રકૃષ્ઠા	"	૬
પુત્રદાવિની	"	૭
રટ્તિલા	"	૮
જ્યા	"	૯
ઉમા	"	૧૦
આમલે	"	૧૧
જ્યા-પાપમોચની	"	૧૨
પદ્મલલિતા	"	૧૪
વરૂવિની	"	૧૫
મોલિની	"	૧૬
અપરા	"	૧૭
નિજલ	"	૧૮
યોગિની	"	૧૯
પદ્મ-વિષ્ણુચયની	"	૨૦
કામિકા-પવિત્રા	"	૨૧
પુત્રદા	"	૨૨
અજા	"	૨૩
પરિવર્તની-વામન	"	૨૫
ઉદિરા	"	૨૬
પાંચાકુથા	"	૨૭
રમા	"	૨૮
પદ્મિની	"	૩૦
પરમા	"	૩૧-૩૨

૩ રામાયણનાં કેટલાંક મહાન સ્ત્રી પાત્રો

સીતા	૧
કૌશલ્યા	૬
સુમિત્રા	૮
અહર્યા	૯
અનસૂયા	૧૧
શબરી	૧૩
મંદોદરી	૧૪
તારા	૧૬
ત્રિજતા	૧૮
સુષેલ્યા	૧૯
સ્વયંપ્રભા	૨૦

૪ ઉત્સવ-દર્શન

નવું વર્ષ	૧
બાઈબીજ	૩
મકર-સંક્રાંતિ	૬
વસંત પંચમી	૮
મહાસિવરાત્રી	૧૦
ઘેળી	૧૪
રામનવમી	૧૭
જાન-દસહરા	૨૦
ગુરૂ પૂર્ણિમા	૨૩
નાગ પંચમી	૨૮
સીતળા-સાતમ	૩૧
શિવરાત્રી-પૂર્ણિમા	૩૩
જન્માષ્ટમી	૩૮
શાહ	૪૩
નવરાત્રિ	૪૫
વિજયા-દશમી	૪૭
ચરદ-પૂર્ણિમા	૪૯
દીપાવલી	૫૧-૫૨

M/s. CHALHA ROLLING MILLS PVT. LTD.

5, Mission Row, Calcutta-700001

Phone : 23-7306 & 23-2686

૫ ગીતા-ચૂંટેલા પુખો

ગીતા જ્ઞાન તથા ભંડાર (ભજન)	૧
ગીતા માહાત્મ્ય અને શંદેષ	૨
ચૂંટેલા ૧થી ૧૮ અધ્યાયના શ્લોકો સહિત વિવરણ	૩થી ૨૦

૬ સુબોધ કથાઓ તથા કેટલાક ત્રિતીય લેખો

સુબોધ કથાઓ	૧-૯
અન્ય પુરાણો અને ભાગવત મહાપુરાણની સર્વોપરિતા	૧૦-૧૫
શ્લોક અને પુણ્યશ્લોક	૧૬-૧૭
શ્રીમદ્ ભાગવત અને માનવ ધર્મ	૧૭-૨૦
પ્રશ્નમાર્ગ-પરિચય	૨૧-૨૭
વૃત્તિ-અવેશણ	૨૮

૭ હિંદી વિભાગ

સંત ચરિત્ર

ઉચ્ચદીપ ગુણોની પ્રવૃત્તિ પ્રતીતિ કરવી હોય તો આપણે સંતો-બ્રહ્મો, મહાપુરુષોના છવનમાં ડોકિયું કરવું જોઈએ.

અસત્યને માર્ગેથી સત્ય તરફ લઈ જવાર, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી જ્ઞાનરૂપી તેજમાં લઈ જવાર, ધર્મધર્મદાના યેનુ સમા તારસુધાર સંતો છે, પરમાત્માના અસ્તિત્વનો સંતો સતત પૂરાવો છે.

માનવ છવનનો ઉદ્ધાર અને આત્મા-પરેશાત્માની એકતા સાધવામાં, જ્ઞાનદીપ પ્રગટાવનાર સંતો-બ્રહ્મોનું પ્રદાન કોઈ કલાનું સર્વદા અને સર્વત્ર રહયું છે અને રહેશે.

જેમનું માર્ગદર્શન સમાજને છવનની ચાવી સમ્પાદન હોય છે એવા કેટલાક મહાન સંતો-બ્રહ્મોનાં છવન ચરિત્રોની ઝાંખી કરી આપણે પુનિત બનીએ !

॥ हरि : ॐ ॥ तत्सत्परमात्मनेनमः

—: કવિ જયદેવ :—

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પરમ ભક્ત અને સંત મહાત્મા જયદેવનો જન્મ ૧૨મી સદીમાં બંગાળની પવિત્ર ભૂમિના 'બીરભુમ' જીલ્લાના, 'કેંદુલી' ગામમાં થયો હતો. એમની જન્મ તિથિ કે તારીખ ઉપલબ્ધ નથી. એમના 'પિતાજીનું' નામ જોજયદેવ હતું અને માતાજીનું નામ રામાદેવી હતું, એમણે પદ્યાવલી સાથે લેખ કરી ગુહચંદ્રાકામમાં યગલ્લો મોકલ્યો હતો. નાનપણથીજ એમને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની ભક્તિનો રંગ લાગ્યો હતો, એમણે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સરસ્વતી દેવીએ એમની જીભ ઉપર જાણે વાસ કર્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણ લીલાના ગુણગાનના અને ભક્તિના અદ્ભુત મુકતકો અને કાવ્યોની સંસ્કૃત ભાષામાં રચના કરી. તે સમયે બંગાળમાં લક્ષ્મણસેન રાજા રાજ્ય કરતા હતા. જયદેવની કાવ્ય રચનાઓથી તે ઘણું પ્રભાવિત થયા હતા. જયદેવને એમણે સારો આપકાર આપ્યો હતો અને એમના કાવ્યોની પ્રશંસા કરી હતી. શ્રીકૃષ્ણ અને રાધાના બનન્ય, અમર પ્રેમને એમના સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલા મહાન કાવ્ય "ગીત ગોવિંદ"માં એમણે રમ્ય અને રસમય શૈલીમાં વ્યક્ત કર્યો. આ મહાકાવ્યની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી. કાવ્યની છંદબદ્ધતા, રાધા અને કૃષ્ણનો રસિક, શુંગારમય વાર્તાવાપ, અદ્ભુત સંદર્શિતો, અલોકિક પ્રકૃતિ વર્ણનો વાચકના મનને મંત્રમુગ્ધ કરી દે છે. કાવ્યનો લય અને લાવણ્ય વાચકને અદ્ભુત રસનું પાન કરાવે છે, ભાવવિભોર બનાવી દે છે. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કથાવે છે, હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણ અને રાધા પ્રત્યે અનેરો ધનજનાટ ઉત્પન્ન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની અલોકિક લીલાના દર્શન કરાવે છે. કાવ્યની મૃદુતા વાચકના મન ઉપર જાદુઈ અસર કરે છે અને કાવ્યની તાલબદ્ધતા સાથે એ નાચવા લાગે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં "ગીત ગોવિંદ"નું સ્થાન હંમેશા મોખરાનું રહ્યું છે.

જયદેવ આજે એક મહાન કવિ તરીકે ઓળખાય છે પરંતુ તેઓ એક મોટા સુધારક હતા, સમાજ સુધારક તરીકે એમણે જાતિભેદને વખોડ્યો હતો. આમ બંગાળમાં સમાજ સુધારણાના તેઓ પ્રતિતા હતા. "ગીત ગોવિંદ" કાવ્યને ખિસ્તી ધર્મના "ભાઈભવ"ના સોચામનના "ધી સોંગ ઓફ સોંગમ" સાથે કેટલાક વિષેયકો સરખાવે છે અને આમ એની મહત્તાને સ્વીકારે છે. "ગીત ગોવિંદ"નું સંપૂર્ણ ભાષાંતર સર વિલિયમ જેન્સે અંગ્રેજી ભાષામાં ક્યુ અને "એથિયાટિક સોસાયટી"ના એક પુસ્તકમાં એ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. શ્રી એડવિન આરનેલ્ડે પણ એની કેટલીક કવિઓનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર ક્યુ હતું. "ગીત ગોવિંદ"ની ખાસ ખૂબી એની સરળતા, સચોટતા અને રસિકતા છે. શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ણુ ભગવાનના જ અવતાર હતા અને

અચાનકમાં, અધિકારમાં, માયાજાળમાં ફસાયેલા લોકોને ભક્તિમાર્ગે વાળવા અને તેમને ઉદ્ધાર કરવા એમણે પોતાની લીલાના માધ્યમ વડે રાધાજીને કેન્દ્રમાં રાખી સદાચાર આચરવાની પ્રેરણા પિયુષ પાસા. જેવા મધાન ભક્તે ભજવામને સદેશ પોતાના 'ગીત ગોવિંદ' કાવ્યદ્વારા જનતાને પહોંચાડ્યો. પ્રેમ ઈશ્વર છે અને ઈશ્વર એજ પ્રેમ છે એની પ્રતીતિ કરાવી. એમણે જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય જીવનમાં કંઈ કર્યાં. યત્ન, વાણી અને કર્મથી તેનું આચરણ ક્યું. સામાન્ય જનતાને માટે આદર્શરૂપ બની ભોધપાઠ આપ્યો, તેમજ સમાજનું ઉત્થાન ક્યું. પ્રમુખભક્તમાં કેવી અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે તેનો જો અનુભવ કરાવ્યો. શીકૃષ્ણ ગોવાલિયા પોતાની બ'સીના મધુર નાદે ગોષીને, રાધાને ઘેરી કથી પ્રેમ વિહવળ ॥ તેમ પોતાના ભક્તને વિહવળ બનાવે છે અને એનું ચલણ કરે છે. પ્રભુને એનો ભક્ત હોયી વધુ માં યોગ છે, જે એને હરણે આવે છે તેનો બેરોષાર એજ કરે છે.

કવિ અને ભક્ત જયદેવે ત્યાગ અને ભક્તિથી પોતાના જીવનને આદર્શ બતાવ્યું અને સંસાર સાગર તરીકે ગણા. પોતાનો જોડો પાર કર્યો. એટલેજ તેા લગભગ ૮૦૦ વર્ષ બાદ પણ એનું નામ જોડાઈ આવે છે. શ્રીરત્નમાં જ એમનો દેહવિવશ થયો હતો. 'ગીત ગોવિંદ' ની રચના કર્યો એક સમાધાર થયો હતો. કવિ જયદેવ રનાનારો ગણા હતા જયારે ભજવાન ક્યો જગન્નાથ જયદેવના કૃપમાં આવી કાલ લખવાનું શાસ્ત્ર રાખ્યું. પદ્યાવલીએ માન્ય કે પોતાના પતિજ્ઞ કાલ લખવામાં મુશ્કેલી છે એમણે જોગન તેમજ ક્યું. રજોડામાંથી બહાર આવ્યા તેા સારીથી પોતાના પતિ જયદેવને જાંઘમાં સ્નાન કરી પાછા આવતા જેવા. પદ્યાવલી વિસ્મય પામ્યા. કવિ અંતર્યામી આવ્યા અને પાનીના મુખ ઉપા વિરમવતાને ભાવ એના એમને આશ્ચર્ય થયું. કવિને જ્ઞાપાસ થઈ. પતિને આસન આપી સંકાપા અને અવધી ઉત્તિ સુધી જે કંઈ બન્યું તે કથા કરી સંભળાવી. ભક્ત જયદેવને સમજતાં વાત ન લાગી કે એના ભજવાન કીકૃષ્ણ શી જગન્નાથ પોતેજ એજનું કાલ કરી ગયા, પદ્યાવલીને ધનવાદ આપ્યો. પોતે પણ ધન્ય થઈ ગયા અને ભજવિભોર બની ગયા. પતિપાત્રી બન્નેએ એરડામાં જઈ જોયું તેા ત્યાં કોઈ કંઈ નહિ, પ્રભુ તેા કવિ જયદેવના કાગળન સમજીને અંતર્યામી થઈ ગયા હતા. પતિ-પત્ની બંને હરિભજનાના તરથીન થઈ ગયા. પ્રભુને અનન્ય પ્રેમ સંપાદન કરી કૃતાર્થ થયા.

—: શ્રી રામાનંદાચાર્ય :—

શ્રી રામાનંદાચાર્યનો જન્મ સં. ૧૭૫૬ની મહાવદ સાતમના ચૈત્ર પ્રવાસના એક કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ પુરુષસદન અને માતાનું નામ સુશીલાદેવી હતું. 'લક્ષ્મણ'ના શિક્ષકારના મતે તેમનું 'પૂર્વશ્રમનું' નામ રામદત્ત હતું. 'વૈષ્ણવ ધર્મરત્નાકર'માં રામભારતી નામનો ઉલ્લેખ છે; પણ સંપ્રદાયના પંડિતો આ નામ સ્વીકારતા નથી.

કાશીમાં રામાનંદ સંપ્રદાયના રાઘવાનંદજી પાસે તેમને વિદ્યોપાસના માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. શાસ્ત્રાર્થમાં તેમની તેજસ્વિતા જોઈ રાઘવાનંદજી ખૂબ આનંદ પામતા. અધ્યયનકાળ પૂરો થતાં ગુરુજીએ ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારવા જણાવ્યું; પણ રામાનંદજી એ મંથનમાં પડ્યા ઈચ્છતા ન હતા. આખરે, તેમણે પોતાના માતૃપિતાને સમજાવી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સંન્યસતજીવન સ્વીકાર્યું.

સંન્યાસની દીક્ષા લીધા બાદ તેમણે યોગ, જપ, તપ અને અધ્યયન કર્યાં. આ સમયે તેમને અનેકની સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં ઊત્તરવું પડતું. તેમાં તેમણે દેખાડેલી બુદ્ધિ પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈ ગુરુ રાઘવાનંદજીએ તેમને આચાર્ય પદે બેસાડ્યા, ને આમ તેઓ રામાનંદમાંથી રામાનંદાચાર્ય બન્યા.

રામાનંદાચાર્ય બન્યા પછી તેમણે દેશની યાત્રા શરૂ કરી. આ યાત્રા દરમિયાન તેમને દેશની અને સમાજની સ્થિતિનો સારો અંશે પરિચય મળ્યો. પ્રજાનું ચેતન હણાઈ ગયું હતું, સ્ત્રી વર્ગનું અપમાન થઈ રહ્યું હતું, ધર્મ છૂટાછૂટા અને આભણેટની તોતિંગ દીવાલો વચ્ચે કાચવાસ વેઠી રહ્યો હતો. આ પરિસ્થિતિનો તેમણે નવોજ ઉઠેલ વિચારો અને ધર્મના પ્રવાહને તેમણે નીચેથી ઉપર ચડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ખાવા-પીવાની બાબતમાં રામાનંદજી આચાર્યમાંથી બહાર નીકળી તેમણે છેક ચંડાળના ઘર સુધી પોતાનો હૃદયપ્રેમ વિસ્તાર્યો. તેઓ જ્યારે યાત્રાએથી પાછા આવ્યા ત્યારે તેમના એ ઉદાર વલણનો અન્ય પ્રિયોએ વિરોધ કરી તેનું પ્રાશ્નિત કરાવવા માટે રાઘવાનંદજીને આગ્રહ કર્યો. રામાનંદજીએ પ્રાશ્નિતનો વિરોધ કરી ગુરુજીને સમજાવ્યું : 'જનતાનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો તેને સમતામના એક સૂત્રમાં એકતાન કરી દેવી જોઈએ. એથી એકતા વગર અન્યાયની સ્થિતિનો સામનો કરી શકાય નહિ.' ગુરુ રાઘવાનંદજી આ વાત સમજી શક્યા; યરતું સંપ્રદાયના બીજા સંપ્રદાયને માફું વગાડવાનું તેમને યોગ્ય ન લાગ્યું અને તેથી તેમણે રામાનંદજીને જુદી માઠી સ્થાપવાનું કહ્યું.

આમ, રામાનંદ સંપ્રદાયમાંથી રામાનંદી સંપ્રદાય અલગ રીતે સ્થાપાયો બને સંપ્રદાયો વિશિષ્ટાનંદ દર્શનને માને છે. બન્નેમાં મુખ્ય તફાવત એ છે કે, રામાનંદ સંપ્રદાયમાં લગભગ-નસાવત્ત ઈષ્ટ દેવ છે અને રામાનંદ સંપ્રદાયમાં ઈષ્ટ દેવ તરીકે સ્ત્રીતા-સામનો સ્થિતિ ગણવા છે. રામાનંદ સંપ્રદાયમાં શોચાશોચની ભારે તકેદારી રખાય છે, ત્યારે રામાનંદજીના સંપ્રદાયમાં જાત-પાતિથી પર કેવળ ભક્તિનો જ મહિમા છે.

આમ રામાનંદાચાર્ય પોતાના સંપ્રદાયમાં જ્ઞાતિ-જાતિના ભેદ ભાવ રાખ્યા નહોતા. વસુકર કમ્બીર, ખેડૂતધર્મી, વાળંદ સેનો, સત્રિય પીયો અને ચમ્બાર રાઈદાસને પોતાના ધર્મમાં સ્વીકારી ભારતના ધર્મકાવ્યમાં

ધૂપ તારક તરીકે પ્રસ્થાપિત કર્યાં. તેમના આ શિષ્યોએ લોકચાપામાં ભક્તિનો પ્રવાહ વહાવી આજની પ્રાંતિક ભાષાઓના ઘડતરમાં ઘણું મોટું ફાળો આપ્યો છે.

સાધુદીક્ષાની માગણી કરનારના અંતરની તાલાવેલી તેઓ પહેલાં માખી લેતા. બાંગરોન ગઢના રાજ્ય પીપાણાએ રામાનંદજી પાસે રાજન્યાગનો સંકલ્પ કરી સાધુજીવન જીવવાની દીક્ષા માગી. રામાનંદજીએ કસેટી કરવા ખાતર કહ્યું, 'એમ નહિ, પેલા કૂવામાં પડો' પીપાણા તો ગુરુઆવાને માથે ચડાવી કૂવામાં ખાખરા તેવાર થઈ ગયા. રામાનંદજીએ તેમનો હાથ પકડી લીધો, અને પાસે બેસાડી મંત્રોપદેશ આપ્યો: 'પીપાણ, તું પાછો તારા રાજ્યમાં જા ! ભગવાનની ભક્તિ કરતો રહેજે. એક વર્ષ પછી હું ત્યાં આવીશ.' અને એક વર્ષ પછી રામાનંદજીએ પીપાણને સર્વન્યાગનો આદેશ આપ્યો. પીપાણાએ તેમનાં પટરાણી પથારીને ઘણાં સમજાવ્યાં; પણ તેણે જોઈને સર્વન્યાગ પોતાનું સોભાગ્ય ભેળું. આથી તેઓ બન્નેએ સાથે જ ગૃહત્યાગ સ્વીકાર્યો; અને રામાનંદજીના શિષ્ય મંડળ સાથે ચાત્રામાં બેસ્યાં.

રામાનંદજીનો ભક્તિમાર્ગ સમુદ્ર જેવો સૌ કોઈને સમાવનારો હતો. આથી પીપાણ પછી બીજા અનેક શિષ્યો રામાનંદજી પાસે આવ્યા. તેમાં સુરસુરાનંદજી, સુખાનંદજી, નરસરિયાનંદજી, યોગાનંદજી, ભાવાનંદજી અને ગોલવાનંદજીનો સમાવેશ થાય છે.

પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે સ્વામીજી દ્વારકાની ચાત્રાએ જઈ રહ્યા હતા ત્યારે માર્ગમાં તેમણે ગિરનાર રવંત ઉપર મુકામ કર્યો. ત્યાં રામાનંદજીના પગલાં આંધે પણ પૂજાય છે. આ ચાત્રામાં તેઓ હતાક વર્ષ ગયેલી પ્રજામાં ઉપદેશ દ્વારા શ્રદ્ધા પ્રેરી તેને ચેતનવંતી બનાવવાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. મુશ્કિલોએ તોડીફોડી નાખેલ પ્રભાસપાટણનું સોમનાથ મહાદેવનું મંદિર જોઈ તેમને અપાર દુઃખ ઊપજ્યું: 'હિન્દુઓ યોવા છતાં મંદિરની આ દશા થઈ ?' હિન્દુઓની આટલી બધી નિર્ભળતા જોઈ તેમણે વિચાર્યું કે, બ્રહ્મચર્ય, યશીરખન, અનન્યભક્તિ અને એકતા વિના ભારતના ગૌરવની, ધર્મની ધજાની અને સતીઓના શીલની સુરક્ષા અશક્ય છે.

આથી તેમણે એક વિરકત દળની ચોળના ઘણી કાઢી અને એ દળે ધર્મને માટે પ્રાણની ન્યોછાવરી સ્વીકારી હતી. આ આચાર્યમાં દેશદાસની કેવી ઉન્નત ભાવના ભરી હતી તેનાં દર્શન અહીં વિરકત દળની ચોળનામાં થયા વગર રહેશે નહિ.

દ્વારકાની ચાત્રા પૂરી કરી સ્વામીજી આજુ ગયા અને ત્યાં રમુનાવજીનું મંદિર સ્થાપ્યું. એ પછી પ્રજા કથાણને ઉપદેશ આપતા આપતા તેઓ ઉત્તરજીન ભયા, અપોધ્યા અને પ્રવાગનો પ્રવાસ કરી તેઓ કાઢી ખાતે પાછા ફર્યા. અને ત્યાં ભારતીય પ્રજામાં શ્રદ્ધા પ્રગટાવવા અને આત્મગૌરવ વિકસાવવા માટેના ચિંતનમાં પડી ગયા.

સાધુસંતાના પવિત્ર કાર્યોમાં વિશેષ નાખનારી આસુરી વૃત્તિ દરેક કાળે અને દરેક સ્વયે ઉદભવતી જ યોગ છે. રામાનંદજીને પણ એવી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. એકવાર સ્વામીજીની ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં કનિષ્ઠ નામનો એક માથાવાદી આવ્યો અને તેમને ધ્યાનભંગ કરવા તેમના પર માંસ તથા લોહી ભેળા

પવિત્ર દ્રવ્યો કે કવા લાગ્યો, પણ તેમાં તે ન ફાળ્યો—સ્વામીજી તે સ્થિરચિત્તજ રહ્યા. એ માતાવી કાર્તિક રામીના સંપ્રદાયનો હતો, પણ સ્વામીજીનો પ્રભાવ જોઈ તેનું અભિમાન ગળી ગયું અને 'રામનામ' નો મંત્ર ત્યાં લાગ્યો. સ્વામીજીએ તેને પ્રેમપૂર્વક પોતાના પંથમાં સ્વીકાર્યો અને ગુરુમંત્ર આપ્યો : 'બેટા ! સજ્જનોનું' દી અપમાન કરવું નહિ. કદી ગર્વ કરવો નહિ. ગર્વ કરવાથી આવોક અને પરલોક બન્ને ભગડે છે, માટે હવાણના શાહનારે કષારેષ ગર્વ કરવો નહિ.'

બીજા એક પ્રસંગે મહાસેન નામનો એક પંડિત મોટી શિખરેસેના સાથે શાસ્ત્રાર્થે આવી રહ્યો હતો. હિંદુ શાસ્ત્રાર્થોમાં અનેક ઠેકાણે વિલય મેળવ્યા હતા. એ વિલયોન્મત પંડિતને પાંચ ગંગાઘાટ પર પીપાજીને મેટો થઈ ગયા. અને તેમની સાથે અભિમાનયુક્ત વાતો કરવા લાગ્યો; પરંતુ ખુશીની વાત તો એ છે કે પીપાજીએ જ તેનું અભિમાન ગાળી નાખ્યું. આથી તે રામાનંદજીને શરણે ગયા. સ્વામીજીના મનમાં જે રામાનંદ સાથે રહી હતી, તે આ પંડિત પાસે તેમણે વ્યક્ત કરી : 'ભાઈ, વૈદિક ધર્મ આજે વિસરાઈ રહ્યો છે, ત્રાપિા દેશ સ્વનોના બળાત્કારનો મૂંઝે મોંઝે ભોળ બની રહ્યો છે. અને આપણી માનુષ્યમિ પરત્રતાના મરડામાં ભીંસાઈ રહી છે. એવે વખતે હિંદુઓ અંદર અંદર ઝઘડીને યજુર્ઓના કાથમાં રમી રહ્યા છે, ખાસી યે ભાઈ ! આપણે હવે વિતંડાવાદ છોડી સમસ્ત પ્રજાની એકતા સ્થાપવાના કાર્યમાં લાગી જવું જોઈએ; અને તોજ આપણે આ દેશને આવી સ્થિતિમાંથી ઉગારી શકીયું.'

આવા બીજા પ્રસંગો ઉપરાંત તેમના યોગ પ્રભાવને લગતા બનાવો પણ નોંધાયા છે. તેમાંથી તેમના મનુષ્ય પ્રેમની વાચા આપતા એક પ્રસંગનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો વાજબી લેખાશે.

દિલ્હીના બાદશાહે સ્વામીજી પાસે ખેપિયાઓ મોકલી પોતાને ત્રાસદાયક થઈ પડેલા એક વ્યાધિનો ઈલાજ કરવા વિનંતી કરી. સ્વામીજીએ દિલ્હી જવાની ના પાડી ને ખેપિયાઓને કહ્યું : 'જાઓ, તમારા બાદશાહનો વ્યાધિ મટી ગયો છે.' અને સાચેજ ખેપિયાઓએ દિલ્હી જઈ તપાસ કરી તો બાદશાહનો વ્યાધિ મટી ગયો હતો. આ બનાવને સમત્કાર ગણીએ, યોગને પ્રભાવ ગણીએ કે બીજું? જમે તે ગણીએ; પણ તેમાં એક મહામાનવની મહાનતાના દર્શન અચૂક થાય છે કે આર્થ સંસ્કૃતિની રક્ષા કરી સ્વનો સામે હિંદુ જનતાને જગાડનાર એ આશ્ચર્ય એક સ્વન બાદશાહ પ્રત્યે કેવા કરુણાભાવ રાખવી શકે છે. આમ, તેઓ ધીનમંથુ હતા અને સાચાં વિચારે રામમય જોવાની દ્રષ્ટિ એમણે કેળવી હતી.

આ બનાવ પછી સ્વામીજીના આશ્રમે લોકોની બીડ જમવા લાગી. આથી તેમને ધમ્ કે, જે આ બીડમાં ખુશી જવાશે તે મુખ્ય કામ અધુરું રહેશે એટલે તેઓ પાછા ચાત્રાએ ઊપડી ગયા.

આ ચાત્રામાં પણ તેમને કેટલાક પંડિતો સાથે વાદવિવાદમાં ઊતરવું પડ્યું. તેમાં મહારાષ્ટ્રમાં એક સિદ્ધસેન ગણી નામના જન સાધુનો ભેટો થયો, જે પાછળથી ભવાનંદ નામ ધારણ કરી, વૈષ્ણવધર્મને સ્વીકાર કરી ભજવતેલા કરવા લાગ્યા. આવી જ રીતે, મૈસૂરમાં એક માયાવાદી પંડિતે સ્વામીજીના પ્રવર્તિમાર્ગનો વિરોધ કર્યો; અને પણ સ્વામીજીએ વૈદિક આશ્ચર્ય આપી વૈષ્ણવ કર્યો, જે પછીથી સુરેશચર નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

સ્વામીજીની જાણમાં આવ્યું કે અયોધ્યામાં હિન્દુઓ ઉપર જુલમ વરસી રહ્યો છે. મ્લેચ્છો તવવા? ધારે હિન્દુઓને ધર્મભટ્ટ કરે છે. શવનોએ એવી યોજના કરી છે કે જે કોઈ એની અશરમાં આવી જાય છે એકાએક મુસલમાન બની જાય છે. આ સાંભળી ગુરુજીએ પોતાના શિષ્યોને અયોધ્યા રવાના કર્યા અને આદે આખો કે, 'રામનામ લઈ શવનોની રમત તોડી પાડો; અને જેઓ મુસલમાન બની ચૂક્યા હોય તેમને પણ હિન્દુ થવું હોય તો ફરી આશ' સંસ્કાર આપો.'

શિષ્યોએ અયોધ્યામાં રામ મંત્રનું રટણ કરી એક 'લૈભુવચ'નું સ્થાપ્યું અને શવનોની કરામતને ભોગ બનેલાઓને પાછા હિન્દુ મતમાં ભેંસવામાં આવ્યા; પરંતુ અહીં મુરકેલી એ ઉભી થઈ કે, તેમને પાછા હિન્દુ ધર્મમાં લેવાને હિન્દુભાઈઓ તૈયાર નહોતા. આથી સ્વામીજી જાતે અયોધ્યા પહોંચી ગયા અને હિન્દુઓં કહ્યું: 'જે સમાજમાં અથવા જાતિમાં માત્ર કોઈને બહાર કાઢવાનીજ શક્તિ છે, તે સમાજ અથવા જાતિ શાંતિ સમય પોતાની હયાતિ ટકાવી શકે નહિ. જે કેવળ ઝિલ્ડી જ કરી શકે ■ અને 'કોઈ વસ્તુને ટકાવી શકતે નથી, તેનું આપુલ્ય ગણતરીના દિવસોમાંજ સમાપ્ત થાય છે. આ વાત વ્યક્તિની જેમ સમાજને પણ લાગુ પ. છે.' સ્વામીજીની આ સંજોટ વાણી બધાના હૃદયમાં ઊતરી ગઈ અને તોય કેટલાક હિન્દુઓની શરૂઆતમાં થોડે આનાકાની પછી શવન થઈ બધેલા હિન્દુઓને પુનઃ હિન્દુત્વ આપવામાં તેઓ સફળ થયા. એટલું જ નહિ પરંતુ વર્ષો પહેલા આવી વટાળ પ્રવૃત્તિનો ભોગ થઈ બધેલા હિન્દુઓને પણ પાછા હિન્દુધર્મમાં આવ્યા. આ હિન્દુઓએ પોતાની સંયોગી નામની નવી જાતિ રચી.

રામનામના મંત્ર તેજ વડે વિલાતી જાતી, આશ' સંસ્કૃતિની જગતને નવપ્રકાશ આપનાર આ કલ્યાણ માગી આચાર્યની વિશેષતા એ હતી કે, મહાત્માઓ તેમને ભગવદ્ભાવે જોતા, જોને તીવ્ર રૂપે જોતા, શાકરબક્તો શિવ સ્વરૂપે જોતા અને સમસ્ત લોક સમુદાય ગુરુભાવે તેમનું શીરવ કરતા.

આવા એ સર્વતોભદ્ર પુત્ર પોતાના આખરી દિવસોમાં જુદા જુદા શિષ્યોને ભારતવર્ષનાં જુદાં જુદાં સ્થળો માટે નિયુક્ત કર્યા અને તેમને પ્રજાની એકતા સ્થાપી સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે ભક્તિ અને પ્રપતિમાર્ગ ની શોધણી કરી. તેઓ સંવત ૧૪૬૦ના વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે સ્વર્ગધામ સીધાવ્યા.

—: કબીર સંત :—

સાંસ્કૃતિક બંધુતા, માનવસમાજની સેવા અને પ્રેમનો સાચો ઉપદેશ આપનાર, સ્વયંજ્ઞાની અને સ્વયંસિદ્ધ કબીરનું જેઠ સુદ પૂનમ અને સોમવાર સંવત ૧૪૫૫માં કાશીમાં પશ્ચિમ તરફ લહરતારા નામનું તળાવ છે ત્યાં પ્રાકટ્ય થયું. તેઓ તળાવમાં કમળના પત્ર ઉપર સ્વયં પ્રકટ થયા હતા. નીચે જુલાલા પોતાની સ્ત્રી નીમા સાથે નીચેલીવધા પોતાને ઘેર આવેલા હતા ત્યારે આ તળાવમાં પાણી પીવા જતાં નીમાએ એ બાળકને જોયું, પતિને બોલાવ્યો અને બાળકને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. ત્યાં એ પોતા લઈ ગયા. એમણે 'ગુરુવિના જ્ઞાન નહિ' એ માન્યતા અનુસાર લૈભ્ય સંપ્રદાયના સમસ્ત ભરતખંડમાં મહાન સંત પુરૂષ સ્વામી રામાનંદજીને પોતાના ગુરુ કરવાનું નક્કી કર્યું. રુઢિચુસ્ત લૈભ્ય સ્વામી રામાનંદજી એમને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારે તે અસંભવ હતું. એટલે એક દિવસ ગંગા ઘાટના એક પગથિયા પર નાના બાળકનું સ્વરૂપ લઈ કબીર સૂતા. મળરૂકે સ્વામી રામાનંદ જ્ઞાન કરવા માટે જતા હતા ત્યારે એમની ધાવડીની ડેસ બાળકને વાળી, બાળકે રડવા માંડ્યું. સ્વામીજીએ કહ્યું, 'બચ્ચ, સમ રામ કયો.' બાળક શાંત થયું. સ્વામી રામાનંદ પછી ગંગામાં સ્નાન કરવા ગયા. આમ રામનામનો મંત્ર કબીરને સ્વામી રામાનંદે આપ્યો એટલે એમના ગુરુ સ્વામી રામાનંદજી છે એમ સર્વ લોકોને વિદિત કર્યું. સ્વામીજીને જ્યારે આ વાતની જાણ કરવામાં આવી ત્યારે એમને આશ્ચર્ય થયું. કબીરને એમણે શિષ્ય બતાવ્યા નથી એમ કહી કબીરને પોતાના મઠમાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું. કબીર આવ્યા. સાત પડદા પાછળ ઉભા રાખ્યા. સ્વામીજી ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા કરતા હતા. એમણે મૂર્તિને શિરે મુગટ પહેરાવી દીધો. પણ ફુલની માળા પહેરાવવાની રહી ગઈ. થી રીતે એ માળા પહેરાવવી તેની સ્વામીજીના મનમાં ગડમચ્છ થવા લાગી, એટલે કબીરે કહ્યું કે ગુરુજી માથાની ગાંઠ છોડી નાખો અને હાર પહેરાવી ફરી ગાંઠ વાળી દે. સ્વામીજીને કબીરની આ વાણી સાંભળી આશ્ચર્ય થયું. તરત સમજી ગયા કે કબીર શિષ્ય પુરૂષ છે. છ પડદા ઉઠાવી લેવામાં આવ્યા. સ્વામીજીએ પૂછ્યું કે 'ક્યારે મેં તમને રામનામનો ગુરુમંત્ર આપ્યો?' કબીરે બંગાળાટ પર બનેલી ઘટના કહી. ફરી પાછું બાળકનું રૂપ ધારણ કરી સ્વામીજીના ખોલામાં સૂતા. સ્વામીજીએ હાથ પકડી ઉઠાડ્યા પછી પાછા કબીર પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં સ્વામીજી સાથે હાથ ભેડી ઊભા રહ્યા. સ્વામીજીએ પછી એમને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા, સ્વામીજી જ્યાં જ્યાં ફરતા ત્યાં કબીરને સાથે લઈ જતા અને સર્જન ધર્મનો પ્રચાર કરતા.

કબીર બાળ બ્રહ્મચારી હતા. અને હંમેશા એજ માનતા કે 'સંતોને નામ, જાત અને સંપ્રદાય હોતા નથી.' લોઈ એક બ્રહ્મચારિણી હતી અને કબીરની એ શિષ્યા હતી. કબીરને કોઈ સ્ત્રી કે પુત્ર નહોતા. ગંગા નદીમાં તણાઈને આવેલા મુલ દેહને સજીવન કરવા માટે સહેનસાહ સિકંદરે કબીરને જણાવ્યું. કબીરે કહ્યું 'ઊઠ, બેટા' એટલે એ મુલદેહ સજીવન થયો અને બાળક કબીર સાથે ઉભો રહ્યો. સિકંદરે કહ્યું 'કમાલ છે' એટલે એનું નામ કમાલ પડ્યું. કમાલ કબીરનો શિષ્ય બન્યો. રાજગુરુ રોખતદીની પુત્રી મુન્ય પામી હતી. તેને કબરમાંથી સજીવન કરી બહાર લાવવા માટે તેણે કબીરને વિનંતી કરી. કબીર કબર પાસે ગયા. તેમની દિવિ કબર પર પડતાં જ તે ઉઠ્યો કબરમાંથી બહાર નીકળી. તે છોકરી કમાલીના નામથી ઓળખાવા લાગી અને તે કબીરની શિષ્યા બની.

કબીરના સમયમાં કાશીના પંડિતો અને મુલ્લાઓ પોતાના સ્વાર્થ માટે અધીર કૃત્ય કરતા કરાવતા, હિંસા કરતા અને કરાવતા. આવા સમાજમાં હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે વેમનસ્ય પેદા થાય : સ્વાભાવિક હતું. ચારે તરફ અંધકારનું સામ્રાજ્ય હતું. મનુષ્ય જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર ગ્રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ નહિ કેળવે ત્યાં સુધી તે ઉન્નતિ સાધી શકે નહિ એમ વિચારી સંત કબીરે પ્રથમ અહિંસાનો ઉપદેશ આપ્યો. એમની વાણી સાદી, સરળ અને આકર્ષક હતી. હિંદુ અને મુસલમાન લોકો એમની વાણીને અમૂલ્ય પ્રવાહ ગ્રીવવા માટે મોટી સંખ્યામાં એકઠા થતાં. કાશીના પંડિતો અને મુલ્લાઓ જોયો પાપ અને ધર્મની હતાં તેઓ સંત કબીરની ઈર્ષ્યા કરતા, અને કોઈ પણ હિંસાને એમનું કાટનું કાઢવા ઈચ્છતા હતાં એટલામાં સિકંદર લોદી બનારસ આવ્યો એના શરીરે ભળતરનો રોગ હતો. રાજગુરુ શેખતકી અને અમુલ્ય તેમજ પંડિતોએ શહેનશાહને સંત કબીર પાસે જવા કહ્યું. શહેનશાહ એમની પાસે આવ્યા. એમ શરીર પર કબીરે માત્ર દૃષ્ટિ કરી અને જવલનનો રોગ મટી ગયો. શહેનશાહ ખુશ થયો. પણ પૈલા પાપ પંડિતો અને મુલ્લાઓને વધુ દ્રોષ થયો. શહેનશાહના કાન ભંભેલાં આખરે સિકંદરે કબીરને તલવાર મારી નાંખવાની આજ્ઞા કરી. મારાએ તલવાર ચલાવી. ગરદનમાંથી પક્ષાર થઈ ગઈ. પણ કબીર તો જય ઊભા હતા ત્યાં જેમને તેમ ઉભા હતા. કબીરને મારી નાંખવાના આવા લાવન પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. બાવન પ્રયત્નોને બાવન કસનીના કહેવામાં આવે છે. કબીર અણનમ રહ્યા અંતે સિકંદરે અને શેખતકીએ કબીર પછે પડી માફી માંગી. સંત કબીરે એમની અમૃત વાણીમાં લોકોને અહિંસા ધર્મ તથા મનુષ્યમાત્રની એકતાને આદેશ આપ્યો. એમના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈ હિંદુ તેમજ મુસલમાન રાજાઓ પંડિતો અને મુલ્લાઓ એમના એકતિષ્ઠ ભક્ત બન્યા. હિંદુઓમાં કાશી નરેશ વીરસિંહ વાઘેલો, રેવાનરેશ શ્રી વિરવનાથ સિંહજી, પદ્મનાભ, સર્વજિત પંડિત, શાનીજી, તરવા, જીવા, શણી ઈદ્રમલી વગેરે અનેક શિષ્યો હતા મુસલમાનોમાં શેખતકી, મીરતકી, જહાંગરેત બગદાદી, ગોરખપુરના નવાબ વીજળીખાં પદ્માજી વગેરે એમના શિષ્યો બન્યા.

સંત કબીરે હિંદુસ્તાનના ચારે ખૂણામાં તેમજ ભદ્ર, બુખારા જેવા દેશોમાં ફરીને સત્વધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. સંત કબીર ફરતા ફરતા એક વાર ભરૂચની બાજુમાં નર્મદા કિનારે શુકલતીર્થ નામના બામમાં આવ્યા ત્યાં તરવા અને જીવા નામના બે સરઘાવી અને શાસ્ત્રવિદ ભાઈઓ રહેતા હતા. તેમણે એક મત લીધું હતું કે જે સંતપુરુષના ચરણાગતથી વડની સુકી ડાળી લીધી થશે તે અમારા ગુરુ થશે. પછી સંત કબીર ત્યાં આવ્યા. બંને ભાઈઓએ વિનયથી એમના પગ ધીમા અને એ ચરણજી સુકી ડાળી પર છાટ્યું. સુકી ડાળી લીધી થઈ અને પોતાનો વિસ્તાર વધારવા લાગી આ વૃક્ષ તેજ આજનો મહાન 'કબીરવડ'. તરવા અને જીવા કબીરના શિષ્ય બન્યા. ગુરૂ નાનક પણ સંત કબીરને મળ્યા હતા બંને વચ્ચે સત્સંગ થયો. ગુરૂ નાનક અંતે સંત કબીરના શિષ્ય બન્યા હતા. મલાન્યા ધર્મદાસજી મધ્યપ્રાંતના બાધિગઢ ગામના અતિ ધનવાન વસિક હતા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સુસ્ત અનુયાયી હતા. વમુના કિનારે એમની મુલાકાત સંત કબીર સાથે થઈ. સંત કબીરના ઉપદેશથી સં. ૧૫૨૮માં ધર્મદાસજી એમના શિષ્ય બન્યા. શ્રી સુરતગોપાલ સાહેબ, શ્રી જગજીવનદાસજી અને શ્રી ભગવાનદાસજી જેઓ મહાન સત્સંગી હતા અને વૈષ્ણવો હતા તેઓ પણ સંત કબીરના શિષ્ય બન્યા. તેમણે સંત કબીરના ઉપદેશોના પ્રચાર અર્થે ગાદીઓ સ્થાપી. ધર્મદાસજીની ગાદી હાલમાં બિલાસપુર જિલ્લામાં ખરસિયા ગામમાં છે. સુરતગોપાલજી સાહેબની ગાદી

BRITISH MEDICINE & PHARMACEUTICAL CO. PVT. LTD.

Regd. Office : 5/1, Harish Mukherjee Road,

CALCUTTA-700025.

Gram : BICODIN

Phone : 47-4735

કાશીમાં જ્યાં સંત કબીરનું નિવાસ સ્થાન હતું ત્યાં છે. જગજીવનદાસજી સાહેબની ગાદી વિદુષુરમાં છે. ભગવાનદાસજી સાહેબે ધનોતી—બિહાર જીલ્લામાં ગાદી સ્થાપી. પંડિત સર્વાજિત પણ સંત કબીર પાસે શાસ્ત્રી કરવાના ઈરાદાથી, માતાના કહેવાથી, આવ્યા. સંત કબીરે કહ્યું કે તમારા જન્મપત્રમાં લખેા કે ‘કબીરજી કાશી અને સર્વાજિત જીત્યા’ સર્વાજિતે તે પ્રમાણે લખ્યું. માતા પાસે ગયા. જન્મપત્ર બતાવ્યેા. તેમાં લખેલું હતું ‘કબીરજી જીત્યા અને સર્વાજિત હાર્યા.’ લખવામાં ભૂલ થઈ એમ માની ફરી કબીર સાહેબ પાસે આપ્યા. ફરી પાછું એમજ લખ્યું અને એમજ બન્યું. પંડિત સર્વાજિતનેા જર્વ જળી ગયેા. સંત કબીરના પગમાં પડયા અને એમનાં શિષ્ય બન્યા.

ભરતખંડના ખુલ્લે ખુલ્લે પોતાનેા માનવતાનેા ઉપદેશ પહોંચાડયા બાદ કબીરસાહેબે ગોરખપુર જિલ્લાની પાસે બરતી જિલ્લામાં મગહર ગામમાં અંતરધ્વાન થવાનેા નિશ્ચય કર્યો અને પોતે મગહરમાં પધાર્યા. અંતરધ્વાન લોકો અહિં પણ એમના દર્શનાર્થે આવતા. ગોરખપંથી નાથ સાધુઓ પણ એમના દર્શનાર્થે આવતા. એકવાર ગોરખનાથે કુકાળથી પીડાતા લોકોને પાણી મળે તે માટે નદી વહેવડાવવા માટે વિનંતી કરી. કબીર સાહેબે ગોરખનાથને કહ્યું કે તમે પણ સિદ્ધપુરુષ છો તેા તમેજ પાણી લાવેા. ગોરખનાથે જમણેા પગ પૃથ્વીપર પછાડયેા. ત્યાં ખારો પડયેા. તેમાંથી પાણી નીકળવા લાગ્યું. તેનેા કુંડ થયેા. કુંડનું પાણી બધા માનવેા, પશુ પંખીઓ વગેરેની તૃપ્તિ હિપાવી થકે નહિ માટે વધુ પાણી લાવેા એમ ગોરખનાથને કહ્યું. ગોરખનાથે કહ્યું કે એ એમની શક્તિની બહાર છે. એટલે કબીરજીએ કુંડમાંથી પોતાને લાવે એક લીટી દોરી. તેમાંથી પાણી વહેવા માંડ્યું. તે નદી બની. આજે પણ આમી નદી તરીકે એ ઓળખે છે.

સંત ૧૫૭૫ના આગસ્ટ સુદ ૧૧ને રોજ પ્રાતઃ કાળે કબીર સાહેબ પોતાના સતસંગના સ્થાન ઉપર એક ચાદર ઓઢી સૂઈ ગયા અને પોતાના નિજસ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયા. એમના હિંદુ અને મુસલમાન અનુયાયીઓ એમના મૃત શરીરને બાળવું કે દાટવું એ વિષય પર વિવાદ કરવા લાગ્યા. કબીર સાહેબે પ્રકટ થઈ કહ્યું : ‘તમે ચાદર ઉઠાવીને જુઓ તેા ખસ કે એની નીચે શું છે’ શિષ્યોએ ચાદર ઉપાડી તેા ત્યાં કૂંચેાનેા ઠગલેા જોયા. હિંદુઓ અને મુસલમાનોએ અડધાં અડધાં કૂંચેા વહેંચી અને તેના દર્શનાર્થે જુદાજુદા સ્થાનેા બનાવ્યા.

કબીર સાહેબ એક સાચા અદ્વિતીય ધર્મગુરુ હતા. હિંદુ અને મુસ્લિમ એકતાના વિધાયક હતા. તેઓ ક્ષતિકારી મુગાપુરુષ હતા. માનવ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્વતંત્ર રીતે કેળવી થકે એવા સમાજનું એમણે નિર્માણ કર્યું. અધર્મવિધાસ, જડપૂજા, ઊંચ નીચેના ભેદ, વ્યર્થ બાહ્યચારે અને હિંસકવૃત્તિની જડ ઉખેડી સમાજનું નવ સર્જન કર્યું.

કબીર સાહેબની સ્વર્ણવાણી તરીકે બીજક, સાખીગ્રંથ અને શબ્દાવલી એ ત્રણ મુખ્ય ગ્રંથો છે. બીજક ગ્રંથ કબીર સાહેબે સ્વયંસ્તે લખેલો છે. સાખી ગ્રંથ અને શબ્દાવલી એમના શિષ્યોએ સંગ્રહીત કરેલા છે. બીજક ગ્રંથ હિંદી ભાષાનું ઉપનિષદ મનાય છે. એમાં કબીર સાહેબના ઉપદેશ તાદ્દશરૂપે જનતા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યેા છે. તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યનેા તે એક સિરોમણી ગ્રંથ છે.

કમીર સાહેબ નિવૃત્તિમાર્ગના પરમ પ્રધાન અધિકારી આચાર્ય છે. તેમણે અહિંસાની અપૂર્વ દક્ષિણતા જનતાને વાસ્તવિક પરિચય કરાવ્યો. એમની નીચેની સાખી જુઓ :—

✓ “જો તોફાં કાંટા બોલે, તાકો બો નૂં કૂલ
 { તુઝકો કૂલકો કૂલ હે, વા કો હે તિરશુલ.”

અર્થાત પ્રેમથી તું દુશ્મનના હૃદયને છત, હિંસાથી નહિ.

વિશ્વમંદુરની ભાવના કમીર સાહેબે જનતામાં જાગૃત કરી, શુદ્ધ વિચાર પશ્ચિમ રહેણી અને શાસ્ત્રીય શિક્ષિત અહિંસાવાદી મનુષ્યને તેમણે હરિજન કહ્યો. તેમણે કેન્દ્રિય જાતિભેદની ભાવનાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી. તેમણે સ્ત્રીઓને પતિવ્રતા ધર્મ પાળવાનો આદેશ આપ્યો છે. જડપૂજામાં માનનારા અંધ ઇલાહોને સચેત કરવા માટે એમણે કહ્યું “હે છવ ! તારો ઈશ્વર તારાથી જિન્દ નથી. સ્વર્ગમાં, વૈકુંઠમાં, કૈલાસમાં, આકાશમાં નથી, તે તો તારી પાસે છે, તારા હૃદયમાં વર્તમાન છે, તેને તું ઓળખ.” તેમણે જનતાને માનવ-ધર્મનું વાસ્તવિક રહસ્ય સમજાવ્યું. પોતાના વિચારો બળજબરીથી જનતા ઉપર કઠાવ્યા નહિ. તેમણે કહ્યું :—

“જમ લમ દેખે ન અપની નવના; તબલ ન માનો ગુરુડી બેના.”

નાભાજી, ધર્મદાસજી, દાદુ સાહેબ અને વરીબદાસજી એમના મુખ્ય અનુયાયીઓ હતા. તેમણે પોતાના જદોમાં કમીર સાહેબનો મહિમા ખૂબ વિજયથી વર્ણવ્યો છે.

સંત કમીર પરમાત્માની નિર્ગુણ ભકિતમાં માનતા હતા. અને જનતાને એના બોધ આપતા હતા. એમના નીચેના પદમાં આ ભાવના વ્યક્ત થાય છે :—

“કરતા કે કુછ રૂપ ન દેખા, કરતા કે કુછ વરન ન દેખા,
 તાકે જાત જોત કુછ નાહી, મહિમા બરનિ જલ મો પાલી.
 રૂપ અરૂપ નહીં તેહિ તાઉ, વર્ન અવર્ન નહીં તેહિ કાઉ,
 કહો કમીર વિચારી કે, જકે મર્ન ન જાવ,
 નિરાકર ઓ નિર્ગુના, હે ખૂત સમ કાવ.”

સંત કમીર બહારના બધા આડંબરોના વિરોધી હતા. જે નીચેની સાખી ઉપરથી જણાય છે :—

મૂંડ મૂંડાએ હરિ મિલે, સમકોઈ લેઈ મુંડાવ,
 માર-બાર કે મૂંડ તે, બેડ ન લેકુંડ જાવ”

જનતાના દુઃખ ભેઈને કમીરસાહેબનું હૃદય કેવું દ્રવી ઉઠ્યું તે નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે :

“બાટ-બાટ સમ કોઈ દુખિયા, કયા ગિરહી બેરાવી
 સૂકાવાઈ દુઃખ લી કે કરન, સબી માયા બાગી”

જાવે

“ચલતી ચક્રી દેખિ છે, દિવા કબીરા રોય,
કુઈ પટ ભિતર આઈ કે, સામિત ગયા ન કોય.”

સંત કબીર એમ માનતા હતા કે ગુરુ વડેજ ચોવિંદની પ્રાપ્તિ થાય, તેઓ ગુરુને વધુ મધ્યસ્થ આપતા. નીચેની પંક્તિઓ જુઓ:-

“બન્દ કરિ દ્રષ્ટિ કો ફેરિ અંદર કરે, પટકા પાટ ગુરુદેવ ખોલી,
કહત કબીર નૂ દેખ સંસારમે, ગુરુદેવ સમાન કોઈ નાહિ તોલ.”

સંત કબીર જનતાનાં કવિ હતા. એમનું નીચેનું પદ જુઓ:-

ધૂંધટકા પટ ખાલ રે, તોકો પીવા મિલેવે
ઘટ ઘટમે વોહિ સર્ઈ રમતા, કટુક વચન મત બોલ રે.
ધન જોબન કા ઘવે ન કીજે, જુઠા પરરેજ ચોલ રે,
મુન્ન મહલમે દિવા ન બાર લે, આસા સે મત ડોલ રે.
જોગ જુગત સે રંગ મહલમે, પિય પાવે અનમોલ રે,
કહે કબીર આનંદ બધો હૈ બાજત અનહદ કોલ રે.

સંત કબીરે માનવને બોધ આપ્યો કે ઈશ્વરને બીજો સોધવાની જરૂર નથી. ફક્ત તે તારા પોતામાંજ બિરાજમાન છે. તું એની ખોજ તારા પોતાના આત્મામાંજ કર. એમનું નીચેનું પદ તપાસવાથી આની પ્રતીતિ થાય છે :-

“મેકો કહાં કુઈ બન્દે, મેં તો તેરે પાસ મેં.
ના મેં બકરી, ના મેં ભેરી, ના મેં છુરી ગંડુ મેં.
નહીં ખાલમે, નહિ પોણમે, ના કદીના પાસ મેં
ના મેં દેવલ, ના મેં મસજિદ, ના કાલી કેલાસ મેં
ના તો કીનાં કિયા કર્મમેં નહીં જોગ બેરાગ મેં
મેકો જોય ગુરુ ન દિધિ હોં રાખજોરી તપાસ મેં
મેં તો રહોં સહર કે બાહર મેરી પુરી આવાસ મેં
કહે કબીર સુનો બાઈ સાધાં । સબ સાસીં કી સાસમે”

સંત કબીરની સનાતન માનવધર્મની ભાવના કેટલી સુંદર રીતે નીચેની સાખીમાં થાય છે ।

હમ વાસી ઉસ દેસ કે, જહાં જત બરન કૃલ નાહિં,
ગબદ મિલાવા હો રહા, દેહ મિલાવા નાહિં.
હદ ચલે સો માનવ, બેહદ ચલે સો સાધ;
હદ બેહદ દોનું તજે, તાકા મતા અગાધ.

❧

—: આદિ કવિ, ભક્ત અને સંત નરસિંહ મહેતા :—

નરસિંહ મહેતા

જીજ્ઞાસુતા મહાન જ્યોતિષી, આદિ કવિ, ભક્ત અને સંત નરસિંહ મહેતાનો જન્મ જૂનાગઢમાં, તલાજ ગામમાં વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં આસરે ઈ. સ. ૧૪૧૬માં થયેલ હતો. એમના પિતા દામોદર મહેતાના નામથી ઓળખાતા હતા. કોઈ એમને કૃષ્ણદાસ મહેતા કહેતા અને કોઈ વચ્છ મહેતા પણ કહેતા. એમની માતાનું નામ લક્ષ્મી ગૌરી હતું; કોઈ એમને દયાકુંવરના નામે ઓળખતા. એમના કાકાનું નામ પર્વતદાસ મહેતા હતું. બંસીધર પર્વતદાસના પુત્ર હતા. બંસીધર નરસિંહ મહેતાના મોટા પિતૃઈ ભાઈ હતા. બંસીધરની પત્નીનું નામ ઝવેર થેલી હતું. નરસિંહ મહેતાના એ ભાભી હતી. નરસિંહ મહેતા સંતકબીરના સમકાલીન હતા.

નરસિંહ મહેતાના માતા-પિતાનું અવસાન નાનપણમાં જ થયું હતું એટલે મોટાભાઈ બંસીધર સાથે એ રહેતા હતા. ઝવેર મેતીનો સ્વભાવ ખુબજ આકર્ષે હતો હતો. તેઓ વાતચાતમાં ગુસ્સે થઈ જતાં. કટાક્ષભરી ભાષામાં ગમે તેમ, નહિ બોલવા જેવા બોલ બોલી નાખતાં. મહેતા ટોણા મારતા અને છલુકા કરતાં. એના પતિ બંસીધર શાંત અને સહદયી હતા. તે એમને સમજાવતા અને શાંત પાડતા.

નરસિંહ મહેતાનું મન નાનપણથીજ પ્રભુભક્તિ તરફ વળેલું હતું. સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા હતી. પ્રભુભક્તિમાં લીન નરસિંહ મહેતા આજીવિકાના કાર્યોમાં દુર્લભ રહેતા. ઈશ્વરમાંજ અટક શાધ્યા ધરાવતા. એમને ધનનો મોહ ન હતો. ધનથી પ્રમાદ ઉત્પન્ન થાય એટલે તે કમાવાનો એમને મોહ ન હતો. આથી ઝવેર ભાભીના આકરા સહપ્રણયો, મહેતાઓ એમને સાંભળવા પડતા.

સમાજની રૂઢિ અનુસાર સત્તર વયની મુવાન વય થતાં નરસિંહ મહેતાનું લગ્ન માણિકમાઈ સાથે થયું. ખુબજ સંસ્કારી એમની એ પત્ની હતી. પોતાનું દાંપત્ય જીવન શાંત અને સુખી રાખવા માટે એ ધંમેદા પ્રવૃત્તિથી રહેતી. ઝવેર મેતીના કડવા ભાવોને એ ગણકારતી નહિ. આ પતિપરાયણ સ્ત્રીએ બે માળકોને જન્મ આપ્યો. એક પુત્ર અને એક પુત્રી. પુત્રનું નામ શામળદાસ હતું અને પુત્રીનું નામ કૃષ્ણમણી હતું. નરસિંહ મહેતા આમ ગૃહસ્થી બન્યા છતાં ભજન-કીર્તનમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા અને ખાસ કરી કમાતા નહિ. એકવાર ઝવેર મેતી એમના પર ખૂબ ગુસ્સે થયાં અને આકરા સહોમાં એમની ઝાટકણી કાઢી. નરસિંહ મહેતાથી ભાભીના મહેતા સહન ન થયાં અને પોતાના પરિવારને લઈ એમણે બાઈનું ઘર છોડ્યું તે નાની એક બુધ્ધિમાં પોતાનો સહવાસ કર્યો. હવે એ પ્રભુ ભક્તિમાં વધુ લીન બન્યા. ઘરસંસારનો ભાર ઈશ્વર પર છોડી દીધો. એમણે ભગવાન શિવની આરાધના કરી. શિવે પ્રસન્ન થઈ એમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધું અને વરદાન માગવા કહ્યું. નરસિંહ મહેતાએ પોતાના ઈષ્ટ દેવ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની વૈકુંઠમાં રાસલીલાનું દર્શન કરાવવાની ભગવાન શિવને પ્રાર્થના કરી. એટલે શિવજી એમને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં. નરસિંહ મહેતા એ દિવ્ય દ્રશ્ય જોઈ ભાવવિભોર બની ગયા અને હાથમાં પકડેલી મથાવથી હાથ જથ્થો હતો તેનું થણ ભાન રહ્યું નહિ. નરસિંહ મહેતા શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના રંગથી રંગાઈ ગયા.

પોતાના હૃદયની ભક્તિની ભાવનાને વ્યક્ત કરવા એમણે કાવ્ય રચના કરવા માંડી. એમણે કૃષ્ણની બાળલીલા અને રાસલીલાના રમ્ય પદોની રચના કરી. એમની ભાષામાં માધુર્ય છે અને વાણીમાં હૃદયના નીચ સંવેદનો છે. એમના પદોમાં ભક્તિની તીવ્રતા અને અનુભવની સચ્ચાઈ થણ છે. ઈશ્વરનું કીર્તન કરતાં એ ઈશ્વરમય બની જાય છે. એટલે જ એમના પદો અને પ્રભાવિષાઓ ગુજરાતી જનતામાં આજે પણ ઘણાં લોકપ્રિય છે.

નરસિંહ મહેતા ખરા વૈષ્ણવજન હતા. એમનું કાવ્ય :-

“વૈષ્ણવજન તો તેને રે કલીએ, જો પીડ પરાઈ જાણે રે;
થરદુઃખે ઉપકાર કરે, તોય મન અભિમાન ન આણે રે...”

આ કાવ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની પ્રાર્થના સભામાં ગાઈ અને યવગતીને ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધ બનાવ્યું. નરસિંહ મહેતાનું આ કાવ્ય આપણે એક અમર વારસો છે. માનવપ્રેમી નરસિંહનું આ કાવ્યમાં આપણને દર્શન થાય છે.

એમણે રચેલા પદોના બે ભાગ છે. એક પ્રેમભક્તિના ભક્તિને રજૂ કરતાં પદો અને બીજા જ્ઞાન વેરાગતને રજૂ કરતાં વેદાંતની છાંયવાળાં પદો. એમના પદોમાં ઉર્મિ કાવ્યોના ધણાં તત્ત્વો માલમ પડે છે. પ્રેમભક્તિના પદોમાં માનવ હૃદયના સુકુમાર ભાવો નિરૂપવામાં આવ્યા છે. જ્ઞાન વેરાગતનાં પદોમાં સુષ્ટિ અને ઈશ્વર, આત્મા અને પરમાત્મા વિષેના એમના વેદાંતી વિચારોનું દર્શન થાય છે. એમના કાવ્યોમાં પ્રાધુર્ય છે, અનુભૂતિ છે અને હૃદયના નીચ સંવેદનો, આસ્થા છે. વિજ્ઞાનક ઉપમાઓના ઉપયોગથી એમના કાવ્યો વધુ આકર્ષક બને છે. એમની વાણીમાં આદ્રતા છે, સરળતા છે, સચ્ચાઈ છે, જ્ઞાન અને ભક્તિના સુભગ સુમેલ આપણે નરસિંહ મહેતામાં જોઈ શકીએ છીએ.

ભક્ત નરસિંહને નિરંજન, નિરાકાર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતામાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા હતી. એમણે “અખિલ બ્રહ્માંડમાં” આ ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે જે નીચેની પદિકતઓથી સમજાયે :—

“અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શીલિ, જુજવે રૂપે અનંત બાસે,
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શુન્દરમાં શબ્દ થઈ વેદ થાસે...
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ કૃષી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશે ..

શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની બાળલીલા અને રાસલીલાના પદોની ચોક્કસતા અનેડી છે. પદોની છંદબદ્ધતા અને શૃંગારરસ તે વાચનારને કેવા તરભેજ કરે છે !

પ્રભાતીમાં તે નરસિંહ મહેતાના જ :—

“જગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા, તુંજ વિના પૈનમાં કોણ જાહે;
ત્રણસે ને સાઠ ગોવાળ ટોળે મળ્યા, વડો રે ગોવાળીઓ કોણ વારો”.....

અને

“જળ કમળ છાંંડી જાને માલા, રવામી અમારો જાગરો;
જાગરો તને મારણે, મને બાળ હત્યા લાગરો.”.....

અને

“સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે થડિયાં,
ટાળ્યાં તે કોઈના નવ ટળે, રધુનાથના જડિયાં”.....

અને

“પટો રે પોપટ રાજા રામના, સતી સીતા પઠાવે,
પાસે બાંધી રૂડું પાંજરું, મુખે રામ જપાવે”

નરસિંહ મહેતા ઉપદેશક થયું હતું. એમની નીચેની પંક્તિઓ જુઓ :—

“રાત રહે જપાહરે પાછલી ખટપટી, સાધુ પુરુષને સૂઈ ન રહેવું,
નિદ્રાને પરણી સમરવા શીલરિ, એક તું એક તું એમ કહેવું”.....

અને

“સમરને શીલરિ મેલ મમતા પરી, જોને વિચાર મૂલ તારું;
તું અલ્લા કોણ ને કોને વળગી રહ્યો, વગર સમને કહે માડું માડું”....”

અને

“નારાયણનું નામ જો લેતાં વારે તેને તજીએ રે,
મનસા વાચા કમંજી કરીને, લક્ષ્મીવરને ભજીએ રે”.....

એમના પ્રેમ લક્ષણ ભક્તિના મંદોની મોહકતા, આકર્ષણ અલોકિક છે. જુઓ :

“હરિ ભક્તિ વિના જે જન જીવે, તેનો જાણે અદૃશ અવતાર રે”.....

અને

“જોને ઘરે હરિજન હરિજન આવે, તે તો નિન્ન ગંગામાં નહાય,
અડસઠ તીરથ જીરુને આંગણે, ફરે જાયે શું યાય”.....

અને

“વહાલો પ્રેમને વશ થાય સજી રે, એમાં શું કરે પંડિત ને કાજ રે
કરમાબાઈનો આરોગ્યો ખીચ્યો ને વિદુરની ખાંધી ભાજી રે”

અને

“રામસંભામાં અમે રમવાને ગયાતાં,
પસલી ભરીને રસ પીધો, હરિનો રસ પૂરણ પાવો.”.....

અને

“ભોળીરે ભરવાડનું હરિને વેચવાને ચાલી રે,
 મિરિવર ધારીને ઉપાડી મટુમીમાં ઘાલી રે.
 શેરીએ શેરીએ સાદ પાડે, કોઈને લેવા મુરારિ રે,
 નાન અનાથનો વેરે, ચોટા વચ્ચે આધર નાચી રે”----

હવે આપણે નરસિંહ મહેતાના ગૃહસ્થી જીવનમાં ડેહિયું કરીએ. ભાઈ-ભાભીથી જુદા રહ્યા પછી ભગવાનની કૃપાથી ભમે તેમ ઘરસંસાર ચાલતો હતો. બરીબો લેા હતીજ. હવે કુંવરભાઈ મોટી થઈ. એનું લગ્ન રંગપર મહેતાના પુત્ર વસંતરાય સાથે થયું. સાસરે વળાવવાનો સમય આવ્યો, કરિયાવર કરવાનો હતો. ઘરમાં કંઈજ ન હતું. ભક્ત નરસિંહ મહેતાએ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પર બધી વિંતા છોડી. પત્નીને કહ્યું “મારો વહાલો બધું કરશે.” પ્રભુનું રમરમ કયું. દામિદર કુંડમાં મહેતાજી નાંખવા માટે જતા હતા ત્યારે એક ડેહ ભક્ત મળ્યો. એણે નરસિંહ મહેતાને એના ઘર આંગણે ડેહવાડમાં જઈ ભજન કરવા વિનવ્યા. નરસિંહ મહેતાએ ડેહને કહ્યું : “જમીન લીંથી પવિત્ર બનાવશે” તેઓ રાત્રે ડેહવાડમાં ભજન કરવા ગયા. કૃષ્ણમૂર્તિ પાસે જઈ પોતાની કરતાલ ખખડાવી નાચવા લાગ્યા. પ્રભુને સહાસ કરવા વિનંતી કરવા લાગ્યા.

“દેવના દેવ તુંજને પડી ટીન પ્રતિ પાવવા, કંઈ કમળા રહો સંત સાખા”-----

*****

“વિસ્વપાલક એનું નિરદ પોતે વહે એમ કહે સમર્થ વેદવાણી,
 નરસૈયા રંગને ઝંખના ભજનની, આપ અલભેલકા અમમ બહુ.”

પછી કહેવાય છે કે કીકૃષ્ણ અને લક્ષ્મીજીને પોતે આવી કરિયાવર આપ્યો અને ગૌર સાથે કુંવરભાઈને સાસરે વળાવી.

નાગશીએ નરસિંહ મહેતાને ડેહને ત્યાં જઈ ભજન કરવા માટે ન્યાત બહાર મૂક્યા. આ પછી યજ્ઞ એક સમસ્તકાર થયો. નાગરની ન્યાત જમવા બેઠી. દરેક નાગરની ભાજુમાં ડેહ બેઠેલો માલમ પડ્યો. ઈશ્વરલીલાની નાગરોને પ્રતીતિ થઈ. નરસિંહ મહેતાની માફી માંગી ન્યાતમાં તેડી લાવ્યા. હવે ત્યાં કોઈ ડેહ દેખાતો ન હતો. નાગરની ન્યાત શાંતિથી ભભી.

મદન મહેતા, વડનગરના દિવાન હતા. તેમની પુત્રી જુહીબાઈ. તેનું લગ્ન કરવા વરની શોધમાં એમણે દિસિતને મોકલ્યા. નાગર ન્યાતના ઘણા છોકરાઓ જોયા પછી નરસિંહ મહેતાને ત્યાં આવ્યા ને શામળદાને ત્રેણ વર તરીકે એની પસંદગી કરી. સારંગપર નરસિંહ મહેતાનો કટ્ટો દુરમન હતો. પોતાના પુત્રને છોડી શામળદા સાથે જુહીબાઈનું લગ્ન થાય તે તેને જમ્યું નહિ. મદન મહેતાને નરસિંહ મહેતાની અત્યંત ગરીબ હાલત વિશે પત્ર લખ્યો. મદન મહેતા આ સંબંધ ક્ષેત્ર કરવાની મુક્તિ વિચારવા લાગ્યા. તેઓએ અધોગચ માંગણી કરતાં પત્ર લખીને નરસિંહ મહેતાને પહોંચાડ્યો. કરતાજ વગાડી પેલો પત્ર

ભગવાનના હસનકમળમાં સોંપ્યો. માણેકભાઈ લગનની તૈયારી કેવી રીતે કરવી તે વિચારવા લાગ્યા. ધરમાં ક'ઈ હતું નહિ એટલે મહેતાજી આગળ બળાપો કરવા લાગ્યા. નરસિંહે કહ્યું : “ચિંતા ન કર, મારો વધાવો બધું” કરશે. ઈશ્વરનું ભજન કરો :—

“જે જમે જગત ગુરૂદેવ જગદીશને તે તણે ખરખરો કેમ કરવો ?
આપણે ચિંતવ્યો અર્થ કાંઈ નવ સરે ઉદરે એક ઉદ્દેગ ધરવો,

.....
મેલ કા જેથી કરી નરસિંહા એમ કહે જન્મ પ્રતિજ્ઞાન હરિનેજ વાચું.”

અને પછી મુકરર દિવસે સમન્કાર વરો. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ, લક્ષ્મીજી, સત્યભામા, રૂક્મણી, રાધીકા અને શાકલો સહિત મદન મહેતાના ગજમાં લગ્નના મુજબ અસંખ્ય વસ્ત્રો, આભુષણો, ઘોડાઓ અને હાથીઓ તેમજ પાલખીઓ લઈ જુનાગઢ આવ્યાં, જાન નીકળી. વડનગર આવી. મદન મહેતા આવ્યા બની ગયા. ભગવાનની લીલા અજબ હતી. લગનની તૈયારીઓ થઈ. લગન થઈ રહ્યા પછી નરસિંહ મહેતાએ એમણે આપેલા વચન મુજબ દિશિતને ભગવાનના હજીન કરાવ્યાં. કન્યા લઈ જાન જુનાગઢ આવી. પરંતુ યામળદા અને જુહીબાઈનું લગન જીવન લાંબું ન થાયું. ઘોડા મહિના બાદ યામળદાનું અવસાન થયું.

પછી પિતાજી દાશોદર મહેતાનું શ્રાધ્ધ આવ્યું. બંસીધર નોતરું દેવા આવ્યો, પણ કડવાં વેણ કહી ચાલ્યો ગયો. નરસિંહ મહેતા અને માણેકભાઈએ પિતાનું શ્રાધ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. ધરમાં તો ક'ઈ હતું જ નહિ ! માણેકભાઈએ પોતાની પાંચ વાલની સોનાની વાળી આપી, તે વેચી નરસિંહ મહેતાને બધા સામાન લાવવા મોકલ્યા, મહેતા ધી સિવાય બધું લાવ્યા. પાંચ માણસ જમે એટલી રસોઈનું સાધન થયું. પણ ભક્તરાજે આખી નાગરન્યાતને આમંત્રણ આપ્યું. એક વૈષ્ણવની દુકાને ધી માગ્યું. તેણે કહ્યું : “તમે ભજન ગાયો તો ધી આપું.” ભક્તરાજે ભજન ગાયું :—

“વૈષ્ણવ જન તો તેને કે કહીએ જે પીઠ પરાઈ જાણે રે”

અને ભક્તિમાં એતપ્રીત થઈ બધા. સમય વહેવા લાગ્યો. ભગવાનને ભક્તની ચિંતા થઈ. નરસિંહરૂપે આવી પોતાની અકળ લીલાથી શ્રાધ્ધનું કાર્ય પતાવ્યું. નાગર ન્યાતને અલોકિત ભોજન કરાવ્યું. નરસિંહ મહેતા ક્રીત'ન કરી ધી લઈ ઘેર આવ્યા. માણેકભાઈને આશ્ચર્ય થયું. બધું પતી બધું અને હવે ધી લઈને ક્યાંથી આવ્યા ! મહેતાને સમજતો વાર ન લાગી કે “મારે વધાવે લાજ રાખી.”

ચોરો સમય વિત્યા બાદ માણેકભાઈ માદા પડ્યા અને અંતે લેકુંઠમાં સિધાવ્યાં. પત્ની મૃત્યુ પામી. ભક્તરાજે ગાયું :

“ભણું થયું બાંધી જન્મજ, સુખે બચયું શ્રીચાલા.”

પણ ઉત્તરદ્વિષા કરવાનો સમય આવ્યો, એટલામાં ચાર તીર્થયાત્રીઓ જુનાગઢમાં આવ્યા, એમને પુઠી લખાવવી હતી. નાગરોમાંથી કોઈ કુટુંબી લખવા નેવાર ન થયો પણ નરસિંહ મહેતાની મરકડી કરવાના ઈરાદાથી પેલા યાત્રીઓને એમને ત્યાં મોકલ્યા. મહેતાજીએ પેલા લીધા અને સામળશાહ ગિરધારી પર પુઠી લખી આપી. એ પેલામાંથી મણિકભાઈની ઉત્તરદ્વિષા વઈ અને સપ્ત સંતોની સેવા વઈ. નાગરો મહેતાજીની ઈજાજત જાય એમ કહી કુલાતા હતા. પણ એમણે કરતાવ વગાડી ભગવાનને પોકાર કર્યો :-

“મારી કુટુંબી સ્વીકારો સદાસજ રે, સામળા ગિરધારી,
મારી પુઠી સામળિયાને હાથ રે, સામળા ગિરધારી.”

દ્વારિકામાં યાત્રીઓ પહોંચ્યા પછી શેઠ સામળશાહ ગિરધારીની તપાસ કરી. પ્રભુ તો ભકતની લાજ રાખવા માટે ત્યાં પહોંચી બેસા હતા. યાત્રીઓની કુટુંબી સ્વીકારી એમને નાણાં આપી દીધા, ભકત વસલ ભગવાને પોતાના ભકતની લાજ રાખી.

હવે કુંવરભાઈના માથેરાનો પ્રસંગ જોઈએ. કુંવરભાઈના સીમંત અંગે આમંત્રણનો પત્ર કહી રંગધર મહેતાએ નરસિંહ મહેતાને લખ્યો અને કુંવરભાઈને મળી એ પત્ર નરસિંહ મહેતાને પહોંચાડવા માટે પોતાના ગૌરને સૂચના આપી. કુંવરભાઈએ પિતાને પત્ર લખ્યો અને ટાણું સાચવવા જણાવ્યું. માગેરે લઈને જવાની મહેતાએ નેકારી કરી. ભાગીનટ્ટી વહેલ, ઝંઝ, પખાલ, મંજિરા, ગોળીયંદન, તુલસીની માળા, છાપા, તીલક ને પ્રભુની મુર્તિ લઈ આવી પહોંચ્યા. શ્રી રંગધર મહેતા મળવા આવ્યા. મહેતાનાં સાધુસંતો વગેરેને જોઈ હસવા લાગ્યા. કુંવરભાઈ પિતાને મળવા આવી. “ને કંઈ જોઈનું હોય તે લખાવી લાવો. ઈશ્વર બધું આપશે” એમ કહી પુત્રીને સાસુજી પાસે મોકલી. સાસુએ અજણિત માંગણીઓ લખાવી :-

“લખો પાંચશેર કંકુ જોઈએ, કીફળ લખો ચતસાત વણુજ,
વીસ મણ વાંકડીઆ ફોફળ, મળશે મોટી નવાત વણુજ.

સોજસે લખો થેલાં સાણુ, વળી પાનને થો આંક વણુજ
આશરા પડનું અમે લખાવિયું, બાપ તમારે રોક વણુજ.”

અને જમાઈ માટે એક હજાર સોના મહેરો અને સોનાની સિકંબી લખાવી. પછી નસુદે વગમાં બે પાણા લખાવ્યા કુંવરભાઈ તો ઘેબતાઈ જ ગઈ હતી. પિતાએ ચાત પાણીને કહ્યું “મારો વડાલો તારૂં માગેરૂં કરશે.”

વેવાણે મહેતાજીને જમતાં પહેલાં સ્નાન કરવા માટે અતિજયમ પાણી આપ્યું. મહેતાજીએ એ જોઈ ટાકું પાણી માંગ્યું. કુંવરભાઈની નસુદે મહેણું માયું. “મહેતાજી તમારે ત્યાં તો ગાગ્યા મેઘ વરસે છે ને

અમારી પાસે પાણી શું માગતા હશે ?” ભક્તરાજે કરતાવ હાથમાં લીધી અને મલ્કાર ગાયો. વાદળો ચડી આવ્યાં અને મુશળધાર વરસાદ વરસ્યો. લોકો ત્રાસી ગયા. ભક્તને પળે પડવા. કરતાવ નીચે મૂકી. વરસાદ બંધ થયો. મહેતા સ્નાન કરી ઉભા થયા. જમ્યા. પોતાને ઉતારે આવ્યા. કુંવરભાઈ અંધુ પાડતી પિત્તાને પાછા જવા કહેતી હતી. આખી નાજર ન્યાત એમની હેકડી કરતી હતી. મહેતાએ પ્રભુને શાદ કર્યા. ચિટ્ટીમાં લખાવ્યા મુજબની બાંધી વસ્તુઓ લઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને લશ્મીજી વગેરે પધાર્યાં. મોસાળું પૂડું. બધી વસ્તુઓ લખ્યા મુજબ હતી. પણ પાણીને સ્થાને નહુંદ માટે બે ચોનાની ઈંટો હતી. કુંવરભાઈને પછો વળાવી. વહેવામાં બેસી જવા લાગ્યા ત્યાં નહુંદીએ મહેશ્વરું માયું કે “મારી દિકરીને કોઈએ શાદ ન કરી.” નરસિંહ મહેતાએ ફરી શ્રીકૃષ્ણને પોકાર્યા. એને માટે પણ કિંમતી કાંચળી અંતરિક્ષમાંથી પડી. મહેતાએ તે કુંવરભાઈની નહુંદને આપી. પછી પોતાને ઘેર આવ્યા. કુંવરભાઈને પુત્ર અવતર્યો. થોડા સમય બાદ કુંવરભાઈનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો. વિધવા પુત્રવધૂ અને વિધવા પુત્રી ભક્તરાજ સાથે રહી પ્રભુ ભજન કરતાં. દુઃખના દિવસો વીતતા હતા, પણ અંત નહોતો આવ્યો.

સારંગધર સંત નરસિંહનો દુશ્મન હતો, એણે કુશાદે જે હથકી ભાતની સી હતી તેને મહેતાના ભજનમાં સાધીને વેદ ધારણ કરી ભાગ થોવા માટે મોકલ્યો. ભજન પૂરું થયા બાદ કુશાદેએ કહ્યું, “ભક્તરાજ, મારી એક ઈચ્છા પૂરી કરો. મને જનુદાન આપો.” ભક્તરાજ સંત રહ્યા, શિખામણ આપી :—

“હરિ હરિ રટણ કર કંઠણ કળિ કાળમાં દામ બેસે નહિ કામ સરથે

ભક્ત આધીન શ્યામ સુંદર સદા, તે તારાં કારજ સિદ્ધ કરથે.”

કુશાદેની આંખો ખુલી ગઈ. સંતના ચરણમાં પડી માફી માંગી. અને એની સિયલ ભનીને રહી. હવે સારંગધરે બીજી પુકિત કરી. નરસિંહ ભક્તની મામી ભજન વખતે પાણી પાઈ જતી. એના પતિ અનંતરાયને ભંભેર્યો, અનંતરાયે એની પાળી મહેતાને ભજન સમયે પાણી પાવા જાય છે એ વાતની ખાતરી કરી, બીજે દિવસે એને કોટડીમાં પૂરી તાળું માયું. પછી મહેતાના ભજનમાં આવી ખુલામાં સંતાઈ ઉભા રહ્યા. એટલામાં શ્રી પ્રભુ મામીના વેશમાં આવી મહેતાને પાણી પાઈ થાલી ગયા. અનંતરાય દોડતા ઘેર આવ્યા. જોયું તો એમની પાળી કોટડીમાં જ હતી અને બહાર તાળું ધનું. દુષ્ટ સારંગધરને સર્પ કંઈ થયો. લોકોએ કહ્યું ભક્ત નરસિંહ પાસે લઈ જાઓ એ સારું કરશે. એમની પાસે લાવ્યા. કરતાજ વચાડી પ્રભુને વિનંતી કરી કે સારંગધરને સારી કરો. સારંગધર પર ભગવાનનું નામ લઈ પાણી છાટ્યું. સારંગધર બેઠો થયો; પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો.

એકવાર લશ્મીજીને ભક્તરાજ નરસિંહની કસોટી કરવાનું મન થયું. ભગવાન સાથે એમને ઘેર પધાર્યા. કન્યાદાન માટે સાઠ રૂપિયાની માગણી કરી. નરસિંહ મહેતાએ પરણીયર મહેતાને ત્યાં કેદારી રાગ ગીરવે મૂકી રૂપિયા લીધા અને બ્રાહ્મણવૈદ્યે આવેલા શ્રીકૃષ્ણ અને લશ્મીજીને આપ્યા.

હજી સંતની કસોટી બાકી હતી. સારંગધરે રાજા માંડલિકને ભાંભેરો. નરસિંહ જુદો, પ્રપંચી, જદુગર અને અજ્ઞાન લોકોને ભરમાવે છે એમ કહી ઉરકેરો, રાજાએ નરસિંહ મહેતાને દરબારમાં પકડી મંગાવ્યા. રાજપૂતિતાએ શાસ્ત્રાર્થ કરવા જણાવ્યું. સંત નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું:—

“જ્યાં સુધી આત્મા તત્વ ચિન્તો નહિ ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી;
મનુષ દેહ તાણરો એમ એળે ગયો, માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ જુદી.
શું ધયું સ્નાન સેવા ને પૂજા થકી શું થયું ઘેર રહી દાન કીધે ?
શું ધયું જરા ભભ ભેધન કરે શું ધયું લાલ લોચન કીધે
શું થયું તપને તીરથ કીધા થકી, શું થયું માળ ગ્રહી નામ લીધે ?

એ હિ પરપંથ સહુ પેટ ભરવા તણા.....”
આમ મંડિતો અને સંન્યાસીઓને ચૂપ કરી દીધા.

માંડલિકે એમની બીજી કસોટી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ભગવાનના ગળામાં કૂચનો હાર પહેરાવ્યો ને કહ્યું: “એ હાર ભગવાન તમારા ગળામાં પહેરાવે તો માનું કે તમે જરા સંત છે, નહિતો મોતને ઘાટ ઉતારવામાં આવશો.” ભક્તરાજે ભગવાનને પોઝાધા:—

હાર મધુસૂદના આજ વહાલો થયો, રાખી હદયમાં થયો સાંભો.
હાર માણે હીરા હમે સામળા, લોલી લક્ષ્મીવરને વિમાસો.

પણ કેદાર રાગ બવાલ નહિ ત્યાં સુધી ભગવાન ભક્તને હારમાળા પહેરાવે નહિ, પ્રભુએ ધરણી-ધર મહેતાને ત્યાં પધારી કેદારી રાગનું ગિરવીખત પેસાભરી મેળવ્યું. નરસિંહ મહેતાના બોળામાં એ પત્ર આવ્યો. હવે કેદારી રાગ એમણે ગયો. પ્રભુ પ્રસન્ન થયા. મંદિરના ભારણાં આપોઆપ ખુલ્યા અને ભગવાને ભક્તના ગળામાં હારમાળા પહેરાવી. માંડલિક ભક્તને પગે પકડ્યો.

ભક્તરાજે પ્રભુને એમના પામમાં ભોલાવવાની વિનંતી કરી. “પાંચ વર્ષ પછી ભોલાવીશ” એમ કહી પ્રભુ અંતર્ધાન થઈ ગયા. આ પાંચ વર્ષ દરમિયાન એમણે ભક્તિ ભાવના કાળો, પટો વગેરેની રચનાઓ કરી.

આશરે ઈ. સ. ૧૪૮૦માં એમનો દેહવિલસ થયો.

નરસિંહ મહેતા કૃતિકારી સંત હતા. જે જમાનામાં છૂત અછૂત આભડછેતની પ્રવાનું જર વિશેષ હતું તે સમયે એમણે હરિજન વાસમાં જઈ કીર્તન કર્યું અને પોતે અસ્પૃશ્યતામાં માને

છે તે લોકોને બતાવ્યું. તેમણે કહ્યું, “પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ ધરમેશ્વર સમદર્શિને સર્વસમાન” એમના સિદ્ધાંતોમાં એ પોતે મક્કમ હતી, નીડર હતી.

“કર્મ ધર્મની વાત છે જેટલી તે મુજને નવ ભાવે રે” એ એમનું ક્રાંતિકારી પદ છે. પોતાના આવા સિદ્ધાંતોથી ગુજરાતી સમાજને જડમૂળથી હચમચાવી મુકયો.

“પણાં ઘરના જે હોય ધરેણી તેનું મન ફિર ન હોય રે” એમ માનનાર મહેતા એકજ ઈશ્વરમાં માનતા હતા. એ સંસ્કારી કવિ હતા અને એમનું ધર્મજ્ઞાન ઊંડું હતું.

એમની કાવ્યશૈલી ચિંતાકર્ષક છે. ભાષા સાદી અને સરળ છે. જ્ઞાનના પદોમાં એ ગંભીર સંસ્કૃતમય અને પ્રીક છે.

નરસિંહ મહેતાની કાવ્યવાણીએ ગુજરાતી ભાષાને સ્વત્વ અને ગૌરવ આપ્યું. એમના બક્તિ, શુભાર તથા જ્ઞાનના પદો દ્વારા ગુજરાતી કવિતાને ઘણેથીવાર સ્થિત સ્વરૂપ મળ્યું. એમનું અદ્ભુત કલ્પનાબળ, એમનું અજબ ભાષાપ્રભુત્વ, એમની વાણીની રસભરી છટા, એમની સ્વાભાવિક રસિકતા, એમની સુકૃમ નિરીક્ષણ શક્તિ, એમનું ચિત્ર કીશલ તેમજ એમના પદોમાંનું શય વૈવિધ્ય એમની કવિતાઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. એમના ભક્તિશુભાર વિષયક કાવ્યોમાંની મુદ્રતા અને જ્ઞાન વિષયક કાવ્યોમાંની ભવ્યતા એમના કવિત્વનું ખમીર દાખવે છે. એમણે શરૂ કરેલા કવિતાના થીલે ગુજરાતી કવિતાએ આગળ પ્રયાણ કર્યું અને એમના અનુગામીઓના એ માર્ગદર્શક બન્યા. એટલે એ ગુજરાતી કવિતાના આદિ કવિ બન્યા અને એમનાથી ગુજરાતી કવિતાનો નવપુગ શરૂ થયો. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતાના અગ્રણી તરીકે આ ભક્તચિંતકમણીનું ગૌરવવંતું નામ જમિયા પ્રેમાદરથી ઉલ્લેખાયે.

વસંતના પદ, હિંડોળાના પદ, સુરત સંગ્રામ, ચાતુરી પોડશી, ચાતુરી છત્રીશી, નાગદમન, દાનથીલા, માનથીલા, ગોવિંદ જમન વગેરે એમની જાણીતી રચનાઓ છે.

—: મીરાંબાઈ :—

મહત ધિરોમહી રઝપૂત રમણી મીરાંબાઈનું નામ ભારત વર્ષમાં સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે એનું નામ સંભળતાંજ આપણી હિંદ રમ્ય જેના એક હાથમાં તંબૂરા અને બીજા હાથમાં મછરા અને જેના નવરો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનાં ધ્યાનમાં તરલીન કે એવી એક મહાન સાગ્રે સીનું અનુરમ ચિત્ર ખડુ થાય ॥

જેના પ્રેમપુનિત ભક્તિપાના ચાન વડ અગ્નિન નર નારીએ ભક્તિરસના પવિત્ર પ્રવાહમાં તણાઈ એવી ભગવદ્ પ્રેમની જગતી-જાતી મૂર્તિ મીરાંબાઈનો જન્મ મારવાડના કુંડ્રી નામે જામણમાં

આચરે વિ. સં. ૧૫૫૮ (ઈ. સ. ૧૫૦૨)મા થયો. એના પિતાનું નામ રતનસિંહજી રાઠોડ હતું. એના દાદાનું નામ રાવ દુદાજી હતું. કુટુંબમાં માત્ર આ એક પુત્રી હતી. એટલે ખૂબ લાડ કોડથી એ ઉછરી હતી. રાવ દુદાજીની એ ખૂબ ખાસ હતી. થાણી માગતાં એને દૂધ મળતું હતું.

દાદા પરમ વૈષ્ણવ ભક્ત હતા. નિત્ય સમયસર શ્રી ચતુર્ભુજ ભગવાનની પૂજા આરતી થતાં. ભજનકીર્તન થતાં. તેની અંતર મીરાંના કૃમળા મગજ પર પડી અને મીરાંની ચિત્તવૃત્તિ નાનપણથીજ ભગવાન પ્રત્યે ઝુકી. આમ મીરાંને કૃષ્ણ ભક્તિના સંસ્કારો તો ગળપૂલોમાંથીજ મળ્યા.

મીરાં લગભગ પાંચેક વર્ષની હશે ત્યારે એક રસિક ઘટના બની. એક સુંદર વરપોડો એના ઘરના ઝડુખા આગળથી પસાર થતો હતો. સુશોભિત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલો વરરાજા રૂઆમથી ધોડા પર બેસી પસાર થતો જોયો. મીરાંને ખૂબ આનંદ થયો. પૂછમાં તરિયન મા પાસે દોડી ગઈ અને પૂછ્યું કે “મા, મારો વર કયા છે ?” મા એ રમુજમાં શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ બતાવી કહ્યું કે “આ ગિરધર જોપાળ તારો વર” બસ તે દિવસથી મીરાંએ ગિરધર જોપાળને પોતાનો વર માન્યો. એના મધુર કંઠથી એ ભગવાનનું ‘ભજનકીર્તન’, ગાવા લાગી.

એક વાર એક સાધુ દાદુજીના દરબારમાં શ્રીકૃષ્ણની સુંદર મૂર્તિ લઈ પધાર્યા. મીરાંએ સાધુને પૂછ્યું “તમારી પાસે આ કોની મૂર્તિ છે ?” સાધુએ જવાબ આપ્યો, “એ ગિરધર જોપાળ છે.” મીરાંએ “એ મૂર્તિ મને આપી દો” એવી ઠઠ પડડી. સાધુએ ના પાડી. મીરાંએ અન્ન લેવાનું બંધ ક્યું. ત્રણ દિવસના ઉપવાસ થયા. પિત્રાઈભાઈ જયમથ રાઠોડ સાધુની પાછળ ગયા. મીરાંને મૂર્તિ આપી દેવા વિનવ્યા, કહે છે કે ભગવાને પણ સાધુને સ્વપ્નમાં કહ્યું “મારી મૂર્તિ મીરાંને સોંપી દો.” પછી સાધુ કુડકી બાળ્યા અને પેલી મૂર્તિ મીરાંને સોંપી. ગિરધરલાલજીની મૂર્તિ મળતાં મીરાં ખુશ થઈ ગઈ, આ વખતે એની ઉંમર આચરે ૧૦ વર્ષની હતી. મીરાં રોજ શુદ્ધ ભાવથી અને શ્રદ્ધાથી મૂર્તિની પૂજા-આરતી કરતી અને ભજન ગાતી. કોઈ અકલ્પ્ય પ્રેરણાથી એના મુખમાંથી ભક્તિના જે ચબ્બો સફૂરે તે ચબ્બોમાં પ્રભુનું ગુણગાન ગાતી. ગિરધરજોપાળ પ્રત્યેના પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો અને સાંભળનારાઓ પણ પ્રેમની ઊર્મિ અનુભવતા. પ્રભુભક્તિમાં મસ્ત મીરાં હવે ૧૬ર વર્ષની થઈ.

કુટુંબીજનોને મીરાંની આવી સેવણ સતાવવા લાગી. તેમણે મીરાંનું લગ્ન કરવાનું નક્કી ક્યું. વિ. સં. ૧૫૭૩માં એના લગ્ન ચિતોડના રાણા સંજના પાટવીકુંવર જોજરાજ સાથે થયાં. પણ મીરાંએ ગિરધરલાલજીની મૂર્તિ મંડપમાં પહેલેથી પથરાવી હતી. મંગલકેસ દુરની વખતે એ તો એમજ સમજતી હતી કે ભગવાન સાથેજ એનું લગ્ન થઈ રહ્યું છે. આમ કરવા માટે માએ મીરાંને ઠપકો આપ્યો. સખીઓએ પણ મરકી કરી ત્યારે મીરાંએ કહ્યું કે :—

“કોસે બરકો કે બઠં જો જન્મે ઓર મર જન્મ;
બર બરિયે જોપાળજી મહેતો ચૂડેલો અમર હો જન્મ.”

સાસરે વિદાય થતી વેળા મીરાંના મુખ ઉપર ઉદાસીનતા જોઈ શકાયે પૂછ્યું, “બેરા, ઉદાસ કેમ દેખાય છે ? તારે શું જોઈએ છે ?” મીરાંએ જવાબ આપ્યો, “મા, મારે મારા ગિરધરશાલજી જોઈએ છે” માએ મીરાંની માંગ સ્વીકારી, એને ગિરધરશાલજી સુપ્રત કર્યા

નવરત્ન બની મીરાં ચિતોડ આવી. રૂપ-ગુણવતી વધુને જોઈ સી કોઈ રાજા થયાં પણ સાસરામાં શિવપૂજા થતી હતી. કુળાચાર પ્રમાણે પૂજાની તૈયારી થઈ મીરાંએ સાસુજીને કહ્યું “શ્રી કૃષ્ણ શિવાય બીજા કોઈને માફ મસ્તક નમશે નહિ.” સાસુએ કપડો આપ્યો પણ મીરાં અડગ રહી પછી સૌભાગ્ય માટે ગોંઠી પૂજન કરવાની પણ ના પાડી સાસુજી અને નણંદ ઉદાભાઈએ સમજાવી પણ એણે કહ્યું,

“ના મહં પૂજા ગૌરજવાજી ના પૂજા અનદેવ,
મહં પૂજા રણછોડજી સાસુ થી કાંઈ જાણો ભેવ.”

અને ઉમેરું કે “માફ સૌભાગ્ય તો અચળજ છે” આનો અર્થ એ નથી કે મીરાં ચોતાના કુળવાન અને ગુણવાન પતિ ભોજરાજાને અવગણતી હતી થતિને પુજા રાખવા સર્વ પ્રયત્ન કરતી મીરાંનો કાંઈ કૃષ્ણમાં અથવા પ્રેમ અને ભક્તિ જોઈ ભોજરાજાને મીરાંને જુદું રણછોડરાવનું મંદિર બધાવી આપ્યું” મીરાંના ભક્તિ પદો સાંભળી એ ચોતા ખૂબ ખુશ થતા પણ નણંદ ઉદાભાઈ મીરાંની આ ચિતભાતથી રોષે ભરાઈ એણે મીરાંની નિંદા કરવા માંડી ભાઈના કાનમાં મીરાં વિરુદ્ધ જોર દેવા માંડ્યું એક દિવસ ભાઈને કહ્યું કે મીરાં એના કોઈ પ્રિયતમ સાથે રાજ રાત્રે પ્રેમાવાશ કરે છે તમારે ખાત્રી કરવી જોય તો તમે મધ્ય રાત્રે મંદિરમાં જાજો અને સાંભળજો ચિતોડદિવા કુળની જાજ જવા બેઠી છે ભોજરાજા હવે ઉરકેરાયો રાત્રે મંદિરના આરણે કાન માંડયા મીરાં ચોતાના પ્રિયતમ કૃષ્ણ કોનેરાની મૂર્તિ સાથે વાત કરતી હતી તે એણે સાંભળી. ભોજરાજા દ્વાર ખોલી મંદિરમાં આવ્યા ભાવપ્રેમમાં મગ્ન મીરાંને મૂર્તિની સાથે બેઠેલી જોઈ રોષમાં પ્રગ્ન કર્યા, “તું કોની સાથે વાત કરતી હતી ?” મીરાંએ મૂર્તિ બતાવી ભાવાવશ બની મીરાં મૂર્છિત થઈ ગઈ. ભોજરાજા ત્યાંથી થાભ્યા બધા ઉદાભાઈ અને દાસીઓ આ દશ્ય નિહાળી વિહ્વળ બની ગઈ અને મીરાં પ્રાણે હવે ભક્તિભાવથી જોવા લાગી

મીરાંનો આવો પ્રેમલક્ષણ ભક્તિનો કાર્યક્રમ ચાલુજ રહ્યો. સાધુ સતોની સેવા, ભજન-કીર્તન અને નૃત્યમાં એ નિમગ્ન રહેવા લાગી લોકનિદાથી એ ડરી નહિ એણે બાપું

“મેરે તો ગિરધર ચોપાલ, દુસરે ન કોઈ,
માતા છોડે, પિતા છોડે, છોડે સગા સોઈ,
સાધુ સ જ બેઠ બેઠ, લોક લાજ પોઈ”

રાજની આ પરિસ્થિતિ જોઈ ભોજરાજાને મીરાં પાસે બીજું લગ્ન કરવાની સંમતિ માંગી મીરાં આ પ્રસ્તાવથી ખુબ થઈ એણે ચોતાની અનુમતિ આપી ભોજરાજાને બીજું લગ્ન કર્યું. હવે મીરાં ચોતાનો વધુ

સમય ભજનકીર્તનમાં પીતાવવા લાગી. મીરાં પ્રભુના ગુણ ગાતી, નાચતી અને પ્રેમ સમાધિમાં પડી રહેતી. કૃષ્ણપ્રેમ સિવાય બીજી કોઈ વાત એ કરતી નહિ. લોકોએ માન્યું મીરાં બીજાર પડી છે. વેદોને બોલાવ્યા પણ મીરાંનું દુઃખ એ સ્વયં જ જાણતી હતી. વેદો 'શું પારખવાના હતા ? એણે ગાયુ' કે :—

“હે શી મેં તો રામદીવાની, મેરો દરદ ન જાણે કોય,
સૂળી ઉપર રોજ હમણી, કિસ બિધ ચોણા હોય ?
ગજન-મંડલપે રોજ પિયાકી, કિસ બિધ મિલણા હોય ?
ધાવલ કો ગતિ ધાવલ જાને, દુલો ન જાણે કોય.”

પ્રેમદિવાનીના દર્દની દવા વેદો પાસે ન હતી. વિરહથી વ્યાકુળ બનેલી મીરાંને પોતાના કુંસર્વજ ગિરધર ગોપાલને મળવાની ઉત્કંઠા છે, લાલસા છે, પ્રેમ એજ પરમાત્માનું સાક્ષાત સ્વરૂપ છે. મીરાંએ એ મૂલ્ય દઈને ભગવાનને ખરીદ્યો છે, એ કહે છે:

“ગોવિંદ લીન્યો મોલ, માર્છે મેં ગોવિંદ લીન્યો મોલ,
કોઈ કહી સરતો, કોઈ કહી થઈગો, લીન્યો વરાજી તોલ.”

એણે તો પ્રભુને પોતાની સાચી દાસી બનાવવાજ પ્રાર્થના કરી,

“ભકિત માર્ગ દાસીકો દિખાઓ,
મીરાં કે પ્રભુ સાચી દાસી બનાઓ.”

આમ હજભગ ૧૦ વર્ષ ચીન્યાં ત્યાં એક કડુણ બનાવ બન્યો. મીરાંના પતિ ભોજરાજનું અવસાન થયું વિ. સં. ૧૫૮૩ માં. વૈધવ્યના દુઃખથી મીરાં વ્યાકુળ ન બની. એનેજ ભગવદ્પ્રેમ અગાધ હતો.

હવે મેવાડની ગાદી પર રાણા વિક્રમાદિત્ય આવ્યો. તે મનસ્વી, આચબુદ અને અભિમાની હતો. મીરાં સાધુસંતોના સહવાસમાં રહે, તેમની સાથે ભજનકીર્તન કરે, નાચ-ગાન કરે તે અને ખૂંચનું હતું. એ એમ માનતો હતો કે મીરાંની આવી વર્તણૂકથી રાજકુળની મર્યાદાનો ભંગ થાય છે. મીરાંને ઘણી સમજાવવામાં આવી પણ ભગવદ્ પ્રેમમાંથી એ ચલિત થાય એમ નથી એમ માનીને વિક્રમાદિત્યે એને મોતને ઘાટ ઉતારવાની યોજના કરી. એણે મીરાંને વિષનો કઢોરો મોકલ્યો અને કહેવડાવ્યું કે એ પરમાત્મા કૌકુભુનું ચરણમૃત છે. ભક્ત આધીન ભગવાન કૌકુભુનું નાચ દઈ મીરાં એરેના કઢોરો પી ગઈ. એર અમૃત બની ગયું. ભગવદ્પ્રેમથી મીરાં થયે પુંઘડું બાંધી નાચવા લાગી, જ્યારે આ વાતની વિક્રમાદિત્યને જાણ થઈ ત્યારે એ આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયો. ભાવોન્મત બનેલી મીરાંએ ગાયુ :

"દરમિન દુખન લાગે નેન,
જાણે નુખ બિહુરે મેરે પ્રભુજી,
કમલું ન પામે ચેન,

અને

"આલી રી મેરે નેનન બાન પથી,
ચિત્ત ચઢી મેરે માપુરી મૂરત,
ઉર બિચ આન અડી"

— —

"મીરાં ગિરિધર હાથ બિઝાની,
લોક કહે બિગડી"

પણ વિક્રમાદિત્યને ચેન પડતું ન હતું. મીરાંનો કાંતે એ દૂર કરવા ઈચ્છતો હતો મંદિરમાં રાત્રે કોઈની સાથે વાતચાત કરતી મીરાંને એણે સાંભળી અને કોપથી દ્વાર ખેલ્યું. મીરાંને પૂછ્યું, "તમારી સાથે બીજું કોણ હતું?" મીરાંએ જવાબ આપ્યો, "મારા ગિરિધરસાથેજ" રાણાએ ખૂબ તપાસ કરી પણ બીજું કોઈ હતું નહિ એ લગભગત થયો મીરાંએ ગાપું.

"સણાજી! મેં સાંવરે રંગ ચથી.
સજ સિંહગાર પદ ભાંધે ધૂધરે,
લોક લાજ તજિ નાથી."

એક દિવસ એક ઢોંગી સાધુ મીરાં પાસે આવ્યો. મીરાં સાથે દેહસગની માગણી કરી અયોગ્ય માગણીથી મીરાં ડરી નહિ ભજન મંડળી જામી હતી ત્યાં પલ્લવ મૂકાવ્યો ચેલા ઢોંગી સાધુને કહ્યું કે આ પલ્લવમાં પ્રધારો પૂણે ઘણાં સાધુ-સંતો વચ્ચે એ દુષ્કૃત્ય સી રીતે કરી શકે! એ ઉભિલો પડ્યો એની ભૂલ એ સમજ્યો. મીરાંને પળે પડ્યો માફી માંગી મુક્તિનો માર્ગ બતાવવા આજ્ઞા કરી મીરાંને પ્રભુભક્તિનો ઉપદેશ આપી એને સાચો સાધુ બનાવ્યો.

વિક્રમાદિત્ય મીરાંને જાણે તે રીતે મારી નાંખવા ઈચ્છતો હતો એક કરડિયામાં નાગ પુરાવ્યો અને તે મીરાં પાસે મોકલી કહેવાયું કે એમાં શાલિગ્રામ છે મીરાંએ કરડરો લીધો, તે ખેલ્યો તો તેમાં શાલિગ્રામની મૂર્તિજ હતી આવા ચમત્કારો પાછગનું સ્વરૂપ મીરાંના અપૂર્વ ભક્તિભાવમાંજ રહેતું છે.

રાણાની રોજની સત્તામણીથી મીરાં તો આવી ગઈ પછી ભક્તરાજ ગોસ્વામી જીવસીદાસજીને પત્ર લખ્યો કે આવા કપરા સંતોમાંથી એણે શું કરવું જોઈએ? સત જીવસીદાસે "સર્વનો ત્યાગ કરી ઈશ્વર ભજન કરવું તેમાંજ સાચું કલ્યાણ છે" એવી સલાહ આપી.

મીરાંએ ચિતોડનો ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને વૃંદાવનને રસ્તે જાણી નીકળ્યાં. એ વૃંદાવનમાં આવી. ત્યાંનું પ્રકૃતિનું દર્શન કરતાં એના અંતઃકરણને અનેરો આનંદ થયો. હવે એને કોઈની રોકડોક ન હતી. એ પરમાત્માની ભક્તિમાં ચોતપ્રોત બની ગઈ. ભક્ત વનસલ ભગવાનનો એને પ્રત્યક્ સાક્ષાત્કાર થયો. સર્વ રથજે, સર્વ વસ્તુઓમાં, સર્વે પ્રાણીઓમાં મીરાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરતી.

એક વાર મીરાં ચૈતન્ય મહાપ્રભુના શિષ્ય ગોસ્વામીજીના દર્શન કરવા ગઈ. સ્વામીજીને જણ કરવામાં આવી. સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો, “હું કોઈ સ્ત્રીને મળતો નથી.” મીરાંએ જવાબમાં કહેવડાવ્યું, “હું તો આજ થયી એમજ માનતી હતી કે પુરુષ તો એક માત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ છે અને અન્ય જીવાત્માઓ તો ગોપી છે.” ગોસ્વામીજી મીરાંના જવાબનું સ્વરૂપ કળી ગયા. તરત દોડતા, ખુલ્લે થયે, બહાર આવ્યા અને મીરાંને મળ્યા.

મીરાંએ મેવાડ છોડ્યા બાદ ચિતોડ પર ઘણાં સંકટો આવ્યાં. ગુજરાતના સુબતાન બહાદુરશાહે ચિતોડ પર ચડાઈ કરી, રજપુતોને હરાવ્યા. ચિતોડ પર મુસલમાનોની આજુ વતંજા થાળી. થોડો ત્રાસો ગયાં. મેવાડમાંથી મીરાંના પગલાં ગયાં એટલેજ આવી આપત્તિ આવી એસ થોડો માતવ્ય થાગ્યો. રાણાને પોતાના કમેનો પશ્ચાત્તાપ થયો. સાધુવેશે વૃંદાવન આવ્યો. મીરાંને પહે પડયો. ભીલાની માંગણી કરી. મીરાંએ પૂછ્યું, “આપ એક ભણુક બાઈ પાસે કેવી ભિલાની આશા રાખો છો ?” એણે મીરાંને કહ્યું “તમારા વિના મને કોઈ ભિલા આપી શકે એમ નથી.” મીરાંએ સંધિ સુધેક હા કહી એટલે પોતાનો સાધુવેશ હઠાવી નાખ્યો અને પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં મીરાં સામે ઉભો રહ્યો. રાણાજીને ઝોળખતાં મીરાંને વાર ન થાળી. રાણાજીએ મેવાડ પર વીતેલી વિટંબણાઓનું બ્યાન કયું. બહાદુરશાહની ચડાઈ, યુદ્ધ, પોતાની હાર, પ્રજા પર ત્રાસ, બાબરની મદદથી પાછી મેવાડની બાદી મળી વગેરે, અને મીરાંને નમ્રભાવે મેવાડ પાછા આવવા માટે આજીજ કરી. રાણાજી અને થોડોના કહેવાથી મીરાંએ ૩ માસ સુધી ચિતોડમાં રહેવાનું કબૂલ્યું અને ૩ માસ વૃંદાવનમાં રહેવાનું નક્કી કયું.

મીરાંના ભક્તિપદો ગોગલ સમ્રાટ અકબરશાહે સાંભળ્યા હતાં. એક વાર તાનસેન સાથે સાધુવેશમાં મીરાંના ભજન સાંભળવા માટે ચિતોડ આવ્યા. મંદિરમાં પ્રભુના દર્શન કર્યાં. ભજનકીર્તનનો આરંભ થયો. મીરાં ભાવવિભોર બની કૃષ્ણની મૂર્તિ સામે નાચવા લાગ્યાં, મુદ્દિત થઈ ગયાં. મૂર્છા વળતાં ઉઠ્યાં. અકબરશાહ એમને પૂછે પડયો અને પોતાની એક ભેટ સ્વીકારવા પ્રાર્થના કરી. “શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સ્વપ્નમાં આવી એ ભેટ આપને આપવા માટે કહ્યું છે.” એમ ખાત્રી આપી એટલે મીરાંએ તે સ્વીકારવાની હા પાડી. તે ભેટ એક શલ્યાર હતો. બાદશાહ અકબર હાર મૂકી તાનસેન સાથે ચાલતો થયો. બીજે દિવસે રાણાને આ વાતની જાણ થઈ. એક મુસલમાન મીરાંના પગનો સ્પર્શ કરી જીવતો ચાલ્યો જ્ય તેમાં સિસોદિયા કુળની મર્ષાદા અશોષ થતી લાગી. મીરાં તો પ્રભુભજનમાં રસ્તે રહેતી હતી. રાણાજી નારાજ થયા છે એ જાણીને મીરાંએ ચિતોડ છોડ્યું અને મેઠા પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ જયમલજીને ત્યાં ગઈ. ત્યાં પણ કુળ મર્ષાદાનો પ્રશ્ન ઉભો થયો. એટલે અંતે મીરાં દ્વારકા ગઈ.

દ્વારકામાં મીરાં ગી રણછોડરાયનાં મ દિરમાં હરિકીર્તન કરવા લાગી.

“મેરો મન હરલીનો રાજ રણછોડ, રાજ રણછોડ, ખાસ રંગીરો રણછોડ.
કેશવ માધવ શ્રી પુરખોત્તમ, કુબેર કલ્યાણકી જોડ.
શખ ચક્ર ગદા પદ્મ વિરાજે, મુખ મોરલી ઘનધોર.
મોર મુકુટ શિર છત્ર વિરાજે, કુંડળકી છત્રી ઓર.”

ચિતોડ પર પાછાં વિષત્તિનાં વાદળ ઘેરાયાં. તેડુ આવ્યું—પાછાં ચિતોડ ચાલો. પણ મીરાં તો દ્વારકામાં રણછોડરાયના પ્રેમમાં લીન હતી એના શરતુમાં આવ્યાં હતાં. ચિતોડ પાછા જવાની ના પાડી. દ્વારિકાધીશના સાન્નિધ્યમાંજ એ રહી.

વિ. સ. ૧૬૩૦ના એક શુભ દિને અણે બ સીનો મધુર શાદ સાંભળ્યો. પ્રભુ હવે એને બોલાવે છે એમ એને લાગ્યું. દ્વારકાધીશના મ દિરમાં મીરાં દિવ્ય લાગતી હતી. એ સમાધિસ્થ થઈ. શમાધિ વખતે મીરાં લગભગ ૭૩ વર્ષની વયે પ્રભુ સામે નાચવા લાગી ગિરધરલાલજીની મૂર્તિનું મુખ ખૂલ્યું મીરાં તેમાં દાખલ થઈ. જ્યોતમાં જ્યોત મળી ગઈ. ભગવાનમાં એ સમાઈ ગઈ. મુકિત પામી એના ભૌતિક દેહને વિલય થયો છે પણ એનો અલ્પરદેહ હજુ અમર છે.

શ્રી કવિઓમાં મીરાંભાઈનું સ્થાન પ્રથમ છે એના કાવ્યો સુંદર, સરસ અને સુશીલતાપુર્ણ ભક્તિરસપ્રધાન છે. એની ભાષા મધુર, સાદી, સચોટ અને લાગણીપ્રધાન છે. એના પદોમાં મારવાડી, કિંદી અને ગુજરાતી એ ત્રણે ભાષાનું મિશ્રણ જણાય છે. હજારક જેટલાં પદોની એણે રચના કરી છે, એમ માનવામાં આવે છે.

દ્વારકામાં રચેલાં નીચેના પદમાં પ્રભુમિલનની લગણી માલમ પડે છે.

“આરે દરસન દીજયો આપ, નુમ બિન રહયો ન જાપ.
જળ બિન કમળ, ચ દ બિન રજની, એસે નુમ દેખ્યા બિન સજની.”

“ક્યું તરસાવો અ તરજમી, આપ મિલો કિરપા કર સ્વામી
મીરાં દાસી જનમ જનમકી, પડી નુમણી પાવ.”

નરસિંહ મહેતાની માફક મીરાં પણ પ્રથમ ભક્ત છે અને પછી કવિ છે એનાં પદોમાં પ્રેમની ટ કંઠા છે. જ ખના છે, અનુભૂતિ છે એના પ્રેમનું યાત્ર શરીરફલ છે એટલે એના પદોમાં દિવ્યતાની ઝાંખી થાય છે. એનાં પદો સાદા અને ટૂંકા છે. ભાષા સરળ પણ વેગવતી છે

મીરાં પ્રેમના મિલન કરતાં વિરહની વેદનાના ગીતો વધારે પ્રમાણમાં ગાય છે. મિલનના આનંદ કરતાં વિરહની વેદનાનું દુઃખ એને વધારે સતાવે છે. એના કાવ્યોમાં નૈસર્ગિક ચારુતા આવે છે અને ભાવકને તે માધુર્યનું રસધાન પાઈ આર્દ્ર બનાવે છે. એના દરેક પદમાં સ્ત્રી હૃદયની કોમળતા અને મધુરતા છે. નરસિંહ મહેતાના જીવન તરવણાન એમાં નથી પણ ભગવાન માટે ઝંખતા ભક્ત હૃદયનું અગાધ દદાએમાં છે.

પ્રભુના વિરહથી વ્યાકુલ બનેલી મીરાંએ પોતાના મનનાં અજન્મ ભાવોને અને દિલના દદાને, તથાસાટેને અલૌકિક રીતે એના પદોમાં વ્યક્ત કર્યાં છે. નમૂના રૂપે એના પદોમાંથી કેટલાક અવતરણો જુઓ :

"ક્યાં ગયો રે ચેલો મોરલીવાળો, અમારા ધૂંલટ ખોલી રે;
ક્યાં ગયો રે ચેલો વાંસળીવાળો, અમને રંગમાં રેળી રે."

"નુમારે કામલ સખ સુખ છોડ્યા, અબ મોતિ કયું તરસાવી છી.
બિરહ બિધા લાગી ઉર અંતર, સો નુમ આય બુજાવો છી."

"જોગી મત જા ! મત જા ! મત જા !
પાઉં જડું ભેં તેરી,
પ્રેમ ભકિતકો ખેડો હિ ન્હારો;
હમકો ભેલ બતાજ."

મીરાંના ઊંચી ગીતોનું માધુર્ય, આકર્ષણ અનેશ છે. લયની સરળ ગતિનું જાદુ અદ્ભુત છે આને પણ ગરવી ગુજરાતણો અને અન્ય ભક્તજનો આ ગીતોનો રસાસ્વાદ કરે છે અને કરાવે છે. નીચેના કેટલાક નમૂનાઓ જુઓ :—

મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન ખારા;
મુખડાની માયા લાગી રે,
મુખડું મેં જિયું તારું સર્વ જગ જમું ખારું;
મન ખારું રહ્યું ન્હારું રે."

"બોલમા બોલમા બોલમા રે, શધાકૃપણ વિના બીજું બોલમા."

"રામ રમકડું જડિયું રે, શણાજ, મને રામરમકડું જડિયું."

"પાવોજ મેંને સમ રતન ધન પાવો."

"પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે મને લાગી કટાસી પ્રેમની રે"

"વાગે છે રે વાગે છે, પુંદાવન મોરલી વાગે છે
તેને શબ્દ જનનમાં જાગે છે."

.....

"ઝર તો પીધા છે જાણી જાણી
મેવાડા રાણા, નથી રે પીધા એ અજણી રે!"

.....

"રામ છે રામ છે રામ છે રે
મારા હૃદયમાં વાસે રામ છે"

.....

"પગ ધુવરુ બાંધે મીરાં નાથી રે"

.....

"શ્વ મન જ'ના જમના તીર"

.....

જૂનું તો ઘડુ રે, દેવળ જૂનું તો ઘડુ
મારે હસલો નાનો ને, દેવળ જૂનું તો ઘડુ

મીરાંએ એના પદોમાં બનાવ્યું છે કે આ ભવમાત્ર તરી જવા માટે ભક્તિ જેવું એકે સુગમ સાધન નથી ઉત્તરમાં પરમ પ્રેમ એજ ભક્તિ એ સીખવે છે પ્રેમ એજ પ્રભુ છે એની પ્રતિષ્ઠિ કરાવે છે ભક્તિ દ્વારાજ પ્રભુ મેગવાય છે, મીરાંને પ્રભુ કિવાય અન્ન કેઈ વાન કરી નથી, એટલે જ એનું સ્થાન સૂરદાસ તથા કબીર જેવા સંતના વર્ગમાં છે નફગરુ વિના ભક્તિ ઉદ્ભવે નહિ અને ભગવાનનો સાત્તાકાર થાય નહિ. ભક્તને ભગવાન સમક્ષ પહોંચાડનાર ગુરુ જ છે ને તે જ તેને શાનિધાનમાં દાખલ કરે છે, મીરાંના ગુરુ હતા રૈદાસ. મીરાંને મોક્ષ માર્ગ એમણે બતાવ્યો આ ગુરુ જતાં મીરાંના મનને આધાત થયા:—

'છાડ મન જાજ્યોજી મહ રાજ
મીં અબલ, બલ નહિ ગુ સારું લે હો મેરા સિરતાજ

.....

"નહી મેં પીલર માતરે રે, નહી પિયાજી રે પાસ,
મીરાંને ગોભિંદ મિથિયા રે, ગુરુ મિથિયા રૈદાસ

મીરાંના પદોમાંથી મુખ્ય ઉપદેશ "બોક્કિ કુ ખથી કહી હારી ન જવુ" એ નીતરે છે. અને આત્મ વિક્રમન બનવું હોય તો પેતાની જાત અને સર્વસ્વ પ્રભુના ચરણ કમળમાં અર્પણ કરી દેવું જોઈએ એમ મીરાં કહે છે નીચેના પદમાં આ મોક્ષ આપણને દેખાય છે

"રામ નામ રસ પીજી મનુઆ રામ નામ રસ પીજી,
તજ કુમ'જ સતમજ ભેદ નિત હરિ ચરયા સુની લીજી,
કામ ક્રોધ મદ મોહ લોખંકુ, બધા ચિતલે દીજી
મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, તાલિકે રજમાં લીજી"

મીરાંનો આત્મા એના પદોમાં જીવત છે એટલેજ મીરાં, મધ્યકાલીન ભારતની, જગતને એક અમુલ્ય ભેટ છે. ગુજરાત એનું સર્વકાળ જ્ઞાતી રહેશે

-: ભકત સૂરદાસ :-

બિ. કવિમંડલ અથવા ભકત સૂરદાસનો જન્મ સં. ૧૫૪૦ની આસપાસ સ્થાનત બ્રાહ્મણ ક્ષાત્રિયા ઋતકતા-વૈદ્યકા શેત્રમાં થયો હતો. એમનું મૂળ નામ મદન મોહન હતું. એમના પિતાનું નામ રામદાસ હતું. એમની માતાના નામનો ઉલ્લેખ અવલ્ય છે.

સામાન્ય જનતામાં, ખાસ કરીને વૈષ્ણવ જનતામાં, ખૂબ પ્રચલિત કથા અનુસાર મદનમોહન ગુવાવસ્થામાં વેરવાદંષ્ટ બન્યો હતો. એ વેરવાનું નામ ચિંતામણી હતું. ચિંતામણી અતિ કૃપવાન સ્ત્રી હતી.

એના દેહની મોહકતા અને લાવણ્ય અનેરું હતું. મદનમોહન એના પર પ્રેમાસક્ત બન્યો, મોહાંધ બનેલા મદનમોહનને બીજું કંઈ સૂઝતું ન હતું. એ ચિંતામણીના સાન્નિધ્યમાં રહી એના સૌંદર્યનું રસપાન કરવામાં મસ્ત રહેતો. ચિંતામણીને પણ એના પ્રત્યે પ્રેમ હતો. બંને એક બીજાના મોહપાશમાં પડી અલૌકિક આનંદ અનુભવતાં હતાં. ચિંતામણી સિવાય મદનમોહનને જરાપણ ચેન પકડતું નહિ. એના લાલ્પિક વિરહનો અગ્નિ એને જગાવી દેતો. એનું દુઃખ એનાથી સહન લેતું નહિ. વિરહની એક યજ્ઞ એને એક મુગ જેટલી લાગતી.

એકવાર મદનમોહનને ઘેર એના પિતૃનું શ્રાદ્ધ હતું. આ પ્રસંગને લીધે ચિંતામણીને ત્યાં જવાનું એને મોડું થતું હતું એટલે એ ચિંતા અનુભવતો હતો. એનું મન વિહ્વળ બન્યું હતું. ચોમાસાની ઋતુ હતી. આકાશમાં વાદળો ઘેરાયા હતાં. મેઘ ઝળંજળાવતી હતી. ધોધપાત વરસાદ વરસતો હતો. બધે અધકાર છવાઈ ગયો હતો. ચિંતામણીને મળવાની તાલાવેલી મદનમોહનને લાગી હતી. શ્રાદ્ધનો પ્રસંગ પૂરો થયો એટલે એણે ચિંતામણીને ઘેર જવાની નેપાચી કરી. મોહાંધ બનેલા મદનમોહનને આસપાસની દુનિયાનું ભાન ન હતું. રસ્તામાં મોટી નદી ઓળંગવાની હતી, તેમાં મુશળધાર વરસાદ અને અધારી રાત. પણ પ્રેમિકાને મળવા આતુર બનેલા પ્રેમીને કશાની યચ્છા ન હતી. એ નદી કિનારે આવ્યો. નદી કિનારે એક થાપ પડેલું હતું. તેને હોડી માની તેના પર બેસી નદી પાર કરી. પછી ચિંતામણીના ઘર આગળ આવ્યો. અર્ધરાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ હતી. ઘરના દરવાજાએ અંધ હતા. એટલે એ ઘરની પાછળના ભાગમાં ગયો. ત્યાંથી બારી ઉપર ચઢી ઘરમાં જવાનું નક્કી કર્યું. એ બારી આગળ આવ્યો. ત્યાં બારી પર લટકતા એક ફૂલીયર સપને એની પ્રિયતમાએ પ્રેમથી લટકાવેલું દોરડું માનીને તે પકડી એ બારી ઉપર ચઢી ગયો અને ત્યાંથી પછી ચિંતામણીના ઓરડામાં આવ્યો.

ચિંતામણી જાગી ગઈ. એણે મદનમોહનને પોતાની સામે ઉભેલો જોયો. એ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. આવી મેઘથી ભવાનક રાતે શી રીતે એ એના ઓરડા સુધી આવ્યો તે એને સમજ્યું નહિ. એણે મદનમોહનને પૂછ્યું, “આટલી મોટી રાતે, આટલા વરસાદમાં અને આટલા ભવાનક અધકારમાં તમે નદી શી રીતે પાર કરી?” એટલે એણે જવાબ આપ્યો કે “નદી કિનારે એક હોડી પડેલી હતી તેમાં બેસીને મેં નદી પાર કરી.” પછી ચિંતામણીએ પૂછ્યું, “એ તો જાણે દીક, પણ તમે બારી વાટે ઘરમાં કેવી રીતે આવ્યા?” એટલે એણે જવાબ આપ્યો: “પ્રિયતમા, તું અણજાણ શા માટે બને છે? તેં પોતે તો મારે માટે બારીએથી દોરડું લટકાવ્યું હતું. એ દોરડા પર ચઢી હું ઘરમાં દાખલ થયો અને તારા ઓરડામાં આવ્યો.” ચિંતામણી આ સાંભળી આશ્ચર્ય મુગ્ધ બની. એને પોતાના પ્રેમીની મુખંતા ઉપર હસવું આવ્યું કારણ કે એણે બારીએથી કોઈ દોરડું લટકાવ્યું નહોતું એટલે એ મદનમોહનને લઈ બારી આગળ આવી. દીવાના પ્રકાશમાં જોયું તો એ દોરડું ન હતું પણ મોટે સ્પષ્ટ હતો. મદનમોહનને સ્પષ્ટ જોઈ એ ધ્રુવ વિસ્મય અનુભવે. જાણે ચિંતામણીએ નદીકિનારે જઈને હોડીને બદલે મરેલું થાપ પણ બતાવ્યું. એટલે એ લઘુ વિસ્મય પામ્યો.

ચિંતામણીએ મદનમોહનના આવા મુખંતાપૂર્ણ સાહસ માટે મોઠો ઠપકો આપતાં કહ્યું :

“મદનમોહન! માઈ’ આ શરીર તો માત્ર હાડકા અને માંસનું બનેલું છે. આ રૂપ, આ શૌર્ય તો શૃંગિક છે. જીવન પણ સમુદ્ભૂત છે. તમે જે એટલીજ નિષ્ણાથી પરમ શક્તિમાન અને પરમકૃપાળુ પરમાત્માની ભક્તિ કરી હોત તો તમે મોક્ષપદના અધિકારી બન્યા હોત.”

કોઈ મહાન સંતની માર્મિક વાણી સોષ અને એનો જે પ્રભાવ પડે તેવો પ્રભાવ વિંતામણીની વાણીનો પણો. મદનમોહનની આંખ બૂલી ગઈ. એને આત્મામાં પ્રકાશ લાગ્યો, એના મોહપાશ ઉતરી ગયો. એના કામ નષ્ટ થયો. જીવનની સમુદ્ભૂતતા એ સમજી ગયો. સંસાર અસાર છે. પ્રભુભક્તિજ સાર સાર તરવાનો ખરો માર્ગ છે, ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું સાધન છે એની એને પ્રતીતિ થઈ. વિંતામણીને એણે પોતાના ગુરુ તરીકે માની પ્રણામ કર્યા અને ત્યાંથી એ ચાલી નીકળ્યો.

જંગલમાં એણે ભટકવા માંડ્યું. શીકૃષ્ણ પરમાત્માની ભક્તિમાં પોતાનું મન પરોવ્યું. ભીસા માણી પોતાનો નિર્વાહ કરવા લાગ્યો. ભીસામાં જે કંઈ મળે તેનાથી સંતોષ માની પ્રભુની કૃપા સમજવા લાગ્યો. એકવાર એક શાકુકારની હવેલી પર ભીસા માગવા માટે આવ્યો. શાકુકારની મુલાન અને લાવણમયી પત્નીના આકર્ષક રૂપને જોઈ એનામાં ફરી કામ જાગૃત થયો. કામાસક્ત થયેલો મદનમોહન પેલી સ્ત્રીને તારી રહ્યો. એ પોતાનું ભાન બુલી એના સોંદર્યનું રસપાન કરવા લાગ્યો. પેલી સ્ત્રી ભીસાપાત્રમાં ભીસા નાખવા આવી પરંતુ એનું ધ્યાન ભીસા તરફ ન હતું. એનું ધ્યાન તો સ્ત્રીના સોંદર્યમાં જોડાયું હતું. એટલે તે સ્ત્રીએ કહ્યું: “મહારાજ! તમારે માટે હું ભીસા લાવી છું અને હું અહિં ઉભી છું. તમે ભીસા સ્વીકારો. મારા પતિદેવ માથે શાક જુએ છે. તેમને હજી મારે ભોજન પીરમવાનું બાકી છે.” મદનમોહન ભાનમાં આવ્યો. ભટકેલા મન ઉપર એણે ફરી કામૂ મેળવ્યો. પશ્ચાતાપની આગે એના આત્માને ફરી જાગૃત કર્યો. એણે વિચાર્યું, ‘આ એક સામાન્ય સ્ત્રી પોતાના પતિને કેટલી વફાદાર છે? કેટલી એ પતિપરાયણ છે? જ્યારે હું પોતે કેટલો અધમ છું! મેં માઈ’ સર્વસ્વ શ્રી કૃષ્ણના ચરણે ધરી દીધું હોવા છતાં મને અધમ બુદ્ધિ કેમ સૂચી? મારી આંખોને વિષય વાસનાની નૃપિતજ ન થઈ? આ આંખોને કારણે જ મારા મનમાં વિષયવાસના ફરી જાગૃત થઈ, એટલે આ આંખોજ ન જોઈએ. એ નેત્રોનું હવે શું કામ છે?’ એમ વિચારી મદનમોહન પેલી સ્ત્રીને કહ્યું, “બહેન, મને બિલામાં અન્ન નથી જોઈતું, માત્ર જે સૌપા જોઈએ છે, તે તમે મને આપો.”

પેલી નિખાલસ સ્ત્રી ઘર આંગણે આવેલા ભિક્ષુની ઈચ્છાનુસાર ઘરમાં જઈ બે સોપા લઈ આવી. તે મદનમોહનના હાથમાં આપ્યા. મદનમોહનને એ બંને સોપા પોતાની આંખોમાં ઘીથી દીધા. એમને માટે બહારની દુનિયા અધિકારમય બની ગઈ. આ કરુણ દશ્ય નિહાળનારાઓને અરેસટી થઈ. હવે એ મદનમોહન રહ્યો ન હતા. એ મરીને ‘ચૂરદાસ’ બન્યો.

એણે પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુ ચરણે ધરી દીધું—પ્રભુભક્તિમાં અને એના ગુણગાન ગાવામાં સ્થળ કે સમયનું ભાન રહેતું ન હતું. ભૌતિક ચક્ષુઓ વડે એ કંઈ જોઈ શકતા ન હતા પરંતુ એમના દિવ્યચક્ષુઓ વડે

એ બધું નિહાળતા હતા. શાનને પ્રકાશ એમના વ્યક્તિત્વને ઉજ્જવળ બનાવી રહ્યો હતો. એમની છબ ઉપર જાણે સાશાત સરસ્વતી માતા વિરાજમાન થઈ અને એમણે પ્રભુભક્તિના પદોની રચના કરવા માંડી. શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાન એ કાવ્યોર્મા કરવા શાગવા. એમણે બાવું :—

કોઈ મેરે કામ ન આપે,
કોઈરિ બિના કોઈ મેરે કામ ન આપે;
આ જૂઠી માથડે લીને,
રતનસો જન્મ ગુમાવો.....

વળી બીજા પદમાં કહે છે :—
મેા સમ કોન કુટિલ ખલ કાપી ?
જિન તનુ કિયો તાહિ બિસરાવો,
કોસો નિમક હરાખી.
બર બર ઉદર વિષય પ્રાપ્ત થાવે,
જિસે કુકર ગાખી;
હરિજન છોડી હરિ વિમુખનકી,
નિશ્ચિન કરત ગુમાખી.

બીજા એક પદમાં એમણે પ્રભુની કૃપા કહી :
નાથ કહે જલકો બંધ છુડાવો ?
વહી અવરજ મોઢે આપો !
જલ કીર પ્રાપ્ત થડત જલ ભીતર,
થડત થડત જલ ધાવો!
જવબર મૂંઠે રહી જલ ઉપર,
તબ હરિનામ પુકારો.....

શ્રીકૃષ્ણ કૃતોનાના ગુણગાન માતા કવિ ભાવવિભોર મની જાય છે. એમનું 'પદ્ય' જ પ્રખ્યાત પદ ગુણોઃ—

મેલા ! મોલી મે' નહિ માખન ખાવો;
બોર જરો જીવનકે વાલે,
મધુવન મોહિ પહાવો;
ચાર પહર બ'સીબટ ભટકવો,
સાંજ પહે ઘર આવો.....

એકવાર ભટકતી ભટકતી તેઓ એક કૂવામાં પડી ગયા. ૭ દિવસ સુધી કૂવામાં એમણે શ્રીકૃષ્ણ નામનો જળ ક્યો. સાનમે દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એમને કૂવામાંથી બહાર કાઢ્યા. ભગવાન પછી અંતર્ધાન થઈ ગયા.

સૂરદાસજી હવે વિરહવ્યાકૂળ બન્યા. ભગવાનનો વિરહ એમના મનને ચતાવતો હતો. એમણે ભગવદ્ વિરહના પદો રચીને પોતાની હૃદયવ્યથા વ્યક્ત કરી. નીચેના પદો જુઓ :—

અંબિકા હરિદરસનકી જુખી;
અજ ક્યો રહિત રવામ રંજ સતી,
ઐ ભાતે સુનિ રૂખી...અને

.....

અંબિકા હરિદરસનકી ખાસી;
દેખો થાહત કમલનેનકો,
નિસદિન રહત ઉદાસી.....

તેમનાં પદો લખવા માટે ભગવાન સ્વયં લેખકના રૂપમાં એમની પાછળ પાછળ ફરતા હતા એમ કહેવાય છે. એક દિવસ સૂરદાસજીએ વિચાર્યું કે એના પદો લખનાર ભરૂર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતેજ હોવા જોઈએ કારણ કે એમનાં મનમાં કાળના જે ભાવો ઉઠતા હતા તે એવા લેખક તેનું પદ લખી નાખતા અને એ ભાવે તે પદોમાં એમને પણ વાદ કરાવી આપતા. એમને ખાતરી થઈ કે આ કામ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સિવાય બીજા કોઈનું હોઈ શકે જ નહિ. મનમાં આવે વિચાર આવે હતા એટલે એક વાર સૂરદાસે પેલા લેખકનો હાથ પકડી લીધો, હાથ જકડતા એમને લાગ્યું કે કોઈ નાના સાતેક વર્ષના બાળકનો એ હાથ હતો. પણ એ બીજું કંઈ કરી શકે તે પહેલાં ભગવાન એમનો હાથ છોડાવી અંતર્ધાન થઈ ગયા. સૂરદાસજીએ તે સમયે એક દુહો બોલ્યો :—

બાંહ છુડાયે જત હીં નિર્બંધ જનિકે મોહિ;
ધિરદેં તે જમ જાણ્યે મરદ વદોંગો તોહિ.

“હે પ્રભુ ! હું નિર્બંધ છું એમ જાણીને મારો હાથ છોડીને તમે ચાલ્યા ગયા છો પરંતુ તમે મારું હૃદય ત્યજીને ચાલ્યા જાઓ તો હું તમને મદદ કરું.” સૂરદાસજીના હૃદયમાં ભગવાનની મુર્તિ કોતરાઈ ગઈ હતી. ત્યાંથી એ ખસી શકે એમ ન હતી. ભક્તની પ્રભુમાં કેવી તનયવતા ! કેવો અટલ ભગવદ્ પ્રેમ !

સૂરદાસજી શ્રીકૃષ્ણની લીલાના પદોની રચના અવિરત ક્યે જ જતા હતા. એ પદોનું લગભગ

અનેકું છે, એ પદો આજે પણ ઉત્તર ભારતમાં ઘેર ઘેર જવાય છે. વૈષ્ણવો એમના પદોનું રસપાન કરતાં થાકતા નથી.

સૂરદાસજીની કવિત્વ શક્તિ અને અનન્ય ભક્તિ ભાવથી, પ્રેશર્ષને એમના અનેક શિષ્યો થયા. તેઓ એમની સાથે ફરતા. તેઓ એમને કવિઓમાં સૂચ્ સમાન માનતા. એમના કાવ્યોમાં આવતી ઉપમાઓ, અર્થકારો, માધુર્ય, છંદબદ્ધતા અને ભક્તિભાવ વાચકોના મનને ભક્તિરસમાં તરબોલ બનાવી દે છે.

એમ કહેવાય છે કે સૂરદાસજીએ સવા લાખ પદોની રચના કરી હતી. પણ આજે લગભગ પાંચ હજાર જેટલાં પદો જ ઉપલબ્ધ છે.

શબ્દનશાસ્ત્ર અકબરને સૂરદાસજી ઉપર અત્યંત પ્રેમ અને માન હતો બિરખલ પણ એમનાં પદો પર મુગ્ધ હતો.

૬૦ કીનું મનેણું 'સૂરસાહી' નામનું એણું પદ વૈષ્ણુ જનતામાં ખૂબ જાણીતું છે એમાંની નીચેની ચાર પંક્તિઓ જુઓ.—

કૃષ્ણ સમર તન પાવન કીનિ, જો લો જન-સ્વપ્નાસી છને :

જાગ જાગરે થકાં કો તેરો. માયા સ્વપ્ન કપત સબ મેરો.

કૃષ્ણ વિના તેહ કીન છુકાવે, કો કડુસામય બિદ' કલાવે :

કોટિકવાર માનુષ તન પાવે, પરિપથ છાડ અપથ કુ' પાવે.

સૂરદાસજીએ પ્રજાના ગોપાલપુરના એક વસિક વેપારીને ઉદ્ધાર કર્યો હતો તે વાત નોંધપાત્ર છે. આ વસિક પોતે એક માટે વૈષ્ણવ છે એવો દા'બ કરતો. એ તો માત્ર લક્ષ્મી એકઠી કરવાના કામમાંજ રચેલા પ્રયત્નો રહેતા. જો કોઈ યાત્રાશુ કીનાવજી ભગવાનના દર્શન કરીને આવે તેમની પાસેથી ભગવાનના સ્વરૂપ વગેરેનું વર્ણન જાણી લેતો અને પછી ભોળા લોકોને ભગવાનના રૂપનું વર્ણન કરી પોતાની તરફ આકર્ષિતો લોકો એની દુકાનેથી માલ ખરીદત. એમ વસિક વેપારીએ લાખો રૂપિયા બનાવ્યા. એકવાર ભક્ત સૂરદાસ એની દુકાને આવી ચડ્યા વસિકે કીનાવજી ભગવાનના રૂપ-શૃંગાર વગેરેની વાત ખૂબજ મીઠા અને ભાવભર્યા શબ્દોમાં કહેવા માંડી પણ સૂરદાસ સમજી ગયા કે એ વસિક માત્ર લોકોએ એને કહેલો વાતો જ કરે છે. આવી વાતો કરીને લોકોને એ ઠગે છે. એને જો ખરેખર ભગવાનના દર્શન કસવવામાં આવે તો એનો ઉદ્ધાર થઈ જાય અને લોકો એના ઠગારા કૃત્યથી ભયી જાય. સૂરદાસજીએ પછી વસિકને ત્રી નાવજીના મંદિરે ભગવાનના દર્શન કરવા માટે એમની સાથે જવા માટે આગ્રહ કર્યો. વાલિયાએ પોતાને ઘણુંજ કામ પોતાથી એમની સાથે

જઈ શકે એમ નથી કહી વાત ટાળવાનો પ્રયાસ કર્યો એટલે સૂરદાસજીએ એક પદ ગાઈ સંભળાવ્યું ।

આજ કામ, કાલ કામ, પરસુ કામ કરેના ।

પહેલે દિન બહુત કામ, કામસે ના કરેના ।

જાગત કામ સોવત કામ, કામ પીછે મરેના;

છોડ કામ સમર રવામ, સૂર કહે સો કરેના ।

આ કાવ્યની વર્ણિક ઉપર ધારી અસર થઈ. એણે શ્રીનાથજીના દર્શને જવા માટે તૈયારી બતાવી. શ્રીનાથજીના મંદિરમાં ‘સૂરસાહી’ પદ સૂરદાસજીએ ગાયું. વર્ણિકના મનનો મેલ ધોવાઈ ગયો. એનો હૃદય અને અજ્ઞાન રૂપી અંધકાર નષ્ટ થયો. પ્રભુનો ભક્ત બન્યો. પોતાની ધનદોષત દાન-પુણ્ય અને સાધુસંતોની સેવામાં વાપરી તેનો સદુપયોગ કરવા લાગ્યો. આમ એનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો અને જનતા છેતરાતી બધી,

અષ્ટાશયના કવિઓમાં સૂરદાસજીનું નામ અગ્રસ્થાને છે. એમને એક સાહિત્યકારે એમના મુગનાં વાદિમંત્રી કહ્યા છે.

એમનાં પદોમાં ભક્તિરસ, કટુછારસ, ભગવદ્ભાવ રસ, વિરહવેદના જોવામાં આવે છે. એમનાં પદો દ્વાજભાષા અને મિશ્ર હિંદીભાષા તેમજ ગુજરાતી મિશ્રિત હિંદી ભાષામાં રચાયેલાં છે. સૂરસાગર, સૂરપચીસી, સૂરસાશવિ અને સૂરરામાયણ એમની અદ્ભૂત રચનાઓ છે. આ મહાન ભક્તકવિનું નામ એમના પદો દ્વારા અમર છે.

એમ માનવામાં આવે છે કે આ મહાન સંતનો દેહવિસર્જ સં. ૧૬૨૪માં થયો.

—: ગુરુ નાનક :—

૨૧

નાનકના સ્થાપનાર એના આદિ ગુરુ બાબા નાનકનો જન્મ લાહોર પાસે તથાવંડી ગામમાં સં. ૧૫૨૬માં શિવ પૂજામાં થયેા હતો. એમના પિતાનું નામ કાધુરંદ્ર વેદી હતું અને માતાનું નામ નૃપ્તાજી હતું. નાનકપણથી જ નાનક પોતાની વિશેષતાઓ બતાવતા. પચાસન વાળી બેસતા અને જાણે ધ્યાનમાં કુબી જતા. એમને મળતી થીસે બીજ બાળકોને આપી દેતા. સાત વર્ષના નાનક શિક્ષક સાથે શાળામાં ધર્મનો વાર્તાવાપ કરતા. સન્નધર્મ અંતઃકરણમાં જ છે, કર્મકાંડની જગમાં નથી એમ તેઓ કહેતા. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પંડિત મજલાય થર્મા પાસે કરવા ગયા. ત્યાં પણ ગુરુજી સાથે જ્ઞાનવાર્તા કરતા. વેદને બહુવાણી ક'ંઈ જ્ઞાન ન થયે, એનો અર્થ સમજાયે તોજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. એમ કહી ગુરુનો અનન્ય પ્રેમ સંપાદન કર્યો. ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ મીઠવી ફૂનમુડીન પાસે કરવા ગયા. એમને પણ જ્ઞાનવાર્તાથી પોતાના કથી લીધા. લેવદ પ્રસેન પાસેથી પણ ફારસી શ્રવેણું જ્ઞાન મળ્યું. આમ એમણે હિંદી, સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાઓનું શિક્ષણ મેળવ્યું.

નાનકને એકાંત વધુ પસંદ હતું. એમનું મન ધ્યાન અને ચિંતનમાં પસવાયેલું રહેતું. જનોઈ પહેરવાના પ્રથમ પણ એમણે પુરોહિતને તેનું રક્ષક સમજાવતાં કહ્યું, “દેવાનો કપાસ લેજો અને તેમાંથી સંતોષપૂર્ણ સૂતર કાંતજો. પછી સત્ત્વ અને તપથી ગાંઠ લાગજો. જીવનને માટે આ જનોઈ છે. એ જનોઈ કદી તૂટતી નથી કે કદી મેલી થતી નથી કે કદી બળી જતી નથી. જેનો આ જનોઈ પહેરે છે, તેઓ ધન્ય છે.” પિતાને બાળ્યુ કે નાનક ગાંડા જેવો છે, બહુ થકે એમ નથી એટલે ખેતરનું રખેાપું કરવાનું કામ સોંપ્યું. પણ ખેતરમાં પછીએ દાણા ખાઈ જતા તે જોઈ એમને આનંદ થયો. પિતાએ એટલે એ કામ છોડાવી દીધું. પિતાએ એમને વીસ રૂપિયા આપી હોઈ સારો સોદો ત્રી કમાણી કરવા માટે કહ્યું. એ વીસ રૂપિયા એમણે સાધુકંતોને ખાવાનું પીવાનું આપવામાં વાપરી નાખ્યા પિતાને જાણ થઈ. તે ગુસ્સે થયા, નાનક ઘરના ખુલામાં ભરાઈ સતનામ, સતનામનો જપ કરવા લાગ્યા. જીવન જીવવાનો એજ મુખ્ય મંત્ર છે એમ માને કહ્યું.

આવા વિચિત્ર વર્તનથી કંટાળી નાનકને સુલતાનપુરમાં એમની બહેન નાનકીને ત્યાં મોકલી આપ્યા. અહિં સં. ૧૫૪૧માં આવ્યા. ત્યાં પણ તેઓ સાધુકંતોનો સંબંધ અને જ્ઞાનવાર્તા કરતા. એમના બહેની જવરાયે દોહતખાન નવાબના ધોદીખાનાના ભડચી તરીકે નિમાલ્યા. નાનકે આ ભડચીમાંથી સદામનો માંડા અને સાધુકંતો વગેરેને છૂટે હાથે અનાજ આપવા લાગ્યા. નવાબ સાહેબને આ વાતની જાણ થઈ પણ નાનક ‘ઓલિયો’ છે એમ માનીને માફી આપી.

સં. ૧૫૪૫ના જેઠ માસમાં પંજોગામના મુજલ્હની પુત્રી ‘સુલખણી’ સાથે એમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. નાનક ગૃહસ્થી તરીકે સુલતાનપુરમાં રહ્યા. સં. ૧૫૫૧માં એમને ત્યાં પુત્ર અવતર્યો તેનું નામ

શ્રીચંદ્ર પાઠ્યુ. સં. ૧૫૫૬માં બીજી પુત્ર થયો, તેનું નામ લક્ષ્મીચંદ્ર પાઠ્યુ. મરદાના અને લાલુ એમના ખાસ સાથીઓ હતા. તેઓ સૌ ભગવાનનું ભજન કરતા. કોઠારના ભંડારીની નોકરીને એમણે તિલાંજલી આપી.

એક દિવસ નાનક નદીએ સ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં એક સંત મણિભાઈનો સમાગમ થયો. ત્રણ દિવસ સુધી એમને જ્ઞાનસુધાનું પાન કપું. સંતાર પરથી મોઢ ઉઠી ગયો. સ્મશાનમાં બેસી સમાધિ લગાવી. બહેન, બનેલીએ ઘેર પાછા ફરવા સમજાવ્યા. પણ જેના સોમેસોમાં વેરાગ્ય વ્યાપ્તો હતો તે કંઈ ઘેર જાય? એમણે ફરીનો વેશ પારણ કર્યો. એમણે પહેલો ઉદ્ગાર કાઢ્યો, “કોઈ હિંદુ નથી કે કોઈ મુસલમાન નથી. વિચમાત્રમાં જે સત્ય છે તે એક જ છે, તેના જય કરો. સત્ય એજ પરમેશ્વર છે, એના દરબારમાં હિંદુ કે મુસલમાનનો ભેદ નથી. સૌ સમાન છે. એની આરાધનાથીજ માનવ જીવન સાર્થક થાય છે.”

નવાભે આની પ્રતીતિ કરાવવા માટે નાનકને પોતાની સાથે મરિજદમાં જઈ નમાજ પઢવા માટે સુચવ્યું, નાનક નવાબ સાથે મરિજદમાં ગયા. નવાભે વાંકા વળી નમાજ પઢી. કાજી સાહેબે પણ તેજ પ્રમાણે કપું. પણ નાનકે ઊભા ઊભાજ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. નવાબ અને કાજીએ રોષથી આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. નાનકે જવાબ આપ્યો કે જે બંદગીનો રોજ કરતા હોય તેમની સાથે પુ. પ્રાર્થનામાં ભળી શકું નહિ. નવાબને કહ્યું કે નમાજ પઢતી વખતે તમે કંદહારમાં ઘોડા ખરીદવાના વિચાર કરતા હતાં અને કાજીને કહ્યું કે તમે તમારી વિધાયેથી ઘોડીના અને એના વહેરના વિચાર કરતા હતા. પછી કાજી નાનક સાથે શાઆતમાં ઉતર્યો. સત્ય એજ પરમાત્મા છે અને પ્રેમભક્તિથી ઈશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે તે નાનકે સમજાવ્યું. કાજી અને નવાબ નાનકને નમ્યા.

હવે લગભગ ૨૫ વર્ષની વયે નાનક લોકગુરુ થયા. એમની અમૃતવાણી સાંભળવા માટે અસંખ્ય હિંદુઓ અને મુસલમાનો આવવા લાગ્યા. નાનકે આ પછી ગૃહત્યાગ કર્યો. પત્નીને માથે ધાવ મૂકી કહ્યું, “તને ભગવાનને સોંપું છું.” પત્ની અને બહેનબહેનીએ પણ એમને જવાની રજા આપી.

નાનકની દેવ માત્રાનો આરંભ થયો સં. ૧૫૫૬ માં. પ્રથમ લાહોર ગયા. ત્યાં સિંઠદર બોદીના ગુરુ સ્ત્રીયક અહમદ સાથે જ્ઞાન ચર્ચા કરી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. એમનાઆદમાં આવ્યા ત્યાં લાલુ જુતારને ત્યાં ભોજન થીપું અને એને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. મરદાના અને લાલુ સાથે રહેતે ચાલતાં શેખ સલ્જન તુટાર સાથે તેમનો સમાગમ થયો. શેખ સલ્જનને એક હિંદુ દેવળ બાંધ્યું હતું અને એક મરિજદ બાંધી પણ જે કોઈ યાત્રુઓએ ત્યાં દર્શનાર્થે આવતાં તેમને લૂંટી લેતો, અને માઠી નાખતો. શેખ સલ્જનને જેઈ નાનકે ઉદ્ગારો કાઢ્યા કે “જિંદગી તો ચાર દિનનું ચાંદરણું છે અને મૃત્યુ સમયે સાથે કંઈજ આવતું નથી તો તુરચાર અને જૂઠાને માથે જવાથી શું ફાયદો?” શેખ સલ્જન આનું રહસ્ય સમજી ગયો. નાનકને પણ પડ્યો. તૂટેલા પંથો નહિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. સાદુ જીવન જીવવાનો અને પ્રભુ ભજન કરવાનો ઉપદેશ આપી નાનક આગળ વધ્યા.

તે પછી નાનકે સિંચાણકોટમાં આવ્યા. આખું શહેર જુદું જિ એથ માનીને તેને નાશ કરવા તૈયાર પાવેલા ઇમજગીશ ફકીર સાથે એમને ભેટા થયા, આજુ ઘોર કૃત્ય નહિ કરવું જોઈએ એ સમજાવવા માટે મરદાનાને એક પેસાનું સત્ત્વ અને એક પેસાનું જૂઠું વર્થ આવવા માટે કહ્યું. શહેરમાં બધે બટકયા પછી મરદાનાના બંને પેસા મૂળચંદ્ર નામના ભકતે વર્થ લીધા અને એક કાગળ પર લખી આખું કે 'મરવું સત્ત્વ છે અને છવવું જૂઠું છે.' મૂળચંદ્રને ભોલાવી ગુરુ નાનકે ભોધ આપ્યા કે 'આ વાત જાણવા છતાં તું શા માટે ચોણમાયામાં ફસાઈને પડ્યો છે?' મૂળચંદ્રે સંસારની કાંચળી ઉતારી નાખી અને તે ગુરુ નાનકેના શિષ્ય બન્યો. ત્યાંથી પછી તલવડીમાં ઘાકેમ રાય બુચરને ત્યાં આવ્યા. મરણ પછારી પર પડેલા ઘાકેમને કંઈયું 'મૃત્યુ એ તો નવજીવનનું દ્વાર છે. આત્મા કદી મરતો નથી' આપુ આશાસન આપ્યા બાદ ગુરુ 'નાનકે ઘરદાર જયા. ત્યાં દંભી પંડયાઓને ખૂલવા પાડવા. નદીનું પાણી અંજલી રૂપે કોઈ પિતૃને સ્વર્ગમાં પહોંચવું નથી જોમ એક ખોલો ભરીને પાણી લેવાથી તે કોઈ ચેતરને પહોંચવું નથી, આમ ગુરુ નાનકે જડ કમંકોડમાં સત્ત્વવિચારનું આત્મતેજ જગાવ્યું.

દિલ્લીના શહેનશાહ સિકંદર લોદીએ નાનકેને જોઈમાં નાખ્યા. ઘણા ફકીરોને એણે જોઈમાં નાખ્યા હતા, જોઈમાં થકી ફેરવવાની ના પાડી નાનકેને લેસી રહ્યા. સિકંદર આવ્યા. એણે દિવ્ય તેજ જોયું. એણે માદી માંગી. પ્રાણીમાત્ર પરમાત્માનું રૂપ છે એમ સમજીને પોતાનો વ્યવહાર કરવો એવો ઉપદેશ આપી નાનકે સં. ૧૫૬૩માં અલીગઢ, મથુરા, વૃંદાવન, આગ્રા, કાનપુર, લખનૌ અને અરોધા વર્ષને કાઠીમાં આવ્યા. અહિં પણ 'જતિલેહમાં માની સંધર્ષ' ઉભો કરવો એ ખેડ્યું છે. ખરી વાત તો એજ છે કે કોઈ ચિંતુ નથી, કોઈ મુસલમાન નથી, સર્વેમાં એકજ ઈશ્વર ભિરાજે છે' એવો ઉપદેશ આપ્યો. જવાબમાં પણ એમણે બ્રાહ્મણોને સમજાવ્યું: 'પિતૃનું શ્રાદ્ધ કરતી વખતે ઈંચો સજાવાવવા કરતાં શરીર રૂપી દીવાને ઈશ્વરના નામથી પ્રાર્થવો એટલે સર્વત્ર પ્રકાશનું તેજ રેલાશે.

પછી નાનકે સં. ૧૫૬૪ માં મુંગેર, ભાચલપુર, સાહેબજંજ અને રાજમહેલ વર્ષ માલદેવ આવ્યા. ત્યાંથી મુર્શિદાબાદ, બરહાન, પુતલી, કૃષ્ણનગર, શાહબંદપુર, શિરાજપુર અને ઠાકામાં આવ્યા, અહિં જન્મત્રય કરનારાઓને 'સત્ત્વનામ' તો મંત્ર આપ્યો. અને નૂરશાહ નામની દુરાચારિણી સ્ત્રીને 'સત્ત્વનામ' નેક મંત્ર આપી ઉજાર કર્યો અને મરદાનાને એની કેદમાંથી છોડાવ્યા. ત્યાંથી પછી કામરૂપ, ગોરીપુર, અજમેરીમંજ, સિલહટ, મણિપુર, લોથાર, કલકત્તા, ભાલેશ્વર, મેદિનીપુર અને કટક વગેરે શહેરોમાં ફર્યા અને લોકોને પ્રભુનું સ્તવન કરવાનો ભોધ આપ્યો. સં. ૧૫૬૬ ના ચેત્ર માસમાં તેઓ જગન્નાથપુરીમાં આવ્યા. લોકોને એમણે ભોધ આપ્યો કે 'છવવે કૃતાઈ કરવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે પરમાત્માનું નામ:રમરણ' ત્યાંથી સુબાગપુર, કોણકટક, જમલપુર, ચંદેરી, ઝાંસી, ગવાલિયર, રેવારી, કરોલી, કરનાળ અને કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા અને ત્યાંથી પોતાની ભંજન નાનકીને સજવા માટે સુલતાનપુર જયા. એમણે દરેક સ્થળે 'સત્ત્વનામ'નો મંત્ર આપ્યો અને સુપિંદી સેવા કરતી એજ સર્જનજારની સેવા છે એવો ઉપદેશ આપ્યો.

સં. ૧૫૬૭ના વૈશાખ માસથી એમણે બીજી પરકમ્પા આદરી. તેઓ કસૂર, બિકાનેર, જેસલમીર,

બેંકપુર, અભયેર, પુષ્કરજી, આબુ, પાટણ, ઈંકર, અહમદનગર, કુંગરપુર, વાંચવાડા અને અવંડામાં આવ્યા ત્યાં નામદેવ સાથે જ્ઞાનચક્રાગમ કર્યો. ત્યાંથી ગોવર્ધનકોટ, ઉદ્યાપાદ, તાંગેર, ત્રિવિનાયક, નેગાપટ્ટમ અને સેતુબંધ રામેશ્વર આવ્યા. ત્યાંથી સિંહલદ્વિપમાં આવ્યા. ત્યાંના રાજા ચિવજીવે અને રાણીએ ગુરુનાનકનું અભિવાદન કર્યું. પછી મલબાર થઈ શુંગેરી મહાના યંત્રસાધનની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરી. ત્યાંથી કોન્ચીન, કાલીકટ, ગોવા, નાયક, ભરૂચ, વહોદરા, અમદાવાદ, ભવનગર, પાચીતાણા, જુનાગઢ, વેરાવળ, પ્રભાસપાટણ, પોરબંદર, દ્વારકા, અંજીર, મુલતાન, તલબા અને તલવંડી આવ્યા. તલવંડીમાં મતાપિતાના દર્શન કરી, સં. ૧૫૬૨માં સુલતાનપુરમાં પોતાની નાનકી બહેનને મૃત્રા. ત્યાંથી લાંડેર ગયા. સં. ૧૫૬૯માં કરતારપુર વસાવવામાં આવ્યું. નાનકે પોતાનાં પત્ની પુત્રોને યજ્ઞોગામથી ભોલાવીને ત્યાં રાખ્યાં. ગુરુ નાનકે જ્યાં ગયા ત્યાં સત્યનામ જપવાને લોકોને ઉપદેશ આપ્યો.

એમની ત્રીજી યત્રક્રમમાં સં. ૧૫૭૦માં શરૂ થઈ. નૂરપુર, કાંગડા થઈ જવાળા દેવી પર્વત આગળ આવ્યા. ત્યાંથી રાવલસર, વિશાસપુર, કંઠધૂર થઈ કીર્તિપુરમાં આવ્યા. લોકોના ખોટા ભ્રમોને દૂર કર્યા અને સત્યનું સ્થાપન કર્યું. ફરીર બુટ્ટનચાક સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરી. પછી ગકરાવ, બહરીનારામણ, રાણીમિત અલમોડા, નેમિતાલમાં ફર્યા. કાનહટા પોગીઓ સાથે ઉપાસના સિદ્ધિ વિશે જ્ઞાન ચર્ચા કરી. સં. ૧૫૭૧માં નેપાળમાં પશુપતિનાથ મથાદેવના દર્શન કર્યા. સિદ્ધિમાં ફર્યા અને મિલિલા નગરે. સીતાપુર થઈ સુલતાનપુર આવ્યા અને સં. ૧૫૭૩માં આગસર માસમાં કરતારપુરમાં નિવાસ કર્યો. જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં જનતાને 'સત્યનામ'નો મંત્ર અપા્યો. કરતારપુર ગુરુનાનકની ધર્મથીક થઈ ગયું. જે કંઈ દાન દસિણા આવતાં તે ગુરુ નાનકે ગરીબોમાં વહેંચી દેતા.

એક વાર એમના શિષ્ય મરદાનાને કાબાના દરેન કરવાની ઇચ્છા થઈ. એટલે ગુરુ નાનકે લાગુને લઈને સં. ૧૫૭૫માં મકકા શરીફમાં આવ્યા. નાનકેદેવ ઘાંકેલા લતા એટલે મસ્જિદમાં સૂતા. શિષ્યમાં પોતાના પગ કાબા તરફ થઈ ગયા. મુજવરે એમને ધમકાવ્યા અને કહ્યું, “બુદ્ધાના ઘર તરફ પગ રાખીને કેમ સૂતો છે?” નાનકેદેવે નમ્રતાથી કહ્યું, “ભાઈ ! તું જ બતાવ, ખુદાનું ઘર કઈ બાજુ નથી ? એટલે હું મારા પગ તે તરફ રાખું” દરેકને ઈશ્વર સર્વોત્તમ જોય છે એ સત્ય તરતજ સમજાયું. પછી શકમહીન મુફ્તી સાથે જ્ઞાન ચર્ચા થઈ. નાનકે કહ્યું “હું તો ખુદાનો નાશીજ બંદો છું. સર્વ વસ્તુમાં ખુદાને નિહાળું છું. સત્ય જ સનાતન વસ્તુ છે. ખરી ખુદાઈ તો નિષ્કામભાવે સમર્પણ કરવું તે છે.” મુફ્તી ખૂબ પ્રસન્ન થયા. મસ્જિદના વકી મુજવર સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરતાં નાનકેદેવે કહ્યું, “તમે આત્મસંયમ કરો અને ખુદા તમારા અંતરમાં જ મળે. પવિત્રતા, દિલની સચ્ચાઈ, અહંતાનો ત્યાગ, સર્વ તરફ સમાન દ્રષ્ટિ અને અલ્પજ્ઞાન દમબદ્ધ સ્મરણ એજ ખુદાને તખ્તે પહોંચવાનો માર્ગ છે.” વડા મુજવર ખૂબ પ્રસન્ન થયા. નાનકેદેવ મકકાથી મદીના ગયા અને ત્યાંથી બગદાદમાં આવ્યા. ત્યાં બગદાદના ખલીફાને ભોધ આપી જીવમના માંગેથી વાપે. “ક્રમશઃતે દિવસે કોઈ કંઈ સાથે થઈ જવું નથી” એમ કહી લોકો ઉપર જીવમ નસિ કરવા સમજાવ્યું. પછી નાનકેદેવ તહેરાન, કાબુલ, જવાહાબાદ, પંથાવર થઈ કાશ્મીરમાં

માયા, રસ્તામાં બોખારામાં એનો શિખ અને સ્થાવી મરદાના મૃત્યુ પામ્યા, પછી મરદાનાનો પુત્ર સાલજદો માનકદેવની સેવામાં રહ્યો. બાબરે હિંદ પર ચઢાઈ કરી હતી તે દરમિયાનમાં માનકને એના સોનકો પકડી તાબર સામે લઈ ગયા. બાબરે માનકની સાપુતા પીછાણી એમને ઠોડી મૂક્યા. માનકે બાબરને કહ્યું, ખુદાની એવી જ ઈચ્છા છે કે, જુ' દિલ્લીના સિંહાસન પર બેસ અને પ્રજામાં શાંતિ ફેલાવ.'"

અર્થે માનક દેવની ચોથી પરકમ્મા પૂરી થઈ.

૪. ૧૫૭૯માં ગુરુનાનક કરતારપુરમાં રથાવી નિવાસ કરી રહ્યા. એમણે ગુરુસ્વ છવન ઘર ક્યું. તેમનાં માતાપિતા, પત્ની અને પુત્રો એમની સાથે રહેતાં. ખેતીવાડી કરીને જે કંઈ મળે તેમાંથી પોતાનો ખર્ચ નિર્વાહ કરતા. તેઓ હંમેશા કહેતા, "એક પ્રભુ જ નિરાકાર, સત્ય અને સનાતન છે. સત્ય પ્રભુ છે. તેનું જ કામ" સત્ય છે. પ્રભુજ સર્વવ્યાપી છે, એક ને અદ્વિતીય છે. પ્રભુની સાચી પૂજ તે અશ્વત્થમાંથી કાઢીને સમજી લેવામાં છે. માનવનું હૃદય જ પ્રભુનું સાચું મંદિર છે. એ હૃદયને પ્રભુના પ્રેમથી ભરી દેવાથી પ્રભુનો સાક્ષાતકાર થશે. આમ કરવાથી મૃત્યુ પર છાત મેળવી શકશે. જે ભગવાનની સેવામાં હુમે છે, તેને ભગવાનની કૃપા જ મળે છે."

ગુરુ માનક વર્ણવેલમાં માનતા ન હતી, તેઓ કહેતા; "વર્ણ" તે કંઈને અનુસાર છે. જેનાં જેવાં કંઈ તેવી તેની જાત છે. અર્થકારને દૂર કરી પ્રભુની ભક્તિ કરો".

ગુરુ માનકની જે દિનચર્યા હતી તેજ આજે ધામિ'ક ચીજો સાચવી રહ્યા છે. આને 'શીખસંજત' કહેવામાં આવે છે. સૂર્યોદય પહેલાં ઊઠવું, 'જયજી' અને 'આસાદીવાર' ના પાઠ કરવા, આરતિનો પાઠ કરવો અને પછી નાસ્તો કરવો. સાંજે 'સોદર' નો સંધ્યાપાઠ કરી ભજન જાવા અને સાંજે ભજન કરવું. અંતે 'સોહિબા' નો પાઠ કરવો, આવી એ દિનચર્યા હતી.

ગુરુ માનકે કહ્યું, "નામસ્મરણ કરવાની સાથે બીજા ચાર માર્ગ છે. પહેલો સત્સંગ, બીજો સત્ય, ત્રીજો સંતોષ અને ચોથો ઈન્દ્રિયસંયમ" આમાંના કોઈ પણ માર્ગ દ્વારા માણસ ઈશ્વરને ઓળખી શકે છે. પછી ભલે એ માણસ સંન્યાસી હોય કે ગૃહસ્થ હોય. માનકદેવે લોકોને લોક ભાષામાં જ ઉપદેશ આપ્યો, એમનો "જયજી" પંજાબી ભાષામાં લખાયેલો ધર્મગ્રંથ છે. એમણે પોતાની ઉપાસનામાં સંબંધિતને પણ પોગલ સ્થાન આપ્યું. તે સમયની જગતને દૂર કરી લોકોમાં નવું ચેતન્ય ફેરવું અને સત્યને આવરણ મુક્ત ક્યું".

એમણે પોતાના ઉત્સાહિકારી તરીકે લક્ષના જે એનો એકનિષ્ઠ શિષ્ય હતો તેની પસંદગી કરી. એમની આકરામાં આકરી કસોટીમાંથી માત્ર લક્ષનાજ પાર ઊતર્યો એટલે એને ગુરુપદે સ્થાપ્યો અને એનું નામ અંગદ રાખ્યું.

હવે ગુરુ માનકને શ્વાપ્રચાણનો સમય આવી લાગ્યો છે એની જાણ થઈ. એમણે પોતાના શિષ્યોને

કહ્યું, “હવે માંડ મહાપ્રયાણ થાય છે. સન્ય એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. તમે તેનું પાલન કરજો. પંથો અને પાખંડોમાં ફસાતા નહિ. જ્ઞાન જ મુક્તિનો માર્ગ છે. પ્રભુનું નામ જાપજો. તે નામ જ તારક ને ઉદ્ધારક છે. એજ સન્ય છે. પ્રભાવવંતું છે, અનુપમ છે અને પરમપવિત્ર છે અને તે ગુરુ વિના મળી શકતું નથી. એ ધૂંટી રાખજો હૈં સત્ શ્રી અકાલ! હૈં સત શ્રી અકાલ!”

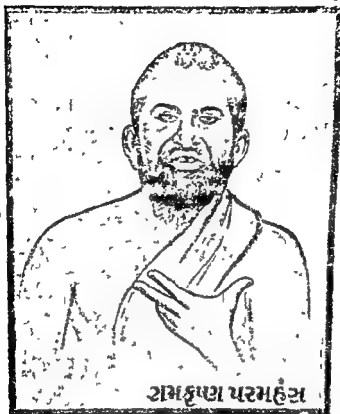
પછી ગુરુ નાનક ૬૯ વર્ષ ૧૦ માસ ૧૦ દિવસનું આયુષ્ય ભોગવી સમાધિનિષ્ઠ થયા, સં. ૧૫૯૫માં.

ગુરુનાનકનો આવો અંતિમ સંદેશ હતો. એમણે લોકોમાં ભવિદાનની અને એકતાની ભાવના પ્રકટાવી. એમણે હિંદુ અને મુસલમાનમાં કદી ભેદ જણાવ્યો નહિ. હિંદુઓને તેમની રીતે અને મુસલમાનોને તેમની રીતે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા સમજાવ્યું. ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે અને કલેકલુમાં વ્યાપક છે એટલે એની ભક્તિથી કોનો સાક્ષારકાર કરવાનો દરેકને ભોધ આપ્યો. આવીજ ગુરુ નાનકને હિંદુઓ ફરીર (સંત) માને છે અને મુસલમાનો એમને પીર માને છે.

—: શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ :—

ભૂતપૂર્વમાં પ્રવર્તતા વિવિધ સંપ્રદાયોની એકતા અને સત્યતા સિદ્ધ કરીને પોતાની સમન્વય કરવાની અદ્ભુત યત્નિત વડે ભુવિના તીર્થે વૈભવયુક્ત અને ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત સાવભોમિક ધર્મનું દર્શન કરાવનાર મહાયુગ્મ કી રામકૃષ્ણ પરમહંસના જન્મ સં. ૧૮૯૨ના ફાગણ સુદ ને બુધવાર તા. ૧૭-૨-૧૮૩૬ને દિવસે બંગાળના કામારપુકુર ગ્રામમાં અક સંસ્કારિ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો. એમના પિતાનું નામ ખુદીરામ ચટ્ટોપાધ્યાય હતું. એમની માતાનું નામ ચંદ્રમણિ દેવી હતું. બંને ધર્મનિષ્ઠ હતાં, દવાળુ ધર્તા અને પ્રભુભક્ત

M/s. HIMALAYA LAMINETARS

5/2, Russel Street,

'Poonam', 4th Floor,

CALCUTTA-700016.

હતાં. ભગવાન ગદાધરની કૃપાથી પુત્રનો જન્મ થયો હોવાથી એમણે એનું નામ ગદાધર પાડ્યું. ગદાધર ત્રણ પુત્રોમાં સૌથી નાનો પુત્ર હતો.

ભાદ્રાવસ્થામાં ગદાધર રમતિલાળ હતો. એમની વાણી મીઠી હતી. શરીર પાતળું હતું. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની બીજાની કથા સાંભળતાં તેઓ ભાવવિભોર બની જતા. ભગ્ન એક વાર સાંભળવાથી એમને યાદ રહી જતું અને મધુરસ્વરે તે ગાતા. ભણવામાં ચિત્ત ચોટતું નહિ. સાધુ-સંતોના સમાજમાં જન્મતા-તેમના ઉપદેશની વાણી સાંભળવી જમતી. તેઓ કહેતા, “જે વિદ્યાર્થી ઈશ્વર લાભ ન થાય તે કૈભવણી શા કામની ?” તેમ છતાં મોટા ભાઈ રામકુમારની ચતુષ્પાઠી-સંસ્કૃત-શાળામાં અભ્યાસ કરવાના ઈરાદે કલકત્તામાં બામાપુરમાં આવ્યા. ત્યાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની શરૂઆત કરી. પણ ભણવામાં એમનું ચિત્ત ચોટતું નહિ. મોટાભાઈના ધાકને બીધે રોડું ભણતર સંપાદન કરી સકવા. પણ તીવ્ર બુદ્ધિ અને અલૌકિક સ્મરણ શક્તિને પ્રભાવે વિદ્યાનોના મુખેથી જે કથાઓ વગેરે શ્રવણ કરતા તે તેમને યાદ રહી જતાં. રાધાચણ, મહાભારત, પુરાણોમાંથી એમણે આ રીતે જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું.

રાણી રાસમણિએ દક્ષિણેશ્વરમાં અતિ ભવ્ય કાચીમંદિર ઈ. સ. ૧૮૫૩માં બંધાવ્યું. તેમાં રામકુમારની મંદિરના પૂજારી તરીકે ત્રિમણ્ણિકુ કરવામાં આવી. ગદાધર પણ પોતાના મોટાભાઈ સાથે દક્ષિણેશ્વર આવ્યાં. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા થઈ. મોટા ઉજવ થયો. મહાપ્રસાદ નેવાર કરવામાં આવ્યાં. દેવને અર્પણ કરેલી વસ્તુ નહિ ખવાય એમ માનીને ગદાધરે પ્રસાદ ન ખાધો. એજ દક્ષિણેશ્વરમાં એમણે અનેક સિદ્ધિઓ સંપાદન કરી. રામકુમારના મૃત્યુ પછી ગદાધર દક્ષિણેશ્વર મંદિરના પૂજારી નિભાવ્યા.

ચોવીસ વર્ષની વયે ગદાધરનું જન્મ શારદામણિ દેવી સાથે થયું. તે સમયે શારદામણિદેવીની ઉમર માત્ર પાંચ વર્ષની જ હતી. લગ્ન મંત્રા જણી ગદાધર દક્ષિણેશ્વરના મંદિરમાં કાચીમાતા અને રાધાકૃષ્ણની સેવા પૂજામાં નિમગ્ન થઈ ગયા.

એમની દેવપૂજામાં ભાષાકંઠર ન હતો, અંતઃકરણની શાધ્યા અને ભકિત હતી. એમની પૂજા અનેક પ્રકારની હતી. એમને તો કાચીમાતાનું સાચાત્ દર્શન કરવું હતું. ભાવાવલ્લ ભઈ બોલતા, “હે માતા, મને દર્શન દે, મારા પર દયા કર.” આમ ચોટે આત્મપીડા અનુભવતા. જમીન પર પાતના ધણે આગળ માથું નાખતા, જમીન પર આબોટાટા, રૂદન કરતા. એમનું ચિત્ત, એમનો પાણુ આકુળ વ્યાકુળ બની જતો. આ રીતનો ક્રમ થઈ ગયો. એક દિવસ ગદાધરે વિચાર્યું કે “માતા દર્શન નહિ થાય તે આ કઈદેથી શા કામની ?” અને પછી દીવાલ પર લટકાવેલી તલવાર પર એમની નજર પડી. તલવાર લેવા માટે હાથ ઉંચો કર્યો ત્યાં કરુણામયી જગન્નાતાએ તે અટકાવ્યો. કાચીમાતાના પ્રકટ દર્શન કરતાં જ એ જમીન પર પડી ગયા, ભેભાન બની ગયા. ભાનમાં આવ્યા બાદ, માત્ર “મા-મા” બોલીને રૂદન કરતા, કોઈ ખવડાવે તો ખાતા. આવી ઉત્તમ અવસ્થા લગભગ છ માસ મુખી રહી, ત્યાર પછી એમણે સાધનાની શરૂઆત કરી.

કાલીમાનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કર્યો એ પછી એ જણેવા દર્શનની સમતા સંજ્ઞામાં નિઃશંક થવા સાધના કરવા માંડી. મન પરિવ્રત બનાવ્યું. અભિમાન કે અહંકારને નષ્ટ કર્યો. એમની માન્યતા હતી કે અભિમાન અથવા અહંકાર ઉપર પ્રાપ્તિના માર્ગમાં કંટક અને આવરણ રૂપ છે; કારણ કે મનમાં જો અહંકાર સદા પરિપૂર્ણ રહે, તો એ સ્થાનમાં ઉપવરનો ભાવ કદી પ્રવેશ કદી થકતો નથી.

કાંચન અને કામિની એવી વસ્તુઓ છે કે તે માત્ર મનમાં અહંકારની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે, આ બંને વસ્તુઓના સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવામાં આવે તો જ ઉપર પ્રાપ્તિના માર્ગે વધી શકાય છે. જદાધરને તો ઉપર પ્રાપ્તિ કરવી હતી એટલે એમણે ‘રૂપિણી’ અને ‘માટીનું ટેકું’ બન્ને જડ પદાર્થ નદીમાં ફેંકાવી દીધા. એમણે પેલા ટકામાં જરા પણ આસક્તિ રાખી નહિ. કામિનીમાં મન આસક્તિ વાજે તો ઉપર સ્તવનમાં ભાષા આવે, સંતાન પ્રાપ્તિ માટે સ્ત્રી સાથે સહવાસ કરવામાં આવે તો ધણ મન વિચિત્ર બઈ બધ, આવા વિચારથી એમણે કામિનીનો પણ ત્યાગ કર્યો. સ્ત્રી પાત્ર માટે એમના હૃદયમાં માનુભાવ હતો.

પોતાની યોગ સાધના માટે એમણે દલિલેશ્વરમાં વડવા એક ઝાડ નીચે પંચવટી બનાવી હતી. તેમાં અશોક, બીલી, વડ, પીપળા અને આમલીના વૃક્ષ રોપાં હતાં. નાનાં છોડવાઓ હતાં, લતાઓ હતી. આ સ્થાનમાં બેસી રાત્રે યોગ સાધનામાં પોતે પ્રવૃત્ત થતા. ઉપર સ્તવન કરતાં અને ધ્યાનમગ્ન થતા. મન સતત જળમાં પડેલાવેણું રહેતું એટલે એમને ખવાયીરાતું ધ્યાન રહેતું નહીં. આવી અવસ્થાને શીપે લોકો એમ માનવા લાગ્યા કે જદાધર ઉન્માદી બની બેસા છે, એમના યુગર્થિતકો એમને વેદ પાસે લઈ ગયા. વામુને રોગ માની લેઈએ હવા લગેરે આપ્યાં. પણ એમના પર કોઈ અસર ન થઈ. કોઈ લેઈ કહ્યું કે એમના ઉન્માદનું કારણ એ છે કે એમને સ્ત્રી સહવાસની જરૂર છે. પણ પ્રત્યેક સ્ત્રીને મા ના રૂપમાં જોનાર જદાધર કુદર રમણીયોની મોહબાજમાં ફસાયા નહિ. એક લેઈ કહ્યું કે એમની ઉન્માદી અવસ્થા એક શાળીના લણણ છે, પણ એમની લાત કોઈએ કાને ન પડી. પ્રભુને પામવાનો એમનો ઉન્માદ વધતોજ ગયો.

એક દિવસ એક સન્યાસીની જાંઝાકિનારે ધ્યાનમાં બેઠેલી હતી તેને જોઈ જદાધરે એને પોતાની પાસે મોલાવી ભાવવા માટે પોતાના ભાણેજ જદાધરામને મોકલ્યો. તે તેમને તેડી લાવ્યો. જદાધર ભાવાવશ થયા અને ‘મા-મા’ કહીને પેલી સન્યાસીને સંમોલવા લાગ્યા. તે સન્યાસીની જે ‘બ્રાહ્મણી’ કે ‘ભેરવી’ નામથી ઓળખાતી હતી તેમની સાથે આજ્ઞા અને પરમાભ્યાસ તરતજાન અને ગુરુ સ્પર્શની વાતો કદી દિવ્ય આનંદ અનુભવી. પછી બ્રાહ્મણીએ લોકોને જણવ્યું કે જદાધરની અવસ્થા ચલાભાવની છે. જે ભાવ ચીત્તને મદ્યપ્રભુમાં પ્રગટાવે હતો. આ સન્યાસીની ઘણી વખત એમની સાથે રહી, યોગસાધનામાં એમને મદદ કદી અને વિવિધ ધર્મતત્ત્વોનું જ્ઞાન એમને આપ્યું. ન્યારભાદ “તોતાપુરી” નામે સન્યાસીએ જદાધરને અનૂત તરતજાનના સિદ્ધિ તોમજ યોગ સિદ્ધિનું ઉચ્ચ ચિત્ત આપ્યું હતું અને નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અનુભવ કરાવ્યો હતો. માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિની સિદ્ધિ એમણે પ્રાપ્ત કરેલી હતી. સંત તોતાપુરીએ એમને સન્યાસ દીક્ષા આપી હતી અને એમનું નામ સમકૃષ્ણ રાખ્યું હતું. ગુરુ તોતાપુરી વયભગ ૧૧ માસ

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના સાન્નિધ્યમાં રહ્યા હતા.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ એમના બ્રહ્મચર્યની પરીણા અનેકવાર આપી ચૂક્યા હતા છતાં એકવાર ફરી ખુમજ આકરી કસોટીમાંથી એમને પસાર થવું પડ્યું. સણી રાસમણિના ભ્રમણ મથુરાભાગ એમને લક્ષ્મીભાઈ નામની વારાંગનાને ત્યાં મળવા ભજ્જરમાં લઈ ગયા. ત્યાં દીવાનખાનામાં રૂપરૂપના અંબાર સમી કેટલીક યુવતીઓને નમાવસ્થામાં સખવામાં આવી હતી અને પરમહંસદેવને એમની મોહજાળમાં ફસાવવાની આશા હતી હતી. મથુરાભાગ એમને લક્ષ્મીભાઈને ત્યાં મુકી ચાલ્યા ગયા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને આ યોજના સમજતાં વાર ન લાગી. પેલી યુવતીઓને જોઈને “મા આનંદમયી”, “મા આનંદમયી” કહેતા કહેતા સમાધિરૂપ થઈ ગયા. પેલી વારાંગનાઓ ભજ્જરમાં બની, એમની સેવા સુશ્રુષામાં લાગી. મથુરાભાગ પછી આ વાત જાણી થઈજત થયાં. સર્વેએ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની યાદી લાગી. સ્ત્રી યાત્રામાં સાક્ષાત જગદંબાના દર્શન કરનાર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ આવી આકરી કસોટીમાંથી પાર થયા.

એકવાર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને રામચંદ્રજી ભજવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઉત્કંઠા થઈ, એમણે રામના પરમ ભક્ત હનુમાનજીનો ભાવ સાધ્યો અને રામચંદ્રની એકનિષ્ઠ ભક્તિ કરી. એવા ભાવની અવસ્થામાં એ “રમયી” જીંદગી મુખથી ઉચ્ચાર કરતા અને ભજવાન રામનો સાક્ષાત્કાર અનુભવતા, એક સંન્યાસીએ એમને આપેલી રામચંદ્રજીની મૂર્તિ જોને એમણે ‘રામલાલ’ નામ આપ્યું હતું અને જેની પૂજા વગેરે એ કરતા હતાં તે આજે પણ દલિયેસવર મંદિરમાં યોજાઈ છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભજવાનનો સાક્ષાત્કાર પામવા માટે એમણે સખાભાવની સાધના કરી હતી. આ ભાવની અવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણનું નામ જપતા જપતા નાચવા લાગતા. ત્યારબાદ સખી ભાવનો યોગ પણ તેમણે સાધ્યો હતો.

એકવાર મથુરાભાગે લગભગ રૂ. ૧૫૦૦ની ગરમ શાલ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને ઓઠાણી પર નીકળી અને નિરાભિમાની પરમહંસદેવે એ શાલ માટીમાં ફેંચી દીધી અને થૂ થૂ કરી તેના પર ધૂત્તર લાગ્યા. મથુરાભાગ આ દ્રશ્ય જોઈ શરમંદા બન્યા એમને ખાતરી થઈ કે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કોઈ પણ પ્રકારના ધનવેભવમાં અનાસક્ત છે અને એનો ગર્વ એમની સામે કરવો તદ્દન ભ્રમ છે.

વિદુષર્મના અનેક જુદા જુદા સંપ્રદાયોની સાધનામાં એમને માલમ પડ્યું કે દરેક સંપ્રદાયનું ધ્યેય તો માત્ર ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું છે પણ તેમણે અપનાવેલા માર્ગો જુદા છે. ‘જેટલા મત તેટલા પંથ’ એ સિદ્ધાંત એમણે તારવ્યો હતો. ધર્મમાં કોઈ ભેદભાવ નથી એ એમનો ચેતકસ સિદ્ધાંત હતો. પછી મુસલમાન ધર્મની સાધના કરવાનો નિર્ણય એમણે કર્યો. આ ધર્મની દીક્ષા ગોવિંદ દાસે એમને આપી. માત્ર ત્રણદિવસમાં એ ધર્મના ભાવની સાધના થઈ. ત્રણ દિવસ સુધી કાથીમાતાના મંદિરમાં પ્રવેશ નહોતો કર્યો-મા નો પ્રસાદ પણ એમણે ચાખ્યો ન હતો. આ પછી એવો સિદ્ધાંત એમણે નિર્માણ કર્યો કે જો ઉદ્ધેયો વિદુષો પાતાની સાધના કરે છે તેજ બેનુથી મુસલમાનો કરે છે. પણ હજી માનસિક જીજ્ઞાસા પૂરી થઈ ન હતી. એક વાર એમણે

મેરીના ખોળામાં સૂતેલા બાળક ઈશુનું ચિત્ર ચુલુલાવ મલિલકના બગીચામાં જોયું ચિત્ર સામે જોતા હતાં તો ચિત્રમાંથી એક જગતે એમના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમાધિરથ થયા. આ ભાવ પદ્મ ત્રણ દિવસ તુટી રહ્યો. એ સમય દરમિયાન એમણે કાઠી, સામ કે કુખનું નામ ઉચ્ચાર્યું ન હતું. બીજા ધર્મોની જેમ ધિસ્તી ધર્મનું એકજ ધ્યેય છે ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું. માત્ર સાધન જુદું છે. બીધ ધર્મ, જનધર્મ, શીખધર્મ વિશે પણ એમણે તે ધર્મોના ઉપાસકો પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. સર્વ ધર્મ પ્રત્યે એમને સમભાવ હતો.

ત્યારબાદ મથુરભાગુ સાથે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તીર્થાટન કરવા નીકળ્યા હતા. તેઓ વૈદ્યાનાથધામ ગયા અને ત્યાંથી કાચી આવ્યા. શ્રી કાચીવિસ્વનાથ ભગવાનના અને અન્નપૂર્ણા માતાના દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા. ત્યાં તીર્થંગરવાથી સામે સમાગમ થયો. ઘણી વૃંદાવન પધાર્યા. કૃષ્ણશીલાની આ પવિત્ર ભુમિમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તાનમાં આવી ગયા હતા. ત્યાં યોગિની જંગમાતાની મુલાકાત પણ એમણે લીધી હતી અને ખૂબ પ્રસન્ન થયા હતા બ્રહ્મસમાજની ઉપાસના પ્રણાલિનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી કલકત્તામાં ચૈતન્ય સભામાં પધાર્યા હતા ત્યાં ભાવાવેશમાં આવી ગયા હતા અને ચૈતન્ય ભગવાનના આસન પર બેસી ગયા હતા. કેટલાક વૈષ્ણવોએ એમને તે માટે મિકકાર્યા હતા તો કેટલાકે એમનો ભાવ સમજી જે દરજ્જા એમણે જોયું તેથી પોતે કૃતાર્થ થઈ ગયા એમ સમજ્યા હતા.

ઈ.સ. ૧૮૭૫માં બ્રહ્મસમાજના સ્થાપક કેશવચંદ્ર સેન સાથે એમને મેળાપ થયો. બંનેએ ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરી આનંદ મેળવ્યો.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં એમના જીવંત ઉપદેશથી લોકોના હૃદયમાં ભગવાન સબંધી વિશુદ્ધ જ્ઞાનનો સંચાર કર્યો જે કોઈ એમના સમાગમમાં આવ્યા, જે કોઈએ એમની અમૃતવાણી સંભળી તે બધા ખૂબજ પ્રભાવિત થયા. એ નિઃકામી સાધુ તો હતા જ પણ જ્ઞાનનો ભંડાર પણ હતા એની લોકોને ખાતરી થઈ. ઘણા પ્રતિષ્ઠિત અને સુવિસિત લોકો એમના સમાગમમાં આવીને પોતાના જીવનને સાધક થયેલું સમજતા હતા.

દેશપરદેશના અનેક મહાપુરુષો, પ્રખર વિદ્વાનો અને પંડિતો સાથે એમનો સમાગમ થયો હતો. પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, પંડિત સદાશર, ડૉ. સલ્વેન્દ્ર, ડૉ. સરકાર, ડૉ. ભાદુકી, શ્રી બંદિમચંદ્ર ચેટરજી, મિ. વિલિયમ્સ, મિ. મિલર, મિ. માર્કેટલ મધુસુદન, કૃષ્ણદાસ પાલ, પંડિત દીનબંધુ, પંડિત રથામયદ, ડૉ. રામનારાયણ, ડૉ. દુર્ગાચરણ વગેરે મહાપુરુષો સાથે એમને પરિચય થયો હતો બ્રહ્મસમાજના ઉત્થાપ પ્રસંગે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ હરિકીર્તન કરતા અને ગૃજ્ય કરતા અને જનતાના હૃદયમાં પ્રેમભક્તિનો ભાવ ઉભરાઈ જતો.

પરમહંસદેવના શિષ્યોની સંખ્યા અગણિત છે. દુનિયાના ખૂણેખૂણામાં એમના અનુયાયીઓ જે એમના ઉપદેશને માની આચરણ કરે છે. એમના સમાગમ અને ઉપદેશ વચ્ચેથી એક સમયે પક્ષા નારિતક

ગિરીશ્વરજીને એમણે આસ્તિક બનાવ્યા હતા અને અનેક યુવાનોને કુમારો બનાવી લીધા હતા. તેઓને સદાચારી બનાવ્યા હતા અને તેમના જીવનનું કલ્યાણ ક્યું હતું. જોતે અનેકોના ઉદ્ધારક હતા છતાં ગુરુપણાનું એમને અભિમાન ન હતું. "એક ઇશ્વર જ સર્વનો ગુરુ છે" એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી એટલે જો કોઈ એમને ગુરુ કહી સંબોધે તો તે એમને ગમતું ન હતું. તેઓ કહેતા "કોણ કોના ગુરુ ?"

એમના ભક્ત વર્ગમાં માત્ર પુરુષોજ હતા એવું નથી. એમાં સ્ત્રીઓ પણ હતી. એમના પત્ની શારદામણિ દેવી પણ દક્ષિણેશ્વરમાં એમની સેવા કરવા માટે આવ્યા હતાં. એક દિવસ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ ભાવમાં આવી ગયા ત્યારે શારદામણિદેવીએ એમની સગીષ આવી પૂછ્યું કે "હું કોણ છું?" જવાબમાં એમણે આનંદમાં આવી કહ્યું કે "તું મારી આનંદમયી માતા છે. મને જન્મ આપનાર એજ છે, કાલીમાં વસે છે તે પણ એજ છે અને મારી સેવા કરે છે તે પણ એનુંજ રૂપ છે." માતા શારદામણિ દેવીએ પોતાનું જીવન પરમહંસદેવની સેવામાં પૂરું ક્યું.

પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપતાં તેઓ કહેતા કે જ્યાં સુધી સ્ત્રી એ જગદંબાનુંજ સ્વરૂપ છે એવો સાક્ષાત્કાર ન થાય અને જ્યાં સુધી હૃદયમાં પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ નહિ ઉદ્ભવે ત્યાં સુધી સ્ત્રી જાતથી દૂર રહેવું. તેઓ સર્વધર્મને સમાન માનતા હતા એટલે એમના ઓરડામાં હિંદુ દેવ-દેવીઓના ચિત્રો સાથે, ભગવાન બુદ્ધ અને ઈશુખ્રિસ્ત વગેરેની છબીઓ પણ રાખતા હતા.

એમના પટ્ટ શિખ સ્વામી વિવેકાનંદ હતા. એમનું મૂળનામ નરેન્દ્રનાથ દત્ત હતું. પરમહંસ દેવે એમને દીક્ષા આપ્યા બાદ એમનું નામ વિવેકાનંદ થાયું. આજે એ નામથી સમગ્ર વિશ્વમાં એ જાણીતા છે. પોતાના ગુરુનું કાર્ય ચાલતું રહે અને જ્ઞાતિઓના મનને શાંતિ અને તૃપ્તિ મળે તે માટે શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કરી જેની શાખાઓ દુનિયામાં ઘણાં અગત્યના સ્થાનોમાં છે અને 'એશુર મઠ' શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવનું સમાધિ સ્થાન એક પવિત્ર વાત્રા સ્થળ મનાય છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે પોતાની માનવલ્લેખા એકવન વર્ષની વયે ૧૬મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૬ને દિવસે સમાપ્ત કરી. વળાની નળીમાં 'કેન્સર'નું દર્દ થયું હતું. ડૉક્ટરો અને વૈદ્યોની ચિકિત્સા નાકામિયાબ નીવડી હતી અને અંતે જે વિરાટ પરમાત્માના અંશ હતા તેમાં વિલીન થઈ ગયા.

શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૮૯૭માં થઈ. અને એશુર મઠની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૮૯૯માં કરવામાં આવી. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં શ્રી રામકૃષ્ણ મિશન ટ્રસ્ટના હાથમાં મઠના મકાનો અને મિલ્કતોનો વહીવટ સોંપવામાં આવ્યો. આ સંસ્થાઓ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના ધર્મ અને નીતિ સંબંધી વિચારધારાનો ફેલાવો કરે છે. તેના પ્રચાર માટે સંસ્થાઓને દેશ અને પરદેશમાં મોકલે છે. તેમજ જનતાને સલામતરૂપ થાય એવા કાર્યોમાં આ સંસ્થા હંમિયા પ્રવૃત્ત રહે છે. સેવાના કાર્યો કરતાં રંગ ધર્મ કે જાતિનો ભેદભાવ રાખવામાં આવતો નથી. "સર્વે એક જ પાવક પિતાના સંતાનો છે", એમ ગણનિર્જન સેવા કરવામાં આવે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે મોગજી કહ્યું છે : "સર્વધર્મના ગર્ભમાં રહેલી સમાનતા-એકતાને પ્રકટ કરીને તેનો વિસ્તાર કરવો એજ મારા ગુરુનો ઉદ્દેશ હતો. એમનું સમગ્ર જીવન ઉપનિષદોના સમન્વયરૂપ હતું, એમના ઉપદેશ કરતાં એમનું જીવન વિશેષરૂપે ઉપનિષદોના મૂર્તિમાન ભાષ્ય તુલ્ય હતું, ઉપનિષદનું જ્ઞાન જ મનુષ્યરૂપે મારણ કરીને પ્રકટ થયું હોય એવા એ મહાપુરુષ હતા."

આવા મહાપુરુષને આપણા સૌના કોટિ કોટિ વંદન હશે.

જી

M/s. UTKAL AUTOMOBILE LTD.

Main Road,

JAMSHEDPUR

—: સંત જ્ઞાનેશ્વર :—

શ્રી ભાગવત ધર્મના મધ્યમ ઉપાસક, ઉપદેશક અને પ્રચારક અને જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાના રચયિતા સંત જ્ઞાનેશ્વરનો જન્મ મરાઠી કુટુંબમાં આજેથી બાદશ્વા વદ ૮ સં. ૧૩૩૨ને રોજ થયો એમના પિતાનું નામ વિઠ્ઠલપત થતું. એમની માતાનું નામ રૂક્મણી હતું. એમના મોટા ભાઈ નાથ સંપ્રદાયના નાયોમાંના એક નિવૃત્તિનાથ હતા. એમના નાનાભાઈનું નામ સોપાનદેવ હતું અને એમની નાની બહેનનું નામ મુક્તાબાઈ હતું.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી
શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી વૈષ્ણવ સમાજ

નિગમકલ્પતરોગેલિતં ફલં શુક્રમુગ્ધાદમૃતદ્રવસંયુતમ્
પિવત ભાગવતં રસમાલયં મુદુરહો રસિકા મુષિ માવકા

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

"પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ ધર્મ માટે જગતમાં પંચાઈ છે. ભારત દેશ ધર્મપ્રધાન દેશ છે. આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક સંપત્તિમાં તે મહાન છે.

ભારત ત્યાગની પૃષ્ઠ કંઈ છે, ભોગની નાદિ. ભારત અને મહત્વ આપતો નથી, ધર્મને આપે છે. પહેલો ધર્મ અને છેલ્લો મોક્ષ. આ બન્નેની વચમાં અર્થ અને કામ છે. અર્થ અને કામ તો સાધાગણ જીવ પણ કંઈ છે. બનથી ભૌતિક મુખ મળે છે. તે કોઈ વખત પ્રમાદ ઉત્પન્ન કરે છે. તે માટે બનને મયોદામાં રાખવાનું છે.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવને આ મંદિરમાં પદારાધ્યા છે તે ખરેખર આપણું સક્રિય ૪ છે. જીવ ધર્મને બચે છે, પરમાત્માને બચે છે, પરિણામે કુખી થાય છે. પરમાત્મા પંચાઈ અને પરમાત્માની મેવા કંઈ તો ૪ જીવ કૃતાર્થ થાય છે.

મંદિરમાં નિયમિત દર્શન કરજો. પ્રભુના નામનો જાપ કરશો તો ૪ પાપ છૂટશે, અને ૪ પાપ છૂટશે તો ૪ જીવ માંગદ્યમય બનશે. પરમાત્મા મરવને નુખી કરે !"

એમના પિતાજી સંન્યાસી થઈ ગયા હતા. પરંતુ ગુરુ રામાનંદની આજ્ઞાથી એમણે ફરીથી ચંચારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આથી રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણોમાં એમનો તિરસ્કાર થયો. તેઓએ એમનો બહિષ્કાર કર્યો. એમના બાળકોને યજ્ઞોપવીત આપવાની કોઈપણ બ્રાહ્મણે નૈવારી ન બતાવી. વિઠ્ઠલપંત ખૂબ દુઃખી થયા, પોતે પ્રાવશિત કરવાની નૈવારી બતાવી બ્રાહ્મણોએ એમને દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી. એટલે જન્મ-મૃત્યુનાના સંગ્રામમાં એક દિવસ વિઠ્ઠલપંત અને રૂઢિચુસ્તોએ જળ સમાધિ લીધી. બાળકો તફાન નિરાધાર બની ગયા, સગા સંબંધીઓએ એમનું જે કંઈ હતું તે પચાવી પાક્યું.

નિવૃત્તિનાથ અને જ્ઞાનદેવ બીજા માંગી નાના બાઈબહેનનું ભરણપોષણ કરતા હતા. જે કંઈ મળે તેમાં સંતોષ માનતા.

યોગ સમય ખાદ, 'શુ' કરવાથી જનોઈના અધિકારી બની શકે?' એમના એવા પ્રશ્નના જવાબમાં બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે "પૈકણ વિદ્યાધીકમાંથી શુદ્ધિપત્ર મેળવે તો તમને જનોઈ પહેરાવી શકાય."

ચારે બાઈબહેનો પૈકણ આવ્યાં. જ્યાં બ્રાહ્મણોને પ્રાર્થના કરી કે "સંન્યાસીના બાળકોને જનોઈ અપાય કે નહિ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી અમને શુદ્ધિપત્ર આપો તો અમે જનોઈ પારણ કરવા માટે અધિકારી બનીએ. માટે તમે બ્રાહ્મણોની સભા બોલાવો." પછી બ્રાહ્મણોની સભા બોલાવવામાં આવી. એમણે ગુરુદેવો આપી કે "તમને જનોઈ આપી શકાય નહિ. જે સ્થિતિમાં છે તે જ સ્થિતિમાં રહે."

બધા બાળકો શાંત બેસી રહ્યા, એક બ્રાહ્મણે જ્ઞાનદેવને પૂછ્યું, "તમારું નામ શું છે?" એમણે જવાબ આપ્યો "જ્ઞાનદેવ" જ્ઞાનદેવને વિનય જોઈ એ ખુશ થયો, એણે કહ્યું, "કેટલું શુદ્ધ નામ છે!" પણ બીજા બ્રાહ્મણે કહ્યું કે "પેલો પાડો છે તેનું નામ પણ જ્ઞાનદેવ છે."

જ્ઞાનદેવે શાંતિથી અને ફરતાથી કહ્યું "મારામાં અને એ પાડામાં કંઈ ભેદ નથી, અમારા બંનેમાં એકજ આત્મા છે. સર્વ દેહમાં એકજ આત્મા પ્રવર્તે છે." આ સાંભળી એક બ્રાહ્મણે કહ્યું, "પુ આ પાડાને ફટકા પાડે તો તારે શરીરે સોજ ઉઠે?" જ્ઞાનદેવે હા કહી. એટલે પેલાએ પાડાને ત્રણ ફટકા લગાવ્યા. તેના સોજ જાનેશવરના શરીર પર ઉઠ્યા.

એક ધમંડી બ્રાહ્મણે કહ્યું, "એ તો બધું ઠીક છે. પણ તું આ પાડાના મુખેથી વેદોનો ઉચ્ચાર કરાવે તો તને ખરો માનું."

જ્ઞાનદેવે શાંતિથી પાડા પાસે ગયા. એના મસ્તકે હાથ ફેરવ્યા અને વેદની ચાર ઋચાઓ બોલવા આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા વર્તા પાડાએ વેદોની ચાર ઋચાઓ પોતાના મુખેથી ઘોષ કર્યો. આ ચમત્કારથી એકઠા થયેલા સર્વે બ્રાહ્મણો વિસ્મય પામ્યા.

જાનેશ્વરે પેદાશના લોકોને પોતાનું તેજ બતાવી, પોતાના અવતારકાવનો પાશ પેદાશમાં નાખે અને વેદિક ધર્મના એ મજબૂત કિલ્લા ઉપર ભક્તિ માખનો ઝંઝે ફરકાવ્યો.

બ્રાહ્મણોનું અભિમાન નૂટ્યું, પરંતુ ધણોને અર્ધ ધનુ નષ્ટ થયો ન હતો, તેઓ જ્ઞાનદેવની નિંદા કરતા હતા. જે બ્રાહ્મણને ત્યાં જ્ઞાનદેવ અને ભાઈ ભદ્રેનોએ આશ્રય લીધો હતો તેને ત્યાં શ્રાવ્યોના પ્રસંગ આવ્યો. બ્રાહ્મણોએ એનો બહિષ્કાર કરવાનું નકકી કયું. જ્ઞાનદેવે ત્યાં નહિ, એમણે બ્રાહ્મણને શ્રાવ્યની રસોઈ કરવાની સલાહ આપી. રસોઈ તૈયાર થઈ, કોઈ બ્રાહ્મણ જમવા આવ્યો નહિ, જમવાના આસનો ગોઠવાયેલા હતા, બ્રાહ્મણ ચિંતિત બન્યા. જ્ઞાનદેવે ચોખ્ખા લઈ પોતાના વૈરાગ્યથી વિનુબોને આહવાન કયું, ચમત્કાર થયો, બ્રાહ્મણના વિનુબો તેમજ અન્ય ગણના બ્રાહ્મણોના વિનુબો આસનો ઉપર ગોઠવાયા, પેલા બ્રાહ્મણ આ દૃશ્ય જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. જ્ઞાનદેવે કોઈ મહાન વૈદ્યો અને સંત છે અને એમને જનોઈ આપવામાં કોઈ ભાષ નથી એની ખાત્રી થઈ, એમણે શુદ્ધિપત્ર લખી આપ્યું. જ્યારે એ લોકો આજંદીમાં પાછા ફર્યા ત્યારે પ્રથમ વિનુતિનાથને જનોઈ આપવામાં આવી, જ્ઞાનદેવની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસરી.

સંત જ્ઞાનેશ્વર પોતાના શિષ્યવૃંદ સાથે ફરતા ફરતા કંઠાકમાં આવ્યા. ત્યાંના રાજ રામરાયને સીતાબાઈ નામે પત્ની હતી. તે સામુદયિત હતી. સાધુ સંતોની સેવા કરવામાં અને તેમના ઉપદેશ સાંભળવા માટે એને આનંદ આવતો. રામરાયને સમુચિત પ્રત્યે અણગમો હતો. સીતાબાઈની ઈચ્છા જ્ઞાનેશ્વરને પોતાને ઘેર બોલાવી એમની સેવા કરવાની હતી. પણ રામરાયને એ જમે નહિ એટલે એણે પોતાના ઊંઘરાને લીધાની કહુ પાણી સાથે ભેળવી ખવડાવી દીધી. બાળક મરણ પામ્યો, રામરાયને આ સમાચાર જાણી થણું દુઃખ થયું. સીતાબાઈએ કહ્યું કે સંત જ્ઞાનેશ્વર સિદ્ધ મહાત્મા છે એમને શરણે જઈએ અને આમંત્રણ આપી અર્ધ જોલાવી લાવીએ તો આપણા કુંવરને એ જીવનદાન આપી શકશે. પછી તેઓ સંત જ્ઞાનેશ્વર પાસે આવ્યા. પોતાને ઘેર પધારવા આમંત્રણ આપ્યું અને પુત્રની વાત કહી. સંત જ્ઞાનેશ્વરે ને દયા આવી, રામરાયને ત્યાં આવ્યા. સીતાબાઈએ એમના ચરણમળ પાશ અને એ ચરણામૃત પોતાના બાળકના મોંમાં મૂક્યા. અને ચમત્કાર થયો. બાળક બેઠો થયો. રામરાય અને સીતાબાઈ સંત જ્ઞાનેશ્વરના ચરણમાં પડ્યાં.

સાતપુણ પર્વત પર રહેલા હરપાલ ભીલોનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેને લૂંટફાટ કરતો બંધ કર્યો.

ઉત્તરેના વીરમંજલ નામના જ્યોતિષનો પણ એમણે ઉદ્ધાર કર્યો. વીરમંજલ એમના ચરણોમાં જ મૂન્ય પામ્યો, સંત જ્ઞાનેશ્વરે એને ત્યાં સમાધી આપી અને તે સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના કરી.

સંત જ્ઞાનેશ્વર પ્રવાળ થઈ કાઢી આવ્યા. ત્યાં સંત પુદ્ગલાચાર્ય રજ કરતા હતા. મહા મહાનો અને વિદ્વાનો વક્ષમાં પધાર્યા હતા. પ્રથમ કોની પૂજા કરવી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. એક લાવણની સૂંઠમાં પુષ્પમાળા મૂકવામાં આવી. જોને એ પુષ્પમાળા પહેરાયે તેની પ્રથમ પૂજા કરવી. લાવણીએ સંત જ્ઞાનેશ્વરના ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવી. આ જોઈ ભાવથી એમનું પૂજન કરવામાં આવ્યું.

સંત જ્ઞાનેશ્વરે પછી દિલ્લી ગયા અને ત્યાંથી અંબાલા, જોડુજ, પૂંદાપન, દ્વારકા, ગિરનાર વગેરે સ્થળોએ રાત્રા કરી પંદરપુર આવ્યા અને ત્યાંથી આજંદી આવ્યા.

તાપીનદીને કિનારે યોગવિદ્યામાં અતિ પારંગત ચાંગદેવ ચેગી રહેલા હતા. તેમને જ્ઞાનદેવને મળવાની ઈચ્છા થઈ. પોતાની યોગ શક્તિનો એમને ખૂબ ગર્વ હતો. ગમે તેવા ક્ષિત્તક પ્રાણીને એ વશમાં રાખી શકતા. હવામાં ઉડવાની એમનામાં શક્તિ હતી. પાણીમાં પણ એ પ્રવેશી શકતા. એમને એવું અભિમાન હતું કે એમના ભેગો સમર્થ આ જગતમાં કોઈ નથી.

જ્ઞાનદેવ ઉપર એમણે એક કોરો કાગળ એમના શિષ્ય સાથે પાઠવ્યો. શિષ્યે એ કોરો કાગળ જ્ઞાનદેવને આપ્યો. મુકતાભાઈએ કાગળ જોઈ કહ્યું કે “તમારા ગુરુજી હજી પણ આ કોરો કાગળ જેવાજ રહ્યા છે. એમને જ્ઞાન થયું જણાયું નથી” જ્ઞાનદેવે કોરો કાગળ પેલા શિષ્યને પાછો આપ્યો અને સાથે બીજા કાગળ પર ઉપદેશ લખી આપ્યો. દર યાનાનો એ કાગળ “ચાંગદેવ પાસઝા” નામે પ્રસિદ્ધ છે. શિષ્ય ચાંગદેવ પાસે આવ્યો. સપ્તમી હકીકત કહી સંભળાવ્યો.

ચાંગદેવનો અર્ધકાર ભૂલૂકી ઉઠ્યો. એમણે વાઘ ઉપર પોતાના શિષ્યો સાથે સવારી કરી. સર્પની ચાબુક બનાવી, જ્ઞાનદેવને મળવા માટે નીકળ્યા. જ્ઞાનદેવને આની જાણ થઈ. જે ઓટલા ઉપર ભાઈ બેઠેન સાથે બેઠા હતા તેને ચાવવા આજ્ઞા કરી. ઓટલો ચાંગદેવ તરફ ચાલ્યો. ચાંગદેવ આ સમયકાર જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. સર્પ ફેંકી દીધો. વાઘ ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. જ્ઞાનદેવના પગમાં પડ્યા. એમનો અર્ધકાર તદ્દન ઓગળી ગયો. જ્ઞાનેશ્વરે એમને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો.

હજીપણ આજંદીમાં એના દુરમનો હતા. તેમાં વિચોભા સીવી વધુ દુઃખ હતો. જ્ઞાનદેવને ‘માડ’ ખાવાનું મન થયું. માટીનું વાસણ ઘોષ તો મોક બને. મુકતાભાઈ કુંભાસ્વાડે તે માટે ગઈ. વિચોભાએ કુંભાસ્ને ચઢાવ્યો. વાસણ નહિ આપવા માટે કહ્યું. મુકતાભાઈ વાસણ વગર પાછી આવી. મુખ ઉપર રહાની હતી. જ્ઞાનેશ્વરે મુકતાભાઈને ચિંતા નહિ કરવા માટે કહ્યું. પોતાના ચાંગદેવથી અમિનું આપ્વાન કયું. પોતાનો વસિ સતોચોળ કર્યો. તે ઉપર મુકતાભાઈએ ‘માડ’ તૈયાર કરી.

આ દરખ જેઠ વિચોભા વિદિગત થઈ ગયો. એની ભૂલ એ સમજ્યો. જ્ઞાનેશ્વરના પગમાં પડ્યો. માફી માંગી. એમનો શિષ્ય બન્યો.

જ્ઞાનેશ્વરે ગીતા ધર્મનો લોકોને ઉપદેશ આપ્યો. એમણે માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરે શીમદ્ ભાગવતગીતાની ત્રીજા મરાઠી ભાષામાં લખી. તે “ભાવાર્થદીપિકા”ના નામથી જાણીતી છે.

વૈદિક ધર્મનો ઉદ્ધાર અને ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર એજ એમના જીવનનું ધ્યેય હતું. અને જ્યારે એમને લાગ્યું કે પોતાનું જીવનકાર્ય પૂરું થયું છે ત્યારે એમણે જીવતા સમાધિ લેવાનો નિર્ણય કર્યો અને આ મહાન સંતે માગર વદ ૧૩, સંવત ૧૩૫૩ને ગુરુવારે સમાધિ લીધી. આ સમયે ખ્રીષ્ટ પાંડુરંગ અને સ્ક્રિમ્સ્ટોન્ટેવી તેમજ નામદેવ, ચાંગદેવ, મિવૃત્તિવાલ, મુકતાભાઈ અને અનેક મહાત્માઓ તે સમયે હાજર હતા. સમાધિ રવાને એમણે અંતિમ પ્રાર્થના કરી : ‘હે પ્રભુ ! તમે મને સુખી કર્યો છો. મને હવે શા તમારા ચરણપદમર્મજન રાખજો.”

—: સંત એકનાથ :—

પ્રાણીમાત્રમાં પ્રભુને પ્રવશ પિછાણનાર, જેને ત્યાં સાતાનું ભગવાને ચાકરી કરી, “એકનાથી ભારવત” જેવા મહાન ઝંઘના રચવિતા, મહાન દશનિષ્ઠ મહાત્મા એકનાથનો જન્મ પેઠણમાં ખૂબ સંસ્કારી, પદ્મ અને જામિ પરાવણ, પવિત્ર ભકત બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં સંવત ૧૫૯૦ સાકે ૧૪મપમાં થયો. “પેઠણ” દત્તિણનું ‘કાથી’ જેવું મહાન વિદ્યાધામ મનાતું. એમના પિતાનું નામ સુરનારાયણ હતું. તેઓ ખૂબ પ્રામાણિક, પ્રદાચારી અને સંસ્કારી હતા. તેઓ પ્રભુભકત હતા. એકનાથની માતાનું નામ રુકિમણી હતું. તે પતિવ્રતા

નાથી હતી. તેમનું આચરણ શુદ્ધ હતું. તે પણ પ્રભુ ભક્તિયાં લીન રહેતી. આમ એકનાથ ચાના ઉદરમાંથી જ
ખક્તિ અને સદાચારના સંસ્કારો લઈ જન્મ્યા હતા.

એમના દાદાનું નામ ચઢ્ઢપાણી હતું. એમના પ્રપિતામહનું નામ ભાનુદાસ હતું. ભાનુદાસ મધ્યભક્ત
હતા. બ્રાહ્મણ હોવા છતાં કોષ્ટકોને ધર્મી કરતા હતા. ખૂબ જ પ્રામાણિકપણે પોતાનો વ્યવસાય કરતા.

એમના જન્મ બાદ થોડા દિવસમાં એક દુઃખદ બનાવ બ-યો. એમની માતા રક્તિમણીમાઈનું અવસાન
થયું. પછી થોડા દિવસો બાદ એમનાં પિતાજી સૂર્યનારાયણનું પણ અવસાન થયું. આમ છેક નાનપણમાંજ
એમણે માતા પિતા ગુમાવ્યા. એટલે દાદા-દાદીએ એમને ઉછેરવા માંડ્યા. એમના દાદા ચઢ્ઢપાણી ખાદ્યમાં
એમને 'એકલા' કહી ઓલાવતા, એટલે એમનું નામ એકનાથ પડી ગયું.

નાનપણથી એકનાથનું મન ભક્તિ પ્રત્યે વળેલું હતું. તેઓ ખૂબ બુદ્ધિશાળી અને શ્રદ્ધાળુ હતા.
હાથમાં કરતાલ લઈ ભજન ગાતા. પથ્થર પર કૂંચે ચઢાવી રામકૃષ્ણ હરિનો જપ કરી નાચવા લાગતા.
બધા સાથે હાળીમળીને રહેતા. મોટા સાથે વિનય અને વિવેકથી વર્તતા. બધાને બાતી હતી એ મોટો થઈ
ભાનુદાસની જેમ મોટો ભક્ત થયે અને એમની કીર્તિ વધારયે.

એકનાથને છ વર્ષની ઉંમરે જન્મેાઈ આપવામાં આવી અને એમનો વિદ્યાભ્યાસ શરૂ થયો. એક
પુરાણીજવા પાસે એમણે શિક્ષણ લેવા માંડ્યું. એ શ્રુતિવિધાની હતા. કોઈ વાત એકવાર સાંભળે તો એમને
યાદ રહી જતી. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ એમણે કર્યો. ગુરુ અને શિષ્યનો સંબંધ મમતા અને પ્રેમથી ભરપૂર
હતો. ૧૨ વર્ષની ઉંમરે એમણે રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. થોડા સમય પછી
થતી પુરાણોની કથા એ ખૂબ રસથી અને પ્રેમપૂર્વક સાંભળતા. આમાંથી ઈશ્વર વિષે ખરું જ્ઞાન સંપાદન
કરવાની લગની લાગી. પણ "ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ મળે" એમ વિશ્વાસી સદ્ગુરુની શોધમાં એમનો સમય
જતીત કરવા લાગ્યો. એવામાં કોઈએ દેવગઢમાં જનાર્દન સ્વામી પાસે ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા માટે
જવાનું કહ્યું. સતોરાત્ર વર છોડ્યું. દાદા દાદીની રજા પણ લીધી નહિ અને દેવગઢ પહોંચ્યા.

જનાર્દન સ્વામીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. સ્વામીએ આશીર્વાદ આપ્યા. એકનાથે 'ઈશ્વર
સંબંધી જ્ઞાન આપનાં પાસે લેવા આવ્યો છું' એમ કહ્યું. સ્વામીએ આનંદ લયે. એકનાથને શિખ બતાવ્યાં.
એકનિષ્ઠાથી અહર્નિષ ગુરુની સેવા કરવા લાગ્યા. ગુરુના ચરણકમળ અગત્ય બેસી ને જ્ઞાન આપે તે પ્રયત્ન
કરવા લાગ્યા. ગુરુજી દસભજવાનના ઉપાસક હતા અને એમનો એમને સાક્ષાત્કાર થયો હતો. જનાર્દન સ્વામી
કહેતા કે "દુનિયામાં રહીને ઈશ્વરને મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ." એકનાથ ગુરુભક્તિમાં એટલા ભય
તથ્યેન બની ગયા હતા કે પોતાના દાદા-દાદીને છોડીને આવ્યાનું દુઃખ પણ તેઓ વિચરી ગયા.

એકવાર જનાર્દન સ્વામી સમાધિમાં બેઠા હતા. દેવગઢ પર ભૂમલો થયો. શત્રુઓને મારી હરાવવાની

પતા. ગુરુજી વરકરની મધ્યમાં યોગ તો વરકરને પુખ્ત કરવાની પ્રેરણા મળે અને છત મેળવી શકાય એમ માનીને કેટલાક સેનિકો ત્યાં આવ્યા. ગુરુજીને સમાધિમાંથી જાગૃત નહિ કહી શકાય એમ વિચારીને એકનાથે ગુરુજીને પુખ્તો પોશાક પ્રધાન કર્યો અને તથાવા બાંધી, ઘોડા ઉપર ચવાર થઈ સ્થળેદાનમાં આવ્યા. સેનિકોને માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવાનું જોમ થકયું. દુશ્મનોને હંકારી કાઢવા, સર્વત્ર આનંદ થયો. પછી એકનાથે ઘેર આવી ગુરુની સેવામાં પોતાનું મન પરીચ્યું. પાછળથી જ્યારે ગુરુજીને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે એકનાથને એની બહાદુરી માટે શાખાથી આપી.

એકનાથની એકનિષ્ઠા અને બુદ્ધિચાતુર્ય જોઈ જનાર્દન સ્વામીએ એમને ઘરને હિસાબ રાખવાનું કામ શોધ્યું. એકવાર હિસાબ મળ્યો નહિ. એક પાઈની ભૂલ હતી. ભૂલ શોધતાં શોધતાં મળતું થવા આવ્યું. ભૂલ શોધી કાઢી. આનંદમાં આવી તાળી પાડી. ગુરુજી જાણી જવા તાળી પાડવાનું કારણ પૂછ્યું. એકનાથે સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. જનાર્દન સ્વામીએ તેમને કહ્યું “નાથ, તું એક પાઈની ભૂલ શોધવા જેટલા ચિત્તથી કામ કરે છે, તેટલાજ એકાગ્રચિત્તથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરે તો તને જરૂર ઈશ્વરના દર્શન થાય.”

ગુરુજીના આવા પ્રેરણાવચક શબ્દો સંભળી એકનાથે પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે સુલભ ધર્મ ઉપર જઈ તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. બાંડના ફોલો ખાઈ પોતાના પેટને ખાડો પૂરતા, ચોગ અને સાધનાની સમાધિમાં એકાગ્ર યોગથી ભયારની દુનિવાથી વંચિત રહેતા. પોતાના શરીરનું પણ ભાન રહેતું નહિ. એક બેઠેલ એમને રોજ એક તાંબડી દૂધ પીવા માટે આપતો ને એમના દર્શન કરી ફૂતાર્થ લેતો. એક વાર એક નાગ એમના શરીર પર વીંટળાઈ વળ્યો. પણ એકનાથના શરીરના રક્ષણથી એ શાંત થયો અને માથે ફેંસ કાઢી ડોલવા લાગ્યો. પેલા બેઠેલે તાંબડી દૂધ મૂકી એકનાથને પ્રણામ કર્યા. સર્પને જોયો. સર્પ નીચે ઉતર્યો. એકનાથ જાગૃત થયા. સર્પને ભોલાવી દૂધ પીવડાવ્યું. તપશ્ચર્યાથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મસ્તક વગેરે કુગુણો ઉપર વિજય મેળવ્યો અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના દર્શન કર્યા.

તપશ્ચર્યા પૂરી કર્યા માટે એકનાથ દેવગઢ પાછા ફર્યા. ગુરુજીને મળ્યા. સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ગુરુજીએ આવીર્વાદ આપ્યા. અને સંતો અને મહાત્માઓના સંસ્પર્શ કરવા માટે તીર્થાટન કરવાની સૂચના આપી. તે અનુસાર એકનાથ તીર્થાટને નીકળ્યા. નાસિક-ત્રંબક સુધી જનાર્દન સ્વામી એમની સાથે આવ્યા. પછી ચેતે એકલા કાઠી, પ્રયાગ, મથુરા, દ્વારકા વગેરે યાત્રાના સ્થળોએ ફરી, રામેશ્વર પ્રતિ પ્રણામ આપ્યું. ઉનાળો લેતો. ખુબ ગરમી પડતી હતી. રેલા બેસતી ખૂબ તપ્ત હતી. તેઓએ દૂર એક ગધેડાને તરફડતું જોયું. નજીક ગયા. એમની પાસે ગંગાજળ હતું તે પીવડાવી દીધું. ગધેડાને શાંતિ થઈ. રામેશ્વરને ચઢાવવાનું ગંગાજળ ગધેડાને પીવડાવી તેના પ્રાણ ભચાવ્યા. આત્માના અભેદમાં એમની દેહ માન્યતા હતી. ભગવાન રામેશ્વરને એ પૂજા પહોંચી ગઈ છે એમ એમના સાથીઓને કહ્યું.

એકનાથ તીર્થાટન કરતા હતા તે દરમ્યાન પેઠામાં એમના દાદા-દાદી ચિંતામાં અધમુખા જેવાં

યઈ ગયાં હતાં. એક દિવસ પુરાણીબુવા એમને ઘેર મળવા માટે આવી પહોંચ્યા. દાદા-દાદીએ ચિંતાનું કારણ જણાવ્યું કે એકનાથ વગર કંઈ ચાલ્યો ગયો છે. પુરાણીબુવાએ એમને શોધી કાઢવાની ખાત્રી આપી. તેઓ જનાદન સ્વામી પાસે આવ્યા એકનાથ ઘરમાંથી દાદા-દાદીની રજા વગર આવ્યો છે વગેરે હકીકત જણાવી. એમણે સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરી "મહારાજ! આપ જ એકનાથને લશ કરવાની આજ્ઞા આપો. આપની આજ્ઞા તે કદી ઊંચાપડે નહિ."

જનાદન સ્વામીને આવો આજ્ઞાપત્ર આપવો મોઝા લાગ્યું. તેમણે આજ્ઞાપત્ર લખી આપ્યો. તે દરમિયાનમાં એકનાથ પેઠણ પાછા ફર્યા હતા અને પિંપળેશ્વરના મંદિરમાં ખુકામ કર્યા હતા. પુરાણીબુવા જ્યારે મંદિરે દર્શન કરવા આવ્યા ત્યારે એકનાથને ઓળખ્યા. દાદા ચક્રપાણિને લઈ ફરી મંદિરમાં આવ્યા. દાદા પોતાના પીત્રને ભેટ્યા. પછી પુરાણીબુવાએ જનાદન સ્વામીને પત્ર એકનાથને આપ્યો. ગુરુની 'સંસારમાં રહી ઈશ્વર મેળવવા માટે સાધના કરવાની આજ્ઞા' એકનાથે માથે લગાવી. એમણે લશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વિજયપુરના સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં ઉછરેલી કન્યા "ચિરિજબાઈ" સાથે એમનું લશ ઘણી ધામધૂમથી કરવામાં આવ્યું. ચિરિજબાઈ સંસ્કારી, પવિત્ર, પતિવ્રતાશ્રુ સહી હતી.

એકનાથનો સંસાર શુભમય હતો. સફળુણી, સીલવતી, કર્તવ્યપરાયણ, ધર્મનિષ્ઠ અને પ્રેમાળ પત્નીથી એમને ખુબજ સંતોષ હતો.

એમણે પોતાને ઘેર એક સદાશ્રુત ઘર કનું. કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર દરેક જાદીબને તેમાંથી અનાજનું દાન આપવામાં આવતું. અનેક માણસો રોજ એમના સદાશ્રુતમાં જમતા. પોતે જ્યેષ્ઠધાર કુશળ હતા અને પત્ની પણ જ્યેષ્ઠધાર કુશળ હતી. સૌનામાં સુગંધ-મળી હતી. આમ સદાશ્રુતનું કાર્ય સરળતાથી ચાલતું હતું અને સાથે સાથે પ્રભુ ભજનનું કાર્ય પણ સારી રીતે ચાલતું હતું. લોકોએ એકનાથને મહાત્મા અને સંત માન્યા અને એમના દર્શનથી કૃતાદ્ બન્યા.

ખરો સંત હવાનો સિંધુ છે. એ કદી ગુસ્સે લેતો નથી. એકનાથના બારામાં એક વાત છે. એક અલમસ્ત મુસલમાન હતો. એકનાથ જોજ સવારે ગોદાવરી નદીએ સ્નાન કરવા જતા. નદીએ સ્નાન કરી પાછા ફરતી વખતે એક ધર્મશાળા આગળથી પસાર થવાનું હતું. તેમાં પેલો મુસલમાન રહે. એકનાથ ઉપર એ રોજ યુકે. ચાર-પાંચવાર યુકે. એ યુકે એટલે એકનાથ નદીએ ફરી સ્નાન કરવા જાય. એક દિવસ એ એકનાથ ઉપર ૧૦૮ વાર યુકે. એકનાથે ૧૦૮ વાર નદીમાં સ્નાન કર્યું પણ પેલા મુસલમાન ઉપર ગુસ્સે લેવા નહિ. કેટલી સહનશીલતા અને કેટલી દયા! એને મુસલમાનને પોતાના કાર્યનો પરતાવો થયો. એકનાથના પગમાં પડ્યો. શામા યાંત્રી, એમના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો.

એમની ઉદારતા અને સહનશીલતાનો એક બીજો દાખલો પણ છે. એકવાર ભજન સંભળવાને બધાને ત્રણ ઘેર એમના ઘરમાં મુક્યા. ભજન કીર્તન થઈ ગયા બાદ બધા ચાલ્યા જયા હતા. ચોરોએ મધો વાગ્યું

એકઠા કર્યા. કઈ રહ્યું યોગ તો તે જોઈ વઈએ એમ વિચારી જે ઓરડીમાં સત એકનાથ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતા બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા ત્યાં જગજગાદ બજતા દીવાનો પ્રકાશ એમની આંખો પર પડતાં તેઓ અંધારા બની ગયા અને ફીફાં મારવા લાગ્યા. એક ચોરનો પગ વાસણે સાથે અડ્યો. એકનાથ જૂત ચણા ભેખે તો પેલા ચોરે ફીફાં મારતા હતા તેઓએ પોતે ચોર છે અને એમનાં દર્દનથી અંધ બની ગયા એ હમીજત એકનાથને કહી એકનાથને દયા આવી તેઓની આંખો ઘાથ ફેરવેલાં. તેઓ ફરી દેખતાં ત્યાં એકનાથે મળ્યા વાસણ વીરે જે કઈ એમને વઈ જમું યોગ તે વઈ જવા માટે કપુ અને પોતાની વીંટી પણ કાઢી આપી ચોરો ઘરમિઠા બની ગયા સંતના પગે પડી માફી માંગી અને ચોરી નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી

એમની સંધિહીનતાને એક બીજે પણ રમુજી દાખલો છે એક ગરીબ બ્રાહ્મણને પોતાના પુત્રને જનોઈ આપવા માટે પૈસાની જરૂર હતી તે પેઠણ આવ્યો એકનાથની નિંદા કરનાર એક બ્રાહ્મણ પાસે એ પ્રથમ ગયો તેણે કહ્યું 'તું તમને ૨૦૦ રૂપિયા આપુ પણ એ ચરને કે તમારે કોઈ પણ રીતે એકનાથને ગુસ્સે કરવા બ્રાહ્મણ જરૂરુ હતા એણે ઘ પાડી એકનાથને ત્યાં આવ્યો તેઓ મદિરમાં સેવા કરતા હતા ત્યાં ગયો અને સ્ત્રીધા એમના બોલામાંજ ગોઠવાઈ ગયા એકનાથ ગુસ્સે ન થયા. ભિખુક બ્રાહ્મણનો આટલો અનુદય પ્રમ દેખાડવા બદલ આભાર માન્યો. ભોજન માટે આગ્રહ કરી ઘેર વઈ ગયા ભોજન નેવાર થયું જમવા બેઠા એકનાથે બાજુમાં બેસાડવા મિરિખભાઈ પીરસાતાં હતાં. 'હી આપવા માટે લોક વળ્યાં ત્યાર પેલો ભિખુક બ્રાહ્મણ એમની પીઠ ઉપર થકી ગયો એકનાથે પત્નીને કહ્યું, "સ ભાણજી! ભૂદેવ પછી ન જાય નહિ તો એમને ઈજા થશે" પત્નીએ જવાબ આપ્યો, "રવામીનાથ, ચિંતા ન કરો ભાણજીને આવી રીતે પીઠ ઉપર બેસાડી ફેરવવાની મને દેવ છે એને નહિ પડવા દઉં." પેલો બ્રાહ્મણ ઘરમિઠો થયો. એકનાથના પગમાં આંગોટી પડેલાં અને મિરિખભાઈની માફી માંગી પછી એણે આપુ કુચરુ થા માટે કપુ તેની વીજત કહી દયાનીપિ એકનાથે બ્રાહ્મણને જનોઈ માટે જોઈતા પૈસા આપી વિદાય કર્યા.

નરસિંહ મહેતાની જોય એકનાથ જાતિબેદ, દુષ્ટ અદ્યુતમાં માનતા ન હતા રાહુવા નામનો એક હરિજન રાજ એમના ભજન-કીર્તનમાં આવતો. તે સદાચારી અને વિદેશીઓ એકનિષ્ઠ ભક્ત હતા એની પત્ની પણ સદગુણી અને વિદેશીઓ ભક્ત હતી પતિપત્નીએ એકનાથને પોતાને ઘેર જમવા બોલાવવાનું નકરી ક્યુ રાહુવાએ એકનાથને પોતાને ઘેર ભોજન લેવા પધારવા વિનંતી કરી એકનાથે કમુચ કપું. રાહુવાની પત્નીએ રડોઈ ત્રવાર કરી એકનાથ હરિજનને ત્યાં જમવા જવાના છે એ વાતે બ્રાહ્મણમાં અજભળાટ થયો નિંદાપોર અને દુષ્ટ બ્રાહ્મણો ટોળે વળી રસ્તામાં ઉભા એકનાથને તો કોઈનો ડર ન હતો એ તો રાહુવાને ઘેર ગયા એની સાથે જમવા બેઠા નિરાંતે જમ્યા ભાદ પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા

હરિજન ઉદારનો બીજો પણ એક દાખલો ॥ એક હરિજન હતો તે ચોરી કરી પોતાનું પેટ ભરતો એકવાર પકડાઈ ગયો જેલમાં પડ્યો ત્યાં માંદો પડ્યો મરવાની અણીપર આવ્યો ત્યારે જેલના અમલદારએ એને રસ્તામાં ફેંકી દીધો એકનાથનું ભજન સાંભળી એ એકનાથ પાસે આવ્યો જે રડવા લાગ્યો. એકનાથે

ભજન વંભાની રાવાનું કારણ પૂછ્યું. પેલાએ બધી હકીકત કહી. એકનાથને દયા આવી. એમણે એને જમાડ્યો. પોતાને ત્યાં રાખ્યો. દવાદારૂ કર્યાં સાથે કર્યો. એકનાથ સમસ તેણે પાણી મૂક્યું કે “હવે હું કદી ચોરી કરીશ નહિ.” આ હરિજન સફારીએ વળ્યો. એ આખી જીંદગી એકનાથને ત્યાંજ રહ્યો.

એકનાથની મહાનતા અને ઉદારતાનો એક બીજો પ્રસંગ છે. એકનાથને ત્યાં શાલ્હ હતું. સારું ભોજન તૈયાર થતું હતું. તેની વાસ રસ્તે જતા હરિજનને આવી. તેણે કહ્યું, “નસીબવાળાનેજ આવું સુંદર ભોજન મળે.” એકનાથે એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. એના મિત્રો પણ એની સાથે હતા. એકનાથે કહ્યું, ‘તમે અહિં થોભો’ અને પછી ગિરિજાબાઈને કહ્યું “શાલ્હની રસોઈ આ હરિજનને જમાડો.” ચુથીશ અને સુશ પત્નીએ કહ્યું, “ખાવાનું તો ઘણું વધારે છે માટે તમારાં સીપુત્રોને પણ બોલાવી લાવો.” પછી પેલા હરિજનને પોતાના સ્ત્રી ભાગદોને બોલાવી લાવ્યા અને ગિરિજાબાઈએ બધાને પેટ પૂરતું ખવડાવી છંતોખ્યા. હરિજનને એકનાથ અને ગિરિજાબાઈને આશીર્વાદ આપી વિદાય થયા. પણ આમંત્રિત બ્રાહ્મણોએ હવે એમને ત્યાં જમવા બેસવાની ના પાડી જો કે એમને માટે ફરીથી તદ્દન નવી રસોઈ બનાવવામાં આવી હતી અને આંગણું લીંપીમું પી પવિત્ર કરવામાં આવ્યું હતું તો પણ. એકનાથ નિરાશ ન થયા. પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. પોતાના ત્રણ પુત્રોને ભાનુદાસ, ચક્રપાણિ અને સુવનારાયણ માટે ભાણું તૈયાર કરાવ્યા. પછી એકનાથ અને ઘરના માણસો જમવા બેઠા. એવામાં એક ચમત્કાર થયો. ત્રણે પિતૃઓ પેલા ભાણું આગળ જમવા બેઠા. પિતૃઓને જમાડ્યા. તેઓ સંતુષ્ટ થયા. એકનાથને આશીર્વાદ આપી અદશ થયા. કેટલાક બ્રાહ્મણો એકનાથની ફજેતી જોવા માટે એકઠા થયા હતા. તેમણે જયારે આ દશ જોયું ત્યારે એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. એમને ખાતરી થઈ કે એકનાથ ખરેખર મહાન સંત છે. બીજાઓને તેમણે વાત કરી. બધા બ્રાહ્મણોએ એકનાથની માફી માગી. લોકો એકનાથને પૂજ્ય માનવા લાગ્યા.

ભક્તવત્સલ ભજવાન પોતાના ભક્તના કેવા કેવા કાર્યો કરે છે તેના અનેક દાખલાઓ છે. એકનાથના જીવનનો એક દાખલો છે. ભજવાન શ્રીકૃષ્ણે એક ગરીબ બ્રાહ્મણનું રૂપ લીધું અને એકનાથને ત્યાં આવ્યા. પોતાની ઓળખાણ આપી, ‘લોકો મને કૃષ્ણ અથવા શ્રીખંડયા કહે છે. તમે મને તમારા ઘરમાં નોકર તરીકે રાખો. હું નાનું મોટું કામ કરી મારી પેટપુજરી કરીશ. બીજાની મહેનતનું થને ખર્ચનું નથી.” એકનાથે એને પોતાના ઘરમાં રાખી લીધો. એને એ ‘શ્રીખંડયા’ કહી બોલાવતા. શ્રીખંડયા ઘરના દરેકે દરેક કામ કરતો. ઘણાજ બાર વર્ષ સુધી પ્રભુએ શ્રીખંડયા બની એકનાથને ત્યાં ચાકરી કરી. દુરકાતા એક ભક્ત બ્રાહ્મણને પ્રભુએ સ્વપ્નામાં આવી કહ્યું: “હું એકનાથને ત્યાં ‘શ્રીખંડયા’ બની રહ્યો છું. તું ત્યાં આવ. તને માણું દર્શન ત્યાં થશે.”

સ્વપ્નની આવી વાત સાચી માની પેલા ભક્ત એકનાથને ત્યાં આવ્યો. રસ્તામાં કાવડમાં પાણી ભરીને આવતા ‘શ્રીખંડયા’ નો જ ભેટો થયો. તેને પૂછ્યું કે એકનાથનું ઘર ક્યાં છે મારે એને ત્યાં રહેતા શ્રીખંડયાને મળવું છે. શ્રીખંડયાએ એકનાથનું ઘર બતાવ્યું. પછી પોતે અંતધાન થઈ ગયા. પેલા બ્રાહ્મણ

એકનાથને ત્યાં આવ્યો. એકનાથને કહ્યું, “તમારે ત્યાં શી દ્વારિકાપિથ ભજવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘શ્રીખંડો’ બની ચાલ્યું છે તે તમે મને તમારો શ્રીખંડો બતાવો.” એકનાથને આશ્ચર્ય થયું. શ્રીખંડવાને હાક મારી, ચોપા કરી. કોઈ ત્યાં ન હતું! પેલા શ્રામણે સ્વપ્નની બાંધે વાત કહી: એકનાથ અને ગિરજભાઈ તે શાબ્દી ગદ્યકર્તા કંઈ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. એમની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. પ્રભુ પાસે નોકરનું કામ કરાવવા બદલ પસ્તાવો કરવા લાગ્યા.

એકનાથના સમક્ષમાં મુસલમાનોનું જોર ઘણું હતું. બજારબીચી લોકોને ઈસ્લામ ધર્મમાં વટલાવવામાં આવતા. હિંદુ ધર્મના પક્ષ અનેક દૃષ્ટિઓ પડવા લાગ્યા હતા. હિંદુ ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાનો એકનાથે નિશ્ચય કર્યો. એમણે સાદી, સરળ અને સચોટ ભાષામાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. ભજન-ગીતોની લોકોને ઉપદેશ આપ્યો. આભડછેટની બદીને દૂર કરી હિંદુ સમાજમાં એકતા સ્થાપી.

“એકનાથી ભાગવત” એમનો ખુબજ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. એમની બીજી રચનાઓમાં “કૃષ્ણસ્તોત્ર” જેમાં શ્રીકૃષ્ણ ભજવાનના તુલિયત્વિદેવી સાથેના લગ્ન પ્રસંગનું આભેદપૂર્વક વર્ણન છે તે, તેમજ ‘ચિરંજીવ પદ’ અને “ભાવાર્થશાસ્ત્ર” જેમાં રમકડા અને અધ્યાત્મ તત્ત્વ સમજાવવામાં આવ્યું છે તેનો સમાવેશ થાય છે.

શાકે ૧૫૨૧ (સંવત ૧૬૫૬)ના ચૈત્રવદી ૬ ને રોજ એકનાથે ગોહાવડી નદીના તીરે પોતાના શિષ્યો અને ભક્ત જોડેને સંબોધીને કહ્યું કે “મારા જણ પછી તમે માફ ભાગવતધર્મના પ્રચારનું કાર્ય ચાલુ રાખજો. લોકોની ટીકા કે નિંદાથી ડરતા નહિ. ધંધેલા પ્રભુચરણમાં રહેજો.” આમ કહીને પોતે મલા સમાધી લીધી.

—: સંત તુકારામ :—

મૃગાદી ભાષામાં 'અભંગો' ના મહાન રચયિતા, મહાન પ્રભુભક્ત, સંપૂર્ણ સિદ્ધપુત્ર, પ્રેમ, મમતા અને કુસુમાની 'મૂર્તિ' જિનામાં 'સત્યમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્' ની ભાવનાઓ એકત્રીય બની અનુભવી રહી અને તેણે ઉપરનો ધ્યાનાતકાર કરી એવા તુકારામનો જન્મ પૂના નિશ્વામાં આવેલા દેહુ નામના ગામમાં આશ્વદ્વાર શાસ્ત્રક કુટુંબમાં થયો. પંચેટકે સુખી કુટુંબ હતું. પોતાનું ઘર, જેની ઠોર વચેરે હતી.

તુકારામ વગભર બારેક વર્ષના થયા ત્યારે એમના પિતાનું અવસાન થયું. એના મોટાભાઈ વૈરાગી

હતા. સંસારમાં એમને આસક્તિ ન હતી. નુકારામની પત્ની માદગીના મિછાના પર રહેતી. એટલે એમણે બીજી પત્ની કરી હતી. એમને એક પુત્ર હતો. એમનું સંસારી જીવન સુખી હતું—સંતોષકારક હતું.

પરંતુ નુકારામના બાળ્યમાં આ સંસારનું સુખ લાભે સમય લખાવેલું ન હતું. એમની ઉંમર ૨૧ કે ૨૨ વર્ષની થઈ ત્યારે દુઃખ પડ્યો. અનાજ નહિ મળ્યું. કંઈ પણ આવક નહિ થઈ અને દેવાળું કાંડું પડ્યું. લોકોમાં આખરે બઈ, ઘરમાર, માલમિકત બધું દેવામાં જઈ રહ્યું. એમની આંખ સામે પુત્ર અને પત્ની ‘અનાજ-અનાજ’ કરતી કાળનો કોળિયો ઘઈ ગયાં. માતા પણ મૃત્યુ પામી. પુરાન વરે જીવનમાં નિરાશા, દુઃખ અને તિરસ્કાર એમના ઉપર તૂટી પડ્યા. કોઈએ એમને મદદનો હાથ લંબાવ્યો નહિ. શું ખાવું, ક્યાં જવું અને કોને આપારે રહેવું વગેરે પ્રશ્નોએ એમના મનને વ્યાકુળ બનાવી દીધું. જીવનમાં નિરાશા અને અધિકાર વ્યાપી ગયાં. છતાં એમણે પોતાની ધીરજ અને શીઘ્ર ઊંડાઈ નહિ. અતિથય વિકટ પરિસ્થિતિમાં હતા પણ અમમ માન અપનાવ્યો નહિ. પ્રભુ ભક્તિમાં પોતાનું મન લાવ્યું. એમણે ઈશ્વરને કહ્યું. “હે પ્રભો ! હું તારે ઘરે છું.” એણે અભંજમાં ગાયું :—

“સંસારે માલોં જતિદુર્લેં કુલી”

તુકા મ્હણે યાંયા સંગ નહ્દે મહા । શોધીત વિટુલા જાવ જાવા ॥

“સંસારની દુઃખોથી હું અત્યંત સંતપ્ત થયો છું. નુકારામ કહે ॥ કે એમનો સંગ સારો નથી; ધકે હરિની શોધમાં પડું.”

નુકારામના પારમાર્થિક જીવનનો આરંભ થયો. દરેક એકાદથીએ કીર્તન કરવા માંડ્યું. પ્રભુમાં ફક્ત વિશ્વાસ રાખ્યો. પોતાની સર્વ ચિંતાઓ પ્રભુપર છોડી દીધી. થીયે થીયે કવિત્વની સ્ફુરણ થઈ. તેમણે સંતોના ચરણોની સેવા કરી. ભક્તિ અને પ્રેમ એમની અમૃતવાણીમાંથી જાલસ કર્યા. ઈશ્વર અનામનો નાથ છે, ઉદ્ધાર છે, દયાળુ છે, ભક્તની રક્ષા કરનાર છે એટલે એનાજ ચરણોમાં ચિત્ત લગાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રભુને પામવા માટે પ્રભુના નામનો જપ કરવા માંડ્યો અને પછી સાધક દશામાં પ્રવેશ કર્યો. પણ સદ્ગુરુ વિના ઈશ્વર પ્રાપ્તિની અનુકૂળતા મળતી નથી એટલે સદ્ગુરુની શોધ માટે કાર્શીવ બન્યા એમને સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ. એ સદ્ગુરુ તે બીજા કોઈ નહિ પણ શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય મથાપ્રભુ. આમ એમને બરા તારણદાર મળ્યા. તે દિવસ હતો માઘ સુદ ૧૦ થાકે ૧૫૪૧ને ગુરુવાર. સદ્ગુરુએ “રામકૃષ્ણહરિ” નામનો મંત્ર આપ્યો, તેમના કોમળ હાથનો સ્પર્શ કરીને, નુકારામે એના અભંજમાં કહ્યું :—

‘સદ્ગુરુચાયે કૃપા મજ કેલી’

‘મંત્ર દિલા રામકૃષ્ણહરિ’

સદ્ગુરુએ મારા ઉપર કૃપા કરી, મને ‘રામકૃષ્ણ હરિ’ મંત્ર આપ્યો.

નામ વિના ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટે બીજું કોઈ સાધન નથી. નામાવિણ આજિઠ સાધના નાહીં અંતિમ ગતિએ તેજ પહોંચાડશે અને ઈશ્વરનો સાત્તાન્કાર એ જ કરાવી આપશે એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તુકારામે નામસંકીર્તન આદ્યું. પોતાના મનમાંથી વિષયોને દૂર કર્યા. ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો ભાવ વધવા લાગ્યો. ભાવ ન્હાં દેવ અને ભાવ ન હોય ન્હાં દેવ પણ ન હોય, આવ તેયેં દેવ કીમદ્ ભાગવતથી માંડી આજ સુધી ભગવાનના નામનો મહિમા અનેક સાધુસંતાઓ ગાયો છે. તુકારામે પણ તે ગાયો, અને આત્મસાક્ષાત્કારથી દૈવ્ય ભૂમિકાએ પહોંચ્યા. “વિઠ્ઠલ-વિઠ્ઠલ”ની ઘોષણાથી, નામ સંકીર્તનથી પંઢરપુરને એમણે ગજવ્યું. દરેક વૈષ્ણવને ભક્તિપ્રેમમાં ડૂબાડી નામસ્મરણ કરતા કર્યા. નામસ્મરણ અમૃત છે, પતિતપાવન છે, કષ્ટપાત્કર્ષણો ખજાનો છે, સારનો પણ સાર છે, ભાવસાગર તરવાનો તરાપો છે અને ગગન કરતાં મોટો છે એવો શ્રોત્રોને ઉપદેશ આપ્યો. નામસ્મરણથી આત્મ સુખનું રક્ષણ માલમ પડે છે અને તપ કરવાની કે વનમાં જવાની જરૂરત રહેતી નથી. સંસારના દુઃખોમાંથી મુક્ત થવાય છે, અને કોઈ પણ કામના ભાકી રહેતી નથી એમ સમજાવ્યું. તુકારામે નામ ચિંતનની સાથે સાથે કીર્તનનો આનંદ પણ મન ભરીને લૂટ્યો, એણે ગાયું :-

ભાવે કરિતો કીર્તન । તરે તારિ અજિઠ જન ॥

મેટે નારાયણ । સંદેહ નાહીં મ્હજે સુકા ॥

ભાવથી કીર્તન કરતાં કીર્તન કરનારો પોતે તરી જઈ સાંભળનારાઓને પણ તારે છે. બંનેને નારાયણની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમાં કોઈ જ યંત્ર નથી.

તુકારામે હરિકથાનું સામર્થ્ય પણ વર્ણવ્યું છે. કથાને એણે દેવ, ભક્ત અને નામનો ત્રિવેણી-સંગમ કહ્યો.

કથા ત્રિવેણી સંગમ । દેવ ભક્ત આજિ નામ ॥

હરિનામનો મહિમા સમજાવતા એણે ગાયું :-

સંસારાચ્યા નાવેં પાહ્ણનીયાં શૂન્યા । વાઢતા હા પુણ્યધમ કૈલા ॥

હરિભજનેં હૈ ધવલિલેં જગ । સુકવિલા લાગ કલિકાલાચા ॥

ફોળાહિ ન હને સાધનાચા પાંગ । કરણેં કૈલા ત્યાગ દૈદ્યુદ્ધિ ॥

સુકા મ્હજે સુસસમાધિ હરિકથા । નેળેં ભવવ્યથા ગાજીલ તો ॥

તુકારામે સંસાર દુઃખ મટાડવા માટે સત્યંગ ગ્રહણ કર્યો અને તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો. એ કથાને કે સંતાએ તો દુઃખન માંડેથી છે. આવતા જતા માણસોને તેઓ દાન આપે છે. તેઓ ઉદાર છે. તેમનો ખજાનો કદી ખૂટતો નથી. સંતાજ ગતનું કલ્યાણ કરવામાંજ હંમેશા તદલીન હોય છે. પાપીઓને પોતાની

અમૃતવાણીથી પવિત્ર કરે છે. સંતોની પૂજા દયા છે. વિઠ્ઠલજી તેમની સંપત્તિ છે. તેઓ ભક્તિ-પ્રેમ શીખવે છે. તુકારામે સત્યંગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જ્યાં સંતનો સમાગમ થઈ શકે ત્યાં કર્યો.

ત્યાંની ચરણાં મામે દંડવત । ઝ્યાંને ઘનવિષ્ણુ પાંદુરંગ ॥

“વિઠ્ઠલજી જેમની સંપત્તિ છે, તેમના ચરણોને હું વંદન કરીશ.” સંત સમાગમથી સંસારના દુઃખોથી ઉત્પન્ન થયેલું સંકટ નાશ પામ્યું.

તુકારામે ભગવાન પાસે પ્રાર્થના—

મયંચ ચીસરોં । ચિત્ત તુમે પાયોં શુરોં ॥

“હે પાંદુરંગ ! સંસારમાંથી મારી આસક્તિ દૂર થઈને ચિત્ત તારા ચરણોમાં લીન થાય એવું કરીશ.”

તુકારામે પોતાનું મન વૈરાગ્યમાં પરોવ્યું હતું. તેઓ કહે છે: “વિષ્ણુના ભવાનથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાને, લાંબા સમયના વૈરાગ્યથી, વિવેકથી અને નામ સ્મરણથી નષ્ટ કરી શકાય છે. કામ, ક્રોધ, અહંકાર, લોભ, મોહ અને મનસર વગેરે રાજસ અને તામસ વાસનાને શાંતિ, સમા, નમ્રતા વગેરે ભાવનાઓથી હણી શકાય છે.”

તુકારામ નાના મોટાનો ભેદ ગણતા નહિ. એ સમદાષ્ટ હતા. સર્વપ્રાણીઓમાં ઈશ્વરના જ દર્શન કરતા. એમણે લોકલાજ અને આજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમનું આત્મનિરીક્ષણ સૂક્ષ્મ હતું. બીજાની કમી પણ નિંદા કરતા નહિ. પોતાના દોષો માલમ પડે તો સુધારતા.

એમણે પોતાના અષ્ટભાવો પ્રભુને જ અર્પણ કર્યા. અને પ્રેમસુત્રની દોરી વડે પોતે હરિ સાથે બંધાઈ ગયા. મન, વાણી, કાયા બધું ઈશ્વરને સોંપ્યું અને જન્મ મરણના મૂળનો જ નાશ કર્યો. પ્રભુના પ્રતાપથી જ પાપપુણ્ય, ભેદભાવ અને અજ્ઞાનનો લોથ થયો. એમણે બાપું:

વિલા જીવભાવ । તેઢ્ઢાં સાંદિલા મ્યાં ઠાવ ॥

આત્મા થઈને તુમ્હી સત્તા । યેયેં સફલ અમંતા ॥

તમે જીવભાવ સમર્પણ કર્યો ત્યારે જ મારું અહંત્વ નષ્ટ થઈ ગયું. હવે આ દેહ પર સર્વત્ર તારી જ સત્તા પ્રવર્તી રહી છે અને તેજ બધું કરે છે.

તુકારામ પ્રભુ પાસે દયાની આશા રાખે છે. પ્રભુને એ દયાનો સાગર કહે છે. પ્રભુની પૂજા દયા છે. એનું અમૃત પોતાના પર છાંટવા માટે પ્રભુને વિનવે છે. નીચેના અભંગની બે લીટીઓ જુઓ :—

દયાસિંધુ તુમ્હાં માંઢબલ દયા । સિંચાવે જાતાં યા કૃપાપીયૂર્ણે ॥
તુકા મ્હણે અહો પંઢરીનિવાસા । વહુ જીવ જાસા લાગલાસે ॥

પ્રભુને એ પ્રાર્થના કરે છે, “હે પંઢરીનાથ ! હવે દર્શન દઈ અભય આપ હું તો તારો દાસ છું. હું તારે થરણે આવીશ છું, તું જ મારો આધાર છે.”

નુકારામ સાથા સાધક હતા. ભક્તિ કરીને પોતાને શું મેળવવાનું છે એની તેમને સ્પષ્ટ કલ્પના હતી. પોતે આત્મનિરીક્ષક હતા. પ્રભુના દર્શનાર્થે જે કંઈ પ્રયત્નો કરવા જિંદગીમાં તે કરતાજ હતા. નામસ્મરણ સત્સંગ વગેરે કરતાજ હતા. પોતાનો જીવભાવ ઈશ્વરને સમર્પણ કરી હતા. આટલાટથું કરવા છતાં પ્રભુ પ્રત્યક્ષ દર્શન આપતા નથી એટલે એને દુઃખ થાય છે, પ્રભુથી એ વિસાપ છે. નિરાશાનું ઘોર અંધારું છાઈ છે, એ વિશાપ કરે છે અને કહે છે ;—

મામ્ને લેછીં દેવ ગેલા । જસો લાલા જસેલ ॥
તુકા મ્હણે મામ્ની માંઢિલી નિરાસ । કરિતોં જીવા નાશ જુજસાઠી ॥

“ઈશ્વર જેને ખાતર લેાય તેને તે મુબારક, મારી નજરે તે મરી ગયો છે; હવે હું આપઘાત કરીને તેનું પ્રાપ્તિત તેને માથે નાખીશ”

પ્રભુનું દર્શન કરવા માટે નુકારામનો જીવ તલસે છે. પ્રભુને એ કહે છે કે “તે” ગોવાળિયાને દર્શન આપ્યા, ઉદ્ધવ અને અકુરને દર્શન આપ્યા તેમ જ મને તારા દર્શન આપ, અને મારો ઉદ્ધાર કર. તારા દર્શનનું દાન જ સાચું છે તેથી તે મને આપ.”

અને દયાભરી નજરે જોનારા શમ પોતાના ભકતોની ઉપેક્ષા કરતો નથી એવા અનુભવ નુકારામને પણ થયા. પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયો. એના દર્શનથી એમના પાપ, તાપ, દેવોનો નાશ થયો અને એમને “પરમાનંદ” થયો. એ કૃપાર્થ થયો, એજલા આત્મ્યાત્મિક જીવનમાં છવાયેલી ઘોર નિરાશા અદૃશ્ય વર્ણ અને સાક્ષાત્કારના સૂર્યનો એમના હૃદયમાં ઉદય થયો.

સિદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ નુકારામે આયું :—

લવણ મેલવિતાં જલોં । કાય વરલોં નિરાલોં ॥
તૈસા સમરસ મ્હાલોં । જુજમાજીં દારપલોં ॥
તુકા મ્હણે હોતી । તુમ્હી મામ્ની એક જ્યોતિ ॥

“પાણીમાં મીઠું” ઓગળતાં તેનાથી ભિન્ન તે કઈ રીતે રહી શકે? મતલબ કે તે ભિન્ન રહી શકે નહિ. તેવી રીતે હું તારામાં એકરસ બની લીન થઈ ગયો છું. તારી અને મારી મૂળની જ્યોત એકજ છે.”

પરમેશ્વરનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ જોઈને નુકારામને અત્યંત આનંદ થયો. એમનું દુઃખ દૂર થયું. મન ઈશ્વરના ચરણોમાં સ્થિર થયું. “અર્હં બ્રહ્માસ્મિ” એ ભાવની પ્રતીતિ થઈ. અને છેવટે “સર્વં સત્ત્વં શ્વં વક્ત્રી” આ સ્થાનું બ્રહ્મ છે તેની અનુભૂતિ થઈ. એમણે કેવલાદિતની પદવી સંપાદન કરી.

ઈશ્વર દર્શન થતાં એણે ગાયું :-

હૃપીં જહલેં લોચન । પાવીં સિયરાવલેં મન ॥
 દેહભાવ હારપલા । તુજ પાહતાં વિટૂલા ॥
 ફલોં નયે મુલ્લદુલ્લ । તહાન હારપલી મૂક ॥
 તુકા મ્હણે મઢે પરતી તુમ્યા દર્શનેં માગુલી ॥

“હે વિટૂલ ! તારાં દર્શન થવાથી તારા રૂપમાં મારી આંખો જાડાઈ ગઈ. સુખ દુઃખ કળાતાં નથી. તારા દર્શનના આનંદથી દહેભાવ નાષ્ટ થયો છે. ભુખ-તરસ રહ્યાં નથી. તારાં દર્શન થવા પછી મન તને છોડીને ક્ષીયી સંસાર ભણી કે દેહબુદ્ધિ પ્રતિ વળતું જ નથી.”

એણે કહ્યું, “મારા આનંદનો પ્રવાહ બ્રહ્માનંદ કરતાં યશ્ન શ્રીષ્ઠ છે. પ્રભો ! તારું શીમુખ જોયું ને મારા જન્મ-જન્મોત્તરનાં દુઃખો નાષ્ટ થયા અને મારું મન તારા ચરણોમાં સ્થિર થયું. વિષયો ભણી દોડનારી ઈન્દ્રિયોની કુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ બંધ પડી છે. સર્વે વિષયો વિસારે પડ્યા છે.”

આમ સંત નુકારામ દેવ થયા, બ્રહ્મ થયા અને જીવનમુક્ત બન્યા. સર્વવ્યાપક, અનંત બ્રહ્મ સાથે એકવ પામીને નુકારામ યશ્ન સર્વવ્યાપક અને અનંત થયા.

નુકારામે લોકોને તેમનું કુખ-ઓછું કરવા માટે, ચિંતાઓનું નિવારણ કરવા માટે ભક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો. નામ-સ્મરણ કીર્તનોના મદિમા લોકોને પોતાના અભંગોમાં સમજાવ્યો. પોતાના અનુભવનો રસ જાગરને પાચો. ધર્મનું યાચન અને પાપ ડાળું ખંડુત કરવા લોકોને કટિબદ્ધ કર્યા. નુકારામના અભંગો એટલે આધ્યાત્મિક ભાવગીતો. ઉર્ધ્વપ્રધાન કાવ્યો.

ઈશ્વર પ્રાપ્તિના સાધનો વિષે ઉપદેશ આપતાં નુકારામે એના ઓળંગોના માધ્યમથી લોકોને સમજાવ્યા કે આ દેહ નાશવંત છે, આ જગત યશ્ન નાશવંત છે, બધું અનિત્ય અને અસાર છે. એમાંથી

શાસ્ત્રવત સુખ સાંપડતું નથી. માત્ર એક ઈશ્વરજ નિત્ય છે, અત્તર છે, અખંડ છે અને એના ચરણે જવાથી, એના ચરણોમાંજ શાસ્ત્રવત સુખ સાંપડે છે. આ નિત્યાનિત્યચિત્તે માનવ મનમાં હમેશા જાગૃત રહેવો જોઈએ. આ પ્રથમ સાધન પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી બીજું સાધન ૩ વેરાગ્ય. મોહ દૂર કરવો. કોઈ પણ માયામાં મનને ફાંસવા દેવું નહિ. ભક્તિની આડે આવનાર દરેક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. મા બાપ, છોકરા છોવા, જમીન જોડ, પેસોટકો અને માનપાન વગેરે. જોનાથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય તે પુણ્ય. માટે પુણ્યના કારો કરવા એ રીતે આત્મકલ્યાણ સધાય અને અંતે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય.

ઈદ્રિશે પર વિજય મેળવ્યા પછી કોઈ પણ વિષયવાસના રહેતી નથી અને ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે. સંતોષ સાંપડે છે અને સંતોષમાંજ ખરું સુખ છે. નિંદા, દ્રોષ, અહંકાર, 'મારું તારું' વગેરે દુર્ગુણોને ત્યાગી મનની શુદ્ધિ અને પવિત્રતા કેળવવાથીજ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. અમૂલ્ય મનુષ્ય દેહ મળ્યો છે તો ઈશ્વર પ્રાપ્તિને નિશ્ચય કરી હરિજીં નામ સ્મરણ, ભકિત, સત્સંગ કરી ઈશ્વરમય બની જાઓ અને સ્થિતધાર્મિક પદથી પ્રાપ્ત કરી ફલફળ અને મન્વ થાઓ આવો ઉપદેશ તુકારામે સર્વ શોકોને આપ્યો. એમણે કહ્યું પોતા પુરતે કામ । પરી અવશ્ય તો રામ ॥ પેટ પૂરતા કામ પછી રામને જરૂર ભજવો. આ સુત્ર કહી ભૂધાનું ન જોઈએ.

તુકારામ ભલે આજે આપણી વચ્ચે નથી પણ એના અભિપ્રાયો એ જીવે છે.

ભોગભૂમિ

સ્વર્ગ ભોગભૂમિ છે, ને ધરની કર્મભૂમિ છે.

સ્વર્ગમાં પુણ્યનો નાશ થાય છે, જ્યારે ધરની પર સદાચરણ સેવીને પુણ્ય વેદા કયે થકાય છે.

એ રીતે, સ્વર્ગ ભલે સુખ ભોગવવા માટેનું કુલ સાધન હોય, પણ તે પુણ્યનું ભાગું ખલાસ કરી દેનારું ઘોઈ દુઃખદાયી છે.

સુખ-દુઃખ

સુખ ને દુઃખ સાથે જ રહે છે.

જે સુખ ભોગવે છે તેને દુઃખ પણ ભોગવવું પડે છે.

આજે ભલે દુઃખનો દાવાનળ સળગેલો હોય, કાલે સુખની શીતલવર્ષા વરસી જ છે.

—પૂ. ડાંગરેજી સદાશાસ્ત્ર

—: શ્રી રમણ મહર્ષિ :—

આજે જગત જેને ભગવાન રમણ મહર્ષિ તરીકે ઓળખે છે તેમનું મૂળનામ 'વેંકટરામન' હતું. તેમનો જન્મ ૩૦મી ડિસેમ્બર, ૧૮૭૮માં રામનાડ જિલ્લામાં તીરુચુઝીમાં થયો. એમના પિતાજીનું નામ સુંદરમુ આપ્પર હતું. તેઓ વકીલાત કરતા હતા. 'વેંકટરામન' બીજા નંબરનો પુત્ર હતા. નાની ઉંમરમાં એમને કોઈ કોઈ વાર સમાધિ લાગી જતી. જ્યેનારને લાગે કે એનું મંત્રજાપ કાર્યસિદ્ધિ થઈ ગયું છે. એ ખૂંટ જોવા બની બેસી રહેતા. ખરેખર તો એ પોતે એવી અવસ્થામાં પોતાના આત્મામાં આંતરદષ્ટિ નાંખતા હતા. પોતાના આત્માને ઓળખવા માટે પ્રયાસ કરતા હતા. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે પુસ્તકના માર્ગદર્શન વિના તેઓ આંતરમુખ બનતા. અરુણાચલ-તીરુવન્નામલઈના ભગવાન અરુણાચલેશ્વરમાં એમને અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી અને ઉંડી ભક્તિ હતી.

નાનપણમાં એમણે પોતાના પિતા જોયા. પિતાના અવસાન બાદ 'અરુણાચલ'ના દર્શન કરવાની એમની તીવ્રતા વધી. તેને માટે એ ખુબ વ્યાકુળ રહેવા લાગ્યા. એક દિવસ ઈ.સ. ૧૮૯૫માં જ્યારે એમની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી ત્યારે એમના એક સગા મદુરાઈમાં આવ્યા ત્યારે અરુણાચલ જવાની પોતાની ઉત્કંઠા છે એમ કહ્યું. પણ અરુણાચલ ક્યાં છે તેની જાણ નહીં. એટલે પેલા સગાએ કહ્યું કે અરુણાચલ તે જ તીરુવન્નામલઈ છે. એમનો નિર્ણય થઈ ગયો. કોઈ પણ વિચારે તીરુવન્નામલઈ જવું અને ભગવાન અરુણાચલેશ્વરના દર્શન કરી કૃતાર્થ થવું.

તા ૨૯મી ઓગસ્ટ, ૧૮૯૬ને દિવસે એમણે પોતાના ભાઈની સાથેની કીના પેસામાંથી ત્રણ રૂપિયા લીધા અને તીરુવન્નામલઈની તીર્થયાત્રાએ એમણે પ્રવાસ કર્યું. એક ચિટ્ટી લખી ઘરમાં મૂકી હતી કે પોતે પરમ પિતાની જોડમાં જઈ રહ્યા છે, એની કોઈએ તપાસ કરવી નહિ અને પેલાને વ્યથ વ્યથ કરવો નહિ. ત્રણ રૂપિયામાં તીરુવન્નામલઈ તો જઈ શકાય નહિ. આગળથીના ભાડા માટે એ રકમ ઓછી હતી એટલે પોતાના કાનની બુટ્ટીઓ એમણે રસ્તામાં વેચી નાખી અને તીરુવન્નામલઈ પહોંચ્યા. મંદિરમાં ભગવાનના દર્શન કરી આનંદ પામ્યા. જે કંઈ લોભ પેલા બચ્યા હતા તે પ્રભુને ભેટ પરી લીધા.

મંદિરમાં પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું, "હે પ્રભુ, હે પિતા, તમારી આજ્ઞાથીજ હું તમારી સાથે ઉપસ્થિત થઈ છું."

એમણે સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કર્યો હતો. માત્ર એક કીપીન પહેવું હતું. આ પુવાનને જોઈ લોકોએ કનુલલ અનુભવ્યું. પોતે મીનપ્રત ધાળતા. કંઈ બોલે નહિ એટલે ઊંકરાઓએ એમની મરડી કરવા માંડી, ઊંકરાઓનું તોફાન વધ્યું. આ પીડામાંથી બચવા માટે પાતાળવિંદમ્ નામના અધારા અને ભવાનક

ભોજનમાં આશ્રય લીધો. અહિં એમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી. એમને શરીરનું બિલકુલ પણ ભાન ન હતું. અનેક છવળનુંઓએ એમના શરીરને ફોલી ખાધું હતું. તેમાંથી લોહી અને પરું નીકળતાં હતાં. પરંતુ એની કોઈ પીડા એમને ન હતી. એમણે ઈશ્વરનો સાચાત્મક અનુભવો હતો. આવી સ્થિતિમાં ભોજનની બધાર આવ્યા અને લોકોએ એમને જોયા ત્યારે એમનું દિલ દ્રવ્યો ગયું. બધા એમની તપશ્ચર્યાથી પ્રભાવિત થયા અને એમને આદરની લાગણીથી જોવા લાગ્યા. કેટલાક ભાવિક ભક્તજનો અને સાધુઓએ એમની સેવા કરવા માંડી. પોતે જ્યાં જતા ત્યાં એમના સેવકો એમની સંભાળ લેતા. પછી એક આશ્રમ સ્થાપ્યો અને એમાં રહેવા લાગ્યા. અસંખ્ય સોકો આ મહાન સંતના દર્શન કરવા માટે ત્યાં આવવા લાગ્યા.

કોી રમણ મહર્ષિને પશુ યંખીઓ ઉપર પણ ખૂબ વધાણ હતું. ગાય, ખિસકોલી, વાંદરા, મોર વગેરે પશુપક્ષીઓને જોઈ એમનું મન આનંદિત બનતું. ખિસકોલીને મગફળીના દાણા પોતે ખવડાવતા.

એ તદ્દન બોણા બોલા હતા. કોઈ પણ પ્રશ્નનો જવાબ ટૂંકમાં જ આપતા. એ તદ્દન નિર્ભોલી, નિખાલસ, નરાધિમાની મહાત્મા હતા. પોતે તદ્દન સાદાઈથી રહેતા. તેઓ બાહ્યલોકમાં માનતા ન હતા, પોતાના આત્માનું નિરીક્ષણ કરવામાં એમનો વધુ સમય વ્યતીત થતો.

એક વાર એક ભકતે પૂછ્યું. “સ્વામીજી, આજ જુદે જુદે સ્વર્ગે ફરે છે તો ત્યાં ઉપદેશ આપવા માટે સભાઓ કેમ ભરતા નથી ?” “મહર્ષિએ જવાબ આપ્યો, “ભાઈ, સભામાં પર ચડીને આડંબરી રીઠીમાં ઉપદેશ આપવાનું મને પસંદ નથી. ઉપદેશનો અર્થ તો એ છે કે સાદાઈથી જ્ઞાનનો સંસર્ગ સાધવો.”

મહર્ષિમાં સમર્પિત હતી. એકવાર જ્ઞાનચર્ચામાં બેઠા હતા. ત્યાં બાસીમાંથી તડકો એમના શરીર પર પડતો હતો. ઘોરડામાં પણ સૂર્યકિરણો પડતાં હતાં. સ્વામીજીના શરીર પર તડકો પડે છે એ જોઈને એક ભકતે બાસીનો પડદો નીચો કર્યો. મહર્ષિએ ભાઈને કહ્યું કે “અહિં બેઠેલા સર્વે લોકોમાં અને મારી વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી. હું સ્વામીજી છું એમ સમજીને તમે બાસીનો પડદો નાંખ્યો એ રીતે તમે મને બધાથી જુદો પાડ્યો. તમે પસપાત કર્યો, હું પણ તમારામાંનાં એક છું.” એક ભકતને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપતાં એમણે કહ્યું “વાસનાનો ત્યાગ મનુષ્યને દેવ બનાવે છે ને વાસનાની ઈચ્છા દેવને મનુષ્ય બનાવે છે. સંયમ એ દેવનું લક્ષણ છે, વાસના મનુષ્યનું ! આસક્તિથી વાસના જન્યુત થાય છે અને તેમાંથી લોભ પેદા થાય છે. એને લીધે મનુષ્યનું પતન થાય છે.”

મહર્ષિ ખૂબ સહિષ્ણુ અને સમાયોચ હતાં. એકવાર એક જીડીમાંના ધપપુડાને અચાનક એમની જાંઘ ધસડાઈ. પરિણામે મધમાખીઓ એમની જાંઘને ચોટી પડી. અનેક મધમાખીઓના ડંખથી જાંઘ સૂઝી ગઈ. પછીજ વેદના ઘડી. એમણે એ દુઃખ સહન કર્યું. એમણે કહ્યું “લમણો ગુણ મધમાખીને કોણ ચીખવાડે ? અપરાધનું ફળ મળવા વગર રહે નહિ અને તે સહન કરવું જ સ્વર્થ.”

મહર્ષિ ગમે તેવી ઠંડી ઘેષ તેા પણ થયેર ખુલ્લું રાખતા. એક ભકતે કહ્યું, "સ્વામીજી, અમને ગરમ કોટ પહેાં છતાં ઠંડી થાને છે તેા તમે પણ થયેર પર કંઈ ઓઢતા યો તેા ?" જવાબમાં મહર્ષિ ને કહ્યું, "અમને ટાક યેની વાચા અને પગથાપ્તતા થય કોટ પહેરેલા છે."

એમના એક શિક્ષકભાઈ ભકત યના કીડુમિક દુખથી કંટાળી આપઘાત કરવા ઈચ્છતા યતા, સ્વામીજી પાસે આવ્યા. ચોતાને ઈસદે જણાવેા પતરાની બનાવતાં બનાવતાં મહર્ષિએ કહ્યું કે "આ પતરાની લોજન માટે ઉપયોગમાં લેવાયા પછીજ ફેંકી દેવાય. જીવનનું કાર્ય જ પૂર્ણ ન થાય તો સુખી એનો અર્થ લાગી શકાય નહિ." એ શિક્ષકે આપઘાત કરવાનું માર્ગ વાળ્યું કામુ કે એ સમજી ગયા કે જીવન જીવવા માટે ઘેષ છે અને જીવનના કાર્યો કરવાજ રહ્યાં !

માનવતાવાદી મહર્ષિ દયાના સાગર યતા. એકવાર વાંસ ઉપરથી ચોતાને રૂપાલ જેલવાથી તેના પર બાંધેલા ચક્રથીના માતામાંથી એક ઈંડુ નીચે પડ્યું. તેમાં તડ થયી. સાચીને ઉચકી લીધું અને બીના કપડામાં લપેટી પાછું માળામાં મૂક્યું અને એની દેખભાળ કરતા રહયા ચોડા દિવસ પછી ઈંડામાંથી બચ્ચુ બહાર આવ્યું. મહર્ષિને ખૂબ આનંદ થયો.

એકવાર ધર્મઘેલા અને ઘમંડી પાદરીઓ એમની પાસે આવ્યા. 'તમે ચેજ ભગવાનના દર્શન કરેા છેા એમ કહી અજ્ઞાન જનતાને છેતરેા છેા' એવો આલેષ કર્યો. 'તમે ભગવાનના દર્શન કરતા છેા તેા અમને તે બતાવેા' મહર્ષિએ એમને બીજે દિવસે આવવા જણાવ્યું અને કહ્યું કે "હું તમને મારા ભગવાનના દર્શન કરાવીશ" બીજે દિવસે ચેલા પાદરીઓ આવ્યા. એમને સાચે લઈ દૂરની એક ટુંપડીમાં લઈ ગયા ત્યાં સ્વામીએ રક્તપિત્તના રોગીને તેલ માલીશ કર્યું અને સ્નાન કરાવ્યા થા. જમાડીને બહાર આવ્યા. પેલાઓ આ દ્રશ્ય જોઈ વિસ્મિત થયા. મહર્ષિએ કહ્યું "મારા ભગવાનને જોયા અને એની પૂજા જોઈ ?" પેલા પાદરીઓ એમના ચરણમાં નમી પડયા. મહર્ષિની મહાનતાની અને માનવતાની એમને ખાતરી થઈ

તીરુવન્નામલઈમાં એમણે ચોડાં વર્ષો 'મીન', 'લેસગવ' અને "ઝંડી સમાધિ" વજેરમાં ગાળ્યા લોકોએ એમનામાં એક મહાન ચેાગી અને સંતના દર્શન કર્યો. એમની જ્ઞાતિ ધીમે ધીમે દેશ-પરદેશમાં પ્રસરવા લાગી. લોકો એમના દર્શને આવવા લાગ્યા. એમના ભકતો એમને ભગવાનનો અવતાર માનવા લાગ્યા. કોઈ એમને સિદ્ધ મહાત્મા માનવા લાગ્યા મહર્ષિ તરીકે લોકો એમને પૂજવા લાગ્યા.

એમણે તામિલ ભાષામાં આધ્યાત્મિક કાવ્યોની રચના કરી રસમય શૈલી, ઉચ્ચ વિચારો અને ભાવનાઓ એમના કાવ્યોને રમણીય બનાવે છે. એમના શિષ્યોને એમણે જે લેખપાઠ આપ્યા તે એમના ગ્રંથ "રમણ ગીતા"માં જ ચીત કરવામાં આવ્યા છે. એમના અન્ય ગ્રંથો "રમણ મહર્ષિ સાચે વાર્તાલાપ" 'ભગવાન સાચે પ્રતિદિન' અને "શ્રી રમણાજીમહાત્મી લખેલા પત્રો" એમના ધર્મોપદેશના સંગ્રહો છે મો રમણ મહર્ષિને

સંસ્કૃત, મલાયલમ અને તેલુગુ ભાષા થર પણ પ્રભુત્વ ધનું. “ઉપદેશ ઉડિયાર”ના એમના તામિલ કાવ્યોનું એમણે ઉપરની ભાષાઓમાં ભાષાંતર કર્યું છે.

એમની દિવ્યતાનો પ્રભાવ અસંખ્ય નરનારીઓ ઉપર પડ્યો અને એમના ઉપદેશોમાંથી એમણે પ્રેરણામૂલનું પાન કર્યું.

આજે પણ દેશ અને પરદેશમાં વસતા અસંખ્ય સ્ત્રી પુરુષો એમના જ્ઞાનના પ્રકાશને ઝીલી પોતાના જીવનપથને ત્યજીમથ મનાવવા પ્રવૃત્ત થઈ રહે છે. અનેકોના જીવન એમને ઉજાગર બનાવ્યા છે.

તારીખ ૧૪મી એપ્રિલ, ૧૯૫૦ને દિવસે એમનું મહાનિર્વાણ થયું. મૃત્યુપથે ત ભગવાન અંજલિયશ્વરના સાન્નિધ્યમાં જ પોતે રહ્યા. જે ટેકરી પર પોતે રહેતા હતા તે આજે પણ જ્યોતિર્લિંગ તરીકે પૂજ્ય છે.

ભોગ અને ભગવાન

પ્રભુએ માનવીને એવી બુદ્ધિ આપી છે કે તે વિવેકપૂર્ણક ભોજ પણ ભોગથી ઘટે ને ભક્તિમય જીવન ગાળીને ભગવાન પણ મેળવી શકે...માટે દુર્લભ માનવદેહને એજે જ્યા ન દેશો...વિવેકથી ભોગ ભલે ભોગવળે પરંતુ ભક્તિમય જીવન ગાળી ભગવાન પણ મેળવજો.

○

પ્રભુની આંખ હરખાથ

મંદિરમાં પ્રભુ યાચે જાઓ ત્યારે પ્રભુને ભાવનાની આંખથી જોજો ને વિચારજો કે મારો પ્રભુ મને જોઈ રહ્યો છે, માટે મારે એવા બનીને પ્રભુ યાચે આવવું જોઈએ કે મને જોતાં પ્રભુની આંખ હરખાઈ જાય.

—પૂ. ડોંગરેજી મહારાજ

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી

—: પૂણું પુરુષોત્તમ શ્રી સહજનંદ સ્વામી :—

વિશ્વના દેશોમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન ઘણું જ ઉચું અને અગ્રેય છે. આજના અર્વાચીન યુગની ઘણી રીતોમાં મૂળભૂત ફાળો પણ ભારતનો જ છે. ભારતે વિશ્વને ભૌતિક ક્ષેત્રે અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે અવરુનીય સહાય કરી છે. ભારત સંતો મહારથીઓની ભૂમિ છે. આજ દેશમાં સમકુલ્લુદીક અવતારોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. તેટલા માટે જ શાસ્ત્રો કહે છે :

હુર્લમો માનુષો દેહો । તત્રાપિ ભારતે ।

ભારતવર્ષમાં સમયે સમયે અધર્મનો નાશ કરવા અને સાધુ પુરુષોના ઘરણાંને દિવ્ય વિભૂતિઓનું અવતરણ થતું આવ્યું છે. ભારતવર્ષના લોકો ખરેખર બડભાગી છે. કારણ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અભય વચન આપ્યું છે કે :—

यदा यदा ही धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
परित्राणाय साधुनाम् विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मं संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे

જ્યારે જ્યારે પણ ધર્મની ગ્લાનિ થતી હશે અને અધર્મ તત્ત્વો વૃદ્ધિને પામતા હશે, ત્યારે સાધુ પુરુષની સહા, દુષ્ટ પુરુષોનો નાશ તથા ધર્મ સ્થાપન અર્થે આ પૃથ્વી ઉપર હું અવતાર લઉં છું.

આજથી ત્રણ વર્ષ પૂર્વે એટલે કે અગ્રાથી સદીના સમયની વાત છે. જે પવિત્ર વાતાવરણ ભારતમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના સમયમાં હતું તે જ તેમના અંતિમ દિવસોમાં તેમણે કલુષિત થતું ભૂપૃ. એટલેજ પાંડવોએ હિમાલય ગાળવા સ્વર્ગશિવલુ ક્યું અને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ચાદવાસ્થળી કરી, આ પૃથ્વી ઉપરથી ચિર વિદાય લીધી. જ્યારે આ અધર્મિક તત્ત્વોના મંડાણ થયા. વાગ-માગ તથા થકિત પ'થને અનુસરનારાઓએ આધ્યાત્મિક, સામાજિક, તથા રાજકીય બ'ધનથી મુકત થઈ બપ્ટાચાર ઘર કર્યો. મદ્યપાન, વ્યભિચારને અનુસરવા ગામડાની ભોળી પ્રજાને દુષ્ટદેશ આપી ગ્રેયો. શાસ્ત્રોના અવળા અર્થો કરીને ધર્મના બ'ધન કર્યા. મોસબસણને અર્થે વૈદિક યાગનો ત્યાગ કરી સિંસામય થયોની જરૂર પડી. સિંસામય થયો આરંભા. આમ આ અરાજકતા તથા અપવિત્રતા દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિને પામતી ગઈ.

મદ્યપાનના રસિક ગુરુઓએ મદ્યપાનથી જ કલ્યાણ બતાવ્યું :

પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા -
પીત્વા પતન્તિ મૃતલે ।

સત્યાય ચ પુનઃ પીત્વા
પુનઃ જન્મ ન વિષતે ॥

એટલે, મધ્યાહન એટલી ઘડ સુધી કરવું કે દેહનું બાન ભૂલી જવાય અને પુનઃ ઉપર લેણેય થઈને પડાય, ફરી ઉઠી સલામ અવસ્થામાં આવી ફરી પાન કરવું, આમ વારંવાર કરવાથી જીવને પુનર્જન્મનો અંત આવે છે.

તથા ફાંસીયાઓનો સંપ્રદાય ચાલતો જેમાં જુદા એક નાનો ડંખાચ મંત્રીને આપે તે ડંખાચ થઈ તેનો શિખ વેટમાનું ઓને જળા દાખીને લુટી થેતો. આમ એક ચિખે લગભગ ૭૦૦ નિર્દોષ જીવોની હત્યા કરેલી!

આવી રીતે ધર્મનો દ્વાસ થતો જોઈને, જે દિવ્ય અભિવ્યક્તિ મુન્યુલેક્ષના માનવીને આપેલ તેને અનુસરીને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સદ્ગુણનંદ સ્વામીએ (સ્વામિનરાયણ બ્રહ્મવાને) સં. ૧૮૩૭ રીત સુદ નવમીના મંગળ દિને એટલે કે રામનવમીના, શુભ દિવસે અરોધ્યાથી ચોંટી ફરે છપેયા ગામમાં ધર્મ અને જ્ઞાનમુક્ત ઐકાંતિક ધર્મના સ્થાપનને અર્થે અવતરણ કર્યું. તેમના પિતાનું નામ ધર્મદેવ અને માતાનું નામ ભક્તિમાતા હતું.

બાળકે પોતાની દિવ્ય ઔરવર્ણ શક્તિનું દર્શન ચાતાપિતા, મિત્રો તથા ગ્રામજનોને કરાવ્યું. કાળદત્ત જેવા અસુરોનો દરિદ્રપાત કરીને સંહાર કર્યો અને લેહોને બધ મુક્ત કર્યા. શ્રી ચાકડમુનિ તેમના ગામમાં પધાર્યા. બાળ ભગવાનની દિવ્ય પ્રતિભાના દર્શન કરી ભવિષ્ય ભાષ્યું કે આ બાળક બુદ્ધચરિતા જેવા વિદ્વાન તથા કાર્તિક સ્વામી જેવા તપસ્વી થશે. નામકરણ વિધિમાં પણ જણાવ્યું કે તેમના પ્રસંગમાં આવનાર અસંખ્ય મુમુક્ષુ જીવોની તેઓ મુક્તિ કરશે. માટે ‘હરિ’ નામથી ઓળખાશે. વાને રવામ છે. તે ‘કૃષ્ણ’ તરીકે પણ ઓળખાશે. અથવા ‘ધનરાયમ’ તરીકે ઓળખાશે અને હરિ અને કૃષ્ણ મળી હરિકૃષ્ણ નામથી પણ ઓળખાશે. આમ બાળભગવાનનું બાળપણનું નામ હરિકૃષ્ણ તથા ધનરાયમ હતું. સંજોગવદાત શ્રી ધર્મદેવ છપેયાથી અરોધ્યા રહેવા બધા, સાત વર્ષની ઉંમરે પિતાશ્રી ધર્મદેવે બાળભગવાનના ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા. પિતાશ્રી પાસે બાળપણમાંજ બધા શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કર્યો અને ભદ્રશ્રુત થયા. એક સમયે બનારસમાં શાસ્ત્રીઓનો યર્ષા સમારંભ હતો જેમાં શીધમદિવને મધ્યસ્થ તરીકે સંમેલે તેમાં બાળપ્રભુ શ્રી ધનનરયાને દ્વંત અને અદ્વંત મતનું ખંડન કરતા વિશિષ્ટદ્વંત મતનું પ્રતિષ્ઠાદન કર્યું. નિત્યક્રમમાં નિત્ય સૂરોદય પહેલાં ઉઠી, તેઓ સપ્ત નદીમાં સ્નાનવિધિ પતાવીને બધા મંદિરોમાં દર્શન કરી, જનુમાન જાદીમાં બેસીને કવામૃતનું પાવ કરતા અને આ જગતથી સદાય ઉદ્દેશ રહેતા. હંમેશા ચનમાં તે એક જ અનુસંધાન રહેવું કે જગતના મુકુટ જીવોને શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રદાન કરી, અધર્મના પાશમાંથી મુક્ત કરીને પોતાના અવિચળ અઘરપામના વાસી કરવા; તે માટે

સદાચ યોગ્ય સમયની પ્રતિષ્ઠા કરતા, આમ કરતા તેઓ અગિયાર વર્ષના યુવા અને જે સુવર્ણ સમયની પ્રતિષ્ઠા અને ઝંખના હતી તે આવી. માતાપિતાનો અજ્ઞરવાસ ઘરો અને સં. ૧૮૪૮ના અષાઠ સુદ દશમની મંગળ પ્રભાતે પોતાના દિવ્ય ધ્યેયને સાકાર બનાવવા એક જ કોષીનભર અડવાણે પડે અગાધાથી મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું. મૂડીમાં સર્વશાસ્ત્રના સારભૂત એક ગુટકો, પાણી પીવા કમંડલું, પાણી ગળવા કપડાનું ચરણ અને હાથમાં પલાશકંડ માત્ર જ હતી.

તપથી કૃષ્ણ બનેલ દેહ અને બ્રહ્મચર્યની દિવ્ય આભાઓ મુખાવિંદ પર જોતા, યોગ અને જ્ઞાનના અનુભવી ધનરાય લોકોને શિવજી જેવા લાગતા અને તેથી વનવિચરણ કાળમાં નિલકંઠવણી તરીકે તેઓ ઓળખાયા. સાત વર્ષના વનવિચરણ કાળ દરમિયાન શ્રી નિલકંઠવણીએ ઉત્તરથી પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ એમ ભારતભરમાં મોટા ભાગના તીર્થસ્ત્રોત, મઠો અને યાત્રાધામોની મુલાકાત લીધી. ધર્મ ગુરુઓની ચીતભાત વર્તન અને ભોળી જનતાની અજ્ઞાનતાનું તેમણે દર્શન કર્યું. તે સાથે જ માનસિક સંકલ્પ દૃઢ કર્યો કે આ બધાના ઉપાયમાં જ્ઞાન અને ભક્તિપુરક એકાંતિક ધર્મની સ્થાપના કરવી. વનવિચરણ દરમિયાન ઉત્તરમાં શ્વેતગિરિમાં કાળભરવ સાથે અને ત બુતોનો નાશ કર્યો; ચૌગીઓ તથા નાગરો મોઢા કર્યો; હિમાલયમાં પ્રવેશ કરી પુલહાશ્રમમાં ભરતજીએ જે જગ્યાએ ગંડરી નદીને કિનારે તપ કરેલ ત્યાં આકરું તપ છ માસ સુધી કર્યું અને સૂર્યનારાયણનો સાક્ષાત્કાર પામ્યા. આગળ જતાં ચોપાળ યોગી પાસે રહી અષ્ટાંગયોગ એક જ વર્ષમાં સિદ્ધ કર્યો; પિંબક જેવા તાંત્રિક વિદ્વાનના જ્ઞાતાનો ચરાભવ કર્યો. આમ ભૂખ, તરસ, ટાક, તડકો તથા દુષ્ટ પુરુષોના અપમાન સહન કરતા નિલકંઠ સં. ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદ ૬ને દિને સોરાષ્ટ્રમાં લોજ ગામમાં ઉલ્લસજીના અવતાર જેવા શ્રી રામાનંદસ્વામીના આશ્રમમાં આવ્યા. અત્રે રામાનંદસ્વામીના અગ્રજશ્રેષ્ઠ શિષ્ય શ્રી મુકતાનંદસ્વામી સાથે જીવ, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ તથા ચરબ્રહ્મ એમ ચાર બનાદિ તત્ત્વોની સંતોષકારક માહિતી મેળવી. તપસવી દિવ્ય આકર્ષક મૂર્તિનું દર્શન કરતા શ્રી મુકતાનંદ સ્વામીએ આશ્રમમાં શેકાવા વિનવણી કરી અને જણાવ્યું કે આથી વિશેષ સંતોષકારક ઉત્તર ઉદ્ધવના અવતાર સમા અમારા ગુરુ શ્રી રામાનંદ સ્વામી આપણે. આશ્રમનું પવિત્ર વાતાવરણ જોતા તથા શ્રી રામાનંદ સ્વામીના દર્શનની પ્રતિષ્ઠા કરતા નિલકંઠ નવ માસ આશ્રમમાં રોકાયા. તે દરમિયાન સેવાનો આદ્ય સમજાવવા શ્રી નિલકંઠ આશ્રમમાં વાસીદુ કરતા, ગામમાં ભોળી લઈ માગવા જતા, બળતણ માટે છાણા લેવા, જતા અને સમય મળતાં રામાનંદસ્વામીના શિષ્યોને અષ્ટાંગયોગ તપ વગેરે શીખવતા. નવ માસ દરમિયાન ભાવિક ભક્તોને તથા સંતોને ઘણા દિવ્ય અનુભવો તેમણે કરાવ્યા ત્યાગીઓનો માર્ગ નિર્ભય બનાવવા બહેન ભાઈઓની સભા જુદી કરાવી. મંદિરની દિવાલમાં, બાજુમાં વાણીદના ઘરમાંથી દેવતાની લેવડદેવડ માટે જે ગોખડો હતો તે પુરાવતાં જણાવ્યું કે દિવાલમાં છિદ્ર નથી પણ ધર્મમાં છિદ્ર છે.

તેમનું પ્રથમ મિલન પીપલાણ ગામમાં રામાનંદ સ્વામી સાથે થયું. સં. ૧૮૫૭ના કાર્તિક સુદ એકાદશી (પ્રતોષિની એકાદશી) ના મુળ દિને લેણવી ઘીલા શ્રી રામાનંદ સ્વામીના વરદ હસ્તે તેમણે લીધી. રામાનંદસ્વામીએ નિલકંઠવણીના ગુણને અનુરૂપ નામ શ્રી સહજનંદ આપ્યું કારણ કે દરેકને તેમના દર્શન

માત્રથી સહજમાં આનંદ ઉપજતો. એક વર્ષ બાદ શ્રી રામાનંદ સ્વામીએ જોતપુરમાં પ્રત્યાધિની એકાદશીને દિવસેજ પામપુમ પૂર્વક ચત્તિવાંધ કંઈને શ્રી સહજનંદ સ્વામીને ધર્મપૂરા સોંપીને દિશાના વચનો કર્યા. અન્ન અનુવાપીએને શ્રી સહજનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેવાનું સૂચન કર્યું અને શ્રી સહજનંદ સ્વામીને વરદાન માંગવા જણાવ્યું ત્યારે ભક્તવન્ધવ, કચ્છાસાગર અને દવાસિન્ધુ એવા શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ ત્રુડુ રામાનંદ સ્વામી પાસે વરદાન માંગતા જણાવ્યું કે "તમારા કોઈ ભક્તને એક વીંછીનું દુખ થવાનું હોય તો તેને બદલે તે દુઃખ મને રૂંવાડે રૂંવાડે ભલે થાય પણ તમારા ભક્તને દુઃખ ન થાય, અને તમારા ભક્તના નસીબમાં રામધાત્ર ભક્ષા માંગવાનું લખ્યું હોય તો તે મને આવે, પણ તમારા ભક્તો અન્નવસ્ત્રે દુઃખી ન થાય," આમ ભક્ત જનના સુંબને અર્થે બે દિવસ વરદાન શ્રી રામાનંદ સ્વામી પાસેથી માગી લીધા.

એકવીસ વર્ષની ભર પુવાનીમાં શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ ધર્મપૂરા સંભાળી. ઐકાંતિક ધર્મના પ્રચારાર્થે એક જ રાતમાં ૫૦૦ મુમુક્ષુઓને પરમહંસોની દિશા ગામ કાલવાસીમાં આપી અને તેઓના માર્ગ નિર્વિદન બને તે માટે નિષ્કામ, નિર્લોભ, નિસ્વાદ, નિર્માન અને નિસ્નેહ એમ પંચવર્તમાન પાલન કરવાની આજ્ઞા કરી. સંત મંડળને ધાંધ-ધાંધના મંડળમાં ગામડે ગામડે ફરવા મોકલ્યા. તેમાં ગ્રામ જનતાને, કે જે વિપય, વ્યસન અને વેદેશમાં સપડાયેલ, તેમને સાચુ જ્ઞાન આપી મનુષ્ય જીવની દુર્લભતા સમજાવી, પવિત્ર, ધર્મપરાયણ જીવન જીવવા અગિયાર નિયમ સમજાવ્યા. નિનિનિરમવાણું જીવન જીવવા પ્રેર્ષા-અભિંશા, એક-પન્નીવ્રત, અભક્ષ્ય વસ્તુ ખાવી નહીં, મદ્યપાન નિષેધ, વિધવા સ્ત્રીનો સ્પર્શ નહીં કરવો, ચોરી ન કરવી, ખાદ્ય કષ્ટક કોઈને માથે ન ચમવવું, કોઈ દેવની નિંદા ન કરવી અને આશ્રમઘાત ન કરવો અને તે વિશે તો જણાવ્યું કે તીર્થને વિષે પણ આશ્રમઘાત ન કરવો.

સૌરાષ્ટ્રની સંતોની ભૂમિમાં, કોળી, બેરાઈ, મેથી જેવી શુદ્ધ વર્ણોની પ્રજામાં પોતાના સંતો દ્વારા શુદ્ધ જ્ઞાન આપી સમાજમાં તેમને બ્રાહ્મણ જેવું પવિત્ર જીવન જીવતા કરાવ્યા. તેના દ્રષ્ટાંત રૂપે લીમશી નજીક લીમશીમાં સગ્રામ નામનો વાઘડી ભક્ત હતો જેણે દુષ્કાળમાં પણ માર્ગમાં થઈને તોડો ભેંસે પણ તે ન લેતા તેના પર ધૂળ વાળી ત્યારે તેની પત્નીએ પુછ્યું "સ્ત્રીમાં તમે શું કરતા છતાં?" સગ્રામ કહે "એતો થાંદીનું ઘરેણું હતું તે કીચ મધારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે, થી વસ્તુ કોઈની લેવાય નહીં, તેમાં વિપરીત કાળમાં માતું મન તો ન હતું પણ કદાચ તાતું હશે માટે તેમ કર્યું." ત્યારે તેની પત્ની કહે "તમે તો તેને થાંદી જેઠ પણ હું તો પારકી વસ્તુને ધૂળ જ દેખું છું." માટે ધૂળ ઉપર ધૂળ શું વાળી?" આવે ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ વાઘડી જેવી કોમર્મ પ્રેરનાર સહજનંદ હતા. સૌરાષ્ટ્રની અમુક જાતિમાં બાળકી જન્મે ત્યારે તેના બરીબ માથાપ, કરિવાવરના ખર્ચને ન થયોથી શક્તા એટલે જન્મતાની સાથમાં જ દૂધપીની કરીને તેની હાનુ કરતા, તે કૂચીવાજ પણ તેમણે બંધ કરાવ્યો.

પ્રથમ સતી થવાનો ચીવાજ બંધ કરાવનાર શ્રી સમયોદય રોય બંગાળના હતા, તેવી જ રીતે ઓરાઝૂ ખાતે તે ચિવાજને સદાય માટે તિલાંજલી અપાવનાર પ્રથમ કોઈ હોય તો તે સ્વામી સહજનંદજી હતા. તેમણે યથાપાતથી અસંખ્ય પરિવારો નોંધારા થઈ દુઃખી થતા હતા તેમના વ્યસનો છોડાવીને સાચી શિક્ષા આપી સમાજમાં માનભરે જીવન જીવતા કર્યા.

ચોરી અને લૂંટફાટ કરી જીવન જીવનારા કાઠીયાવાડના કાઠીઓ કે જેને અંગ્રેજ સરકાર પણ મહાનુ કરી ન થકી તેને પ્રેમે વધ કરી માળા ફેરવતા કર્યા આ જયવંત સિધિની જાણ મુખઈના અંગ્રેજ સરકારના ગવર્નર સર જોન માલકમને થતાં રાજકોટમાં તેઓએ સ્વામી શ્રી સહજનંદજીને ભાલાવી તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત કરીને મહુમાન કયું. સ્વામી સહજનંદજીએ તેમને રાદગીરીમાં પોતાની કિન્દીમાં વખાણેલી નિષ્કાવધી 'શિક્ષાપત્રી' ભેટ આપી અને જયારે વર માગવા જણાવ્યું ત્યારે સર જોન માલકમે શિક્ષાપત્રી પોતાના થીરે ચઠાવતા કહ્યું કે મારે કોઈ ન જોઈએ પણ મારા દુરમનનું પણ ભણું કરજો."

ગુજરાતમાં વડતાલ ગામનો જોબન પગી રહેતો હતો. તેને માટે ઘણે દિવસે ભૂટ કરવી તે આદાન પાત હતી. વડતાલથી છેક પૂના તથા કાચી સુધી તે વૂંટ ચડાવતો. તેનું નામ સાંભળતા જ લોકો ઘરમાં પુરાઈ જતા, બાલકો કજીયા કરતા હોય તો ચાંત થઈ જતા; તેની આવી હાક હતી. તેને પણ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે પ્રેમથી વધ કરીને આદર્શ ગુહસ્થનું જીવન જીવતો કર્યો. આથી સમસ્ત ગુજરાતમાં વાત ફેલાઈ કે સ્વામી શ્રી સહજનંદજી ગધિકાની ગાય કરે છે. એટલે કે માણસના ભૌતિક દેહને જરા પણ હાનિ કર્યા વગર અમીયમ દરિયો વધ કરી તેમના અંતઃકર્મને જો કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, વગેરેના પરાભવ કરીને અંતઃકર્મનું પરિવર્તન કરે છે.

જે જોબનને કોઈની પણ માલિકીની વસ્તુ માલિકની નજર સામે લેતાં જોભ ન થતો તેને સ્વામી શ્રી સહજનંદજીનાં પ્રજ્ઞામાં આવ્યા બાદ એક વાર કોઈના ખેતરમાંથી માલિકની રજા વગર દાતણ લેવા મદદ ખૂબ જ પશ્ચાત્તાપ થયો, અને તે દાતણ તેના માલિકને પાછું આપીને માફી માંગીને શાંતિ અનુભવી. આવા તો આંતરિક પરિવર્તન ઘણાં જોનોના થયા હતા. આમ સ્વામી શ્રી સહજનંદજીએ નીચે મુજબના મતને અનુસર્યો :-

હણી ના પાપીને દ્વિગુણ બનશે પાપ જમના !

અથવા

"Hate sin, not sinner" (Jesus Christ)

ગુજરાત ભરમાં સ્વામી સહજનંદજીની આવી કિર્તીનાં જાન સાંભળતાં તે સમયના કલકત્તાના ખ્રિસ્તી મર્મના વરા બિશપ રેજનોલ્ડ હેમરને તેમનાં ગુજરાતના વિચરણ દરમિયાન મળવાની ઘણીજ ઉત્કંઠા જાતી. રોમનો તથા સ્વામી શ્રી સહજનંદજીનો પ્રથમ મેલાપ નરિવાદમાં દેસાઈ વાઙ્મય થયો, અને યોરી ઘણી ધાર્મિક ચર્ચા થયા બાદ તેઓએ પોતાની રોજનીલીમાં નીચે મુજબ લખ્યું :-

“But in moral grandeur, what a difference was there between his troop and mine ! Mine (troop of escorts) neither knew me nor cared for me, though they escorted me faithfully. The guards of Swami-Narayana were his own disciples and enthusiastic admirers, men who had voluntarily repaired to hear his lessons, who now took a pride in doing him honour, and who would cheerfully fight to the last drop of blood rather than suffer a fringe of his garment to be handled roughly.”

શ્રી દોપકીને જ્યારે જોયું કે સ્વામી સહજનંદના પ્રસંગમાં આવનાર દરેકને વિષય, વ્યસન અને વલેમમાંથી મુક્ત કરે છે ત્યારે તે જણાવે છે કે :

“Yet his message had a revolutionary effect on the personal lives and character of thousands of people in a very lawless period : ‘Members of martial and criminal tribes gave up meat and drink; they renounced the use of opium and tobacco, to both of which most of were them very much addicted.’”

આમ શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ માત્ર સામાજિક ઉત્થાન ન કરતાં આધ્યાત્મિક ઉત્થાનનું કાર્ય માત્ર ત્રીસ વર્ષના નાનકડા જાળમાં કમું. કારણ જ કનેવાલાલ મુનશીએ કહ્યું તે ખતું છે કે સ્વામી સહજનંદ ગુજરાતમાં આવ્યા ન હોત તો આજનું ગુજરાત સફાચારી ન હોત.

વચનામૃત : સ્વામી સહજનંદજીએ ત્રીસ વર્ષના કાર્યકાલ દરમ્યાન જે ઉપદેશ આપેલા તેને ‘વચનામૃત’માં સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યો છે.

શિક્ષાપત્રી : શીશુ મહારાજે પોતાના આશ્રિત જનો, આચાર્ય, ગૃહસ્થ, સંતો, સમ્રાટ અને વિધવા સ્ત્રીઓએ પાલવાના નિશ્ચયો સિદ્ધાપત્રી દ્વારા રજુ કર્યા છે. કુલ ૨૧૨ શ્લોકો દ્વારા આ નિશ્ચયોની રજુઆત કરી છે. ગૃહસ્થોએ સિદ્ધાપત્રી તથા સંતો, બ્રાહ્મચારીએ સિદ્ધાપત્રી ઉપરાંત ધર્મમૃત અને નિષ્કામયુદ્ધમાં આપવામાં આવેલા નિશ્ચયોનું વચાર્થ શાલન કરવાનું હોય છે.

સંતો : મુવાન એવા શ્રી સહજનંદ સ્વામીની પ્રતિભાથી બેંચાઇને કેટલાક મહિરો, મઠોના મહંતો, સંતો શ્રી સહજનંદ સ્વામીના આશ્રિત થયા હતા. તેમના ઘણા સંતો તો સહજનંદ સ્વામી કરતાં પણ મોટી ઉંમરના હતા. કેટલાક સંતો સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાનો હતા; કેટલાક કવિઓ અને મહાન ગવેશ પણ હતા. શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ ૫૦૦ સંતોને તપશ્ચર્યાની આકરી કસોટીમાંથી પસાર કર્યા હતા. તેઓ ૫૦૦ પરમહંસો તરીકે આજ પણ સત્સંગમાં જણીતા છે. અનાદિ મૂળ અતર શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી

તેઓના પરમ ભક્ત હતા.

મંદિરો : શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ સત્સંગની પુષ્ટિ માટે અમદાવાદ અને વડતાલ એમ જગ્યાએ બે ગાદી સ્થાપી, સમગ્ર સત્સંગ ઉપર દેખરેખ તથા દોરવણી આપવા માટે બંને ગાદીઓ માટે તેમણે આચાર્યની નિમણૂક કરી. ઉપાસનાની સ્થાપના માટે શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ આગવી કલાસુઝ દાખવી, અમદાવાદ, વડતાલ, બકડા, ભુજ (કચ્છ) વિગેરે સ્થળોએ સુંદર ભેટમુન કલા પુકત ભવ્ય મંદિરો બંધાવ્યા.

અમદાવાદ : સંવત્ ૧૮૮૬ના જેઠ સુદ દશમને શંભળવારે શ્રી સહજનંદસ્વામીએ માત્ર ૪૯ વર્ષની વયે સ્વધામગમન કર્યું.

શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ ૩૦ વર્ષના નાનકડા કાવંકાળમાં બળીરથ કાવં પુરું કર્યું. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિએ પુકત એવા ઔકોતિક ધર્મનું પૃથ્વી પર સ્થાપન કર્યું. ૨૦ લાખ સંસ્કૃતીઓને પોતાના આશ્રીન કરી, પોતાના પૂર્ણ પુરુષોત્તમચણ્ડાની નિષ્ઠા કરાવી. ભક્તો સહિત ભજવાતની મુજબ ઉપાસના અને પોતે ગુણાતીત સંત દ્વારા આ પૃથ્વી પર સદાય પ્રગટ જ છે. એ રહસ્ય સમજાવું. મંદિરો અને યાત્રો રચ્યા. કોઈ પણ ધર્મ કે જાતિભેદભાવ રાખ્યા વિના પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સહજનંદસ્વામીએ સૌને અપનાવ્યા.

તેમના સામાજિક અને આધ્યાત્મિક સુધારાએ ગુજરાતને ઉજળું કર્યું. ૧

આરવાદ

મંદિરની મુર્તિમાં જેવી ભાવનાથી પ્રભુનો દર્શન કરીએ છીએ, તેવી રૂપી ભાવનાથી પ્રવેશમાં પણ પ્રભુનો દર્શન કરવાની ભાવના કેળવીએ તો હૃદય અનેકી શાંતિ અને આનંદનો આરવાદ અનુભવે.

પૂ. ડૉંગરેજી મહારાજ

—: સ્વામી વિવેકાનંદ :—

એક યુવાન ઘણા ભક્તો, સાધુઓ અને સંતોને મળીને એક પ્રશ્ન પૂછતો, “મહાશય, તમે ઈશ્વરને જોયા ?” પણ કોઈ એના મનનું સમાધાન કરી શકતું નહિ. ઈશ્વરને જોયા હોય તો હકારમાં જવાબ આપે ને ? કોઈએ ઈશ્વરને જોયા ન હતા. પરંતુ આ જણાણ યુવાનની જોડી ઈશ્વરને જોવા ઘોષ એવા સંતની બોલ ચાલુ જ હતી. એક દિવસ એક ભક્તે એને કહ્યું કે “તું” દક્ષિણેશ્વર જ. ત્યાં એક મહાન સંત છે. તે કદાચ તારી જણાસા સંતોથી થકશે.” તે જાણ સંત બીજા કોઈ નહિ પણ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ હતા. એ યુવાન દક્ષિણેશ્વર પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસને વિનમ્ર ભાવે વદન કરી, સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો, “ભગવાનને તમે જોયા છે ?”

આ પ્રશ્ન સાંભળી સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ હસ્યા. અને તદ્વન સરજ ભાવે જવાબ આપ્યો, “હા, મેં ઈશ્વરને જોયા છે. મેં તો એમને સ્પષ્ટ રીતે જોયા છે. અને તારે ઈશ્વરને જોવા છે ? તો મારા કબા ધ્રુવો તું ચાલ. તને પણ ઈશ્વરનું દર્શન થશે.”

યુવાનના મનનું સમાધાન થયું. એ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસનો અનન્ય ભક્ત અને શિષ્ય બની રહ્યો. એણે ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર કર્યો અને હિંદુધર્મનો પ્રખર પુરસ્કર્તા અને પુનરુદ્ધારક બની.

એ યુવક હતો નરેન્દ્ર દત્ત. અને એજ આપણા સ્વામી વિવેકાનંદ.

એમનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૬૩ની ૧૨મી જાન્યુઆરીને દિવસે કલકત્તામાં થયો. એમના પિતાનું નામ વિશ્વનાથ હતું. તેઓ કલકત્તામાં વકીલાત કરતા હતા. એમની માતાનું નામ ભુવનેશ્વરી દેવી હતું. બંને ખૂબ ઉદાર સ્વભાવના હતા. શ્રી ચંદ્ર ભગવાનની કૃપાથી નરેન્દ્રનો જન્મ થયો હતો એટલે ભુવનેશ્વરી દેવી એમને વિશ્વેશ્વર કહેતા. એમને મે થોડી બહેનો હતી

નાનપણથીજ એમને રામાયણ, મહાભારત અને કથાઓ સાંભળવામાં રસ પડતો. એ પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે નિયાળમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. એ નિયાળનું નામ “મેટ્રોપોલિટન ઇન્સ્ટિટ્યુટ” હતું. બીજા બાળકોની જેમ નરેન્દ્ર પણ તોફાની હતો. પણ એ નિર્ભય પણ તેટલો જ હતો. એમની ઉંમર ૩ વર્ષની હતી ત્યારે એક બનાવ બન્યો. રસ્તામાં એક નાનો છોકરો પડી ગયો, સામેથી એક ઘોડાચારી ખૂબ વેગથી આવતી હતી નરેન્દ્રે ધડીત્રા પણ ચિત્તે બિના ચેચા છોકરાના પગ પકડી તેને ખેંચી લીધો અને ગાડી પસાર થઈ ગઈ. એની નિર્ભયતા જોઈ લોકોને આશ્ચર્ય થયું અને આનંદ પણ થયો એક બીજા દાખલો પણ છે. જાડપર ચઢી તોફાન નીકળે એટલા માટે બગીચાના એક વૃક્ષ સાથે કાનું કે “જાડમાં બ્રહ્માસત્ય રહે છે. જાડપર ચઢે તેની યોગ જ થાય નીમિ છે. જાડપર ચઢતું નહિ.” પરંતુ નરેન્દ્ર એમ

કંઈ ડરી જાય એવો ન હતો. એ તો સમજી જ ગયો હતો કે પોતે ઝાડ ઉપર નહિ ચઢે એવા ઈરાદાથીજ બીજાવવા માટે પેલા વૃક્ષે આ વાત કહી હતી. એટલે વૃક્ષના જવા પછી પાછા ઝાડપર ચઢી રમવાનું થરૂં થયું. પોતાના મિત્રને પણ ગભરાવાની જરૂર નથી એમ સમજાવ્યું હતું. નરેન્દ્ર ભણવામાં એક સામાન્ય વિદ્યાર્થી હતો. તે રોજ અખાણમાં કચરત કરતો. જીજ્ઞાસુવૃત્તિને લીધે એ મોટાએને વિવિધ પ્રશ્નો પૂછતો. એણે ઈસ ૧૮૭૯માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી અને પછી “જનરલ એરેમ્બલી” નામની કોલેજમાં દાખલ થયો. કોલેજમાં સૌ કોઈનો એ માનીતો હતો. કોલેજના દરેક મેળાવડામાં એ મોખરે રહેતો. એને વાંચવાનો ખૂબ શોખ હતો. સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાચન એને ઘણું ગમતું. દર્શન શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનનો એણે અભ્યાસ કર્યો. ડૉ. જોનેન્ડ્રનાથ એના સહાધ્યાયી હતા. ઈશ્વરની શોધમાં એનું મન લાગ્યું એટલે બ્રહ્મોસમાજમાં જોડાયા અને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના ઉપદેશ પ્રમાણે ઈશ્વર સાધનામાં પોતાનું મન પરીવ્યું.

એમની ઈશ્વરની ખોજ હવે થરૂં થઈ. “મહાશય તમે ઈશ્વરને જોયા છે?” આવો પ્રશ્ન જુદા જુદા ધર્મપંથોના ધર્મગુરુઓને એ પૂછતો. એ કહેતા, “જો એક માણસ પણ મને એમ કહે કે મેં ઈશ્વર જોયો છે, તો હું માનું કે ઈશ્વર છે.” મનમાં ઉદ્બલવેલા આવો ઈશ્વર વિષેનો સંશય, ઉપર કહી ગયા તેમ, સ્વામી શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે દૂર કર્યો અને મનનું સહાધ્યાય થતાં ગુરુએ શીંથિલા માર્ગે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગુરુએ કહ્યું હતું કે “ઈશ્વરના દર્શન કરવા શોખ તો અનંત. અજ્ઞાન, ગરીબી અને ભૂખમરાથી સબડતા માનવ સમુદાયની સેવા કરવા માંડ ને દરિદ્રનારાયણનો ભક્ત બન. તારું કામ જોઈને ઈશ્વર ખુદ તને મળવા આવશે.” આ ઉપદેશના ફળસ્વરૂપ રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમની સ્થાપના થઈ જે આજે વિરાટ સ્વરૂપે પ્રવર્તે છે.

સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે “નરેન્દ્ર તો નાસપણ છે. તેનો દેહ, હૃદય, મન, પ્રાણ બધુંજ યુદ્ધ છે.”

પછી નરેન્દ્રના પિતા વિસ્વનાથનો દેહાંત થયો. ઘરની સ્થગ્ન જવાબદારી એના શિરે આવી પડી. વિધવા મા અને બે નાના ભાઈઓનું ભરણપોષણ કરવાનું હતું. બી. એ. થઈ ગયા હતા પણ નોકરી મળતી ન હતી. પૈસાની તંગી પડતી હતી, કુઃખથી તંગ આવી ગયા. કોઈની મદદતો સ્વીકારતા જ નહિ.

કુઃખથી કંટાળી ગુરુને પ્રાર્થના કરી, “આપ મારા વતી આ કાલીને પ્રાર્થના કરો, જેથી મારાં કુઃખ ટળે !” રામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો, “નું તારી મેલેજ મા કાલી પાસે જ અને જો માંગણું હોય તે માગી લે. મા જરૂર તને તે આપશે.”

નરેન્દ્રનાથે મા કાલી પાસે સાષ્ટોજ દંડવત પ્રણામ કરી માગ્યું “મા ! તારાં દર્શન હંમેશા કરવા માટે મને જ્ઞાન અને ભક્તિ આપ !” ત્રણવાર આજ માંગણી કરી. પૈસાટા માંગવાનું મૂઝવું જ નહિ. ગુરુએ આશ્વાસન આપતા કહ્યું “જા, મા કાલીની કૃપાથી તને પૂરતા અન્નવસ્ત્ર મળી રહેશે.”

પછી એણે કાષ્ઠદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. કાષ્ઠદાની પરીક્ષાની ફી ભરવા જતા હતા તે નહિ ભરતાં, સીધા પોતાના ગુરુ સ્વામી સમક્ષે પરમહંસ પાસે ગયા. ગુરુ ચરમમાં બેસી ઈશ્વર સાધના કરવા લાગ્યા. પાર્મિક પુસ્તકોનો ખુબ ચિવટથી અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. ઈશ્વરના દર્શન કરવાની ભગ્ન લાગી હતી. ઈશ્વરદર્શન વિના જીંદગી નફામી લાગતી હતી. પોતાના મિત્રને એણે કહ્યું હતું, “ભગ્ન કરી અર્ચન કરવો, પૈસા કમાઈ મઝા ઉડાવવો, એવા નાના કામ માટે હું જન્મ્યો નથી. સંન્યાસી થઈ જાવના કલ્યાણ માટે હું પ્રાણ પાવઈશ.” એણે સંન્યાસ ગ્રંથ કર્યો અને ગુરુએ એને વિવેકાનંદ નામ આપ્યું. બીજા ચતુ ક્રેટલાક અંગ્રેજી ભણીશ મુલાને સંન્યાસી થયા હતા. તેઓ બધા સ્વામી વિવેકાનંદ સાથે વચ્ચનગર યત્રમાં રહેતા હતા. સ્વામીજી નવા સંન્યાસીઓને લોકોની ટીકાથી નહિ હરવા માટે સમજાવતા. તેઓ કહેતા, “કામ અને કાંચન પાછળ ભટકનારાઓ ગમે તેમ બોલે, તે સાંભળીને સંન્યાસીએ પોતાના કર્મકાંડો પાછા હઠવું જોઈએ નહિ.”

સ્વામી સમક્ષે પરમહંસને ઈ.સ. ૧૮૮૬માં દેહવિલય થયા બાદ બધી જવાબદારી સ્વામી વિવેકાનંદના માથે આવી. ભગભગ બે વર્ષમાં તેમણે સર્વે શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કર્યો, મઠને વ્યવસ્થિત કર્યો. પછી એના કામચંદાવનને ભાર અન્ન ગુરુભાઈઓને સોંપી એમણે હિંદની મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંતના ક્રેટલાક જોવાલાયક રથો અને ધર્મસ્થાનો જોઈ, કાશી આવ્યા. શ્રી નૈવેળ સ્વામી, સ્વામી ભારતકાનંદ અને પંડિત ભુદેવ મુખોપાધ્યાય જેવા મહાન વિદ્વાનો અને ધર્મપૂરંધરોને મળ્યા. એમની સાથે સત્સંગ કર્યો.

કાશીથી પ્રયાગ, અંકોધ્યા, આગ્રા થઈ પંજાબના જુદા જુદા શહેરોમાં ફર્યા માફ, રજપૂતાનામાં અલ્લવર રાજ્યમાં આવ્યા. સ્વામીજી જ્યાં જતા જ્યાં તેમનો ખુબજ આદર સત્કાર થતો. બીજા માગીને જ ખાવાનો એમનો નિયમ હતો. અલ્લવરના દિવાન સાહેબ એમની વાણીથી ખુબ પ્રભાવિત થયા હતા. અલ્લવર નરેશ પશ્ચિમના રંગથી રંગાયેલા હતા. દિવાનજીએ કુનેડથી સ્વામીજી અને અલ્લવર નરેશની મુલાકાત જોઈ. નરેશને સદ્ગુણો વાગવાના છે એ વિષે દિવાનજીએ સ્વામીજીને ઈશારો કર્યો હતો. વાતથી દરમિયાન મધારાજએ કહ્યું, “સ્વામીજી, હિંદુધર્મના પથરના દેવદેવીઓને પૂજવાથી શું વળવાનું હતું?”

સ્વામીજીને સમજતો વાર ન લાગી કે ગોરા લોકોના સંગની અસર છે. એમણે અલ્લવર નરેશની છબી મંગાવી. છબી આવી. તે જાળીન પર મૂકી. પછી દિવાનજીને કહ્યું “આ છબી ઉપર પૂંકો.” નરેશ બધું જોઈ જ રહ્યા. દિવાનજી સ્તબ્ધ બની ઉભા રહ્યા. મધારાજની આંખ સામે એમની છબી પર પૂંકવાની કોની હિંમત થાયે? આમ મધારાજને સમજાવ્યું કે જેમ તમારી છબી ઉપર કોઈની પૂંકવાની હિંમત નથી કારણકે તમારે પ્રત્યે આદર છે તેમ હિંદુઓ પથરની દેવદેવીઓ ઉપર આવેજ ભાવ રાખે છે. મધારાજની આંખ ખુલી. સ્વામીજી અલ્લવરથી જયપુર થઈ રજપૂતાનાનાં અને જુજરાતનાં તીવરથાનોમાં ફરી અમદાવાદ આવ્યા. પછી વડવાણ થઈ લીંબડી આવ્યા. લીંબડીના કાકોર સાહેબ એમના શિષ્ય બન્યા. જ્યાંથી ભાવનગર, શિયોર, જૂનાગઢ, જૂજ, વેરાવળ, સોમનાથ પાટણ થઈ ચોરખંદર આવ્યા. ચોરખંદરમાં પંડિત કીપુત થકર પાંડુરજ

મળેદય પાસે એમણે વેદાંતનો અભ્યાસ કર્યો. પંડિતજીએ એમને કહ્યું હતું કે "આ દેશમાં આપની બહુ કિંમત થશે નહિ. આપ મુરોષ કે અમેરિકા જાઓ, તો ત્યાં જાણની ખરેખરી કિંમત અંજાશે." પોરબંદરથી સ્વામીજી દ્વારકા આવ્યા. પછી માંડવી, બુજ, પાલીતાણા વર્ષ વડોદરા આવ્યા. ત્યાંથી ખંડવા વર્ષ મુંબઈ જેતુ અને પૂના ગયા પૂનામાં સ્વામીજી લોકશાસ્ત્ર તિલક સાથે યોગ દિવસ રહ્યા. પછી મહેસુરના રાજના મહેમાન બન્યા. મહારાજની લેટ નહિ સ્વીકારતાં, એવી સલાહ આપી કે જરીબોને મફત બહાવવા માટે તમારા રાજ્યમાં વ્યવસ્થા કરો. રાજ્યએ તે મુજબ કયું. મહેસુરમાં રાજેશ્વર આવ્યા અને દર્શન કરી. કન્યાકુમારી ઉપડી ગયા. આમ કારમીરથી કન્યાકુમારીની યોમની ત્રણ વર્ષની મુસાફરીના અંત આવ્યા. આખા દેશમાં ફરી જી અનુપવ મેળવ્યો તેના ઉપરથી સ્વામીજીએ નિશ્ચય કર્યો કે "મારી માનુષ્યમની ઉન્નતિ માટે અને જાણી જાણીનાં દુખ દૂર કરવા માટે હું પ્રયત્ન કરીશ."

એમના મજબૂત આ વિચાર થાવતા હતા તે અરસામાં અમેરિકાના શિકાગો શહેરમાં સર્વધર્મ પરિષદ મળવાની હતી. હિંદુધર્મને એમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યો હતો કારણ કે આપણામાં જે માણસ દરિયાં યોગ્યતા, તેના બહિષ્કાર કરવામાં આવતા. સ્વામીજીને એમના શિષ્યોએ તેમજ અન્ય ધર્મિક લોકોએ શિકાગો જવાનો આગ્રહ કર્યો. અને સ્વામીજી મુંબઈ ખંદેરી અમેરિકા જવા માટે તા. ૩૧મી મે, ૧૮૯૩ને દિવસે ઉપડ્યા.

શિકાગોમાં સ્વામીજી આવ્યા. જે કંઈ પેશા હતો તે પૂછ થવા. શિકાગો છોડી વામકામાં જવાનો વિચાર કર્યો. પછી એક ડોસીમા મળ્યાં. તે સ્વામીજીને પોતાને ઘેર બેસ્ટનમાં લઈ ગયાં, ત્યાં એક વિદ્વાન અધ્યાપક સાથે એમની મુલાકાત વર્ષ. સ્વામીજીની વાતચીત ઉપરથી એ અધ્યાપકને લાગ્યું કે ધર્મપરિષદમાં સ્વામીજીએ બોલવું જ જોઈએ. અને એ ધર્મસભામાં બોલવા માટે એમણે આગ્રહ કર્યો. પણ પરિષદના વ્યવસ્થાપકોએ સ્વામીજીને બોલવા દેવાની ના પાડી હતી કારણ કે એ પોતે કોઈ પણ ધર્મના પ્રતિનિધિ ન હતા. આ બાબત એમણે અધ્યાપકને જણાવી એટલે મંત્રી ઉપર એમણે ચિઠ્ઠી લખી સ્વામીજીને આપી. તેમણે ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું, "બધાનું જ્ઞાન ભેગું કરીએ, તો પણ આ માણસનું જ્ઞાન આપણાથી વધી જાય એવું છે. તેમને જરૂર પરિષદમાં બોલવા દેજો."

સ્વામી પિવેકાનંદ ફરી ચિઠ્ઠી લઈ શિકાગો આવ્યા. રહેવાને કોઈ સ્થાન ન હતું. રાત રહેઘને મુજબી. સવારે રસ્તામાં બેસી પ્રભુને શાદ કરવા લાગ્યા. એક કીમત સ્ત્રીએ પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો.

પછી ધર્મપરિષદ શરૂ થઈ. સ્વામીજી તેમાં ગયા. સૌથી નાના હતા. માત્ર ત્રીસ વર્ષનાજ હતા. મોટા પંડિતો અને વક્તાઓ તે એમ માનતા કે આ પુવાન શું બાપણ આજવાનો છે ? સ્વામીજીનો વારો આવ્યો. બોલવા ઉભા થયા. પ્રથમ સંબોધન કર્યું. "વહાવા અમેરિકન બાઈબેલ અને બહેનો!" આનું સંબોધન એમની પહેલાના કોઈ પણ વક્તાએ કર્યું ન હતું. કોલાઓ ખૂબજ પ્રભાવિત થયા. એમનું બાપણ શાંતિથી સાંભળ્યું અને અંતે સ્વામીજીને તાળીઓના ગડગડટથી સન્માન્યા. સ્વામીજીના બાપણથી એમને ધણીજ

આનંદ થયો, ખુબજ રસ પડ્યો. બીજે દિવસે પણ સ્વામીજીએ બાપુ કહ્યું. આખી દુનિયામાં સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ પ્રખ્યાત થઈ ગયું. પોતાના બાપુમાં એમણે હિંદુ ધર્મ જ સારો છે, શોધ છે એમ યોગેને સમજાવ્યું. તેમનો જમ દૂર કર્યો. દરેક વર્તમાનપત્રમાં એમની પ્રશંસા થવા લાગી. પછી જુદે જુદે સ્થળે ફરી એમણે હિંદુ ધર્મની મહાનતા યોગેને સમજાવ્યો. ઘણાં અમેરિકનો એમના વિચારો બન્યા. બે વર્ષ સુધી અમેરિકામાં ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરીને સ્વામીજી ઈંગ્લેંડ આવ્યા. અહિં મીસ માગરિટ નોખલ સાથે પરિચય થયો. સ્વામીજીના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈ એમણે હિંદુ ધર્મ અંગીકાર કર્યો. સ્વામીજીના વિચારો બનાં અને એમનું નામ “ભગિની વિવેદિતા” રાખવામાં આવ્યું.

અંગ્રેજી વિદ્વાન પ્રોફેસર થેક્સ મુકરને મળવા માટે સ્વામીજી ઓક્સફર્ડ ગયા. મળીને બંનેને ખુબ આનંદ થયો. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી જુદા જુદા સ્થળોમાં ફરી હિંદુ ધર્મની મહત્તા યોગેને સમજાવી. એ દરમિયાન એમની તબિયત બગડી. એટલે સ્વીટ્ઝરલેંડ ઇલાઈર માટે ગયા. ત્યાંથી ઈટલી, ફ્રાંસ અને જર્મનીમાં ફરી પાછા ઈંગ્લેંડ આવ્યા. જર્મનીના પ્રસિદ્ધ વેદાંતના પંડિત પ્રોફેસર પોલ કપુચ સાથે પણ એમની મુલાકાત થઈ હતી. ત્યાં એમની અલોક્તિ વાદજ્ઞકિતનો પરચો બતાવ્યો હતો. પ્રોફેસર સાહેબ બહારથી આવ્યા. જોયું તો સ્વામીજી ઘણી ઝડપથી ચોપડીના પાના ઉઘાડતા હતા. પ્રોફેસર સાહેબને સ્વામીજી ચોપડી વાંચે છે કે માત્ર પાના જ ઉઘાડા છે એવો સંશય થયો અને એમણે ચીધા પ્રશ્ન કર્યો. “તમે ચોપડી વાંચો છો કે પાનાજ ફેરવો છો ?” સ્વામીજીએ કહ્યું. “મેં પુસ્તક બરાબર વાંચ્યું છે. પરીક્ષા કરવી યોગ્ય તો જામે તે પાના પરના લખાણ વિશે પૂછી.” પ્રોફેસરે જુદા જુદા પાના પરથી પૂછ્યું. સ્વામીજી કડકઘટ બધું બોલી ગયા. અને એમને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા.

ચાર વર્ષ સુધી સ્વામીજી મુરોપ અને અમેરિકા હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર કરી હિંદ પાછા ફર્યા. સ્વીટ્ઝરલેંડ પ્રથમ કોલેજો બંધારે ઉતર્યા. અપૂર્વ સ્વાગત યોગેએ કહ્યું. ઉપદેશમાં સ્વામીજીએ કહ્યું “તમે કદીયે તમારો ધર્મ ઊડયો નહિ. હંમેશા ધર્મની રક્ષા કરો.” કોલેજોથી રામનદ આવ્યા. સ્વામીજીએ પ્રથમ ધજાનું જ્યાં મૂક્યું ત્યાં રામનદના રાજસાહેબે એક સ્મૃતિસ્થંભ ઊભો કરાવ્યો. પછી સ્વામીજી મદ્રાસ આવ્યા. ત્યાં મદ્રાસ ઘાઉંકોર્ટના ન્યાયાધીશ નામદાર સુબ્રહ્મણ્ય આચરના નેતૃત્વ હેઠળ તેમને અનન્ન માન આપવામાં આવ્યું. સ્વામીજીએ એમના ઉપદેશમાં જણાવ્યું કે આપણી આજની કલ્પવૃક્ષીમાં ધર્મને સ્થાન આપવું જોઈએ.

મદ્રાસથી સ્વામીજી પોતાની જન્મભૂમિ કલકત્તામાં આવ્યા. અહિં પણ અપૂર્વ માન એમને આપવામાં આવ્યું. સર રાધાકાંતને ઘેર મોટી સ્વાગત સભા થઈ. માનવત્ર રાજ્ય વિજયકૃષ્ણ દેવે વાંચ્યું. જ્વાબમાં સ્વામીજીએ કહ્યું. “જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મોટી છે.” આ ઉપદેશમાં આપણે સ્વામી વિવેકાનંદનો સ્વદેશપ્રેમ જોઈ શકીએ છીએ. દેશકામ કરવા માટે તેઓ યુવકોને હંમેશા પ્રોત્સાહન આપતા. ઇશ્વરને માનવજાતિના કલ્યાણ માટે હંમેશા જત્રત રહેવાનો બોધ આપતા.

દરિદ્રનારાયણની સેવા માટે “શ્રી રામકૃષ્ણ મીશન”ની સ્થાપના કરવામાં આવી. કલકત્તાથી થોડે દૂર ગંગાને પશ્ચિમ કિનારે સંન્યાસીઓ માટે સ્વામીજીએ “જેતુર મઠ”ની સ્થાપના કરી.

મુરશિદાબાદના દુઃખગ્રસ્ત લોકોને બની શકે તેટલી મદદ કરી, નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં અલમોડાથી સ્વામીજી મુરશિદાબાદ આવ્યા હતા. કલકત્તામાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યા અને મોટી સંખ્યામાં લોકો મરવા લાગ્યા ત્યારે પણ ખરાબ તબિયત સેવા છતાં જાગિની નિવેદિતા અને અન્ય સંન્યાસીઓ સાથે પ્લેગમાં સ્વપ્લેગેલા લોકોની સેવાનું જાગીરથ કાર્ય ઉપાડયું. આ કાર્ય માટે પુષ્કળ પૈસા જોઈએ. શિષ્યે કહ્યું, “સ્વામીજી, આપણી પાસે આ કાર્ય કરવા માટે જરૂરી પૈસા નથી.” સ્વામીજીએ કહ્યું, “આપણે જેતુર મઠની જગ્યા પૈથી નાંખીયું અને તેના જે નાણાં આવે તેમાંથી સેવાનું કાર્ય કરીશું.” લોકોને સ્વામીજીના આ નિશ્ચયની જાણ થઈ. ઉદાર હૃદયના અનેક શ્રીમંતોએ જેતલું ખત દાનમાં આપી શકાય તેટલું આપ્યું. લાંબો સમય એકઠા થયા, તેમાંથી લોકોની સેવાનું કાર્ય ઘણી જાણી રીતે પાર પડ્યું. “જેતુર મઠ” સેવાની વાત બાપુએ રહી,

દેશના ગરીબ અને સામાન્ય લોકો થી રીતે સુખી થઈ શકે તેવી વિંતામાંજ સ્વામી હંમેશા રહેતા. “હિતવાદી” પત્રના તંત્રી પંડિતજી સખારામ ભણેલ દેઉસ્કર સ્વામીની ધાર્મિક વિષયો પર ચર્ચા સાંભળવા આવ્યા હતા તેમની સાથે દેશની પરિસ્થિતિ વિષે જ વાતો કરી. અને સ્વામીજીએ સમજાવ્યું કે “મહાશય, આપણા દેશમાં એક ફૂતરું પણ બુખું ન રહેતું જોઈએ.” કહેવા વિચિત્ર એમનો દેશપ્રેમ !

ધર્મપ્રચાર માટે એમણે ફરીથી અમેરિકા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. જાગિની નિવેદિતા અને સ્વામી નૃસિંહાનંદ સાથે તા. ૨૦મી જૂન, ૧૮૯૯ને દિવસે અમેરિકા જવા માટે રવાના થયા. ન્યૂયૉર્ક પહોંચ્યા. મિસિસિગેટ એમને ઘેર લઈ ગયાં. તબિયત સાચી ચાલતી નહતી, એટલે દૂરના ગામડાના પોતાના મકાનમાં આરામ માટે લઈ ગયાં. થોડા દિવસ બાદ ન્યૂયૉર્કમાં યાજ્ઞા આવ્યા. શિકાગો અને કેલિફોર્નિયામાં ફર્યા. ધર્મપ્રચારને પ્રચાર કર્યો. “વેદાંત સોસાયટી”ઓની જુદા જુદા શાખેમાં સ્થાપના થઈ. પેરિસમાં ધર્મમિળામાં ધાન્ય રહેવા માટે એમને આમંત્રણ મળ્યું. સ્વામીજીએ પેરિસ જવાની તૈયારી કરી. સ્ટીમર ઉપર જ ફ્રેંચ ભાષા શીખી લીધી અને પેરિસની સભામાં ફ્રેંચ ભાષામાં જ ભાષણ કર્યું. એકઠા થયેલા પંડિતવર્ગે સ્વામીજીની અદ્ભુત રીતે પોતાના સિદ્ધાંતો રજુ કરવાની રીતના ખુબજ વખાણ કર્યા. અનેક વિદ્વાનો એમના મિત્ર બન્યા.

પેરિસથી બલ્ગેરિયા, ગ્રીસ, નૃજેસ્તાન વગેરે સ્થળોએ જઈ ધર્મને પ્રચાર કર્યો. ત્યાંના લોકોની વિશ્વાસિતા અને સ્વાર્થપણ જોઈ સ્વામીજીને દુઃખ થયું. એક દિવસ કોઈને કંઈ પણ કહ્યા વિના એકદમ હિંદુસ્તાન આવવા નીકળ્યા. દેશમાં જ્યાં જાય ત્યાં લોકોની ખૂબ ભીડ થતી હતી તેમાંથી બચવા માટે અંગ્રેજી કમના પોષાકમાં કલકત્તા આવ્યા અને સૌથી જેતુર મઠ પહોંચી ગયા, રસોડા પાસે આવીને ઉભા. સ્વામી પ્રેમાનંદે એમને ઓળખ્યા. એમના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. બીજા સંન્યાસીઓ પણ આવી લાગ્યા. રીતે સ્વામીજી સાથે બધા ખીચડી ખાવા બેઠા.

શ્રી રામકૃષ્ણ મઘીનના માથાવતી મઠના અધ્યક્ષ મિ. સેવિયરનો દેહાંત થયો હતો. મિસિસ સેવિયરને દિવાસો આપવા માટે સ્વામીજી ત્યાં ગયા. મઠની વ્યવસ્થાની જવાબદારી સ્વામી સ્વરૂપાનંદને સોંપી કલકત્તા પાછા ફર્યા.

૧૯૦૧ના માર્ચ માસમાં ઠાકા ગયા. ત્યાં મોટા જમીનદાર મોહિની મોહન દાસને ત્યાં રહ્યા. લાગલગપની વાત્રા કરી. નાગ મહાશયને ઘેર ગયા એમની વિધવા પત્નીને આસ્વાસન આપ્યું. સ્વામીજીની સેવા કરી એક કપડું આપ્યું. કદી કોઈની પણ ભેટ નહિ સ્વીકારનાર સ્વામીજીએ આ ભેટ સ્વીકારી અને કપડાંને પોતાના માથે બાંધ્યું. પાછા ઠાકા આવ્યા. અહિં એમની તબિયત વધુ બગડી, એટલે એમને સિંચોત વર્ષ ગયા. ચોડા દિવસ બાદ બેગુર મઠમાં પાછા ફર્યા.

તબિયત જરા સુધરી એટલે જપાનિસ મિત્રો સાથે બુદ્ધગયાની વાત્રા કરવા ગયા. ત્યાંથી કાઢી ગયા. અને પછી બેગુર મઠ પાછા આવ્યા. નવા રીંવાસીઓને જણાવવામાં અને આશ્રમના અન્ય કામોમાં મગ્ન રહેવા લાગ્યા. એમનો કાર્યોત્સાહ જોઈ કોઈને ચંકા પણ ન આવે કે ચોડા દિવસમાં જ સ્વામીજી મહાસમાધિ લેશે.

૮મી જુલાઈ, ૧૯૦૨ના રોજ સાંજે આરતીની વિધિ પૂરી થવા બાદ સ્વામી વિવેકાનંદ એમના ઓરડામાં જમીન થર પથારી પાથરી સૂતા અને પ્રભુ સ્મરણની માળા ફેરવતા ફેરવતા, માત્ર ૩૯ વર્ષની ઉંમરે એમણે મહાસમાધિ લીધી. બીજી દિવસે આ સમાચારથી આખા દેશમાં ચોંકાની લાગણી પ્રસરી ગઈ. અમેરિકા અને યુરોપના દેશોએ પણ પોતાનો ચોક પ્રગટ કર્યો.

સ્વામીજીના ઉપદેશકવનોમાંથી નીચેના ખાસ નોંધપાત્ર છે.

“હિંદુમાત્ર પરસ્પર એક બીજના ભંડુ છે.”

“જિનું જીવન અન્ય જીવોના કલ્યાણ માટે વ્યતીત થાય છે, તેનું જ જીવ્યું સાધક છે, તેજ વધાર” રૂપે જીવે છે; તે સિવાય બીજા જીવો જીવવા છતાં મરણ પામેલા જ્યા છે.”

‘કાર્’ એજ પૂજા છે—Wark is Worship

પરમહંસ

કપડાંને ભગવા રંગથી રંગે તે નહિ, પણ હૃદયને ભગવું કરી શકે તે પરમહંસ છે. ધૂવ, પ્રહલાદ, અંબરિષ, પાંડવો, ગોપીજનો આવા સાચા પરમહંસો છે.

—પુ. ડાંગરેજી મહારાજ

UMA SHANKAR KHEMKA

Fancy Bazar

GAUHATI-1 (Assam)

—: શ્રી અરવિંદ :—

મહાન દેશ ભક્ત, મહાન કર્મીનક, પૂર્ણ ચોગના પુરસ્કર્તા, મહાન પ્રભુભક્ત, મહાન તત્ત્વચિંતક, નીકર ઉપદેશક મહર્ષિ અરવિંદને ૧૯૦૬ કલકત્તામાં તા. ૧૫-૮-૧૮૭૨ના રોજ સવારના ૪-૫૦ વાગ્યે જન્મ હતો. એમના પિતાશ્રી ડૉ. કૃષ્ણદાસ ઘોષે પાશ્ચાત્ય કેળવણી લીધી હતી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના રંગથી રંગાયેલા પિતા એમના પુત્રોને પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપી દેશમાં હકુમત કરતા અંગ્રેજોની ભેમ “સાહેબ” બનાવવા ઈચ્છતા હતા. અરવિંદ એમનો ત્રીજો પુત્ર હતો. અરવિંદની માતાનું નામ સ્વર્ણલતા હતું.

અરવિંદને પંચવર્ષની ઉમરે દાદાવિંદના પ્રિયતી કોન્વેન્ટ સ્કૂલમાં દાખલ કરાવ્યા. ત્યાં તેણે બે વર્ષ અભ્યાસ કર્યો. પછી એમના બે મોટાભાઈઓ સાથે વધુ અભ્યાસાર્થે ઈંગ્લેંડ મોકલ્યા. ઘોડા વર્ષ સુધી બચાવ અભ્યાસ ચાલ્યો. પણ એક દિવસ એમનો અંતરાત્મા જાગ્યો. એમણે વિચાર્યું કે આઈ. સી. એસ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી એમનું સમગ્ર જીવન એક સાહેબ જેવું બની જશે અને કોઈ પ્રાંતના અધિકારી તરીકે દેશ ભ્રમશે પર હકુમત ચલાવી પુરું થશે. અને એમને તો જીવનમાં ઘણું ઘણું કરવાનું છે. પરીક્ષા નહિ આપવાનો નિર્ણય લેવાયો. આમ તો અરવિંદ અભ્યાસમાં હંમેશા મોખરે જ રહેતા હતા. એમની બુદ્ધિ અને વાદ્યક્ષમતા ખૂબજ તીવ્ર હતાં. ઘોડેસવારીની પરીક્ષામાં નાપાસ થાય તો જ એમની મુરાદ બર આવે. પરીક્ષાને દિવસે જાણી જોઈને આજબાડી વૃદ્ધી જણા. પરીક્ષામાં ગયા જ નહિ. ઘેર પાછા આવ્યા. મોટાભાઈને નીકરતાથી જણાવ્યું કે ઘોડેસવારીની પરીક્ષા આપી નથી. મોટાભાઈ ખૂબજ બુદ્ધિશીલ થયા. અરવિંદ આઈ.સી.એસ. નહિ બન્યા પણ ગ્રીક, લેટિન, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ ભાષા ઉપર તેમણે પ્રાણત્ય મેળવ્યું. જર્મન અને ઇટાલીઅન ભાષાનું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું. અભ્યાસ છોડ્યો જ હતો.

અરવિંદ લીસ-એકવીસ-વર્ષના હતા ત્યારે એમની મુલાકાત વડોદરાના સવાજીરાવ ગાયકવાડ સાથે થઈ. ઈ.સ. ૧૮૮૩માં એમણે વડોદરા શાળાની નોકરી સ્વીકારી. ભારત તરફ સ્વીકારમાં આવવા નીકળ્યા. કોઈએ એવી ભૂમ ઉઘાડી કે જે સ્વીકારમાં અરવિંદ આવતા હતા તેને અકસ્માત વધારી અરવિંદ દેવચોક પામ્યા છે. આ સમાચારથી એમના પિતાને ઊંડો આઘાત લાગ્યો અને ‘અરવિંદ’નું નામ પોકારતા પોકારતા એમનો પ્રાણ છૂટ્યો.

ઈ.સ. ૧૮૮૩થી ૧૮૮૬ એક ત્રેર વર્ષ સુધી તેમણે વડોદરા શાળાની નોકરી કરી. પછી ૧૮૮૬માં કલકત્તાની બંગાળ નેશનલ કોલેજમાં તેઓ પ્રિન્સિપાલ તરીકે નિભાયા. ૧૮૮૭ થી ૧૮૧૦ સુધી બંગાળની ‘બંગાળ’ની ક્રાંતિકારી ચળવળમાં પણ તેમણે આજીવ પડ્યો ભાગ લીધો. ૧૮૧૦ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તેઓ ફ્રેન્ચ વસાહત હેઠળના ચંદ્રનગરમાં ગયા અને પછી ત્યાંથી એપ્રિલ માસમાં પોરબંદર આવ્યા અને ત્યાંજ ૧૮૮૬ની ૨૩મી નવેમ્બરે આશ્રમ સ્થાપી સ્વાધી નિવાસ કર્યો.

વડોદરા રાજ્યની નોકરી દરમિયાન એમણે સંસ્કૃત, બંગાળી મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. એમણે ઘણા કાવ્યો લખ્યાં રામાયણ અને મહાભારતનો અનુવાદ કર્યો. કવિ કાલીદાસની રચનાઓનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો. ધર્મશાસ્ત્ર અને પૂર્વની સંસ્કૃતિઓનો ભાર પરિચય તેમણે સાધ્યો.

વડોદરામાં જ યોગ સાધનાના બીજા વવાર્ષા. એક દિવસ ભાવકવાડ સરકાર સાથે તેઓ બ્રહ્માનંદ સ્વામીને મળવા ગયા. સામાન્ય રીતે સ્વામી કોઈની સામે જોતા નહિ. પણ અરવિંદની સામે જોઈ કંઈયું, “આવી જ્યાં? આવો” અરવિંદ સામેથી સ્વામીજીને વંદન કર્યાં. પછી એમને મહાન યોગી વિષ્ણુ ભારકર હેલે સાથે સમાગમ થયો. અરવિંદની દિવ્ય શક્તિને એમણે જાગૃત કરી. ત્રણ દિવસ સુધી એકાંતમાં યોગસાધનાનો એમને અનુભવ કરાવ્યો. યોગ સિદ્ધિનું આ બીજા સમય જતાં મહાન વૃત્તમાં પરિણમ્યું.

શ્રી અરવિંદ એપ્રિલ ૧૯૦૧માં કલકત્તામાં મુણાલિની બોઝ સાથે લગ્ન કર્યું. એમની આધ્યાત્મિક શક્તિનો અને ચેતનાનો વિકાસ ઘડી રહ્યો હતો. એમણે પત્નીને પત્રમાં લખ્યું હતું, “જે માણસ સાથે તારું ભાવિ જોડાયું છે તે એક ઘણી વિચિત્ર પ્રકારની વ્યક્તિ છે” એમની યેલછાઓને લીધે ઘણા એમને ગાંઝામાં ગણતા. પત્નિને એક લેખા પત્રમાં તેઓ પોતાની ત્રણ ‘યેલછાઓ’ ની વાત કરે છે. એ કહેતા કે “પેસા અને બીજી કંઈ એમની પાસે છે તે પ્રભુની સંપત્તિ છે. પોતાની જરૂરિયાત કરતાં વધારાનું પ્રભુને અર્પણ કરી દેવું” બીજી ‘યેલછા’ એમણે આ પ્રમાણે વર્ણવી છે “મારે તો ભગવાનનો સીધા જ સાક્ષાત્કાર કરવો છે.” ત્રીજી ‘યેલછા’ બાબત તેઓ કહેતા “મારો દેશ માત્રી માતા છે. મારા દેશવાસીઓનો ઉદ્ધાર મારે કરવો જોઈએ.”

પોતાની મા અને નાની બેનને નિયમસર તેઓ પેસા યોગથી આપતાં મોટા ભાઈઓ વિનયભૂપણ જે કુચબિહારમાં દિવાન હતા અને મનમોહન જે પટણામાં પ્રોફેસર હતા અને જ્યોત્સના એમના કરતાં વધુ કમાતા હતા તેમની પેસા યોગલક્ષીની રાજા જોતા નહિ. પોતાની ફરજ એ બજાવતા અને તેમાંથી સંતોષ મેળવતા.

માધવરાવ નામના એક ઔષધિધાર વિદ્યાર્થીને લશ્કરી તાલીમ લેવા માટે પોતાના ખર્ચે એમણે વિદ્યાચત મોકલ્યો હતો.

માતૈશ્વરી મુક્તિ માટે સ્થપાયેલા એક ગુપ્ત મંડળના અરવિંદ સભ્ય હતા. બંગાળની રાજવંશમાં બંધવાવવા માટે એમણે ૧૯૦૫માં વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડી દીધી હતી.

કલકત્તામાં બિપિનચંદ્ર પાલે શરૂ કરેલા “વંદેમાતરમુ”ના શ્રી અરવિંદ સહસ્ત્રની બ-યા. “વંદેમાતરમુ”ના એમનાં લખાણોએ જનતામાં અનેરો ઉત્સાહ પ્રગટાવ્યો હતો. બ્રિટીશ સરકારને બીક લાગી કે “વંદેમાતરમુ” એમને માટે ભયરૂપ બની જશે. સરકારે બિપિનચંદ્ર પાલ અને અરવિંદ ઘોષ પર કેસ કર્યો. ન્યાય કરનારાઓ

પ્રિયેશરી હતા. બિપિનચંદ્રને છ માસની કેદ થઈ. અરવિંદ ઘોષ નિર્દોષ છૂટ્યા.

પણ યોગ સમય બાદ એક દુર્ઘટના બની. બ્રહ્મ બાપવ ઉપાધ્યાય જેલનિવાસ દરમિયાન માદા પડ્યા. તેમને દવાખાનામાં લઈ જવામાં આવ્યા, જ્યાં તેમનું અવસાન થયું. બંગાળી મુવાનો ઉરકેરાવા, મુઝફરપુરના સિન્ડ્રેટ ક્લબ ક્લિપ્પરોડને માચી નાંખવાનો નિર્ણય થયો. એમની મોટર પર બોમ ફેંકવામાં આવ્યા તેમાં એની પત્ની અને પુત્રી હતાં. તે બંને માર્યા ગયાં. સરકાર છંછેડાઈ અરવિંદ ઘોષની ધરપકડ કરવામાં આવી અને તેમને જેલમાં ધકેલી દીધા બહેન સરોજિની દેવીએ પોતાનો ભાઈ નિર્દોષ છે અને એને છોડી દેવો જેઈએ તે માટે જુએષ ઉઠાવી. ફરજિયાત ઉપચાર્યો, મહાન ધારાધારી દેશબંધુ ચિત્તરંજન કાસે તનતોડ મહેનત કરી અરવિંદને નિર્દોષ ઠરાવી, છોડાવ્યા.

જેલમાં અરવિંદ યોગની અસાધારણ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી. તેઓ તત્ત્વ ક્ષિતપ્રણ બની ગયા હતા. વસ્તુભાત્રમાં હવે એમને વાસુદેવ ભગવાનના દર્શન થતાં હતાં બહારની દુનિયાથી તેઓ અલિપ્ત થયા હતા. એમણે સર્વ બાબતો ભગવાન પર છોડી હતી. એમની આંતરિક દૃષ્ટિ હવે એટલી વિશાળ બની હતી કે વિશ્વના દરેક પદાર્થમાં એમને ઈશ્વર, સત્ય અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો. બાહ્ય વિષય કે માર્ગદર્શનની એમને આવશ્યકતા રહી ન હતી. તા. ૨૪ નવેમ્બર, ૧૯૨૬ને દિવસે એમને સાક્ષાત્કાર થયો.

અરવિંદની સ્મરણ શક્તિ અને વાદશક્તિ અસાધારણ હતા. એક દાખલો જેઈએ. એક વખત કેટલાક મિત્રો સાથે તેઓ બેઠા હતા, એક પુસ્તક ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યું. મિત્રોને લાગ્યું કે માત્ર પાના ફેરવી જાય છે એક મિત્રે પૂછ્યું, “અરવિંદ, તું વાંચે છે કે માત્ર પાનાજ ફેરવે છે ?” જવાબ આપ્યો “પુસ્તક વાંચુ છું.” બીજા મિત્રે પૂછ્યું, “તું વાંચ્યું ? બોલ.” “ક્યાંથી બોલુ ?” એમણે સવાલ પૂછ્યો પેલા મિત્રે કહ્યું “૭૦ મા પાનાથી બોલ.” બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે ૭૦મા પાનાથી અરવિંદે બોલવાનું શરૂ કર્યું ચોપડીના ઘંટે ઘંટો બોલવા લાગ્યા. બધા મિત્રોને એમની શક્તિનો પરિચય કસ્યો.

‘ અરવિંદ જેલમાંથી છૂટ્યા પછી “ધર્મ” અને “ક્રાંતિશી” નામના બે સાપ્તાહિકો ચલાવતા હતા. માલોમની આજીવી માટે મુવાનોને એમાં સંદેશ આપતા લખાણો છપાતા. સરકારને અરવિંદની બીજી લાગતી હતી, કોઈ પણ બધાના ઉદ્દેશ એ એમને પકડી ફરી જેલમાં ધકેલી દેવા ઈચ્છતી હતી કે જોવી લોકોને એમના ઘંટો સંભળવાની કે વાંચવાની તક જ ન મળે.

એકવાર “ક્રાંતિશી”ની ઓફિસમાં સમાચાર મળ્યા કે સરકાર એમને પકડવા માટે ઓફિસમાં મારુદોને મોકલે છે, પોતાના અંતરાત્માના અવાજને વચ થઈ એ ચંદ્રનગર ઉપડી ગયા જે જેંથ હકુમત નીચેનું નગર હતું અને પછી જ્યાંથી પોલિટેરી રવાના થઈ ગયા. ૪થી ઓપ્રિલ ૧૯૨૦ને રોજ અરવિંદ પોલિટેરી પહોંચ્યા.

પોલિટેરીમાં ચોગરાશની સ્થાપના કરી. એમના ઘણા અનુયાયીઓ આશ્રમમાં આવી રહ્યા અને

યોગસાધનામાં ભાગ લેવા લાગ્યા. શ્રી અરવિંદના ઉપદેશોને ગ્રહણ કરી ચેતાના જીવનને કૃતાઈ કરવા લાગ્યા.

રોડિયેરી આશ્રમમાંથી “આર્ષ” નામનું માસિક ચરૂ કરવામાં આવ્યું. એમાં શ્રી અરવિંદના યોગ-સાધનાના અનુભવો અને તત્ત્વચિંતનના ઉપદેશો છપાવા લાગ્યા. ભાષા સાદી અને સરળ હોવાથી અસંખ્ય લોકો તે વાંચી, તેમાંથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. પછી તેમના પુસ્તકો છપાયાં. એનાં નામ છે: “દિવ્ય જીવન”, “ગીતા-નિબંધા” અને “યોગ સમન્વય.” (અંગ્રેજીમાં “The Life Divine,” “Essays on the Gita” and “Synthesis of Yoga” નામે છે.)

જેઓને જ્ઞાનતપશર્ષા કરવાનો અવકાશ નથી તેઓ માટે એમણે “સાવિત્રી” નામની મહાકાવ્યની રચના કરી, જેની કથાવસ્તુ મહાભારતમાંથી લેવામાં આવી છે. એમના યોગદર્શનનો પરિચય એમાંથી મળી શકે છે. કોઈ ઉમાશંકર જેથીએ “એન્ડી કાવ્યભાવનાને ટૂંકમાં મંત્ર ભાવના કહી શકાય” એમ કહ્યું છે. આ કાવ્યમાં શ્રી અરવિંદ વિશ્વદર્શનનો પરિચય કરાવે છે. આખા કાવ્યમાં અચિતમાંથી પરચિતમાં વિકસતી ચેતનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સદેહે પરમ સાર્વત્રિકતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ એમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

ગીતા-નિબંધામાં શ્રી અરવિંદ તત્ત્વદર્શનનો અનુભવ કરાવતાં કહે છે કે સારાં કર્મો કરવાથી મુક્તિને માર્ગે માનવ આગળ વધી શકે છે અને ચેતનાને વિસ્તારવાના એક ઉપાયથી સાધન તરીકેની શક્તિ પણ તેમાં નિહાળી શકે છે, અને મનુષ્યની ચેતનાનો દિવ્ય ચેતના સાથે એકાકાર થાય છે. ‘વાયુદેવમ્, ઈદમ્ સર્વમ્’ની ભાવના માનવ મનમાં પેદા થાય છે અને સર્વવસ્તુઓમાં એને દિવ્યતાનાં દર્શન થાય છે. એને માટે જગતના સુખ-દુઃખ રૂપી દ્વંદ્વોથી એ પર વર્ષ જાય છે. આમ આ નિબંધામાં શ્રી અરવિંદ પરમતત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે એ માને છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એક બીજાથી ભિન્ન નથી પણ ભેદ એક પરમ તત્ત્વનાં અવિભાજ્ય અંગો છે. એ બંનેના નિષ્ક્રમક શ્રી પુરુષોત્તમ ભગવાન જ છે. જેટલું પરમ તત્ત્વ સાચું છે તેટલું જ આ જગત પણ સાચું છે, દિવ્ય સૃષ્ટિ અને જડ સૃષ્ટિ બંને પરમતત્ત્વનાજ આવિષ્કાર છે. મુક્તિ અહમ્ જાણીને જ પામી શકાય એમ એ કહે છે.

“દિવ્ય જીવન”માં એમના તત્ત્વચિંતનનું દર્શન થાય છે. એ કહે છે, પરમ આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. માનવીએ સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન, સંપૂર્ણ ભવજ્ઞાન અને સંપૂર્ણ પરમાત્માજ્ઞાન સંપાદન કરવાનું છે. એ માને છે કે બ્રહ્મની ચેતનામાં વિદ્યા અને અવિદ્યા બંને અનંત અને શાસ્વત છે, એકત્વ અને અનેકત્વ બંને બ્રહ્મમાં સંવાદિતાપૂર્વક શાસ્વત રહે છે.

કોઈ ‘અરવિંદના યોગમાં “માતાજી”ના યોગે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. માદામ આદ્વાસા જી પાછળથી ‘શ્રી માતાજી’ના વાણીલા નામે ઓળખાયા તેઓ જે ‘ચ સન્નાયી હતાં. બંનેએ સાથે મળીને યોગને વિકસાવ્યો. શ્રી અરવિંદે કામકાંડમાંથી નિવૃત્તિ લીધા બાદ આશ્રમનું સંપૂર્ણ સંચાલન ‘માતાજી’જ સંભાળતાં.

THAKKER RUGNATH TRIKAMDAS

, P. O. Box No. 22

Grain Market, JAMNAGAR (Gujarat)

Phone : 49, 198 & 1442 Office

991 & 777 Res.

સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લીધા બાદ શ્રી અરવિંદ વર્ષમાં ત્રણ દિવસ જન્મતોને દર્શન આપતા, એ ત્રણ દિવસોઃ ૧૫મી ઓગસ્ટ-એમનો જન્મદિન. ૨૪મી નવેમ્બર-એમની મોઝ સિદ્ધિનો દિવસ અને ૨૧મી ફેબ્રુઆરી- 'માતાજી'નો જન્મ દિવસ.

શ્રી અરવિંદનો યોગ અંતરની ચેતનાના વિકાસની એક ચોક્કસ પદ્ધતિ છે. એમના આ યોગમાં ભગવાનની દોરવણીથી ચેતાની ચેતનાનો વિકાસ સંભવ છે અને ચેતનાના વિકાસના ઉંચામાં ઉંચા ધિઅરે તે પહોંચી શકે છે. આમ આત્માનો સાક્ષાત્કાર અને 'પ્રકૃતિનું' સર્વાંગી રૂપાંતર જ્યારે સિદ્ધ થશે ત્યારેજ અતિમનસ પુરુષ પ્રગટશે. આ ઉદ્ધૃતિની એક મોટી પાથરી છે અને ક્ષમણ; પૂનર્જન્મ વડેજ એ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

જન્મતોને આત્મ જાણ તત્ત્વચિંતન અને પ્રેરણામય દિવ્ય દર્શન કરાવનાર મહર્ષિ અરવિંદે તા. ૫-૧૨-૧૯૫૦ને રોજ મહાપ્રવાણ કર્યું. કહે છે કે પ્રાણ વિનાના એમના દેહમાંથી એવી તો જ્યોત જગણી કે એમના અંતિમ દર્શન કરનારા અંજાઈ જયા. શ્રી અરવિંદના માર્ગે ચાલનાર સાધકોને એવી સંપૂર્ણ શબ્દા છે કે જીવિતમાંથી નિવૃત્ત થયા થઈ પણ જ્યાં સુધી માનવ જાતિ માટે અતિમનસનો પ્રવાહ ચીલવાનો માર્ગ નહિ ખૂલે ત્યાં સુધી કામ કરતા રહેવાનું શ્રી અરવિંદે અભિવચન આપ્યું છે.

હસોહસ સદસ્યાવ

ચેતાના હૃદયમાં જ આનંદરૂપ પરમાત્માના ધ્યાનિધ્યનો અનુભવ કરનારા ભક્તો સદા સદ્ભાવથી ભરેલા હોય છે.

કોઈકને ચોડુંક થત મળી જાય તોય આનંદી ઊઠે છે. જ્યારે ભક્તને તો લક્ષ્યપતિ પરમાત્મા જ મળી જાય છે પછી શી વાતની કમી હોય ? દુખી પણ યાને માટે હોય એ ?

—પૂ. રૂંગરેજી મહારાજ

‘મારું ઘર, ઘર નહિ, પ્રભુનું મંદિર છે’

ભાગવત કહે છે: તમે ઘર છોડીને વનમાં ભવે ન જાઓ, પરંતુ તમારી પ્રત્યેક ચીજ પ્રભુન ચરણોમાં અર્પણ કરી દઈને પ્રસાદીરૂપે જ ગ્રહણ કરો—તો કમ્મ બંધન તમને નહીં નહિ.

તમે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ન થકો તો કંઈ નહિ પણ તમારા ઘરને ઠાકોરજીનું મંદિર તો જરૂરથી બનાવજો;

તમારું ઘર તમારું ઘર નથી પણ પ્રભુનું મંદિર છે, એના માલિક ભગવાન છે, એવી ભાવના સેવશે તો ઘરમાં મન લોપાશે નહિ ને કર્મા વ પાપ થશે નહિ.

‘બધું ભગવાનનું છે’

વેદાંત “જગત ખોટું છે” એમ કહીને મોહ છોડાવવા કહે છે જ્યારે વૈષ્ણવશાસ્ત્રી “જગત ભગવાનનું છે” એમ કહીને સરજતાથી મોહ છોડાવે છે.

માલિક નહિ, મુનિમ

મનુષ્ય માલિક નથી, પ્રભુનો મુનિમ છે.

મુનિમથી માલિકનો ખેસો બધે તેમ જા વપરાય, વિવેકથી વાપરવો પડે, ને પૂરો હિસાબ રાખવો પડે. તમારા ઘરમાં જ કંઈ છે તે બધું પરમાત્માનું છે ને તમે તેના મુનિમ છો એમ માનીને વિવેકથી ભોગવશો ને પૂરો હિસાબ રાખશો તો પ્રભુ નારાજ નહિ થાય.

જેના હિસાબમાં ગેટાળો હોય તેને જ ગભરામણ થાય. તમે માલિકની ચીજો સમજાવવા વિવેકથી વાપરી હશે ને હિસાબ બરાબર રાખ્યો હશે તો અંતકાળે પ્રભુને હિસાબ આપવા જતી વેળાએ કશી જ ગભરામણ નહિ થાય.

પૂ. ડાંગરેશ મહારાજ

— : શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર : —

નિબાધકોમાં ઘણા તેજસ્વી તારા અને ઊંચે, પોતાના ઉચ્ચગુણ, ઠંડા પ્રકાશથી સોને ઠંડક-ધારીત સામર્થ્ય અને પ્રભાતે આગમી જ્વર—ખરી જ્વર.

આથી એક આધ્યાત્મિક વિભૂતિરૂપ, તેજસ્વી તારા આજથી એકસો અઠ વર્ષ પહેલાં પ્રગટ્યો; અને માત્ર તેનીય વર્ષની થયે પોતાના જીવન, કવન અને વાણીનો અસ્ખલિત જગાપ્રવાહ દેશાથી ભૈરવ-જગતને પ્રકાશિત કરી એ આશયી ગયો.

સીરમ્પટ્ટ (હાલનું) ગુજરાતમાં ચોરભી સરેર થાણેના વવાણીયા નામના એક અતિ નાના ગામમાં સંવત ૧૯૨૪માં કારતક સુદી પૂર્ણિમાના ગુણ દિને એમનો જન્મ થયો. તેમના પિતાનું નામ રવજીભાઈ અને માતાનું નામ દેવકુંવરબેન હતું.

પિતૃ ઘર ભેષુવધમી પરાંતુ માતા દેવકુંવર જૈન ધર્મના પુત્રી હતી અને જૈન ધર્મ પાળતા. પિતાએ બાળકનું નામ રાજચંદ્ર પાડ્યું. ચાર-પાંચ વર્ષના આ રાજચંદ્રને પિતા વૈષ્ણવોની ધર્મશીમાં થઈ જતા. ત્યાં બાળક કૃષ્ણ કૃત્તિના પ્રદોષ સાંભળે અને યાદ રાખે. કૃષ્ણ ભજવાની કથા સાંભળે અને તે પણ યાદ રાખે. બીજી બાજુ માતા જૈન મંદિરે લઈ જાય. મહાવીર પ્રભુના દર્શન કરાવે અને ગુરુ-શાધુ-મુનીશાળ પાસે પ્રવચન સાંભળે અને રાજચંદ્રને સંભળાવે. રાજચંદ્ર એકધિતરની બધું બરાબર સાંભળે—જૈનધર્મની અહિંસા-સર્વજીવોની દયા-બધા આત્માઓ સાથે મૈત્રી ભાવ-દુઃખમાં સમભાવ અને સુખમાં પણ સમભાવ-ભાવો ઉપદેશ નાનાથા બાળક રાજચંદ્રના કોમળ-નાજુક અંતઃ કરણમાં અંકિત થઈ ભરે.

આ નાનકડા ગામમાં અમીચંદ્ર નામના એક ગૃહસ્થને કળો સાથે કરડયો. તેમનો દેહવિશ્વ થયો નાના રાજચંદ્રે આ સાંભળ્યું. ગુજરી જયું એ શું એ એને ખબર ન હતી. પોતાના પિતા તથા દાદાને પૂછ્યું કે આ ગુજરી જયું એ શું છે કે દાદાએ કહ્યું કે ભેટાં! તેમનામાંથી ‘જીવ’ નીકળી થાણી ગયા. હવે તે ધાણી-ચાણી થકે નહિ. હવે બધા સગા મળી તેમને બાળી દેશે. રાજચંદ્રની બાથસહજ જિજ્ઞાસા જાળવળી ઊઠી. શબને લઈને ઠાપુ સમથાન ભયા, રાજચંદ્ર આડે રહેતે ચાલીને સ્વથાન પાસેના એક નાના બાંડ ઉપર ચડી જઇ તેમની સંકેતર વિધિ નીરખવા લાગ્યા. ચિતા ભડબડ ભજતી હતી તેમાં અમીચંદ્ર કાકા બળીને ખાખ થઈ ગયા. રાજચંદ્રે પ્રથમવાર આ નજરેનજર જોયું અને તેમનું મન-અંતર ઉદાસ થઈ ગયું. જીવનની આખરે આ દશા ! તેમનું કુસણું અંતર લેસાગચના વિચારો કરતું થઈ ગયું.

પૂર્વભવની અનેક સાધના-જ્ઞાન જ્ઞાન-ચિંતાનું સાત-એનો પ્રાદુર્ભાવ-આદર લેસાગચના સામાન્ય નિમિત્તથી સંતપ્તરૂપેનું જીવન-પરિવર્તન થાય છે. રાજચંદ્રનું પણ તેજસ્ય થયું. રાજચંદ્રને આ સંસાર ઉપર, જીવન ઉપર ઉદાગીનતા આવી.

પોતે જુનાગઢ કોઈ સગાને ત્યાં ગયા હતા ત્યારે બજારમાંથી એક થપ લઈને કાપુઓ પસાર થતા હતા તે જોઈ રહયા. વળી વિચારે ચડયા, પુનર્જન્મની પોતાને ખાત્રી થઈ. ઘણા ભરમાં જન્મ લીધા અને મૃત્યુ પામ્યા એમ કરતાં કરતાં કોઈ પુરુષોદયે આ માનવભવ પ્રાપ્ત થયો છે તેમ લાગ્યું! હવે માનવભવ વેડફી ન દેતાં સફળ બનાવવાની તેમને તાલાવેલી લાગી.

તેઓ ભણવા બેઠા, ગુજરાતી સાત ભણ્યા. એક માસમાં જ બધા આંક પુરા. બે વર્ષમાં સાત ચોપડી પણ પુરી. બસ ! ભણતર તો પૂરું થઈ ગયું.

પણ ખરું ભણતર તો થઈ ચુકું. તેમની શાદશકિત એટલી તિવ્ર હતી કે જે કંઈ કાંઈને, જે કંઈ લાગે તે અસરથી ચાલ રહી જતું. આ બધું સાતમે વરસેજ. દશમે વરસે તો ધર્મ અને નીતિના ગમે તે વિષય ઉપર તેઓ છટાદાર ભાષણો આપતા. એક “પુનપમાળા” નામની ચોપડી લખી જેમાં જનધર્મકથિત જીવનક્રમ અને જીવનમાં જરૂરી ગુણોનો વિકાસ કેમ થાય તે દર્શાવ્યું. વળી અગિયારમે વર્ષે લેખો લખવા લાગ્યા, કવિતા પણ લખે. પણ બધીયે પ્રવૃત્તિ વિચારોનું વહેણ આધ્યાત્મિકતા-આત્માની જગૃતિ તરફ હતું.

તેરમા વર્ષે રાજ્યદે પિતાની દુકાને બેસવું થઈ ક્યું. કામકાજ ગવેશતનું હતું. પરંતુ આ જીવ તો જીદો હતો. દુકાને તો બેસે પણ સાથે ધર્મને વાજતું પુસ્તક લેતા જાય. તે લેખવાળ કરે, મનન કરે અને નોંધ કરે. જોવાતેલો વેપાર કરે પણ કોઈને છેતરે નહિ. જીઠકું બોલે નહિ. પંદર વર્ષની ઉંમરે રાજ્યદે વવાણીવાથી મોરબી ગયા. ત્યાં એક સાંધિને અવધાન કરતા જોયા. રાજ્યદે એ સમજી લીધું. જાતે અવધાન ક્યું. પોતાની અનુપમ શાદશકિતના જોરે આઠ થીજના પ્રથમ અવધાન કર્યા. કેટકેકાણે અવધાનના પ્રયોગો વધારતા ગયા અને શતાવધાની (એકી સાથે એકસો થીજ વરુઓના નામ નંબર શાદ રાખવા અને કોઈ પુછે એટલે તુરત જણાવવું) થઈ ગયા ! પૂર્વભવની કોઈ અગત્ય આશયનાના જોરે ચમત્કારિક સ્પર્શશક્તિ પણ ધરાવતા. જાંબે પાટા બાંધીને સ્પર્શમાત્રથીજ ગમે તે પુસ્તકનું નામ લઈ આપતા. રસોઈ ચાખ્યા વિના માત્ર સ્પર્શથીજ ઓછું કે વધતું નિમક જો તે પણ કહી દેતા !

અતઃકરણની પરમશુદ્ધિ અને મગજની શક્તિ ધારણા કેન્દ્રિત કરવાની આ નાકાતથી સૌને આજી નાખતા.

માત્ર અઠાર વર્ષની વયે મુંબઈમાં શતાવધાનના પ્રયોગો મુંબઈ ડાઈકોર્ટના મુખ્ય જજ સર ચાર્લ્સ સારજન્ટ સમક્ષ કર્યા. જજ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. રાજ્યદેને પુરોષ લઈ જવા જજે આગ્રહ કર્યા, રાજ્યદે કહે ‘મારે અન્યત્ર બતાવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. વળી હું જનધર્મના પ્રચારિત આચાર મુજબ પરદેશ પણ ન જ જાઉં’ એ વાત ત્યાં પુરી થઈ.

ઓગણીસ વર્ષની ઉમરે માતૃપિતાના આગ્રહથી તેમણે લગ્ન કર્યાં પણ આ જીવ તે વેરાગ્ય અને ધર્મના રંગે પૂરે રંગાઈ ગયો હતો. વાચન-મનન-સ્વાધ્યાય-ધ્યાન અને જોગની ભુમિકામાં તેઓ વિચરી રહ્યા હતા.

દુકાને કામ કરે. એકવાર હીરા-મોતીનું એક પાત્રી સાથે કામ કર્યું. ઓછા ભાવમાં મોટી રકમનું લેણું કરી દસ્તાવેજ કર્યો. ભાવ અણધાર્યાં એકદમ વધી ગયા. વેચનાર પાત્રી સર્વસ્વ ગુમાવે તો જ બજારમાંથી માલ ખરીદી રાયચંદ ભાઈને આપી શકે. પેલો વેપારી તો ગુન્જાઈ ગયો. રાયચંદને ખબર પડી. વેપારીને દુકાન ઉપર બોલાવ્યો. રાયચંદ કહે, “અરે ભાઈ ! ધર્મબંધુ ! જરા પણ મુન્ઝવ મા. મારે માલ નથી જોઈતો. હું લોહીનો વેપાર નથી કરતો. તમને અર્થાત્ કર્યોને મારે ધર્મ નથી જોઈતો. ક્ષેા આ દસ્તાવેજ-લેવડદેવડનો કોન્ટ્રેક્ટ-હું ફાડી નાખું છું.” આમ કહી વેપારીનો ભાર ઉતારી નાખ્યો.

તેમનું આધ્યાત્મિક જીવન વિકસનું ચાલ્યું. જૈનધર્મના પૂર્વના આચાર્યોએ-સંતોએ લખેલાં પુસ્તકો વાંચના કરે-મનન કર્યાં કરે. બીજા વાતચિત્ત જામે નહિ.

તેઓ ગાંધીજીના સમકાલીન હતા. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનનો પ્રભાવ ભારતની એકેએક વ્યક્તિ ઉપર પડતો, જે વાતથી કોઈ અજાણ નથી. પરંતુ ગાંધીજી ઉપર કોઈનો પ્રભાવ પડ્યો હોય તો તે રાયચંદમાંથી કીમદ્દ સત્યચંદ્ર સર્વેશ આ વ્યક્તિનો ! ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે “મેં પ્રજાના જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે શ્રીમદ્દ સત્યચંદ્રના જીવનમાંથી છે.”

વીણ વર્ષની ઉમરે તો તેમને આ દુનિયાદારીની બધી પ્રવૃત્તિઓ નિરર્થક લાગી ! સર્વસંગ યતિન્યાય કરી એકાંતમાં આત્મસાધના કરવાની ઉત્કટ ભાવના જાગી, વીણમા વરસે જૈન ધર્મના ગ્રંથોના દોહનરૂપે તેમણે “મોક્ષમાળા” નામનું ભાવાર્થપૂર્ણ અતિ સુંદર મોટું પુસ્તક લખ્યું. સંખ્યાબંધ લેખો-ઉપદેશો લખ્યા. કેટલીયે કવિનાઓ લખી. ધીમેધીમે બધી બાબતોમાંથી તેમનો રસ એકસરી ગયો !

એકત્રીસ વર્ષની ઉમરે તેમણે સમજણપૂર્વક આ સંસારના બધા સત્તા-સ્થાવાંજોને અને પરિગ્રહ-વીણ વસ્તુનો સર્વાંશે ત્યાગી દીધો ! કેવળ ધર્મધ્યાનશીલ લાગી ગયા. દેહની પરવા જતી થઈ. ખાવાપીવાનું થોડું અને સંવમવાળું કરી નાખ્યું.

તેમને જાણે કે પૂર્વજન્મનું અને જાતિ સ્મરણ જોગું સાલ હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું. કોઈ અજણો આવતુંક મળવા આવે, વાતચિત્ત આરંભે તે પહેલાંજ તેઓ આવનારનું નામ ઉચ્ચારે અને તેમની વાતચિત્તનો સાર આપી દે !

પૂર્વજન્મની કોઈ પ્રમળ સાધનાના ત્રેર સિવાય આ બની શકેજ નહિ. માત્ર ચાલુ જીવની સક્રિય

નહિ પણ આગલા ભવોની જ્ઞાનશક્તિ આ ભવમાં ઉદયમાં ન આવે તો આટલી નાની ઉંમરમાં આવું અદ્ભુત જીવન ન થાય !

અધ્યાત્મની રંગરેલ વહાલી માત્ર તેજીશ વર્ષની ઉમરેજ તેમણે જીવનવીણા સમેટી લીધી. તેમને જીવન-દીપક ઓલવાઈ ગયો.

જોનામાં એક સ્થાનકવાલી સંપ્રદાય ચાલે છે. તેઓ તેમના ઉપદેશ પાછળ ઘેલા છે, એટલુંજ નહિ પણ અન્ય હજારો જોનો શ્રીમદ રાજચંદ્રના જીવન ઉપર મુગ્ધ છે.

એલી પ્રભાતે, સ્વાધ્યાય વખતે કે સામાયિકના વ્રતમાં, મોટી રાત્રે, ઘણા સમયે, સુખમાં કે દુઃખમાં, જોન લોકો તેમના સાદા, સરળ અને અધ્યાત્મસચ્ચી ભરપુર પદો ગાયા જ કરે છે. “અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે ?” એ પદ તો નરસિંહ મહેતાના “વીણુવજન તો તેને કહીએ”-ના જોનું જ લોકપ્રિય છે.

શ્રીમદ રાજચંદ્રને ઓળખવા માટે તો તેમનું ‘અધ્યાત્મ રસવી નીતરનું’ જીવન અને ઉપદેશ વાંચીએ તો જ સાચો ખ્યાલ આવે !

ઉઘાડી આંખે બ્રહ્મચિંતન

જોને ઉઘાડી આંખે જગત જ દેખાતું હોય તેને બ્રહ્મનું ચિંતન કરવા માટે આંખ બંધ કરવી પડે પણ ગોપી તો ઉઘાડી આંખે પણ બ્રહ્મનું ચિંતન કરી થકતી હતી ને પરમાત્માને પેખી થકતી હતી.

તેથી જ એણે ઉદવને ક્યું હતું કે ‘માય પરમાત્મા સજીવ છે કે નિર્જીવ તેની ચિંતા મારે નથી કરવી...’ તો ‘હે કૃષ્ણ !’ કહી એટલે તુરત જ માથે પાંચે આંગળે ઢીલા રહે છે... પછી ભણેને એ દારિદ્ર્યમાં ગ્રાસ કે મધુરમાં.

પૂ. ઝોંગરેલ મહારાજ

૧૧

ૐ
નમો ભગવતે વાસુદેવાય:

એકાદશી મહાત્મ્ય

નંદલાલ આવશે હો આજે એકાદશી
દરશન આપશે હો આજે એકાદશી
નંદજીના લાલ પ્રભુ પ્રેમે પધારશે
સ્વામ સુંદર લાલમાં શ્રી રાધાને લાલશે
સ્વાગત સ્વીકારશે હો.....આજે

ઝંતરના આગણીકે ઉતારા આપયું
મનના મંદિરોમાં તથાને પધરાવયું
દેવ દયા લાલશે હો.....આજે

દિલના દરવાજે પ્રેમ તોરણ બાંધયું
લાલનાના પુષ્પોથી બાલે વધાવયું
હોયું હરભાવશે હો.....આજે

દરજી લેનારને ઉતારા લલવારમાં
લેવા અધિકને ઉતારા લલવારમાં
લેવક બજાવશે હો.....આજે

આવો શ્રી રસુડોડ મળવાનું મન છે
નહિ આવો હો સ્વામ મારા સોગંદ છે
આંખથી કારશે હો.....આજે

નંદલાલ આવશે હો આજે એકાદશી...

—: હિંદુ ધર્મમાં એકાદશી વ્રતનું માહાત્મ્ય :—

હિંદુ ધર્મના પુરાણોમાં એકાદશી વ્રતનો મહિમા વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યો છે. વેણુવો એકાદશીના વ્રતમાં માને છે. આ વ્રતની પાછળ આધ્યાત્મિક હેતુ છે તેમજ આરોગ્યની દૃષ્ટિ પર છે.

એકાદશી વ્રતની વિધિ એવી છે કે તે વ્રત કરનાર દસમને દિવસે અલ્પાહાર કરે છે, અગર માત્ર એક વાર ભોજન કરે છે. પછી એકાદશીને દિવસે સૂરોદય પહેલાં બ્રિંહ છે અને સ્નાનાદિ ક્રિયાઓથી પરવારે છે. આમ થયેર અને મન પવિત્ર કરે છે. પછી પ્રભુની સેવા-પૂજા, સ્મરણ કરે છે, દેવદર્શને ભય છે, ધાર્મિક કથાઓનું કે એકાદશી વ્રતના માહાત્મ્યની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે. મન, વાણી અને કર્મને શુદ્ધ બનાવે છે, આ વ્રત કરનાર સામાન્ય રીતે તે દિવસે ઉપવાસ કરે છે અથવા તો ફળાહાર કરે છે. પોતાની યક્તિ પ્રમાણે દાન ધર્મ કરે છે. રાત્રે જાગરણ કરે છે અને ભજન-કીર્તન કરે છે અને ઈશ્વરને રીઝવે છે. ભારસને દિવસે પણ સૂરોદય પહેલાં બ્રિંહ, સ્નાનાદિ કર્મોથી પરવારે, પ્રભુ સ્તવન કરે છે અને પછી પારણામાં ટાંકું ભોજન કરે છે.

આ વ્રત કરનારના પાપોનો નાશ થાય છે, તેને મુક્તિ મળતી પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઘણું પુણ્ય સંપાદન કરે છે અને અંતે મોક્ષપદનો અધિકારી બને છે.

આ વ્રત કરનારે નિંદા, કુસંજ, કુર્મ, કામક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને માંસરસો ત્યાગ કરી, સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અને શુદ્ધ ભાવનાથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી જોઈએ, જેથી પોતાના જીવનમાં સુખ અને શાંતિ સંપાદન કરી ભવસાગર તરી જવાય. આમ એકાદશી વ્રત કરનારે એની યથાવત્ વિધિ ઉપરાંત શુદ્ધ આચાર વિચારના પાલનને સવિશેષ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

એકાદશીના ઉપવાસ બે જાતના છે. એકમાં વિભક્ષણ બોરાક લેવો નહિ, એટલે કે માત્ર દૂધ અને ફળાહાર ઉપર રહેવાનું હોય છે. બીજું અત્યુચ્છ એટલે કે અનાજ-મીઠાં સિવાયનું ભોજન રાત્રે લેવામાં આવે છે.

એકાદશીને દિવસે બને ત્યાં સુધી સાદો સાર્વિક અને કંદમૂલનો બોરાક લઈને આ વ્રત કરવું જોઈએ.

પુરાણોની પરંપરામાં એકાદશીને આરંભ થીત કે શાંતિકની એકાદશીથી નહિ પણ માત્રથીયની એકાદશીથી કરવામાં આવેલ છે. અહિં એકાદશીને દૂધ કાતિકી વર્ષ અનુસાર પ્રભાતિની એકાદશીથી શરૂઆત છે.

બીજા એક વાતનો પણ ખુલાસો કરવો ઉચિત છે. કેટલીક એકાદશીના નામ બબ્બે એકાદશી સાથે સંજ્ઞાપેલા છે, જેવાકે જળા (મહા સુદ ૧૧ અને ફાલ્ગુ વદ ૧૧) અને પુત્રદા (પિષ્ક સુદ ૧૧ અને માવસુ સુદ ૧૧). સંપાદકોએ દરેક એકાદશીને ઘણાં જાણ, પણ જાણે નામનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આ વિભાગમાં દાન, કર્મ અને ભક્તિનો બોધ આપનાર વર્ણની બધી એકાદશીઓના માહાત્મ્યને સાધારણ જનતા સમજી શકે તેવી સાદી અને સરળ ભાષામાં રજૂ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

—: પ્રબોધિની-દેવોત્થાની-હરિબોધિની એકાદશી :—

કારતક સુદ ૧૧

કાર્તિક સુદ એકાદશી એટલે અષાઢ મહિનામાં સુઈ ગયેલા જગવાનને ચાર મહિનાની લાંબી ઉંઘ પછી ઉઠાડવાની એકાદશી. આ એકાદશીનું નામ પ્રબોધિની એકાદશી છે, કોઈ તેને દેવ ઉઠી દેવાની અથવા હરિબોધિની અજિવારસ પણ કહે છે.

આજે દરેક માણસ સુસ્ત અવસ્થામાં જણાય છે. માત્ર જાગતા યોવાનો દેખાવ કરવામાં તે અતિ કૃષ્ણ થયા છે. યાત્રાકારો પણ વારંવાર આપણને ઠંઠોળી ઠંઠોળીને ઉઠાડે છે. પ્રબોધિની એકાદશી માનવને વિભિન્ન નિદ્રાઓમાંથી જાગાડવાનો સંદેશ લઈને આવે છે.

રામાયણમાં રામ અને સુગ્રીવની અજેડ મૈત્રીનું વર્ણન છે. પોતાનું કામ પૂરું થતાં પ્રમાદને વધ સુગ્રીવ એથઆરામમાં શ્રી રામનું કાજ વિસરી ગયા. રામ તેથી દુઃખી થયા. સુગ્રીવને કર્તવ્ય ભાન કરાવવા લક્ષ્મણ આવ્યા, તેઓ ખૂબ ક્રોધાવમાન હતા. તેણે સુગ્રીવની કાજની શિવિલતા બતાવીને તે કૃતદની થયા છે તેમ જણાવ્યું. પ્રમાદી સુગ્રીવને આ પ્રકારની ચેતવણી આપી લક્ષ્મણે જગાડયો તેજ આ પ્રબોધિની એકાદશીનો દિવસ.

જેમ રામે સુગ્રીવને જગાડવા લક્ષ્મણે ચોકલી આપ્યા તેમ આપણા પ્રમાદને ખ ખેરવા પ્રભુ સંતો, રૂપીમુનિઓ અને મહાપુરુષોને આપણી પાસે આપણને જગાડવા ચોકલી આપે છે—આપણે પણ જાગીને પ્રભુના કામે લાગીએ તો એ દિવસ આપણે માટે પ્રબોધિની એકાદશી જેવો પવિત્ર બની રહે.

આ દિવસે જગવાનને ત્રણેય જોડે પરણાવવાનો પણ રિવાજ છે. પુરાણોમાં એવી કથા છે—જ્યારે રાજા પોતાની પત્ની વૃંદાનાં પાતિગ્રાત્યનાં જોડે પ્રજા ઉપર ત્રાસ વર્તવોતો હતો, જ્યાં મુખી પત્નીનું પાતિગ્રાત્યનું ખંડન ન થાય ત્યાં મુખી જ્યારેનું મૃત્યુ થક્ય નહોતું. વિષ્ણુએ જ્યારેનું રૂપ લઈને વૃંદાનું પાતિગ્રાત્ય ખંડિત કર્યું. વૃંદાને આ ભાવનની જાણ થતાં તેણે વિષ્ણુને પત્થર થવાનો શાપ આપ્યો તેથી તે શાલોદ્રામ થયા. વિષ્ણુએ તેને વનસ્પતિ બની જવા કહ્યું તેથી તે ત્રણેય જોડે. હજી પણ આપણે શાલોદ્રામ ઉપર ત્રણેય જોડે લકડાવીએ છીએ અને પ્રબોધિની એકાદશીએ ત્રણેયને જગવાન સાથે પરણાવીએ છીએ.

ભારતીય સંસ્કૃતિ ત્રણેયને વિભૂતિ સમજે છે અને ત્રણેયમાતાનું પૂજન કરે છે. સમાજમાંથી રોગ વિહાર પાપો ઈલાદિને ત્રણેયની મારફત દૂર કરવા આપણે કટિબદ્ધ થઈએ તો આપણે પણ પ્રભુ જોડે પરણી શકીએ એટલે કે જીવ અને શિવ એક થાય.

દૂકમાં પ્રબોધિની એકાદશી એટલે જીવનની ઘેર નિદ્રામાંથી જાગવાનો શુભ દિવસ. આજસ પ્રમાદ વગેરે ખંખેરે પ્રભુ કાજ માટે તૈયાર થવાનો દિવસ. પ્રભુ સાથે એક થવાનો દિવસ. આવા પ્રકારની જાગૃત સમજ સાથે આપણે પ્રબોધિની એકાદશીનો દિવસ ઉજવવો જોઈએ.

આ કથા બ્રહ્મડપુરાણ અને રુદ્રપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

૨૧

—: અભયા-ઉત્પન્ના-(ઉત્પત્તિ) એકાદશી :—

કારતક વદ ૧૨ :

આ એકાદશીનું નામ અભયા એકાદશી છે. એને ઉત્પત્તિ એકાદશી ઉત્પન્ના પણ કહેવામાં આવે છે. સતયુગમાં મોર નામનો એક રાક્ષસ હતો. તે અતિ ભયવાન હતો. ઈંદ્ર અને બીજા દેવોને ઘરાબી સ્વર્ગમાંથી પૂઠવી ઉપર એણે નસાવી મૂકવા હતા. દેવોએ શંકરભગવાનની પ્રાર્થના કરી. મદદ કરવા વિનવ્યા. શંકર ભગવાને દેવોને વિષ્ણુ ભગવાનને ઘરણે બઈ એમના દુઃખનો ઉપાય સૂચવવા માટે વિનંતી કરવાની સલાહ આપી. દેવો પછી વિષ્ણુ ભગવાન પાસે આવ્યા. યુદ્ધ ભાવથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી અને મોર સ્વર્ગ પર કબજો કરી બેઠો છે અને દેવોને ખૂબજ ત્રાસ આપે છે એ વાત કહી સંભળાવી. એમના દુઃખનું નિવારણ કરવાનો ઉપાય સૂચવવા માટે વિનંતી કરી. વિષ્ણુ ભગવાને દેવોને ચાંત કર્યા. મોર રાક્ષસને પોતે સંહાર કરશે અને દેવોના દુઃખનો અંત આણશે એમ કહી દેવોને અભય રહેવા સૂચવ્યું. પછી વિષ્ણુ ભગવાન ચંદાવતી નગરી જ્યાં મોર રાક્ષસ રહેતો હતો ત્યાં આવ્યા. અન્ય દેવો પણ ત્યાં આવ્યા. યુદ્ધનો શંખદાહ કર્યો. દાનવ સૈન્ય યુદ્ધ માટે ધડી આવ્યું. દેવ સૈન્ય સાથે ભયાનક યુદ્ધ થયું. દાનવોએ દેવોના સૈન્યને પીસે પક કરવા ફરજ પાડી. દેવોના સૈન્યમાં નાસભાગ થવા લાગી. આ સમયે વિષ્ણુ ભગવાન ઉપસ્થિત થયા. દાનવોના સૈન્યનો ધાણ કાઢી નાખ્યો. ભાગ્ય મોર રાક્ષસ મર્યો નહિ. વિષ્ણુના ચક્રથી એ ભય પામતો ન હતો. મોરેણે વિષ્ણુને હથિયાર ફેંકી દઈ મલ્લ યુદ્ધમાં ઉતરવા માટે હાકલ કરી. વિષ્ણુએ હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં. બંને મલ્લયુધ કરવા લાગ્યા. બંને સમય યુધ્ધ કર્યું પણ મોરેણે મલ્લ આપી નહિ. વિષ્ણુ બંને યાકયા. મુઠ્ઠીના એક પ્રહારથી મોરેણે મૂર્છાવિષ કર્યો અને પોતે બહારી વનમાં સિંહનતી ગુફામાં આવી વિશ્રામ કરવા સૂતા. ભાનમાં આવતાં મોર રાક્ષસ ગુફામાં આવ્યો. આ સમયે વિષ્ણુ ભગવાને પોતાની માથાના પ્રનાસે રૂપરૂપના અંબાર સમી મહામોહિની કન્યા ઉત્પન્ન કરી. એણે સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં. પોતાના આંત હાથમાં જુદા જુદા હથિયારો ધારણ કર્યાં હતાં. મોર રાક્ષસ ગુફામાં આવ્યો એટલે એને રોકી પૂછ્યું 'તું કોણ છે ? શા માટે આ ગુફામાં આવ્યો છે ? શી વિષ્ણુ હમણું મૃતેલા છે અને એમનું રક્ત છું કંઈ છું'. મારું નામ અભયા છે; આથ થોવા છતાં તું વિષ્ણુની સમીપ જઈ રાક્ષસ નહિ. મોરેણે કહ્યું 'મારો માજો છોડી દે. તું માત્ર એક અભયા નથી છે. તને મારી હું ત્રી હથવા કરવા ઉચ્છતો નથી.' પણ અભયા મોર દેવથી એક કઈ કઈ જાણ એમ ન હતી. એણે મોરને પકાર્યો અને કહ્યું 'હું દુર, કઠોર, થાપી અને અધર્મોચ્છેનો સંહાર કરનારી છું અને તારો પણ સંહાર કરીશ કારણ કે તું મહાપાપી છે, કુર છે અને અભિમાની છે'. પછી અભયા દેવોએ વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મોર દેવ દેવોનું ભયાનક રૂપ જોઈ કંઈ બોલો. પોતાના અપ હાથોમાં વિવિધ યસ્ત્રો સાથે દેવોએ મોર પર હુમલો કર્યો. મોરને ઘાયલ કરી પૂઠવી પર પટકાં. પણ મૂર્છા વળતાં તે પાછો ઠંઠો અને વડા લાગ્યો. એણે

પોતાની માયાથી અનેક રૂપો ધારણ કર્યા અને દેવી સાથે મુખ્ય કપડું. દેવીએ પણ પોતાના ચોવીસ રૂપો ધારણ કરી મોઢને પટકપો અને અંતે પોતાના ખડક વડે મોઢનો વધ કર્યો. મોઢના બીજા દેવોનો પણ દેવીએ સંહાર કર્યો. દેવો ખુબ થયા અને દેવીનો જય જયકાર કર્યો. વિષ્ણુ ભગવાન પોતાની નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા અને મોઢ દેવને મૃત્યુ પામેલો જોઈ વિષ્ણુ ખુબ થયા અને મોઢનો વધ કરી પોતાની રત્ના કરવા માટે દેવીને ધન્યવાદ આપ્યો. વિષ્ણુએ કહ્યું 'હું તારા પર ખુબ પ્રસન્ન થયો છું. તારા જેવી ભવધારિણી બીજી કોઈ નથી. તારી જે ઈચ્છા હોય તે નું માયી પાસે માગી લે,' એટલે અભયાએ વરદાન માગ્યું કે 'હે પ્રભુ, જે કોઈ માઈ એકાદથીનું મત કાઢે તેને કોઈ કુખ, દારિદ્ર્ય રહે નહિ, તેના પાપોનું નિવારણ થાય તેમજ સંસારનું સમુદ્ર ખુબ પામી અંતે તેને લોકુઠમાં તમારા સાન્નિધ્યમાં વાસ મળે એવું વરદાન આપો.' શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું, 'તથાસ્તુ. જે કોઈ અભયા એકાદથી કરશે તે મને પામશે.' ઈંદ્ર તેમજ અનંદેવોએ પણ અભયા દેવીને પ્રણામ કરી કહ્યું 'અમે પણ જે કોઈ અભયા એકાદથીનું મત કરશે તેને સર્વ પ્રકારે સહાય કરીશું.'

આ કથા મન્ત્ર્ય પુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

પ્રભુને સોંપી દો

તમારે હાથે અજસૃતા પણ જે થાય થઈ હોય તે પ્રભુને સોંપી દો. પ્રભુ મહુ ઉદાર છે, એ પાપને પ્રજાળી દેશે.

શરત એટલી જ કે હવે પછી તમારા હાથ, જાંજ કે છબ વડે નહુ પાપ થવું જ ન જોઈએ.

—પૂ. ડોંગરેજી મહારાજ

— : મોક્ષદા-મોક્ષદાયિની એકાદશી : —

માગસર સુદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ મોક્ષદાયિની એકાદશી છે. આ એકાદશીનું વ્રત કરવાથી અધીવતિ પામેલા પિતૃઓનો ઉદ્ધાર થાય છે.

આ એકાદશી બ્રાહ્મણમાં પુરાણોમાં નીચે મુજબની કથા વર્ણવેલી છે :—

ગોકુલમાં લોખાનસ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને એક રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું, સ્વપ્નમાં એણે પોતાના પિતાને, નરકમાં પીડાતા જોયા. રાજા ગભીર બન્યો. એને પોતાના પિતાની આવી કદોશી કિંવતિ જોઈ ખૂબ થોડ થયો, કોઈ પણ ઉપાયે પિતાના કુખનો અંત આણવા માટે એણે નિશ્ચય કર્યો, બીજો દિવસે રાજાએ પોતાનો દરબાર ભર્યો અને તેમાં રાજ્યના વિદ્વાન પંડિતોને આમંત્રણ આપી બેસાડ્યા. ઘણી સભામાં રાજાએ પોતાના સ્વપ્નની વાત કરી અને પોતાના પિતાનો નરકમાં ભોળવવા પડતા દુઃખોમાંથી થું કરવાથી ઉદ્ધાર થાય અને મોક્ષ મળે એમ પૂછ્યું. પંડિતોએ રાજાને કહ્યું કે તેઓ પોતે તો એનો ઉપાય બતાવવા માટે અસમર્થ છે; પરંતુ પર્વતમુનિ જે ત્રિકાળજ્ઞાની છે તે આ બાબતને કંઈ ઉપાય બતાવી શકશે, માટે પર્વતમુનિના આશ્રમમાં જવું અને એમને ઉપાય બતાવવા માટે પ્રાર્થના કરવી. પંડિતોની આ સલાહ રાજાએ માન્ય રાખી અને એ પર્વતમુનિના આશ્રમે ગયા. જ્યાં પોતાની કુટિરમાં પ્રવેશવન કરતા હતા, રાજાએ મુનિને શુદ્ધ ભાવથી દંડવત પ્રણામ કર્યા, રાજાને આવેલા જોઈ મુનિએ આશીર્વાદ આપી કૃષ્ણ સમાચાર પૂછ્યા, રાજાએ ઉત્તર આપ્યા કે પોતે કુશળ છે પણ મનમાં એક દુઃખ ઉત્પન્ન થયું છે. પછી કાલ જોઈ કહ્યું 'તમે તો ત્રિકાળજ્ઞાની છો, એટલે મારું દુઃખ જાણી લીધું હશે,' મુનિએ બાન વળું અને રાજાના મનનું દુઃખ જાણ્યું. મુનિએ રાજાને કહ્યું 'તારા પિતાજી પૂર્વજન્મના પાપને કારણે અને નરકમાં પીડાય છે. એણે પોતાની બીજી પત્નીને સંસારમુખથી વંચિત રાખી હતી તેના પરિણામ રૂપે અને નરકમાં તના ભોળવવી પડી છે. એની ધત્તીને એકવાર કામ ઉત્પન્ન થશે અને એણે જનુદાન માળ્યું, પરંતુ તારા પિતાએ મનમાં ઉત્પન્ન વયેષ દ્વેષના કારણે ગણકાયું નહિ. પોતાની ધત્તીની ઈચ્છાનો અનાદર કર્યો. એ પતિવ્રતા નારીને ખૂબ દુઃખ થયું. આનું પાતક રાજાને લાગ્યું એટલે એ નરકમાં સડે છે,' મુનિના આવા વચનો સાંભળીને રાજાએ પોતાના પિતાનો મોક્ષ કરવા ઉપાય કરવાથી શરૂ તે પૂછ્યું. મુનિએ કહ્યું, 'માગસર સુદ ૧૧, મોક્ષદા એકાદશી છે. તું જે એનું વિધિસર વ્રત કરે તો તારા એ પુણ્યના પ્રતાપે, તારા પિતાજીનો ઉદ્ધાર થાય અને એ મોક્ષગતિને પામે,' રાજાએ મુનિને પ્રણામ કર્યા અને પોતાને ઘેર આવ્યો. મોક્ષદા એકાદશીનું વ્રત પોતે કર્યું અને તેનું પુણ્ય પિતાને અર્પણ કર્યું. આમ કરવાથી એના પિતાનો મોક્ષ થયો, સ્વર્ગમાંથી પિતાએ આશીર્વાદ આપ્યા અને સર્વનું કલ્યાણ થયું. મોક્ષદા એકાદશીનો મહિમા એવો કે તેના પ્રભાવે નરકે પડેલા પિતૃઓ મુક્તિ પામી સ્વર્ગે જાય છે.

આ કથા બ્રહ્માંડ પુરાણમાં તેમજ બ્રહ્મપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

M/s. FRENCH ENGINEERING WORKS
Mfrs. Collapsible Gate, Grills, Rolling,
Shutters
150, Rash Behari Avenue,
C-1 TRA-7CC029

M/s. RAMNIKLAL VIRCHAND & CO.
14, Noormal Lohla Lane,
CALCUTTA-700007.
ones 1 33-5945 Gram: Kundlud

સફલા એકાદશી

માગસર વદ ૧૧

આ સફલા નામની એકાદશીના અધિદેવ નારાયણ છે. સર્વોર્ધા જેમ શેષનાગ' પરીઓમાં જેમ ગરૂડ, શ્વેતોમાં જેમ અશ્વમેધ, નદીઓમાં જેમ ગંગા, મનુષ્યોમાં જેમ બ્રાહ્મણ અને દેવોમાં જેમ વિષ્ણુ ઉત્તમ છે તેમ સધળા ઘરોમાં આ એકાદશીનું વ્રત ઉત્તમ છે, આ એકાદશી બાબત એક કથા એવી છે કે :—

યૌવાવની નગરીમાં માહિષાસુત નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે ખૂબ દયાળુ, ઉદાર અને પવિત્ર હતો, એને ચાર પુત્રો હતા. તેમાં સૌથી મોટાનું નામ લુપક હતું. યુવાનીમાં આવતાં તે લપટ બની ગયો. તે વેશ્યાગમન કરવા લાગ્યો. તે ખૂબ ઉગ્ર ઉગ્ર બની ગયો અને રાજગણ ધન ફના કરવા લાગ્યો. આવા દુર્ગુણી પુત્રનો રાજાએ ત્યાગ કર્યો. કુકર્મી, દુષ્ટ અને પાપી પુત્ર કુટુંબનું સારવાના કાંઠે, લોકો લુપકથી ત્રાસી તે ગયા જ હતા, કોઈ હવે એની પાસે આવવું નહિ. એના દુર્ગુણી મિત્રો તે ક્યારના એને છોડી ચાલ્યા ગયા હતા. સમાજમાં એ બહિષ્કૃત બન્યો. એણે નગર છોડ્યું અને જંગલમાં રહેવા લાગ્યો. દિવસે નગરમાં આવી ચોરી કરે, લૂંટફાટ કરે અને લોકોને ત્રાસ આપે. ચક્રાક્ર જાણ તે પછી રાજપુત ઘોવાથી કોઈ એને કંઈ કરે નહિ પણ છોડી દે. રાત્રે જંગલમાં ચાલ્યો જાય અને પીપળાના ઝાડ નીચે પડી રહે. એટલામાં માગસર વદ ૧૦ આવી. રાત્રે અતિથય ઠંડી પડી. લુપકના શરીર પર વસ્ત્ર ન હતું. ઠંડીથી એનું શરીર ધ્રુજતું હતું. એના કાષ્ઠ પળ ઠંડા થઈ ગયા. એ પીપળાના ઝાડ નીચે ઢાળી પડ્યો. એ નિદ્રાપીન થયો. બીજે દિવસે એટલે માગસર વદ ૧૧ એટલે સફલા એકાદશીને દિવસે બપોરના સમયે જાગ્યો. એના શરીરમાં શક્તિ ન હતી. એ ચાલવાને અસમર્થ હતો. એને સખત ભૂખ લાગી હતી. ગમે તેમ કરી ઉઠ્યો, જંગલમાં જવા માટે ચાલવા લાગ્યો. પણ જમીન પર પટકાઈ પડ્યો. ફરી ઉઠ્યો. લથડતા લથડતા વનમાં ગયો. જમીન પર પડેલા ફળો વીણી લઈ ચોતાના પીપળાના ઝાડ નીચેના મથકે આરો. ત્યારે સ્થસ્તિ થઈ ચૂક્યો હતો. ફળો પીપળા નીચે મૂક્યા. એણે કોઈ ફળ ખાધું નહિ. નારાયણનું સ્તવન કરતાં કરતાં પીપળા નીચે ઢાળી પડ્યો. આજે એને ઉપવાસ થયો. રાત્રે એને ઉંઘ ન આવી. આખી રાતનું જાગરણ થયું. આખા બજારમાં પણ સફલા એકાદશીનું વ્રત થયું અને એનું પુણ્ય એને સાંપડ્યું. એના પાપોનો નાશ થયો. ભગવાન નારાયણ એના પર પ્રસન્ન થયા. એનો દેહ દિવ્ય બન્યો. રાજાએ લુપકને તેડવા માટે અશ્વ સહિત માણસોને મોકલ્યા. લુપક તેઓ સાથે રાજ્યમાં પાછો ફર્યો. પિતાના ચરણોમાં પડ્યો. હવે એ બદલાઈ ગયો હતો. એ વિષ્ણુ ભક્ત બની ગયો. પિતાને આવી આનંદ અને સંતોષ થયો. વૃદ્ધ રાજાએ લુપકને રાજ્યકારભાર સોંપી દીધો અને પોતે તપશ્ચર્યા કરવા માટે ચાલ્યા ગયા. લુપકે નીતિથી રાજ્ય અમલ કર્યો અને પ્રજાને સર્વ પ્રકારે સુખી કરી. વૃદ્ધાવસ્થામાં આવતાં અણે ચોતાના પુત્રને રાજા સોંપી દીધું અને તપશ્ચર્યા અંગે જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. જ્યાં પ્રભુનું ધ્યાન પરી ચોતાનો સમય પસાર કરવા લાગ્યો અને અંતે મોક્ષપદને પામ્યો.

આ કથા ઉપરથી પીપળાના વૃક્ષમાં કોઈ વિષ્ણુ ભગવાનનો વાસ છે એવી જુની માન્યતા ચાલી આવેલી છે અને તેથી એ ઝાડ કાપવામાં ધાધ મનાય છે.

પુત્રદાયિની

પાપ સુદ ૧૨

આ એકાદશી પુત્રદાયિની એકાદશી કહેવાય છે એનું વ્રત કરનારને વિદ્યા, વૃક્ષી અને કીર્તિ મળે છે એટલું જ નહીં પણ સંતાનહીન માણસને પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભદ્રાવતી નામની એક નણંદી હતી ત્યાં સુકેતુમાન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એને શેલ્યા નામની રાણી હતી બંને ધર્મપરાયણ હતાં, નિર્મળ હતાં પવિત્ર જીવન જીવતાં હતાં પુણ્યવત હતાં, તેઓ દાનેશ્વરી હતા પરંતુ એમને પુત્ર ન હતો એટલે દુઃખી હતાં. પુત્ર વિનાનું જીવન ભ્રષ્ટ્ર માની બંને શોકાનુર રહેતા પુત્ર વિના પિંડદાન કોણ કરશે અને એમનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે એવી એમને ચિંતા હતી. ચિંતાને લીધે રાજાનું શરીર કૃષ્ણ બનવા લાગ્યું. એમને કાંઈ ગમતું ન હતું જીવન પર એમને હવે મોહ ન રહ્યો. એમણે વનમાં જઈ દેહત્યાગ કરવાનો વિચાર કર્યો પણ આનંદના જોડે બીજું કોઈ થાય બધી અને આત્મહત્યા કરનાર અવગતિને જ થાય છે અમ વિચારીને એમણે આત્મહત્યા કરવાનું મંત્રી વાળ્યું. એમણે આનંદસાધના માટે વનમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો અસ્વ પર આરુઢ થઈ એ વનમાં ગયો. વનની ભ્રષ્ટ્ર કરનારી રાજાને ભ્રષ્ટ્ર તો લાગ્યો પણ પોતાના નિશ્ચયમા અડગ રહી એ આગળને આગળ વધતો ગયો. અંતે વિપ્રદેવો જાણિયા આશ્રમ નજીક તે આવ્યો લાગ્યો રાજા ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો બાજુમા સુંદર સરાવર હતું. સરાવરનું ચિતલ જલ પી ને પોતાની તૃષ્ણા સતોષી ત્યાં કટલાક જાણિયો દેવાન કરતા હતા રાજાએ તેમને નમસ્કાર કર્યા જાણિયોએ રાજાને આશિષ આપ્યા પછી રાજા વિપ્રદેવો જાણિ પાસે ગયા અને સાપ્તાજ દડવનું પ્રણામ કર્યા જાણિએ આશિષ આપ્યા રાજાને આશ્રમમા આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. રાજાએ કહ્યું કે અને સર્વ પ્રકારનું સુખ છે પણ પુત્ર નથી એટલે દુઃખી છે પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે કાંઈ ઉપાય બતાવવા માટે પ્રાર્થના કરી. જાણિએ કહ્યું કે પુત્રદા એકાદશીનું વિધિસર વ્રત કરવાથી તને પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે રાજા જાણિને દડવનું પ્રણામ કરી પોતાને મહેલે પાછો આણ્યો રાણીને સઘળી વાત કહી સંભળાવી પછી તેમણે વિધિપૂર્વક પુત્રદા એકાદશીનું વ્રત કર્યું એના પુરુષને પ્રતાપે રાણી જલ્દીવતી બની અને ચોગ્ધ મથ્યે એને પુત્રને પ્રસવ થયો રાજા, રાણી અને પ્રજાજનોને અવધત આનંદ થયો.

આ એકાદશીનું વ્રત કરનાર સંતાન સુખને થાય છે એટલું જ નહીં પણ આલોકનું સુખ મેળવી અંતે સ્વર્ગે જાય છે.

આ કથા જાહપુરાણમાં તેમજ ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

—: પટ્ટતિલા એકાદશી :—

પાપ વ્રત ૧૧ :

તથ યદીરે નોપકવા, તથનો યોમ કરવો, તથનું પાણી પીનું, તથ ખાવા તથ તથનું દાન દેવું. આ યદીરે તથનો ઉપવોગ કરી વ્રત કરવાથી આ એકાદશીનું નામ પટ્ટતિલા એકાદશી પડ્યું છે. આ વ્રત વિશે અહીં દંત કથા છે કે —

એક બ્રાહ્મણ કન્યા હતી. એ બ્રાહ્મણરિણી અને ખૂબ ધાર્મિકવૃત્તિની હતી. તે બધા મતો વિધિયર કરતી હતી. પ્રભુ સ્તવનમાં તે પોતાનો સમય લીતાવતી. પણ ભક્તિ કરતાં કરતાં સુખ, સંપત્તિ અને ધરખારની ઈચ્છા થતી. એનામાં ઉત્તરતા ન હતી એ અન્નદાન કરતી જ નહીં એકવાર મી કૃષ્ણ ભગવાન બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈ એના ઘરના દરવાજે આવી ઉભા, ભીંગાની માંગણી કરી. પટ્ટતિલા એકાદશીને દિવસ હતો, કન્યા સ્વભાવને કારણે એણે બ્રાહ્મણ ઉપર ભીંસા માટે તજ કરે છે એમ કહી ગુસ્સો કર્યો અને ભીંસાપાત્રમાં ધરમાંથી માટીનો એક પિંડ મૂક્યો. મુખ્ય ઘણી એ બ્રાહ્મણી સ્વર્ગમાં આવી કારણ કે એણે કરેલો અનેક મતોનું પુણ્ય ઘણું જ હતું. પણ પટ્ટતિલા એકાદશીને દિવસે એણે માટીના પિંડનું દાન કર્યું હતું એટલે સ્વર્ગમાં રહેવા માટે તેને સુદર ઘર મળ્યું પણ એ ઘરમાં અન્નનો દાણો સરખો ન હતો. આથી એ દુઃખી થઈ.

એને ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો. શુદ્ધ ભાવે પ્રભુનું સ્તવન કર્યું એણે કરેલો મતોનું આગુ ફળ કેમ મળ્યું? એવા પ્રશ્નો કરી પોતે કરેલી ભૂલની જામા માંચી. પ્રભુના ચરણ કમળમાં પોતાનું માથું મૂક્યું. પરમકૃપાળુ પરમાત્માને દયા આવી. પશ્ચાત્તાપથી પવિત્ર બનેલી બ્રાહ્મણીના પાપનો નાશ થયો. પ્રભુ એના પર પ્રસન્ન થયા. એના મહેલે પાછા ફરવા માટે સુચણું અને ત્યાં જે સ્ત્રીઓ મળે તેમની પાસેથી પટ્ટતિલા એકાદશીનું મત જણી લેજે એમ કહ્યું. મહેલે આવી તે દ્વાર બંધ હતો અને દેવાંગનાઓ દ્વારે ચોકી કરતી હતી દેવાંગનાઓ પાસેથી પટ્ટતિલા એકાદશીનું મત કવી રીતે કરવું તે તેણે જાણી લીધું અને તે મત વિધિપૂર્વક કર્યું આ એકાદશીવ્રતના પ્રભાવથી મહેલમાં ધનપાન્થ, સેનારૂપાના, ઘીરાપોતીના ભગસે ભરપૂર થઈ ગયા વચ્ચે અને ઘસુગારો તેમજ વિવિધલોભલોચી સપ્તર્ષિ એ મહેલ થઈ ગયા એની બધી આદ્યઓ પૂરી થઈ અને સ્વર્ગનું સઘળું સુખ એને સાંપડ્યું.

આમ જે માણસ લોભ અને નૃપસૂત્રને તજ પોતાની શક્તિ મુજબ આ એકાદશીને દિવસે તથ તથા વસ્ત્ર વગેરે નું દાન આપી ઉપવાસ કરે છે તે તદુરસ્ત રહે છે તેને દારિદ્ર્ય દુઃખ કે દુભાગ આવતું નથી.

આ કથા ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં અને ભવિષ્ય પુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

—: જયા - એકાદશી :—

મહા સુદ ૧૧

આ વ્રતના પુણ્યના પ્રભાવથી ભૂતચીનમાં ભટકતા આત્માઓનો ઉત્કાર થાય છે; અવગતિયાઓને મુક્તિ મળે છે, કેટલાક અને જ્યા સ્થાત એકાદશી પણ કહે છે.

નાગલોકના અદિપુર નામના નગરમાં ઈંદ્ર રાજનો અમલ ચાલતો હતો. ઘણા દેવો અને માંધવો ઈંદ્ર રાજની તહેવારમાં જ્યા રહેતા હતા. ગાંધર્વ કન્યાઓ અને અપ્સરાઓ ઈંદ્ર રાજની સભામાં નાચ ગાનથી બધાનું મનોરંજન કરતી. દરબારીઓ રંગ રાગમાં રાચતા. સર્વજ્ઞ આનંદમય વાતાવરણ હતું. નગરની શોભા રૂપ પુષ્પ વાદિઓ શીરભ ફેલાવતી હતી; ગાંધર્વોમાં માલ્યવાન નામે નવમુવક હતો. સંગીતકળામાં પારંગત હતો. ગાંધર્વ કન્યાઓમાં પુષ્પવતી નવમુવતિ હતી. બંને અતિ રૂપવાન હતાં. બંનેની ચંદનવરણી કાંધા હતી. પુષ્પવતી મુગનધની મુવતિ હતી. ચોપટની થાંચ ભેળું એનું નાક હતું. હંસ ભેલી એની લાંબી ડોક હતી. માલ્યવાન એના રૂપ પર લાસી ગયો હતો, એ પુષ્પવતીના પ્રેમમાં પડ્યો હતો માલ્યવાન પણ ખૂબ આકર્ષક પુવાન હતો. પુષ્પવતી એના પર મોહિત થઈ હતી. આમ બંને જણા શ્રેષ્ઠભીષના પ્રેમમાં પડ્યાં હતાં. શેણે ચણગાર સજી પુષ્પવતી ઈંદ્ર રાજની સભામાં નૃત્ય કરતી હતી અને માલ્યવાન સંગીતનો સાથ આપતો હતો. નાચ ગાનથી મહેફિલ જમી હતી તેવામાં બંનેની આંખો એક બીજાને મળી. ફિથર નયને બંને એક બીજાને જોઈ રહ્યાં. બંનેના મનમાં પ્રેમનાં અંકુર ફુટ્યા. નાચગાનમાં રંગમાં ભંગ પડ્યો. ઈંદ્ર રાજને કાંધ વધારી. ક્રોધાવેશમાં સભાની મર્યાદાનો ભંગ કરવા બદલ ઈંદ્રે બંનેને ‘પિશાચ થઈને પુલકી પર પડો’ એવો શાપ આપ્યો. પછી માલ્યવાન અને પુષ્પવતી મૃત્યુલોકમાં પ્રેતાત્મા બની ધૂમલા લાગ્યાં. ધર્વતોની ગુફામાં ધૂમ્મા કરતાં. ટાક અને તાપથી બંને પીડાવા લાગ્યાં. બંને ખૂબ દુઃખી થયાં. ચિન્તામાં બંનેના હૈડ સુકાવા લાગ્યા અને શક્તિહીન બન્યાં. એટલામાં જ્યા એકાદશી એટલે મહા સુદ ૧૧ નો દિવસ આવ્યો. તે દિવસે બંનેને કંઈ પણ આહાર ન થય્યો. બંનેને ઉપવાસ થયો. એમણે પાણી પણ ન પીધું. ટાકથી બચવા માટે પીપળાના વૃક્ષ નીચે બંને બેઠા. રાત્રે જાગરણ થયું. આમ બંનેએ અજણતાં જ્યા એકાદશીનું વ્રત કર્યું. આ વ્રતના પ્રભાવથી એમના પાપનો નાશ થયો અને ઈંદ્રના શાપનું નિવારણ થયું. એમનો પિશાચનો દેહ મટી ગયો. ફરી પાછા બંને દિવ્ય કાચાવાળાં ગાંધર્વો બન્યાં. બંને સ્વર્ગમાં પાછાં આવ્યાં. જ્યા એકાદશીના વ્રતના પુણ્યના પ્રતાપે શાપનું નિવારણ થયું એ હકીકત ઈંદ્રને કહી સંભળાવી. ઈંદ્ર ખુશ થયો. માલ્યવાન અને પુષ્પવતી સુખેથી સ્વર્ગમાં રહ્યાં.

આ એકાદશી સર્વ પાપોનો નાશ કરનારી અને મોક્ષ આપનારી છે. એનું વ્રત કરનારને પ્રેતપણું આવતું નથી તેમ પ્રેત કે પિશાચ તેને હરાવે કંઈ થકતા નથી. ભક્તિથી શ્રદ્ધા રાખી આ વ્રત કરનારને સર્વ પ્રકારનું દાનનું, ધનનું તથા તીર્થ દર્શનનું ફળ મળે છે.

આ કપા ધનપુરાણ, ભવિષ્યોત્તરપુરાણ અને ભવિષ્ય પુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

—: ઉમા-વિજયા એકાદશી :—

મહા વદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ ઉમા કે વિજયા એકાદશી છે. એનું મત કરનારને ઘણું પુણ્ય મળે છે અને તેના પ્રભાવથી વિજય સાંપડે છે અને અંતે મોક્ષપદને અધિકારી બને છે.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા એમના જનવાસ દરમિયાન પંચવટીમાં રહેતા હતા. જ્યાંથી કપટથી રાવણ સીતાનું હસ્ત કથી લઈ જઈ જશે અને સીતાને અયોધ્યા વાટિકામાં રાખી. હનુમાને સીતાની ભાગ કાઢી રામને સમાચાર આપ્યા. લંકા પર ચઢાઈ કરવાનું નક્કી થયું. સુગ્રીવ સાથે મિત્રાચારી કથી વાનરસેનાની મદદ મેળવી, પણ સમુદ્ર પાર કરવાની મુશ્કેલી ઉભી થઈ. રામચંદ્ર બકદાહન્ય જાણે આશ્રમે આવ્યા. જાણે ત્રિકાળજ્ઞાની હતા. રામચંદ્રજીએ બકદાહન્ય જાણે પ્રભાત કર્યા. જાણે આશિષ વચનો કહ્યાં. જાણે જાણતા હતા કે રામ કથી વિષ્ણુના જ અવતાર છો એટલે કહ્યું 'પ્રભુ ! તમે માનવરૂપ પારણ કથી મને દર્શન આપ્યા તેથી હું ધન્ય થયો છું.' જાણે રામને આગમનનું કારણ પૂછ્યું. રામે કહ્યું 'લંકાપર ચઢાઈ કરવી છે પણ સમુદ્ર કયા ઉપાય કરવાથી ઓળંગી શકાય તે આપ કૃપા કથી મને બતાવો અને કહ્યું મત કરવાથી લંકા જતી શકાય તે પણ સમજાવો.' બકદાહન્ય જાણે કહ્યું 'આપ સર્વશક્તિમાન છો, ધર્મધૂરંધર છો, સર્વ ઉપાય તમારા હાથમાં જ છે છતાં આપ મને પૂછો છો તે એનો ઉપાય હું આપને બતાવું છું.' મહા વદ ૧૧, જેને વિજયા એકાદશી કહેવામાં આવે છે તેનું મત વિધિસર તમે, સુગ્રીવ, અને સમગ્ર વાનરસેના કરશે તો તેના પુણ્યના પ્રભાવથી તમે સાગર ઓળંગી શકશો અને લંકા પર તમારો વિજય થશે. દાનવોનો નાશ થશે અને તમારી કીર્તિ વધશે.' તે અનુસાર તેઓ સર્વેએ વિજયા એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કર્યા અને રાત્રે જાગરણ ક્યું. 'પ્રભુનું સ્મરણ ક્યું.' એ મંત્રના પુણ્યના પ્રભાવથી સમુદ્ર ઉપર સેતુબંધ બાંધી સમુદ્ર ઓળંગ્યો અને લંકામાં જઈ રાવણને રામે હરાવ્યો, રામચંદ્રજીનો વિજય થયો.

તેમ જે કોઈ આ મત કરશે તેનો વિજય નિશ્ચિત છે.

આ કથા મત્સ્યપુરાણ અને રુદ્રપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

—: આમલી-આમલી એકાદશી :—

કાગળ સુદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ આમલી (આમલી) એકાદશી છે.

શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન સુપ્રિતો પ્રલય કર્યા બાદ શેષનાગની રીષા પર સૂતા હતા. એ નિદ્રાવશ થયા. એમના મુખમાં થૂંક આવ્યું. વિષ્ણુભગવાને મુખમાંથી એ થૂંક જઈ હેંક્યું ત્યાં એક વૃક્ષ ઉગ્યું. તેનું નામ આમલી પડ્યું. બ્રહ્માએ જ્યારે સુપ્રિતનું ફરી નવનિર્માણ કર્યું ત્યારે આ વિશાળ આમલીના વૃક્ષને જોઈને એમને આશ્ચર્ય થયું. પ્રલયકાળે આ આમલીનું વૃક્ષ શ્રી રીટે કાયમ રહ્યું તેની શંકા થઈ. વિષ્ણુ ભગવાન સિવાય બીજું કોઈ આ કરી શકે નહિ એવી શ્રદ્ધાથી દેવતાઓ વિષ્ણુ ભગવાનની શુધ્ધ ભાવે ભક્તિ કરવા લાગ્યા. ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા અને આકાશવાણી થઈ કે એ આમલીનું વૃક્ષ વિષ્ણુ ભગવાનના મુખમાંથી થૂંકના બિંદુમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. એ ઈચ્છત ફળ આપનાર વૃક્ષ છે. એ દેવ વૃક્ષ છે. એના મુળમાં વિષ્ણુનો વાસ છે, વડમાં બ્રહ્માનો અને છાંયમાં શિવનો વાસ છે. એની ડાળીઓ નદીઓ છે. ફળો દેવ છે. આ વૃક્ષનું દર્શન કરી દેવો અને ઋષિઓ કૃતાર્થ થયા.

રેવા નદીને તીરે ચંદ્રાનગર શહેર હતું. ત્યાં પુષ્પમિત્ર નામે એક બ્રાહ્મણ પંડિત રહેતો હતો. તે ચાર વેદોનો જાણકાર હતો, તે સંગીતવિદ્યામાં નિપુણ હતો. છંદશાસ્ત્રનો તે જાણકાર હતો. તે ધનવાન હતો. પ્રભુ સ્તવનમાં એ પોતાનો સમય વ્યયિત કરતો હતો. તે ધર્મનું આચરણ કરતો હતો. તે હંમેશા પુણ્યના કાર્યો કરતો હતો. એની ધાનીનું નામ રત્નપ્રભા હતું. રત્નપ્રભા અતિ સુવર્ણ અને ગુણવતી નારી હતી. તે પતિવ્રતા સી હતી. પતિના દરેક કાર્યમાં એ સાથ આપતી. તે શાશ્વતકાળમાં ચારંગત હતી. બંને જણાએ ફાગણ સુદ ૧૧, આમલી એકાદશીનું નત ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને રેવાના કાંઠે વસંતોત્સવ ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો. રત્નપ્રભાએ જોયે શણગાર સજ્યા. પુષ્પમિત્રે પણ કિંમતી આભુષણો ધર્યાં. બંને રેવા તટે આવી. ઋતુરાજ વસંત પર બહારમાં ખીલી વાતાવરણને શ્રેષ્ઠવતી હતી. તેમણે આમલીના વૃક્ષ ઉપર ચિંટોળી ખાંધી. કુસોવડે તે શણગાર્યો. બંને જણાએ કુસોવડે પોતાના શરીરને સજ્યું. બંને હાથકે બેઠા. વસંતની બહારનો ઉલ્લાસ બંને જણાએ અનુભવ્યો. રત્નપ્રભાએ સુંદર ગીત ગાયું. પુષ્પમિત્રે વીણા વગાડી એને સાથ આપ્યો. વસંતનું રક્ષપાન કર્યું. રત્નપ્રભાએ વસંતનું ગૂંચ કર્યું. સમગ્ર વાતાવરણ આનંદમય બની ગયું. આમલીના દેવ શ્રી વિષ્ણુ પતિધર્મીના રમ્ય હંગીત-ગૂંચથી મુગ્ધ થયા. બંનેને દર્શન આપ્યાં. બંનેએ ભગવાનને હાંડવત પ્રણામ કર્યાં. બંને કૃતાર્થ થયાં. આ પ્રતાપ આમલી એકાદશીના વ્રતનો હતો.

મહાપાપનો નાશ કરનાર, શોષ આપનાર અને મોટાપુણ્યનો વાહ દેનાર આ વ્રતનો મહિમા અનન્ધ છે. આ કથા મત્સ્ય પુરાણ, બ્રહ્માંડ પુરાણ અને ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

-: જયા--પાપમોચની--પાપમોચનિકા એકાદશી :-

કાગળ વદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ જયા, પાપમોચની કે પાપમોચનિકા એકાદશી છે આ એકાદશીનું ઘટ કરનારના સર્વે પાપોનો નાશ થાય છે અને એ જગ પ્રાપ્ત કરે છે

ચૈત્રરથ નામનું એક સુંદર વન હતું. આ વનની યોગ્ય અપરપાર હતી ત્યાં અનેક ધનુષો અને પ'ખીઓ નિવાસ કરતાં હતાં. ગાંધર્વો અને દેવો ત્યાં વિહરતાં આ વનમાં મેધાવી નામે એક ઋષિ રહેતા હતા તે મહાન તપસ્વી હતા તે સિવાય મહાન ઉપાસક હતા ઈંદ્રને એમની તપશ્ચર્યા બહુને બહુ લાગ્યો એટલે ઈંદ્ર એમના તપનો ભજ થી થીતે થાય તે વિચારવા લાગ્યા આ કાર્ય માટે ઈંદ્રે મદ્યોષા નામની અતિ રૂપવાન યુવાન અશ્વરોને પસંદ કરી, મેધાવી ઋષિના તપમાં ભજ કરવાની અને આજ્ઞા કરી કામદેવને પણ આ કાર્યમાં મદ્યોષાને મદદ કરવાની આજ્ઞા કરી. પછી મ'ને જણા મેધાવી ઋષિ જયા તપ કરતા હતા તો આવ્યાં મદ્યોષાએ અનુપમ નૃત્ય શરૂ કર્યું અને કામદેવે ઋષિને પોતાનું કામધાર માણું ઋષિ તપમાંથી જાગ્યા પોતાની સમગ્ર રૂપ રૂપના અંધાર સમી મદ્યોષાને યોગે શસ્ત્રગારમાં સજ્જ થઈ નૃત્ય કરતી જોઈ ઋષિનું મન ચલિત થયું એમને કામવાસના થઈ મદ્યોષા ઋષિની સમીપ આવી ઋષિ વિલવળ બન્યા મદ્યોષાએ ઋષિને આલિંગન કર્યું. અને એક બીજાના બાહુપાશમાં બોલાઈ જવા મને એ રતિ સુખ ભોગવું. ઋષિ પોતાનું તપ ભૂલી જવા બને પ્રેમી મુગલ બની ઘણાં વર્ષો સુધી સાથે રહ્યાં

એક દિવસ મદ્યોષાએ પોતાને ઘેર જવાની ઈચ્છા દર્શાવી તોના મોવપાશમાં ફૂંચેલા મેધાવીને લાગ્યું કે મદ્યોષા વિનાનો દિવસ એને માટે એક યુગ સમાપ્ત બની જશે. એટલે એણે કહ્યું 'આવતી કાલે સવારે સંધ્યા ક્યાં બાદ આજ્ઞા આપીશ' બીજો દિવસે પણ પાછો આવે જ જવાબ આપ્યો ત્રીજો દિવસે શત્રે જવારે મદ્યોષાએ ઘેર જવાની આજ્ઞા માંગી ત્યારે ઋષિ ક્રોધે બરાબ 'તે મારા તપમાં ભજ કરાશે છે માટે તું' ડાકણ બની પ્રેત રીતિમાં ભ્રમણ કરશે અને પાપાચાર કરનારાઓના વરમાં તારો વાસ કરશે' એવો ઋષિએ શાપ આપ્યો

શાપ સંભળી મદ્યોષા ખૂબ ઊંડો ઋષિની સમાં માગી એણે ઋષિને કહ્યું 'તમારા જેવા મહા તપસ્વી અને ચક્રિયશાળી મુનિના સહવાસમાં વર્ષો સુધી રહ્યા પછી જો ડાકણનું રૂપ પારણ કરવું પડે તો તમારા જેવા મહાપુરુષના સંબો મહિમા ચાલે જ' મુનિને ઉતાવળમાં કરતી ભૂલ સમજઈ અમણે કહ્યું કે શાપ હવે ફોંક ન થાય પણ તું જો મહાવદ ૧૧ને દિવસે વિધિસર વ્રત કરશે તો તેના પુણ્યને પ્રતાપે તું મુક્ત થઈ પાછી સ્વર્ગે જશે, અગર તને કોઈ આ મંત્રનું પુણ્ય અપણું કરશે તો તારી મુક્તિ થશે પછી મદ્યોષા બ્રીમનાથના દેશમાં ડાકણ બની આવી અને નદી કિનારે વડના વૃક્ષમાં વાસ કરે

એક દિવસ એક ખેડૂત પત્નીએ ઘાટી જવાથી પોતાના માથે ઘૂંટણો દોપલો જેમાં પોતાના બાજકને સુવધાનું હતું તે પેલા વડ નીચે મૂક્યો અને ઘાટ ખાવા ભેઠી. પણ એને નિદ્રા આવી ગઈ, પેલી ડાહ્યે કોતુક કયું. વડ નીચે અસંખ્ય દોપલાઓ પેલા બાજક જેવા જ બાજકો સહિત ઉપસ્થિત કર્યા.

ખેડૂત પત્ની જાગી, આ કોતુક જોઈ વિસ્મય થામી, દોપલો ઉઠકવા માંડ્યો પણ ઉઠક્યો જ નહિ. ત્યાંના રાજા શૂરસેનને આ વિષે જાણ કરવામાં આવી. શૂરસેન જાતે વડ આજળ આવ્યા. એમનાથી પણ દોપલો ઉપડ્યો નહિ, પડિતો અને જ્યોતિષીએને બોલાવ્યા. કોઈ આ કોતુકનો ભેદ ઉઠકી શક્યા નહિ, એટલામાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણ આવી ચડ્યો, એ મહાવદ એકાદશીનું મત કર્યો હતો, એના પુરુષના પ્રતાપે એ જાણી શક્યો કે આ કાચ જરૂર કોઈ ડાકણનું છે. એનો ઉદ્ધાર થાય તો આ કોતુક મટે. એ રાજા પાસે આવ્યો, પોતે આ કોતુકને ફર કરી ચકવાની ચકિત ધરાવે છે એમ કહ્યું. રાજાએ તેમ કરવા આજ્ઞા કરી એટલે બ્રાહ્મણે એક પાણી ભરેલો કુંભ મંગાવ્યો. પછી પોતાની હથેલીમાં પાણી લઈ સંકલ્પ કર્યો કે જો મેં જાતી રીતે મહાવદ ૧૧નું મત કયું હોય તો તેનું પુરુષ આ કુંભના જળમાં આવે અને એના પ્રતાપે આ કોતુકનો નાશ થાયો એમ કહી હથેલીમાંનું પાણી કુંભમાં નાખ્યું. પછી તે પાણી વડની નીચે જઈ દોપલા દેખાતા હતા ત્યાં છાંટ્યું. પાણી છાટતાં કોતુક ફર થયું, ત્યાં માત્ર ખેડૂત પત્નીના બાજક સહિતનો એકજ દોપલો રહ્યો જ તેણે માથે ઉઠકી લીધો. બધાને ખુશ જ આનંદ થયો. રાજાએ બ્રાહ્મણનું બહુમાન કયું. પાંચ પુરસ્કાર આપ્યા, ડાકણને પણ બ્રાહ્મણે પોતાના જગ્યા એકાદશીના મતનું પુરુષ અર્પણ કયું. એટલે ફરીથી એ અપમાનના ફરમાં આવી. બ્રાહ્મણનો શુભ વચનોથી ઉપકાર માની એ સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ.

શૂરસેન રાજાએ પણ આ એકાદશીનું મત વિધિયર કયું અને અંતે એ મોક્ષ પામ્યો.

આ એકાદશીનું મત કરનારના સર્વે પાપોનો નાશ થાય છે અને તે જગ્યા પ્રાપ્ત કરે છે.

આ કથા દર્મપુરાણ, ભવિષ્યોત્તરપુરાણ અને ભવિષ્યપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

કાળની બીક

કાળની બીક તો દેવાને પણ લાગે છે. પરંતુ જ્યારે જોઈશ્વરની સાથે પ્રીત બાંધી લે તો તેની કાળની બીક ભાગી જાય છે.

પૂ. ડૉંગરેશ મહારાજ

-: પન્નલલિતા-કામદા એકાદશી :-

ચેત્ર સુદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ પન્નલલિતા એકાદશી છે. એને કામદા એકાદશી પણ કહેવામાં આવે છે. આ મત કરનાર રાક્ષસ પોતિમાંથી પણ મુક્તિ પામે છે.

પાતાળમાં મહાત્મ્યામાં નાગલોકોનું મોટું અને ભવ્ય નગર હતું. ખૂબજ જાણીતાથી ભયું એ નગર હતું. એ નગરની અપાર શોભા હતી. નગરમાં ઉદ્યાનો, વાટિકાઓ, ખાજ ભગીચાઓ હતા. નાગલોકો પાસે અષ્ટાત્ર એકાદશી હતું. સ્વર્ણ જેવીજ સહેરની શોભા હતી. નાગરિકો એકઠાસામ અને ભોગવિવારમાં રમ્યાપર્યા હતા. આ નગરનો રાજ પુંડરીક હતો. ઈંદ્ર જેવોજ એનો વેભવ હતો. આ નગરની રમણીઓ અતિ રૂપવતી હતી; ઈંદ્રાણીની જેમ મહાલની હતી. આ નગરમાં તુંબરુ નામનો સંગીતકલામાં નિપુણ ગાયક રહેતો હતો, અને લલિતા નામની રૂપ રૂપના અંબાર સખી નૃત્યાંગના રહેતી હતી. બંને નાચ-જાનની કલામાં નિપુણ હતા. બંને વચ્ચે સારો સુમેળ હતો. બંને એકબીજાને ચાહતા હતા. પતિધની બની બંને સાથે રહેતા હતા અને અનેરા ભોગવિવાસ ભોગવતા હતા. એકવાર પુંડરીક રાજની સભામાં લલિતાના કુલગુરુ કર્કોટક નાજ પધાર્યા હતા. સભામાં યંબ, વાસુકિ, ધનંજય, ગુલિક, ધૃતરાષ્ટ્ર, દેવદત્ત વગેરે અન્ય નાગો પણ પધાર્યા હતા. તુંબરુએ વીણાના સુર રેલાવવા માંડ્યા અને લલિતાએ નૃત્ય આરંભ્યું. સંગીત અને નૃત્યના લવમાં લીન બની બંનેજણ પોતાની કલાની પૂર્ણતાનો સભાજનોને આસ્વાદ કરાવવા લાગ્યા. પરંતુ બંને કામાતુર બની પ્રેમચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. સભાની મર્યાદાનું બંનેએ ભાનભૂલી ઉલ્લંઘન કર્યું. પુંડરીક રાજ બંનેનો આવો અનીતિ ભર્યા વર્તાવ જોઈ હોષે ભરાયા. કોધાવેશમાં નાચજાન બંધ કરાવ્યા અને સાપ આપ્યો કે 'તમે બંને રાક્ષસો થઈને રણમાં રખડો.' તુંબરુ ક્રુર અને ભયંકર રાક્ષસ બન્યો. થાણડ જેવી વિકરાળ એની કાયા હતી લલિતા કદરૂપી રાક્ષસી બની. બંને રણમાં ભમવા લાગ્યા. તેઓ અનેક જીવોની હિંસા કરવા લાગ્યા. લલિતા પોતાના પતિ તુંબરુની પાછળ પાછળ જતી. એનાથી દુઃખ સહન હતું ન હતું. એ આફંદ કરતી. કોણ એમનો ઉદ્ધાર કરશે ? એવો પ્રશ્ન પતિને પૂછતી. ચાલતા ચાલતા વિધ્વાસળ પર્વત આગળ શુંગી ઋષિના આશ્રમે આવી લાગ્યા. લલિતા ઋષિને પગે લાગી. ઋષિએ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. 'તું કોણ છે ? અને શા માટે આશ્રમે આવી છે ?' એવા પ્રશ્નો લલિતાને પૂછ્યા. લલિતાએ સઘળી કથા કહી સંભળાવી. ઋષિને નમ્રભાવે એમની મુક્તિનો ઉપાય સૂચવવા પ્રાર્થના કરી. લલિતાની વિનય ભરેલી વાણીથી શુંગી ઋષિ પ્રસન્ન થયા અને કથયું 'ચેત્ર સુદ ૧૧ જેનું નામ પન્નલલિતા છે તેનું વિધિપૂર્વક મત કર અને એનું પુણ્ય તું તારા પતિને આપજે એટલે એનો પણ ઉદ્ધાર થશે. તમે બંને સ્વર્ગના ફરી અધિકારી બની સકશો.' પછી લલિતાએ વિધિપૂર્વક આ એકાદશીનું મત કર્યું. તેના પુણ્યના પ્રતાપે બંને પાછા હતાં તેવાં થયાં અનેકુસ્વર્ગે ગયાં અને ફરી પાછા સઘળાં સુખે ભોગવવા લાગ્યાં.

આ કથા વરાહપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

❧

B. C. MEHTA

The Jupiter Trading Co. .

15, Elgin Road, Calcutta-700020. Ph. 443385

11, Pollock Street, Calcutta-700001. Ph. 221497

156, Gole Bazar, Kharagpur. Ph. 264

STEELCRAFT AGENCIES

20, Maharshi Debendra Road,

CALCUTTA-700007.

—: વરૂથિની એકાદશી :—

ચોત્તર ૧૧

આ એકાદશીનું નામ વરૂથિની એકાદશી છે. આ એકાદશીનું વિધિસર મત કરવાથી મનવાંચિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અને પાપોનો ભય થાય છે.

દિવસે આ એકાદશીના વ્રતના પ્રતાપથી બ્રહ્મકર્ણ સંપાદ્યું હતું. માધાતા ઋષિએ આ એકાદશીનું મત કર્યું હતું અને અંતે એમનો લેકુંદમાં વાસ થયો હતો.

આ એકાદશીનું મત કરનારે દસમને દિવસે સૂર્યોદય થયેલા ઉઠવું જોઈએ, સ્નાનાદિથી પરવારી પ્રભુ સ્તવનમાં મન પરોવવું જોઈએ અને એક વાર ભોજન કરવું જોઈએ. તેમજ તે દિવસે દસ વસ્તુઓનો ન્યાય કરવો જોઈએ. એ દસ વસ્તુઓ તે માંસ, મદિરા, મસુર, ચણા, કોદરા, બીજવાર ભોજન, શાક, મધ, બીજાનું અનાજ અને ઐયુન. તે દિવસે ભૂમિ ઉપર સૂવું જોઈએ અને પ્રભુ ભજન કરવું જોઈએ.

એકાદશીને દિવસે સૂર્યોદય થયેલા ઉઠવું જોઈએ, સ્નાનાદિથી પરવારી ઈશ્વર સ્તવન કરવું જોઈએ અને ઉપવાસ કરવો જોઈએ. તેમજ તે દિવસે અભિષાર વસ્તુઓનો ન્યાય કરવો જોઈએ. એ અભિષાર વસ્તુઓ તે ગુગાર, નિદ્રા, તંબાકુ, દંતધાવન, મિથ્યાવચન, બીજની ચાટી (પરતંદા), ક્રોધ, પાપીનો સંગ, ઐયુન, પરઅન્ન અને ભોજન. રાત્રે જાગરણ કરવું જોઈએ અને પ્રભુનું ભજન-કીર્તન કરવું જોઈએ.

મારસને દિવસે સૂર્યોદય થયેલા ઉઠી પ્રભુ સ્તવન કરવું જોઈએ. તે દિવસે એક વાર ભોજન કરવું જોઈએ. તેમજ તે દિવસે બાર વસ્તુઓનો ન્યાય કરવો જોઈએ. એ બાર વસ્તુઓ તે માંસ, મદિરા, મસુર, અસત્ય વચન, ઝાડું કર્મ, ઐયુન, તેલ મદન, પાપીનો સંગ, પરઅન્ન, બીજવાર ભોજન, પ્રવાસ અને વાણ કપાવવા, પ્રભુના નામ કમરણ અને ભજન કીર્તનમાં સમય વ્યતીત કરવો.

અવિષ્કોતર પુરાણ અને અવિષ્ય પુષ્પમાં આ એકાદશીના મતનું માહાત્મ્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે.

CHHOTALAL K. MEHTA
B Bhogilal & Co.
21-A, Canning Street
CALCUTTA-700001.

M/s. MAHESH MERCANTILE CORPN.
71A, 204 Biplabi Rash Behari Basu Road,
CALCUTTA-700001.

—: મોહિની એકાદશી :—

ગેશાખ સુદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ મોહિની એકાદશી છે.

સરસ્વતી નદીને કિનારે ભદ્રાવતી નામની એક સુંદર નગરી હતી. ત્યાં દ્યુતિમાન નામનો રાજા સભ્ય કરતો હતો. આ ચંદ્રવંશી રાજા સત્યવચની, શીલવાન, ગુણવાન, પ્રજાપાલક અને શુભમતિવાળો હતો. પ્રજાને સર્વ રીતે સુખી રાખતો હતો.

એ નગરમાં એક વાણિજ્ય રહેતો હતો. તેનું નામ ધનપાલ હતું. તે ઘણાજ ઉદાર અને દાની હતો. તે ધર્મનું આચરણ કરતો હતો. તેણે ધર્મશાળાઓ અને દેવાલયો બંધાવ્યા હતાં. તેણે જ્ઞાણધર્મો, સરોવરો વગેરે બંધાવ્યા હતાં. તેણે અન્નદોષો પણ ખોલ્યા હતાં. તે પરમાર્થના અનેક કાર્યો કરતો હતો. તે વિષ્ણુને પરમ ભક્ત હતો. એને પાંચ પુત્રો હતા—સુમન, મુનિમાન, મેધાવી, સુકૃતિ અને મુષ્ટભુદિ. પાંચે પુત્રોમાં મુષ્ટભુદિ મહા પાત્રી હતો. તે જુગાર રમતો, દુષ્ટ લોકોનો સંગ કરતો, પરનારીનો સંગ કરતો, માંસ અને મદિરાનો આહાર કરતો, તે વેશ્યાને ત્યાં થઈ રહેતો, અને પિતાના પૈસાને કુર્બાન કરતો હતો.

પિતા ધનપાલ તેમજ ચારેભાઈઓ મુષ્ટભુદિના આવા પાત્રી આચરણથી ખૂબ દુઃખી થતા, વળી એ ચોરી પણ કરવા લાગ્યા. કુટુંબીજનોએ અંતે કંટાળીને એને મૂંઝકારો અને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. વેશ્યાઓએ પણ હવે એ નિર્ધન બની ગયો હતો એટલે ધકઠા મારી હાંકી કાઢ્યાં. એ લલાચ થયો, ખાવાપીવાના અને કપડાં પહેરવાના સાંભા પડવા લાગ્યા, એ ચોરી કરવા લાગ્યો, ચોરી કરતાં ધકઠાણે પણ પિતાના નામથી લોકો એને છોડી દેતા. પરંતુ વારંવાર ચોરીના ઉપદ્રવથી લોકો કંટાળ્યા. અંતે એ ધકઠાણે, ત્યારે પુખ્ત માર મારી એને દેહનિકાલ કર્યો. એ અધીર વનમાં ગયો. ત્યાં ખાવાનું મળ્યું નહિ એટલે એણે મૂળ જેવા પશુઓનો તથા નિર્દોષ પક્ષીઓનો શિકાર કરી તેનું માંસભક્ષણ કરવા માંડ્યું. આમ અનેક નિર્દોષ પશુપક્ષીઓનો એણે નાશ કર્યો. આણું આપી જીવન ગાળવું યત્ન હતું એટલે એને દુઃખ થયું, શોક થયો, ચિંતા થઈ. આવા પાપ કર્યોના માર્ગથી ભચવાનો કોઈ ઉપાય લોલો જોઈએ એમ વિચારી એ જંગલમાં ખૂબ દૂર નીકળી ગયો અને અંતે કૌંડિન્ય જમિના આશ્રમ પાસે આવ્યો. થોડો વિશ્રમ થઈ એ ઉઠ્યો નદી તરફ શાલવા લાગ્યો. ત્યાં એણે જમિને નદીમાં સ્નાન કરતા જોયા. એ પણ નદીમાં સ્નાન કરવા માટે ઉતર્યો અને મુનિની નજીક આવ્યો એટલામાં મુનિના ઉપવસ્ત્રોના એક છેડે એના શરીરને અડક્યો. આમ મુનિના આવા સંગથી એના પાપોનો નાશ થયો. એની સદ્ગુણજન્ય થઈ. એણે મુનિને નમ્રભાવે પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે મેં જીવનમાં ઘણાં જીવોની હિંસા કરી છ પાપ કર્યો કર્યા છ અને હવે તેનું પ્રાપ્તિ કરી મુક્તિ મેળવવી છે તે તને કોઈ ઉપાય બતાવો. મુનિને અનુકંપા ઉપજી મુષ્ટભુદિને એમણે મોહિની એકાદશીનું જાત વિધિસર કરવા માટે કહ્યું. અને વિધિ સમજાવી. તેણે તે પ્રમાણે ક્યું એટલે એ કાતના પ્રતાપથી એના સઘળા પાપોનો નાશ થયો અને અંતે એ વૈકુંઠમાં ગયો.

આ એકાદશીનું જાત કરનારના સર્વ પાપો નાશ પામે છે. વિનાશ કારી મોહિપાશમાંથી એ છૂટે અને અંતે મોક્ષપદ પામે છે.

આ કથા કુંભપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

—: અપરાં એકાદશી :—

ગેશાળ વર ૧૨

આ એકાદશીનું નામ 'અપરાં એકાદશી' છે. આ એકાદશીનું મત કરનારને ઘણું પુણ્ય મળે છે. પરનિંદા, પરનારો સંગ, બાળકતા, બ્રહ્મહત્યા વગેરેના પાતકોને હરનારું આ મત છે.

કાર્તિક માસમાં પુષ્કર નદીમાં નાહવાનો જેટલો મહિમા છે, ગયામાં ધિંડદાન કરી પિતૃઓને ઉપધારવાનો જેટલો મહિમા છે, શંખાજમાં સ્નાન કરવાનો જેટલો મહિમા છે, કુંભ પાત્રાનો જેટલો મહિમા છે, ભદ્રિનારાયણની ચાત્રાનો જેટલો મહિમા છે, સુવંશ્વરુ વખતે કુરુક્ષેત્રમાં જઈ દાન કરવાનો જેટલો મહિમા છે, બાલનું દાન કરવાનો જેટલો મહિમા છે, વ્યતિષાતના રોગીને કાચેશ્વર મધાદેવના કુંડમાં સ્નાન કરાવવાનો જેટલો મહિમા છે; તેટલોજ મહિમા અપરાં એકાદશીનું મત કરવાનો છે. આ મત કરનારના પાપોનો નાશ થાય છે. તે સઘળાં સુખો પામે છે અને અતે વૈકુંઠમાં એનો વાસ થાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મહિંસા પુરાણમાં આ એકાદશીનું મહાત્મ્ય કહેવાયું છે.

બગવાનહું તેકં

બગવાનને જ્યારે જીવ પાસે વિચાર બાગવાનું મન થાય છે ત્યારે જીવને પોતાની પાસે બોલાવવા માટે કાળને મોકલે છે. તે વખતે જેણે પ્રભુનો વિચાર બરાબર રાખ્યો છે તેના હૃદયમાં તે પ્રભુના મિત્રનો અનેરો ઉત્થાન થાય છે. પણ જેણે ગોટાળા કર્યા હોય છે તેના તે ઘોષકોષ જ ઊંડી જાય છે બગવાનની પાસે જઈને જવાબ થું દઈશું !!

પુ. ડાંગરેશ મહારાજ

—: નિર્જલા એકાદશી :—

એક સુદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ નિર્જલા એકાદશી છે. આ એકાદશીના વતનું ફળ અતિ મહાન છે. બીજા એકાદશીઓનું ફળ માત્ર નિર્જલા એકાદશી કરવાથી મળે છે. આ એકાદશીને પાંડવ એકાદશી પણ કહેવામાં આવે છે. તેમજ ભીમ અન્નિષારણ તરીકે પણ એ ઓળખાય છે.

ભીમ ભૂખનું દુઃખ સહન કરી શકતો નહિ. એને ખાધા વગર ચાલે જ નહિ. બીજા પાંડવો મતો કરતા, ઉપવાસ કરતા, પણ ભીમ કદી ઉપવાસ કરી શકતો નહિ. બધા એને ઉપવાસ કરવા ખૂબ સમજવતા પણ એ એનાથી બની શકતું નહિ. એકવાર વ્યાસમુનિ હસ્તિનાપુરમાં પધાર્યા. પાંડવોએ એમનો યોગ આદર સન્માર કર્યા. પ્રભાત કરી આસને બેસાડયા. પ્રતો વિષે વાત નીકળતાં ભીમે ઉપવાસ સિવાયનું બીજું કંઈ મત ઠાવે તે તે એ કરવા તૈયાર છે એમ કહ્યું. પોતે જાન, જાકિત વગેરે બધું કરવા તૈયાર છે એમ જણાવ્યું. ‘હું એક ટંક પણ ભૂખ્યા રહી શકતો નથી તેા ઉપવાસની તેા વાતજ ક્યાં રહી?’ એમ કહી વ્યાસજીને પ્રભાત કરી ભીમ ઉભો રહ્યો. વ્યાસમુનિએ ભીમને સમજાવતાં કહ્યું, ‘યે’ વેદો, પુરાણોના અભ્યાસ કર્યા છે અને હું એવા નિર્દોષ પર આશ્રય છું કે મેં શાસ્ત્ર પ્રાપ્તિને માટે એકાદશીનું મત કરવું જરૂરી છે અને તે દિવસે ઉપવાસ કરવો પણ ખાસ આવશ્યક છે.’ ભીમને જાણે આ વાત ઉતરી એટલે એણે વ્યાસજીને વિનંતી કરી કે મને એવું એક મત મતાવો કે જે કરવાથી બીજા બધા મતોનું પુરુષ મળે અને પાપોના નાશ થાય અને અતે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય. એટલે વ્યાસજીએ કહ્યું કે એક સુદ ૧૧, જે નિર્જલા એકાદશી કહેવાય છે તેનું વિધિશર મત કરવાથી બીજા બધા મતોનું પુરુષ મળી શકે છે, માટે એ મત કરવું. પછી એ મત કરવાની વિધિ ભીમને સમજાવી. ભીમે નિર્જલા એકાદશીનું મત કર્યું. તે દિવસે એણે ઉપવાસ કર્યા અને પાણી પણ પીધું નહિ, પ્રભુ સ્તવન કર્યું, શાંતે જાગરણ કર્યું. બીજે દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠી, સ્નાનાદિથી પરચારી, પારણાં કર્યાં. આ મતનું પુરુષ એણે સંપાદન કર્યું.

આ રીતે યજ્ઞભારતમાં ને પદ્મપુરાણમાં આ એકાદશીનું માધાન્ય કરેલું છે. બ્રહ્મગવતંપુરાણ અને બ્રહ્મવિષ્ણુપુરાણમાં પણ આ કથા કહેવામાં આવી છે.

—: ચોગિની એકાદશી :—

જેઠ વદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ ચોગિની એકાદશી છે. આ એકાદશીનું મત કરવાથી રોગમાંથી મુક્ત મળે છે.

અલગ નામે નજરી હતી. તેની યોગ્ય અપાર હતી. થયોનો રાજ કુબેર ત્યાં રહેતો હતો. તે શિવનો મહાન ભક્ત હતો. એના વિશાળ બગીચામાં ઉગતાં ફૂલો થઈ એ શિવમંદિરમાં જતાં અને પૂજામાં તે શિવને ચડાવતો. રીઝ મુકરર કરેલા સમયે એ શિવની પૂજા કરતો. એ બગીચાની દેખબાળ રાખનાર માળીનું નામ હતું હેમમાલી. એની પત્નીનું નામ હતું વિશાળબોચના. તે અતિ રૂપવાન હતી. બંને ઈંક બીજને ખૂબ ચાહતાં હતાં. પત્નીના મોહપાશમાં બાન ભૂલીને એ ઘણીવાર પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જતો.

એક દિવસ હેમમાલી પત્ની સાથે બોઝ વિશાલ કરતાં શિવની પૂજા માટે કુબેરને કૂલ આપવા જવાનું ભૂલી ગયો. પૂજાનો સમય વીતી ન જાય એટલા માટે કુબેર શિવ મંદિરે ગયો ત્યાં પણ હેમમાલી આવ્યો નહિ. કુબેરે તપાસ કરવા એના અનુચરને હેમમાલીનો ઘેર દોડાવ્યો. તેને જોઈને હેમમાલી ભાનમાં આવ્યો. કુબેરને કૂલો આપવાનું વિસરાઈ ગયું તે બદલ મનમાં બેઠા થયો. તરત બગીચામાં દોડી ગયો, કૂલો તોડ્યાં અને તે થઈ કુબેર માથે શિવમંદિરમાં આવ્યો પણ પૂજાનો સમય વીતી ગયો હતો આથી કુબેર દીપિ ભરાયો. કુબેરે શાપ આપ્યો, “કામવશ થઈ તું ભાન ભૂલ્યો અને શિવજીનું અપમાન કરી પાપ કમું” માટે તારે સરીરે કોઠ નીકળશે અને તારી પત્નીથી વિરોધ થશે.” હેમમાલીને સરીરે કોઠ થયો અને તે પૃથ્વી પર ભટકવા લાગ્યો. તે ભૂખ અને નરસના દુઃખથી પીડાતો હતો. ફરતા ફરતા એ હિમાલય પર્વત પર માકુંડવ મહામુનિના આશ્રમે આવી ચડ્યો. મુનિને એણે ફરતી વિનયપૂર્વક પ્રણામ કર્યા. જાણે એને પૂછ્યું ‘તું કોણ છે ? શા માટે અહિં આવ્યો છે ? તું ફર કેમ ઉભો રહ્યો છે ?’

હેમમાલીએ જે કંઈ બન્યું હતું તેની કથા જાણે કહી ચંબળવાળીને કુબેરના યાપથી એને કોઠ નીકળ્યો છે અને એ રોગમાંથી મુક્ત થવા માટે કોઈ ઉપાય સૂચવવા માટે પ્રાર્થના કરી. જાણે હેમમાલી પર અનુકંપા ઉપજી. મુનિએ એને જેઠ વદ ૧૧-ચોગિની એકાદશીનું વિધિસર મત કરવાનું કહ્યું. ‘એના પુરુષથી તારા રોગમાંથી તું મુક્ત થશે’ એમ કહી પત્ની વિધિ સમજાવી. એણે તે પ્રમાણે એ મત કમું. તેના પુરુષથી એના કોઠ મટ્યો અને ફરી પાછી કંચન જેવી એની કાજા બની ગઈ અને વસથોત્કમાં એ પાછો ત્રિપાલ્યો.

બ્રહ્મવેવર્ત પુરાણમાં આ એકાદશીનું મહાત્મ્ય કહેવું છે.

જ્ઞ

—: પક્ષા-વિષયુશમની એકાદશી :—

અપાડ સુદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ પક્ષા એકાદશી છે. એને વિષયુશમની કે દેવશમની એકાદશી પણ કહેવામાં આવે છે. આ એકાદશીનું વ્રત ખૂબજ પાવનકારી છે. પુરાણમાં આ વ્રતની કથા નીચે મુજબ કહેલી છે :—

મધિયાતા નામે મનુવંશમાં એક ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયો. તે પ્રજાવન્ધક હતો. તે સત્યવાદી હતો. તે ધર્મેશ્વરી નીતિ અને ધર્મનું પાલન કરતો. તે ન્યાયી હતો. તે પ્રજાને પ્રિય હતો. પ્રજાના સુખ માટે તે હંમેશા કાષ્ટથીય રહેતો. લોકો સર્વપ્રકારે સુખી હતાં. પણ પછી એક વર્ષ વરસાદ ન પડ્યો. અન્ન પાક્યું નહિ. લોકોને અન્નની તાણ પડી. લોકો દુઃખી થયાં. પછીના લોકો વર્ષોમાં પણ આવીજ પરિસ્થિતિ રહી એટલે દુઃખ પડ્યો. દુઃખને લીધે લોકો ખૂબ દુઃખી થયાં. લોકો મધિયાતા રાજા પાસે આવ્યાં. વિષ્ણુ ભગવાનને યીજવવા માટે કંઈ કરો એવી વિનંતી કરી ભક્તો, 'જગતનો તાત અવશ્ય કૃપા કરશે અને વરસાદ વરસાવશે. સર્વનો આધાર અન્ન છે. અન્ન વિના પ્રાણ ટકી શકે નહિ. જુખના દુઃખ જેવું બીજું કોઈ દુઃખ નથી.' રાજાએ કહ્યું કે એણે કોઈ પાપ ક્યું નથી છતાં પણ પ્રજા દુઃખથી પીડાય છે માટે એનો ઉપાય કરવોજ જોઈએ. પ્રજાને શાંત્યન આપ્યું.

પછી રાજા અંજિશા ઋષિના આશ્રમે ગયો. ઋષિ પાસે જઈ વિનવથી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં. ઋષિએ આશીર્વાદ આપ્યા અને આશ્રમમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. રાજાએ દુઃખની અને પ્રજાના દુઃખની બધી વાત કહી અને તે માટે કોઈ ઉપાય સૂચવવા પ્રાર્થના કરી. ઋષિને અનુકંપા ઉપજી. ઋષિએ અપાડ સુદ ૧૧ પક્ષા એકાદશીનું વિધિ સર વ્રત કરવાનું સૂચવ્યું અને તેનો વિધિ સમજાવ્યો. આ વ્રત કરવાથી વૃષ્ટિ થશે અને અનાજ પાકશે એટલે દુઃખનું દુઃખ દૂર થશે એમ કહ્યું. રાજા ઋષિને પ્રણામ કરી પાછા ફર્યા. પછી રાજા, રાણી અને પ્રજાએ વિધિસર આ એકાદશીનું વ્રત કર્યું. એના પુરુષના પ્રતાપે સારી વૃષ્ટિ થઈ. સારું અનાજ પાક્યું. દુઃખના દુઃખનું નિવારણ થયું. સર્વને આનંદ છવાયો. લોકો પાછા સુખી થયાં. આમ આ વ્રત કરનારના સર્વે દુઃખ દૂર થાય છે અને અંતે તેનો લેહકમાં વાસ થાય છે.

આખા વરસની અગિયારસો ન કરી શકનાર જ્ઞાનમુક્તિ એટલે ચાર માસની એકાદશીઓ કરવાનું વ્રત અપાડ સુદ ૧૧થી લે છે. ભવિષ્યપુરાણમાં એમ લખેલું છે કે મોલની ઈચ્છા રાખનારે વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા આ દિવસથી આ વ્રત કર્યું કરવું અને આજ દિવસથી જ્ઞાનમુક્તિ મેળવનાર આરંભ કરવો. ભવિષ્યોત્તરપુરાણ અને બ્રહ્મવિદ્ય પુરાણમાં પણ આ વ્રત કથા કહેવામાં આવી છે.

M/s. BENGAL TEA COMPANY LTD.

9, Brabourne Road,

CALCUTTA-700001.

-: કામિકા--પવિત્રા એકાદશી :-

અપાઠ વંદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ કામિકા અથવા પવિત્રા એકાદશી છે. આ મત કરવાથી મનના મગરનો પૂરા થાય છે. દસમને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠી, સ્નાનાદિથી પરવારી એકવાર ભોજન કરવું જોઈએ. બગિચાસરને દિવસે સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં ઉઠી, સ્નાનાદિથી પરવારી ઉપવાસ કરવો જોઈએ. અને કાંઈ વિષય ભગવાનનું સ્તવન કરવું જોઈએ, ચાને જગરણ કરી પ્રભુનું કીર્તન કરવું જોઈએ. બીજા દિવસે એટલે બારસને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠી, સ્નાનકર્મથી પરવારી પારણાં કરવા જોઈએ. ત્રી વિષય ભગવાનનું નુકસી વડે એક માનથી પૂજન કરવું જોઈએ. આ રીતે કામિકા એકાદશીનું મત કરનાર સર્વપ્રકારે સુખી થઈ અતિ માસપદને પામે છે. આ મત કરનારને મરણ વખતે વમના ભાવંકર દૂતનાં દર્શન થતાં નથી. તેની અવગતિ થતી નથી અને તેને નીચ યોનિમાં જન્મ લેવો પડતો નથી.

આ મતનું શાહાજી કાશ્મીવર્તપુરાણમાં વર્ણવ્યું છે.

卐

કથા સાંભળ્યા પછી

કથા સાંભળ્યા પછી કરેલાં પાપ માટે હૃદયમાં પરતાવે જાય છે.

કથા સાંભળ્યા પછી સ્વભાવ સુધરે છે.

કથા સાંભળ્યા પછી હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમ જાય છે.

કથા સાંભળ્યા પછી એવો ભાવ જાય છે કે મારી પાસે જે કંઈ છે તે પ્રભુને હું ને હું તે પ્રભુને નમ્ર પ્રતિનિધિ છું.

કથા સાંભળ્યા પછી હૃદયમાં જે આવે તે નિર્મળ ભાવ ન જાય તે કથા સાંભળી નકામી છે.

પૂ. ડેમરેશ મહારાજ

卐

—: પુત્રદા-પુત્રદાયિની એકાદશી :-

આવણ સુદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ પુત્રદાયિની એકાદશી છે. આ વ્રત કરનારને એના પુણ્યના પ્રતાપે પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે.

મહિષાસુર નામે સુંદર નગરી હતી. ત્યાં મોહજીત નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ સત્યપ્રિય, ન્યાયી અને પ્રજાવન્સલ રાજા હતો. એ ધર્મ અને નીતિનું પાલન કરતો હતો. લોકોના સુખને માટે એ હંમેશા કાપ્થીલ રહેતો. રાજા સર્વવાતે સુખી હતો; પરંતુ એને કોઈ પુત્ર ન હતો તેનું એને દુઃખ હતું. પુત્ર વિનાના સુખનો શો ખર્ચ ? એમ માની એ ચિંતાનુર રહેતો હતો. રાજાએ ડાહ્યા પ્રજાજનોને ભોલાવી પોતાની ચિંતા જણાવી કહ્યું, 'મિ' કદી અધર્મ આચર્યો નથી, પ્રજાને દુઃખ દોષું નથી, કોઈની ખોટી ચીજે સત્તામણી કરી નથી, કોઈ પરત્વી ઉપર કુદરિત કરી નથી, હંમેશાં ધર્મનું જ આચરણ કર્યું છે, વિના અપરાધે કોઈને દંડ કર્યો નથી, શ્રદ્ધાથી દેવ અને બ્રાહ્મણને પૂજ્યા છે, તો પછી મને પુત્રનું દુઃખ શા માટે છે ? કયા ઉપાય કરવાથી એ દુઃખ દૂર થાય ?'

પ્રજાજનોના આજેવાનોએ એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે લોમશ ઋષિના આશ્રમે જવાનું નક્કી કર્યું. લોમશ ઋષિ ત્રિકાળજ્ઞાની હતા. આજેવાનોએ આશ્રમમાં ગયા ત્યારે ઋષિને નમ્રભાવે પ્રણામ કર્યા. ઋષિએ એમને આશીર્વાદ આપ્યા. પ્રજાજનોએ પોતાના રાજા મોહજીતને પુત્ર નથી તેનું દુઃખ છે તો તે દૂર કરવાનો ઉપાય સૂચવવા પ્રાર્થના કરી. ઋષિને અનુકંપા ઉપજી, રાજાને શા માટે પુત્ર નથી તે અંગે ધ્યાન ધર્યું અને પ્રજાજનોને કહ્યું 'પૂર્વજન્મમાં મોહજીત રાજા એક વસિક હતો. વ્યાપાર માટે એ જુદે જુદે સ્થળે ફરતો હતો. એક વાર ઉનાળાના દિવસે અતિથિય જરમીને ઘીપે એને ખૂબ તરસ લાગી. એક દુધા ઉપર એ પાણી પીવા માટે બેસ્યો. ત્યાં એક બાજુ પોતાના વાછરડા સાથે પાણી માટે આવી પહોંચે ગાજ અને વાછરડાને ઘીની કાકડાં અને પાણી પીવા માટે આપ્યું નહિ. એ પોતેજ પાણી પી ગયો. આનું એને પાતક લાગ્યું એટલે તમોરો રાજા આ જન્મે વાંઝિયો રહ્યો છે.' પ્રજાજનોએ એનો ઉપાય સૂચવવા પ્રાર્થના કરી. એટલે ઋષિએ કહ્યું 'રાજા, રાણી અને તમે પ્રજાજનો જે શાવણ સુદ ૧૧ જે પુત્રદાયિની એકાદશી મનાય છે તેનું વિધિસર વ્રત કરશો તો તેના પુણ્યના પ્રતાપે રાજાને ત્યાં પુત્ર થશે અને એના દુઃખનું નિવારણ થશે.' અને પછી પ્રજાજનોને આ વ્રતની વિધિ સમજાવી, પ્રજાજનો નગરમાં પાછા આવ્યા રાજાને સર્વવાતથી વાકેફ કર્યા. શાવણ સુદ ૧૧ને દિવસે સર્વેએ પુત્રદા એકાદશીનું વ્રત કર્યું. તે દિવસે બધાએ ઉપવાસ કર્યો, રાત્રે જાગરણ કર્યું. પ્રભુનું ભજન-કીર્તન કર્યું અને બારસને દિવસે બ્રહ્મબોજન કરાવ્યું. આ વ્રતના પુણ્યના પ્રતાપે રાજાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો. સર્વે સુખી થયાં.

આમ આલોકમાં અને પરલોકમાં સુખની ઈચ્છાવાળા સી પુરૂષે આ વ્રત કરવું. આ વ્રત કરનાર સર્વ પાપોથી મુક્તિ પામે અને આલોકમાં સંતાપ સુખ ભોગવવા ભાગ્યદાણી વાય છે. આ પ્રમાણે ભવિષ્ય પુરાણ અને ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં આ એકાદશીનું મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.

મુદ્રા

--:અળ એકાદશી:--

માવણ વડે ૧૧

આ એકાદશીનું નામ અળ એકાદશી છે. એનું ઘટ કરનારના સર્વે દુઃખો નષ્ટ થાય છે અને અંતે એ સોભા પામે છે.

હરિશ્ચંદ્ર એક જ્ઞાન-સત્યવાદી, મહા પ્રતાપી અને ન્યાયપ્રિય રાજા હતા. રાજાની માફક જૈની પ્રજા પણ સત્યાચારુ કરતી હતી તે નીતિચરાણુ અને ધર્મનિષ્ઠ હતી. રાજાની જાનીનું નામ તારામતી હતું. તે સર્વગુણ સંપન્ન, પતિવ્રતા અને સતી નારી હતી. તેઓનું દાંપત્ય જીવન સુખી હતું. તેમને રોહિત નામે એક પુત્ર હતો. વસિષ્ઠમુનિ એના ગુરુ હતા. ઈંદ્રને હરિશ્ચંદ્રના સત્યવાદીપણાને લીધે પોતાનું સિંહાસન પ્રમાવવાનો ભય લાગતો હતો. ઈંદ્રની યજ્ઞમાં નારદજીએ હરિશ્ચંદ્રના અતિ વખાણ કર્યા. વચ્ચે તે દઈ જાય પણ સત્યને એ છોડે નહિ એવો એ રાજા છે એમ કહ્યું. વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠમુનિ વચ્ચે આ વિશે વિવાદ થયો. વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્રની કષોટી કરવાનું નકરી ક્યું.

બ્રાહ્મણના વેશમાં રાજા હરિશ્ચંદ્રના દરબારમાં આવી વિશ્વામિત્રે પુત્રીના લગ્ન અંગે સવાચામ તોલા સોનાની માંગણી કરી. રાજાએ તે આપવા માટે વચન આપ્યું. જરૂર પડશે ત્યારે એ સોનું માંગીશ એમ કહી તે ચાલ્યા ગયા. પછી એક અલૌકિક નર્તકી દરબારમાં આવી. એણે પોતાની નૃત્યકળાથી હરિશ્ચંદ્રને રાજા કર્વો અને વરદાનમાં રાજા પાસેથી રાજ્યની માંગણી કરી. રાજાએ રાજ્ય આપવા હા પાડી એટલામાં વિશ્વામિત્ર મુનિ આવ્યા. એટલે પેલી નર્તકીએ રાજ્યમુગ્ધ મુનિને આપ્યો. મુનિ રાજ્યમુગ્ધ ભસ્તકે ચક્રાવી સિંહાસન પર જોડવામાં. રાજાએ રાજ્યમહેલમાં જઈ તારામતીને અનેલી ઘટનાથી વાકેફ થઈ. સતી તારામતીએ કહ્યું, 'સત્યને ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો, અરે પ્રાણ પણ આપવો પડે તો તે આપવામાં પણ જરાએ સંકોચ અનુભવવો નહિ'.

વિશ્વામિત્ર મુનિએ હરિશ્ચંદ્ર તથા તારામતીને અયોધ્યા છોડી ચાલ્યા જવા માટે સૂચના કરી. પણ જ્યે તે, નર્તકીને પોતે કંઈ વચન નથી આપ્યું એમ કહે, તો રાજ્ય પાછું સોંપવા માટે નેપાટી બતાવી. હરિશ્ચંદ્ર, તારામતી અને રોહિત ત્રણે સત્યનાં પૂજારી હતાં. ત્રણે સત્યના માંગેથી હજારો નહિ તેમણે ભથ્થા આપીને ઉતારી નાંખ્યા અને પછેરેલે વસ્ત્રે અયોધ્યાનો ત્યાગ કરવાની નેપાટી કરી ત્યારે વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્ર પાસે આપેલ વચન મુજબ સવાચામ તોલા સોનાની માંગણી કરી. હરિશ્ચંદ્રે એક માફની મુદત માંગી અને કપાઈને સોનું આપવાનું વચન આપ્યું.

હરિશ્ચંદ્ર, તારામતી અને રોહિત-ત્રણે જરૂરે જંગલ વચ્ચે પ્રયાણ ક્યું. ચાલવાની અને અતિથય વચ્ચેની લીધે તેઓ હેરાન પરેશાન થયાં. તારામતી જાગીને થર એસી બઈ. પુત્ર રોહિતે ખાવા માટે માંગણી કરી. હરિશ્ચંદ્ર જાગી સોમમાં થવા પણ કંઈ મળ્યું નહિ. પાછા ત્રણે અશ્વરમાં આવલ ચાલ્યાં. રોહિત બુખ્યાં તરસ્યાં પછાઈ પડ્યાં. તારામતી પણ પાણી વિના વ્યાકુલ બની. રાજા પાણીની શોધમાં ગયો પણ કંઈ મળ્યું

નહિ એટલે નિરાશ હદલે પાછો ફરે. આ દુઃખમાંથી ઉતારવા તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગે, પછી તેઓ કાથીમાં જન્મ્યાનારે આવ્યાં, પાણી પીધું. ફોળી વીણી લાવ્યાં અને જુખ નૃપા દાંત કર્યાં. હરિશ્ચંદ્રે કાથીમાં કામની ચોધ કરી પણ તે ન મળ્યું. જન્મલમાંથી લાકડા વીણી તેનો ભારો બનાવી તે વેચતો. તેમાંથી જો કંઈ મળ્યું તેમાંથી ભોજન બનાવી, ત્રણે જણાં જમતાં. રોજ આ પ્રમાણે ચાલ્યું. જો કંઈ બચતું તેનું રાજ સોનું ખરીદતો કારણ કે તે વિશ્વામિત્રને આપવાનું હતું. એક માસની મુદત પૂરી થવાના એક દિવસ પહેલાં વિશ્વામિત્રનો શિષ્ય સોનું લેવા માટે કાથી આવ્યો. છેલ્લે દિવસે હરિશ્ચંદ્રે કાથીનગરના ચોકમાં કુટુંબસ વેચાવા જિભા, તારામતીને દારી તરીકે એક માળીને વેચી તેનું પચાસ હજાર તોલા સુવર્ણ આપ્યું. સાથે રોહિતને પણ વેચ્યો તેનું પચીસ હજાર તોલા સુવર્ણ આપ્યું. પોતે એક ચંડાળને ત્યાં વેચાયા તેનું પચાસ હજાર તોલા સુવર્ણ આપ્યું. આમ સવા લાખ તોલા સુવર્ણ મળ્યું તે વિશ્વામિત્રના શિષ્ય નક્ષત્રને અર્પણ કરી દીધું અને પોતાની પાસે જો કંઈ હતું તે બધું દક્ષિણમાં આપી દીધું. રાજ હરિશ્ચંદ્રે આમ પોતાનું વચન પાળ્યું.

માળીને ત્યાં તારામતીને ઘરનું બધું જ કામકાજ કરવું પડ્યું. રોહિતને પણ બગીચાનું કામ કરવું પડ્યું. એક દિવસ વિશ્વામિત્રની માયાથી રોહિતને એક વિષધરે દેશ દીધા. રોહિત પૂરવી પર કબી પડ્યો. તારામતીને જલ્દ વર્તા તે પુત્ર પાસે આવી, તેને છાતી સરસો ચાંપી કબાઈ કરવા લાગી. રોહિતને ઉચકી તારામતી સ્મશાનમાં આવી. અગ્નિદાહ દેવા માટે લાકડા વીણી લાવી, પિતા તૈયાર કરી. એવામાં હરિશ્ચંદ્રે આવી સ્મશાનનો લાગો માંગ્યો. સતીએ પોતાના પતિને ઓળખ્યો. પુત્ર રોહિતનું અવસાન થયું છે એમ કહ્યું અને લાગો આપવા માટે એની પાસે કંઈ જ નથી તેમ જણાવ્યું. તારામતી લાગાના નાણાંની ભિત્તા માગવા કાથી નગરમાં આવી, મહેલ નજીક આવી ત્યાં રાજપુત્ર એના પત્ન આગળ આવ્યો અને મૃત્યુ પામ્યો. પાછળ રાજ આવતો હતો. પોતાના પુત્રના શબને જોયું. તારામતી ડાકણે એમ કહી એનો શિરચ્છેદ કરવાની સેવકોને આજ્ઞા આપી. તારામતીનો સ્મશાનમાં શિરચ્છેદ કરવાની ચંડાળે હરિશ્ચંદ્રને આજ્ઞા કરી. હરિશ્ચંદ્રે તબલાર ઉગામી અને જ્યાં પત્નીનું ડેકું કાપવા જાય છે ત્યાં ભગવાન વિષ્ણુએ જાતે હાજર થઈ એનો હાથ પકડી લીધો. પ્રભુને પોતાની સમક્ષ અન્ન દેવાની સાથે ભેઈને હરિશ્ચંદ્રે કૃતાર્થ થયો. વિશ્વામિત્રે પોતાની માયાને પાછી ખેંચી લીધી, રોહિત આજસ મરડી બેઠો થયો. રાજપુત્ર પણ બેઠો થઈ પોતાના પિતાને વળગી પડ્યો. હરિશ્ચંદ્રને એનું રાજપાટ પાછું સોંપી વિશ્વામિત્રે પોતાના તપોભળનું પુણ્ય હરિશ્ચંદ્રને અર્પણ કર્યું. હરિશ્ચંદ્રે પાછા અશ્વિના આવ્યા અને રાજ કારભાર સંભાળી લીધો. સર્વજ્ઞ આનંદ છવાઈ ગયો. સપ્તમેા જય થયો.

એકવાર ગૌતમ ઋષિ આયોધ્યામાં આવી ચક્રવા. રાજ હરિશ્ચંદ્રે એમનો વિનય પૂર્વક સન્માર કર્યો. પ્રણામ કરી પોતાને વીતેલા દુઃખોની વાત કરી અને આવા દુઃખો કોઈને ન પડે તે માટે કોઈ ઘન બતાવવા પ્રાર્થના કરી. ગૌતમઋષિએ કાવલુ વદ ૧૧ જે અજ્ઞ એકાદશી કરેવાય છે તેનું વ્રત કરવાનું સૂચવ્યું. અને તેનો વિધિ સમજાવ્યો. આ વ્રત કરવાથી સમજાં યથેતો નાશ થાય છે અને દુઃખોનું નિવારણ થાય છે. હરિશ્ચંદ્રે રાજએ આ વ્રત કર્યું અને ફરી એમને કોઈ દુઃખ પડ્યાં નહિ અને અંતે તેઓ મોક્ષ પામ્યાં. બ્રહ્માંડ પુરાણમાં આ એકાદશીનું મહત્ત્વ લખેલું છે.

—: પરિવર્તિની અથવા વામન એકાદશી :—

ભાદરવા સુદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ વામન એકાદશી છે. તેને પરિવર્તિની એકાદશી પણ કહેવામાં આવે છે,

ત્રેતાયુગમાં બહિ સખ સખ કરતો હતો. તે વિષ્ણુનો પરમ ભક્ત હતો. તે મહાન દાનેશ્વરી અને એકવચની હતો, તે ધર્મનિષ્ઠ અને કર્મનિષ્ઠ હતો. તે જપ, તપ, વ્રત કરતો અને બ્રહ્મ ભોજન કરાવતો. ઉંદ્ર રાજાને ભય લાગ્યો કે બહિરાજ એના તપ, દાન અને વશોન્ન પુણ્યથી એનું સિંહાસન લઈ લેશે. ઉંદ્ર રાજા વિષ્ણુ ભજવાન થાસે જવા. પ્રભુને પ્રભુત્વ કર્તા. પોતાની ચિંતા ભક્ત કરી. પ્રભુને રક્ષણ કરવા પ્રાર્થના કરી. વિષ્ણુએ વામન રૂપ ધારણ કરી બહિરાજ પાસે જણાવ્યું પૂર્ણી માગી. બહિના ગુરુ બ્રહ્માએ બહિને કહ્યું કે વામનરૂપે ત્રી વિષ્ણુ ભજવાન પધાર્યા છે. બહિરાજાએ પોતાની જાતને ધન્ય માની. ત્રણ ઠગલાં પૂર્ણી આપવાને બહિરાજાએ સંકલ્પ કર્યો. પછી વિષ્ણુ ભજવાને ત્રિવિક્રમનું રૂપ ધારણ કર્યું. એક પગલાંમાં આખી પૃથ્વી આવરી લીધી, બીજા પગલે સમગ્ર જ્યોત્ષ્ણ આવરી લીધું. ત્રીજા પગલાં માટેનું કામ આપવા બહિરાજાને કહ્યું. બહિરાજાએ પોતાનો દેહ અર્પણ કર્યો. વિષ્ણુએ એમનો પગ એના માથા પર મૂક્યો અને રક્ષાતલમાં આંધો. બહિરાજાએ વિષ્ણુના પગ પકડી લીધા તે દેહલક્ષ જ નહિ. અને એની સાથે પાતાળમાં રહી એનું રક્ષણ કરવા પ્રાર્થના કરી. અંતે વિષ્ણુએ વચન આપ્યું કે પોતે ચાર માસ સુધી એના દ્વારપાલ બની એનું રક્ષણ કરશે.

વામન એકાદશીનું વિધિવિધ મન કરનારને ઈશ્વર પ્રાપ્તિ લાભ છે. કોઈ એમાં સંશય નથી.

આ પ્રવાસે સ્કંદ પુરાણમાં આ એકાદશીનું માહાત્મ્ય કહેલું છે.

માગીદાર

પુણ્યનાં કામોમાં જે સાથ, સહકાર અને પ્રેરણા આપે છે તે પુણ્યના ભાગી બને છે.

ને પાપના કામમાં જે સાથ, સહકાર ને પ્રેરણા આપે છે તે પાપનો ભાગીદાર બને છે.

પુ. ડેંગરેલ મહારાજ

—: ઈંદિરા એકાદશી :-

બાદરવા વદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ ઈંદિરા એકાદશી છે. આ વ્રતના પુણ્યના પ્રતાપે અપોજિતિ પામેલા પિતૃઓની મુક્તિ થાય છે.

માહિમતી નામે એક નજવી હતી. ત્યાં ઈંદ્રસેન નામે રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો, તે વિષ્ણુનો પરમ ભક્ત હતો, તે જાન્યવાદી હતો, તે કર્ષનિષ્ઠ અને પર્મનિષ્ઠ હતો. તે પ્રભુભજનમાં મગ્ન રહેતો હતો, કૃતતા કૃતતા નારદજી એના દરબારમાં પધાર્યા. ઈંદ્રસેને ઉઠી એમને આવકાર આપ્યો, નમસ્કાર કરી, આસને બેસાડ્યા. એક બીજને લેમકુચળ પૂછ્યા. પછી રાજાએ નારદજીને આજ્ઞાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. નારદજીએ કહ્યું કે તમારા પિતાજીનો એક સંદેશો આપવાના ઈરાદાથી પોતે આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે ધમપુત્રીમાં તમારા પિતાજી સાથે ચાલી મુલાકાત થઈ. પોતે ક્યા પાપને કારણે અપોજિતિ પામી ધમપુત્રીમાં પડ્યા છે તેની ખબર નથી. એમાંથી ઉગરવાનો અને સ્વર્ગમાં વાસ થાય એનો કોઈ ઉપાય કરવા માટે કહાવ્યું છે. ઈંદ્રસેને હાથ ભેંસી નારદજીને એનો ઉપાય બતાવવા માટે વિનંતી કરી. નારદજીએ કહ્યું કે બાદરવા વદ ૧૧ જેનું નામ ઈંદિરા એકાદશી છે તેનું વિધિસર વ્રત કરવાથી તેનું જો પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય તે તમારા પિતાને અર્પણ કરવાથી એમની મુક્તિ થશે અને પછી નારદજીએ એ વ્રતનો વિધિ કહી સંબોધાવ્યો. દસમને દિવસે 'સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠવું', સનાનાદિથી પરવારી એકવાર ભોજન કરવું. અગ્નિચારસને દિવસે ઉપવાસ કરવો. રાત્રે જગરણ કરવું. પ્રભુ ભજન કરવું. મારસને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠી, સનાનાદિથી પરવારી પારણા કરવા.

ઈંદ્રસેને, રાણીએ અને પ્રજાજનોએ આ વ્રત વિધિસર કર્યું. તેના પુણ્યના પ્રતાપે રાજાના પિતાનો ઉપાર થયો અને સ્વર્ગે ગયા. પ્રજામાં રાજાનો જય જયકાર થયો. અંતે ઈંદ્રસેન પણ સર્વપ્રકારના સુખ ભોગવી લેકુંડે ગયા.

આમ આ ઈંદિરા એકાદશીનું વ્રત કરનારના અપોજિતિ પામેલા પૂર્વજોનો ઉપાર થાય છે. બ્રાહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં આ એકાદશીનું માહાત્મ્ય આવેલેલું છે.

M/s. PARIKH STEEL PRIVATE LTD.

4, Dalhousie Square East,

6th Floor, Room No. 116

CALCUTTA-700001. Phone : 23-9760

—: પાંશાકુશા એકાદશી :—

આસો સુદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ પાંશાકુશા એકાદશી છે.

કાથી, કેદાર, પુષ્કર, કુચ્છેત્ર, અયોધ્યા, અશ્વિન, દ્વારિકા વગેરે રથબોની વાત્રાથી જે પુણ્ય મળે તેના કરતાં વિશેષ આ એકાદશીનું વ્રત કરવાથી મળે છે. જે કોઈ વિધિસર આ એકાદશીનું વ્રત કરે તેના પુણ્યથી એની દસ પેઠીનો ઉદ્ધાર થઈ જાય અને જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થઈ જાય. અને એનો વૈકુંઠમાં વાસ થાય છે.

આ મંત્રને દિવસે જે કંઈ થયે તેનું બ્રાહ્મણ કે ચૌર્ય પાત્રને દાન કરવું જોઈએ, સારા કાર્યો કરવા જોઈએ, પ્રભુનું સ્તવન કરવું જોઈએ, કપટ ત્વજ્યું જોઈએ, અભિમાન ત્વજ્યું જોઈએ. ખામ કરવાથી આશોકમાં અને પરશોકમાં સર્વ પ્રમારનું સુખ મળે છે.

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ અને બ્રહ્માંડ પુરાણમાં આ એકાદશીનું આવાત્મ્ય વર્ણવેલું છે.

પ્રજ્ઞામ ન્મને પદાર્થ

પ્રભુ પદાર્થથી નહિ, પ્રજ્ઞામથી રીઝે છે.

પદાર્થથી રીઝે તે જીવાત્મા ને પ્રજ્ઞામથી રીઝે તે પરમાત્મા.

પ્રભુને પ્રેમપૂર્વક પ્રજ્ઞામ કરવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે ને જીવને હર્ષો લાભ થાય છે.

લોક ત્યાં ભય

જ્યાં ભેદ છે ત્યાં જ ભય છે.

જ્યાં અભેદભાવ છે ત્યાં ભયનું નિવાન જ નથી.

પૃથિવિને તો પોતાને દેશ દેશ આગવાર લોક નાગમાં પણ ભયવદ્ભાવ સેવ્યો હતો ને તેથી તેમના હૃદયમાં દિવ્ય અભેદભાવ રિપર થયો હતો. પછી એને ભય કેનો ભય...ને થયે ભય ?

કથા સંભળ્યા પછી માનવીના હૃદયમાં સર્વ જ એક જ પરમાત્મતત્ત્વ વ્યાપકપણાનો અનુભવ થાય તો ને તેથી હૃદયમાં સર્વ પરત્વેના અભેદભાવ રિપર થવાને લીધે કોઈનોય કોય ભય પીડો નથી.

પૂ. ડૉ. અરેલ અહારાજ

— રમા એકાદશી

આસો વ્ર ૧૧ :

આ એકાદશીને રમા એકાદશી કહેવામાં આવે છે.

પૂર્વે મુચકંદ નામે એક રાજ હતો. એનો અપાર વૈભવ હતો. તે ખૂબ બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી હતો. ૧૫, વરુણ, કૃષ્ણ જેવા એના મિત્રો હતા. તે વિશ્વનો મહાન ભક્ત હતો. તે સત્યગી હતો. તે ખૂબ શક્ત્યુ અને કીર્તિવાન હતો. એના વંશમાં એક અતિ ગુણિય શ્રેષ્ઠ અને બુદ્ધિશાળી પુત્રી હતી. તેનું નામ ચંદ્રભાગા હતું. તે ધર્મનિષ્ઠ હતી. તેનું શરૂ શોભન નામના એક મુલક સાથે લગ્ન હતું. ચંદ્રભાગા પતિવ્રતા નારી હતી. એકવાર શોભન સાસરામાં આવ્યો હતો ત્યારે રમા એકાદશી આવી. સતી ચંદ્રભાગાએ પતિને આ એકાદશીનું મત કરવા માટે સમજાવ્યો. શોભને ઉપવાસ કરવાની ના પાડી. ભૂખ્યા રહેવું એને માટે અશક્ય હતું. અન્ન વિના એના પ્રાણ ટકશે નહિ એમ કહ્યું. ચંદ્રભાગાએ કહ્યું કે આ વ્રત કરવાની રાજ આજ્ઞા છે અને તેનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહિ. ઉલ્લંઘન કરનારને રાજ દેડ કરે. ભૂખ સહન ન થાય તો પોતાને ઘેર પાછા ચાલ્યા જ્યાં માટે શોભનને કહ્યું. પણ ઉમેયું કે જો તમે મન દૃઢ કરો તો આ મત કદી શક્યો. તે મોક્ષને માર્ગે જઈ જશે. શોભને ચંદ્રભાગાની વાત માની રમા એકાદશીનું વિધિપૂર્વક વ્રત કર્યું. એણે ઉપવાસ કર્યો. નગરજનો સાથે એણે જાગરણ કર્યું અને પ્રજાભક્તિ કરી પણ સવાર થતાં પહેલાં એના જળામાં પાણીનો શોષ થયો, એને મહાકષ્ટ થયું અને એનો પ્રાણ ચાલ્યો ગયો.

પતિના મૃત્યુથી ચંદ્રભાગાને ઘણેજ આઘાત થયો. પોતાના પતિના મૃતદેહ સાથે પિતામાં બળી મરવાનો એણે નિર્ણય કર્યો. પરંતુ પિતાએ એમ નહિ કરવા સમજાવ્યો. ચંદ્રભાગા પિતાના ધરમાં રહી, હવે શોભને રમા એકાદશીનું વ્રત કર્યું હતું તેવા મુદ્દાના પ્રભાવે મંદશયેષ્ણ પર્વતની પાસે દેવનગરીમાં રાજ કુટુંબમાં એનો જન્મ થયો. દેવનગરી અતિ સમૃદ્ધ અને રમણીય હતી. એમાં મોટા મહાલયો હતા, બાગમંચીઓ હતા. પ્રજા સર્વ વાતે સુખી હતી. શોભન દેવનગરીનો રાજ્ય બન્ધો. એના રાજદરબારની શોભા અનેથી હતી. રત્નજડિત એનું સિંહાસન હતું. ગોપિકા અને નર્તકીઓ દરબારમાં ગાનવાદન અને નૃત્ય કરતી. અતિ કિંમતી આભૂષણો થયેલી એ રાજસિંહાસન પર બેસતો. એ ઉદાર અને ન્યાયી હતો. એ પ્રજાવત્સલ હતો. એકવાર મુચકંદ નગરમાંથી સોમશર્મા બ્રાહ્મણ જો મહાવિદ્વાન પંડિત હતો તે શોભનના દરબારમાં આવી લાગ્યો. શોભનના રૂપ અને કાનિ જોઈ એને પોતાના રાજ્યનો જમાઈ હતો, ચંદ્રભાગાનો પતિ હતો, એમ ઓળખી લેતા વાર લાગી નહિ. સોમશર્માએ પોતાનો પરિચય આપ્યો. શોભનમાં પૂર્વ સ્મૃતિ જાગૃત થઈ. પોતાની પત્ની ચંદ્રભાગાના સમાચાર પૂછ્યા. સોમશર્માએ બધાના કુશળ સમાચાર કહ્યા. સોમશર્માએ શોભનને આ બાદી થી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તે પુછ્યું. શોભને કહ્યું 'એ બધા રમા એકાદશી વ્રતનો પ્રભાવ છે. પણ એ મત સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી નોંધવું ક્યું' એટલે આ રાજ્ય અચળ રહેશે નહિ. જો ચંદ્રભાગા આ એકાદશીનું

વિધિસર મત કરે અને તેનું પુણ્ય મને, આપે તો આ રાજ્ય અવળ-રહે, સોમશર્માએ ઘેર પાછા ફરી ચંદ્રભાગાને આ વાતની જાણ કરે. ચંદ્રભાગાએ સોમશર્મા સાથે પોતાના પતિ સાથે દેવનગરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ મંદરાચલ પર્વત પાસે આવી લાગ્યાં. ત્યાં વામદેવ ઋષિને આશ્રય હતો. વામદેવ ઋષિએ ઘણી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. ચંદ્રભાગા અને સોમશર્માએ ઋષિને નમ્રભાવે નમસ્કાર કર્યા, અને થયેલી એમનું પુણ્ય-કર્મુ-ઋષિ એમના પર પ્રસન્ન થયા. ઘણે ચંદ્રભાગાનો દેહ જો દિવ્ય અને તો જ એ દેવનગરીમાં જઈ શકે અને પોતાના પતિ શોભનને મળી શકે. વામદેવ ઋષિને આનો ઉપાય કરવા માટે બંનેએ પ્રાર્થના કરી. ઋષિને અનુકંષા ઉપજી. એમણે પોતાની મંત્રસિદ્ધિથી પોતાના કર્મકળનું પાણી મંત્રકું અને ચંદ્રભાગાને તેનો અભિષેક કર્યો. ચંદ્રભાગાની કાષા દિવ્ય બની, જાણે સાક્ષાત જોગમાયા. પછી વામદેવ મુનિ સાથે દેવનગરીમાં આવ્યાં. શોભને ચંદ્રભાગાને જોઈ, પીછાણી. એ ખુશ થયા. ચંદ્રભાગાએ પછી રથા એકાદશીનું વિધિસર મત કર્યું અને તેનું પુણ્ય પોતાના પતિ શોભનને આપ્યું. પછી પતિપત્ની સાથે સિંહાસને બિરાજ્યાં. બંનેએ અનેક સુખ અનુભવ્યું. સોમશર્માને માનથી વિદાય આવી. વામદેવ મુનિના પ્રેમથી પગ પૂજ્યા અને વિદાય આપી. સર્વે મુખી થયાં.

આ પ્રમાણે રથા એકાદશી વિંતામણી અને કમધેનું જોવી છે. જે એનું મત કરે છે તેનાં સર્વ પાપો નષ્ટ થાય છે અને તે દેવગતિને પામે છે. બ્રહ્મવેવર્ત પુરાણમાં આ કથાનું સાહત્ય્ય કહેલું છે.

લક્ષ્મી માતા છે

લક્ષ્મી જીવલોગ્ય નિદિ, ઈશ્વરલોગ્ય છે.

લક્ષ્મીનો પતિ ચરમાત્મા છે, જે જીવ દીકરો છે. જીવથી લક્ષ્મીના ચોળચોખમાં ઉપરોગ ન કરાય; વિવેકથી પ્રભુ-પ્રીત્યર્થે સદુપચોગ જ કરાય.

તો જ લક્ષ્મી આ રાજ્ય રહે.

ઉપમાં એક ભાવ સતત જાગવો જોઈએ કે આ તન માત્ર નથી તો પછી ધન પણ માત્ર ક્યાંથી હોય ?

ભગવદ્ભય જીવન

આપણે પ્રભુનાં ભાળડો છીએ ને આપણા પિતા સર્વશ્રેષ્ઠ ભગવાન છે એવા ભાવથી જો ભગવદ્ભય જીવન જીવે છે તે નિઃસંદેહ મની જીવે છે.

પરીમિતની ભાવના પણ આવી ઊંચી કથાએ પહોંચી હતી. તેથી જ એણે મુકદેવજીને કહ્યું હતું કે 'પ્રભુ, હવે હું નિઃસંદેહ બન્યો છું, મને તલકની ભીંક લાગતી નથી.'

—પુ. રાંગરેજી મહાપાત્ર

—: પચિની એકાદશી :—

અધિક માસ-સુદ ૧૧

આખા વરસની ચોવીસે એકાદશીની વ્રતકથાઓ કહેવાય જઈ છે. હવે હા ત્રણ વરસે વધારાના આવતા ને પરમ પવિત્ર મનાતા અધિકમાસની કથા અહીં કહેવામાં આવે છે. અધિક માસને હિંદુઓ ખુબજ પવિત્ર માને છે.

અધિક માસમાં આવતી આ એકાદશીનું નામ પચિની એકાદશી છે. એ વ્રત કરનારને પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે અને અંતે એનો વેકુંઠમાં વાસ થાય છે.

માહિમતી નગરીમાં હોદ્દા નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે ઉદાર અને ન્યાયી હતો. તે કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ધર્મનિષ્ઠ હતો. તે નીતિવાન હતો. એ રાજ્યને અનેક રાણીઓ હતી પણ પુત્ર ન હતો. આથી રાજ્યનું મન દુખી અને ચિંતાનુર રહેતું હતું. રાજ્યએ ઘણાં વ્રતો કર્યા પણ પુત્ર ન થયો. આથી એ હતાશ થયો. એને સંસાર પર લેરાગ ઉપજ્યો. આથી એણે જંગલમાં જઈ તપ કરવા નિશ્ચય કર્યો. એની સાથે એની સીધી માનીતી રાણી પચિનીએ પણ જંગલમાં જઈ પતિને સાથ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. બંને જંગલમાં ગયા. હોદ્દે દસ હજાર વર્ષ તપ કર્યું પણ પુત્ર શુભ ન સંપાદ્યું. પછી એકવાર ફરતા ફરતા અત્રે જાપિના આશ્રમમાં તેઓ આવી લાગ્યા. અહિં રાણી પચિનીએ મહાસતી અનસૂયાને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કર્યો. અનસૂયાએ આસન આપી બેસાડી અને આજમનનું કારણ પછ્યું. રાણીએ કહ્યું કે મારા પતિ હજારો વર્ષથી તપશ્ચર્યા કરે છે પરંતુ એમની પુત્રની મનોકામના કેમ ફળી નથી ? એને માટે કોઈ ઉપાય બતાવવા માટે રાણીએ મહાસતી અનસૂયાને બે હાથ જોડી, પ્રાર્થના કરી.

મહાસતી અનસૂયા રાણી પચિનીનો વિનય અને વિવેક જોઈ પ્રસન્ન થયાં. એમણે કહ્યું કે અધિક માસની સુદ એકાદશીનું વિધિસર વ્રત કરવાથી પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે. પછી બંનેએ ખુબ મદ્દા અને વિધિપૂર્વક આ એકાદશીનું વ્રત કર્યું અને તેમની ભક્તિથી પ્રભુ પ્રસન્ન થયા. ભગવાને વર માંગણ કહ્યું એટલે હોદ્દે એક મહાપરાક્રમી, ભગવાન સિવાય બીજા કોઈથી નહિ મરી શકે એવો પુત્ર એને પ્રાપ્ત થાય એવી માંગણી કરી. પ્રભુ 'તથાસ્તુ' કહી અંતર્ધર્મિન થઈ ગયા. પછી હોદ્દે રાજા અને રાણી પચિની ચોતાના રાજ્યમાં પાછા ફર્યા. પછી પચિની ગર્ભવતી થઈ અને એને પુત્રનો પ્રસવ થયો. પુત્રનું નામ કીર્તિવીર પાડ્યું. એણે જ રાવણને હરાવી કેદમાં મૂક્યો હતો. પછી રાવણને પુનઃસ્થ જપિએ છોડાવ્યો હતો.

આમ અધિક સુદ ૧૧—પચિની એકાદશીનું મદ્દાપૂર્વક વ્રત કરનારની પુત્ર માટેની મનોકામના પૂરી થાય છે એવું એનું મહાત્મ્ય પુરાણમાં વર્ણવેલું છે.

—: પરમા-એકાદશી :—

અધિક માસ-૫૬ ૧૨

આ એકાદશીનું નામ પરમા એકાદશી છે. આ એકાદશીનું વિધિસર વ્રત કરનારને સુખ, સંપત્તિ અને કીર્તિ સંપાદે છે અને અતિ મોક્ષ મળે છે.

સુમેધા નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. તે વિદ્વાન હતો. પણ અતિ ગરીબ હતો. એને ખાવાને પૂરતું અન્ન મળતું ન હતું. એની પત્ની સતીનારી હતી. તે પતિસેવામાં મથતી રહેતી. અતિથિની પણ બને તેટલી એ સેવા કરતી. એ બ્રાહ્મણ પોતાની ગરીબીનું દુઃખ દૂર કરવા માટે પરદેશ જવાની અનુમતિ પોતાની પત્ની પાસે માંગી. પુરુષાર્થ વિના ભાગ્ય ફરવાનું નથી માટે પરદેશ જતું જોઈએ એમ પત્નીને સમજતી. આ સંભળી પત્નીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. એણે પોતાના પતિને કહ્યું, 'જો ભાગ્યમાં સંપત્તિનું સુખ ન હશે તો ગમે ત્યાં જશો તો પણ કંઈ લગવાનું નથી. આ જન્મે આપણે કોઈને કંઈ દાનમાં આપ્યું હશે તોજ આપતે જન્મે તેનું ફળ મળશે. માટે તમે પરદેશ જવાનો વિચાર માંડી વાળો અને અહિંજ રહો અને પ્રભુ ભક્તિ કરો. તમારા વિના હું એકચી યી રીતે રહી સમૃદ્ધિ' બ્રાહ્મણને આ વાત ગળે ઉતરી. એણે પરદેશ જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. એક દિવસ એજને ત્યાં કોડિય જ્ઞપ્તિનું આગમન થયું. બંને પતિ-પત્નીએ ખૂબ ભાવથી અને વિનયપૂર્વક સેવા પૂજા કરી. જ્ઞપ્તિને કંઈ ઉપાચ કરવાથી પોતાની ગરીબીનું દુઃખ દૂર થાય એમ પૂછ્યું એટલે જ્ઞપ્તિએ કહ્યું, 'તમે જો વિધિપૂર્વક પરમા એકાદશીનું વ્રત કરો તો તમારી નિર્ધનતાનો અંત આવશે અને તમને સુખ સંપાદશે.' બંને જ્ઞપ્તિને થશે લાગ્યાં. પછી બંનેએ પરમા એકાદશીનું વિધિસર વ્રત કર્યું અને તેના પુણ્યના પ્રતાપે તમને સમૃદ્ધિમાર એમની કુટિરે આવશે ચક્રો. સમૃદ્ધિમારને પતિપત્નીએ ધોળ આદર સન્માન કર્યો. આ બંનેની ભાવના-ભક્તિ જોઈ સમૃદ્ધિમાર ખુશ થયો અને તેણે એમને રહેવા માટે ઘર ભંધાવી આપ્યું અને આજીવિકા માટે વર્ષસન ભાંધી આપ્યું. આમ એમની નિર્ધનતાનું દુઃખ મટ્યું.

આ પ્રમાણે જે કોઈ આ અધિક માસની બંને અગિયારસાં વ્રત સંપૂર્ણ વિધિ સહિત શ્રાદ્ધ રાખીને કરશે તેને દેવને પણ દુર્લભ એવી સદ્ગતિ, સંપત્તિ, કીર્તિ અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે. એના મનના તમામ મનોરથો સફળ થશે અને એનો જન્મ-મરણના ફેરામાંથી છૂટકારો થશે.

卐

દીકરો નથી ? ઝાંખાં 'બોટુ' શું છે ?

પ્રભુએ દીકરો નથી આપ્યા !

દીકરો ન હોય તો માઈડું શાને લગાડે છે ?

દીકરો ન હોય એમાં 'બોટુ' પણ શું છે ?

દીકરો બધું લાલક હોય તો મામાપ એની આસક્તિમાં ફસાએલાં જ રહે છે.

ને, દીકરો નાલાલક હોય તો મામાપની ઉપાધિને પણ પાર રહેતા નથી.

એ કરતાં તો દીકરો ન જ હોય તો કચીપ આસક્તિ પણ ન રહે ને વેદના પણ ન રહે. ને મન

પ્રભુના ચરણમાંજ ચોટિયું રહે.

ભક્ત આવા સંતોષી ને રૂઝ વિચારવાળા હોય છે તેથી જ પ્રભુ એમના ઉપર દુરાજ રહે છે ને એમને સાદ પડે ત્યાં તરત જ કોડી જાય છે.

“ભણ” થયું...”

ભક્ત એકનાથના પત્ની અનુકૂળ હતાં તેથી ને પ્રભુ સમીપ ભેસીને કહેતા, “પ્રભુ, તેં ખૂબ દયા કરીને મને ઘરમાં જ સંસર્ગ આપ્યો છે. લળી હે પ્રભુ, તેં મને એવી લાલક પત્ની આપી છે કે તે મને સતત પ્રભુના માર્ગમાં લાગે છે.”

તુકારામના પત્ની કંકશા અને પ્રતિકૂળ હતાં તેથી તે કહેતા, “હે પ્રભુ, તમે મારા ઉપર ક્રોધી બધી કૃપા કરી છે કે ઘરમાં માંથી આસક્તિ ચોટિયું નહિ, એવી રૂઝ પત્ની આપી છે. તેથી મને ઘરમાં જવાનું ગમતું જ નથી...ને સતત તમારા સાન્નિધ્યમાં જ રહેવાનું ગમે છે.”

ભક્ત નરસીયાના પત્ની અધૂરા સંસાર વિદાય થયાં ને તેમને એકને એક લાલકાઈથી પુત્ર થામળલા પણ વંચાવેલાં નાભુદ કહીને જીવંતી ગયાં તોય ભક્તના હૃદયમાં તો સંતોષના ઉદ્ભવો જ હતાં “ભણ” થયું બાગી જાજ, સુખે ભજયું શ્રીગોપાલ.”

આમ પ્રભુના ભક્તો તો અનુકૂળતામાં કે પ્રતિકૂળતામાં પ્રભુને એક સરખા ઉપકાર જ માને છે. એમને મન તો પત્ની અનુકૂળ હોય તોય પ્રભુને ઉપકાર, પત્ની પ્રતિકૂળ હોય તોય પ્રભુને ઉપકાર ને. સંસાર ઉઝડી જાય તોય પ્રભુને ઉપકાર.

પૂ. રાંગરેજી મહારાજ

—: સીતા :—

૨૧ માથણની મુખ્ય નાધિકા સીતા છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામાયણના મુખ્ય પ્રથગો સીતાને કેંદ્રમાં રાખીને જ લેખ્યો છે: વિવિધ આપત્તિઓની પરંપરામાં મેંસચેલી સીતા સહનશક્તિની સાક્ષાત મૂર્તિ છે. સમતા જેટલી જ સહિષ્ણુતા સીતામાં હતી. એક પવિત્ર અને દિવ્ય ધર્મની તરીકે તેણે રામને વનવાસમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો છે. સીતાએ રામમાં સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. સીતા અને રામ ભારતીય જનતાના આદર્શ દંપતિ છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ધર્મનિષ્ઠ સીતા પાંતસેવાને પોતાનો ધર્મ અને કર્તવ્ય માનતી.

રમુકૂળરીતિનું મહત્વ સમજનારી સીતા સૌજન્યમૂર્તિ હતી. યતિપરાયણતાના ગુણને લીધે સીતાએ અગ્નિ પરીક્ષાની રામની આજ્ઞાને માથે ચઢાવી, તેમાંથી અણનમ બહાર આવી પોતાની પવિત્રતા સાબીત કરી. રામે રાણી સીતાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે પણ નિર્ભયતાથી આવી પડેલ દુઃખનો સીતાએ સામનો કર્યો છે. રામ ઉપર પ્રેમ હતો તેમ લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન ઉપર પણ વશાલ હતું. પ્રેમથી દરેકનાં હૃદય એ જાળી થઈ હતી.

સીતાનો જન્મ દિવ્ય હતો. જનકરાજ વસુભિષ નેપાર કરવા માટે જમીનને ધળવડે બેઠી નેપાર કરાવતા હતા ત્યારે તેમાંથી એક પુત્રીરત્ન સંપાદ્યું. સ્વર્ગે જી જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રીરત્ન સીતા(ધનપૂણી)માંથી સંપાદી હતી એટલે જનકરાજએ તેને પોતાની પુત્રી ગણી એનું નામ સીતા રાખ્યું. પોતાની ધર્મી સુનયનાને સીતા સૌથી. પુત્રીના મુખ ઉપર દિવ્ય તેજ અને અનુપમ લાવણ્ય જોઈ બંનેને અપાર હર્ષ થયો.

રાજકુમારીને છાન્ને તેણે સર્વપ્રકારનું શિક્ષણ સીતાને આપવાની શરૂઆત થઈ. ધર્મશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ, વેદ, નીતિશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં પારંગત બનેલી રૂપ-ગુણ ના અભાર સમી સીતામાં વિનય, વિષેક, ક્ષમાપણ, સુલ, સમજણ વગેરે ગુણો વિકાસ પામ્યા. સીતાને જણાવમાં કોઈ 'જનકદુષ્ટાઈ' કહેતું તો કોઈ 'ભનકી' કહેતું અને કોઈ 'જનકનંદિની' પણ કહેતું.

કૃષ્ણ જેવી કન્યા હવે જીવનને ઉમરે આવીને ઉભી. જનક રાજને સહજ થીતે પુત્રીના લગ્નની ચિંતા થઈ. સીતાને યોગ્ય યતિ સાંપડે એવી ઈચ્છાથી જનકરાજએ સીતા રત્નવંરની મોજના ઘડી અને એવી યોગ્યતા કરી કે જે કોઈ સત્તિય લીરે શિવજીના ધનુષ્યની પછણ ચડાવી શકશે તેને પોતાની પુત્રી સીતા વરમાથા અર્પણ કરશે તથા યતિ તરીકે સ્વીકારશે. અસામાન્ય પુત્રીને માટે અસામાન્ય વરની પદ્ધતિ કરવાની હતી. શિવજીના ધનુષ્ય પર પ્રત્યેક અણવચનું કાર્ક કોઈ વીર અને મહાન શક્તિશાળી પુરુષ જ કરી શકે.

આ સમયે વિશ્વામિત્ર મુનિએ એક મોટા વજની મોજના કરી હતી. રાક્ષસો વજમાં ઘણી બંધાયેલાં કરતા;

તેમનો નાશ થયેલોના રક્ષણ માટે જરૂરી હતો. દશરથ પુત્ર રામની વીરતાની વાત વિશ્વામિત્ર મુનિએ સંજોગે કહી. યતની રક્ષા રામ સિવાય કોઈની પાસે નહોતી એવી એમને ખાતરી હતી એટલે જ એ દશરથરાજાના દરબારમાં પધાર્યા. દશરથરાજાએ મુનિનું અભિવાદન કર્યું અને આસને બેસાડ્યા. પછી આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. મુનિએ પોતાના વણનું રાક્ષસોના ત્રાસથી રક્ષણ કરવા માટે દશરથરાજાને રામ અને લક્ષ્મણને એમની સાથે મોકલવા માગણી કરી. દશરથરાજાએ રામ અને લક્ષ્મણને મુનિને સોંપ્યા. રામ-લક્ષ્મણે રાક્ષસોના સંહાર કર્યો. પણ સંગ્રામમાં પૂરો થયો. તે સમયે સીતા સ્વર્ગવરની વાત મુનિના જણાવ્યાં આવી. રામ અને સીતા દિવ્ય વ્યક્તિઓ છે એમ મુનિ જણાવતા હતા. વિશ્વામિત્ર મુનિ રામ-લક્ષ્મણને લઈ જનકપુત્રીમાં આવ્યા. રાજાએ આદર સત્કાર કરી ઉતારો આપ્યો.

બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળે રામ પૂજાર્થે કુંભ ચૂંટવા માટે ઉદ્યાનમાં આવ્યા ત્યારે સીતા પણ કુંભ ચૂંટવા આવેલાં. એક બીજાનાં નયનો મળ્યાં. સીતા રામને મનથી વરી ચૂકી અને રામે સીતાને પોતાની પત્ની તરીકે મનથી સ્વીકારી.

સ્વર્ગવરમાં અનેક રાજાઓ અને ક્ષત્રિયો આવ્યા હતા. વિશ્વામિત્ર પણ રામ-લક્ષ્મણ સાથે સ્વર્ગવરના મંડપમાં પધાર્યા. શિવધનુષ્ય પ્રત્યેક રાહિત મંડપની વચમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું. લંગાપિપતિ શવર પણ સ્વર્ગવર મંડપમાં હાજર હતો. ક્ષત્રિય રાજાઓએ ધનુષ્યને ઉચકવા માટે પ્રયાસ કર્યા પણ નિષ્ફળ ગયા. શવરે પણ ધનુષ્ય ઉચકવા પોતાની સર્વશક્તિ અજમાવી પણ નિષ્ફળ ગયો. એટલે વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રામચંદ્ર ઉઠ્યા અને ધનુષ્ય પાસે આવ્યા. તેમને આસાનીથી ધનુષ્ય ઉચક્યું, પસંદ ચઠાવવા માટે ધનુષ્યને વાંકું વાળ્યું ત્યાં ધનુષ્યના બે ટુકડા લઈ ગયા. સર્વેએ રામચંદ્રની વાહ, વાહ પોકારી. માત્ર શવર સમસમી ગયો. સીતાએ રામચંદ્રને વરમાળા આરોપી. જનકરાજાએ દૂતોને અરોધના મોકલ્યા. દશરથરાજાને કૃત્તીબીજનો તેમજ યનુરગી સેના સાથે જન લઈ જનકપુત્રી પધારવા માટે આમંત્રણ પાઠવ્યું. જન આવી અને ખૂબ પામધૂમથી સીતાનું લગ્ન રામચંદ્ર સાથે, ઉર્મિલાનું લગ્ન લક્ષ્મણ સાથે, ભાઈની પુત્રી માંડવીનું લગ્ન ભરત સાથે તથા બીજા પુત્રી મૃતકીર્તિનું લગ્ન યતુદન સાથે મોકલ્યું. આમ ચારે ભાઈઓનાં લગ્ન એક સાથે થયાં. બધા ભાઈઓનું દાંપત્ય જીવન અતિ સુખમય અને આનંદમય હતું.

પછી દશરથ રાજાએ રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકની જાહેરાત કરી. મંદરાની ભલેરણીથી કંકણીએ વિધન ઉભું કર્યું. દશરથ રાજાએ કમ્પેલેલા બે વરદાનો માંગ્યો. ભરતને અપેક્ષાનો ગાદી અને રામને સૌંદર્ય વનવાસ. મતાઓના આશિર્વાદ અને પિતાની આજ્ઞા લઈ રામ સીતા લક્ષ્મણ વનમાં ગયાં. શવર કુમારના પિતાના શાપ અનુસાર દશરથરાજાનું પુત્રવિયોગથી અવધાન થયું. ભરતે ગાદી લેવાની ના પાડી. રામની પાદુકા મૂકી રાજ્ય કારભાર સંભાળ્યો.

વનવાસ દરમિયાન સીતાલક્ષ્મણે પ્રસન્ન બન્યો. શવર સીતા પર મોહાંધ હતો. મારિયને સુવર્ણમુખ બની સીતાને લેખાવવા માટે પર્ણકુટિ નજીક મોકલ્યો. સુવર્ણમુખે જોઈ સીતા એના ચામડાની કાંચળી બનાવી પહેરવા ઉત્તરજ બની. રામને એ મૂળને ઘસવા માટે આજ્ઞા કરી. પત્નીની મનાકામના સંતોષવા માટે

રામ મુગ પાછળ દોડ્યા. માથાની મુઠ દૂર નીકળી ગઈ. મૂઠે ચીસ પાડી લશ્મણને વાઘરે ધાવા માટે બોલાવ્યા. સીતાજીને પ્રાર્થના થઈ. રામ જરૂર કોઈ મુશ્કેલીમાં કૃષ્ણા યોગ્ય નેહરે. સીતાએ લશ્મણને પોતાના ભાઈની મદદે જવા માટે આદેશ આપ્યો. લશ્મણે સીતાજીને સાત પાડતાં કંઈ 'કે' રામને વાંકો વાળ કરવા કોઈ સમર્થ નથી. વળી રામે સીતાને એકલા નહિ મૂકવાની આવેલી સૂચના વિશે વાત કરી. સીતાને આથી લશ્મણ ઉપર ક્રોધ ઉપજ્યો, ક્રોધાવેશમાં ન કહેવાના સંદેહ કદાચ. અને લશ્મણે કુટિરની બહાર રેખા દોરી તેની બહાર નહિ નીકળવા માટે સીતાને ભયમણ કરી રામની પાછળ દોડ્યા.

રામણને હવે લાજ મળી ગઈ. સાધુ વેરો કુટિર આગળ આવી ભીસા માગી. સીતા ભીસાને ધાળ લઈને આવી. લશ્મણ રેખાની બહાર આવી ભીસા આપે તો જ પોતે તેણે સ્વીકાર કરે એમ રાવણે સીતાને કહ્યું. ભારણે આવેલા ભિક્ષુકને ખાલી હાથે પાછો ન કઢાય એવી ભાવનાથી સીતા લશ્મણરેખા ઓળંગી ભીસા આપવા માટે બહાર આવી. 'રાવણે પોતાનું' અસલ રૂપ ધારણ કર્યું. સીતાને બહો ઉચ્ચકી રથમાં લઈ ગયો. રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું અને આગ્રહ માર્ગે પ્રવાસ કર્યું.

સીતાએ રામને પોતર કર્યો, પ્રકૃતિને પોતરી, પોતાનાં આભુષણો નિશાનીઓ તરીકે જમીન પર ફેંક્યાં. ધાર્મિકો જટાણને મદદ કરવા માટે હાથ કરી. જટાણ રાવણ સાથે લડ્યો. રાવણે તેને ભગવંત રીતે ધાવ્ય કર્યો અને પૂજી પર પડ્યો.

રામ-લશ્મણ જંગલમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે યજ્ઞકૃતિમાં સીતાને દોઢાં નહિ. કંઈ અમંગલ લઈ ગયું છે એવી એમને પ્રતીતિ થઈ. અને સીતાની યોગ્યતા નીકળ્યા. માર્ગમાં જટાણ સાથે મેળાપ થયો જટાણે રાવણ સીતાનું હરણ કરી લઈ લઈ ગયો છે એવા સમાચાર રામને આપ્યા. આગળ થાકતા વાનરોએ સીતાના દાગીના બતાવ્યા, તેમાં હનુમાનજી સમના અલંકાર હતા. એણે રામ-લશ્મણને પોતાની કીધ પર લઈ સુગ્રીવ પાસે લાવ્યા; સુગ્રીવ સાથે મેનિ કરાવી. રામે અન્યાયી વાલીને વધ કરી સુગ્રીવને શાદીએ મેસાડ્યા.

સુગ્રીવે રામ-લશ્મણને પોતાને ત્યાં સંપન્ન અને સીતાની યોગ્ય માટે મહાન વાનરવીરો જામવાન, અંગદ અને હનુમાનને મોકલ્યા. હનુમાનજી દરિયા ઓળંગી લંકામાં ગયા. અસૈદ્ધ વાટિકામાં દાખલ થયા. સીતામાતાને ઓળખ્યા. સૂર્યચંદ્ર ધારણ કરી અસૈદ્ધવૃક્ષ ઉપર બેસી રહ્યા. સીતા ઉદાસ લઈ બેઠી હતી. રાવણ ત્યાં આવ્યો. અનેક પ્રવેશોની સીતાને, રામને જુલોઈ કરી, એના સ્વીકાર કરવા સમજાવવા લાગ્યો. સીતાના મન ઉપર એનો કંઈ અસર ન થઈ. રાવણ ક્રોધે ભયથી ત્યારે સુગ્રીવે રાવણને સમજાવી લઈ ગઈ.

સીતા અગ્નિમાં બળી ભસ્મીભૂત થવાના વિચાર કરતી હતી ત્યારે હનુમાનજીએ રામની સ્તબ્ધતા વીંટી સીતાના પગ આગળ ફેંકી. સીતાજી ચોંક્યાં. પોતાના પતિના હાથની લીંટીને પીછાણી. હનુમાનજી વૃક્ષ પરથી કૂદ્યા અને સીતાના પગમાં પડ્યા. પોતાનો પરિવેશ આંધી, રામચંદ્ર વિશે વાત કરી. રામ લંકામાં

આપણે અને એમને ઊંડાથી જાણે લઈ જશે એવો સંદેશ કહ્યો. હનુમાનજીએ સીતા પાસે રામને આપવા માટે કોઈ નિશાની માગી. સીતાએ નિશાનીમાં પોતાનો યૂગ્મશ્લિ ઉતારી હનુમાનજીને આપ્યો.

હનુમાનજી અયોધ્યાના વાટિકામાં ધૂમવા લાગ્યા અને તેને ઉજાડી કીધી. ઘણા રાત્રીએના નાથ કર્યો. ત્યાર બાદ રાવણના દરબારમાં આવ્યા. રાવણે સેવકોને હનુમાનજીનું પુછ્યું સળગાવી દેવા આજ્ઞા કરી. સળગતા પુછ્યાં વતી હનુમાને લંકાનું લઘન કર્યું. હનુમાનજી પછી રામચંદ્ર પાસે આવ્યા. લંકામાં જે કંઈ બન્યું તેનો અભેદાવ કહી સંભળાવ્યો. રામે લંકા પર હુમલો કરવાની નેપાટી કરી. વાનર સેનાએ સમુદ્ર ઉપર સેતુ નેપાર કર્યો, રામ સેના સંપત્તિ લંકા પહોંચ્યા. રાવણ સાથે દાણુ પુછ્યું. અંતે રાવણ રામના ભાણુ લઈ લીધો અને મૃત્યુને ઘરણુ થયો. સીતાને મુક્ત કરી. લંકાની ગાદી ઉપર વિભીષણને બેસાડ્યો.

પ્રજાજનોને સીતા માટે થઈ જોયું ન રહે તે માટે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી પોતાના સ્ત્રીત્વની પરીક્ષા આપવા માટે રામે સીતાને સૂચના કરી. સીતાજીએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. આમાંથી લેમકુશલ બહાર આવ્યા. રામે સીતાજીને અપનાવ્યાં, અને શ્રી અષોધામાં પાછા આવ્યાં.

સીતા ગર્ભવતી હતી એટલામાં લોક અફવા વધા લાગી કે સીતા રાવણને ત્યાં રહી આવી એટલે એને શીલવની માનવી થઈકરપદ છે. રાજા રામને આ અફવા વિશે જાણુ લઈ. પોતાની રાણી માટે પ્રજામાં આવી વાત વાપ તે ઠીક નથી એમ માનીને સીતાનો ત્યાજ કરવાનો રામે નિર્ણય કર્યો. સીતાને આ વાતની ખબર ન હતી. રામે લક્ષ્મણને સીતાને જંગલમાં લાક્ષ્મીકિ જ્ઞપિના આશ્રમ નજીક ઊંડી આવવાની આજ્ઞા કરી. રાજાજાનું ઉલ્લંઘન ન થાય. લક્ષ્મણ લાચાર બન્યો. સીતાજીને રવમાં બેસાડી લાક્ષ્મીકિ જ્ઞપિના આશ્રમ તરફ લંકાથી મૂક્યો. આશ્રમ નજીક સીતાજીને ઉતાવળ અને રાજા રામે રાણી સીતાનો ત્યાજ કરી દેવવટો આપવાની વાત નત મસ્તકે અને રડતાં લઈને કહી સંભળાવી. લક્ષ્મણ અષોધા પાછો ફર્યો.

સીતાના કુખ અને સંતાપનો પાર ન હતો. સીતા નીડર અને સહનશીલ હતી. જ્ઞપિએ સીતાજીને ઝોળખ્યાં અને એક પક્ષકૃતિ નેપાર કરાવી આશ્રમમાં રાખ્યાં. સીતા નિશ્ચિંત બની, તપ, ધ્યાન અને આશ્રમવાસીઓની સેવામાં સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યાં. સમય વહેતો ગયો. અને સીતાજીએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તેમનાં નામ લવ-કુશ પાડવામાં આવ્યાં. આશ્રમમાં લવ-કુશ મેલેલ વધા લાગ્યાં, લાક્ષ્મીકિએ તેમને બધી વિદ્યાનું શિક્ષણ આપ્યું. રાવણુવરને છાજે તેવું શિક્ષણ બંને ભાઈઓ આશ્રમમાં પામ્યાં.

આ સમયે રાજા રામ અષોધામાં અધ્યમેષ વસ કરતા હતાક વસમાં પત્ની સીતાને રથાને સીતાની સુવર્ણમૂર્તિને સ્થાન આપ્યું. વસનો ઘોડો ફરતો ફરતો લાક્ષ્મીકિના આશ્રમ પાસે આવ્યો. લવ અને કુશની દષ્ટિએ પડતા બંને ભાઈઓએ ઘોડાને બાંધ્યો. રામના સૈન્યના નાયકો જે પાછા આવતા હતા તેમણે લવ-કુશને ઘોડો ઊંડી દેવા કહ્યું. પણ એ બંને માન્યા નહિ. સૈન્ય નાયકે પુછની ઘોષણા કરી. લવ-કુશે મેળવેલી વિદ્યાના પ્રતાપે સૈન્યને હરાવ્યું. સીતાને આ વાતની જાણુ લઈ. રામના ધર્મકાવમાં વિઘ્ન આવે અને

જાત અધુરો રહે એ પતિવ્રતા સમાચીષ સતીને ગર્વનું નહિ. લવ-કુચને પચના યોગને છોડી દેવાની આજ્ઞા કરે. માતાની આજ્ઞા થતાં જ લવ-કુચે ધોડે છોડી દીધા.

વાલ્મીકિએ સમાવણી કર્યા લવ-કુચને મુખરૂપ કરાવી અયોધ્યા મોકલ્યા. વણમંડપમાં આવી લવ-કુચે મધુર સ્વરે સમાવણી કર્યા આઈ સંભળાવી. રામચંદ્ર તરત જ અપુ સમજી ગયા. બંને ભાળકો પોતાના જ પુત્રો છે એવી ખાતરી થઈ. સમીપ ભાલાવી પરિચય વિશે પૂછપરછ કરી. ભાળકોએ કહ્યું કે તેઓ વાલ્મીકિ ઋષિના શિષ્યો છે; સીતાજી એમની માતા છે, રામે બધી વિગત જાણી આનંદમય અનુભવ્યો.

રામ લવ-કુચ સાથે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં આવ્યા. સીતાજી પણ કુટુંબની જાણ આપ્યાં. પતિને આવેશા જોઈ સતી લવ-કુચે લઈ; પતિને લઈ પડ્યાં, લવ-કુચને કહ્યું કે રામચંદ્રજી જ એમના પિતા છે, પુત્રોને પિતાને પ્રજ્ઞાપ કર્યા આદેશ આપ્યો, રામે બંને પુત્રોને હૃદય સરસા ચાંખ્યા.

આ જોઈ વાલ્મીકિને અતિ આનંદ થયો અને લોકોને જણાવવાનું વિદિત કર્યાં, તથા કહ્યું કે સીતા પવિત્ર અને નિષ્કલંક છે. પરંતુ અયોધ્યાની પ્રજાને સીતાની પવિત્રતાની ખાતરી થવી જોઈએ એવા કરના માર્યા રામે સીતાને ફરીથી અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવા કહ્યું. ધરતું સીતાને બીજાવાર અગ્નિપરીક્ષા આપવાની આજ્ઞા કરતા ન લાગી. અને પૃથ્વીમાતાને પ્રાર્થના કરી કે 'મે' જો રામચંદ્ર સિવાય બીજા કોઈ પુરુષનું મનથી પણ ચિંતન કયું ન હોય, મન, વચન અને કર્મથી માત્ર રામચંદ્રની જ મે' પૂજા કરી શકાય અને રામચંદ્ર સિવાય બીજા કોઈ પણ પુરુષને મે' ઓળખ્યો ન હોય તો હે ભગવતી પૃથ્વીમાતા ! નમે મને તમારી ગોદમાં સમાવી લો'

પૃથ્વીમાતાએ સીતાની પ્રાર્થના સંભળી. સીતા ઉભી હતી ત્યાં પૃથ્વી ફાટી અને તેમાંથી એક દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું. પૃથ્વીમાતા પ્રજ્ઞા કર્યાં. પુત્રી સીતાને લાલ વડે ટેવડી સિંહાસન પર બેસાડી સીતા સાથે પૃથ્વીમાતા ધરતીમાં સમાઈ ગયાં. તરત જ ફાટેલી પૃથ્વી અગાઉ હતી તેવી બની ગઈ.

આમ સીતાનો જન્મ એટલેક દિવ્ય હતો—ભવ્ય હતો, જીવનનો અંત પણ એટલો જ દિવ્ય બન્દો—ભવ્ય બન્દો !

—: કૌશલ્યા :—

દશરથ રાજની ત્રણ રાણીઓમાં કૌશલ્યા સૌથી મોટી રાણી હતી. એ ધીરજ અને ગંભીરતાની સૌમ્ય મૂર્તિ હતી. એનામાં સાદગી હતી. એનું મન મોટું અને સ્વભાવ ઉદાર હતો. એ પતિપરાયણ અને વિદુષી હતી. ધર્મ શાસ્ત્રમાં અને રાજનીતિમાં એ નિપુણ હતી. એ ધર્મનિષ્ઠ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ નાટી હતી એ ખૂબ વિચારથીયે હતી. સુમિત્રા અને કુંકેયી ઉપર એને પ્રેમ હતો, મમતા હતી. લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન અને ભરત ઉપર એને ખૂબજ વાતચત્ત હતું. પોતાના પુત્ર રામ ઉપર એને અત્યંત મમતા હતી, પ્રેમ હતો. રામના ચારિત્ર્ય ધકતરમાં એનો ફાળો વિશાળ હતો. એનામાં ઈર્ષ્યા કે દ્વેષની લાગણી ન હતી. એનામાં સહૃદયતા, સહિષ્ણુતા, સહભાવના, સમાધીલતા અને સદાચાર જેવા સદગુણો ખૂબ ખીલ્યા હતા.

પતિસેવા એજ પ્રભુસેવા છે એમ એ માનતી. એ ખૂબ સંવધી હતી. જ્ઞત, નિવશ અને ભક્તિ વગેરેમાં બંધેલા લીન રહેતી. સમદર્શિને લીધે એણે દરેકના મન જીતી લીધાં હતાં. દરેક એને સન્માનનું, સાદાઈ, સરજતા, સહૃદયતા, કુઝ, સહનથીલતા, મમતા, સમાધીલતા, દયા, ધાર્મિકતા, સાન્નિધ્ય અને ઉદારતા વગેરે ગુણોના ભંડાર સમ એ હતી. છતાં સી સહજ લાગણીઓ અને ભાવનાઓથી એ પર હતી એવું ન હતું. જો પણ એક માતા હતી. પોતાના પુત્ર રામ અને પુત્રવધુ સીતા જેના પર એને અત્યંત પ્રેમ હતો, માયા હતી, મમતા હતી તેઓ જ્યારે આર્થાત્તમાં ઘેરાય, કઠણ દુઃખમાં સપડાય ત્યારે એ યુષ્મેલી રહે એમ ક્યાંકી અને કે દશરથ રાજ કુંકેયીના કહેવાથી રામને ચીક વધે માટે વનવાસમાં મોકલી રહ્યા છે અને રામની સાથે સીતાએ અને લક્ષ્મણે વનવાસમાં જવાની નેવારી કી છે એ વાત જાણી એને અપાર દુઃખ થયું. કૌશલ્યેદામાં પોતાના પતિ દશરથ રાજને પોતાના પુત્રને આવી કઠણ યિજ્ઞ નો આદેશ આપતા માટે ઠપકાના વચન કહ્યાં, જંગલમાં પોતાના પ્રિય રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને એમના દુઃખમાં સાથ આપવા માટે એમણે પણ જંગલમાં જવાની હક ધકડી. પરંતુ રામે માતા કૌશલ્યાને સમજાવી, શત્રુઘ્નની ચીત, મર્ષાદિ સાચવવા માટે સલાહ આપી અને શાંત પાડી.

મન શાંત થતાં પોતાના પતિને ઠપકાના વચનો કહી દુઃખી કર્યા તે બદલ એને પશ્ચાત્તાપ થયો. પતિને પગે પડી, માફી માગી. રામ સાથે પોતે વનમાં જવાની હક છેડી દીધી પતિ પાસેજ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. જ્યાં પતિ ત્યાં સતીની ભાવના દિલમાં દૃઢ થઈ. નારી સહજ નજબાઈ પર ફરી કામુ મેલવ્યો. લક્ષ્મણને પોતાના પિતાના અચોગ્ય આદેશ પ્રત્યે રોષ ચક્રો હતો અને કૌશલ્યા માતાનું દુઃખ એનાથી જોવાનું ન હતું. જુરસામાં આવી જ્યારે લક્ષ્મણ એમ બોલ્યો 'પિતા માત્ર કુંકેયી માતાના કહેવા અનુસાર જ ચાલે છે અને સાચાસારનું બાન ગૂમાવી બેઠા છે અને એક બાળકની જેમ વર્તે છે માટે એમનો હું વધ કંઈ નાંખીશ' ત્યારે

M/s. MAZGAON CONTAINERS & FABRICATORS PVT. LTD.

125, Nagudas Master Road,

Fort, Bombay-400 023

Phone : 256831 - Gram : 'Kantusha'
256884 - Bombay

કોથલા માતાએ જ અને આણું ઘેર કૃત્ય નહિ કરવા માટે સમજાવ્યું. વલ્લભ સ્થાત થયો. પોતાની ભૂલ સમજ્યો અને પશ્ચાતાપ કરી, માફી-માગી. સુમિત્રી અને કંકણીને-એ પોતાની નાની બેનોજ ગણતી અને અને તે પ્રમાણેજ વર્તતી. કંકણી મંથરાની ચક્રામણીથી કોઈ વાર કોથલાનું અપમાન કરતી પરંતુ કોથલા કંઈ ગણકારતી નહિ. કંકણીમાં માન શું અને અપમાન શું એમ માનતી. સુધીલ, સંસ્કારી અને સરળ અંતઃકરણવાળી કોથલા આદર્શ કુટુંબ વ્યવસ્થાની મહાવરૂપ હતી. એને મન બધા પુત્રો સમાન હતા.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા વનવાસ ચાલ્યા ગયા છે એ સમાચાર જાણી ભરત વિહ્વળ બને છે અને એને મૂર્છા આવી જાય છે આ સમયે કોથલા એની પાસે દોડી જાય છે. એનું માથું પોતાના ખોળામાં લે છે અને એને જાગૃત કરવાના પ્રયાસો કરે છે. ભરતને એ કહે છે 'હવે તારે જ કુળમર્વાદા સાચવવાની છે અને રાજકારભાર સંભાળવાનો છે. રામ વનમાં ગયા છે તેનો વિલાપ કરવાનું તને પાલવે નહિ'. કોથલાની આજ ભવ્યતા અને મહાનતા છે, એને રાજમાતા બનવાની કોઈ લોચુષતા નથી.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને વનમાં જવાની એમણે જાણિયો રજા આપી. વિદાયની લેખા ઘણીજ કપરી, કઠણ હતી પણ પોતાના મન અને હૃદય પર કાબૂ રાખી વિદાય આપી અને સીતાનું રક્ષણ કરવાની સૂચના આપી. અને વિદાય કરતી વખતે પરમાત્માને એના બાળકોનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરી. રામના વનવાસ પછી દશરથ રાજ કોથલાના વાસમાંજ રહ્યા હતા. દશરથ રાજનું મુખ્ય થતાં સુધી કોથલા પતિની સેવા સુશુભામાં હાજર હતી. એક જુલિસી માટે પતિ સેવાનો મહાન આદર્શ કોથલાએ જીવી બતાવ્યો છે. એક મહાન નારી અને પ્રેમાળ માતા અને આદર્શ પત્ની તરીકે કોથલાનું સ્થાન ઉચ્ચતમ અને અનોકું છે.

નકાપણ

મનુષ્ય હાથી તો છે. પણ ટકોર વિના હાથપણ નથી આવતું.

આખું અને કાનનાં દ્વારમાં થઈને નિશ્ચિન પ્રભુને જ હૃદય-મંદિરમાં પધારવે તે હાથી પુરૂષ છે.

આખ અને કાનનાં દ્વાર પર સ્થાવિરતાના ચોક્કિદાર મૂરતિ, નહિ તો તેમાં થઈને પ્રભુ પધારે તે પહેલાં જ વિવિધ પ્રકારના વિકારોનાં ચાપ પેસી ભસે તે પછી પ્રભુજી નહિ પધારે.

પૂ. ડેંગરેશ મહારાજ

—: સુમિત્રા :—

સામાજ્યમાં સુમિત્રાનું પાત્ર પણ ઘણું જ આકર્ષક છે. સુમિત્રા લક્ષ્મણ અને યજ્ઞદનની માતા હતી. એ યાત્ર પ્રકૃતિની હતી; સ્વભાવે સરળ, સુશીલ અને સંસ્કારી નારી હતી. એ બુદ્ધિશાળી અને ચતુર, ઘણી જ ધીર, ગંભીર તેમજ ઓછાભોલી સી હતી. એ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ધર્મનિષ્ઠ હતી. કૌટલ્યનાની જેમ એ પણ પતિપરાયણ હતી. પોતાના બંને પુત્રોને એણે આદર્શ કૌલવણી આપી હતી. બંનેમાં સુસંસ્કારો સંચયા હતા. એટલેજ તો લક્ષ્મણ અને યજ્ઞદન આદર્શ ભાઈઓ હતા. લક્ષ્મણ રામની સેવામાં રહેતો હતો તો યજ્ઞદન ભરતની સેવામાં રહેતો હતો. આ ભૈરવે સુમિત્રાને ખુબ ધર્મ શીખવ્યો. જીવનના મતો અને નિષ્ઠા એ પાળતી હતી, એ સંધર્મી સી હતી. એનું મનોભાવ અને હિંમત પ્રથમ સ્ત્રીની જ હતી. તીવ્ર બુદ્ધિને પ્રભાવે એ અચરિત નિર્ભય ભઈ શકતી. એ અસામાન્ય સી હતી. વનમાં સીધાવતી વખતે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા સુમિત્રાને પગે પડ્યા અને આશીર્વાદ માગ્યા ત્યારે એની આંખમાંથી આંસુ પડ્યા નહિ, કૌટલ્યના માતાની જેમ રહીને નહિ પરંતુ યાત્રીથી આશીર્વાદ આપ્યા અને પોતાના વ્યાવસાય પુત્ર લક્ષ્મણને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું, 'જંગલમાં રામ અને સીતાનો સાથ નીભાવજે. રામને પિતા ગણીને અને સીતાને માતા ગણીને શ્રેય કરજે, બધા જેમ જંગલમાં જાઓ છે તેમ શ્રેયકુલજ પાછા ફરજે,' એવા આદેશ આપી એણે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને વિદાય આપી. પોતાનો તરતનોજ પરિણેસ પુત્ર લક્ષ્મણ, લાડ કોડ અને મુખમાં ઉછરેલો પુત્ર, ખંચત કારણ વિના જંગલમાં જાય તેનું એના હૃદયમાં દુઃખ તો હતું જ છતાં પોતાની મહાન ઈચ્છા-શક્તિના પ્રભાવથી એના મુખ ઉપર વિપાકની છાયા ફરકવા દીધી નહિ. એનું વ્યક્તિત્વ કેવું અદ્ભુત હતું! રામની જંગલમાં વિદાય વેળા કૌટલ્યનાની આંખમાં આંસુ આવે છે. સુમિત્રા આ વખતે કૌટલ્યને આશ્વાસન આપતાં સમજાવે છે, 'રામ મહાન છે, મર્જાદાપુરોષોત્તમ છે, દેવોના પણ દેવ છે કારણ કે એ સત્યને વરેલા છે, જંગલમાં તો હું પણ બીજે જગે ત્યાં કોઈ એમનો વાકો વાળ કદી શકવાને સમર્થ નથી, એ તો વનવાસ ભોગવીને હેમખેમ પાછા અવેધ્યા આવવાના છે અને તમને વંદન કરવાના જ છે,' આવા શબ્દોથી કૌટલ્યના મનનું દુઃખ દૂર થયું અને શાંતવના આપી. એનામાં અજન્મ આત્મવિશ્વાસ હતો. પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થતાં એને આવકર્તું હતું. કોઈ પણ જાતની આર્જસા કે ફજવી ઈચ્છા રાખ્યા વગર એણે પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના પતિને ચરણે ધરી દીધું હતું. આવી આદર્શ નારી પ્રત્યે કોને માન ન ઉપજે ?

❧

M/s. THE INDIA JUTE CO. LTD.

16, Strand Road,

CALCUTTA-700001.

Phone : 221661 & 224405

Gram : 'Clatvic'

—: અહથ્યા :—

૨૧ માસના સ્ત્રી યાત્રામાં સંન્યાસીની, તપસ્વીની તરીકે જાણમાં વસનારી, પતિપરાયણ સ્ત્રીઓમાં મહાસતી અહથ્યાનું પાત્ર ખૂબ આકર્ષક, રમણકારિક અને અત્યંત છે. આજે પણ એનું નામ હિંદુઓના ઘરેઘરમાં જાણીતું છે. કારણ કે એ સ્ત્રી શક્તિ અને એનાં સદ્ગુણોનું અમર પ્રતિક છે. સાદાઈ, નિખાલસતા, મમતા, કલ્યાણવૃત્તિ, સેવાપરાયણતા, પતિપરાયણતા, નિરાભિમાનીપણું, સાવચટતા અને દયા જેવા સદ્ગુણો પરાવનાર અહથ્યાને યોગ્યતાની જાત ઉપર સંપૂર્ણ કામી હતો. એનો આત્મવિશ્વાસ અચળ હતો. કોઈપણ સ્ત્રી આવા સદ્ગુણો કેળવી યોગ્યતાની જાત ઉપર કામી સંપાદન કરી શકે છે એનું દર્શન મહાસતી અહથ્યા પુરું પાડે છે.

અહથ્યા જન્મથીજ રૂપરૂપને અંબાર હતી, એનું મોઢક સ્વરૂપ જોઈ દેવો પ્રભાવિત થતા. બ્રહ્માજીએ એનું નામ અહથ્યા રાખ્યું હતું કારણ કે એનામાં કંઈ પણ ઉણપ કે લાંછન ન હતું. એનું મન નિર્મળ હતું. આંધી એ સર્વની પ્રિયપાત્ર હતી. ચંદ્રની કલાની સાફક એનું રૂપ અને દેહ ખિલવા લાગ્યાં. એ ધોવનના ઉંચે આવી ઉભી રહી. ઈંદ્રને એના રૂપ અને દેહનું આકર્ષણ વધુ. કામદેવે એના મનને ખાવડી લીધું. પણ ઈંદ્ર કંઈપણ દુષ્ટ યજ્ઞનું ભરે તે યજ્ઞે બ્રહ્માજીને અહથ્યાને ગૌતમ ઋષિના આશ્રમમાં મોકલી અને એનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી ગૌતમ ઋષિને સોંપી. આશ્રમમાં અહથ્યાએ ગૌતમ ઋષિના રક્ષણ અને દેખભાળ હેઠળ યોગ્ય વિશ્વસુ પ્રાપ્ત કર્યું. જ્ઞાન, તપ અને આશ્રમવાસીઓની સેવામાં નિમગ્ન રહી, સિદ્ધિ અને સુકીર્તિ મેળવી. ત્યારપછી ગૌતમ ઋષિએ અહથ્યાને પિતા બ્રહ્માજીને પાછી સોંપી.

ગૌતમઋષિની આવી સુંદર કામગીરીથી બ્રહ્માજી એમના ઘર પ્રસન્ન થયા. એમણે અહથ્યાનો હાથ ગૌતમઋષિને સોંપવાનો નિર્ધાર કર્યો અને અહથ્યા સાથે લગ્ન કરવાનો પ્રસ્તાવ ગૌતમ ઋષિ સમક્ષ મૂક્યો. ગૌતમ ઋષિના સાન્નિધ્યમાં રહેલી અહથ્યા સર્વગુણ સંપન્ન અને પવિત્ર છે એની ઋષિને જણ હતી એટલે લગ્નનો પ્રસ્તાવ તેમણે મંજૂર કર્યો અને પછી બ્રહ્માજીએ એમનું લગ્ન કર્યું. સર્વત્ર આનંદ છવાયો. અહથ્યા યોગ્યતા પતિ સાથે એમના આશ્રમમાં આવી અને ગૃહસ્થિનો કાર્યભાર ઉપાડી લીધો. પતિમતા, ધર્મ, પરાયણ, નિર્મળ, નિખાલસ, નિર્ભય, નિરાભિમાની, નિર્વિકારી તથા કલ્યાણ અને દયાના સાગર સમી અહથ્યાના ગૃહજીવનના આનંદની સીમા ન હતી. પતિના સુખ સુખી અને પતિના દુઃખ દુઃખી અહથ્યા પતિ સેવા અને ઈશ્વર સેવનમાં યોગ્યતા સમક્ષ માળતી હતી.

ઈંદ્રરાજને અહથ્યાના દેહ અને રૂપનું આકર્ષણ હતું અને એનામાં એ આકર્ષક બન્યો હતો. એનાં મનમાં વિકાર ઉપન્ન થયો હતો. એને તે અહથ્યાને યોગ્યતાની રાક્ષીપદે સ્થાપવી હતી. મોહાંધ બનેલો ઈંદ્ર સારાસારનું જ્ઞાન ગૂમાવી બેઠો. અહથ્યા ગૌતમ ઋષિની પત્ની બની ચૂકી છે એ વાત એ વિસરી ગયો.

અહવાને પોતાની કરવા માટે ગમે તે દુષ્ટ કાજ કરવા માટે પ્રેરશે. એટલે એક દિવસ જ્યારે આશ્રમમાં ગૌતમજીપિ ધાજર ન હતા ત્યારે ઉદ્ધરાજએ પોતાની માયાની શક્તિથી ગૌતમ જીપિનું રૂપ ધારણ કર્યું અને નિઃપટ, નિર્દેપિ અહવાના પતિ તરીકે આશ્રમમાં એની સાથે રાત ગૂજરી અને એના રૂપ અને દેહનું રક્ષપાન કર્યું અને પોતાના કમાગ્નિને શાંત કર્યો. પછી ઉદ્ધરાજ ગૌતમ જીપિ પાછા ફરે અને ભાણે કૂટી જાય તે પહેલાં આશ્રમમાંથી પલાયન થઈ જાય. થોડા સમય બાદ ગૌતમમુનિ આશ્રમે પધાર્યા, સતીને ઠાંક મારી અહવાએ મુનિને જોયા, સાથે આશ્ચર્ય પણ અનુભવ્યું. થોડાનો ભાવ ઉતરેલા લાગતાં જીપિએ અહવાને ક'ઈ અજુગતું બન્યું છે ? એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. સતીએ જ ક'ઈ બન્યું હતું તેની વાત કરી. ગૌતમ જીપિએ પોતાની યોગવિદ્યાથી આત્મ દુષ્કૃત્ય કરનાર ઉદ્ધરાજ પોતે હતા તે જાણ્યું. એમને અતિશય ક્રોધ લાગ્યો. ક્રોધાવેશમાં ઉદ્ધરાજને શાપ આપ્યો અને પોતાની પાનીને પણ 'પથ્થર થઈને પડ' એવો શાપ આપ્યો. સતીએ પતિના ક્રોધને શાંત કરવા માટે પોતાની નિર્મળતા અને નિર્દોષતા વિષે દલીલો કરી. ગૌતમ જીપિએ ક્રોધ અંતે શાંત થયો, પોતે ઉતાવળ કરી થોડાં જ એવી પ્રતીતિ થઈ પણ હવે બીજી ઉપાય ન હતા. શાપ પાછો તો બે'થી શકાય નહિ, છતાં ગૌતમ જીપિએ અહવાને કહ્યું કે જ્યારે શી રામ એમના વનવાસ દરમિયાન અહિં આશ્રમે પધારશે ત્યારે તેમનાં પગની રજકણ તને અડકશે અને તું તારું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરશે. અહવાના મનને શાંતિ થઈ અને પતિના શાપ અનુસાર અહવા પથ્થર થઈને આશ્રમમાં પડી.

લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ બાદ રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ એમના વનવાસ દરમિયાન ગૌતમ જીપિના આશ્રમ આગળથી પસાર થતાં હતાં ત્યારે રામના પગના અંગુઠાને પેલા પથ્થરની ડેલ વાગી. અહવાના શાપનું નિવારણ થયું. એ પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં બેઠી થઈ. મહાકાલી અહવાના તપોભજના પ્રભાવથી પ્રેરિત થઈ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાએ એમને નમસ્કાર કર્યા. પરંતુ પોતાના પતિ ગૌતમ જીપિના શબ્દો વાદ કરીને અહવા રામના પગમાં પડ્યાં કારણ કે રામ તો સાચાત વિષય જન્મવાનના જ અવતાર છે એનું એને જ્ઞાન હતું. પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા બદલ રામનો આત્મકરણપૂર્વક આભાર ધ્યાન. રામે એમને આભીર્વાદ આપ્યા. દેવોએ આ મહાકાલી ઉપર આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. ગૌતમ જીપિએ અહવાનો પોતાની પાની તરીકે પુનઃ સ્વીકાર કર્યો. ફરી પાછું અતિ શાંતિથી, સુખથી અને પ્રસન્નતાથી એમણે દાંપત્ય જીવન શરૂ કર્યું. એમને એક મહાન તેજસ્વી પુત્ર થયો. તેનું નામ શતાનંદ, એ મહાન થોડી તરીકે ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા.

—: અનસૂયા :—

મહાસતી અનસૂયા પોતાના પતિ અત્રિ ઋષિ સાથે જંગલમાં, આશ્રમમાં રહેતા હતાં, પોતાના વૃદ્ધ પતિની સેવામાં તેણે પોતાનું સર્વસ્વ યોગી ધીનું હતું. પતિનેજ તે પરચેયર ધ્યાનમાં હતાં. તપ અને સ્વાધ્યાય એમના જીવનમાં તાણાવાણા બની ગયા હતા. એમનો સંસ્કાર વારસો પણ અનેરો જ હતો. એમનાં પિતા મહર્ષિ કદંમ મુનિ મહાન જ્ઞાની અને પ્રખર તપસ્વી હતા. એમની માતા દેવહુતિ વિદુષી હતી. મહાન તપસ્વી કપિલમુનિ એમના ભાઈ હતા. વેદો અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ એમને ગૃહધર્મીમાં જ સંપૂર્ણ અને અભ્યાસ કરતાં કરતાં ધરગૃહસ્થોનું કામકાજ પણ પોતે જીવેલાં. આમ સર્વગુણસંપન્ન બન્યા પછી અત્રિમુનિ સાથે વસ ક્યું. પતિ સેવામાં એતપ્રીત બન્યાં. પતિવ્રતા ધર્મનું ખૂબ ચીવટથી પાલન કરતાં, જ્યાં પતિ ત્યાં સતી એવી એમની અચળ શ્રાધ્ધા હતી. તપ, ધ્યાન, યોગાભ્યાસમાં પતિ હંમેશા તથાગીન રહેતાં.

એકવાર અત્રિમુનિ પોતાના યોગાભ્યાસમાં સમાપિત થઈ ગયા. આ સમયે દુઃખ પડ્યો. અનસૂયા જંગલમાં જતાં, કંદમૂળ વગેરે જે કંઈ મળે તે ભાવતાં અને પતિને ખવડાવતાં અને પતિને દુઃખની ખબર થડવા દેતાં નહિ. અનન્ય ભાવથી પતિસેવામાં રચાઈરચાઈ રહેતાં. પણ દુઃખની કારણી જીંસ વધતી જતી હતી. પાણી માટે વલમાં મારવાનો વખત આવ્યો. પાણીની શોધ માટે અનસૂયા ચાલતાં ચાલતાં ઘણું દૂર નીકળી ગયાં, અતિથય થાક લાગ્યો. એટલે એક ઝાડની છાયામાં ભૂમિ પર બેઠાં અને વિલાપ કરવા લાગ્યાં. પતિને સમાધિમાંથી જાગૃત થાય ત્યારે ક્યાંની પાણી આપશે એની ચિંતા કરવા લાગ્યાં. ગંગામેવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં અને પોતાની વાહરે ધાવા માટે આવડળ ક્યું, અને ચમત્કાર થયો. મહાસતીની વહારે ગંગાજી તપસ્વિનીના રૂપમાં પ્રગટ થયાં અને મહાસતીને પાણી માટે ચિંતા ન કરતાં પોતે જે રૂપને ઉઠા હતાં ત્યાં થોડું ખોદવા માટે સૂચન ક્યું. અનસૂયાએ તે પ્રમાણે ક્યું. થોડું ખોદતાં જ પાણીનો ઝરો કૂટરો. મહાસતીએ પાણીનો ઘડો ભર્યો. ખૂબ ખુશ થયાં. તપસ્વિનીનો ખૂબજ આભાર માન્યાં. પછી પાણીનો ઘડો થઈ આશ્રમ તરફ ચાલ્યાં. જંગલ થઈ એમની સાથે સાથે આશ્રમ સુધી આવ્યાં. અત્રિ ઋષિ સમાધિમાંથી જાગૃત થયા. અનસૂયાએ પોતાના પતિને પાણી પાડ્યું. પાણીની મિકાથથી અત્રિ ઋષિ અતિ પ્રસન્ન થયા. પતિને પૂછ્યું કે આવું અમૃત કેવું જળ ક્યાંથી લાવ્યાં ? ત્યારે મહાસતીએ જે કંઈ બન્યું હતું તેની કથા કહી સંભળાવી. અત્રિ ઋષિ પામી ગયા કે જરૂર જોયા એવા સાક્ષાત પધાર્થો છ. એટલે એ બધું જોવા માટે ઉઠ્યા. પતિજનો આશ્રમમાંથી બહાર આવ્યાં તો જોયું કે બરુણને સ્થાને આશ્રમની પાસેથી સર્પકારે નદી વહેતી હતી. એજ અત્રિમંળા, નદીમાં સ્નાન કરી ઋષિએ સાક્ષાત્કાર અનુભવ્યાં.

એકવાર દેવર્ષિ નારદ વિષ્ણુલોકમાં જયાં. એમણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને મહાસતી અનસૂયાના અનન્ય પ્રભાવની વાત કરી અને દેવલોકમાં પણ આવી પ્રભાવશાળી સ્ત્રી મળે નહિ એમ સમજાવ્યું. ત્રણ દેવોએ અનસૂયાની પતિભક્તિ અને સતીત્વની પરીક્ષા લેવાને નિર્ણય કર્યો. અને સાધુનારૂપ

M/s. PARSHOTTAMDAS & SONS

34, Netaji, Subhas Road,

CALCUTTA-700001.

Phone: 225673 Gram: 'Oddsize'

પાણ કરી તેઓ અત્રિ ઋષિને આશ્રમે પધાર્યા, સ્થિ ઘરમાં ઘાજર ન હતા પણ અનસૂયા ઘાજર હતાં. દરવાજે આવી ભીસાની માંગણી કરી. સંતી બહાર આવ્યાં. આંગણમાં ત્રણ સાધુ પુરુષોને જોયા. સતીએ એમનો યોગ સન્કાર કર્યો. આસનો બીછાવ્યા અને બેસાડ્યા. પછી પોતે સાધુઓને જમાડવા માટે રસોઈ તૈયાર કરવા લાગ્યાં. રસોઈ તૈયાર થઈ થઈ એટલે જમવાના આસનો પાથાર્યા અને ત્રણે સાધુપુરુષોને તે ઉપર બેસવા માટે વિનંતી કરી. તેઓ આસન ઉપર ત્રિશજ્યા, પણ સતીને કંઈ 'કે અમારે તો એવું' મત છે કે તમે નગનાવસ્થામાં અમને ભોજન પીરસો તોજ અમે જમીએ.

દેવી આ સંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં, પરંતુ પોતાના સતીત્વના પ્રભાવે દેવીની રમત એમના ધ્યાનમાં આવી ગઈ. અતિથિઓને પાછા તો કઠમ નહિ; ભોજન કરવાની ના કહેવાય નહિ. પોતાના સતીત્વની ખૂબજ આકરી પરીલા, કસોટી કરવા માટેજ ત્રણે દેવો પધાર્યા છે તે એ સમજી ગયાં. પોતાના પતિના ચરણકમળનું ધ્યાન થયું. પોતાના હાથની હથેલીમાં પાણી લીધું અને પતિ અને પ્રભુનું સ્મરણ કરી ત્રણે સાધુપુરુષો ઉપર છાંટયું અને ચમત્કાર થયો. ત્રણે સાધુપુરુષો પાવણ બાળકો બની ગયાં. ત્રણે રડવા લાગ્યા. મહાસતીએ એમને વાસ ફરતી પોતાના સ્તનનું પાન કરાવ્યું. છાંત પાડ્યા અને ત્રણ પારણાં બાંધી એમાં ત્રણે બાળકોને સુવણવા. જ્યારે અત્રિમુનિ આશ્રમમાં પાછા ફર્યા, ત્યારે ઘરમાં ત્રણ પારણાં અને તેમાં સુતેલા ત્રણ બાળકો જોઈ એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. દેવીને પૂછ્યું કે આ બધું શું છે? ત્યારે દેવીએ સઘળી બીના કહી 'સંભળાવી. અત્રિ મુનિ દેવોને પોતાને ત્યાં પારણામાં રમતાં જોઈ ખુબ આનંદિત થયા. આ દેવો બીજાં કોઈ નહિ પણ સાક્ષાત બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ જ છે એમ ધારી ગયા. પોતાની પત્નીના સતીત્વના પ્રભાવથી એમને આ દેવોના દર્શન કરવાનો અનન્ય લાલ મળ્યો તે જાણી પોતે કૃતાર્થ થઈ ગયા અને પત્નિતા અનુભવવા લાગ્યા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ગેરહાજરીથી ચિંતામગ્ન થયેલી એમની પત્નીઓને દેવર્ષિ નારદે મહાસતી અનસૂયાના ઘરમાં એ ત્રણે દેવો પારણામાં જૂલે છે એના સમાચાર આપ્યા. એટલે બ્રહ્માણી, લશ્મી અને ઉષા પોતપોતાના પતિને લેવા માટે અનસૂયાના આશ્રમમાં આવ્યાં. મહાસતી અનસૂયાને લંદન કર્યા અને પોતાના પતિદેવોને પાછા સોંપવા માટે વિનવ્યાં. અનસૂયાએ ત્રણે દેવીઓના મનની સ્થિતિ પારખી અને પોતાની હથેલીમાં જળની અંજલી ભરી તે જળ ત્રણે બાળકો પર છાંટ્યું. સતીત્વના પ્રભાવથી ત્રણે બાળકો ફરી પાછા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશના મુળ રૂપમાં બદલાઈ ગયા. સતીએ અને અત્રિ ઋષિએ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ત્રણે દેવોએ એમને યુલાધિયો આપી અને પોતાની પત્ની સહિત પાછા દેવલોકમાં સિધાવ્યા. પતિમતાધર્મના પ્રખર પ્રભાવની સર્વેને પ્રતિતી થઈ.

કી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા જ્યારે વનવાસ સેવતાં હતાં ત્યારે ફરતાં ફરતાં તેઓ અત્રિ મુનિના આશ્રમમાં આવી ચઢ્યાં. આશ્રમમાં મહાસતી અનસૂયાએ એમનો યોગ સન્કાર કર્યો. જ્યાં મુઠી તેઓ આશ્રમમાં રોકાયાં ત્યાં સુધી સતીએ એમની સેવા કરી. મહાસતી અનસૂયાએ સીતાજીને પતિમતાધર્મનો ઉત્તમ ઉપદેશ આપ્યો. પત્નીને માટે પતિ એજ એનો સર્વસ્વ, ઈષ્ટદેવ, પરમેશ્વર અને પ્રાણ છે એમ સમજવું. આર્ચસન્નીયીના મહાન આદર્શનો ભોધપાઠ સીતાજીને આપ્યો, અને અલગનું વરદાન આપ્યું. મહાસતી અનસૂયાના ત્રણ ચલા સમર્થ પુત્રો ગુરુ દત્તાત્રય, દુર્વાસામુનિ અને લંકા હતા.

—: શબરી :—

રામાયણનું બીજું ચુંદર સી પાત્ર રામબલ્કત શબરીનું છે. શબરી એક મહાન સંન્યાસીની હતી. એ જંગલમાં કુટિર બાંધીને રહેતી હતી. હંમેશા રામનામનું રટણ કરતી, રામને પોતાના ઈષ્ટદેવ માનતી, જે કોઈ સાધુમત કે સંન્યાસી એની કુટિરે પધારે તેની એ વધાયાકિત સેવા કરતી, એના મનમાં કંઈ ભેદભાવ ન હતો. એનું હૃદય કોપળ હતું. એની તિબાવસતા અનન્ય હતી, એના દિલની એક જ તમન્ના હતી કે રામ એની કુટિરે પધારે અને એ એની સેવા કરી શકે. રામ એના ઉદ્ધાર કરશે એવો એને અત્યંત વિશ્વાસ હતો. યાત્રાંશ ઋષિ તેમજ અન્ય ઋષિઓએ એને ખાત્રી આપી હતી કે રામ એની કુટિરે અવશ્ય પધારશે અને એના મોક્ષ થશે. શબરીએ પોતાની જાત પર ચંપૂણું કાઠું કેળવ્યો હતો. એનું મનોબળ ખૂબજ તીવ્ર હતું. એ પોતાની ઈંદ્રિયો ઉપર ચંપૂણું કાઠું ધરાવતી હતી. જંગલમાં કઠિન જીવનનો પરિશ્રમ કરતાં એ યાત્રી ન હતી. ગુરુજનોની સેવા, સાદાઈ અને પ્રભુભક્તિમાં એકતાન બની રામના આગમનની તે શરૂ થતી હતી.

શબરી દરરોજ રામના સ્વાગત માટે તૈયારી કરતી, જંગલમાંથી પુષ્પો અને બેર વીણી લાવતી, કુટિર સ્વચ્છ રાખી, આસન મિછાવતી અને રામની ઉત્કંઠ હૃદયે રાહ જોતી. આખરે શબરી વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચી ત્યારે શ્રી રામ, લક્ષ્મણ એમનાં વનવાસ દરમિયાન શબરીની કુટિરે પધાર્યા. શબરીના જીવનનો આ અંતિ ચુંદર અનેરો દિવસ હતો. એને અત્યંત આનંદ થયો. શબરી પોતાના પરમ પ્રિય ઈષ્ટદેવ રામને જોતાં જળગળી બની ગઈ, એણે રામને સાષ્ટાંગ-દંડવત પ્રણામ કર્યાં. પાદ પ્રજ્વાલણ કર્યું અને જંગલમાંથી વીણી લાવેલા પુષ્પો એમના ચરણમાં અર્પણ કર્યાં. રામમથ બનેલી શબરી ભાનભૂષી બની ગઈ. જંગલમાંથી પ્રસાદ માટે લીધેલા બેર શબરી પોતે પ્રથમ ચાખતી હતી અને જે સાફ લાગે તે બેર રામને આરોગવા માટે આપતી હતી. ભક્તવન્ધવ ભગવાન શ્રી રામે શબરીના એક બેર ખૂબ પ્રેમથી અને આનંદથી આરોગતા હતા. રામે શબરીની જીવન તમન્ના પૂરી કરી. ભક્ત અને ભગવાનના પ્રેમનો યાદગાર જ કંઈ આર ઊંચ છે.

શ્રી રામે શબરીને નવધા ભક્તિનું આધ્યાત્મ સમજાવ્યું હતું. શબરી તો મન, વાણી અને કર્મથી રામની નવધા ભક્તિ કરતી જ હતી, એનું મન શુદ્ધ હતું. એનું હૃદય રામમથ હતું. રામે જ્યારે શબરીને પુછ્યું કે 'તને જાનકીજીની કંઈ ખબર હોય તો તે કહે', ત્યારે શબરીએ જવાબ આપ્યો કે 'હું પ્રભુ સર્વ કંઈ જણવા છતાં આપ મને પૂછો તો કહું છું કે તમે થંધા સરીવર પર જાઓ ત્યાં સુગ્રીવ સાથે મિત્રતા થશે એટલે એ તમને બાધી વિચત કહેશે.' શબરી એક હથકા કૃષ્ણમાં જંગલથી અનાર્થ નાશી હતી છતાં એના સંસ્કારો ખૂબજ ઉચ્ચ હતા. એણે સદગુણો કેળવ્યા હતા. સદાચાર અને સદ્વર્તનથી એણે પોતાનું જીવન ઉજાવણ બનાવ્યું હતું. જેના મન અને હૃદયમાં રામની અનન્ય ભક્તિ સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું એવી શબરી અતે મોક્ષપદને પામી.

—: મદોદરી :—

મદોદરી વાસ્તવિકીએ ખુબીથી મદોદરીનું પાત્ર ધરાવ્યું છે, રાવણ અસહિષ્ણુ છે તે મદોદરી સહિષ્ણુતાની ભૂતિ છે, રાવણ વિષયવાસનાને આધીન છે તે મદોદરી મનોનિગ્રહ ધરાવે છે, રાવણ કષ્ટ કરતાં અચકાતો નથી પણ મદોદરી નિષ્કપટી છે, આમ એક બીજાથી વિરોધી ગુણો ધરાવતાં હોવા છતાં મદોદરી પતિવ્રતા નારી હતી, એ ચીલવતી સદગુણોની ખાણ સમી હતી, સદ્વિચાર અને શુદ્ધ આચારથી એનું ચારિત્ર્ય બળવળનું હતું, પતિને સન્માર્જે વાળવા માટે એ હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહેતી, એ નીકર હતી, એની બુદ્ધિ તીવ્ર હતી, એ બહુર સ્ત્રી હતી, એની દૃષ્ટિ વિશાળ હતી, દુરદેશી હતી રાવણે કષ્ટથી સીતાનું ધરણ કર્યું અને લંકામાં લાવી અણેક વાટિકામાં રાખી એ અપહૃત્યને એ પિત્રકારતી હતી, રાવણના આ દુષ્ટત્વના પરિણામે લંકાનો, રાવણનો અને એના લેખવનો સર્વવિનાશ એ જાણતી હતી, સીતાને માનસહિત છૂટી કરી રામને સહીસલામત પાછી સોંપી દેવા માટે એ રાવણને ખૂબ સમજાવતી, રામ સાથે દુશ્મનાવટ કરવાથી કંઈ લાભ થશે નહિ અને ઉશ્કેડે વિનાશ થશે એમ કહી એણે રાવણને સન્માર્જે વાળવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ 'વિનાશ કાળે વિપરિત બુદ્ધિ' એ નિયમાનુસાર રાવણે મદોદરીની એકે વાત શ્રીભળી નહિ,

રાવણ પોતાની છાદમાં અસુનમ રહ્યો, સીતાને પોતાની બનાવવાની મુશ્કેલીમાં એ મક્કમ રહ્યો, એને પોતાની અપાર શક્તિનો જર્વ હતો, ભગવાન શંકરનો ઉત્તમક રાવણ એમ માનતો હતો કે ભગવાન શંકરના વરદાન અનુસાર એને કોઈ મારી શકે નહિ, એના મુનુના ભેદની કોઈને માહિતી નહીં એમ એ માનતો હતો, પરંતુ વિભીષણને એ રહસ્ય માલમ હતું, રામને એ રહસ્ય એણે જ જણાવી દીધું હતું, પોતાના હુપ્પમાં રાચતા રાવણે રામ સાથે પુલ્ક કર્યું, અંતે રામે એને નાભીમાં પેતાનું ખાણ મારી એનું મુનુ નીચળવ્યું રાવણના રણમેદાનમાં થયેલા મુનુના સમાચાર મદોદરીએ જાણે જાણ્યા ત્યારે એના પર જાણે લીંબળી નૂંટી પડી, ગમે તેવા સંજોગોમાં જેણે કદી વિવાહ કર્યો ન હતો એવી મદોદરી પતિના મુનુથી બેભાન બની ગઈ અને વિવાહ કરવા લાગી, એ વિવાહ એક મહામતીનો વિશાષ હતો, એ વિશાષે કંઈ હાલના સૌનિકો અને અન્ય લોકો તેમજ રામ અને લક્ષ્મણના હૃદયને પણ પીગળાવી નાખ્યા.

મદોદરીમાં સીતા પ્રત્યે સ્ત્રી સહજ ઈર્ષ્યા ન હતી, સીતાનું પતિ વિયોગનું દુઃખ એ સમજતી હતી, કર્મની ગતિ નવારી હોય છે એ પોતે જાણતી હતી, કર્તવ્યનિષ્ઠ, ધર્મનિષ્ઠ, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી મદોદરી પોતાના પતિના દુષ્ટત્વથી આવનાર મહાવિનાશકારી પરિણામમાં ધ્રુજી ઉઠી હતી.

રાણી મદોદરી પણ રૂપરૂપનો અંભાર હતી એનું શાવણ અને રૂં હતું અને એટલે જ મહાપરાક્રમી

રાક્ષસોના રાજ રાવણે એની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. મંદોદરીના પિતા માયાએ પોતે કરેલા મતો અને તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે સંપાદન કર્યું પોતાનું અલૌકિક બાણ એણે રાવણને લગ્નની ભેટમાં આપ્યું હતું. રાવણ એક મહાન ચક્રિતયાળી યોધા અને મહા ઔષધવાન રાજા અને પોતાની અતિ સ્વરૂપવાન અને સર્વગુણસંપન્ન કુચળ પુત્રી મંદોદરી માટે તે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે એમ માનીને એણે રાવણ સાથે એને પરણાવી. બન્નેનું દાંપત્ય જીવન સુખી જ હતું. રાજા માયાએ લગ્નની ભેટમાં અર્પણ કરેલા અલૌકિક બાણ વડે જ રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં લશ્મણ દ્વારા લગ્ન બંધો અને મૂર્છા પામ્યા હતા; જેને સજીવન કરવા માટે ઇન્દુમાનજી ગયા હતા અને રામજી ન પડતાં આખા પહાડ જ ઉખેડીને ઉપકીને લાવ્યા હતા.

સીતા સ્વર્ગવરમાં થયેલી ચોનાની ધારને કારણે રાવણ ધુમ્પવાઈ ઊઠ્યો હતો અને સીતાના અતિ રૂપલાવણ ઉપર ચોરાઈ બન્યો હતો. બદલો લેવાની બુનિયત અને ચોરે એનાં મનને ઘેરી લીધું હતું અને બુદ્ધિયાળી, મહાન રાજનીતિજ્ઞ અને વેકાતી હોવા છતાં, અને મંદોદરીની ઘણી ના છતાં રાવણે સીતાનું અપહરણ કરવાનું કુહાવું કર્યું.

દાનવોના રાજાની પુત્રી, રાક્ષસોના રાજાની પત્ની અને ઈંદ્ર જેવાને મહાત કરનાર પુત્રની માતા હોવાથી મંદોદરી સ્ત્રી સહજ ખુમારી અનુભવતી હતી. પરંતુ એ જાદી, અવિચારી ન હતી, પોતાના પતિના કષ્ટ અને ખરાબ કૃત્યોને એ પિકકારતી હતી. પોતાની એક પણ વાત રાવણે સાંભળી નહિ અને વિનાય નોતર્યા તેનું દુઃખ મંદોદરીને રાવણના મૃત્યુ સમયે વધુ સતાવતું હતું. પોતે સીતાથી કોઈ પણ રીતે રૂપ અને ગુણમાં ઉતરતી ન હતી. એટલે વિલાપ કરતાં એણે કહ્યું હતું, 'સીતા મારાથી શ્રદ્ધિવાતી નથી'; રાવણને એ કષ્ટો આપતી હોય તેમ પતિના મૂનદેહ આગળ બેસીને કહ્યું કે 'શ્રીલક્ષ્મી, કુલવતી અને પતિદ્રતા' સતીઓ ગમે તેટલા રૂપવાન, તેજસ્વી અને બલવાન પરપુરુષને કદો પણ તાળે થતી નથી એનું ખરેખર, સાચાત ઉદાહરણ સીતા છે.' આમ સીતા પ્રત્યે મંદોદરીને માન હતું, આદર હતો, સહાનુભૂતિ હતી. એણે કહ્યું: 'રાવણે પોતે જ ગર્વ, ક્રોધ અને કામથી પ્રેરાઈને કરેલા કુહાવુંના પરિણામે સર્વસ્વનો નાશ નોતર્યો. કામની આગમાં એ પોતે તો બળીને ભસ્મ થઈ ગયા એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર સોનાની લંકાને પણ ભસ્મીભૂત કરી નાખાવી.

કતાશ વચેચે સુગ્રીવે રામ પાસે જવો અને મદદ માગી. સુગ્રીવ અને વાલી વચ્ચે મુદ્દ વધુ. રામ સુગ્રીવના પક્ષમાં હતો. અને રામના માણસી વાલી વીંધાવો અને મરણ પામ્યો.

પતિના મૃત્યુથી તારા સહજ વિલાપ કરવા લાગી. એણે રામને કહ્યું કે જે માણસ વડે એમણે એના પતિ વાલીના પ્રાણ હાર્યા તેજ માણસ વડે એના પોતાના પ્રાણ પણ હાવવા કે જેથી મૃત્યુમાં પણ એ પોતાના પતિને સાથ કરી શકે, રામ વાલીની ઉદ્ધારતાથી અને મહાનતાથી પ્રભાવિત થવા ન હતા અને તારાના આવા શબ્દોથી વધુ પ્રભાવિત થવા, એમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. છતાં વિધાતાના લેખ પ્રમાણે બધું બનતું જ રહે છે અને એને કોઈ ટાળી શકતું નથી. કરેલાં કર્મના ફળ તો, ભેગવવાં જ પડે એ નિશ્ચયિતો સિદ્ધાંત છે એમ કહી તારાને આશ્વાસન આપ્યું. રામના આશ્વાસનથી, તારાએ પોતાના મન ઉપર કાબૂ મેળવ્યો અને સુગ્રીવ સાથે રાજ્યમાં પાછી ફરી. સુગ્રીવે રાજ્યવધૂરા સંભાળી પણ રાજ્યના વેળવ અને ભોગોમાં એ તદ્દયીન બનતો ગયો. રાજ્ય કારભાર તરફ ઘેરફાર રહેવા લાગ્યો. પ્રજાને ત્રાસ થવા લાગ્યો. તારાના સૂચનો પર પણ હવે એ ખાસ ધ્યાન આપતો નહિ. મનરોષી થતો ગયો. રામને સુગ્રીવ મોજાવોખમાં રથો પથો રહે છે એટલે સીતાની શોધમાં વિલંબ થાય છે, એ વાતની જાણ થઈ એટલે વરમણને સુગ્રીવ પાસે અને ચેતાવવા માટે અને ઠપકો આપવા માટે મોકલ્યો, વરમણ સુગ્રીવ પર ખૂબ ગુસ્સે થયો અને પોતાનો આચાર સુધારવા માટે સખ્ત શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યો.

તારા ખૂબ બુદ્ધિશાળી, ચતુર અને કુનેહમાન નાથી હતી. વરમણને સમજાવતાં એણે કહ્યું: 'સુગ્રીવ ભૂરથો, નીચ, હેંદવધીન, કપટી, કે નિહુર નથી. યજ્ઞોપવિત્તાનની દૃષ્ટિએ તપાસે તો સુગ્રીવે લાંબા સમય સુધી અનેક ચાતનાઓ ભોગથી છ અને હવે જ્યારે રામની મદદથી એને વેળવ સાંપડ્યો તો સ્વાભાવિક છે કે એ રંજાગમાં દુબે.' વરમણને પણ મીઠી ઠપકો આપતાં કહ્યું કે ખરાં કારણો જણવા વગર કોઈ કહેવો અને સામા માણસને ગમે તેવા શબ્દો કહી નાંખવા એ તમારા જેવા જ્ઞાની અને સમજુ માણસને છાને નહિ, અને ઉમેર્યું, 'રાવણ મહાસમર્થ' હોવા સાથે અતિ કપટી ચોક્કો છે. એની સામેના મુશ્કામ રામને સુગ્રીવની મદદની આવશ્યકતા છે. સુગ્રીવ, કેટલી જરૂરિયાત ઉઠાવી બધી બાજુએથી મહાન વાતરસેના ઉભી કરવાના પ્રયાસો કરી રહ્યો છે, અને આજે જ એ વાતરસેના એકઠી થવાની છે' એ હકીકત સમજાવી અને એમના હોંધથી સુગ્રીવ, એની પત્ની અને કુટુંબીજનોની ચીંતિ ઉઠી ગઈ છે અને બધા વિલાપ કરે છે એમ જણાવ્યું. વરમણને ચોતે કરેલી બૂલનો પસ્તાવો થયો, એણે સુગ્રીવની માફી માગી. આવી બુદ્ધિશાળી, ચતુર, વિચલ્લ નારી તારા માટે કોને માન ન ઉપજે ?.

--: सुदोयनाशुं-दिव्य-सतीत्व :-

સુધોષના સેનાગની પુત્રી અને રાવસપુત્ર ઈન્દ્રજીતની પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. રામજીએ સીતાજીને પાછા લઈ આવવા માટે, લંકા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે, વાનરો અને રાવસેનું ભયંકર મુઘ્ધ થયું. ઈન્દ્રજીત અને લશ્મણ વચ્ચે મુઘ્ધ થયું તેમાં ઈન્દ્રજીત મરાયો. લશ્મણ, ઈન્દ્રજીત હતો, જો ઈન્દ્રજીત છે તે ઈન્દ્ર કરતાં પણ મોટો છે. ઈન્દ્રજીતનો સાથ ઊઠીને સુધોષનાના આંગુમાં આવ્યો. તે કહે, 'લખી આધ્યુ'. 'લશ્મણે કપટથી મને માર્યો છે.'

મને માયા છે.”

સુભાષના વિચાર કરવા લાગ્યા અને સત્તા વધા તોવાર વધ્યાં, તેમણે સવલ પાસે ઈન્દ્રજીતનું મસ્તક માગ્યું ત્યારે સવલે કહ્યું “બેટા, તારા પતિનું મસ્તક તો વાનરો લઈ ગયા છે.”નું, રામજી પાસે જા, તે તને મસ્તક જરૂર આપશે,” સુભાષનાએ કહ્યું “મને શું પાસે ચોકડો છે ? તમે જાણે છે કે અતિ સુંદર છું એટલે જ્યાં મને ચોકડવણી નહીં” સવલે કહ્યું “રામમાં મને પૂછું વિદ્યારા છે. આ જગતમાં રામજી જોવા કોઈ મજાન નથી. હું રામજી સાથે વેર રાખું છું પણ તે ચારી ચારે વેર રાખતા નથી. તે તને તારા પતિનું મસ્તક જરૂર આપશે.”

સુબોધના રામ ખોસે બધાં અને પતિનું જનક આગ્રહ. તેમણે કહ્યું “મારા પતિનો હાથ મારા બાજુમાં આવે. હવે, તેણે પત્નીનાં લખી દીધું છે તેથી મને ખબર પડી છે કે મારા પતિનો દેહાંત થયો છે. હવે હું સ્ત્રી થવા માગું છું” સુબોધનાને પૂછવામાં આવ્યું “જડ હાથ પત્ર કેવી રીતે લખી શકે ?” ત્યાર પછી પતિની પ્રાર્થના કર અને તેની આંખો હસશે તો અમને વિશ્વાસ થશે કે જડ હાથ પત્ર લખશે છે.”

સુવોચના બહુજી વિનવણી કરે છે પણ આંખો હસતી નથી. સુવોચના કહે છે 'નાથ, તમે નાનાજ વણ છે ?' આ સાંભળી મરતકે ડોલવા લાગ્યું અને કિર્મદે ક્યું. 'જમજમળે છેનામને જ અવતાર હતો એ કવનને ઉલ્લેખ કરતાં મરતકે કહ્યું: 'તારા પિતાએ મને માર્યો છે. આજનું પુણ્ય તે સસરા જમાઈનું પુણ્ય ન હતું' પણ જે પતિજતા નારીઓનું પુણ્ય હતું. ઉર્ધ્વિકા અને 'સુવોચનાનું' ને સુવોચનાની ધાર થઈ.'

સુધાબનાએ લક્ષ્મણજીને કહ્યું "જીવ તમારી નથી પણ તમારા પત્ની ઉર્મિબાની છે. ઉર્મિબાનું પાતિમત્ત મારા કરતાં મટે છે. મારા પતિ શવસુતા પક્ષમાં હતા તેથી તે કુખળ બન્યા. મારા પતિ કુલાવ શબનારને મદદ કરતા હતા, અને હું તેમને વાંધે ન શકી, તેથી ખાદી ઘાર થઈ અને ઉર્મિબાની જીત થઈ મારા પતિદેવ પરજીનું હાથ કરનાર શવસુતાને મદદ કરતા હતા તેથી તેમની ઘાર થઈ છે."

રામજીએ સુલોચનાને તેના પતિનું મરતક પાછું આપ્યું. સતી સુલોચનાના વિવાપથી રામજી પીગળી જતા. તેમણે ઈન્દ્રજીતને સજ્જન કરવા કહ્યું પણ સુલોચનાએ ના પાડી “મારા પતિ મુખ્ય કરતાં કરતાં વીરવરિને પામ્યા છે તેને જીવતા કરો તે તેઓ મને ઠપકો આપશે” સુલોચના સતી થઈ. રામજીએ સુલોચનાના ખમ ખમ વખાણ કર્યા.

—: સ્વચ્છપ્રભા :—

૨૧ માસમાં ખાસ જાણીતું નહિ છતાં ધણુ ધ્યાન મેલે એવું' સી પાત્ર સ્વચ્છપ્રભાનું છે. એ

સંવાસીની હતી અને રોગવિદ્યામાં પારંગત હતી. જન્મવની એક ગુફામાં એ વાસ કરતી હતી. દામના સીધા સંસર્ગમાં એ આવી ન હતી. પરંતુ રાખબકત ઇનુમાનજી અને એમની વાનરસેનાને, મદદરૂપ થવાની તક એને સંપત્તિ હતી. એમની સેવા કરવામાં એણે ધન્યતા અનુભવી હતી. ઇનુમાનજી અને વાનરસેના રાખની મદદે આવ્યા હતા. લોકમાં પથોડવાનું હતું. સમુદ્રપર સેતુ બંધ બાંધવાનો હતો. જન્મવની લાંબી મુશ્કાટી હતી, ઇનુમાનજી અને વાનરસેના ખૂબ ઘાસી ભજાઈ હતાં. ભૂખ અને તરસથી પીડાતા હતાં એટલે નોરાક અને પાણીની સોધમાં તેઓ સ્વચ્છપ્રભા ને વિશાળ ગુફામાં રહેતી હતી તેમાં દાખલ થયા.

આ ગુફામાં વૃદ્ધ સંવાસીની સ્વચ્છપ્રભા સાથે એમનો ભેટો થયો. ગુફાની રમણીયતા, અને અલૌકિક વાતાવરણથી ઇનુમાનજી ઘણા પ્રભાવિત થયા. એમણે સ્વચ્છપ્રભાને પૂછ્યું કે આવી આકર્ષક ગુફાની રચના કોણે કરી? સ્વચ્છપ્રભાએ જવાબમાં કહ્યું કે આ ગુફાની રચના માયા નામના બાંધવે બ્રહ્માજીના આજીવદેવી કરી છે. માયા ઈન્દ્રની અગ્રણી હોવા પર યોદ્ધાત્વ વર્ષે ભજાઈ હોવાથી એની પ્રેમવેષ્ટા ત્રિશૂળ ઈન્દ્ર દ્વારા ભજાઈ અને પોતાના વજ્રથી માયાનો નાશ કર્યો. હોવાને મૃત્યુલોકમાં જવાની આજ્ઞા કરી. હોવાએ બ્રહ્માજીની સ્તુતિ કરી, દયા માટે વાચના કરી. બ્રહ્માજીને હોવા પર અનુકંપા ઉપજી. બ્રહ્માજીએ આ ગુફા હોવાને અર્પણ કરી અને એમાંની દરેક અલૌકિક શીતેનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર આપ્યો. હોવા નૃપ અને સંઘીત કથામાં અતિ પ્રવિણ હતી અને તે અર્થે બહાર ગઈ હતી. સ્વચ્છપ્રભા હોવાની મેનપણી હતી. એની આ પ્રિય સખીને ગુફાનું રક્ષણ કરવાનું કહીને હોવા બહાર ગઈ હતી એટલે ગુફામાં માત્ર સ્વચ્છપ્રભા હતી. એણે સંપૂર્ણ શોધસિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને હૃદયરતના તરવે પર એ કાબૂ ધરાવતી હતી. એની મહાન શક્તિનો ઉપયોગ એ માનવ કલ્યાણાર્થે જ કરતી હતી.

એટી ગુફામાં આજરો આવેલા ઇનુમાન અને એમની વાનરસેનાને ને કંઈ ખાવું પીવું હોય તેની છુટ આપી. એટલે તેઓએ પોતાને ભાવથી વસ્તુઓ મરાઈને ખાસેથી, ખાઈ પીને સંતુષ્ટ થયા પછી એમણે સેતુબંધ બાંધવાન કાર્ય માટે ગુફામાંથી બહાર જવાની ઈચ્છા સ્વચ્છપ્રભાને દર્શાવી. એમના સ્વાગત મદદ સ્વચ્છપ્રભાનો આભાર માની. પણ એક મોટી મુશ્કેલ હતી. ગુફામાં દાખલ થઈથી કોઈ પણ ભક્તિ જીવતી બહાર નહીં થકે નહિ. આ ભામત સ્વચ્છપ્રભાએ ઇનુમાનજીને સમજાવી. આ આપત્તિમાંથી ઉતારવા માટે એમણે સ્વચ્છપ્રભાને વિનંતિ કરી. દયાની દેવી સમ સ્વચ્છપ્રભાને, રાખને સમુદ્ર એજાંજવા માટે સેતુબંધ બાંધવાના કાર્યમાં દીઘ લાગે તે શોધ નહીં, એની પ્રતિતિ થઈ અને ઇનુમાનજી અને એમની વાનરસેનાને આ કાર્ય કરવા માટે સમુદ્ર કિનારે તારકાલક પહોચાડવા ભેઈએ એમ તેને લાગ્યું. એણે નિર્ણય કરી લીધો. મહાન મુશ્કાળ અને કલ્યાણકારી સ્વચ્છપ્રભાએ એમને આંખો બંધ કરવાનું કહ્યું. આદેશ અનુસાર ઇનુમાનજી અને એમની વાનરસેનાએ પોતાની આંખો બંધ કરી એટલે સ્વચ્છપ્રભાએ પોતાની શોધશક્તિના પ્રભાવે બધાને એક સ્વપ્નમાં સમુદ્ર કિનારે મૂકી દીધા.

અતિ શક્તિશાળી હોવા છતાં સ્વચ્છપ્રભામાં નિરાભિમાન, સાદાઈ, મહત્તા, કલ્યાણની ભાવના; વગેરે ગુણો હતા. એવા સદગુણો આજની નાચે કેળવે તે માનવ કલ્યાણના કાર્યમાં મહત્વનો ફાળો આપી શકે.

M/s. INDIA UNITED CHEMICALS DISTRIBUTORS LTD.

Agents & Distributors to State Trading Corpn.

for Imported Chemicals

25, Swallow Lane,

1 CALCUTTA-700001.

શ્રી ગોવિંદાય નમઃ

ઉત્સવ-દર્શન

તહેવારો-ઉત્સવોની મૂક વાણી આપણને જીવનમાં ઉપયોગી એવા સંદેશાઓ આપે છે. સમ્યક્ દિશા બતાવે તે સંદેશ. આ રીતે તહેવારો-ઉત્સવો એક ઉત્કૃષ્ટ માર્ગદર્શક ભોમિયાની ગરજ સારે છે.

ઐક્યના સાધક, પ્રેમના પોષક, પ્રમનનતાના પ્રેરક, ધર્મના સંરક્ષક અને ભાવના સંવર્ધક એવા તહેવારો-ઉત્સવો આપણું જીવન દર્શન બની રહ્યાં !

૯૦
શ્રી ગોવિંદાચ નમ

ઉત્સવ-દર્શન

તહેવારો-ઉત્સવોની મૂક વાણી આપણને હવનમાં ઉપયોગી એવા સંદેશો આપે છે. સમ્યક્ દેશા ખતાવે તે સદેશ. આ રીતે તહેવારો-ઉત્સવો એક ઉત્કૃષ્ટ માર્ગદર્શક ભોમિયાની ગરજ સારે છે.

ઐક્યના સાધક, પ્રેમના ચોપક, પ્રમનનના પ્રેરક, ધર્મના સંદેશક અને બાપના સંવર્ધક એવા તહેવારો-ઉત્સવો આપણું હવન દર્શન બની રહે !

(૩)

(૨)

—: ભાઈ-બીજ :—

નૂવા વર્ષના જૂના રાજદ્રોષ ભૂથી જઈ સમગ્ર વિશ પર પ્રેમ કરવાને સંકલ્પ કર્યા પછી એની શરૂઆત ભાઈ-બહેનના નિર્વાજ પ્રેમથી થાય તે સંચયિત જ ગણાય. કાર્તિક માસના શુક્ર પક્ષની દ્વિતીયા ચમદ્વિતીયા કહેવાય છે. તે જ આપણે ભાઈ-બીજ. તે દિવસે ચમુનાજીએ પોતાને ઘેર ચમની પૂજા કરી ચમને પ્રદક્ષ જમાડેલ છે. પ્રસન્ન થયેલા ચમરાજીએ બહેનને વરદાન માગવા કહ્યું. ચમુનાજીએ માગ્યું, 'હે ભાઈ, તમારે દર વર્ષે આ દિવસે મારે ઘેર જમવા આવવું' તેમજ આ દિવસે જે ભાઈ પોતાની બહેનના હાથથી ભોજન કરે તેને તમારે શુભ આપવું.'

યમદ્વિતીયાં યઃ પ્રાપ્ય મગિનીગૃહ્મોજનમ્ ।

ન કુર્યાદ્ધર્ષજં પુણ્યં નચયતીતિ રથેઃ શ્રુતમ્ ॥

યા તુ મોજયંતે નારી શ્રાતરં યુગ્મકે તિથૌ ।

જર્ણવેન્નાપિ તાંબુલેન સા વેચક્યમાપ્નુયાત્ ॥

શ્રાતુરાચક્ષયો નૂનં ન મવેત્તત્ર કાર્દ્ધચિત્ ।

'જે માસમાં ચમદ્વિતીયાને દિવસે બહેનને ઘેર ભોજન કરતો નથી, તેનું આખા વર્ષમાં કરેલું સઘળું પુણ્ય નાશ પામે છે. જે સ્ત્રી ચમદ્વિતીયાને દિવસે ભાઈને જમાડી, તાંબુલ વેચેલી પ્રસન્ન કરે છે તે વિધવા થતી નથી અને તેના ભાઈના આયુષ્યને ત્રણ ધણ કોઈ વખત થતો નથી.'

ભાઈનું આપુણ વધે તે માટે બહેને વિધિપૂર્વક ચમરાજની પૂજા કરવી અને કહેવું :

‘માર્કંડેયો લલિત્વ્યાસો હનુમાન્થ વિમીષણઃ ।

કૃપોદ્ગોળિઃ પરશુરામઃ પતેહલ્કો ચિરંજીવિનઃ ॥’

‘માર્કંડેયો મદામાગ સપ્તફલપાતજીવન ।

ષીરંજીવી ચથાત્વં દિ ઘયા મે શ્રાતરં કુત ॥’

‘માર્કંડેય, ભલિ, વેદવ્યાસ હનુમાન, વિભીષણ, કૃષ્ણચાર્, અશ્વત્થામા અને પરશુરામ એ આઠ

THE VARIETY STORES

Main Road,

Jamshedpur.

‘એક વખતે કાર્તિક માસના શુક્ર પક્ષના પડવાને દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગાયોઃ વર્ષ ગોવાલિયાઓની સાથે વનમાં ગયા.’

ત્યાં વનમાં ગોવાલિયાઓને આનંદોત્સાહથી નાચતા જોઈને તેમણે પૂછ્યું : ‘આ કોનો ઉત્સવ છે ? અને તેમાં કયા દેવનું પૂજન કરો છો ? ગોવાલિયાઓએ કહ્યું કે, ‘અનાવૃષ્ટિ અને દુઃખાવધી ભરવા અમે વર્ષોવર્ષ પરાક્રાંત છોઈને મહોત્સવ કરીએ છીએ.’ કૃષ્ણને સમાજમાં ચાલતી રહેલી આવી સત્તાધીશની પૂજા જમી નહિ. તેમણે લોકોને ઈંદ્રપૂજા છોડીને ગોવર્ધનપૂજા કરવાનો આદેશ આપ્યો.

અયં ગોવર્ધન : સાક્ષાદ્વૃષ્ટિ સૌમિશ્વરકારક :

મયુરાસ્યેર્ગજસ્યૈશ્વ પૂજિતઃ પ્રયત્નતઃ ॥

હિતવેત્પૂજનં લોકે કૃયેન્નઃ પૂજ્યતે કયમ્ ।

સ્તસવઃ ક્રિયતામસ્ય પ્રત્યક્ષોઽયંમુનશ્ચિત્ત વ ।

કરિષ્યતિ કૃપિ સમ્યગુપસર્ગાન્હનિષ્યતિ ॥

‘આ સાક્ષાત્ ગોવર્ધન પર્વત કે જે વૃષ્ટિ અને સુખિત-સાડુ વર્ષ કરનાર છે, માટે મધુરા અને મયુરા રહીશોએ તે મહેનત વર્ષને પાસુ એની પૂજા કરવી જોઈએ. આ ગોવર્ધનની પૂજા છોડીને ફોટા ઈંદ્રની પૂજા શા માટે કરો છો ? આ ગોવર્ધન પર્વત પ્રત્યક્ષ ભોજન કરે છે, માટે અમે ઉત્સવ કરો. આ પર્વત તમારી ખેતીવાડીમાં સારી ભરકાત મૂકશે અને ઉપદ્રવોનો નાશ કરશે.’

તે દિવસથી ગોવાલિયાઓએ ઈંદ્રપૂજા છોડીને કૃષ્ણના આદેશ પ્રમાણે ગોવર્ધન પૂજા શરૂ કરી. નવું વર્ષ એટલે નવા સંકલ્પ કરવાનો દિવસ-નવા નિર્ણયો લેવાનો દિવસ-અરેરને માગે પુનઃ કટિબદ્ધ થઈને આગળ વધવાનો દિવસ !

‘નવા વરસના નવા નિધર્મો નવા નિર્ણયો લેવાયો;

નવું ક્ષેત્ર લઈ આગળ પડશે, નવું વર્ષ’ તે કહેવાયે !

જૂના શગદોથી ભૂલી જઈને નવા વર્ષથી માણસે નવો વ્યવહાર શરૂ કરવો જોઈએ. ‘જગ્યા ત્યાંથી સવાર’ અને ‘ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણવું’ આ નવા વર્ષનાં સુત્રો લેવાં જોઈએ. નવાં વર્ષે કરેલા શુભસંકલ્પો એ માત્ર સંકલ્પો જ ન રહેતાં જીવનમાં સાકારિત અને તે ગમે તેવી બગડેલી બાજી સુધરી જાય અને સામાન્ય માનવ મહાનતાના ઉર્જાન વિખરેને આંખી શકે. આપણા સંકલ્પોમાં પ્રાણ પૂરવાની જવાબદારી આપણી છે. દિવની સાથી રાત્રીની જીવનને યોગ્ય દિશામાં બિંદી આપવાનો આપણો પ્રયત્ન જ નવું વર્ષ શરૂ કરી બનાવી શકે.

‘નવાં પ્રાણ પૂરાય જીવનમાં, નવો વેગ જીવન પામે;

નવા ઉપજો ઊઠે જીવનમાં, નવું વર્ષ’ તે કહેવાયે !

નવું વર્ષ કંઈ નથી સમયમાં, નવું જુનું મુજ મનમાં છે;

નવયુવાન વરં રહું સદા હું, નવું વર્ષ’ તે કહેવાયે !

નવો દીસે આવેશ જીવનમાં, નવું જગત આ લાગે છે;

ખરે ભકત તે નવા વરસમાં, નવું જીવન એ માગે છે !’

(૧)

—: નવું વર્ષ :—

કોરતક સુદ ઓકમના દિવસે વિદ્વત્તનું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે. તેથી એ દિવસ આખા વર્ષનું પ્રભાવ વસાવે. 'જેની સવાર સારી તેનો આખો દિવસ સારો.' તે રીતે 'જેનો વર્ષનો પ્રથમ દિવસ માંગલિક તેનું આખું વર્ષ માંગલિક'!

આ દિવસને અધિપ્રતિપદા થયું કહેવામાં આવે છે; ત્રિપદા ભૂમિ, ચતુર્થીને વામને અધિને પાતાળમાં મોકલી આપી, ધૈરવી કલા એના પાછળ સંકેતી છે. જલિ એ વિરોચનનો પુત્ર. પ્રહલાદનો પુત્ર વિરોચન નાસ્તિક નીકળ્યો, તેની અજર તેના ઘીકરા અગ્નિ પર પડી. અધિએ સારામાં શારૂં રાજ્ય મ્યું; પણ તેણે લોકોમાં શકેલી ઉપરાશનકા અને વેદનિકા શિવિજ્ઞાની નાખી, વિલિન્ન વર્ણના લોકોને તેમનાં કાર્યોની વાંધા નિષાધારી થયેલાં કર્યાં. અધિએ ત્રિપદુંને ખતમ કર્યાં. 'સપ્તમ્યાથી ભગવદતિષ્ઠ અને પ્રભુપ્રેમ ધારણ કર્યાં, એણે જ પ્રમુખ મન્યાં.

તે સમયે એક સ્ત્રીએ ભગવાન થાસે નેમજવી સંતાનની માંગણી કરી. અદિતિની નિષા અને કાપળી નયથાસને લીધે ભગવાને અદિતિના પેટે જન્મ લીધો અને એ જ વામને!

વામને લોકજાગૃતિ નિર્માણ કરી. સાર્વત્રિક વિશ્વાસે લઈને તે ઘર ઘરમાં ઘુસે; વિષ્ણુ બન્યો; વ્યાપક થયો એટલે કે વામનનો વિષ્ટટ થયો, અધિને તેની સાથે સુલેષ કરવી પડી. વામને ત્રણ ઘરનો મુકી. (૧) વિશ્વસુત્ર બ્રાહ્મણના હાથમાં સોંપ્યું. ૨) રાજ્યકરભાર ઉપરવાદી સંનિધાના હાથમાં સોંપ્યો. (૩) પૃથ્વી રાજ્યનાર ઉપરને માનનારે સાર્વત્રિક વેશરોના હાથમાં સોંપ્યો. આ જ ત્રિપદા ભૂમિ. આ માંગણીથી અધિ ખલાસ થયો. તેણે પોતાના અસ્તિત્વ વિશે શંકા પ્રવટ કરતાં ભગવાને તેને પુણ્ય ધનસંપત્તિ આપીને દક્ષિણમાં-સુતરમાં મોકલી આપ્યો અને પોતે એના દ્વાર-રક્ષક લઈને રહ્યા. અર્વાચ અધિને રાજકેરી નથી નજર-કેદમાં રાખ્યો.

લોક અને સ્વાર્થને છોડીને લીધે કોઈ વિચાર જ માણસ ન કરતો હોય તો તેનું નવું વર્ષ શરૂ થયું એમ કેમ કહી શકાય?

જીવનમાં જો કંઈ 'નવીનતા ન હોય તો નવું અને જૂનું વર્ષ એ ત્રિવર્ષક સંજો છે. પોતાની સંગવડતાને માટે માનવે યાદલા કાળવા એ શુદ્ધ વિભાવો છે.

વળી આ દિવસે ભગવાન શ્રી વિષ્ણુની પ્રીતિ માટે જોવર્ધનરૂપ તેજસ્ અન્નકૂટ કરવાનું વિધાન છે.

‘एकदा भगवान् कृष्णो गतो गोपालकैः सह ।

गृहीत्वा गाः प्रतिपदि कार्तिकस्य सिते वने ॥

(૧) —: નવું વર્ષ :—

કેલેન્ડર સુદ એકમના દિવસે વિદ્વમનું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે. તેથી એ દિવસ આખા વર્ષનું પ્રજાત ગણાય. 'જેની સવાર સાચી તેનો આખો દિવસ સારો' તે રીતે 'જેનો વર્ષનો પ્રથમ દિવસ માંગલિક તેનું આખું વર્ષ માંગલિક' !

આ દિવસને ભવિષ્યતિપદા ધણ કહેવામાં આવે છે; ત્રિપદા ભૂમિ, માગીને વામને ભલિને પાતાળમાં મોકલી આપ્યો. એવી કથા એના પાછળ રહેલી છે. ભલિ એ વિશેષનનો પુત્ર. પ્રહલાદનો પુત્ર વિશેષન નાસ્તિક નીકળ્યો. તેની અશર તેના દીકરા ભલિ પર થયો. ભલિએ સારામાં સારું રાજ્ય કમું; પણ તેણે લોકોમાં રહેલી ઈશ્વરનિષ્ઠા અને લેદનિષ્ઠા યિદિષ્ઠ કરી નાંખી. વિજિન્ન વર્ણના લોકોને તેમનાં કર્મોની વાગ્ય નિષ્ઠામાંથી સ્થિત કર્યાં, ભલિએ ત્રિવલ્લેખે બત્રમ કર્યાં. સમાજમાંથી ભગવદનિષ્ઠા અને પ્રભુપ્રેમ ચાલ્યાં જ્યાં, પૈસા જ પ્રમુખ બન્યાં.

તે સમયે એક સીંધે ભગવાન પાસે તેજસ્વી સંતાનની માગણી કરી. અદિતિની નિષ્ઠા અને કષ્ટપની તપશ્ચર્યાને લીધે ભગવાને અદિતિના પેટે જન્મ લીધો અને એ જ વામન !

વામને લોકજગતિ નિર્માણ કરી. સાંસ્કૃતિક વિચારો લઈને તે ઘર ઘરમાં ધુસ્યો; વિષ્ણુ બન્યો; વ્યાપક થયો એટલે કે વામનનો વિષ્ટ થયો. ભલિને તેની સાથે સુલેહ કરવી પડી. વામને ત્રણ ધરતો મૂકી. (૧) યિતસુતન બ્રાહ્મણના હાથમાં સોંપ્યું. ૨) રાજ્યકરભાર ઈશ્વરવાદી સન્નિધાના હાથમાં સોંપવો. (૩) ધર્મો રાજ્યગાર ઈશ્વરને માનવાર સાર્વત્રિક લેણીના હાથમાં સોંપવો. આ જ ત્રિપદા ભૂમિ. આ માગણીથી ભલિ ખચાસ થયો. તેણે ચોતાના અસ્તિત્વ વિશે લોકો પ્રમટ કરતાં ભગવાને તેને પુષ્કળ ધનસંપત્તિ આપીને દક્ષિણમાં-સુતસમાં મોકલી આપ્યો અને પોને એના દુલ-સ્તક લઈને રહ્યા. અર્થાત્ ભલિને રાજકેદી તરીકે નજર-કેદમાં રાખ્યો.

ભોગ અને સ્વાર્થને છોડીને ભીસે કોઈ વિચાર જ માણસ ન કરતો હોય તો તેનું નવું વર્ષ શરૂ થયું એમ કેમ કહી શકાય ?

છવનમાં જે કંઈ નવીનતા ન હોય તો નવું અને જૂનું વર્ષ એ નિરર્થક થઈ શકે છે. ચોતાની સગવડતાને માટે માનવે પાડેલા કાળના એ શુષ્ક વિભાગો છે.

વળી આ દિવસે ભગવાન શ્રી વિષ્ણુની પ્રીતિ માટે ગોવર્ધનોત્થપ તેમજ અન્નકૂટ કરવાનું વિધાન છે.

‘एकदा भगवान् कृष्णो गतो गोपालकैः सह ।

गृहीत्वा गाः प्रतिपदि कार्तिकस्य सिते वने ॥

‘એક વખતે ક્રાંતિક માસના ચુકવ પતના પડવાને દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગાયો. વઈ ગોવાળિયાઓની સાથે વનમાં ગયા.’

ત્યાં વનમાં ગોવાળિયાઓને આનંદોદ્યાસથી નાચતા જોઈને તેમણે પૂછ્યું : ‘આ કોનો ઉત્સવ કરો છો ? અને તેમાં કમા દેવનું પૂજન કરો છો ? ગોવાળિયાઓએ કહ્યું કે, ‘બનાવુષ્ટિ અને દુઝાળથી બરવા અમો વર્ષોવર્ષ વૃત્તવંતા ઈંદ્રનો મહોત્સવ કરીએ છીએ.’ કૃષ્ણને સમાજમાં ચાલતી રહેલી આવી સત્તાધીશોની પૂજા જમી નહિ. તેમણે લોકોને ઈંદ્રપૂજા છોડીને ગોવર્ધનપૂજા કરવાનો આદેશ આપ્યો.

અર્ચં ગોવર્ધન : સાક્ષાદ્દૃષ્ટિ સૌમિક્ષ્યકારકઃ ।

મધુરાસ્યૈર્ગ્રજાયૈશ્ચ પૂજિતવ્યઃ પ્રયત્નતઃ ॥

હિતવેત્પૂજનં લોકે ઘૃયેદ્રઃ પૂજ્યતે કથમ્ ।

ઉત્સવઃ ક્રિત્યતામસ્ય પ્રત્યક્ષોઽયંમુનશ્ચિત્ત ॥

કરિષ્યતિ કૃપિ સમ્યગુપસર્ગાન્હનિષ્યતિ ॥

‘આ સાક્ષાત્ ગોવર્ધન પર્વત કે જે વૃષ્ટિ અને સુખિત-સાડુ’ વર્ષ કરનાર છે, માટે મધુરા અને મજાતા શરીરોએ તો મહેનત લઈને પણ એની પૂજા કરવી જોઈએ. આ ગોવર્ધનની પૂજા છોડીને ફેક્ટે ઈંદ્રની પૂજા થા માટે કરો છો ? આ ગોવર્ધન પર્વત પ્રત્યક્ષ ભોજન કરે છે, માટે એનો ઉત્સવ કરો. આ પર્વત તમારી-ખેતીવાડીમાં સાચી ભરકત મૂકે છે અને ઉપદ્રવોનો નાશ કરે છે.

તે દિવસથી ગોવાળિયાઓએ ઈંદ્રપૂજા છોડીને કૃષ્ણના આદેશ પ્રમાણે ગોવર્ધન પૂજા શરૂ કરી. નવું વર્ષ એટલે નવા સંકલ્પ કરવાનો દિવસ-નવા નિર્ણય લેવાનો દિવસ-એવને માથે મુનઃ કટિબદ્ધ વઈને આજળ વધવાનો દિવસ ।

‘નવા વરસના નવા નિશ્ચયો નવા નિર્ણયો લેવાયો;

નવું ધ્વેષ લઈ આજળ ધપાયો, નવું વર્ષ’ તો કહેવાયો ।

જુના શયદ્ધેષો ભૂથી જઈને નવા વર્ષથી માણસે નવો વ્યવહાર શરૂ કરવો જોઈએ. ‘જગવા ત્યાંથી સવાર’ અને ‘ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણવું’ આ નવા વર્ષમાં શૂન્ય યોગ્ય જોઈએ. નવા વર્ષે કરેલા શુભસંકલ્પો એ માત્ર સંકલ્પો જ ન રહેતાં જીવનમાં સાકારિત બને તો ગમે તેવી બગડેલી બાજી સુખથી જવ અને સામાન્ય માનવ મહાનતાના ઉત્કૃષ્ટ શિખરોને આંબી શકે. આજણ સંકલ્પોમાં પ્રાણ પૂરવાની જવાબદારી આપણી છે. દિલ્લી સાચી લગનથી જીવનને યોગ્ય દિશામાં જતિ આપવાનો આપણો પ્રયત્ન જ નવું વર્ષ વધરવી બનાવી શકે.

‘નવા પ્રાણ પૂરવા જીવનમાં, નવો વેગ જીવન પામે;

નવા ઉત્તેજો જિંદે જીવનમાં, નવું વર્ષ’ તો કહેવાયો ।

નવું વર્ષ કંઈ નથી સમયમાં, નવું જુનું મૂલ્ય મનમાં છે;

નવપુવાન લઈ શકું સદા હું, નવું વર્ષ’ તો કહેવાયો ।

નવો ઈસે આવેશ જીવનમાં, નવું જગત આ લાગે છે;

મને ભકત તો નવા વરસમાં, નવું જીવન એ માને છે ।’

❦

(૩)

(૨)

—: ભાઈ-બીજ :—

નૂના વર્ષના જૂના રાગદ્વેષ બૂઝી જઈ સ્વયં વિચાર પર પ્રેમ કરવાને સંકલ્પ કર્યા પછી એની શરૂઆત ભાઈ-બહેનના નિર્ભાજ પ્રેમથી થાય તે વર્ણવિત જ બહાર. કાર્તિક માસના શુકલ પક્ષની દ્વિતીયા વ્રમદ્વિતીયા કહેવાય છે. તે જ આપણી ભાઈ-બીજ. તે દિવસે વમુનાજીએ પોતાને ઘેર વમની પૂજા કરી વ્રમને પ્રથમ જમાડેલ છે. પ્રસન્ન થયેલા વમરાજાએ બહેનને વરદાન માગવા કહ્યું. 'વમુનાજીએ માગ્યું. 'હો ભાઈ, તમારે દર વર્ષે આ દિવસે મારે ઘેર જમવા આવવું' તેમજ આ દિવસે જો ભાઈ પોતાની બહેનના હાથથી ભોજન કરે તેને તમારે શુભ આપવું.'

યમદ્વિતીયા યઃ પ્રાપ્ય ભગિનીગૃહભોજનમ્ ।
ન કુર્યાદ્દર્પણં પુણ્યં નશ્યતીતિ રવે શ્રુતમ્ ॥

યા તુ ભોજયંતે નારી સ્નાતરં યુગ્મકે ત્રિયૌ ।
અર્ચયેન્નાપિ તાંબુલેન સા વૈધવ્યમાપ્નુયાત્ ॥

પ્રાતુરાયન્શ્ચયો નૂતં ન મવેતત્ર કાર્તિકત્ ।

'જો માણસ વ્રમદ્વિતીયાને દિવસે બહેનને ઘેર ભોજન કરતો નથી, તેનું આખા વર્ષમાં કરેલું સઘળું પુણ્ય નાશ પામે છે. જો આ વ્રમદ્વિતીયાને દિવસે ભાઈને જમાડી, તાંબુલ વગેરેથી પ્રસન્ન કરે છે તે વિધવા થતી નથી અને તેના ભાઈના આપુષ્ણનો ત્રણ થઈ કોઈ વખત થતો નથી.'

ભાઈનું આપુષ્ણ વધે તે માટે બહેને વિધિપૂર્વક વમરાજની પૂજા કરવી અને કહેવું :

‘માર્કંડેયો વલ્કિર્વાસો હનુમાશ્ચ વિમીષણ ।
કૃપોદ્દ્રોણિ પરશુરામ્ પતેદ્દણ્ડો ચિરંજીવિન ॥’
‘માર્કંડેયો મહામાય સપ્તકલ્પોત્તરીવન ।
ચીરંજીવી ચયાત્વં હિ તથા મે પ્રાતરં કુલ ॥’

‘માર્કંડેય, બલિ, વેદવ્યાસ હનુમાન, વિભીષણ, કૃપાચાર્ય, અમ્બાશ્યામ અને પરશુરામ એ આઠ

ચિરંજીવી છે. જે માર્ગે એનાં જે મહાભાગ ! જે સારા કાર્ય કરતે જીવનાર ! જેમ આજ ચિરંજીવી છે, તેમજ મારા ભાઈને ચિરંજીવી કરો.' (૬)

મહેન ભાઈનું પૂજન બીજાનાં દિવસે કરે એ કેટલું સુચક છે ! બીજાને ચંદ્ર કનું ભવન પ્રતીક છે. પોતાનો ભાઈ બીજાના ચંદ્ર ભેગો કમ જોઈ અને એવી મહેનની અભિલાષાને આ ઉત્સવ દ્યોતક છે. બીજાને ચંદ્ર વિકાસપ્રીત છે. રામાયણમાં એક પ્રસંગ છે, જેમાં રાવણ સીતાને રામ અને પોતામાં રહેલો નફાવત પૂછે છે. સીતા કહે ॥ કે, 'તું પૂજ્યને ચંદ્ર છે જ્યારે સમ બીજાના ચંદ્ર છે; અર્થાત તારા આવની કાલથી સ્થપના દ્વારા યદુ વંશના છે જ્યારે રામાની જીવનકલા ઉત્તરેતરા વિકાસની જવાની છે.'

ચંદ્ર સુદ પક્ષમાં કમળે છે અને વદ પક્ષમાં પોતાની કલાઓ વર્ણવેલો જાય છે. અમાસના દિવસે તે ખાલી સર્પ જાય ॥ અને સુદ બીજીની વળી કમાવવાની સરખાત કરે છે. જે કમળી થકે ॥ તે જ આપી થકે છે. ચંદ્રમાં ઓઠાઈ અને કનું ભવન જોય સન્નવ ભેગા થયે છે. વિશ્વવિજિત થકે કરીને સમગ્ર વિશ્વને ભેગવ જેલે મેળવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ મેળવેલું બધું જ સર્વદક્ષિણ દાનથી ખાલી થઈ તે ખાલી થયે છે એવો રમ્ય મહાકવિ કાવિદાસને વર્ણનીય થાય છે. તેને જાહે તે લખે છે:

દિવે રહે જોની કલાઓ પોઈથી જઈ છે એવા ચંદ્રને કલાકર તેની વૃદ્ધિ કરતાં જેમ વધુ પ્રયત્નથી છે તેમ જન દક્ષિણદાન વધારી તમને પ્રાપ્ત કરેલું અકિંચન્ય (દમિટ્ટા) તમને વધારે મોભાવે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ ઓઠાઈની અને કનું ભવન પૂજક છે. તે આવા કનું ભવન જ સન્નવને છે. કદાચ તેથી જ ભગવાન શિવજીને બીજાના ચંદ્રને માટે લીધા પડે.

બીજાના ચંદ્રમાં દર્શન કરીને લોકો કૃતાઈના અનુભવે છે. તેનું દર્શન પવિત્ર મંગલકારી, પાવનકારી છે. કદાચ વદ પક્ષમાં ભેગા ન મળે તેથી જુદા બીજાના ચંદ્રનું દર્શન મધુર તેજ જ આલવાદક લાગતું થયે.

પરંતુને સાહેરે બધા પછી ભાઈ મહેનનું મિલન મેજ સક્ર નથી. બીજાના ચંદ્રની માફક ભાઈ, મહેનને ક્યારેક ક્યારેક મળતાં હોય છે. ભાઈના દિવસમાં અને બીજાના ચંદ્રદર્શનમાં રહેલી દુર્લભતા આનંદમાં લઈને આપણા સાસુકાકેએ ભાઈ અને બીજાને મેલી નાખ્યા અને ભાઈબીજાને અગેખા ઉત્સવ સમર્થે, કેટલીકવાર સ્થાનાંતરના કારણે ભાઈબીજાના દિવસે પણ જે ભાઈ, મહેનને મળી થકે તેમ ન હોય તો ભાવભરી મહેન આગળના ચંદ્રને પોતાનો ભાઈ ગણી તે દિવસે તેની પૂજા કરે છે. ભાઈ પણ તે જ સમયે ચંદ્રને ભેટા મેલે છે, અને આ રીતે ચંદ્રના માર્ગમા ભાઈ અને મહેન જોડા મિલનના સંતોષ અનુભવે છે. વેદાનિર્ધાર ચંદ્ર જરૂર જોઈએ તેનાથી લગભગ વર્ષ પહેલાં ભારતીય નાસીએ ચંદ્ર સાથેના પોતાનો સંબંધ સ્થાપિત કરી લીધા છે. ભારતીય સીને ચંદ્ર કરના માગે છે, પાસેનાં લાગે છે, પોતાનો લાગે છે, ભાઈ લાગે

છે અને તેથી તેના માજકો પણ ચંદ્રને 'ચાંદાવામા' કહીને પ્રેમથી બોલાવે છે.

માત્ર હિંદુ ધર્મ જ બીજાના ચંદ્રની પૂજા કરે છે. એવું નથી; ઉસ્માન ધર્મ પણ બીજાના ચંદ્ર ઉપાસક છે. બીજાનો ચાંદ તો તેના ધર્મ-ધ્વજનું પ્રતીક છે. તે બીજાના ચંદ્રના દર્શન કરીને તેઓ પારણા કરે છે. વેપારીઓ પણ બીજાના ચંદ્રનાં દર્શન થયેલી બજારની તેજ સંધીનું અનુમાન કરે છે.

બીજાનો ચંદ્ર બાળકોને આનંદ આપે છે, મુવાનોને કમવોજની પ્રેરણા આપે છે, વૃધ્ધિને નવજીવન સંદેશ સુણાવે છે; વેપારીઓને માર્ગ-દર્શન આપે છે. શીમતોને ઔદ્યોગનો મહિમા સમજાવે છે, તેમજ ભાઈ બહેનના ભાવજીવનને પુષ્ટ કરે છે.

બીજાનો ચંદ્ર એટલે જ્વામનો મહિમા; બીજાનો ચંદ્ર એટલે કનૈયા અને પુરુષાણ માટેની મૂર્તિતંત પ્રેરણા; બીજાનો ચંદ્ર એટલે જીવનની સૌભા, જીવનનું સૌંદર્ય, જીવનનું મધ્ય !

ભાઈ-બીજાના દિવસે પોતાનો ભાઈ ઉપરોક્ત બધા ગુણોથી અલંકૃત બને એવી મંગલ કામના હોયે પ્રત્યેક બહેન જો પોતાના ભાઈનું ભાવપૂર્ણ કરે અને ભાઈ પણ પોતામાં બહેને રાખેલી અપેક્ષા પરિપૂર્ણ રીતે સાકારિત કરવા કશિબદ્ધ બને તો ભાઈ-બીજાનો ઉજવ શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારનો સર્જક બની રહે !

—: મકર સંક્રાંતિ:—

‘મારે કરવું’ છે જીવનમાં સાચું સંક્રમણ.
કરું જીવન-અંધારે મની વીર આક્રમણ!

સંક્રાંતિનો ઉત્સવ નિઃસર્જનો ઉત્સવ છે. પોષ ઋતુનામાં સૂર્ય મકર રાશિમાં પ્રવેશે છે, તેથી આ ઉત્સવને મકરસંક્રાંતિ કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય એની પૃથ્વી આસપાસની પરિભ્રમણની દિશા બદલે છે, એ સહેજ ઉત્તર તરફ ખસતો જાય છે. તેથી તેને ઉત્તરઋતુ પણ કહેવામાં આવે છે. સૂર્યના સંક્રમણની સાથે સાથે જીવનનું સંક્રમણ પણ સંકળાયેલું છે. એ દૃષ્ટિએ આ ઉત્સવનું સાંસ્કૃતિક રીતે પણ અનોખું મહત્ત્વ છે.

‘તમસો મા જ્યોતિર્ગમ્ય’—અંધકારમાં પ્રકાશ તરફ પ્રયાસ કરવાની વૈદિક ઋષિઓની પ્રાર્થના આ દિવસના સંકલ્પિત પ્રવર્તનોની પરંપરાથી સાકારિત થવી સંભવિત છે. કર્મવાળી સૂર્ય પોતાના ભૌતિક પ્રમાદને ખોળીને અંધકાર ઉપર આક્રમણ કરવાનો આ દિવસે દરેક સંકલ્પ કરે છે. આ દિવસથી અંધારું ધીરે ધીરે ઘટતું જાય છે. દેવો પણ આ દિવસે ઊંઘમાંથી જાગે છે. સારાં કરવા માટેના શુભ દિવસોની સરખાતે થાય છે. ધાર્મિક હિંદુઓ મકરસંક્રાંતિ પછી જ પોતાનું મૃત્યુ આવે એમ ઝંખે છે. કૃતાન્ત ઋતુઓને ઉત્તરઋતુ સુધી રોકી રાખનાર પિતામહ ભીષ્મ આ માટેનું જનવંત ઉદાહરણ પડું પાડે છે. ગીતા પણ સંક્રાંતિ ભાષામાં આ વાત સમજાવે છે:

અસ્મિ, જ્યોતિ અને પ્રકાશથી મુક્ત ગતિ એટલે શુદ્ધ ગતિ તથા પુણ્યો તેમજ અંધકારથી મુક્ત ગતિ એટલે કૃષ્ણ ગતિ. આ દૃષ્ટિએ ગેતા ઉત્તરઋતુમાં મૃત્યુની આકાંક્ષા એટલે તેજસ્વી અને પ્રકાશમય મરણની ઝંખના. પુણ્યો જેવું કાળું અને અંધકાર જેવું બિણાશણું જીવન માણસને નિકૃષ્ટ મૃત્યુ ભણી જાય જાય છે. ‘મુહૂર્ત સ્વલિતં શ્રેયઃ ન ચ ધૂમાયિતં ચિરમ્!’

મકરસંક્રાંતિ એટલે પ્રકાશનો અંધકાર ઉપર વિજય. માનવીનું જીવન પણ અંધકાર અને પ્રકાશથી ઘેરાયેલું છે. તેના જીવનનું વસ્ત્ર કાળા અને ધોળા તંતુઓથી વણાયેલું છે. આજના દિવસે માનવે પણ સંક્રમણ કરવાનો શુભ સંકલ્પ કરવાનો છે. માનવતા જીવનમાં રહેલા અજ્ઞાન, રૂબેમ, અંધશ્રદ્ધા, જડતા, કૃષ્ણકાર વગેરે અંધકારની દ્યોતક છે. માણસે અજ્ઞાનને જ્ઞાનથી, વહેમને વિજ્ઞાનથી, અંધશ્રદ્ધાને સમકૃષ્ણશ્રદ્ધાથી, જડતાને ચેતનાથી અને કૃષ્ણકારોને સંસ્કાર સર્જનથી દૂર ધકાવવાના છે. એ જ એના જીવનની સાચી સંક્રાંતિ કહેવાયે.

સંક્રાંતિ એટલે સંજ્ઞાક્રાંતિ. માણસે આ દિવસે સંજમુક્ત થવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર ઇત્યાદિ વિકારોની અસરમાંથી શક્ય તેટલા મુક્ત રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ગીતામાં કહ્યું છે!

‘અથ જ પ્રકારના સંજ છેડવા ભેઈએ પણ તે ભે શક્ય ન હોય તો સારા માણસો જોડે સંજ રાખવો જોઈએ, કારણ સત્સંજ એ જીવનનું ખડું ઔષધ છે’ કુરાંજી માણસ પતનની ગતિમાં ગબડી પડે

છે. અનંત ગુણથી અવંકૃત એવા કર્ણ, ધૃતરાષ્ટ્ર, યુદ્ધિષ્ઠિ, દુર્યોધન અને દુઃશાસન એ ચાંદ્રાળ ચાંક્રીના સંગથી અધીગતિને પામ્યા તેનું પુનઃ વિચિત્ર મહાભારતમાં વ્યાસે આપણી સામે કમું છે. જીવનમાં આપણે ઉત્તરોત્તર મહાન માણસોનો સંગ કરતા જવું જોઈએ એવો સંકલ્પિતો સંદેશ છે.

‘સંકલ્પિતો કાળ’ ખરેખર કલ્પિત કેસે કાળ છે,

ભકિતની શક્તિ વશું આ વિશ્વ ઘણું જ વિચાળ છે

વન્દે જનનગુરુમ્ (૨)

સંધ્યામાં ગોળા થયેલા લોકોના સંબંધો સ્નેહપૂર્ણ અને મધુર રહેવા જોઈએ. આ વાતની સ્મૃતિ તરીકે સંકલ્પિતના દિવસે તથગોળના લાડુ એકબીજાને આપવાની પ્રથા શરૂ થઈ હશે એમ લાગે છે. તથામાં સ્નિગ્ધતા છે. રૂઠા થયેલા આપણા સંબંધોમાં સ્નિગ્ધતા તથા લાચી શક્ય છે. અને ગોળની મીઠાશ મનની કડવાશ દૂર કરશે. તથા એ સ્નિગ્ધતાનું ધોતક છે; ગોળ અંતરની મીઠાશનું સુચક છે. સ્નેહ અને મીઠાશનું પ્રતીક એટલે તથા અને ગોળ.

તથાના લાડુમાં પૈશા મૂકીને આપવાની પ્રથા ગુપ્ત દાનનો મહિમા સમજાવે છે. સાંસ્કૃતિક કાર્ય કરનાર તેજસ્વી બ્રાહ્મણની જીવનવ્યવસ્થા સમાજે ગુપ્ત રીતે ચલાવવી જોઈએ. તથાના લાડુમાં શહેરું થી પુષ્ટિપ્રદ છે. સાંસ્કૃતિક કાર્યનો ક્ષાંતિ-ચીર પુષ્ટ મનુષ્યોને લેવા જોઈએ. આ ઉત્સવમાં તથાના લાડુને અહરવ મળ્યું તેનું નૈસર્ગિક કારણ પણ છે. કુદરત જનુ પ્રમાણે ફળ અને વનસ્પતિ આપે છે. જનુમાં જે પ્રકારના શેલો થવાની સંભાવના ઊભી છે તે જનુમાં તે મુળ્યબદ્ધ ઔષધિ, વનસ્પતિ ફળો વગેરે કુદરત નિર્માણ કરે છે. શિયાળાની સખત ઠંડીમાં થયેલું અગરબત્તી જનુમાં લેવા, લોહીનું જમણ મદ થવાની સંભાવના રહે, રક્તવાહિનીઓ ઠંડીની અસર નીચે આવે અને થયેલ રૂક્ષ થાપ ત્યારે તેને સ્નિગ્ધતાની જરૂર રહે છે અને તથામાં આ સ્નિગ્ધતાનો ગુણ છે.

આ દિવસે યતંગ થમાવવાની શરૂઆત થઈ તેની પાછળ પણ વિશિષ્ટ અર્થ રહેલો છે. સામાન્ય રીતે જોતાં પતંગ અગાવવા માટે ખુલ્લા મેદાનમાં, કોઈ મકાનની છત પર કે અગાથીમાં જવું થઈ અને ઠંડીના દિવસોમાં આ રીતે સહજ સુવર્ણના સંપત્તિ રહે. તારિકક દષ્ટિએ જોતાં આપણા જીવનનો યતંગ પણ આ વિશ્વની પાછળ રહેલી અદ્યત્ત શક્તિ કોઈ અજ્ઞાત અગાથીમાં ઊભી રહીને ચલાવે છે. સંકલ્પિતના દિવસે જેમ આકાશમાં લાલ, પીળા લીલા-વગેરે રંગના પતંગો ઊડેલા દેખાય છે તેમ આ વિશ્વના વિશાળ આકાશમાં સત્તાધીશો, શીમંતો, વિદ્વાનો વગેરે અનેક પ્રકારના પતંગો ઊડતા હોય છે. પતંગની હરતી અને મરતી ત્યાં સુધી જ રહે છે કે જ્યાં સુધી એના દોર સૂત્રધારના હાથમાં હોય છે. સૂત્રધારના હાથમાંથી છૂટેલા માનવ-પતંગ પણ યોગ્ય જ દિવસોમાં રંગ ઊતરી બપેલો, ક્રિકેટ અને અસ્વસ્થ જોવા મળે છે. તેથી જ સંકલ્પિતના દિવસે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરવાની કે :

“જીવન-પતંગ પ્રભુ એલે ચડે ના,

અર્થો છે દોર તારા હાથમાં,

આશાની દોર ચલે વ્યોમમાં ‘૧’”

સંસેપમાં આ પર્વ નિમિત્તે સુધનો પ્રકાશ, તથગોળની મીઠાશ અને યતંગનો તેના સૂત્રધાર ઉપરનો વિશ્વાસ આપણા જીવનમાં સાકારિત થાય તે જ આપણા જીવનનું યોગ્ય સંકલ્પ ગણાય.

--: વસંત પંચમી :-

મહા સુદ પાંચમને દિવસે વસંત પ્રવૃત્ત થાય છે. વસંતનો ઉત્સવ એ નિસર્ગનો ઉત્સવ છે, સતત સુંદર લાગતી પ્રકૃતિ વસંત ઋતુમાં સેલો કળાએ ખીલી ઉઠે છે, ચોવન એ જો આપણા જીવનની વસંત હોય તો વસંત એ સૃષ્ટિનું ચોવન છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામાયણમાં વસંતનું અતિ સુંદર અને મનોહારી ચિત્રણ કર્યું છે, ભગવાન કૃષ્ણે પણ ગીતામાં “ઋતુનાં કુસુમાકરઃ” કહીને ઋતુરાજ વસંતને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બિરદાવ્યો છે, કવિવર જયદેવે તો વસંતનું વર્ણન કરતાં વાકંતો જ નથી.

સતત આકર્ષક લાગતો નિસર્ગ વસંત ઋતુમાં વધુ લોભામણો બને છે, પોતાના અનોખા સૌંદર્યથી તે માણસને પોતા તરફ ખેંચી લે છે, જાત માણસે તે તરફ દષ્ટિપાત કરવાની કુરસદ મેળવવી જોઈએ.

માનવે પોતાની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને સ્વસ્થ બનાવવા માટે પ્રકૃતિનું સાન્નિધ્ય સેવવું જોઈએ. નિસર્ગમાં એક એવો અજબ જુદો છે કે જે, માનવને એની બધી વેદનાનું તટુકાવ પુરું વિશ્વરૂપ કરાવી દે છે, જે એ નિસર્ગનું સાન્નિધ્ય સતત ચાલુ રહે તો એનો જ્ઞાનરજ્જ્વન ઉપર ખૂબ જ ઘેરો પ્રભાવ પડે ॥ અને તેની અસરો ચિરંજીવી બને છે.

નિસર્ગમાં સરલતા છે, સદ્ગતતા છે અને નિષ્પાપતા છે, નિસર્ગ જેવો હોય છે તેવો જ દેખાય છે અને તેમાં જ એનું ગૌરવ છે. દંભનો અંશયો ઓડવો નિસર્ગને જમતો નથી. તેથી તે પ્રભુની વધારે પાસે છે. આ કારણથી નિસર્ગના સાન્નિધ્યમાં ગયા થઈ આપણે પ્રભુની વધારે પાસે ગયા હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે.

નિસર્ગ સુખ કુખના દ્વંદ્વોથી પર છે. વસંત હો કે વર્ષા-જુદા જુદા રૂપે પ્રભુનો હાથ સૃષ્ટિ પર ફરતો રહે ॥ અને સમગ્ર નિસર્ગ પ્રભુસ્વયં પામીને ખીલી ઉઠે છે.

‘હાથ ફેરો કિરતાર તણે ત્યાં સૃષ્ટિ ગઈ મદલાઈ,
જલ, સ્વલ, નભ જ્યાં જ્યાં ગીરખું ત્યાં ચોવન લે અંગગઈ’

જીવનમાં પણ જો પ્રભુનો સ્પર્શ થાય, પ્રભુનો હાથ ફરે તો આખું જીવન જ મદલાઈ જાય જીવનમાં વસંત ખીલી ઉઠે; જીવનમાં કુખ દેવ અને દારિદ્ર્ય ભ્રમવારમાં ફર થઈ જાય.

‘કુખ, દેવ, દારિદ્ર જીવનમાં પડ્યાં જાયે નાશી;
આશા કેરી અમર વેલ સમ ઈલ કલા જ્યાં છાઈ’

પ્રભુસ્પર્શી જીવનમાં હમેશાં એક જ જનુ હોય છે અને તે એટલે વસંત ! તેના જીવનમાં એક જ નવરસના કામ ધોય છે અને તે એટલે યોવન !

નિસર્ગના સાનિધ્યથી માનવીનાં તનમાં સ્ફુર્તિ, મનમાં ઉત્સાહ, બુદ્ધિમાં પ્રસન્નતા અને હૃદયમાં રેતના પ્રગટે છે ! સમગ્ર સૃષ્ટિ એને સુમધુર લાગે છે.

પરંતુ નિસર્ગની સુંદરતા અને માનવની રસિકતામાં જો પ્રભુનો સૂર ન ભળે તો એ સુંદરતા અને રસિકતા વિલાસનો સુંવાળો ચંદ્ર સજી માનવને વિનાશની ખાતમાં ચલુ પકેલી દે; રથામની વેણુ જીવન રસંતને ભાવપુષ્પોથી નેવપદ્ધિવિત કરે છે.

‘ગીતા’ મુરલી કેરા મૂર મુંજો કાનમાં;

રથામની ભજન મુને લાગી,

જીવનમાં વેણુ વસંતની લાગી !’

વસંતનો ઉત્સવ એ અચર આશાવાદનું પ્રતીક છે. વસંતનો સાચો પૂજારી જીવનમાં કદી નિરાશ બનતો નથી. પાનખરમાં જોયે વૃક્ષનાં પર્ણો ખરી જાય તેમ ને પોતાના જીવનમાંથી નિરાશાને ખંખેરી નાખે છે.

નિર્બળ નિરાશાના પાંદડા ખરી જાય;

આશા અમર વેલ લાગી,

જીવનમાં વેણુ વસંતની લાગી !’

નિરાશાથી ઘેરાયેલા જીવનમાં વસંત આશાનો સંદેશો આપે છે. વચર વર્ષાએ સૃષ્ટિને પુનઃ નવપદ્ધિવિત કરવાનો પ્રભુનો ચમત્કાર વસંતમાં સાકારિત થયેલો જોવા મળે છે. વસંત-સુજનની આ ઈંદ્ર યક્તિનો વિરવાસ જેના યોગીમાં વસાઈ ભયો છે તેવા વસંતવીરનું જીવનગાન હમેશાં આશાથી પરિભ્રાવિત હોય છે. ભક્તિ અને યક્તિના સુંદર સંઘર્ષને કારણે તેની જીવનદષ્ટિ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે.

વસંત એટલે આશા અને સિદ્ધિનો સુંદર સંધાન; કલ્પના અને વાસ્તવનો સુભગ સમન્વય સાથે મહાપુરુષના જીવનમાં આશાને સિદ્ધિમાં પલટનારી સાધનાનું ખૂબ જ મહત્ત્વ હોય છે. તે કેવળ કલ્પનામાં રાખતો રહે એવા સ્વપ્નચીલો હોતો નથી; તેમજ શૈભ્યશૈભ્યના વાસ્તવિક જીવનથી જરા પણ ઊંધું ન જુએ તેટલો જડ હોતો નથી. કલ્પનાની પાંખ અને વાસ્તવની આંખથી પુકત એવું એનું માનસપટ્ટી મુકત રીતે વિશ્વના વિશાળ યગનમાં પ્રમત્તું હોય છે.

જીવન અને વસંતને જેટલું એકજૂથ કરી કાઢ્યું તેના જીવનને અજાયબી સંસ્કૃતિ સેત કહીને વધાવે છે. જીવનમાં વસંત પ્રગટાવે તે સંત !

યોવન અને રોમ, આશા અને સિદ્ધિ, કલ્પના અને વાસ્તવ, જીવન અને કવન, ભક્તિ અને શકિત, સર્જન અને વિસર્જન આ સર્વેનો સમન્વય સાધતો તેમજ જીવનમાં સૌંદર્ય, સંગીત અને રમેયને પ્રગટાવતો વસંત આપણે જીવનમાં સાકારિત અને તો જ આપણે વસંતના વેળવને જાણે, માણે અને પચાણે એમ કહી શકાય.

THE CEMENT PROCESSING INDUSTRY

2, Panchanan Mukherjee Road,

CALCUTTA-700002.

Phone : 559313

—: મહાશિવરાત્રી :—

મળા વદ વૌદસને દિવસે આપણું મહાશિવરાત્રિનું મઠ માનવને શિવ ભનવાની પ્રેરણા આપે છે; સકલ સૃષ્ટિને તે શિવત્વનો સંદેશ સુભાષે છે, યુગ ચિંતન અને સતત જનુતિપૂર્વક આ મઠનું પાલન કરવામાં આવે તો એક જ રાતમાં માનવ શિવત્વને પામી શકે, એ નિઃસંશય વાત છે. શિવરાત્રિના દિવસે એક પારપિના વરેલા હૃદય પરિવર્તનની પૌરાણીક કથા તો આપણને વિદિત જ છે. ઘરણીઓના વચન પર વિશ્વાસ રાખી તે તેમના બાળકોને મળવા જવાની રજા આપે છે. ઘરણીઓની ચાલ જોતો શિક્ષકે આખી રાત બીલીના વૃક્ષ પર બેસી રહે છે, આખા દિવસનો ઉપવાસ, ચતુષ્વરનું જાગરણ અને બીલીપત્રો તોડી તોડીને નીચે નાખતા જવાથી વૃક્ષ નીચે રહેલા શિવલિંગનું અનાયાસે વરેલું પૂજન-આ ભથ્થું વાતો તેનામાં એક વિશિષ્ટ મનોભૂમિકા સર્જે છે. તેમાંથી સવાર પડતી જ ઘરણીઓને સહકુટુંબ પાછાં આવેલાં જોઈને તેનું હૃદય ધીંગળી જાય છે. ઘરણીઓનું વચન પાલન અને વાતચત્ત તેના હૃદયને દ્રવિત કરે છે. બે પગનો માનવ ચાર પગના પ્રાણીઓને તેમની મધાનતા માટે ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરે છે. આ નમ્રતા અને સાચી સૂઝ પારપિનું હૃદય પરિવર્તન કરે છે અને તેનામાં શણ શિવત્વ પ્રગટ કરે છે.

શિવ ઘઉંને શિવની ઉપાસના કરવી જોઈએ. શિવ ભનવાની પ્રેરણા શિવ-દર્શનમાંથી જ સાંપડે છે. શિવ એ જ્ઞાનના દેવ છે. તેમના મસ્તકમાંથી સતત જ્ઞાન જળા વહેતી રહેલી છે. જ્ઞાનરાણા શિવજીની ઉપાસના કરવા ઈચ્છનાર માનવ પણ જ્ઞાનપિપાસુ હોવો જોઈએ. અંધા ક્રોધ શિવજીની જગ્યામાંથી નીકળે છે તે રીતે જ્ઞાની માણસની વિશુદ્ધ ભુલિએ જાગૃત્તતા જટિલ કોષ્ટકોમાં આરંભર જવાની હિંમત રાખવી જોઈએ. સાચા જ્ઞાનની સાથે કોઈ જ સમસ્યા રહેતી નથી. સાચા જ્ઞાનીને જ્યો તેવા જટિલ પ્રશ્નોનો જવાબ સદાજ સાંભળે છે.

ભગવાન શિવજી હિમાચ્છાદિત ધવલચિરિશુંખ પર બેઠા છે. જ્ઞાનની બેઠક વિશુદ્ધ હોવી જોઈએ, એનું એમાં સુચન રહેલું છે. ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધ બેઠક વગરનું જ્ઞાન શોભતું નથી, સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે:

દુર્જનઃ પરિહૃતેભ્યો નિઘવાચ્છંકૃતોઽપિ સત્ત્વૃ.

મળિના મૂપિતો સર્પઃ કિમસૌ ન મયંકરઃ ॥

‘વિદ્યાથી અર્ધકૃત ક્ષેપ તો પણ દુર્જન માણસનો નાશ કરશે જોઈએ. મણિથી શોભતો રહેલો નાગ શું ભયંકર નથી હોતો? ચારિત્ર્યહીન માણસના શોભાથી રહેલી સાચી વાત પણ ‘જોતાના મુખે સાચ’ નેવી બની રહે છે. જ્ઞાની માણસ વિચારનો વિદ્વાન તેમજ આચારનો સજ્જન હોવો જોઈએ. જ્ઞાન ચારિત્ર્ય

ધડતરને માટે છે, નહિ કે વાણિવાજને માટે !

વળી કૈવાસના ઉનુજ ચિત્ત પર બેઠેલા "શિવજી" આપણને સમજાવે છે કે શિવ એટલે કલાસુને પામવા માટે જીવનની ચોક્કસ ઊંચાઈને પહોંચવું જોઈએ. કલાસુનો માર્ગ કપરો અને કંટાળો ધોય છે, કઠીન સાધના શિવાય શિવત્વ સાંપડતું નથી.

શિવજી એ ત્રિલોકન છે. ત્રીજી આંખથી એણે કામદહન કર્યું હતું. ગીતાકાર પણ નિષ્કામ કર્મ યોગનો પ્રથિમા બાપ છે. કર્મનું બીજ છે કામના. તે બળી બધા પછી કર્યો માણસને કનડતાં નથી. સાચો જ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનામીથી કમનાને બાળી મૂકે છે.

‘જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વં કર્માણિ ભસ્મસાત્ કુક્લેઽર્જુન !’

પુરુષદંત કવિએ પોતાના શિવશિખર સ્તોત્રમાં લખ્યું છે કે ભગવાન વિષ્ણુ શિવજીની પૂજા કરતા હતા, સહસ્ર કમળ ચડાવતા હતા. એક કમળ ઓછું પડતાં વિષ્ણુએ પોતાનું નેત્ર કમળ ચડાવી દીધું. આ પણ એક રૂપક છે. શિવજી જ્ઞાનના દેવ છે જ્યારે વિષ્ણુ પ્રેમના દેવ છે, શિવજીને વિષ્ણુની આંખ મળવી જોઈએ; અર્થાત જ્ઞાનીએ પ્રેમની નજરથી સૃષ્ટિ તરફ જોવું જોઈએ. પ્રેમ વગરનું જ્ઞાન જીવનને અને જગતને નિશનંદી બનાવશે. જ્ઞાન અને પ્રેમનો સમન્વય જ વસ્તુતઃ જણે છે અને છતાં પણ તેના સીંદૂરને માણે છે.

ભગવાન શિવજી દિગંબર છે. અર્થાત તેમણે દિશાઓનાં વસ્ત્ર પાસડું કર્યું છે. સમગ્ર સૃષ્ટિને આવરીને પણ તે શેષ રહે એવા એ પરમાત્મ તત્ત્વને કોણ આગૂત કરી શકે? એમને આશ્ચર્યકિત કરવા માટે બધા જ વસ્ત્રો અપૂરતાં છે. તેથી જ શિવે સમગ્ર વિશ્વને આશ્ચર્યકિત કરનાર તત્ત્વને આશ્ચર્યદનની જરૂર નથી. ગિરજાનો શેલ્લ પથ પાસે પડ્યો છે, એટલું જ નહીં, સમગ્ર વિશ્વ એ પોતાનું સર્જન છે છતાં તેમાંના ઉપભોગો માણવાની સ્વભાવમાત્ર ઈચ્છા પણ તેમને થતી નથી.

જ્ઞાની મુરુષે વિભૂતિનો વૈભવ સમજવાની હિંમત રાખવી જોઈએ. એ સૂચવવા ભગવાન શિવજી પોતાના ચરિત્ર પર ભસ્મનું લેખન કરે છે. એ ભસ્મ પણ સામાન્ય માનવીની નથી. મહાપુરુષોના મુન્ય પછી એમની ભસ્મને ભગવાન શિવજી માથે લેકાવે છે. તેમજ આવા પ્રભુનિષ્ઠ લોકોની ખોપરીઓના ધાર બનાવી પ્રભુ પોતાના બળામાં ધારણ કરે છે. અને તેથી જ તેઓ કપાથી કહેવાય છે. જેમના મસ્તકમાં સતત શિવજીના જ વિચારો ચાલે છે તેવા લોકોની ખોપરીઓના ધાર ભગવાન પાસડું કરે છે. શિવજીનું સ્મરણમાં રહેવું એ સામાન્ય માનવીની મુન્યની ભીતિને દૂર કરનાર બને છે.

ભગવાન શિવજીના હાથમાં રહેલું ત્રિશુલ સજ્જનોને આસ્વસ્ત અને દુર્જનોને ભયજનક બનાવે છે. સજ્જનોની રક્ષાને માટે શિવ સદા જાગૃત છે તેમજ દુર્જનોની હિંસાને માટે તેઓ સદા કટિબદ્ધ છે. શિવજી ભોળા નથી પરંતુ ભોળાનાશ છે. તેથી દુર્જનોની પુગ્યાઈને તેઓ તરત જાણી જાય છે. જગતમાં રહેવા

BANWARI LAL GOENKA

4-A, Ray Street,

CALCUTTA-700020.

Phone : 47-0435

પોતાના ભોણા ભક્તોનું તેઓ દુઃખોથી રક્ષણ કરે છે. ઈશ્વરનું 'અસ્તિત્વ'ની સ્વીકારનારું સંસ્કાર પદ, ભગવાનને માન, નથી, એ દેખાડવા શિવજીએ, દત્તપ્રજ્ઞપતિના ચક્ષુને નિર્ધાર કર્યો.

સંહારના દેવ શિવજીના કાચમાં ત્રિશૂળ યોગે છે પરંતુ તેવના કાચમાં રહેલું ડમરુ આશ્ચર્ય નિર્માત્ર કરે છે. ડમરુ એ સંઘીતનું પ્રતીક છે. જન્મકૃતમાં સંહારનો અર્થ શણગાર કે સળવટ એવો પણ વાવે છે. સર્જન અને વિસર્જન બંનેના સહયોગથી સૃષ્ટિની સળવટ સુદર વાગે છે. વળી ડમરુ એ જ્ઞાનનું ઉદ્ઘાટક છે. મહર્ષિ પાણિનિને તેમના વ્યાકરણના બીજમાં તો ડમરુના અવાજમાંથી સાંપડ્યા હતા, એવી દંતકથા છે. ભગવાન શિવજીએ તેના કાન પાસે ડમરુ વગાડીને આ જ્ઞાન તેમને આપ્યું હતું. સૃષ્ટિના આવા ફેરવાંએ રક્ષણે ભગવાન સૃષ્ટિશોધકોના કાનપાસે ડમરુ વગાડીને તેમને કહેતા હશે. જન્મકૃતમાં મોટા ભાગની યોધા ઈશ્વરકૃપાથી જ માનવને સાંપડે છે. પરંતુ આજના માનવ પાસે ઈશ્વરકૃપાની એ-સાચી વાત કમુલ કરવા જેટલી પાણિનિની પ્રમાણિકતા નથી.

ભગવાન શિવજી સંધેને પોતાના સચીર પર રમ્યાં છે. સર્વો વિષયોના પ્રતીક છે. જેથી દર્શક પાડી નાખેલાં સાપ જેમ ક્ષાનિકારક નથી તેમ નિર્વિષ વિષયો પણ નુકસાન કરતાં નથી. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માસર એ વિકારો જવાના નથી. તેમની બેડે અસાનીથી રહી શકાય છે. વળી સાપ જેવા જેવી માણસો પાસેથી પણ સાફ કામ કરાવી લેવાની જ્ઞાની ખુરેશની કૃષ્ણતાનું પણ અહીં દર્શન વાવે છે.

ભગવાન શિવજી નીલકંઠ કહેવાય છે. શિવનું-કલ્યાણનું કામ કરવા ઈચ્છતા માનવે સતત જે પીવાની, કડવા ધૂંટકા પચાવવાની હિંમત રાખવી જોઈએ. સમુદ્રમંથનમાંથી રત્ન સાંપડ્યાં તે બધાને લીધાં, અમૃત બધાને પીધું; પરંતુ જે નીલકંઠના જ બધા ભાગ્યા, તે વખતે સૃષ્ટિના કલ્યાણ માટે એ જે ભગવાન શિવજીએ પી નાખ્યું. અમૃત પીએ તે દેવ પરંતુ વિષચાન કરે તે મહાદેવ ! એ રીતે ભગવાન શિવજી તે દિવસથી દેવોમાં દેવ એવા મહાદેવ ભણાયા.

શિવજી એ જ્ઞાનના દેવ છે. જ્ઞાનીને બીજનો દોષ તરત દેખાય વિદ્વાન તે જ કે જે બીજના દોષોને ઓળખી શકે. પરંતુ, સાથે સાથે વિષરૂપ એવા તે દોષોને જગ્યામાં સળવાની હિંમત હોય તો જ તે જ્ઞાની, મહાપુરુષ ગણી શકાય. બીજના દોષો આપણી અંદર ઉતરવા ન જોઈએ તેમજ બહાર જાયેર પણ દવા ન જોઈએ; તેથી તેનું યોગ્ય સ્થાન છે જગ્યામાં. નીલકંઠ ભગવાન આ વાતનું પણ સૂચન કરે છે.

ભગવાન શિવજીએ બીજના બંધિમ ચંદ્રને મસ્તક પર ધારણ કર્યો છે. બીજના ગુણોને એ રીતે માથે ચાલાવવાની હિંમત જ્ઞાનીને મહાનતા અપે છે. 'પરજુલ પરમાણુનું પરંતીકૃત્યનિર્ણ' નિર્ણયદિ વિસ્તરતા સન્નિત સંત કિર્તનારાં વળી બીજનો ચંદ્ર એ કમલોગીનું પ્રતીક છે. ભગવાન સાચા કમલોગીને જ મસ્તક પર ધારણ કરે છે, એ વાતનું એ દ્યોતક છે.

શિવમંદિરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે મહેલો નંદિ અને કાચાને નમસ્કાર કરવાના યોગ છે. નંદી

શિવને વહન કરે છે તે રીતે આપણે પણ સાચા જ્ઞાનના વાહક બનીએ તો નંદીની માફક આપણી પણ વિશ્વમાં પૂજા થાય.

કૃમ્ એટલે કાચબો. એ ઈન્દ્રિય નિગ્રહ અને 'સંયમનું' પ્રતીક છે. શિવ પાસે જનું હોય તો જીવન સંયમી હોયું જોઈએ. ઈન્દ્રિયોના ગુલામ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી કે શિવને પામી શકતો નથી. ભગવાન કીકાણે ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞને કાચબાની ઉપમા આપી છે :

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीय सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

ઈન્દ્રિયાશમ નહીં પરંતુ આત્માશમ જ શિવ સુધી પહોંચી શકે, એ વાત કાચબો આપણને સમજાવે છે. કાચબો એ ધીમી પણ સતત સાધનાનું પ્રતીક છે. કાચબાની પીઠ ઠાલ જેવી મજબુત હોય છે. બહારના પ્રહારો તેના પર અસર કરતા નથી. માનવે પણ શિવ બનવાની સાધના કરવી વખતે યતા રહેલા આંતરબાહ્ય પ્રહારોથી બચવા ભક્તિની મજબુત ઠાલ ધારણ કરવી જોઈએ.

ભગવાન શિવજી પર રહેલી જલધારી અને તેમાંથી ટપકનું ટીપું ટીપું પાણી એ સાતત્ય સૂચવે છે. ભગવાન પરનો આપણો અભિપ્રેક સતત ચાલુ રહેવો જોઈએ 'સતુ ઈધં કાલ નેરન્તરં' સત્યાસતેવિતો દ્રઢ મૂર્ખિઃ'

શિવ-નિર્માલ્યને ઓળંગવાથી માનવ શક્તિહીન બને છે. પુષ્પદંત નામનો વંધવ કૂલેની ચોરી કરવા જતી વખતે અજરૂતા શિવનિર્માલ્યને ઓળંગી જાય છે તેથી તેની અદૃષ્ટ થવાની શક્તિ નાશ પામે છે. શક્તિહીન બનેલો તે ભગવાનના મહિમાનું ગાન કરે છે અને તે જ આપણું શિવમહિમન સ્તોત્ર. તેનાથી તેની શક્તિ પાછી આવે છે, આપણે પણ શિવનિર્માલ્યને ઓળંગ્યા નહીં એ દૃષ્ટિએ શિવમંદિરમાં સંપૂર્ણ પ્રદક્ષિણા કરતા નથી. આ વાતની પાછળ રહેલું રહસ્ય પણ સમજાવા જેવું છે. જે કાર્યો કે જીવનો પ્રભુ પર ચડી ગયા હોય તે શિવનિર્માલ્ય ગણાય. તેઓ જીવનનાં લોકો માટે કે તેનાં મહાન કાર્ય માટે જમે તેમ બોલવું એ શિવનિર્માલ્યનું ઉલ્લંઘન ગણાય અને આવું પાપ કરનારો માણસ જમે તેવા શક્તિશાળી હોય તો પણ ચોરા જ વખતમાં શક્તિહીન બને. તેથી પ્રભુ પર ચઢેલું વિત, પ્રભુને માટે ચાલવું રહેલું કાર્ય કે પ્રભુને અર્પિત થયેલા જીવનોનું આપણે સતત સન્માન કરવું જોઈએ.

જેમના મસ્તકમાંથી જ્ઞાનમંજા વહે છે, ચારિત્ર્યના ઉત્તુંગ અને ધવલ શિખર પર જે બેઠા છે, સાદાઈ એ જ જોના યતુગાર છે, વિમુક્તિને જે લેખવ સમજે છે, સજ્જનોનું ચંરસણ અને દુર્જનોનો સંધાર એ જોનું જીવન—મત છે. કામ નહીં પણ પ્રેમ એ જોનો આસ્થાદેવ છે, કમચોગી એવા ભાવેન્દુને જેમણે મસ્તક પર ધારણ કર્યો છે, જગતની રક્ષા કાજે જેમણે હરતે મુખે વિપચાન કયું છે, તેમજ કવચાણ અને જ્ઞાનના જે મુર્તિમંત આશર સ્વરૂપ છે, એવા ભગવાન શિવજીને અનંત નમસ્કાર !

॥

M/s. BOWREAH COTTON MILLS CO. LTD.

21, Strand Road,

CALCUTTA-700001.

--: હોળી :-

‘હોળી આવી, આવી હોળી, આવે જન સો દોળી;
 રાજદ્રોષ મિટાવી દઈને નાનો જીવન જોડી ।
 ઉગામાં આનંદ જગવતી આવી આજે હોળી;
 પ્રભુમજની નિષ્ઠા રાખી, માધિ સાચી ટોળી ।’

હાગણુ સુદ પુનેમને દિવસે ચોવિંકોત્સવ મનાવવામાં આવે છે, તે દિવસે લોકો લોકો મુક્ત મને વિધે છે. સભ્યતાના ભારેભમ બંધનોને આઘાં રાખી માનવ લોકો જીવેલા પ્રાણ કરે છે, અતિ બંધનોથી અકબાલેલો માનવ અતિ સ્વેદ મનરાનો પ્રજ્વળ કરે તો બીજા પ્રકારની આકૃતને નીતરે છે અને એ તો ઉલ્લાસથી ચૂલમાં પડ્યા જેવું થાય. ડાક ચિત્ત અને ચિદિવ સ્વચ્છતાની વચ્ચેની લક્ષમણરેખા તે લોકો થકે તેજ હોળીના ઉત્સવને મનભર માણી થકે.

હોળીનો ઉત્સવ એટલે વર્ષાતનો વધાવતો ઉત્સવ । પરંતુ વર્ષાતના વૈભવમાં પણ સંવમનું સુત્ર ભૂલાવું જોઈએ નહીં. ભગવાન શિવજીએ કરેલું કામ-દહન પણ એક સુંદર વાત સમજવી જાય છે, વર્ષાતને નિમિત્ત બનાવીને જે કામ શિવાજી ઉપર હુમલો કરવા પ્રજ્વળ કરે તો તે પોતાનો વિનાશ જ સર્જે છે. મર્યાદામાં રહે તો કામ એ ભગવાનની વિભૂતિ છે, અને મર્યાદા યુક્તે તો તે આત્મધાતક બને.

હોળીના રંગને લઈને આવતો હાગણુઓ આપણને નવજીવનનો સંદેશ આપે છે.

‘આવો રે આવો હાગણુઓ રે આવો,
 હોળીનો રંગ લાવો રે હો ।
 તન-મનને રંગે છે ઉમંગે, અંતરને ભીંજવતો;
 ભાવોની ભરતીને કોલા, હૃદિયામાં રેવવતો ।
 છેત્રુ ગામના બેળા મળ્યા સૌ, જમરાં જંગ મથાવો;
 ગોકુળમાં પિયમસી લઈને, નાચે જસોદા જયો । *
 છણું જુનાં પાણી જ બેરી, નવલે રંગ રંગાવો;
 નવજીવનનો આપે સંદેશ. નવતર ચેતન લાવો ।’

હોળીના ઉત્સવની પાછળ રહેલી કથા પણ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. શિરદુષકરથપુ નામે એક રાસલક્ષ્મી. તેને સર્વત્ર શિરદુષ એટલે કે લોચું દેખાય । ભોગ જ એના જીવનનો પ્રધાન ભાગ હતો, રાસલ

એટલે ખાઓ, પીઓ અને મજા કરો એવી મનોવૃત્તિનો માનવ; ભોગ સિવાય જે હાથે નહીં અને સ્વાસ્થ્ય સિવાય ડગલું ભરે નહીં. તેના સંજ્ઞામાં પણ તેણે સૌને ચેતવે અને ઓટલે મલે એટલું જ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, લોકોના ભાવજીવન તરફ તેણે સદંતર દુર્લ્ભ ચેત્વું. પોતાની જાતને જ ઈશ્વર સમજનાર તે બીજા ભગવાનનો ક્યાંથી સ્વીકાર કરે ?

કાદવમાં કમળ લેખ તેને ત્યાં પ્રહલાદ જેવા ભક્તપુત્ર જન્મ્યો. પ્રહલાદ જ્યારે ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની માતા નારદના આશ્રમમાં રહી હતી; જ્યાંના સંસ્કારોની અસર પ્રહલાદ પર પડી હતી. ભારતીય સંસ્કૃતિની એજ વિચિત્રતા છે કે :

“પ્રહલાદ સમા ભક્તો અહીંયાં રાજ્યને જેટ પાકવા છે :

કાંટા વચ્ચે રહીને પણ પુષ્પો પ્રભુચરણને પામ્યા છે !”

પ્રહલાદનું અંતઃકરણ ભગવદ્ ભક્તિથી ભરેલું હતું. તેના પિતાએ તેને બદલવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ નિષ્ફાળાન બાળકને બદલવામાં તે સમર્થ બન્યો નહીં. ત્યાર બાદ તેણે તેને મારવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. પ્રહલાદનો ઈશ્વરવાદ જો સર્વત્ર ફેલાઈ જાય તો ભોગવાદ થર ઊભા રહેલાં તેના સામ્રાજ્યના પાયા હલમથી જાય. આશુચી વૃત્તિનો ભાવ, દીકરાની ઈશ્વર તરફ વાતો ક્રેમ સંજી લે ? પ્રહલાદને મારવાના અનેક પ્રયત્નોમાંનો એક એટલે એને જીવતો જ અગ્નિમાં ભળી મૂકવો. પ્રહલાદ અગ્નિમાંથી ઊઠીને ભાગી ન જાય માટે તેને તેની ફાઈના બાળામાં બેસાડ્યો. વિરૂપક્ષરથપુત્રી બહેન યોધિકાને વરદાન હતું કે જો તે સદ્ગુણના માનવને કનડો નહીં તો અગ્નિ તેને ભાળશે નહીં. પોતાના બાઈના આગ્રહને વશ થઈને યોધિકાએ પ્રહલાદને બાળામાં લઈને અગ્નિમાં બેસવાનું કહ્યું. પરિણામ જે આવ્યું જોઈએ તે જ આવ્યું. યોધિકા બળીને બરુમ થઈ ગઈ; જ્યારે સદ્ગુણનો ઈશ્વરવિષ્ઠ પ્રહલાદ રસોતા રમતો બધાર આવ્યો. પ્રહલાદ નાનો હતો, જગતમાં પણ સદ્ગુણના લોકો અલ્પ સંખ્યામાં હોય છે. પરંતુ જો તેઓ સનિષ્ઠ હોય, પ્રભુવિષ્ઠ હોય, તેમજ તપસ્વી અને કિર્વાણી હોય તો વ્યાપક એવી અસદ્ગુણિ પણ એને પ્રતી શકતી નથી. આવો અનુપમ શરદેશ હોળીનો ઉત્સવ આપણને આપે છે.

યોધિકા પૂજન એ અસદ્ગુણિના નાથ માટે તેમજ સદ્ગુણિના રક્ષણ માટે લોકોના હૃદયમાં રહેલી મુળ ભાવનાનું પ્રતીક છે; અને તેથી જ લોકો હર્ષપૂર્વક યોધિકાનું સ્થાપત કરે છે.

યોધિકાદહનમાં ખુબ ઘમેલા લોકોએ ઉત્સવ મનાવ્યો. આનંદના વાતાવરણથી રંજીત બનેલા લોકો એક બીજા પર રંગ, ગુલાબ વગેરે ઉઠાડવા લાગ્યા. કોઈકે વળી મૂળ ઉઠાડવાનું શરૂ કર્યું અને તેમાંથી પૂલેથી યજ્ઞ ઈ છે. આસપાસની રંગો અને ઘરનીની ધૂળનું આ ઉત્સવમાં મિલન સર્જાયું. નાના મોટાના બેદ ભૂધો, મહેલ અને ગ્રંપીના લોકો એકત્ર થઈ ઉઠાડવાથી નાચવા લાગ્યા. આમાં પ્રહલાદ જેવા મધાપુરપુનું

કનુભ દેખાય છે. વિદ્યદાસ (class) અને સામાન્ય જનતા (Mass) ને સાથે કામે લગાડવા એ કંઈ નાની સૂત્રી વાત નથી.

પ્રહલાદે નાનાં, મોટાં સૌને પ્રાણવાન બનાવ્યા છે. હિરણ્યકશ્યપુને મારવા શાંભલામાંથી નરસિંહ પ્રગટયો તે આજ, શાંભલા જેવા જડ, ચેતનાશૂન્ય અને નિર્વિક્ષેષ બની ગયેલા લોકોમાં પ્રહલાદે પ્રાણ પૂર્વા; નરમાં સિંહ પ્રગટાવ્યો. નરમાંથી પ્રેમ અને સિંહમાં રહેલો અવિવેક કે સાદસ એકત્ર મળ્યા અને હિરણ્યકશ્યપુ હણાયો. લોક હૃદયમાં રહેલા પ્રહલાદ માટેના પ્રેમે લોકોને અવિવેકી બનાવ્યા; અને તેમનામાં નિર્માણ વર્ષેથી સાધસવૃત્તિએ તેમને હિરણ્યકશ્યપુને મારવા પ્રેર્યો. હિરણ્યકશ્યપુને નર કે પશુ, ઘરમાં કે બહાર, રાત્રે કે દિવસે કોઈ મારી ન શકે એવું એ વરદાન હતું તે તેની અતિશય કડક જાતરણસૂત્રી વ્યવસ્થાનું દ્યોતક છે.

હોળીમાં કેવળ નકામી થીએ કે કચરો જ નહીં પણ આપણા જીવનમાં રહીને આપણને પચવતા રહેલા ખોટા બિચારો તેમજ મનના મેલ કે કચરાને બાળવા ભેઈએ.

હોળીના તહેવારમાં લોહી અમલીલતા બળી તેનું કારણ તે ચાર્વજનીન ઉત્સવ છે. સમાજના બધા જ સ્તરના લોકોના સંસ્કારોનું સંમિશ્રિત રૂપ ત્યાં જોવા મળે છે.

દૂધમાં, હોળીનો ઉત્સવ એ ફાગણના રંગોથી આપણા જીવનને રંગીન બતાવતો, વસંતોત્સવમાં પણ સંવત્રની દીક્ષા આપતો, સંવનિષ્ઠાનો મહિમા સમજાવતો તેમજ માનવ મનમાં અને માનવ સમાજમાં રહેલી અસદ્વૃત્તિને બાળવાનો સંદેશ આપનારો ઉત્સવ છે.

‘માય જલાલો હોલિકામાં, ભરી પુણ્યની ઝેળી,
પ્રભુપાદ જીવન ધરણી તો લોળી એ જ દીવાળી !’

—: રામનવમી :—

શ્રી રામ જય રામ જય રામ બોલ,
મનની આંખોને તું બોલ !
સતનિષ્ઠ પ્રભુ રામ અરા,
સત્ય ઉપર ઉભી છે ધરા;
સત્ય વચન મુખથી તું બોલ
મનની આંખોને તું બોલ !

રામ અને કૃષ્ણ એ તો ભારતીય સંસ્કૃતિના આધાર સ્તંભો અને ભારતીય જનતાના મુનિષ્ઠાકંદો છે. આ રામ-કૃષ્ણના રંગે ભારત જોટણું રંગાયું છે એટલું બીજા કોઈના રંગે રંગાયું નથી. પ્રત્યેક ભારતીયના હૃદય પર તેઓનું પ્રેમચાસન ઘણું ઘણું ચાલી રહ્યું છે. ઠેર ઠેરથી આવતો 'શ્રી રામ જય રામ જય જય રામ' અને 'ગોપલકૃષ્ણ રાધિકૃષ્ણ'ની ધૂનોનો ઉદ્દ્યોગ એની સાક્ષી પૂરી રહ્યો છે.

રામ આપણા જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈને બળી ગયો છે. ભારતના બામડાઓમાં બે વ્યક્તિઓ સામ-સામે મળે તો પરસ્પર હાથ જોડીને 'રામ રામ' કહે છે. 'રામ રામ'ે તેને કોણ ચાખે' એ શબ્દોમાં ભગવાનની રમણશક્તિમાં રહેલો માનવનો વિશ્વાસ પ્રતિબિંબિત થાય છે. 'રામ રામ'ે તેમ રહીએ' એ શબ્દોમાં સાચા ભક્તની સમર્પણ વૃત્તિની અલક દેખાય છે. કોઈ પણ સુવ્યવસ્થિત અને સંપન્ન રાજ્ય વ્યવસ્થા માટે 'રામ-રાજ્ય' શબ્દ ધર્મથી સમો બની ગયો છે. અજ્ઞાન ભાવિ તરફ અચલાય બનીને એતો રહેલો માનવ બોલી ઊઠે છે, 'ન જાણ્યું જનકીનાથે સવારે શું થવાનું' ॥ ૧ ॥ માથે ભેજે ન શખતો સહજ ભાવે કુદરતનો જોગો ખૂંદવા નીકળી મડનાર માણસને માટે 'રમતારામ' શબ્દપ્રયોગ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. નિસ્તેજ તેમજ નિરાશ બનીને માથે હાથ દઈ બેઠેલા માનવમાં 'રામ નથી' એ વાક્ય પ્રયોગ રામને તેજ, આશા અને જીવનનો ધર્માર્થ બનાવી મૂકે છે. માનવ જ્યારે જીવનની બાજી હારી બેસે ત્યારે તેના 'રામ રમી ગયા' એવું કહેવાય છે. આવી રીતે રામ આપણા સમગ્ર જીવન વ્યવહારમાં ગૂંથાઈ ગયો છે. એટલું જ નહીં 'પરંતુ મૃત્યુ પછી પણ કોણે સ્મરણ પાત્રામાં માનવને 'રામ બોલો ભાઈ રામ' બોલતા બોલતા જ થઈ જાય છે.

મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામનો જન્મ ચેત્ર સુદ નવમીને દિવસે બપોરના બાર વાગે થયો. બલમળતા બપોરમાં, જીવ અને જળત જ્યારે આદિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી તપ્ત થઈ જાય ત્યારે એમને શાંતિ અને સુખ આપવા, પ્રેમ, યાવિગ અને પ્રસન્નતાના પુંજ એવા પ્રભુ રામ જન્મ લે છે.

રામનો જન્મોત્સવ ભારતમાં ઠેર ઠેર ધામધૂમથી ઊજવાય છે. કારણ કે તેમના જન્મથી અને જીવનથી

આખાપે રાષ્ટ્રને મનનીય માર્ગદર્શન મળ્યું છે. કૌટુંબિક, સામાજિક, નૈતિક, તેમજ રાજકીય 'મર્ષાદર્શ'માં રહીને પણ 'પુરુષ' 'ઉત્તમ' શી રીતે વર્તે શકે એ મર્ષાદર્શ-પુરુષોત્તમ રામનું જીવન આપણને સમજાવે છે. 'આન્માન' માનુષ્ય મન્યે રામ' દશરથાન્મજમ્ એમ કહેતા અને પોતાને માનવ સમજતા રામ દેવકોટિમાંથી રીતે પછોથી બધા એ રામાયણ દર્શાવે છે. રામમાં દેવત્વ રામે નિર્માણ કર્યું છે. માનવ ઉચ્ચ ધર્મે અને આદર્શ રાખી ઉન્નતિ સાધી શકે તે રામે પોતાના જીવન દ્વારા બતાવ્યું છે, અને તેવી જ સ્થિતિ દેવત્વ પામી શકે એની પ્રતીતિ મહર્ષિ વાલ્મીકિએ આપણને કરાવી છે. વિદ્યારામાં, વિચારમાં તથા વ્યવહારિક સર્વે કાર્યોમાં તેમણે માનવીની મર્ષાદર્શ છોડી નથી, તેવી તે 'મર્ષાદર્શ-પુરુષોત્તમ' કહેવાય છે.

માનવજાત રાજ બનવાનું ધર્મે અને આદર્શ રાજે એટલા માટે મહર્ષિએ રામનું ચિરિત્ર ચિત્રણ કર્યું છે, સદૃશ્યરૂપેની દૈશ અને તેમનો સમુચ્ચય એટલે રામ ! 'આ ગુણો-ર્ણુ મારામાં લાવીશ એટલે ઈ રામ બનીશ'—આવી મહાવકાંશ દરેક માનવના મનમાં નિર્માણ કરવા માટે રૂપિએ લેખિની લાવવામાં પકડી બની.

રામના જીવનમાં પ્રતીત થતી દેવી તેજસ્વીતા અને સંસ્કૃતિક અસ્મિતા રામને મળેલા દિવ્ય શિલ્પને આભારી છે. વિશ્વામિત્ર રામને લઈ બધા હતા યજ્ઞના રક્ષણ માટે, પણ જ્યાં તેઓ રામને જુદી જ પદ્ધતિથી શિલ્પ આપતા. રામની સાથે વાતો અને વર્ષાઓ કરતાં કરતાં તેમણે રામને જીવનનું શિલ્પ આપ્યું. રામને ખબર પણ ન પડી કે હું ક'ઈક ભણી રહ્યો છું. વિશ્વામિત્રને પણ કદી એમ ન લાગ્યું કે હું ભણાવી રહ્યો છું. આમ વિશ્વામિત્ર જેજ રામની જીવનદીપ્તિમાં સંસ્કૃતિક પ્રેમનું થી પૂરતા રહ્યા. એક અંતઃકરણ બીજા અંતઃકરણ પાસે બેસે તેમ વિશ્વામિત્ર દિવ્ય બોલીને રામ પાસે બેલતા.

રામ આપણા સોની સાથે એક કૌટુંબિક આદર્શ મૂકી બધા છે રામને બીજા તરફ ભાઈઓ હતા છતાં તેઓની વચ્ચે ભગડો થયો એવું આપણે કદાપિ સાંભળ્યું નથી, કારણ કે ન્યાયમાં આગળ અને ભાગમાં પાછળ એ તેઓનો જીવનમંત્ર હતો. સ્વાર્થ ન્યાયની પરાકાષ્ઠા એટલે રામ. જ્યાં હ'મેશાં બીજાનો વિચાર કરવામાં આવે છે, ન્યાયની નેપાથી રાખવામાં આવે છે ત્યાંથી કહેવા ક'ંઈક સે'કેડે પેન્સન ફર રહે છે.

રામની માનુ-પિતૃ ભક્તિ તો ખરેખર અનુકરણીય છે. વનમાં જવાની પિતાની આજ્ઞાનું રામ જરા પણ ડુઝ કે આનાકાની વગર પાલન કરે છે. રાજ્યભિષેકની યાત્રા સાંભળી વખતે કે વનમાં જવાનો આદેશ ફેલીકારતી વખતે રામના ચહેરા પરના ભાવો એક સરખા જ હતા. ક્યાં વસું'ધરાનું રાજ્ય અને ક્યાં વનવાસ ! વાલ્મીકિ કહે છે, 'શુન્વા ન વિભ્યે રામઃ' વનવાસની આજ્ઞા સાંભળીને રામ જરા પણ ભયિત થયા નહીં.

પિતાશીનો શબ્દ તરત જ કમ્બુ. આમ પ્રસન્નતા એટલે જ સમ, પ્રભાતનો પાંચથી સાતનો સમય, રામની વાદમાં રામ-પ્રદર તરીકે આવી જ રાખે છે. મોટા ભાગના લોકો તે સમયે પ્રસન્ન હોય છે, વળી તે કહેથી માતાને લીધે આ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો તે જ માતાને, જરા પણ દુઃખ, ખરસ ન રાખતાં, રામ નમસ્કાર કરવા બધા અને પ્રથમ ભેટલે જ પ્રેમ રાખી બેસે છે—એ રામના ચરિત્રની ભવ્યતાનું દર્શન કરાવે છે.

PRAVINA SAREE EMPORIUM

Saree Specialists

12, Portuguese Church Street,

CALCUTTA-700001

Phone : 330939 & Res. 471263

‘યથા રાજ તથા પ્રજા’ એ વચનાનુસાર પ્રજાને આદર્ય બનાવવા પોતાનું જીવન કેવું મનથીય અને તપસ્વી હોવું જોઈએ, એ માટેની એમની અગતિ એમને રામરાજ્ય પ્રણેતા પુરુષોત્તમ રામ પુરવાર કરે છે. તેમણે ‘યથાન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ’ એ ગીતા કથન જીવનમાં ચરિતાર્થ ક્યું હતું. તેઓને પ્રજા પર પ્રેમ હતો એટલું જ નહીં પ્રજાને પણ તેઓના પર એટલો જ પ્રેમ હતો.

લોકોત્તર શત્રુ પણ રાજ જ. માટે રાજની ઉદારતા અને ભવ્યતાનું વર્ણન કરતાં કહે છે. “મિત્ર જોઈએ તો રામ જેવો અને શત્રુ જોઈએ તો પણ રાજ જેવો જ” રાવણના મૃત્યુ પછી વિભીષણ રાવણનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની ના પાડે છે. ત્યારે રાજ તેને કહે છે, “મરણની સાથે વેર પૂરું વાપ છે. તેથી ભાઈને શોભે તેવો અગ્નિસંસ્કાર કર, તું નહીં કરે તો હું એ કરીશ. એ જેવો તારો ભાઈ તેવો જ મારો પણ ભાઈ છે.”

લોકોત્તર વલ્લભ એટલે રાજ, સાધ્વી સ્ત્રીની અપેક્ષા રાજ જેવા પતિની હોય છે. રામનો અલૌકિક અને અનહદ પ્રેમ સ્ત્રીતા પર હતો. એ પ્રેમગીતથી રામાયણ બન્યું છે. રામે સ્ત્રીતાનો ત્યાગ કર્યો એ પ્રસંગ પરથી કેટલાક લોકો રામના સ્ત્રીતા માટેના પ્રેમ વિષે સંકા જીભી કરે છે, પરંતુ તે અરથાને છે. રામ રાજ હતા, રાજ તરીકે પ્રજાને વિશ્વાસ સંપાદન કરવો એ એમનું પ્રથમ કર્તવ્ય હતું. આ દષ્ટિએ રાજ તરીકે રામે શાણી સ્ત્રીતાનો ત્યાગ કર્યો અને નહીં કે પતિએ પત્નીનો. દાષણ ધર્મ અને રાજ્ય ધર્મ વચ્ચે ઊભા થયેલા નિર્ધર્મ રામે રાજ્ય ઉકેલ સાધ્યો છે. રામે પત્નીનો ત્યાગ કર્યો હોત તો રામ પણ પ્રસંગે બીજા સ્ત્રીને પરણત પરંતુ રામે તેમ ન કરતાં સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું છે કે ‘રાજના હૃદય-સિંહાસન પર એક સ્ત્રીને જ સ્થાન છે, બને તે સ્ત્રી એટલે સ્ત્રીતા.’ અતે સ્ત્રીતાની સુવર્ણ-પ્રતિમા બનાવીને પણ કર્યો છે.

સ્ત્રીતા પણ જન્મ જન્મોત્તર સુધી રામને જ પતિ તરીકે જાય છે. આ રીતે જોતાં રામનો સ્ત્રીતા-ત્યાગ એ આત્મબલિદાનની ઉચ્ચતમ ભાવનાનું પ્રતીક છે.

રામને પોતાની જન્મભૂમિ ખૂબ વધાઈ હતી. વાલીને માર્ગ પછી કિંકિધાનું રાજ્ય તેઓ સુગ્રીવને આપે છે અને રાવણને માર્ગ પછી લંકાનું રાજ્ય વિભીષણને આપી દે છે. આ ભૂમિઓ સુંદર હતી પણ રામને લોક કે મોહ ન થયો.

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

અપિ સ્વર્ગમયી લંકા ન મે રોષતે લક્ષ્મણ ॥

“લંકા સોનાની હોવા છતાં તે મને ગમતી નથી. તે લક્ષ્મણ જન્મની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મહાન છે” એમ રામ કહે છે.

‘દુર્લભ ભારતે જન્મઃ’ જે ભૂમિમાં જન્મ દુર્લભ છે એ ભૂમિમાં જન્મ મળ્યા પછી એ ભૂમિની મહત્તા એમને કેણુ સમજાવશે? રામના ઉપાસકોનું આ કામ છે. રામનવમીને દિવસે આ કાર્ય માટે કટિબદ્ધ બનીએ, માનવ માત્રને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપતા સાગર જેવા ગંગોત્રી, આકાશ જેવા વિશાળ અને હિમાલય જેવા ઉદાત શ્રીરામના જીવનનો વિચાર કરી તેમના ગુણોને જીવનમાં લાવવા, તેમના વિચારો અને સંસ્કૃતિ સમાજમાં ટકાવી રાખવા કૃતનિશ્ચયી બનીએ તો જ રામનવમી સાચા અર્થમાં ઊજવી કહેવાય

૧૬

ગંગા-દશહરા

જ્યેષ્ઠસ્ય શુક્લદરામી સંવત્સરમુખી સ્મૃત્વા ।

તસ્યાં સ્નાનં પ્રકુર્વાત દાનં ચૈવ વિશેષતઃ ॥

યાં કાંચિત્સરિતં પ્રાપ્ય દદ્યાદપ્યં તિલોદકમ્ ।

મુચ્યતે દરામિ પાપૈઃ સુમહાપાતકોપમૈઃ ॥

‘કંદ પુરાણમાં લખ્યું છે કે, જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ દશમી સંવત્સરમુખી કહેવાય છે. તે દિવસે ભાવથી સ્નાન અને દાન કરવું. પરંતુ કોઈ નદીએ જઈ તલનો અને જળનો અર્ધ આપવો, તેથી મહાપાપ ભેગા દશ પાપો દૂર થાય છે.’

આ પાપો છે, ‘દીધા વિના પોતાની મેળે લઈ લેવું’ એટલે ચોરી કરવી, વિધિ વગરની હિંસા અને પરસ્પરી ભયન-એ કાપાથી લનારી ત્રણ પાપો કહેવા છે; કરતું બોલવું, અસત્ય બોલવું, શાસ્ત્ર ખાલી અને સંભવ વગરનો ભ્રષ્ટાદ કરવો એ ચાર વાણીનાં પાપો છે અને મનથી બીજના દ્રવ્યની આશા રાખવી, અનિષ્ટ વિચારવું અને ખોટો આગ્રહ થાપવો એ ત્રણ મનનાં પાપો કહેવાય છે.’

‘પ્રે બંગે ! ઉપર કહેલાં દશ પાપોનો નાશ કર્યો. દશ પાપોને હરે છે તેથી જ બંગા દશહરા કહેવાય છે.’

ગંગા-દશહરાનું ઉત્સવ તરીકે વિશેષરૂપે ઉત્તર ભારતમાં ખૂબ જ મહત્ત્વ છે; પરંતુ બંગાલનાનું મહાત્મ્ય તે સર્વદેશીય છે.

માનવે શેષ મન, બુદ્ધિ અને શરીર એમ ત્રિવિધ સ્નાન કરવાં જોઈએ. મનનું સ્નાન ભક્તિથી લાગ, બુદ્ધિનું સ્નાન સ્વાભાવથી લાગ અને શરીરનું સ્નાન પાણીથી લાગ. ગંગાસ્નાન એ સમગ્રજ્ઞ અને ભાવપૂર્વક કરવામાં આવે તો એમાં આ ત્રણ સ્નાનોનો સમાવેશ વર્ધિ જાય.

જ્ઞાનરાણા સિવજીની જગ્યામાંથી પડતો રહેલો એ જીવંત જ્ઞાનપ્રવાહ છે. અવિરત કમ ચોગ કરનાર ભગીરથના પ્રયત્નોથી અવતરિત વનાર એ ભાગીરથી જ્ઞાનવમાત્રને કમચોગનો ચિરંતન સંદેશ આપે છે. દોહરી, ઊછળતી, પોતાના ઉજ્જવલ કમચોગથી અતંત ગામોને હૃલ્લેખ કરતી, પ્રસન્નવારિથી પુકત એવી એ ગંગા અંતે સાગરમાં ભળી જઈને ભગવાન વિષ્ણુના પગ પમાણે છે. સમર્પણ ભક્તિનો આનાથી કોઈ સંદેશ બીજો કયાં સોઈ શકે ? માનવ પણ જ્ઞાન મેળવીને અવિરત કમચોગ કરતાં કરતાં અંતે પોતાનું જીવન ભગવાનને ચરણે સમર્પિત કરે તો તે પણ બંગા ભેગો પાવન બની શકે.

જંગલસ્નાનની પાછળ રહેવા બાવનું મહત્વ છે. બાવનું સ્નાન કેવળ શરીરને સ્વચ્છ કરે જ્યારે બાવપ્રકત સ્નાન શરીર બોડે મનબલિધને પણ વિશુદ્ધ બનાવી જીવનને પાવન કરે.

હેવે તીર્થે દિગ્ધે મંત્રે દૈવજ્ઞો મેપજે મુરો ।

યાદશી માવના ચસ્ય સિદ્ધિર્મયતિ વાદશી ॥

‘દેવ, તીર્થ, દિગ્ધ, મંત્ર, જ્યોતિષી, વેદ, અને ગુરુ-એમના વિષે જેવી જેની શ્રદ્ધા હોય તેવું તેને કૃપ મળે.’ “જંગલસ્નાનથી માથામાં પાવિત્ર્ય પ્રગટયે જ” એવી શ્રદ્ધા સાથે સ્નાન કરવામાં આવે તો એ સ્નાન માણસના મનમાં જંગલના ઉત્તમવળ ઈતિહાસનું સ્મરણ પ્રેરે અને તે સ્મરણ માનવના મનમાં આવ જીવુતિ, તેમજ જ્ઞાનનો પ્રકાશ સર્જે.

જંગલનું જળ જ્ઞાનવાદી કહેવાય. મરતી વખતે પણ જો એનું એકાદ બિંદુ મોઢાં પડે તો પણ માનવની સદ્ગતિ થાય, કીમદ્ આદ્યજ્ઞાનવાદી બાવબીના ઘઈને ચા-જંગલનું સ્તવન ગાય છે

રોગં શોકં સાર્પં વાપં દુર મે મયતિ કુમતિકલાપમ્ ।

ત્રિભુવનસારે ધસુવાદારે સ્વમસિ ગતિર્મય સલુસંસારે ॥

‘હે ભગવતિ ! તું મારા રોગ, શોક, તાપ, વાપ અને કુપતિને ઘટી લે. તું ત્રિભુવનનો સાર છે, વસુધાનો હાર છે, હે દેવિ ! આ સંસારમાં તું જ એક બારી વાત છે.’

‘જેણે તારા પ્રવાહમાં સ્નાન કર્યું તે પાછો મનુષ્યભૂમાં પ્રવેશ નથી કરતો. હે જ્યાદી, તું ભક્તોને નરકમાંથી બચાવે છે અને તેના પાપોનો નાશ કરે છે. તારા મહિમા મહાન છે.’

જંગલને કિનારે શેઠકો ઋષિઓએ તપશ્ચર્યા કરી છે. ઘણી ઋષિઓએ જંગલકંઠે પોતાના આશ્રમો બાંધી જ્ઞાનની ઉપાસના કરી છે. જંગલના આ જળ ઈતિહાસની જોને ખબર છે, તે જંગલના દર્શનથી શેમાય અનુભવશે, તેમાં સ્નાન કરી પોતાને કૃતાત્મ સમજશે, તેમજ જ્યાદી મોઈ અનેરી પ્રેરણા લઈ પાછો ફરશે. જંગલનો કિનારો એક કાળે સાચા અર્થમાં તપોભૂમિ હતો. તેના તટ ઉપર બ્રહ્મર્ષિઓએ તપ કર્યાં છે, તેમજ અનેક રાજર્ષિઓએ પોતાના રાજ્ય નૈરાશ્રય કર્યાં છે. પંડિતવશ જગન્નાથ કહે છે

અપિ પ્રાચ્યં રાજ્યં તૃણમિવ પરિત્યજ્ય સહસા ।

વિલોહદ્વાનીર્ તવ જનની તીર્થં ચિતવતામ્ ॥

સમગ્ર વિશ્વના પ્રેરક એવા રામાયણ લેખા પાવન જંગલનાર મહર્ષિ વાલ્મીકિ બાવપૂર્વ અંતઃકરુણી જંગલમીયાને પોતાને પાવન કરવાની પ્રાર્થના કરે છે.

M/s. JOONKTOLLEE TEA & INDUSTRIES LTD.

A-2, Gillander House, 8, Netaji Subhas Road,

CALCUTTA-700001

Phone : 220005 Gram : 'Shreeganga' Telex : Bestca 0212778

**‘માર્ગ યારી મનોહરિ મુરારિષરણચ્યુતમ્
ત્રિપુરારિસિદ્ધારિ પાપહરિ પુનાતુ મામ્’॥**

‘જે મુરારિનાં ચરણથી ઉત્પન્ન થઈ છે, જે ત્રિપુરારિ સંહારના સિર પર બિરાજમાન છે તેનાં પાપો ધરનારાં જંગાભજ અને પાવન કરો’.

જંગા એ જ્ઞાનભૂમિ ધરી જંગાના જળપ્રવાહની સાથે સાથે તેનાં જ્ઞાનવારિ આખા ભારત વર્ષમાં ફલવાતાં અને જંગામેશાની જોડમાં તેનું સ્તનપાન કરીને પુષ્ટ થવેનું, તેના પોતાના સંતાન ભેગું થાયી, એ તો વિદ્યાનું તીર્થપામ ધનું.

સંસ્કૃત વાક્યમુદ્ધમાં જંગાની અતિ મુંદર વ્યાખ્યા છે: ‘જન્મતે પ્રાપ્તે ભગવદ્ પદં અનથા સા જંગા ।’ જંગા એ ભગવદ્ પદ પમાડનારી છે અને તેથી જ તે રોજ સવારે સ્નાન કરતી વખતે જંગા-સ્મરણ કરવાને આપણા શ્રધ્ધાઓને આદેશ છે.

નમામિ ગંગે ! તવ પાદપર્પજં મુરારિપ્રદિત્વિવ્યરૂપમ્ ॥

મુક્તિં ચ મુક્તિં ચ દદાસિ નિત્યં માયાનુસારેણ સદા નરણામ્ ॥

‘જે જંગાજી ! દેવો અને દેવોથી પૂજાતા અશોકિત રૂપવાળાં તમારાં ચરણકમળને મું વંદન કરું છું. તમે મનુષ્યને હંમેશાં તેમની ભાવના પ્રમાણે સંસારના ભોગ અને યોગ આપો છો’.

જંગા એટલે જંગા જ છે. તેનું વર્ણન કરવું શક્ય નથી. વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ પણ જંગાનું સંધાંત નીર ભગકર્તું નથી, જંગામેશા એટલે પાવિત્ર્યનો પ્રેમ-પ્રવાહ ! પ્રભુના ચરણમાંથી નીકળેલું પાવિત્ર્ય, જ્ઞાનસાક્ષાદિવજ્ઞના મરતક પર હિતપુર્વક અને ત્યાગી સેવાની દીક્ષા ગ્રહણ કરી પ્રવાહરૂપે પૃથ્વી પર વહેવા લાગ્યું. જ્ઞાનનો પરિપાક એટલે સેવા અને સેવાનું મુક્તિમંત પ્રતીક એટલે માતા । જંગાના આ હિજળતા પ્રેમ-પ્રવાહને જોઈને ભાવિક હૃદય ચોક્કસી બેઠે છે—‘જંગામેશા કી જય’

મતનિષ્ઠ, ચારિત્ર્યસંપન્ન, તેજોમુર્તિ, તત્ત્વજ્ઞ, બીધને જન્મ આપીને જંગા ફતાલ થઈ છે. ભારતીય જનોના દિલમાં તેણે માતાનું સ્થાન મેળવ્યું છે. જંગા તરફ ભાવની દ્રષ્ટિથી જોતાં અમુકને ભોગ મળે છે, જ્યારે ભકિતની દ્રષ્ટિથી જોતાં દેવોને યોગ મળે છે.

અંતે આ જંગાના ચરણે આટલી જ પ્રાર્થના કરવાનું થન થાય છે,

“દેવે પ્રભાતે દશનં મુળને નિરંતરાં મું.
આલો છું જંગામેશા આજે ચરણમાં તારી !
કું છું જલે ને પાણી, મું છે ઉગારનારી;
કરજે ઉલ્હાર મારો, પાપો જલાવનારી !
મું છું પવિત્ર જનની, જીવનઅર્થે મું દેવે,
આત્મિક વિકાસ થાવે અભિષેક એવો કરજે !”

❧

(૯)

—: ગુરુ પૂજિમા :—

મુખાક સુદ પૂનમ એટલે વ્યાસપૂજનો દિવસ. વ્યાસપૂજના પવિત્ર દિવસે સંસ્કૃતિના ઘડવેશઓનું પૂજન થાય છે. સંસ્કૃતિના ઘડતરનું કામ છૂટી છવાઈ રીતે અનેક ઋષિઓએ કર્યું હતું. પણ વેદવ્યાસે બધા વિચારોનું સંકલન કરી આપણને સંસ્કૃતિના જ્ઞાનકોશરૂપ ‘મહાભારત’ ગ્રંથ આપ્યો. “ભારતઃ પાંચમે વેદ” તેમના આ ગ્રંથને પાંચમા વેદની ઉપમા મળી. મહાભારત દ્વારા તેમણે સંસ્કૃતિના વિચારો કૃષ્ટતે સંક્ષિપ્ત સરળ ભાષામાં સમાજ પાસે મૂક્યા. “મુનિનામચલમૂ વ્યાસઃ ।” એમ કહીને ભગવાન કીકૃષ્ણે તેમને બિરદાવ્યા છે. વેદવ્યાસના જીવન અને કવનને અમર બનાવવા તેમના અનુયાયી ચિંતકોએ, સંસ્કૃતિના વિચારોનો પ્રચાર કરનાર સૌને “વ્યાસ” તરીકે સંબોધવાનું નક્કી કર્યું. સંસ્કૃતિના વિચારો જે પીઠ પરથી વહેતા થયા ■ તે પીઠ આજે પણ “વ્યાસપીઠ” કહેવાય છે. આ વ્યાસપીઠ પર અણૂક થઈને જે નિઃસ્વાર્થ ભાવે, કાં તેા ભક્તિ સમજીને, સ્વકર્તવ્યરૂપે સંસ્કૃતિના પ્રચારનું જીવનવ્રત લે તેની પૂજા આ દિવસે કરી કૃતકૃત્ય થવાનું છે.

“વ્યાસજીને જ આપણે હિંદુ ધર્મના પિતા માની શકીએ, ‘લોકિતનો મોક્ષ’ અને ‘સમાજનો ઉદ્ધાર’ એ બંને આદર્શો પ્રત્યે અલેહ બુદ્ધિથી જોનાર, બળપુરુષ અને નિઃશોષક બંનેનો સમન્વય સાધનાર, અધ્યાત્મ પ્રણયણ એવા ‘વાસજીથી થયેા જાય તેવો બીજો કોઈ સમાજ શાસ્ત્રી નથી. તેમનું બૈદિક તેમજ બૌદ્ધિક જ્ઞાન એટલું અમર્યાદિ હતું કે, સર્વજ્ઞ થોડોએ કૃતજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું છે કે, “વ્યાસોચિષ્ઠઃ જગત્ સર્વમ્” અને વ્યાસજિરા મહાભારતે ‘શાર’ વિશ્વવશ્વ’ કહ્યું છે.

મહર્ષિ વ્યાસ એ જીવનના સાચા ભાષ્યકાર છે, મરણ કે તેમણે જીવનને તેના સમગ્ર સ્વરૂપમાં જાણ્યું છે. જીવન એ ન કેવળ પ્રકાશ છે કે ન કેવળ અંધકાર । જીવન તો છે તેજછાયાની સંતાકૃત્રી, ભરતી-ઓટની રમત અને સુખદુઃખનો સમન્વય. મહર્ષિ વ્યાસનું કહેવું છે કે આપણું જીવન તો કાળા અને ધોળા તંત્રીઓથી વણેલું વસ્ત્ર છે. સદ્ગુણ અને દુઃશુભ જીવનમાં સાથે જ જોવા મળે છે.

વ્યાસપીઠ પર બેસનાર માણસે કેટલીક મર્યાદા પાળવી જોઈએ. સૌથી પહેલી વાત તો એ કે વ્યાસપીઠ પરથી વ્યાસને અમાન્ય એવા એક પણ વિચાર ઉગ્યાથી શકાય નહીં, અને તેથી વ્યાસપીઠ પર બેસનારે વ્યાસ સાધિત્વનો ઉંચો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વ્યાસપીઠ પરથી કોઈની બોલી નિંદા કે ખુદામત કરી શકાય નહીં. વ્યાસપીઠ પર બેસનારો માણસ સરસ્વતીનો સાચો ઉપારક હોવો જોઈએ, તેની વાણી વાડમય વિવાદ તરીકે નહીં પરંતુ ઈશાનકિત રૂપે વહેવી જોઈએ. તેની વાણી સરળ, સ્પષ્ટ, ઉદી અને સમાજની ઉન્નતિની સાધક હોવી જોઈએ.

M/s. LION PENCILS (P) LTD.

95, Marine Drive, Panjat,

BOMBAY,

વ્યાસ એ સમાજનો સાચો ગુરુ હતો. તે પરથી પરંપરાગત વ્યાસપૂજા એ, ગુરુપૂજા કહેવાઈ અને વ્યાસપૂર્ણિમા એ ગુરુપૂર્ણિમા તરીકે ઊજવાવા લાગી. નિર્જીવ વસ્તુને ઉપર ફેંકવા જેમ સજીવની ભરૂં પડે છે તેમ જગભર જીવનલીન અને પશુનુલ્લેખ બનેલા માનવને દેવત્વ તરફ મોકલવા જીવંત વ્યક્તિની આવશ્યકતા રહે છે. આ વ્યક્તિ એટલે જ ગુરુ. માનવને દેવ બનવા માટે પોતાની પશુનુલ્લેખ વૃત્તિઓ પર સંશય મૂકવો પડે છે. આ સંશયની પ્રેરણા તેને ગુરુના જીવન પરથી મળી રહે છે. ગુરુ એટલે જ વધુ નથી તે અને જો વધુને ગુરુ બનાવે તે. જો જીવનને મનના વશમાં લેવા દે છે તે વધુ અને જો મનનો સ્વામી છે તે ગુરુ. ગુરુ સ્વતંત્રપણ હોવો જોઈએ, જીવનના લપસણા પ્રવાહો વચ્ચે પણ જો સ્થિર હોવો રહી શકે તે ગુરુ. કનક, કાંતા કે કીર્તિના વંદેશિયા યવન તેને ઉગ્રવી શકતા નથી અને તેથી જ તે અસ્થિર અને અવ્યવસ્થિત મનના માનવોને માટે માર્ગદર્શક બની રહે છે.

ગુરુપૂજન એટલે ધ્યેયપૂજન, ગુરુનું જીવન ધ્યેયમૂર્તિ જેવું હોય છે, ધ્યેયનું સાક્ષર સ્વરૂપ હોય છે. માનવના જીવનમાં ધ્યેય આવતી જ સંશય આવે છે, સંશયથી શક્તિ સંશ્લિષ્ટ થતી જાય છે અને એ શક્તિથી જ માનવ ધ્યેયની સમીપ જાય છે અને અંતે તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

અજ્ઞાનના અંધકારને નિવારવા જ્ઞાનની ભરખાત પ્રજાટાવનાર ગુરુ અને જીવન વિકાસની તમન્ના રાખનાર શિષ્યનો સંબંધ અલૌકિક હોય છે.

ગુરુની પાસે મેસી 'તદ્વિદિ પ્રતિષ્ઠાતેન પરિપ્રતેન સેવ્યા.' એ ગીતા વચનાનુસાર શિષ્ય નમ્રતા, નિઃશ્વાસ, અને સેવાથી ગુરુ પાસે રહેવું જાનામૂત પીએ છે.

ગુરુના ઉપક્રમથી જેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું છે એવા કોઈ કૃતજ્ઞ માનવે બાપું કહે કે :

गुरुर्भक्षा गुरुर्विष्णुः गुरुर्वैवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै गीगुरवे नमः ॥

બ્રહ્માની જેમ સદ્ગુણોના સર્જક, વિષ્ણુની જેમ સદ્ગુણિતા પાલક અને મહાદેવની જેમ દુરુગ્ધો અને દુરુગ્ધિઓના સંહારક, તેમજ જીવ અને શિવનું મિશન કરાવનાર ગુરુ એ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સમાન છે., આ ગુરુનું પૂજન એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું સુમધુર તેમજ ભાવભીનું કાવ્ય છે.

ગુરુના અનેક પ્રકાર છે, જેવા કે માર્ગદર્શક ગુરુ, પૂજક ગુરુ, દોષ વિસર્જક ગુરુ, ચંદન ગુરુ, વિચાર ગુરુ, અનુગ્રહ ગુરુ, સ્પર્શ ગુરુ, વાગ્દેવ ગુરુ, કૃપા ગુરુ, ચંદ્રગુરુ, દર્પણ ગુરુ, કાંચ ગુરુ, વગેરે. આ પ્રત્યેક ગુરુની આગવી વિશિષ્ટતા છે.

માર્ગદર્શક ગુરુ શિષ્યના જીવનમાં ચોક્કસ માર્ગદર્શન અપા છે. ગુરુ-શિષ્યના જીવ એક બીજામાં સંપૂર્ણપણે મળી ગયા હોય તો જ સાચું માર્ગદર્શન શક્ય બને.

પૂજક ગુરુની પાસે અનેખી ભૂમિકા છે. સામાન્ય રીતે શિષ્ય પૂછે પછી જ ગુરુ જવાબ આપે છે.

THE BHOR INDUSTRIES LTD.

Sales Division

392, Veer Savarkar Marg,

BOMBAY-25

Phone : 45-6221/5

પૂછવા વગર કોઈને કંઈ કહેવું નહીં એવી સ્મૃતિની આજ્ઞા છે. ‘આપૃષ્ટા કસ્યચિન્ ગ્રણાન્ ૧’ પરંતુ અહીં તો શિષ્ય સાથેના ધનિષ્ઠ, આત્મીય સંબંધને કારણે પુચ્છક ગુરુ પોતે જ શિષ્યને પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને શોધ જવાબોના સંકેત કે સૂચનો દ્વારા તેને જીવનના સાચા રાહ તરફ વાળે છે.

દોષ વિસર્જક ગુરુ પાસે શિષ્ય આત્મીય ભાવથી વિના સંકેતે પોતાના દોષ કહે છે. તેને ખાત્રી હોય છે કે ગુરુને દોષો કહીને પણ હું તેમની નજરમાંથી ઊતરી જઈશ નહીં; તેમજ તે મારા દોષોનો ખોટો ગેરલાભ પણ ઉઠાવશે નહીં. પંકમાંથી પંકજ નિર્માણ કરવાની હિંમત આ ગુરુમાં હોય છે.

જેમના સમાગમ માત્રથી શિષ્યના જીવનમાં યુગંધ નિર્માણ થાય તે ચંદન ગુરુ. જેમ ચંદન પોતાની જાત ઘસીને અન્યને યુગંધ આપે છે તેમ આવા ગુરુ પ્રભુકર્ણી પોતાની જાત ઘસીને જગતમાં સૌરભ પ્રસરાવે છે. આવા ગુરુ વાણીથી નહીં પણ પોતાના વર્તનથી ઉપદેશ આપતા હોય છે.

વિચાર ગુરુ મળવા ખૂબ જ દુષ્કર છે. શિષ્યના અધિકારમય જીવનમાં તે પ્રકાશદીપ પ્રગટાવે છે. આવા ગુરુને સ્વભુદિ તેમજ શિષ્યભુદિ પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. અને તેથી જ તેઓ દુરાચારી ન બનતાં શિષ્યને સમજાવીને, તેની બુદ્ધિમાં પોતાનો વિચાર ઉતારીને તેને સન્માર્ગે લઈ જાય છે. આ માટે અપેક્ષિત ધૈર્ય તેની પાસે અખૂટ પ્રમાણમાં હોય છે. અર્જુનનો મોહ નાશ કરવા તેમજ તેમની બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરવાના નિમિત્તે ભીતાના અઠાસ અધ્યાય કહેવામાં ભગવાન કૃષ્ણ કંટાળ્યા નથી. આવા ગુરુના સાંનિધ્યમાં શિષ્યની બુદ્ધિનિષ્ઠા ખીલે છે.

અનુગ્રહ ગુરુ અતિશય કૃપાળુ હોય છે. અપંગ ભાળકને મા જેમ પોતાની કેડ ઉપર બેસાડી પર્વત પર ચડે તેમ આવા અપંગ ભાળક જેવા બુદ્ધિના મંદ એવા શિષ્ય ઉપર અનુગ્રહ કરીને આ ગુરુ તેમને આગળ વધારે છે. ગુરુ વગર જ્ઞાન નહીં એનો અર્થ એ કે ગુરુ આપણને વિકાસ અને અધિકાર જોઈને જ્ઞાન આપે છે. શોધતા વગરની વિદ્યા પચતી નથી પણ ફૂટી નકતે છે. અધિકાર જોઈને ઉપદેશ કરે, પાત્ર જોઈને પીરસે એ સામાન્ય ગુરુઓ માટે કહેવાયું હશે, પણ જેમણે જગત ઉપર સાનુપ્રેમ કર્યો છે એવા આ ગુરુઓ તો શોધતા અને પાત્રતા નિર્માણ કરવામાં ગૌરવ અનુભવે છે.

સ્પર્ધા ગુરુ તો પારસભૂમિની માફક સ્પર્ધા માત્રથી જ શિષ્યના જીવનમાં મહાન પરિવર્તન કરે છે. ગુરુ સ્પર્ધા યતાં જ ગુરુની બધી શક્તિ શિષ્યમાં સંક્રમિત થાય એ પ્રયોજને શક્તિપાત્રનો પ્રયોગ કહેવામાં આવે છે.

વાન્સલ્ય ગુરુના સહવાસથી તેની બધી શક્તિનો સંચાર થાય તો પણ શિષ્યને આવા ગુરુની ધુંદ અને ઊમા મળે છે, જે જીવન વિકાસમાં અતિ ઉપયોગી છે. ‘Man does not live by bread alone’ માણસ માત્ર રોટલી પર જીવે નથી. જીવવા માટે તેને ભાવની ભીનાય તેમજ પ્રેમની ધુંદ જોઈએ

છે, જો શિખને ગુરુ પાસેથી મળી રહે છે.

કૃષ્ણ ગુરુની અમીદૃષ્ટિ શિખના વિકાસમાં કારણભૂત બને છે. કાચબી જેમ મીઠી નજરથી પોતાના અચ્ચાનું સંવર્ધન કરે છે તેમ કૃષ્ણ ગુરુની મધુર દષ્ટિ શિખમાં પ્રેમ, શક્તિ અને તેજસ્વીતા વધારે છે.

ચંદ્ર જેમ દૂર રહીને પણ ચંદ્રકાંતમણિને પીગળાવી શકે છે તેમ ચંદ્ર ગુરુ પોતાના પ્રભાવથી દૂર રહેલા શિખના જીવનમાં પણ પરિવર્તન સર્જી શકે છે.

દર્પણ ગુરુ શિખને આત્મનિરીક્ષણ કરતો કથી મૂકે છે. દર્પણમાં જોઈને એટલે પોતાની જાતને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવાનો. દર્પણમાં પડતું આપણું પ્રતિબિંબ તે આપણો અંદરો મિત્ર છે. પ્રશ્નિધિના શિખરે પહોંચ્યા પછી માનવે આત્મપરિશ્ક્રમ બનીને દર્પણની સામે ઊભા રહેવું જોઈએ. 'Know thyself' 'નું તારી જાતને ઓળખ.'

શ્લોક ગુરુ સ્મરણ માત્રથી શિખનું કલ્યાણ સાધી શકે છે. શ્લોક પછીની માફા છછ મહીના સુધી દૂર રહીને પણ પોતાના ઈંદાનું પોષણ કરે છે. એ સ્વાભાવિક ક્રમ ગણાય. પરંતુ ગુરુ પોતે શિખના સ્મરણમાં જોવાઈ જાય એ શિખ પણ કેટલી અનન્ય ગુરુનિષ્ઠ હોવો જોઈએ ! ભગવાન બનતું ચિંતન કરે તેના જેવું માધુર્ય એમાં છે.

ભારતમાં ગુરુ પરંપરા હતી. 'હું કોઈનો છું' એ મધુર ભાવ તેમાં હતો. આ ભાવનામાં કૃતજ્ઞતા હતી. જનકના ગુરુ યાજ્ઞવલ્ક્ય હતા અને યુગાચાર્યના ગુરુ જનક હતા. સાર્દીયનીના શિખ કહેવડાવવામાં કૃષ્ણ અને સુદામા બંને ગૌરવ અનુભવતા હતા. વિદ્યામિત્રની સેવા કરવામાં શાય અને ભરમણ કદી ન ભાકતા. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ 'હું અમુકનો શિખ છું' એમ કહેવામાં ગૌરવ લેવાતું. 'હું' શોકેટીસનો શિખ છું' એમ કહેવામાં પ્લેટો જીવનની કૃતકૃત્વતા સમજતો અને 'પ્લેટો મારા ગુરુ છે' એમ કહેવામાં એરિસ્ટોટલને જીવન ધન્ય લાગતું.

ભારતીય સંસ્કૃતિએ ગુરુઓમાં કલશરૂપે સદ્ગુણને ઘરેણા પૂજ્યા છે. ગુરુ વિશ્વની અનંતતાનું તેમજ શુદ્ધિના શાનનું દર્શન કરાવે છે. પરંતુ સદ્ગુણ જીવનની કલા ચીખથી માનવને ઈશ્વરાભિમુખ બનાવે છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના દર્શન કરાવનાર સદ્ગુણ છે. જીવનને સુંદર, નિર્દોષ, પવિત્ર બનાવી આપણે ધાય પડી પ્રભુચરણમાં આપણને લઈ જનાર આ સદ્ગુણ છે.

प्रज्ञानंदं परमसुखं केवलं ज्ञानमूर्तिं
दृष्ट्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वेषां साक्षिभूतं
आवासीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥

M/s. KAMALIA & KEDIA
Engineers, Builders & Contractors

RANCHI

Phone : 20-270
22-479

Adra
33 & 36

Kharagpur
321

આવા ગુરુને કંઈ આપવાનું હોતું નથી અને તેને આપીએ તેટલું થોડું જ છે, ગુરુની વિશિષ્ટતા જ છે કે તેને જમ્મે તે આપે, તે ઘણું સમજી લે છે. આપણા શાસ્ત્રકારો તો કહે છે કે તારી પાસે બીજું કંઈ ન હોય તો વાધો નહીં, એકાદ-ફૂલ વઈને તેની પાસે જ. કૃતજ્ઞતાના પ્રતીક તરીકે તેમને થરણે થયા શકિત દર્શાવ્યા આપવાનો દિવસ એટલે ગુરુપૂર્ણિમા, ગુરુના થરણે આપણે જ કંઈ પણ ધરીએ તે જો ગુરુ દ્વારા સ્વીકાર્ય અને તો તેમાં આપણું જ આત્મકલ્યાણ સમાવેલું છે.

‘ગુરવઃ વહવઃ સન્તિ શિષ્યવિત્તાપહારકાઃ ।

વ્યવચિતુ દશ્ય સે સત્ર શિષ્યવિત્તાપહારકઃ ॥

“વિત્તનું” હરણ કરવાવાળા ગુરુ ઘણા મળે ॥ પણ જીવન બદલાવી નાખતા, હૃદય પથરાવી નાખતા અગિયારાં તેજ અને ભુદિમાં ખુમારી નિર્માણ કરતા, વિત્તનું હરણ કરવાવાળા ગુરુ કુલ્લ જ છે” ભાગવતશાસ્ત્ર એવા ગુરુ મળે તો તેને ઓળખવા એ તેથીય વધુ મુશ્કેલ છે.

શુક્ર ગોવિન્દ દોઢ લહે કાકે લાગું પાય ।

લઠિહારી શુક્રદેવકી ગોવિન્દ વિચો ચતાય ॥

કમીરના આ દોહામાં ગુરુની કીધતા સ્પષ્ટ થીતે દિટિયોચર થાય છે. ગોવિન્દને બતાવનાર ગુરુ એ ગોવિન્દ કરતાં કીધ છે કારણ કે એના વગર આપણે ગોવિન્દને કયિયા થી થીતે જાણી શકીએ ?

જ્ઞાનના સૂર્ય, પ્રેમના ચણાસાગર અને શાંતિના શિમાલય એવા ગુરુનું આ દિવસે પૂજન કરવાનું હોય છે. ગુરુપૂજન એટલે સત્ચરનું પૂજન. ગુરુપૂજન એટલે જ્ઞાનનું પૂજન. ગુરુપૂજન એટલે અનુભવોનું પૂજન. પરંતુ આ કાળમાં આવા સદ્ગુરુ ન મળે તો ? “કૃષ્ણ” થઈ જઈ ગયુંગુરુ” જગવાન કૃષ્ણને ગુરુ બનાવીને તેમણે દાખવેલા જીવન-સાધ પર ચાલવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે.

સાચી ગુરુપૂજા કરતાં કરતાં ગુરુજીવનનું પીરવ આપણા જીવનમાં પ્રગટી એજ આજના દિવસે સદ્ગુરુ અને જગતગુરુના ચરણોમાં પ્રાર્થના ।

—: નાગપંચમી :—

ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે વેદોની સંસ્કૃતિ, આર્યોની સંસ્કૃતિ. ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે ભારતની-મહાભારતની સંસ્કૃતિ. એટલે જ શ્રીકૃષ્ણની સંસ્કૃતિ. શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે: 'ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽશ્રયઃ'—ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો છે. તેવી જ ભારતીય સંસ્કૃતિ આપણને માનવ તેમજ માનવેતર સુષ્ટિ તરફ પ્રેમ અને આદરથી જોવાનું સૂચવતી રહી છે. આ રીતે જોતાં 'સર્વે' મૂતધિતે રતા' ની કથપના માનવતાની કંટપના કરતાં ઘણી વિકસિત અને વ્યાપક થાય છે. માનવ જો માત્ર પોતાનો જ વિચાર કરે તો તેનામાં અને યશુમાં ફેર શું? માનવ એ સાચો માનવ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે એ બીજા માનવોનો અને પ્રાણીઓનો વિચાર કરે. તેની તરફ સ્નેહાળ નજરથી જુએ. તેની સાથે આશીર્વાદ બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે...

આપણી સંસ્કૃતિએ યશુ-પદ્મી, વૃણ-વનરૂપિણી સૌની સાથે આશીર્વાદ સ્તંભીત જોડવાનો વર્તન કર્યો છે. આપણે ત્યાં ગાવની પૂજા થાય છે, વટ-સાવિત્રી જેવા યતમાં વડલાની પૂજા કરાય છે. પરંતુ નાગપંચમી જેવા દિવસે નાગનું પૂજન જ્યારે આપણે કરીએ છીએ ત્યારે તો આપણી સંસ્કૃતિના વૈદિકાદ્યની પરાકાષ્ઠા આવી જાય છે.

નાગને દેવ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આર્યોના હૃદયની વિશાળતાના આપણને દર્શન થાય છે 'કૃત્યનો વિશ્વમાર્ગ' એ ગર્જના સાથે આગળ વધતા આર્યોને વિભિન્ન વિભિન્ન ઉપાસના કરતા રહેલા અનેક પુંજોના સંપર્કમાં આવવું પડ્યું. વેદોના પ્રભાવે વિચારે તેમના સુધી પહોંચાડવા માટે આર્યોને અધાગ પરિશ્રમ કરવો પડ્યો. વિભિન્ન સમૂહોના ઉપાસના વિધિમાં રહેલા તફાવતને કારણે જિંદગી થતો હતો જો કાઠી નાખવામાં આવે તો માનવ માત્ર વેદોના તેજસ્વી અને ભવ્ય વચસે સ્વીકારશે એવી આર્યોની અનુકૂળતા હતી. આ વાતને ધ્યાને રાખી બનાવવા આર્યોએ જુદા જુદા પુંજોમાં ચાલતી જુદા જુદા દેવની પૂજા સ્વીકારી ગઈ. અને એ રીતે અનંત પુંજોને તેમણે આત્મસાનુ કરી પોતાનાં જોડવી નાખ્યા. આ વિભિન્ન પુજાઓના સ્વીકારમાંથી આપણને નાગપૂજા સાંપડી હશે એમ લાગે છે.

આપણે દેશ બેતીપ્રધાન દેશ હતો અને છે. આ સાપ આપણા બેતરીનું સ્થાન કરે છે, તેથી તેને ક્ષેત્રપાલ પણ કહે છે. જીવજંતુઓ ઉદરો ઈલાદી જે પાછને નુકસાન કરનારા તરવો છે તેમનો નાશ કરી તે આપણા પાકને ધરિયાળો રાખે છે. આ શું? તેનો વાનો-સૂનો ઉપકાર? ?

સાપ આપણને કેટલાક મુક સહાઈઓ પણ આપે છે. સાપના ગુણો જોવા માટે આપણી પાસે

ગુણગ્રાહી અને શુભગ્રાહી દષ્ટિ હોવી જોઈએ. ભગવાન દત્તાત્રેયની આવી શુભ દષ્ટિ હતી તેથી જ તેમને દરેક વસ્તુ પાસેથી કંઈકને કંઈક પાઠ મળેલા.

સાપ એમ જ કોઈને કરડતો નથી. તેને હેરાન કરનાર કે છાંછેડનારને જ તે કંઈ મારે છે. એ જો આપણને નુકસાન કર્યા વિના સરળતાથી જતા હોય, કે નિરુપદ્રવી રીતે જીવતા હોય તો એને મારવાનો આપણને અધિકાર નથી. જ્યારે આપણે તેના પ્રાણ લેવા પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે પોતાના પ્રાણ બચાવવા, પોતાનું જીવન ટકાવવા જો તે આપણને કંઈ દે તો તેને દુષ્ટ શી રીતે કહેવાય ?

સાપને સુગંધ ખૂબ ગમે છે. ચંપાના છાંડને લીંટળાઈને તે રહે છે, કાં તો ચંદનના વૃક્ષ પર તે નિવાસ કરે છે. કેવડાના વનમાં પણ તે ફરતો હોય છે. તેને મુગધ પ્રિય છે. તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિને તે પ્રિય છે. જો માણસના જીવનમાંથી સદગુણોની મુગંધ આવતી હોય છે, સુવિચારોની સુવાસ આવતી હોય છે, તે માણસ આપણને પ્રિય હોયો જોઈએ.

આપણે આગળ જોઈ કે સર્પ કારણ વગર કોઈને કરડતો નથી. વર્ષો સુધી મહેનત કરીને પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ એટલે કે છેર તે ગમે તેને કરડીને વ્યર્થ મગાડતો નથી. આપણે પણ જીવનમાં કંઈ તપ કરીએ તેનાથી આપણમાં શક્તિ પેદા થાય છે. આ શક્તિનો કોઈના પર ગુસ્સો કરવામાં, નિર્મળને હેરાન કરવામાં કે અધકોતોને દુઃખ દેવામાં ન ખર્ચતાં તે શક્તિથી આપણે વિકાસ કરી બીજા અસમર્થોને સમર્થ બનાવવામાં, નિર્મળોને સબલ બનાવવામાં ખરેખરી એ ઈચ્છનીય છે.

કેટલાક દેવી સાપના માથા પર મણિ હોય છે, મણિ અમૂલ્ય હોય છે. આપણે પણ જીવનમાં અમૂલ્ય વાતોને માથે યજાવવી જોઈએ. સમાજના મુકુટમણિ સમા મહાપ્રભુજીનું સ્થાન આપણા મસ્તક પર હોવું જોઈએ. તેમના વિચારો મુજબ આપણા જીવનનું ઘડતર કરવાનો અર્થનિર્ણય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સર્વ વિદ્યાઓમાં મણિરૂપ જ અધ્યાત્મવિદ્યા છે તેને માટે આપણા જીવનમાં અનોખું આકર્ષણ હોવું જોઈએ. આત્મવિકાસ ન સાધી આપે તે જ્ઞાન કેમ કહેવાય ?

સાપ દરમાં રહે છે અને મોટે ભાગે એકાંત સેવે છે. તેથી મુમુક્ષુઓએ જનસમૂહ ટાળવો જોઈએ એ અંગે સાપનો શાખલો આપવામાં આવે છે. વળી સાપ જેમ કાંચળી ઉતારી નાખે છે તેમ યોગ્ય સમયે માણસને સંસારની પ્રવૃત્તિનો કે ખોટી મજાનો જોજી ઉતારતાં આવડવું જોઈએ. વાતપ્રસ્થ અવસ્થા માણસ માટે કાંચળી ઉતારવાનો યોગ્ય સમય છે. વળી સાપ અનિશય સંતોષી પણ છે. કેટલાક સાપ તો કેવળ વાપુસેવન પર જ છલે છે.

દેવ-દાનવોએ કરેલ સમુદ્રમંથનમાં સાધનરૂપ બનીને વાસુકી નામે દુર્જનોને માટે પણ પ્રભુ કાશ્માં

નિમિત્ત બનવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી મૂકે છે. દુર્જન માણસ પણ જો સાચા માર્ગે વળે તો તે સંસ્કૃતિક કાર્યમાં પોતાનો બહુ મોટો ફાળો આપી શકે છે. વળી પોતાની દુર્જનતા સતત સાલતી દોવાણી આ માણસને પોતે કરેલા સત્કાર્ય માટે ઝાઝો ધમંડ પણ નિર્માણ થતો નથી.

‘વિપમાર સહસ્રેણ ન ગર્વં યા તિ ચાસુકિઃ ।
 શ્રદ્ધિકો વિંદુ માત્રેણ પ્રોધ્યં બહતિ ષંટકમ્ ॥’

દુર્જન પણ જો ભગવદ્ કાર્યમાં ભેગવે તો પ્રભુ પણ તેનો સ્વીકાર કરે છે. એ વાતનું સમર્થન શિવજીએ સાધને પોતાના ગળામાં રાખીને અને વિષ્ણુએ શેષ-શયન કરીને કર્યું છે.

સમગ્ર શુષ્ટિના હિત માટે વરજતા વરસાદને કારણે, નિર્વાસિત બનેલો સાધ જ્યારે આપણા ઘરમાં અતિથિ બનીને આવે ત્યારે તેને આશરો આપી કૃતજ્ઞ બુધ્ધિથી તેનું પુનઃન કરવું એ જ આપણું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. આ રીતે નાગ પંથખીનો ઉત્સવ આવસુ મહિનામાં જ ગ્રેહવચામાં આવતા કાર્તિકીએ ખૂબ જ ઓચિંત્ દાખલ્યું છે.

M/s. GOENKA MICA COMPANY
 19, R. N. Mukherjee Road,
 CALCUTTA-700001.

(Mica Mine Owners & Exporters)

Girdih

H. O. Calcutta

P^h 1 7137

—: શીતળા-સાતમ :—

શ્રીવણ માસની સુદ અને વદ બન્ને સાતમને શીતળા-સાતમ કહેવામાં આવે છે. તેના આગળના દિવસને રાંધણ છઠ્ઠ કહે છે, રાંધણ છઠ્ઠના દિવસે બધું રાંધી લીધા પછી બહેનો સગી ઇત્યાદિ રસોઈના સાધનોની પૂજા કરે છે, અને બીજા દિવસે એટલે કે શીતળા-સાતમને દિવસે ઠંડું જાય છે.

આ ઉપરાંત સાધન પૂજાનો મહિમા સમજાવે છે. જે સાધનો દ્વારા આપણે આપણું કાર્વ સાધીએ છીએ તે સાધનો જડ હોવા છતાં પણ આપણા ઉપયોગમાં આવ્યા છે તેથી આપણી તેના માટે કૃતજ્ઞતા રહેવી જોઈએ. તાત્વિક દષ્ટિએ જોતાં જગતમાં કશું જડ છે જ નહીં. અને એ રીતે આપણા કામમાં સહાયક બનનાર નિમિત્તરૂપ સાધનોમાં સહેલા સુખાનુ ચૈતન્યની આપણે પૂજા કરવી જોઈએ.

શીતળા-સાતમને દિવસે સ્ત્રીઓ સગીની પૂજા કરે છે. યુલો એ તો ઘરનો દેવતા છે. કૃતજ્ઞતાના પાયા પર ઊભેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ આ ગૃહદેવતાના ઉપકારને કેમ ભૂલી શકે કે પોતે તપીને જે શ્રેષ્ઠ આહાર પકવી આપે છે તે યુવાનું પૂજન કરીને સ્ત્રીઓ. પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરે છે. એટલું જ નહીં પણ સતત સંતપ્ત રહેલા એ યુવામાં તે દિવસે આભાનો નાનો ચેષ્ઠ પણ મુકવામાં આવે છે. યેની પાછળ આશ્રમજીની શીતલતા સતત તેને યજ્ઞની રહે તેમજ આંખાનાં ફૂલ જેવી પીકાશ તે રસોઈમાં ભરતો રહે એવી બાવના છુપાવેલી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ કાર્વ સાધની વખતે કે કાર્વ સિદ્ધ થવા પછી સાધનોની ઉપેક્ષામાં માનતી નથી. એટલું જ નહીં પણ જે સાધનો કાર્વ-સાધક બન્યા કે બની શકે તેને માટે તે હંમેશાં ગૌરવ રાખવાનું સૂચવે છે, સી સગી કે ઘંટીની પૂજા કરે છે, ખેડૂત પોતાના હળની પૂજા કરે છે, વેપારી ત્રાજવાને પવિત્ર માને છે, તેમજ પંડિત પોતાના પુસ્તકનું પૂજન કરે છે. પ્રત્યેક સેવાના સાધનને પવિત્ર માની જે ભારતીય સંસ્કૃતિએ તેનું પૂજન કર્યું તે ભારતીય સંસ્કૃતિ 'પ્રત્યેક સેવા કર્મને પવિત્ર માન' એવો ઉદ્દેશ્ય કરે એ વશાર જ છે. 'કેવે સ્વે કર્મણ્યભિરાત : સંસિદ્ધિ' લખતે નરા!.

કથમ હો કે તલવાર, હળ કે ત્રાજનું, સગી કે ઝાડુ, પ્રત્યેક વસ્તુને પવિત્ર માનવામાં જ તેનું પૂજન પૂરું થતું નથી. દરેક વસ્તુની પવિત્રતા ટકાવી રાખવામાં, તે વસ્તુને ઉત્કૃષ્ટ રાખવામાં તેની પૂજાની ખૂણાહિતિ થાય છે. જેમ મળેલું કાર્વ ઉત્કૃષ્ટ રીતે કરતુ એ કાર્વનું પૂજન છે તેમ મળેલી વસ્તુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે રાખવી એ વસ્તુનું પૂજન છે. આપણા વસોને આપણે સ્વચ્છ અને પવિત્ર રાખીએ

એ આપણા વસોની પૂજા છે. આપણા પુસ્તકોને પૂકું ચડાવી નવાં જોવાં રાખીએ એ પુસ્તકોનું પૂજન છે.

દાંતને સાફ અને સફેદ રાખવા, શરીરને સ્નાનાદીથી સ્વચ્છ રાખવું, વાળ ઓળેલા રાખવા વગેરે તેમની પૂજા જ છે. વાર-તથેવારે પોતાના વાહનને ધાર પહેરાવનાર માણસ પણ તેની પૂજા જ કરે છે, તે જ રીતે સૌથી કામ સારામાં સારી રીતે કરવું એ કામની પૂજા છે. ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ કરવો, માતા-પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, ગુરુની સેવા કરવી ઈત્યાદિ સૌ આપણી કર્મપૂજા છે.

સાધનપૂજા અને કર્મપૂજાનું મહત્ત્વ સાચા અર્થમાં જ સમજી લે છે તેના પર ચીતળામાતા પ્રસન્ન થાય છે, તે જ જીવનમાં ચીતળતા અનુભવી થકે છે. ચીતળા-માતા સેવાની દેવી છે. સેવા કરનાર જેટલી અંતરની શાંતિ મેળવી થકે છે એટલી બીજું કોઈ નથી મેળવી શકતું. સૂયડું અને સાવરણી જેવા શુદ્ધ સેવાનાં સાધનોને તેમની ઉપયોગિતા જોઈ તેમણે પોતાની પાસે રાખ્યા છે. તેમની પૂજા કરવાથી બાળકોને રોગો થતા નથી. સૂયડાથી સાફ કરેલું શુદ્ધ અનાજ ખાવામાં આવે અને રહેવાના સ્થાનો સાવરણાથી સાફ કરી સ્વચ્છ અને સુવ્યવસ્થિત રાખવામાં આવે તો રોગોનું પ્રમાણ ઘટી જાય એવો આ ઉત્કૃષ્ટ સંદેશ છે.

—: શ્રાવણી-પૂર્ણિમા :—

શ્રી નિનિષ્ઠ શ્રાવણીને ચતોષ્પવિત બદલવાનો ઉત્સવ, ભક્તિપ્રધાન ભાઈ-બહેનોનો રક્ષા-બંધનનો ઉત્સવ અને કમંધીર વેપારીઓનો સમુદ્રપૂજનનો ઉત્સવ—આ ત્રણે ઉત્સવોનો ત્રિવેણી સંગમ એટલે જ શ્રાવણી-પૂર્ણિમા.

ઉપનયન સંસ્કાર : ચતોષ્પવિત ધારણ કરવાના સંસ્કારને પોઠણ સંસ્કારમાં ઉપનયન સંસ્કાર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઉપ એટલે પાસે અને નયન એટલે લઈ જવું. જે સંસ્કારથી શિષ્યને ગુરુની પાસે લઈ જવામાં આવે તે સંસ્કાર એટલે ઉપનયન સંસ્કાર. ચતોષ્પવિત ધારણ કરનારે વેદનિષ્ઠા અથવાની યોગ ઉ અને વેદનિષ્ઠા અથવાવેલા શિષ્યને જ ગુરુ જ્ઞાન આપે છે; તેને જ ગુરુ દીક્ષા આપે છે. દીક્ષા એટલે જે દિક્ષા બતાવે તે, દષ્ટિ આપે તે, ચતોષ્પવિત ધારણ કર્યા પછી ગુરુ થાસે જનારને કર્તવ્યની દિક્ષા અને જીવનની દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થમાં ઉપનયનનો અર્થ બીજી આબ-નવી દષ્ટિ—એવો પણ કરી શકાય.

ઉપનયન સંસ્કાર એ દિવ્ય સંસ્કાર છે. તેના દ્વારા માનવને નવો જન્મ મળે છે. તે એનો સંસ્કાર-જન્મ છે. ‘જન્મનો જયતે શુદ્ધો સંસ્કરે: દ્વિજ ઉચતે.’ ઉપનયન સંસ્કાર એટલે તેજસ્વી જીવનની દીક્ષા. જનોઈ આપતી વખતે બટુકને લંગોટી પહેરાવે છે. લંગોટી બાંધવી એટલે વિષયવાસના ઉપર કાબૂ રાખવો. લંગોટી એટલે જીવનમાં ભોજને પ્રાધાન્ય ન આપતાં જ્ઞાનને આપેલું પ્રાધાન્ય. મુખને બળે ન લગાડતાં સાદાઈને આલિંગન આપવું. સાદાઈ હોય તો જ વિદ્યા સંપાદન થઈ શકે.

જનોઈ લેતી વખતે કમરે મેખલા બાંધવી પડે છે. મેખલા બંધન એટલે વ્રતબંધન, મેખલા બંધન એટલે જિંદગીમાં આવનારી અજવડો સાથે કમર કસીને સંઘર્ષ કરવાની તૈયારી. મેખલા બંધન જીવનના દેવાસુર સંપ્રાપ્તમાં આસુરી વૃત્તિ વિજયી ન બની જાય તે માટેની ચતત જગૃતિ.

બટુકના હાથમાં દંડ આત્મશાસનનું પ્રતીક છે. આત્મશાસન એ જ ક્રોધ શાસન છે. બાહ્યશાસન બધે તેટલું સમર્થ હોય તો પણ માનવને બદલવામાં અસફળ નીવડે છે. પોતાનાં હાથે વધેલા અપરાધનો દંડ કાં તો સજા પોતે જ માગી લેવી એ આત્મશાસનનું સ્વરૂપ છે. પોતાની જાતથી છુપાવીને માણસ કોઈ જ ગુનો કે પાપ કરી શકતો નથી. વળી દંડ, સંસ્તરણથી પણ ઉપયોગી છે. દંડ જેમ સરળ અને સીધો છે તેમ દંડ ધારણ કરનાર બટુકે સરળ, સીધા અને ટક્કાર રહેવાનું છે. ગમે ત્યાં જામે તેની પાસે નમવાનું નથી. નમીય તો ફક્ત માતાપિતાને, ગુરુને, સંતોને અને ભગવાનને. શાસ્ત્ર બધે જ ઠેકાણે નમે એટલા દીન કે

ઘાવાર ન હોવા જોઈએ, તેમજ કોઈને પણ ન ત્રણે એટલે ઉચ્ચ ન હોવા જોઈએ. નમવાનું સ્થાન હોય ત્યાં દંડવત્ પ્રણામ કરવાની શક્તિની તૈયારી હોવી જોઈએ.

જનોઈ લેતી વખતે મટુકે મુગજાન બાંધવાનું હોય છે. તે કૃતજ્ઞતાનું પ્રતીક છે. માનવને માંસાહાર પરથી વનસ્પતિાહાર પર લાવવા માટે જીવિઓએ વર્ષોના વર્ષો સુધી અવાક પરિશ્રમ કર્યો છે. ધરણીઓની દોડથી પાકને નુકસાન થવા લાગ્યું. અનાજ નષ્ટ થાય તો માનવ કૃષિ માંસ ખાવા લાગે. એ રીતે મુજરા એ 'રાજ્યમ' બન્યા. માનવના વિકાસ માટે ધરણીઓનું અવિદાન લેવાય છે એ વાતને ધ્યાનમાં રાખી કૃતજ્ઞ બુદ્ધિથી જીવિઓએ મુજરમને પવિત્ર માન્યું. દેવસ્થાન કે પૂજામાં ચામડું ચાલે નહીં પણ મુજરમને ત્યાં બાંધ આવતો નથી.

જનોઈ એ વૈદિક જીવન-ધારણાનું પ્રતીક છે. જનોઈના નવ તાંતણા હોય છે. અને પ્રત્યેક તાંતણા ઉપર જુદા જુદા નવ દેવતાઓની સ્થાપના કરી હોય છે : પહેલા તંતુ ઉપર ઝંકાર, બીજા ઉપર અગ્નિ, ત્રીજા ઉપર નાગ, ચોથા તંતુ ઉપર સામ, પછી અનુક્રમે પિતૃઓ, પ્રજાપતિ, વામુ, વમ અને નવમા તંતુ ઉપર વિશ્વ દેવતાઓ—આ રીતે આ દેવેલું આલ્પવાન કરી તેમની સ્થાપના કરી હોય છે. જનોઈ હંમેશાં આ દેવતાઓની યાદ આપે છે. ઘરીર ઉપર દેવતા મેઠા છે તે મારા જીવનને અંકુશમાં રાખે છે. જનોઈ દ્વિજના ઘરીર પર કાષમને માટે ધારણ કરાવેલી હોય છે. તેના પ્રવેશ કર્મની તે સાચી છે, તેના કર્તવ્ય અને સંસ્કૃતિની સ્મારક છે અને પ્રભુના સતત સાંનિધ્યનું પ્રતીક છે.

જનોઈ માનવીને નમ્રતાનો પાઠ શીખવે છે. 'ભગવાન તારી સાથે રહીને તારું જીવન ચલાવે છે—નું તો નિમિત્ત માત્ર છે.' એમ કહીને જનોઈ માનવને નમ્ર બનાવે છે. આ ત્રિસૂત્રી-જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનું—પ્રતીક છે.

જનોઈના નવ તંતુઓને ત્રણ ત્રણમાં બૂંધી ત્રિસૂત્રી બનાવવામાં આવે છે અને એ સૂત્રો પર અનુક્રમે જાગૃદ, જાગૃદ અને જાગૃદની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી આ ત્રણેની યાદ મારવામાં આવે છે. તેને બ્રહ્મચારી કહે છે. ત્યાં અર્ષવેદની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ ત્રિસૂત્રિ-જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ—નું પ્રતીક છે.

જનોઈ એટલે તેજસ્વી બુધ્ધિની દીક્ષા. જનોઈ એટલે બુધ્ધિને પ્રણામ પરિવર્તન કરાવવાનું રસાયણ હોં મુનુબઃ સ્વાઃ હોં ઉત્તસવિત્તુર્વરેણ્યં મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ । ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

'પ્રેરણા આપનાર, ઉપજન કરનાર, પરમાત્મા દેવનું વરણસાગર મુખ્ય તેજ અમે ધારણ કરીએ છીએ, કે જે અમારી બુદ્ધિ કર્મ વગેરેને હંમેશાં સન્માર્ગ તરફ પ્રેરણા કરતું રહે.' બુદ્ધિને તેજસ્વી કરનારા ગાયત્રી મંત્રની દીક્ષા જનોઈની સાથે જ આપવામાં આવે છે.

જનોઈ એટલે સંધ્યાની દીક્ષા. પિતૃઓનું તેમજ જીવિઓનું તપસુ કરવાનું. આપણને આ

વિશ્વામાં લાવનાર તેમજ સંસ્કાર આપનાર પિતરેનું ભાવપૂર્વક સ્મરણ કરવું.

ટૂંકમાં, જનોઈ લેવી એટલે જીવનનું પરમ લક્ષ્ય નક્કી કરવું. જનોઈ લેવી એટલે જીવનમાં નિર્વત્તલુ માન્ય કરવું. જનોઈ એટલે તેજની ઉપાસના, સ્વકર્તવ્યનું જ્ઞાન તેમજ ઘરિની ધાજરીની અનુભૂતિ !

રક્ષા-બંધન : રક્ષા બંધન એટલે પ્રેમ-બંધન. આજના દિવસે બહેન ભાઈના હાથે રાખડી બાંધે છે અને સાથે સાથે હૃદયને પ્રેમથી બાંધે છે. ભાઈ-બહેનનું જીવન એટલે પરાક્રમ અને પ્રેમ તથા સાહસ અને સંવમનો સહયોગ. ભારતની સંસ્કૃતિએ સ્ત્રીનું પૂજન કયું—‘યત્ર નાર્યસ્તુ પુત્રવન્તે રમન્તે તત્ત દેવતાઃ । —જ્યાં સ્ત્રી પૂજાય છે, તેનું માન સચવાય છે ત્યાં દેવો રમે છે; ત્યાં દેવોના વાસ હોય છે.’ એવું ભગવાન મનુનું વચન છે. સ્ત્રી-સમાજ તરફ ભોજની દષ્ટિથી ન જોતા પવિત્ર દષ્ટિથી, જ્ઞાનની ભાવનાથી જોવાનો આદેશ આપનારી ભારતીય સંસ્કૃતિ છે.

રક્ષા-બંધનનો ઉત્સવ એટલે દષ્ટિ પરિવર્તનનો તહેવાર ! બહેનની રાખડી હાથ પર બધાંની જ ભાઈની દષ્ટિ બદલાઈ જાય છે. રાખડી બાંધનાર બહેન તરફ એ વિદુત્ દષ્ટિથી જોતા નથી એટલું જ નહીં પણ એની રક્ષાની જવાબદારી તે પોતે લે છે, જેથી બહેન સમાજમાં નિર્ભય બની ફરે શકે.

વિશ્વમાં સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો અનાદિ છે અને અંત સુધી રહેશે. પતિ-પત્ની, મા-દીકરા, ભાઈ-બહેન વગેરે બધા સંબંધોમાં માત્ર ભાઈ-બહેનનો સંબંધ જ નિરપેક્ષ છે. બાકી બધા સંબંધો સાપેક્ષ છે.

ભાઈને રાખડી બાંધતાં પહેલાં બહેન તેના પર તિલક કરે છે. આ કેવળ ભાઈના મસ્તકની પૂજા નથી પણ ભાઈના વિચારો અને બુદ્ધિ પરના વિશ્વાસનું દર્શન છે. બહેન જ્યારે ભાઈના કપાળે તિલક કરે છે ત્યારે સામાન્ય લાગતી એ ક્રિયામાં દષ્ટિ પરિવર્તનની મહાન પ્રક્રિયા સમાયેલી હોય છે. સામાન્ય દષ્ટિથી જગતને જોતી રહેલી એ આંખો ઉપરાંત ભોજને ભુલીને ભાવ દષ્ટિથી જગતને જોવા માટે જાણે કે ત્રીજી એક પવિત્ર આંખ આંખીને બહેને પોતાના ભાઈને ત્રિલોચન બનાવ્યો હોય એવા ઇકંત એ ક્રિયામાં દેખાય છે. ભગવાન થકારે ત્રીજું નેત્ર ઉઘાડી કામને ભસ્મ કરી નાખ્યો હતો. બહેન પણ ભાઈનું ત્રીજું નેત્ર, બુદ્ધિનું લોચન બાંધી તેને વિશ્વાસ વાસના ઈન્વાદિને ભસ્મ કરવાનું સૂચવતી હોય છે.

રક્ષા-બંધનને દિવસે પ્રત્યેક બહેન હાથેપિંચી બને છે. ભાઈના હાથે રાખડી બાંધવી એ બહેનને પોતાના જીવનનો અમૂલ્ય લજવા લાગે છે. રક્ષાના પ્રત્યેક તંત્રમાં બહેનના હૃદયનો નિર્વાજ પ્રેમ ભરેલો હોય છે. રક્ષાનું બંધન જીવનમાં ઉપયોગી એવા અનેક બંધનોની રક્ષા કરે છે. લોખંડની મજબૂત બેડીને તોડવા સમર્થ એવા ભાઈ, બહેને બાંધેલી એ નાનકડી રક્ષાના બંધનને તોડી શકતો નથી; તેમજ તેની મર્યાદાને ઉલ્લંઘી શકતો નથી. રક્ષા એ કેવળ સૂતરનો દોરો નથી, એ તો છે શીલ અને સ્નેહનું રણ કરતું તેમજ જીવનમાં સંવમની મહત્તા સમજાવતું પવિત્ર બંધન !

“નાજ અને શ્રદ્ધાના છેલ્લું, ભક્તિ બાંધ બંધાઈ;
નિરપેક્ષ બાંધવ બહેનીની, સાચી પ્રેમ સગાઈ !”

બાઈના હાથે રસા બાંધીને બહેન તેની પાસેથી કેવળ પોતાનું રક્ષણ ઈચ્છે છે એટલું જ નહીં પરંતુ સમસ્ત સ્ત્રી જાતને પોતાના બાઈનું રક્ષણ મળે એવી ઈચ્છા રાજે છે.

વેદોમાં દેવાસુર સંગ્રામમાં દેવોના વિજય નિમિત્તે ઈર્દ્રાણીએ વિષમત હાથી ગવેલા ઈન્દ્રના હાથમાં રસા બાંધી હતી તેવો ઉલ્લેખ છે. અભિમન્યુની રસા ઈચ્છતી કુંતી માતાએ તેને રાખડી બાંધી હતી. રસા-બંધન એ તો બંધન-રસાનું સ્મારક છે, બંધન-રસા એટલે ધ્વજ-રસા.

રસ-બંધનના પ્રસંગે બાઈ બહેનને કહે છે, ‘તાથી રસા કાઢે જરૂર પડે તો સર્વસ્વ આપવાની મારી તૈયારી છે,’ અને તે સર્વસ્વ આપવાની તૈયારીના પ્રતીકરૂપે બહેનને બાઈ રૂપરો આપે છે.

દ્વંકમાં, રસા-બંધન એટલે સ્ત્રી તરફ જોવાની દષ્ટિ બદલાવવી. રસા-બંધન એટલે બાઈએ શીધેલી બહેનના રક્ષણની જવાબદારી; રસા-બંધન એટલે બાઈ-બહેનના વિશુદ્ધ પ્રેમનું અશ્વચિત્ત વળેતું જરણ ! બાઈ અને બહેન પરસ્પર પ્રેરક, પોષક અને પૂરક છે એ સંદેશો આપનાર આ ઉત્સવ ભારતીય સંસ્કૃતિની અમૂલ્ય દેણ છે.

સાગર-પુજન : આ ઉત્સવ સાહસિક વેપારીઓ માટે મહત્વનો ઉત્સવ ગણાય છે. સમુદ્ર પર સત્તા સ્થાપનાર વરુણદેવ પૂજનથી પ્રસન્ન થઈ માલ લાવતો અને લઈ જતાં વહાણોને નુકસાન ન પહોંચાડે એવો ભાવ આ સમુદ્ર પુજન પાછળ ઘોઠી થઈ. લોકાણુ ધ્યાનના લોકો તો દરિયાલાકને પોતાના દેવ માને છે, અને આખું વર્ષ તેનું પૂજન કરે છે.

આ ઉત્સવ દ્વારા પ્રાચીનકાલના વેપાર-ઉદ્યોગની સ્મૃતિ તાજ થાય છે. આ દિવસે ઈજપત્ત, ગ્રીસ, ઇન્ડિયા, બ્રહ્મદેવ, ચીન, જાવા, ઈત્યાદિ દેશોમાં જઈ પોતાના દેહની સંપત્તિ વધારનારા વેપારી પુર્વજો, તેમજ કલા-કીર્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, ઈત્યાદિનો પ્રચાર વિદેશમાં કરનાર સંસ્કૃતિવીરોની પુણ્યશીલ અને પ્રેરણાદાયી સ્મૃતિ, સાગરમાં નાભિવેર ચઢાવતાં તાજ કરવાની યોજ છે. ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ એ તો સોની મળિયાથી મિલકત છે. આ સંસ્કૃતિએ ભૌતિક વિજયોની લાલસા એછી રાખી છે. ધાર્મિક-દિગ્વિજયો, હૃદયપરિવર્તનો અને પ્રેમશાસન, ધર્મનો પ્રચાર અને સંસ્કૃતિનો પ્રચાર ઉક મુનિ-અગસ્થના કાળથી ચાલી આવ્યા છે. ભવવાન મનુએ કહ્યું છે કે—

‘एतद् देश प्रसूतस्य सकाशादमजन्मनः ।
स्वं स्वं परित्रं शिष्येन श्रियन्वा सर्व मानवाः ॥’

અર્થાત-આ દેશમાં જન્મેલા સંસ્કૃતિવીરો પાસેથી વિશ્વના સમસ્ત માનવોએ પોતા પોતાના ચરિત્રો શીખવાં જોઈએ. સંસ્કૃતિની મથાણ હાથમાં લઈને વિશ્વમાં ધુમી વળનાર ધર્મ-વીરો અને લોકચાત્રીઓનું સ્મરણ કરવાનો દિવસ શ્રાવણી-પૂર્ણિમા છે.

‘સાગર સર્વ તીર્થાન્તિ...’ ચરિતા કરતાં સંજમ અને સંજમ કરતાં સાગર વધુ પવિત્ર છે એમ શ્રદ્ધાઓએ કહ્યું છે. ગીતાકારે સ્વિનપ્રલને સાગરની સાથે સરખાવ્યો છે.

સાગર ભરતી તેમજ ઓટમાં એક સરખો જ પ્રસન્ન હોય છે. પ્રસન્ન મનુષ્ય જ બીજને પ્રસન્નતા આપી શકે છે. A smiling face makes others smiling. માનસિક વ્યા અનુભવતો સંતપ્ત માનવ સાગર કિનારે ફરવા જાય તો તેને તત્કાલપુરતી થાંતિનો અનુભવ થાય છે.

વળી સમુદ્ર મૂળો દાની છે. સાગર પોતે વરસાદ આપે છે પરંતુ તે આપવાનો વથ વાદળના નામે ચઢાવે છે. સાગરનો આ ગુપ્તદાનનો મહિમા સાગર-પૂજન કરનાર સૌને સમજાય એ કેટલું સાડું !.

ખરે છતાં પણ મીઠો સમુદ્ર ચંદ્રને જોઈને ગાડો બને છે. સમુદ્ર-પૂજન કરનાર વેપારીએ પણ વિચારવું રહ્યું કે જોને જોઈને બોડિયેલો વથાવ એવા કોઈ સંતને પોતાના જીવનમાં સ્થાન છે કે ? ચંદ્રને જોઈને જોમ સાગર ઊછળે છે તેમ કોઈ મહાપુરુષના મુખ ચંદ્રને જોઈને આપણા હૃદય-સાગરમાં પણ ભરતી આવવી જોઈએ.

જગત સાગરના મહિમાને જાણે કે ન જાણે પરંતુ ભગવાન શેઠેશ્વર સ્વમુખે તેના ગુણગાન ગાય છે.

‘વાદળ દ્વરો નિત્ય વહાવે, જે વર્ષા મુશળધાર;
કામ કરે ના ચહે, એના બાતા ગુણ ભગવાન !’

સાગર નદીઓને હોધવા નીકળતો નથી; નદીઓ સ્વયં આવીને સાગરને મળે છે; તે રીતે સ્વિનપ્રલ કામનાઓની પાછળ દોડતો નથી; કામનાઓ સ્વયં એને શોધતી આવે છે.

આ રીતે વેદનિષ્ઠ અને વેદરક્ષણની પ્રતિજ્ઞાને વાદ આપતો, ક્ષેત્રનું સ્મરણ કરાવતો, ભાવજીવનને પુષ્ટ બનાવતો, સંપત્તિ ઈશ્વરશર્પણ કરવાનું સૂચવતો શ્રાવણી-પૂર્ણિમાનો આ ઉત્સવ ભારતીય જનતા માટે ચોરસ લેવા જેવો છે. વેદનિષ્ઠથી સુખિનું સંસ્કાર સ્વાસ્થ્ય ટકાવતો, રક્ષા-અર્ધનવી સમાજનું ભાવજીવન પુષ્ટ કરતો, તેમજ સાગરપુજનથી વેપારિક જીવનની મહાનતાના વિખરોનું દર્શન કરાવતો ત્રિવેણી સંજમ સમા આ ઉત્સવ આપણને પાવન કરે એ જ અભ્યર્થના !

સ

મૂનવજતિને એના કચરા પંથમાં ભાતભાતના લોકોનો સંજાથ થાય છે. અગિયોને વેડે ગણાય એવા બધુ જ થોડા લોકો ચિરંજીવ કાળ સુધી સમાજને માર્ગદર્શન કર્યા કરે છે. સ્વયં, કાળ કે પરિસ્થિતિ કોઈ પણ એમને નકામા બનાવી શકતા નથી. કાચનની જેમ નથી તથીને એ અધિક ઊંજળા બને છે. ચંદનની જેમ ઘસાઈ ઘસાઈને તે વધુ મુગધ આપે છે. શ્રીકૃષ્ણ આવા અજર-અમર ભોમિશમાંના એક છે. કાળની દીવાલોમાં એમણે પોતાના જીવનનું જે ચિત્ર દોખ્યું છે એને હવા, પાણી, ટાક કે તડકો ભંખું કરી શકે તેમ નથી.

કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીના ચંદ્રની પેઠે એક પગ ઉપર ભાર મૂકી, એક પગ વાંકે રાખી, હૃદયને કમનીષ વળાંક આપી, મુશ્કેલીને જે દિવસે સંસારમાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત કૃષ્ણે તે દિવસ ઈતિહાસના પાને અમર વર્ણ ગણે. વાદળોનો ગડગડાટ સતો હોય, લીળળીનો કડકો ભોલતા હોય, મુગળધાર વરસાદ નૃતી પડેલો હોય તે વખતે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થાય છે. જ્યારે જીવનમાં અંધારું લાગતું હોય, નિરાશાનું જાળગળાં વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું હોય, આપસિનો વરસાદ નૃતી પડેલો હોય, કુખ દર્શનનાં કાળાં વાદળ ધમકી દેતાં ગડગડાટ કરતાં હોય ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જન્મ લે છે.

ભારતમાં અનંત અવતારો થયા છે. નરસનોની પરંપરા ભારતમાં છે. ભારતદેશના રત્નોમાં ચોખલો કૃષ્ણ એ કૌરવુભમણિ ! વશસ્થી, મુશ્કેલી, વિજયી થોહા, ધર્મસામ્રાજ્યના ઉત્પાદક, માનવ વિકાસની પરંપરાનું નૈતિક મૂલ્ય સમજાવનાર ઉદ્ધાતા, ધર્મના મહાન પ્રવચનકાર, ભકતવત્સલ તેમજ જ્ઞાનીઓની અને જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા પૂરી કરનાર જગદ્ગુરુ કૃષ્ણને અનંત પ્રણામ.

બધી જ દૃષ્ટિએ કૃષ્ણ પુણ્યવિતાર છે. એના જીવનમાં કોઈ ટેકાણું થયું મારવાની જગ્યા નથી. એક પણ સ્થાન એવું નથી કે જ્યાં ખામી જણાય. આધ્યાત્મિક, સામાજિક, નૈતિક કે બીજા કોઈ પણ દૃષ્ટિથી જોશે તે કૃષ્ણ જેવો સમાજ ઉદ્ધારક બીજો કોઈ પાકેલો નથી. કૃષ્ણના તોલે ઊતરે એવો રાજનીતિય જગતમાં કોઈ ટેકાણું જોવા મળતો નથી. અધ્યાત્મ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું જ. કૃષ્ણ એટલે નરસનોનો કૌરવુભમણિ.

જે કાળે ધર્મ સિંધ્યાતો જીવનમાં નહીં પણ માત્ર પુસ્તકોમાં જ રહેતા તે કાળે કૃષ્ણ જન્મ્યા હતા. સત્તા કે સંપત્તિ વગર પણ સેંકડો લોકોનું સંગઠન કરી શકાય છે, એ એમણે ગોકુળમાં કરી દેખાડ્યું. 'કર્ત્તવ્ય યાગ્ય' ઈતિ કૃષ્ણ—જે જોઈ છે. આજે, છે, તે કૃષ્ણ. કૃષ્ણે ગોવાલિયરોને ભેગા કરી તેમને પ્રેમ જીતી લીધો. કૃષ્ણના કહેવાથી ગોકુળના લોકોએ ઉદ્ધવની વરોળની પરંપરા તોડી નાખી અને ગોવર્ધનપૂજા અપનાવી. આ ઘટનાથી કંઈ, ભયસંપન્ન ઈત્યાદિ લોકોની માન્યતાને મોટો ધક્કો લાગેલો. કૃષ્ણ

સામાન્ય માણસને સમજાવ્યું કે જગતમાં ભલે દોષિયું ન હોય, પણ તેજસ્વિતાથી અને નિષ્ઠાથી એકત્ર થઈને ન્યાય મૂકશે તો જગત બદલાઈ જશે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું જીવન એટલું તો સુંદર અને સુગંધીત કર્યું હતું કે જો કોઈ તેમના તરફ જિનું તેને તે પોતાના લાગતા. આજે પણ કૃષ્ણ આપણને એટલો જ આકર્ષક લાગે છે. જન્માષ્ટમી પ્રત્યેક વર્ષે આવે છે પણ લોકોને કેટલો આનંદ આવે છે! કૃષ્ણનું જીવન જ તેવું છે. જન્માષ્ટમી એટલે પ્રભુપ્રેમીઓના આનંદની પરકાશ !

કૃષ્ણે અધાનાં હૃદયો જીતી લીધાં હતાં. સામાન્ય લોકોમાં તેમણે આત્મપ્રત્યય ઊભો કર્યો. ગોવાળિયા-ઓમાં ભળી જઈ જેહાદ જગાવ્યું. તેમણે અધાસુર અને બકાસુરને માર્યા. કાલીવનાજને નાશો. અથ એટલે પાપ અને બક એટલે દંભ. ગોકુળની અંદર પાપી વિચારો અને દંભી વૃત્તિના લોકોનો તેમણે નાશ કર્યો. કાલીવ એ નાજ જાતિનો રાજા હતો. પોતાના જેડી અને વિકારી વિચારોના પ્રચારથી તે વધુના આસપાસના પ્રદેશને રંજાડી રહ્યો હતો. એ કાલીવ નાજનો પણ શ્રીકૃષ્ણે નાશ કર્યો. ઈંદ્રનું પૂજન એટલે મોભવનું પૂજન. લોકો પીસાવાળાનું પૂજન કરતા હતા તે બંધ કરાવી ભગવાને 'ગો' એટલે ઉપનિષદો (સર્વોપનિષદો ગાવો)નું વર્ધન કરનારા, તેનો વિચાર અને પ્રચાર કરનારાઓનું પૂજન શરૂ કરાવ્યું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નાના હતા ત્યારે લેરે લેરેથી માખણની ચોરી કરતા હતા. અને તે માખણ તેઓ સ્ત્રી બ્રાહ્મણોપાળની સાથે ખાતા. આથી સ્ત્રી ગોવર્જિયાઓ હાટપુટ થતા. માખણ એટલે નવનીત, અર્ધ, ચાર. પ્રત્યેક ધરમાં જે સારૂપ હોય, જે કંઈ અધનાવવા જેવા સદ્ગુણો હોય તે શ્રીકૃષ્ણ ગોપબાળો પાસે પ્રદર્શિત કરતા. આવા ધરધરના અને વ્યક્તિવ્યક્તિના સદ્ગુણોનું સાખણ તેઓ સ્ત્રી ગોપબાળોને ખવડાવતા. આનાથી તેઓદ્રા જીવન પુષ્ટ થતું. બીજાના સદ્ગુણો દેખાતા. તેના તરફ જોવાની દૃષ્ટિ બદલાઈ જતી. તેથી અંદર અંદર કલ્પ, કલ્પ, ધર્મનું વર્ધન થતું જ નહીં. સ્ત્રી પ્રેમથી અને શાંતિથી રહેતા.

ગોકુળને તેમણે સ્વાવલંબી, આરોગ્યશીલ, ઉદયશીલ અને પ્રેમાળ બનાવ્યું. શત્રુનાર તરીકે માથા પર ચોરપાંછ અને ગળામાં સળોડીની માળા ધારણ કરી. ભરલોડીની વેણુને પોતાના લોખની વસ્તુ બનાવી. દેશના પશુપત્ર પર તેમણે પ્રેમ કર્યો. વેપ્રીદા જેવી રમત અને મલ્લ-કૂસ્તી જેવા કષ્ટરતના દાવો અને પ્રયોગોને પ્રચલિત કર્યા. આસુડી વૃત્તિથી જળસ્રતા રહેલા લોકોને દિવ્ય અને દેવી દૃષ્ટિ આપી. તેમનામાં તેજસ્વિતા અને અસ્મિતા નિર્માણ કરી. તેઓને તેમણે નિર્જીવ બનાવ્યા ગોપીઓમાં ભળી જઈ તેમણે સ્ત્રી શક્તિને જાગૃત કરી. સ્ત્રી જે બદલે તો આખો સમાજ બદલે, તે વાત એમણે ગોકુળમાં પ્રયોગ-સિદ્ધ કરી બતાવી. ગોપીઓ જોરેની તેમની લીલામાં વિકાર જોનારની દૃષ્ટિ જ વિકૃત છે અને 'ભેષુ' સહી જવું છે. સંસ્કૃતિક નિષ્ઠા માટે પ્રવચન કરનાર સ્ત્રી-પુરુષ, સામાન્ય-અસામાન્ય સર્વે જનો પર કૃષ્ણે પ્રેમનો વર્ણવ કર્યો છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એટલે દેવી સંસ્કૃતિના નિરૂપણી, નિરંકારી અને નમ્ર ઉપાસક. સંસ્કૃતિ માટે

એમનું આપું જીવન હતું. તેથી જ તે દુર્વૈધન, કંઈ, કાલચવન, નરકાસુર, દિયુપાલ અને જગાસંધ
જેવા જગવાપી, આસુરી સંસ્કૃતિના પ્રચારકો તરીકે નુકસાન કરી રહ્યા હતા જ્યારે ધર્મ નીતિનું સુદર્શન વધ
ધાવ પધી તેઓ તે પડવિપ્રઓનો નાશ કરે છે. સંસ્કૃતિ પ્રેમી પાંડવોના તેઓ સદાને માટે માર્ગદર્શક રહ્યા
છે. અત્યંતના રક્ષાની ભેગ તેના જીવનરચને પણ પ્રભુ જ સંભાળતા હતા.

શ્રીકૃષ્ણની મુર્તિ સામે જોતાં કદીક એમ પણ લઈ આવે છે કે પેલી મુરલી કેટલી નશીબદાર છે !
તેને પ્રભુએ પોતાના હોઠ પર ધારણ કરી છે અને તેનામાંથી પ્રભુ મધુર સંગીત વધાવી રહ્યા છે. પેલું
મોરખીંછ કેટલું ભાગ્યદાળી છે ! તેને પ્રભુએ ચરતક પર ધારણ કર્યું છે અને ચણાઈની માળાના ભાગ્યની
તો વાત જ થી કરવી કે જેને પ્રભુએ જળમાં સખી છે, છાની સરસી ચાંપી છે ! પેલી પાંચે ઉભેલી
ગાય કેટલી નશીબવંત છે ! પ્રભુ તેના પર પ્રેમથી હાથ ફેરવે છે, પણ તેઓ સૌ મૂંઝા મૂંઝા આપણને
કંઈક કહી રહ્યા છે.

પેલી મોરલી કહે છે, “હું, તો પોલી બની છું”. પોકળ બની છું; જ્યારે જ મને જગવાને પોતાની
બનાવી છે. હું પણ તારા જીવનમાં પોકળ બન. વાસના વિકરેથી જો તું કસોડક બરેલો હશે તો તારામાંથી
સંગીત થી રીતે નીકળશે ? વળી પ્રભુ મને વગડે એટલા માટે હું વિંધાઈ પણ લઈ છું તું પણ પ્રભુનું
સંગીત તારામાંથી વણે તે માટે વિંધાઈ જવા અર્થાત તપશ્ચારા કે સાધના કરવા તપસ બન, જે માનવી
નિરહંકારી, નમ્ર, પ્રભુકાર્ય માટે કષ્ટ સહન કરવા નેશર અને સમર્પિત વૃત્તિના બને છે, તેવા સાધનરૂપ
બની ગયેલા લોકોના જીવનમાંથી પ્રભુ મધુર સંગીતના સૂર પાડે છે.

પેલું મોરખીંછ કહે છે, ‘તારું જીવન સાવ કોરું હશે તે નહીં ચાલે. ભક્તિના રંગે તારું જીવન
રંગાઈ જવા દે, ભક્તિના રંગે રંગાયેલાને પ્રભુ માથા પર ધારણ કરે છે.’ વળી મોર એ સરસ્વતીનું વાહન
છે. સદ્વિધાના વાહકને પણ પ્રભુ ચરતક પર ધારણ કરે છે.

પેલી લાલ ચણાઈની માથા કહે છે કે, ‘લાલ રંગ પ્રભુને પ્રિય છે કારણ કે તે ક્રાંતિનો રંગ છે.
આસુરી સંસ્કૃતિનો નાશ કરી સમાજમાં દેવી ક્ષતિ આણનારા સંધને પ્રભુ પ્રેમથી આલિંગન આપે છે.
એ ન ભૂલીશ.’

પ્રભુ પાંચે જિંદગી ગાય આપણને સમજાવે છે, ‘ભાઈ, મારા પર પ્રભુ વહાવસોશી હાથ ફેરવે છે
કારણ કે હું માધી પ્રત્યેક વસ્તુ બીજાના ઉપયોગ માટે આપી દઉં છું. માત્રું દૂધ પીને માનવો પુષ્ટ થાય
છે, માત્રું છાણ ખાતર તરીકે અને બળતણ તરીકે તેઓને કામ લાગે છે, મારો પુત્ર બળદ હશે કિંવા ગાંઠે
જોડાઈને તેઓની સેવા કરે છે. મારા મૃતુ પછી પણ માત્રું ચાલડું ભેટા બનાવવામાં, મારા યિંગડાં બટન
ઉત્પાદિ બનાવવામાં તેઓને ઉપયોગી લાગે છે; જેઓ બીજાને માટે ઘસાઈ જાય છે, બીજાના વિકાસાને પોતાનું
સર્વેશ આપવા તૈયાર અને તપસ રહે છે, તેની પ્રભુ પોતે સંભાળ સમે છે.’

આ સોની મૂક વાણી આપણને કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવે છે, જીવનની દિશા સુઝાડે છે.

ભગવાન ખાલી ભાવનાના ભૂખ્યા છે. ભાવનાથી મૂકેલા રુકિમણીના નુલસીદળથી તેઓ તોલાયા છે, દુર્ધૃષ્ટિના છાપન ભેગોનો ત્યાગ કરી તેઓ વિદુરજની ભાવનીની ભાજી જમ્યા છે. રાજસૂય પક્ષમાં તેઓએ ઓઠવાડ ઉપાડ્યો છે અને અજુનના રથના ચારથી થઈ તેઓએ તેના ઘોડાને નવરાવ્યા છે.

જગતનો ઈતિહાસ હમેશાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં ડોલતો રહ્યો છે. આ બંનેનો સમન્વય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કર્યો છે. ગીતામાં નુલનાત્મક વિચાર રજુ કરી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનું માધ્યમ તેમણે આપ્યું છે. તેમણે જીવનનો કર્મરોજ સમજાવ્યો છે તેથી તે જગદગુરુ થયા છે.

ભક્તિ અને જ્ઞાન જેણે જીવનમાં ઉતાર્યા છે એવા નિષ્કામ કર્મચોનો સમજણ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં આપી છે. ગીતાના શ્લોકો સ્વયં ભગવાન વડે ગવાયા છે. એનું જ્ઞાન સૂતેલાને બેઠો કરે છે, એના વિચારો મરેલામાં ચેતન્ય પૂરે છે. કૃષ્ણની મોરબીનું સંગીત એટલે ગીતા.

કૃષ્ણ ગોકુળમાં જન્મે છે. ગોકુળ એટલે આ યરીર. 'ગા' એટલે ઈંદ્રિયો અને કુલ એટલે સમુદાય. આ ઈંદ્રિયોનો સમુદાય જ્યાં છે તે ગોકુલ. એ ગોકુલમાં કૃષ્ણજન્મ કરે. સ્વેરતાથી ઈંદ્રિયો ફેડે છે. તેથી જીવનમાં અસ્વસ્થતા છે. અચાંતિ છે, બડબડ છે. આ ગોકુલમાં મુરલી વાગતી નથી. ને ને બેસુકું જીવન ચાલતું રહ્યું છે, તે એક સૂરથી ચાલતું બેઠ્યું.

સમુદ્રમંથનની જેમ માનવીનું હૃદયમંથન સતત ચાલતું રહ્યું છે. એ મંથનમાં શું શું વાતો આવે છે? એકાદ વખત અપ્સરા નથાવે છે તો એક વાર એમાંથી દાણ નીકળે છે, તો એકાદ વખત ઘસી આવે છે, ઊભી રહે છે અને મોઢા પમાડે છે. આ ગોકુલ (દેહ) માં સમુદ્રમંથન સતત ચાલ્યા જ કરતું હોય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો દ્રષ્ટા, અધ્યાત્મનો મહાન ઉદ્ગાતા, ઉપનિષદના તત્ત્વોનો સમન્વયાર્ત્મક વિતંક અને સૃષ્ટિના વિકાસના ઉન્નત ઉપયોગ માટે એ બધા વિચારોની છણાવટ કરી માનવવંશના જળામાં ગીતાણી સુદર ધાર પહેરાવનાર તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાન માધી એટલે કૃષ્ણ. કૃષ્ણ એટલે કલ્યાણ, કૃષ્ણ એટલે આનંદ, કૃષ્ણ એટલે જીવનની સુગંધ, કૃષ્ણ એટલે નૃપ. જેના જીવનમાં આ કૃષ્ણ આવ્યો હોય તે નાથતો ધાર, ગાતો હોય, ઘસતો હોય.

આત્મવિસ્મૃતિ વગર આત્મચિત્તને આનંદ નથી, એ સમજાવવા જ શક્તિ દરજ્જાન કૃષ્ણ જોવાઈ ગયો અને ગોપીઓ જ્ઞાન ભૂલી ગઈ. વાંસના સામાન્ય કટકમાં સંગીત નિર્માણ કરનાર કૃષ્ણ, વાંસળીમાં નથી, વગાડનારમાં માધુર્ય છે, એ વાતની આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે. જર્જર અને વિસર્જનનો અજબ સમન્વય તેનામાં દેખાય છે. પોતાની સગી માને વિચારના દુઃખથી રાગનાર કૃષ્ણમાં ઘણો સીંચોનો માનુષ્યેય

M/s. CHANDARANA BROTHERS

Estd. 1935

The largest Department Store in Karnataka State

Welcome you to Mangalore.

સ્થિત થયો. ગોકુળમાં ગોકુળના બનીને રહ્યા પણ ગોકુળ છોડ્યા પછી પાછું વળીને ત્યાં જોડું પણ નથી. જેના પ્રેમમાં આસક્તિ નથી, જેના દ્વેષમાં કંપ નથી, એવા મહાન કર્મચોખીનો આદર્શ એટલે કૃષ્ણ.

જેને ગોરવનું ભાન છે છતાં જે નમ્ર છે; જેને દુર્ગુણોના યાદાઓ અમતો નથી છતાં જે કેવળ સદ્ગુણોનો જ મધિમા જાતો નથી; ધ્યાનું મું છે એ સમજે છે છતાં કાળા વિષે જે ઉદાસીન નથી, એ માનવ જ દુનિયાનું નીતિધારણ થકી થકે; એવું ધારણ કે જે તથામને લોડા ઊંચા લે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં કૃષ્ણ એ સાચા અર્થમાં જગદ્ગુરુ બનવા લોગ્ય છે. કૃષ્ણે ગીતા જોડું અદ્ભુત તરવણાન આપ્યું છે.

પ્રત્યેક માનવના જીવનમાં કીકૃષ્ણની ગીતા, સાંસ્કૃતિક માતાનું પદ ધામવી જોઈએ. તેનું ધામણ પી પ્રત્યેક માણસ પુષ્ટ થયો જોઈએ. મજનમાં કૃષ્ણનો વિચાર, હૃદયમાં કૃષ્ણ પર પ્રેમ, મુખે કૃષ્ણનું નામ અને હાથથી કૃષ્ણનું કામ-આવેશ સુલભ સમન્વય દરેકના જીવનમાં થયો જોઈએ, માનવ પાસે પૈસા, અધિકાર, વિદ્યા કે લેભવ કંઈ નહીં હોય તો ચાલશે; ફક્ત કૃષ્ણ પર પ્રેમ, અંતઃકરણનો પ્રેમ હોયો જોઈએ.

અતિ ઉન્નત જીવન જીવી દેખાડનાર અને અતિ સામાન્ય મુન્યુને સહજ રીતે સ્વીકારનાર કૃષ્ણ એ ભારતનો આદર્શ મુગપુરુષ છે. પ્રત્યેક ભારતીયે જીવન પ્રવૃત્તામૂર્તિ કૃષ્ણને પોતાના હૃદય મંદિરમાં અને પોતાના માનસચક્ષુ સમક્ષ સતત રાખવો જોઈએ.

સાદ્રપદ માસના કૃત્તવસનું ચખવાડિયું ગ્રાધ્ય પત્ર અથવા મહાલય પત્ર કહેવાય છે. આ દિવસે એટલે પૂર્વજે અને ઋષિમુનિઓના સ્મરણ-તર્પણના દિવસે. ગ્રાધ્ય એટલે ‘ગ્રાધ્યા યત્ ક્રિયતે તત્’ ગ્રાધ્યાથી જે અંગલિ આપવામાં આવે છે તેને ગ્રાધ્ય કહેવામાં આવે છે. જે વિચારો અને પૂર્વજો આપણા કલ્યાણ માટે ચામડી ઘસી નાખી, લોહીનું ચાણી કુપું, એ સોનું ગ્રાધ્યાથી સ્મરણ કરી તેઓ જે યોનિમાં હોય તે યોનિમાં તેઓને દુષ્ણ ન પડે, સુખ અને શાંતિ મળે તે માટે ધિંકદાન અને તર્પણ કરવાનું.

તર્પણ કરવાનું એટલે નુપ્ત કરવાના. જે વિચારો માટે, જે ધર્મ અને સંસ્કૃતિ માટે તેઓએ ચોતાનું જીવન ખચી નાખ્યું હોય, તે વિચારો, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ટકાવી સખવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ; તેઓની આમર પ્રતિષ્ઠા વધે એવું વર્તન અને જીવન રાખીએ તો તે જરૂર નુપ્ત થાય. શેઠ દેવો, પિતૃઓ અને ઋષિઓની નૃપિત રહે એવું જીવન જીવવું જોઈએ અને વર્ષના એક દિવસ જે પિતૃને, ઋષિને આપણે માન્યા હોય તેમના ગ્રાધ્ય નિધિતે આપણા જીવનનું અત્યમપરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને કેટલા આગળ ગયા તથા કયા ભૂલ્યા તેનો વિચાર તટસ્થ રહીને કરવો જોઈએ.

ગ્રાધ્યના દિવસે એટલે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વિનુઓનું સ્મરણ કરવાના દિવસે. કૃતજ્ઞતા જેનું બીજું એકેય પાપ નથી.

ब्रह्मज्ञे च सुरापे च चौरै भग्नवते तथा ।

निष्कृतिर्विहिता लोके कुञ्चने नास्ति निष्કૃતિઃ ॥

“બ્રહ્મજ્ઞા, સુરાપાન, ચોરી તેમજ ભગ્નજ્ઞ આ બધાં પાપોનું પ્રાચલિત છે પણ કૃતજ્ઞતાનું કોઈ પ્રાચલિત તની,” આવા મોટા પાતકમાંથી આપણે બચીએ એટલા માટે આપણા પૂર્વજો, ઋષિઓએ ગ્રાધ્યાના દિવસે નકરી કર્યા.

ગ્રાધ્ય પરંપરા જાળવે છે, સાંસ્કૃતિક વારસો જીવંત રાખે છે. નિસર્ગ જેને સંયીરથી લઈ જાય છે તેને ગ્રાધ્યામય સ્મરણ અમર બનાવે છે. કમળે જેમનો નાશ કર્યો છે જલ કમળો અને વિચારોએ જેમને ચિરંજીવ બનાવ્યા છે એવા ધર્મવીરો અને કર્મવીરોનું કૃતજ્ઞતાવે પૂજન કરી આ દિવસેમાં કૃતકૃત્ય થવાનું.

માનવજીવન વિવિધ ઋણમુકિત માટે છે. આપણા પર દેવોનું ઋણ છે, અને ઋષિઓનું ઋણ છે. આપણે સાંસ્કૃતિક ભગીચા મહેકતો; અને મધ્યમથેતો બનાવવા માટે તથા પછીની પેઢીઓ યાંત, કલ્યાણકારી અને પવિત્ર જીવન ગાળી શકે તે માટે તેઓએ ચોતાના સુખ-સગવડનું ભવિદાન આપ્યું છે. આ નિઃસ્વાર્થ

કર્મચોળીઓના ઝણુમાંથી મુક્ત થવા આપણે શું શું કરવું જોઈએ તેનો આ ચંદર દિવસમાં વિચાર કરવાનો.

દેવનું સતત ધ્યાન, પૂજન તેમજ સ્મરણ કરનારો દેવના ઝણુમાંથી મુક્ત થતા જાય છે, “દેવો ભુવા દેવ યજ્ઞેન” દેવ થઈને દેવની પૂજા કરવી જોઈએ. દેવ ‘સત્યમુ સિવમુ શુદ્ધમ્’ છે. તેથી આ ઝણુમાંથી મુક્ત થવાની ઈચ્છા રાખનારે સતત દેવના થવા તેમજ દેવ જેવા પ્રભાવનું થવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શાધના દિવસો એટલે ઋષિતપ્સુના દિવસો. ભારતીય સંસ્કૃતિની મહાનતા, ભવ્યતા, દિવ્યતા, એ ઋષિઓને આભારી છે. ભારતની આજે પણ વિશ્વમાં કિંમત લાગે છે તેનું કારણ આપણા ઋષિઓ છે. ભાવિ પેઢી આનંદમય જીવન જીવે તે માટે નિરપેક્ષ ભાવે બોલીનું પાણી કરી તેમણે દિવ્ય વિચારસરણી આપી, પોતે બળીને બેઠોનાં જીવન પ્રકાશીત કર્યાં. તેથી સમાજ તેમનો ઝણી છે. ઋષિઓનું ઝણુ અદા કરવા ઋષિના વિચારોનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

જેમણે આપણને જન્મ આપ્યો, જેમની કૃપાથી આપણે નાનાના મોટા થયા, આપણા કલ્યાણ માટે જેમણે પોતાના સ્વાર્થને ત્યાગ કર્યો તે પિતરોનું આપણા પર ઝણુ છે. કોઈ પણ માનવ નિઃસ્વાર્થ ભાવે આપણું કંઈક કામ કરે, આપણા પર કંઈક ઉપકાર કરે તો આપણે તેના ઝણી થયા કહેવાઈએ. આપણા પિતરોએ આપણા પર અસંખ્ય ઉપકારો કર્યા છે. તેમને તૃપ્તિ થાય તેનું કંઈક કરવું એ જ પિતૃઝણમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય છે. કોઈ કારણ વણ પિતા પોતાના જીવનનું નિશ્ચિત ધ્યેય સિધ્ધ ન કરી શકે તો તે સિધ્ધ કરવાની જવાબદારી પુત્રની છે. પુત્ર આ અભિલાષા પૂર્ણ કરે તો પિતા સંતુષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પિતાએ આપેલા ધ્યેયને આગળ વધારે તે સંતાન. આવે પુત્ર જ પિતાનું સાચું તપ્સુ કરી શકે. પિતૃતપ્સુ એટલે પિતૃઓને યાદ કરી તેમણે આપેલા ધ્યેય તરફ પુત્ર કેટલો આગળ વધ્યો તેનું સરવૈયું કાઢવું. મારે પણ મારા પિતૃઓની માફક જવાનું છે એનું સ્મરણ કરીને સંસ્કૃતીનું ભાણ બાંધવા તત્પર થવું જોઈએ.

ત્રિવિધ ઝણુમાંથી મુક્ત થવાનો આ દિવસોમાં વિચાર કરવાનો, એટલું જ નહીં પણ આપણામાં આ સમજણ આવતાં જ તે બીજને પણ આપવાની. કમ્પાથી થાય તે શ્રાવ્ય.

SHRI MAHILA GRIHA UDYOG LIJAT PAPAD
(Recognised by Khadi & Village Industries Commission)

H. O. Shanker Bari Lane,
Jagannath Shankar Sheth Road,
BOMBAY-400 002.

નવરાત્રિના દિવસો એટલે શકિતની ઉપાસના કરવાના દિવસો. જન્મતમા કોઈ પણ નૈતિક મૂલ્યો કેવળ સારા છે તેવી ટકતાં નથી; પરંતુ તેમનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે તેમની પાછળ સમર્થ લોકોની તપશ્ચર્ચાનું પીઠબળ હોવું જરૂરી છે. જન્મતમા તપશ્ચર્ચાને થયે મળે છે—એ વાત સત્યના ઉપાસકોએ ભૂલવી ન જોઈએ. તપશ્ચર્ચાના બળથી જન્મતમા ઘણી વાર અસત્ય મૂલ્યો પણ વિજીત થઈ છે, એ વાત આપણને ઉપરોક્ત સત્યની ઝાંખી કરાવે છે. નબળા લોકોનાં સત્ય, સંસ્કાર કે સંસ્કૃતિને કોઈ જ પુછવું નથી.

આસો મહિનામાં આવતા આ નવરાત્રિ ઉત્સવ માટે એક ધૌરાણિક કથા પ્રસિધ્ધ છે. મહિષાસુર નામનો એક શક્તિશાળી પ્રભાવી ઘરો હતો. તેણે પોતાના સામર્થ્યના ભરે બધા જ દેવો તેમજ મનુષ્યોને 'ત્રાહિ મામુ' પીકારતા કથી મુક્યા હતા. દેવી વિશ્વારોની પ્રભા ઝાંખી થઈ હતી અને દેવી લોકો ભયગ્રસ્ત બન્યા હતા. હિંમત હારી ગયેલા દેવોએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની આરાધના કરી. દેવોની પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થયેલા આદ્ય દેવો મહિષાસુર પર ક્રોધે ભરાયા. તેમના પુણ્ય પ્રક્રમમાંથી એક દેવી શકિત નિર્માણ થઈ. બધા દેવોએ જયજયકાર કરી તેને વધાવી, તેનું પૂજન કર્યું, તેને પોતાના દિવ્ય આયુષીથી મંડિત કરી. આ દેવી શકિતએ નવ દિવસના અવિરત મુદ્દા થઈ મહિષાસુરને હણ્યો, આયુષી વૃત્તિને ઢાળી દઈને સંપત્તિની પુનઃ સ્થાપના કરી, દેવોને બભ્રવ આપ્યું. આ દેવી શકિત તે જ આપણી જન્મદેવી. આ દિવસોમાં મા પાસે સામર્થ્ય માગવાનું તેમજ આયુષી વૃત્તિ પર વિનય મેળવવાનો. આજે પણ મહિષાસુર પ્રત્યેકના હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન જમાવી બેઠો છે અને અંદર રહેલી દેવી વૃત્તિને ગૂંજાવી રહ્યો છે. મહિષાસુરની માથાને ઓળખવા તેમજ તેની આયુષી નાગચૂડાથી મુક્ત થવા જરૂર છે દેવી શકિતની આરાધનાની ! નવેનવ દિવસ અખંડ દીપ પ્રગટાવી મા જન્મદેવીની પૂજા કરી તેની પાસેથી શકિત મેળવવાના દહાડા તે જ નવરાત્રિના દહાડા !

અસુર એટલે “અસુપુ રમન્ને ઈતિ અસુરાઃ”—પ્રાણીમાં રમમાણુ થનારો, ભોજીમાં જ રમમાણુ થનારો. તેમજ મદિય એટલે પાણી; અને એ ઈતે ભેદ પાડતી વૃત્તિ રાખનારો અસુર તે મહિષાસુર. આ મહિષાસુરને ન્યાયવા મા પાસે સામર્થ્ય માગવાના દિવસો એટલે નવરાત્રિના દિવસો !

આપણા દેહોએ પણ શકિતની ઉપાસનાને બુદ્ધ જ મહત્વ આપ્યું છે. મહાભારતનું પાનેપાનું બહોપાસના તેમજ શૌર્યપૂર્વકી ભરેલું છે. ભ્રાત્ર, ભીષ્મ અને કૃષ્ણનાં બધા જ આખ્યાનો તેજ, ઓજ, શૌર્ય, પીડુષ અને પરાક્રમથી અંકિત થયેલા દેખાય છે. મહર્ષિ વાસિષ્ઠે પાંડવોને શકિત ઉપાસનાનું સમજાવ્યું છે. તેમજ પાંડવોને શિષ્યામણુ આપી છે કે તથાએ જો પર્ષનાં મૂલ્યો ટકાવવાં હોય તો હાથ જોડી બેસી રહે નહીં ચાલે, શકિતની ઉપાસના કરવી પડશે. અન્યુનને દિવ્ય અસ્ર મળવવા તેમજ જ સ્વર્ગમાં જવાનું સુચન કર્યું હતું.

અનાદિ કાળથી સદ્વિચારો ઉપર, દેવી વિચારો ઉપર આસુરી વૃત્તિ હુમલો કરતી આવી છે અને દેવી વિચાર અગવડમાં આવતા જ દેવોએ ભગવાન પાસે શક્તિ માગી, સામર્થ્ય માગ્યું અને આસુરી વૃત્તિનો પરાભવ કર્યો. ફક્ત સદ્વિચાર ધોવા એ પુરું નથી. તેનું સ્પર્શ થવું પણ જરૂરી છે અને તે માટે શક્તિની ઉપાસના જરૂરી છે.

આપણે પણ અભયને ખાતરી, લલિત પ્રમાદને આવેશ કરી, પુનઃશક્તિની ઉપાસના શરૂ કરવી જોઈએ. 'સ'થી શક્તિ: કલો મુજો' એ વાત ધ્યાનમાં રાખી નવશત્રિના દિવસોમાં દેવી વિચારના લોકોનું સંજ્ઞક સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ સંજ્ઞકનમાં પ્રમુખસ્થાને જગદંબા રહેશે અને એની ભક્તિથી જ આપણામાં શક્તિ પ્રગટેશે એ સૂચવવા જ નવશત્રિના દિવસો દરમિયાન ગરબા કે રાસરૂપે માની આસપાસ ધૂમવાનું ઘોષ છે. માની આસપાસ ફરતા ફરતા મા પાસેથી માગવું જોઈએ કે, 'મા, તું અમને સદ્બુદ્ધિ આપ, અમને સંઘબળ આપ. અમારા સંઘબળ આડે અમારો અંકકાર આવે છે, અમારી પાણવૃત્તિ આવે છે, અમારો દ્વેષ આવે છે, તેને તું ખાઈ જા.'

આ દિવસોમાં એકત્રિત થઈ માનું સ્તવન ગાયું, તેની પ્રાર્થના કરી માગીયું :

‘યા દેવી સર્વમૂતેષુ શુદ્ધિરૂપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥’

‘મા, અમારી બુદ્ધિ ક્ષતિ થઈ છે, અમે સદ્-અસદનો વિવેક ગુરુવા છીએ, અમને બુદ્ધિ શક્તિ આપ’.

યા દેવી સર્વમૂતેષુ શ્રદ્ધારૂપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

‘મા, અમે શ્રદ્ધાહીન થયા છીએ. શ્રદ્ધાનું પાલેય બુદ્ધિની ચાપલુસીમાં ખંભાસ ક્યું છે. અમને કોઈમાં પણ શ્રદ્ધા નથી. અમારી જ્ઞાતમાં પણ શ્રદ્ધા નથી. શ્રદ્ધા સરકપિણી મા, અમને શ્રદ્ધાનું પાલેય આપ’.

યા દેવી સર્વમૂતેષુ શક્તિરૂપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

‘મા, અમે શક્તિહીન થયા છીએ, અમર્ષાદિત યોગો લોગીની અમે જલિતવીર’ થયા છીએ. મા, તું શક્તિ આપ, બળ આપ. તું શક્તિ આપશે તો જ આસુરી વૃત્તિનો પરાભવ કરી શકાશે’.

મા જગદંબાની આપણી આ ઉપાસના નવશત્રિમાં શરૂ થાય, પરંતુ માત્ર નવશત્રિ દિવસ પૂરતી સીમિત ન રહે એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. જગદંબાની આસપાસ ફરતા ફરતા સાચાભાવથી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે,

‘શરણે ભમે સદાશ ચારં તવ કામમાં,

તારા એ રૂપમાં રમે સદાશ આંખી ।

પ્રપ્ત બની મારગમાં તારા વેશઈ રડું,

કંટકો રહવા બનું હું તારી ચાખી ।

સંકેપમાં કહેવું યોગ્ય તો નવશત્રિના દિવસો એટલે શક્તિની ઉપાસનાના દિવસો. ‘મા’ની પૂજના દિવસો, સંઘશક્તિનું મહત્વ અને ભક્તિની મહત્તા સમજવતા દિવસો । આ દિવસોમાં વહેતો રહેલો, સાધનાનો મૂર પડી જઈએ અને છપવને સમર્પણના સંગીતથી ભરી દઈએ.

શ્રી

—: વિજયા-દશમી :—

‘યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃણો યત્ર પાર્થો યનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિર્નૃવા નીતિર્મતિમેગ ॥’

‘જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે, તેમ જ જ્યાં યનુર્ધર પાર્થ છે ત્યાં જ વિજય છે, લક્ષ્મી છે, કલ્યાણ છે તેમજ શાશ્વત નીતિ છે એવો મારો મત છે.’ એમ મહર્ષિ જ્વાલમીયીના અંતિમ શ્લોકમાં કહે છે.

યોગેશ્વર કૃષ્ણ એટલે ઈશ્વરકૃપા અને યનુર્ધર પાર્થ એટલે ચાનવ પ્રવૃત્તિ—આ બંનેનો જ્યાં સુયોગ સમાપ્ત ત્યાં શું અસંભવિત રહે? ચહેલો ચાનવ—પ્રવૃત્તિ અને અવતરતી ઈશ્વરકૃપાનું મિલન જ્યાં સંજોગ ત્યાં વિજયનો જ ઘંટનાદ સંભવાય એ નિર્વિવાદ ઘટના છે. દશેરાનો ઉત્સવ એટલે ભક્તિ અને શક્તિનો સમન્વય સમજાવતો ઉત્સવ. નવરાત્રિના નવ દિવસ જગદંબાની ઉપાસના કથી સક્રિય પ્રાપ્ત કરેલા મનુષ્ય વિજય પ્રાપ્તિ માટે ધન્યની શ્રેણી એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આ રીતે જોતાં દશેરાનો ઉત્સવ એટલે વિજય પ્રસ્થાનનો ઉત્સવ.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વીરતાની પૂજક છે, શીર્ષની ઉપાસક છે. ભક્તિ તેમજ સમાજના ચોક્કસ વીરતા પ્રગટે તે માટે તેણે દશેરાનો ઉત્સવ રાખ્યો. જો મુશ્કેલી અનિવાર્ય હોય તો યજુના હુમલાની રાધા જિંદા વજર તેના ઉપર ચકાઈ કથી તેનો ઘરાબવ કરવો એ કૃષ્ણ રાજનીતિ છે.

પ્રભુ રામચંદ્રના સમયથી જ આ દિવસ વિજય પ્રસ્થાનનું પ્રતીક બન્યો છે. ભગવાન રામચંદ્ર રાવણને મહાત કરવા આ જ દિવસે પ્રસ્થાન ક્યું હતું. છત્રપતિ શિવાજીએ પણ ઔરંગઝેબને જીત કરવા આ જ દિવસે પ્રસ્થાન કરી હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ ક્યું હતું. આપણા ઇતિહાસમાં આવા અનેક કાખલા છે કે જ્યારે હિન્દુ રાજાઓ આ દિવસે વિજય પ્રસ્થાન કરતા હતા.

રघુરાજને પણ સીમેશ્વરધન કરવાનો પ્રયત્ન આખો હલો. રघુરાજને ત્યાં વરતનુને શિવ કીર્ત્ત્વ આશ્રમ માટે ગુરુદક્ષિણાના રૂપમાં ચોદ કરોડ સોનાચઢોર લેવા આવ્યો. સર્વ દક્ષિણાદાન આપી ઘરદના મેળવી જેમ રघુરાજ ખાલી ઘઈ ગયા હતા. રघુરાજને લાગ્યું કે ‘વેદવિદ્યામત્સન્નાતક ગુરુદક્ષિણા માટે આવે અને ખાલી ઘાથે મારે આગલેથી પછાડા ફરે તો તો મારી સાલ પેટી લાગે. એ અપવશ હું નહીં લઉં.’

રघુએ કુમેર, જે હંમેશા ધન સંગ્રહીને જ બેઠો છે, તેને સીમેશ્વરધનનું ‘અલ્ટીમેટમ’ આપ્યું. બળરાઈને કુમેરે થમી વૂલ ઉપર સોનાચઢોરોના વરચાદ વસ્યાબો. થમી વૂલે વેબવ આખો તેથી તેનું પુજન થવા લાગ્યું. પાંડવોએ ચોતાના દિવ્ય અસ્ત્રો થમી વૂલ ઉપર સંતાડી રાખ્યા હતા તેથી પણ તેનું મહાત્મ્ય વધ્યું.

રથુએ શમી વૃક્ષ ઉપર વર્ષરૂપે પડેલી સોનામયોરે કોરસને આપી. 'ચોદ કસોટી વધુ ન લઈ' તેવો તેણે આગ્રહ રાખ્યો અને 'નાશ નિમિત્તે આવી છે તેવી વધારાની માટી તિબેટીમાં રખાવ નહીં' એવો આગ્રહ રથુએ સેવ્યો. ચોભવ ન લેવા માટેનો આગ્રહ કદાચ બારાતમાં જ માત્ર એવા મળ્યો. વધેલી સોનામયોરે લોકોમાં વૃંદાવી.

ધ્રુવસ્ત્ર મધોરના પ્રતીક તરીકે આજે પણ સમીપુજન પછી સમીનાં પાન આપણે પરસ્પર એક બીજને આપીએ છીએ. જે વેળવ મળે તે હું એકલો ભોગવીશ નહીં, આપણે સાથે ભોગવીશું; આપણે વહેંચીને ખાઈશું. કેવો ઉદાત્ત ભાવ !

બાલ યજુઓની માફક આપણા આંતર યજુઓ પણ ઘણા છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ મદ અને મત્સર એ માનવ સાત્રના પદ્ધિયુ છે. આજના વિજય પ્રસ્થાનના મુખ દિવસે તેમની સાથે એળખી લઈ, તેઓ આપણા પર ધ્રુમલો કરે તે પહેલાં આપણે તેમના પર ધ્રુમલો કરી તેમને આપણી સીમમાં આજળ વધતાં અટકાવીએ.

તે જ રીતે આજસ એ પણ આપણે એક મહાન યજુ છે. દર સંકલ્પથી આપણે એ કામ્યના યજુ ઉપર કાબુ મેળવીએ.

'પીરમને પ્રેરે જીવનમાં
આજસને ખંખિરે ધલમડિ
રહેતો ના લવલેશ પ્રમાદ,
છે જ અમારો ઈશ્વરવાદ !'

આજે નૈતિક મૂલ્યો ભરખાં મુકાવા છે. ભલ્લ અને મહાન સંસ્કૃતિ મુન્યુદામ્ના પર ઉલ્લેા આસ લઈ રહી છે, ત્યારે હું ચૂપચાપ કેમ બેસી શકું ? વધતી જતી આધુની શક્તિને વધાયકિત ખાળવા પ્રયત્ન કરીશ. ચોગેશ્વર મારી જોડે છે. 'મારામાં રહેતું' સર્વ સામર્થ્ય' યજુને ઝામવામાં ખચીં નાખીશ; અને પાછો ફરીશ તો જ્યમમાળા પહેરીને જ આવીશ. આ દર સંકલ્પ સાથે રહે ચક્રવાનો દિવસ એટલે દરેકાને દિવસ !

'ચોગેશ્વર સમવારે દોડે,
પ્રભુકર્મથી મુખ નવ મોડે;
વિજય તણે છે સંતાનાદ,
છે જ અમારો ઈશ્વરવાદ !'

દૂંકમાં દરેકાને દિવસ એટલે સમાજનાં રહેલી ધીન, ધીન, લાચાર તેમજ ભોગની વૃત્તિને સંહારવા કટિબદ્ધ થવાનો દિવસ ! ધન અને લેભવને વહેંચીને ભોગવવાનો દિવસ ! બાલ યજુની સાથે સાથે અંદર બેઠેલા પદ્ધિયુ ઉપર વિજય મેળવવા કૃતનિશ્ચયો બનવાનો દિવસ ! દરેકા એટલે વીરતાનો વેળવ, શોષનો શુભાર અને પરાક્રમની પૂજા ! દરેકા એટલે ભક્તિ અને શક્તિનું પવિત્ર મિલન !

(૧૭)

—: શરદ-પૂર્ણિમા :—

અશ્વિને શુક્લપક્ષે તુ ભવેદા ચૈવ પૂર્ણિમા ।
તદ્વાત્રો પૂજનં કુર્યાન્નિશ્ચ જાગૃતિપૂર્વકમ્ ॥
નિશીથે વરદા લક્ષ્મીઃ કો જાગર્તીતિ માપિણી ।
જગતિ ભ્રમતે તસ્યાં લોકચેષ્ટાવલોકિની ।
તસ્મે ચિત્તં પ્રયચ્છામિ યો જાગર્તિ મદ્દીવલે ॥

‘આસો સુદ પૂર્ણિમાએ રાતે લક્ષ્મીનું પૂજન કરવું અને જાગરણ કરવું. તે દિવસે મધરાતે વખતે
૧૨ આપનાથી લક્ષ્મી, “કોણ જાગે છે ?” એમ બોલતાં બોલતાં અને “જે જાગતો હશે તેને ધન આપીશ”
એવો વિચાર કરી, મનુષ્યની ચેષ્ટા જોતાં પુણીમાં ફરે છે.’

લક્ષ્મી એટલે શ્રી, સોભા । લક્ષ્મી અનેક પ્રકારની છે, વિત્ત લક્ષ્મી, ગુણ લક્ષ્મી, શી‘દય’ લક્ષ્મી,
બાલ લક્ષ્મી વગેરે. બધા જ પ્રકારની લક્ષ્મી જગત માણસને રાગે છે. આજેસુ, પ્રમાદી કે ક્રિ‘દતો માણસ
પ્રત્યક્ષ સામે આવેલી લક્ષ્મીને પણ વધાવી શકતો નથી. તેથી જ તે સંતવાણીએ બાધું છે કે :

‘ઉઠ જાજ મુક્તાફર બેાર ભઈ
અમ દેન કહી જો સોવત હી;
જો સોવત હી સો જોવત હી
જો જાગત હી સો પાવત હી !’

ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, ઉત્તિષ્ઠત, જાગ્રત પ્રાપ્ત વરાન્નિ વીદત ‘Arise, awake and stop
not till the goal is reached’ આ વાક્યમાં પહેલાં ક્રિ‘વાનું અને પછી જાગવાનું કહ્યું છે.
એનો અર્થ ઉઠવા પછી પણ માણસે જાગવાની જરૂર છે. ઘણા ક્રિ‘દતો માણસો પણ જાગેલા હોતા નથી.
ક્રિ‘દનું એ સાચીકિ છે જ્યારે જાગવામાં માનસિક તેમજ ભૌતિક જાગૃતિ અપેક્ષિત છે.

જાજ જાગે તો જ સવાર, નહીં તો ઘેર અંધારી રાત;
કહ્યું છું અજબ અનોખી વાત !
કૂકડો બોલે રાત સિધાવે, વાત ન સાચી બોલત,
સોડ તાણી સૂતેલા નરનું ક્યાંથી શાવ પ્રભાત ?
કહ્યું છું અજબ અનોખી વાત

શરદ-પૂર્ણિમા એટલે જાગૃતિનો ઉત્સવ, વૈભવનો ઉત્સવ, આનંદનો ઉત્સવ, ઉત્કાષ્ઠનો ઉત્સવ । તે

દિવસે ચંદ્ર પોતાની સોજે કળાએ ખીલે છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે દિવસે ચંદ્ર પૃથ્વીની વધારેમાં વધારે નજીક યોગ છે. આખા વરસમાં તે દિવસનો ચંદ્ર સૌથી મોટો લાગે છે. ચોમસાના ચાર મહિના વાદળોથી આકાશને કાંચે સ્પષ્ટ ચંદ્રદર્શન ન થઈ શકવાથી પણ ચરદ-પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર વધુ આકર્ષક લાગે છે.

ચંદ્ર પાસે ગુંદરતા અને શીતળતાનો સમન્વય જોવા મળે છે કેવળ બાહ્ય સોંદર કેટલીકવાર મોઢક, માદક કે દાઢક પણ થને છે. પરંતુ એમાં જવારે આંતરસોંદર્ય જળે ત્યારે તે શીતળ અને શાંતિદાયક બને છે. સંતો પાસે ચંદ્રની શીતળતા ચાંદની જેવું સોંદર્ય હોય છે. આપણા અતિ પાસેના અવતારો રામ અને કૃષ્ણ પાસે પણ ચંદ્ર જેવું શાંત અને પ્રગ્લબ સોંદર્ય હતું. તેથી જ લોકો તેને પ્રેમથી રામચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર કહેવા લાગ્યા.

ગીતામાં ભગવાને ‘નસત્રાસામહં યશી’ એમ કહીને ચંદ્રને પોતાની વિભૂતિ ગણાવી છે. સૂર્યના તેજ સામે જેવું અણુ? પણ ચંદ્ર સામે તો કલાકો સુધી મીટ માંડીને બેસી શકાય છે. ચંદ્ર એ મનનો દેવ છે. સંતન મનનો માણસ પૂર્ણિમાની રાત્રે ચાંદનીમાં વિહરવા નીકળી પડે તો તે તેને માનસિક શાંતિનો કંઈક બંધે અનુભવ થાય. મનોવિદ્યાર્થમાં મસ્ત રહેનારા કવિઓ તો પોતાનાં લલ્લા કાળોની પ્રેરણા ચંદ્ર પાસેથી મેળવતા હોય છે; એટલું જ નહીં કેટલીકવાર તો ચંદ્રને જ કાળનો વિવશ બનાવતા હોય છે. ચંદ્રના અસ્તિત્વના કારણે કવિઓને સુંદરતાનું પ્રતીક યોધવાનો પરિશ્રમ કરવો પડતો નથી. સ્ત્રી કે પુરુષનું વર્ણન કરતી વખતે ચંદ્રમુખી કે ચંદ્રવદન કહેતાં જ સોંદર્ય પ્રગટ કરવાનું તેમનું કામ સમાપ્ત થઈ જાય છે. સાગર તો ચંદ્રને જોઈને બોલે જ બને છે. પ્રેમીઓના હૃદય સાગરમાં પણ ચંદ્રદર્શનથી ભરતી આવે છે. સાગર અને યશીનું સંનિધ્ય મેળવવા જ કદાચ મુલાકા પ્રેમીઓ ચાંદની રાતે નીકળવા કરવા જતા હશે.

ચંદ્રનો પ્રકાશ કેવળ શાંત અને શિતળ છે એટલું જ નહીં પરંતુ તે ઉપયોગી અને ઉપકારક પણ છે. ભેતરમાં પડી રહેલા અન્નને તેમજ અનેક પ્રકારની ઔષધિના ગુણને પ્રગટ કરવામાં ચંદ્ર ખૂબ જ મદદનો ભાગ ભજવે છે. ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે, ‘રસાતમક સોમ બનીને હું સર્વ ઔષધિઓને પ્રગટ કરું છું.’ ‘પુષ્પાધિ ઔષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાતમકઃ’

તે દિવસે નવા તોવાર વધેલા અનાજના પીંવા દૂધ સાથે ખાવા: ચંદ્ર, ચાંદની, દૂધ, પીંવા સાગર બધું જ સફેદ છે તેથી ચરદપૂર્ણિમા એ ધનચરની ઉત્સવ ગણાય છે. તે દિવસે ભાવવાનું, દંદવાનું, યાજ્ઞનું, રાત્ર-ચરણ લેવાનું પણ આ બધા આનંદમાં ઉત્સવવલ્લા શખવાની વિરુદ્ધ મને અને ત્રિપંથ અંતઃકરણથી જ ઉત્થવના ઉલ્લાસને કે જીવનના આનંદને માણી શકે તે પૂર્ણતાને પામી શકે, એવો સંદેશ આપણને સૌને આપતો ચરદનો કોઈ ચંદ્ર રાતભર જનનમાં ધૂમતો રહે છે. આપણે એ સંદેશ ઝીલીએ તો કેવું સાડું !

—: દીપોત્સવી :—

દીપોત્સવી એટલે આનંદનો ઉત્સવ, પ્રસન્નતાનો ઉત્સવ, પ્રકાશનો ઉત્સવ ! દીપોત્સવી એ કેવળ એક ઉત્સવ નથી પરંતુ ઉત્સવોનું સ્તોત્ર સંગ્રહનું છે. ધનતેરસ, કાળીચૌદસ, દીવાળી; બેસનું વર્ષ અને ભાઈ-ભીજ આ પાંચ ઉત્સવો પાંચ વિભિન્ન સંસ્કૃતિક વિચારધારાઓ લઈને આ ઉત્સવમાં સમ્મિલિત થયા છે. જાગૃત સમાજપૂર્વક એ આ ઉત્સવ ઊજવવામાં આવે તો માનવને સમગ્ર જીવનનું સુરપાટ દર્શન એમાંથી સાંપડી રહે.

‘દીપકના અજવાળે દિલને પાવન કરતી આવી દિવાળી !
અંતરમાં અજવાળાં કરતી જ્યોત જગવતી અસી દિવાળી;
અંધારાં ઉલેચી ઉરનાં આનંદ આનંદ કરતી દિવાળી !
બાળ વૃદ્ધ સૌને ખેલવતી હસતી રમતી આવી દિવાળી;
નીરસ થયેલા માનવના હૃદયને રસ ભરતી આવી દિવાળી !

ધનતેરસ : ધનતેરસ એટલે લશ્મીપૂજનનો દિવસ. ભારતીય સંસ્કૃતિએ લશ્મીને નુરુએ કે ત્યાજ્ય માનવાની ભૂલ કરી નથી. લશ્મીને ‘મા’ બોલી તેને પૂજ્ય માની છે. વૈદિક કાળથી તે લશ્મીને ઉદેશીને ઈશુકત બાધું છે :

ઈ મહાલક્ષ્મી ચ વિચ્છે વિષ્ણુ પત્ની ચ ધી મહિ ।

તન્નો લક્ષ્મી : પ્રસોદયાત્ ॥

‘મહાલક્ષ્મીને હું’ જાણું છું (જે) વિષ્ણુપત્નીનું ધ્યાન થઈ છું’ તે લશ્મી અમારા મન, બુદ્ધિને પ્રેરણા પામે’

લશ્મી ચંચલ નથી પણ લશ્મીવાન માનવની મનોવૃત્તિ ચંચલ બને છે. વિત એ એક શક્તિ છે. તેનાથી માનવ દેવ પણ બની શકે અને દાનવ પણ બની શકે. લશ્મીને ભોજપ્રાપ્તિનું સાધન ગણનાર માનવ પતનની ઊંડી ગર્તામાં જબડી પડે. જ્યારે લશ્મીનું માનવનું પૂજન કરી તેને પ્રભુની પ્રસાદી જણનાર માનવ પોતે શક્તિ અને તેમજ સુખને પાવન કરે. વિકૃત માણે વપરાય તે અલશ્મી, સ્વાર્થમાં વપરાય તે વિત, પરાયે વપરાય તે લશ્મી અને પ્રભુકાવશિ વપરાય તે મહાલશ્મી. મહાલશ્મી ધારી પર ભેરીને બાળને ગાળને આવે છે. ધારી એ ઐદાશનું પ્રતીક છે. સંસ્કૃતિક કાળમાં ઉદાર ધારે લશ્મી વેરનારને ત્યાં લશ્મી પેટીબોની પેટીઓ સુધી રહે છે. રમુવંદ આનું જવવંત ઉદારરસુ છે. લશ્મી એ એક મહાન શક્તિ પોવારી તે સારા માણસોના ઘાસમાં જ રહેલી જોઈએ કે જોયો તેના સુચોવ ઉપરોચ વાચ.

M/s. DAY LIGHT CERAMICS GUJARAT PVT. LTD.

Aji Industrial Area, New Power House Road,

P. O. Box No. 286

RAIKOT-360003

Ph. : 7454 & 7151 Resi. : 26566

Gram : "Pottery" Telex Pottery RJ-016-286

કાળી-ચોદસ : આ દિવસે મહાકાલીનું પૂજન કર્યું છે. પરાધીન માટે વપરાય તે અશક્તિ, સ્વાર્થ માટે વપરાય તે શક્તિ, રસભર વપરાય તે કાલી અને પ્રભુકાર્થ વપરાય તે મહાકાલી. પોતાના સ્વાર્થ માટે શક્તિ વાપરનાર દુરોપન. બીજાના ચરણે શક્તિ ધરનાર કર્ણ તેમજ પ્રભુકાર્થ માં શક્તિનું ધ્વન કરનાર અર્જુન-મહાભારતમાં આ ત્રણ પાત્રોનું ઉજ્જૃષ્ટ ચિત્રણ કરીને મહર્ષિ વેદવ્યાસે આપણને સ્પષ્ટ જીવનદર્શન આપ્યું છે.

કાળી ચોદસ એ નરક ચતુર્દશી પણ કહેવાય છે. ચતુર્દશીને દિવસે જન્મવાન શીકુંભે નારકાસુરનો નાશ કર્યો અને તેના ત્રાસમાંથી મુક્ત થયેલા લોકોએ ઉત્સવ મનાવ્યો. અમાસની અંધારી રાતને, દીવાઓ પ્રગટાવી તેમણે પ્રગટીત કરી નાખી અસુરના નાશથી આનંદિત થયેલા લોકો નવાં વસ્ત્રો પહેરી ફરવા નીકળી પડ્યા.

દિવાળી : દિવાળી એટલે લૈશ્વોના ચોષણ-પૂજનનો દિવસ. સમગ્ર વર્ષનું સરવૈયું ઠાકવાનો દિવસ. આ દિવસે માનવે જીવનનું પણ સરવૈયું ઠાકવું જોઈએ રાજ-દ્રુપ, વૈર-ઝેર, ઈર્ષા-મત્સર કે જીવનમાંથી કટુતા છૂટી કથી નવા વર્ષના દિવસે પુરાતમ પ્રેમ, શબ્દા અને ઉત્સાહ રહે તેનું ધ્યાન સમગ્ર જોઈએ.

દિવાળી એટલે દીપોત્સવ બહાર તો દીવા પ્રગટાવવાના જ પરંતુ ખરે દીવા તો દિલમાં પ્રગટવો જોઈએ. દિલમાં જે અંધારું ઊભે તો બહાર પ્રગટવેલા જ્વલં શીવકાળો વિરથ બની રહે છે.

‘દિલમાં જે દીવા પ્રગટે તો લોભ દિવાળી ભાત,
શુભ બુદ્ધિ વર્ધિત જીવનમાં યોગી છે દિનરાત
ક્યું છું અજાન અજાન વાત !’

દીવા એ જ્ઞાનનું પ્રતીક છે.—દિલમાં દીવા કરવા એટલે ચોષક પ્રકારની સમજણપૂર્વક દિવાળીને ઉત્સવ ઊજવવો. ધનતેજસના દિવસે વિજયે અનર્થ ન જાનતાં જીવનસાધક કરવાની શક્તિ માની મહાશક્તિની પૂજા કરવાની કાળી ચોદસને દિવસે જીવનમાં નરક સર્જનારા આજ્ઞા, પ્રમાદ, અસ્વચ્છતા, અનિષ્ટતા વગેરે નરકાસુરો મારાવાના. દિવાળીના દિવસે ‘તપસો મા જ્યોતિર્મમશા’ મંત્રની સાધના કરતાં કરતાં જીવનપથ પ્રાપ્તિ કરવાનો; જીવનના ચોષણનું સરવૈયું ઠાકતી વખતે જમા પાસે ઈશ્વર રહે તે માટે પ્રભુકાર્થના પ્રમથથી જીવનને ભરી દેવાનું.

ઘસતા વર્ષના દિવસે જુનું વેરઝેર ભૂલી શત્રુનું પણ શુભચિંતન કરવાનું. નવું વર્ષ એટલે શુભ-સંસ્થાનો દિવસ. બાકી સુંદર સમજણ નિર્દેશતા જ્ઞાનદીપક જે દિલમાં પ્રગટે તો આપણું જીવન સદૈવ દીપોત્સવ મહોત્સવ સમું બની રહે.

गीता-चूटकां पुणे।

यत्र योगेश्वर कृष्णो यत्र पाशो पशुर्धर ।
तत्र श्रीविजयो भूविधुना नीतिर्महिम्नम् ॥ २८/७८

BS 51104
LIBRARY

શ્રી હરિ:

“સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ”

—: ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર :—

ગીતા જ્ઞાન સુણી મન રમતું, બૂઝી જત જન્મજન;
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.....(૨)

ગીતા જ્ઞાન ખરેખર સાચું, સાંત્વણતા મન નવ રહે કાચું
પ્રભુ ચરણે મન અર્પણ કરતાં, થારો બેઠો પાર;
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.....

આત્માને એળખશે જો તું, શોક તણ દેશે જોડે તું;
દેહ તથા વસ્ત્રો બદલે ત્યાં, ચાલું યું બેઠાર ?
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.....

કર્મ મહી પ્રેરે એ સકુને ફળને। મોહ જુઝારી દધને,
રાત-દિવસ કરતાં શીખવે એ સેવા સૌ નિષ્કામ;
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.....

ભક્તિની શક્તિ સખતવે, શિવ જોડે સહવાસ કરાવે,
જ્ઞાન ભક્તિને કર્મ રૂપી એ તીરથરાજ પ્રવાસ;
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.....

શાન્તિ સકલનો સાર ગ્રહીને પાથ પ્રતિ સંદેશ દોરોજો;
હૃદયમાં ધરજો સૌ માનવ, કૃષ્ણ તથો હિંચાર
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.

卐

M/s. SUN DISTRIBUTORS MINING CO. LTD.

14, NETAJI SUBHAS ROAD,

CALCUTTA-700001

—: ગીતા-ચૂંટેલા પુણ્યો :—

માહાત્મ્ય અને સંદેશ

વિશ્વના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ગીતાનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે. એની પ્રમાણ ૪૮ કંઈ એટલે છે. ન્યારે એ વાંચી ત્યારે કંઈ નવું જ્ઞાન એમાંથી સાંપડે છે. એ અવતર પવિત્ર ગ્રંથ છે. માનવનું ઉત્થાન કરવાની એની શક્તિ અગ્રગણ્ય છે. એ જીવનપ્રદાન કરે છે. આ જીવસાગરમાં એ દીવાદાંડી સમાન છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એના પરમ ભક્ત અને મિત્ર અર્જુનને મદાભારતના કૌરવો અને પાંડવોના યુદ્ધ દરમિયાન રણરૂમિની મધ્યમાં એના વિગાદ દૂર કરવા માટે અને જનહર્યાણુર્થે ગીતાનો બોધ આપ્યો. વૈદિક ધર્મનો અને ઉપનિષદોનો નિયોગ અને એનું સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાન ગીતાના ઉપદેશમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સમાવ્યા છે. એનું સ્વરૂપ સમગ્ર જીવનમાં આચરવામાં આવે તો જ-મ-મરણનો દેગે દળી જાય છે અને શુદ્ધિ સાંપડે છે. ગીતા એક મહાન જીવન-શાસ્ત્ર છે. ગીતામાં માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન જ સમગ્રવ્યાપમાં આવ્યું છે એવું નથી. એમાં ભક્તિ પણ સમર્પકવામાં આવી છે. તદુપરાંત એ કમયોગ સમગ્રવે છે. કર્મથીરા માટે એમાં માર્ગદર્શન છે. ગીતા વિશ્વવ્યાપક છે કારણ કે એ સર્વ સામાન્ય માણસો માટે છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણ માનવને માર્ગદર્શન તેમજ આશ્વાસન આપ્યા છે. એ લોકોત્તર ગ્રંથ છે એમાં કોઈ સંસય નથી. એના સિદ્ધાંતો શાશ્વત છે. એટલે જ એ શાસ્ત્ર છે. એમાં રાજનિષ્ઠા, બ્રહ્મવિદ્યા, અને અધ્યાત્મવિદ્યા સમગ્રવ્યાપમાં આવ્યા છે. જીવ, જગત્ અને જગદીયનો સળગ એમાં સમગ્રવ્યાપમાં આવ્યો છે. હૃદય સત્ય છે શાશ્વત છે પણ આ વિશ્વ અને એના માનવીઓ ક્ષણિક જ છે. એ શૂન્ય જ્ઞાન છે. માધીયજી કહ્યું છે : “ગીતા એક મહાન ધર્મકાવ્ય છે. એના મહાશબ્દોના અર્થ ધ્રુવે ધ્રુવે બદલાશે પણ એના મૂળ મંત્ર નહિ બદલાય.” ગીતાની લીટીએ-લીટીમાં મંત્ર છે. આ ગીતાનું મહત્ત્વ છે.

ગીતાનું જ્ઞાન સર્વવ્યાપક, વૈશ્વિક અને પાવક છે. એનો સદેશ જ્ઞાન, પ્રેમ કર્મ અને ભક્તિનો છે. માનવે પોતાની ફરજ બરાબર બજાવવાની છે. નિયમિતરૂપે ભક્તિ અને ધ્યાનથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થય શકે છે. આ સદેશ ગીતા આપે છે.

ગીતાના સ્વતંત્ર અભ્યાસીને પાંચે કદી સ્પર્શ કરતા નથી. ન્યાં ગીતાનું વાંચન થાય છે ત્યાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ વગેરે અને સર્વ તીર્થોના વાસ થાય છે. એનો અભ્યાસી જ્ઞાનની સિદ્ધિ મેળવે છે અને પરમ પદ પામે છે.

ગીતા યોગશાસ્ત્ર સંમગ્રવ્યાપાર અસામાન્ય ગ્રંથ છે ભગવાનની વાણી એમાં છે એટલે એ મંત્રગ્રંથ છે. મંત્રના છ અંગો છે-ઋષિ, હંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ અને કીમક (ખીલી). આપિ એટલે કે હૃદય, ભગવાન વેદ-વાસ છે; હંદ-અવ્યય છે; દેવતા શ્રીકૃષ્ણ છે; બીજ-‘નમો શોક નહિ કરવા યોગ્ય છે તેનો તું શોક કરે છે’-છે. શક્તિ-“સર્વ ધર્મોના પારિત્યાગ કરીને એક મારે જ સરણ આવ”-છે, અને કીમક-“તું તને સર્વ પામેથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન કર”-છે.

આ દિકામમાં દરેક અધ્યાયમાંથી એકેક શ્લોક લઈ તેનું સ્વરૂપ સમગ્રવ્યાપારો અને નમ પ્રવાસ કર્યો છે.

અધ્યાય પહેલો

—: અર્જુન વિપાદ યોગ :—

જ્ઞાન મોક્ષ અથવા સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાનો આરજ વિપાદ સ્થિતિમાં થાય છે. વિપાદ થયા વિના આનંદનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં આવતું નથી વિપાદ એટલે ખિન્નતા ખેદ પોતાની શક્તિની ન્યુનતા થવી, ઉત્સાહનો સંત્રાય થવો કુટુંબના મેદાનમાં મહાભારતના યુદ્ધ સમયે અર્જુન જેના મહાવીરને ચિન્તા થઈ અને મોહ થયો આવા બંધનમાંથી મુક્ત કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના સમુપદેશી ગીતાની રચના થઈ. ગીતા મનુષ્યમાત્રનો ખેં દૂર કરી એના હૃદયને આત્માનંદ આપે છે આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરવા આપણે ગીતાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુનને સંબોધીને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

બીષ્મદોણપ્રમુખન સર્વેષાં ચ મહિક્ષીતામ્

ઉચ્ચ પાર્થ પશ્યૈતાં-સમવેતાં-કુરૂનિતિ રથ

અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કુરુક્ષેત્રના રણમેદાનની મધ્યમાં કૌરવો અને પાંડવોના સૈન્યની વચ્ચે, પોતાના રથને ઉભો ગખરા માટે કહ્યું કે જેથી યુદ્ધ કરવા આવેના વીરોને એ જોઈશે અને એને કેાની સાથે લડવાનું છે તે જાણીને ત્યારે ભગવાને રથ બે સૈન્યોની વચ્ચે બીષ્મ દોણ આદિ સૌ રાજાઓની સામે જોભો રાખ્યો અને અર્જુનને કહ્યું “હે અર્જુન ! આ એકમ થયેના કૌરવોને જો”

અર્જુનને જેવું કહ્યું કે એ સૈન્યો વચ્ચે રથને ઉભો રાખો કે તરતજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેમ કહ્યું. આ ક્રોધમાં રોક કેવો હોવો જોઈએ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના આચાર્યશ્રી પુરૂ પાંડુ છે સેવક હમેશા જાગૃત, સતર્ક અને વિવેકી હોવો જોઈએ એ વાત ભગવાને મોઘ પૂરૂંક અહીં કહી કહી

પોતાના વડીલો, સ્વજનો, ભાઈ ભાડુઓ અને સ્નેહીઓને યુદ્ધમાં ઉપસ્થિત થયેના જોઈને અર્જુનના મનમાં વિપાદ થયો, એને થયું આ મધ્યાની સામે લડી તેમનો વધ કરી, પોતાને શું મેળવવાનું છે ? એથી કયું કષ્ટાણું સમાવાનું છે ? માટે નથી લડવું એમ કહી હથીયાગ નીચે મુક્યા ! આમ મોહ અને કંઠણાતાથી અર્જુન જેવો મહાવીર પણ દુર્બળ બન્યો એણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને કહ્યું

એતાન્ન હનુમિચ્છામિ નતોડપિ મધુસૂદન, ।

અપિ ત્રૈલોક્યગજસ્થ હેતો કિંતુ મહીકૃત્વે, ॥ ૩૫

“હે મધુસૂદન ! આ એકમ થયેના લોકો મારો નર કરે તો પણ હું એને મારવા ઇચ્છા મનમાં નથી એમને મારવાથી મને ત્રણે લોકોના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પણ હું એમને હથેલી નહિ પૂરનીના રાજ્ય માટે તો હું એમને શાનોજ માર ?”

વિનાશ અર્જુનના મનને પેગી લીધું હતું જ્યારે માનવ મન વિષાદથી ઘેરાયેનું બને છે ત્યારે એ આનંદ ઉત્સાહ અને આગાહાનો ઉપદેશ મળ્યું કરવાને લાયક બને કે અર્જુનના મનની ભૂમિકા આવો ઉપદેશ પ્રદાન કરવા તૈયાર થઈ કે એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એને ગીતાનો મોઘ ઉપદેશ આપ્યો અને એના મનમાં આત્મોન્નતિના બીજ વાંના આપણે ગીતાના સ્વાધ્યાયથી આત્મોન્નતિ અર્થે સાધી શકીએ

—: સાંખ્ય યોગ :—

પૃથક્કા અધ્યાયમાં આપણે જોયું કે, અર્જુનને યુદ્ધભૂમીમાં સ્વજનોને જોઈ વિષાદ થયો. હું સહીશ નહિ એમ એણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું. જાગૃતિને વિચાર ફર કરી એના મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો.

અરોઽધ્યાન-વશોચરતવં પ્રજાવાદાંશી ભાષસે ।

મનાશ્ચન મનાસ્યં નાનુસૌચન્તિ પંડિતાઃ ૧૧

જેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેમનો શોક નું કરે છે અને જ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો બોલે છે ? પરંતુ જ્ઞાની લોકો મરેલાઓનો અને હવતાઓનો શોક નથી કરતા.

ગીતા જ્ઞાનનો આરંભ અહીંથી શરૂ થાય છે. એવી ગયેલા અર્જુનને ઉભો કરવા માટે ગીતાનું જ્ઞાન એને શ્રીકૃષ્ણ આપે બ જાગૃતિ કહે છે. આ યુદ્ધ તારા 'રાહ્યસ્વપ્ન' માટે નથી. દુર્યોધનની ગાદી લઈ લેવા માટે પણ નથી એ તો સમાજનાથી અધર્મતત્વને નાશ કરી તેને ઠેકાણે ધર્મ તત્વની સ્થાપના કરવા માટે છે. ધર્મની પ્રતિષ્ઠા માટે યુદ્ધ અનિવાર્ય છે અને અર્જુનને સર્વ વિવાદ છોડી પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાનું છે. ધર્મતત્વના પ્રતિનિધિઓ પાસેનો વિજય આપે તો જ ધર્મનું પાલન થાય. અને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ઉદ્ધવાની આજ્ઞા કરે છે.

જાગૃતિને અર્જુનને સમગ્રવેશ આઠ તત્વજ્ઞાનને સાંખ્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે. સાંખ્ય ઉપરથી સાંખ્ય શબ્દ ઉદ્ભવ્યો છે. 'સાંખ્ય' શબ્દનો અર્થ (સમ્યક જ્ઞાન, વિચાર કરવો, તત્વનિશ્ચયતા માટે વાદવિવાદ કરવો એવો થાય છે) બીજો અર્થ છે આત્મવિષયક નિર્ગુણ જ્ઞાન કેમ સિદ્ધાંતના વિચારમાં દોષો અને શુભોના પ્રમાણનો વિચાર કરવો એનું નામ સાંખ્ય છે. જમતના સર્વે જડએતન પદાર્થોની સંખ્યા બતાવીને એનું પદ્યાર્થ જ્ઞાન જે સામ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે તે સાંખ્ય સામ્ય છે. અર્જુનને 'પારક' અને પોતાનું એ સમઘનો મોઢ ફર કરવા સાંખ્ય સામ્યનું તત્વજ્ઞાન શ્રીકૃષ્ણ એને સમજાવે છે. પંડિતો 'મતાસન' એટલે શ્રુત અને 'અમતાસન' એટલે અવિત એવાથી કેમનો શોક નથી કરતા. જેને આત્માના વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. તે પંડિત છે એમ શક્યાર્થે પણ કહે છે. શરીર નાશવંત છે. એનો નાશ નિશ્ચિત છે. તો પછી એનો શોક શા માટે કરવો જોઈએ ? આત્મા અવિનાશી છે. એનો જન્મ થતો નથી એટલે એનું યત્ન પણ શરૂ નથી

પ્રાપ્ત અવસ્થામાં યોગ્ય કર્મ કરતા કરતા જ આપણે ઉન્નતિને માર્ગે ચડી શકીએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : 'ધર્મયુદ્ધ કરવું એ તારું ક્ષત્રિય તરીકેનું કર્તવ્ય છે. તું તારું કર્મ કર એના રૂબરૂ વિચાર ન કર. સિદ્ધી અને અસિદ્ધીના વિષયમાં સમભાવ ધારણ કરી કર્મ કર.'

॥

અધ્યાય ત્રીજો

—: કર્મ યોગ :—

બીજા અધ્યાયમાં આપણે જોયું કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને 'તું તારું કર્મ કરે કળને વિચાર ન કર' એવો ઉપદેશ આપે છે. કોઈ પણ કર્મ આપણે દલ રહિત થઈને નિઃકાનગાવે કરવું જોઈએ. તે માટે ઇન્દ્રીય સમય કેમનવો જોઈએ.

આપણે ક્યોં તો કરવાના જ છે. આપણે અકર્મ રહી શકતા નથી. ગીતાના આદેશ અનુસાર આપણે કર્મ-રનામી બનીને કર્મ કરવાના છે, કર્મ દાસ બનીને નહિ. યોગેશ્વર ભગવાન અર્જુનને કહે છે :

મયિ સર્વંશ્ચિ કર્મોશ્ચિ સન્ન્યાસાધ્યાત્મચેતસા, ।

નિરાશીનિર્મમો બુદ્ધિર્નયુધ્ધસન વિગતજ્વર, ॥ ૩૦ ॥

'મારામાં અધ્યાત્મચિત્તથી સર્વે કર્મોનું અર્પણ કરીને, આશા રહિત મમતા રહિત અને સત્તાપ રહિત થઈ બુદ્ધ કર' આ સ્તોત્રમાં ચાર વાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. (૧) મમતા વિવેક બુદ્ધિ રાખવી. (૨) વિવેક બુદ્ધિથી બધું કર્મ અને અર્પણ કરવું. (૩) આશા રહિત મમતા રહિત અને શોક-મોહ સત્તાપ રહિત રહેવું અને (૪) સ્વર્ગનું પાનન કરવું.

આપણે જો પોતાના આત્મામાં ચિત્તને રિચ કરી કર્મ કરીએ તો આપણું હિત ધાય છે, પરંતુ બોગોમાં ચિત્ત લગી કર્મ કરીએ તો આપણું અહિન ધાય છે. સર્વે કર્મો પન્મેશ્વર માટે આપણે કરવાના છે, જેમ કરવાથી આપણા બાંધારમાં પરિવર્ત આવે છે અને અતે આપણે પગ પડના અધિકારી બનીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે 'હે અર્જુન તું નામી સમગ્ર કે આરો બહુત કહી નાશ નહિ પામે તું કળની આશા છોડીને તથા મમતા રહિત બનીને કર્મ કરે. કારણ કે એમ કરવાથી તને સત્તાપ થશે નહિ.' ત્યારે મનમાં સત્તાપ ન હોય ત્યારે માણસ શાંત મનીષ અને પ્રમન્ય ન્હે છે. આવો શાંત મનુષ્ય બુદ્ધ હોય તો એને કોઈ દોષ લાગતો નથી.

છતાં પણ અર્જુનને હજી એક શકા હતી છે એ કહે છે 'જો કર્મ માર્ગ ગૌણ છે અને જ્ઞાન માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે તો હું દોષ મુક્ત કર્મનું આચરણ કેમ કરું અને કોઈ એક માર્ગનો ઉપદેશ કરો.' જવાબમાં યોગેશ્વર કહે છે 'આ લોકમાં કેટલાક જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય છે અને કેટલાક કર્મનિષ્ઠ હોય છે. એકનું કર્મ બીજાથી થવું નથી. અર્જુન કર્મનિષ્ઠ હતો અને એ માર્ગે જ એને બ્રાહ્મ રિચિત પ્રાપ્ત કરવી રહી ગઈ નહિ. કારણકી કોઈ મનુષ્ય તત્તજ્ઞાની નથી બની શકતો. જ્ઞાની અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સિદ્ધ પુરુષ આત્મામાં મગ્ન રહે છે. કર્મના ત્યાગથી કોઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. મનની છદ્ધિએને સયમમાં રાખી કર્મ કરનારની મોખ્ખા વિશેષ છે. પરમાર્થે કરેલું કર્મ જોઈ પણ છે. અશકિત રહીત બનીને આપણે કર્મ કરવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને સમજાવે છે કે તું તો એક નિમિત્ત માન છે. સર્વ કર્મો હતી તો હું જ છું. દલ રહિત અને અભિમાન રહિત કર્મથી અનશ્વ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વે કર્મો ધીરને સમર્પણ કરવાના છે. આમ કરનાર મુક્ત બને છે. પ્રકૃતિ-સ્વભાવને અનુરૂપ પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કરવામાં જ ખરું શ્રેય સમાયેલું છે. આવા કર્મો જનતાની રક્ષા કરે છે, અને ઉન્નતિ સાધવામાં મદદરૂપ બને છે. આવા કર્મો કરનાર આપણે આત્મચર આત્મ તૃપ્ત અને આત્મ સતૃપ્ત બનીએ છીએ.

અધ્યાય ચોથો

—: જ્ઞાન કર્મ સંન્યાસ યોગ :—

આગળના અધ્યાયમાં ભગવાને અર્જુનને દબ રહિત અને અદક્ષ ગહિત કર્મ કરવાથી અવશ્ય રિજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજાવ્યું. માન કર્મ અને સ-નાસનો યોગ સમગ્રને છે એમાં ક્રમોત્તર પછે સુદૃઢ રિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આપણે જે આપણા કર્મો છોડાવવાને માટે કરીએ તો આપણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ એ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોમાં જોગોમાં અનામકિત, આત્મસંયમ, મન સમ, વાસનાઓનો ત્યાગ, સર્વે કર્મોનું પરોક્ષરને સમર્પણ, ઇશ્વર ભક્તિ અમૃતદિ અને સમભાવ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આપણે આવા યુગ્મે કેળવવા જરૂરી છે.

શ્રી યોગેશ્વર અર્જુનને કહે છે કે “હું અજ્ઞાના અવિનાશી અને જૂનોના ઇશ્વર હોવા છતાં જગતના કલ્યાણઅર્થે પોતાની શક્તિ વડે જન્મ લઉં છું અને જ્યાં ધર્મની ગાનિ અને અધર્મની પ્રબળતા થાય છે ત્યાં ધર્મની પુનઃ સ્થાપના માટે હું મને પોતાને ઉત્પન્ન કરું છું” અને વધુમાં કહે છે

પરિત્રાણાય સાધુના વિનાશાય ચ કુલ્લતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સત્ત્વામિ યુગે યુગે ॥૮૮॥

“સાધુઓની રક્ષા કરવા માટે, કુલોનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે હું યુગે યુગે જન્મ લઉં છું” છતાં સ્ત્રોત્રમાં ભગવાન અવતાર, ફરી રીતે તો છે તે બતાવ્યું છે. સાતમાં સ્ત્રોત્રમાં અવતાર ક્યારે થયે છે તે સમજાવ્યું છે અને આ આઠમાં સ્ત્રોત્રમાં કયા કાર્ય માટે ભગવાન અવતાર થયે છે તે કહેવામાં આ પુ છે. આ સ્ત્રોત્રમાં ભગવાને ચાર વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (૧) સાધુ અને સતોના રક્ષણાર્થે (૨) પાપીઓના નિનાશ માટે (૩) ધર્મની સ્થાપના માટે (૪) ઉપરના ત્રણ કાર્યો માટે) દરેક યુગમાં સમયે સમયે અવતાર ધારણ કરે.

શ્રીકૃષ્ણ પરમેશ્વરનાં પૂર્ણ અવતાર છે એ પ્રસીદ્ધ છે એમનામાં જ આજુ રિશ્વ સમાયેલું છે આખા જગતની ઉત્પત્તિ, રિધતિ અને લય કરનાર પશુ એજ છે એનો જન્મ અને કર્મ દિવ્ય છે આપણે જે એમના દિવ્ય જન્મ તથા કર્મની રહસ્યને જાણી શકીએ તો દેહ છોડ્યા પછી ફરીથી જન્મ લેવો પડતો નથી આપણે મોક્ષાતિને પામીએ છીએ. અર્જુનને ભગવાન કહે છે “મારામાં મન અને શુદ્ધિ લગાડવાથી તું અવશ્ય મને પામીશ” આ ઉપરથી આપણે જીનનમાં દતારવાનો છે આપણે જે એક નિષ્કંભ ભક્તિ યોગ દ્વારા ઇશ્વરની સેવા કરીએ તો, કર્મના મધનને તોડીને બ્રહ્મરૂપ બની શકીએ છીએ બ્રહ્મરૂપ બનવાના સાધનોમાં ઇશ્વરની એક નિષ્કંભ ભક્તિ, ગુણગુણીત થવાનો પ્રયત્ન, કામ, ક્રોધ લોભ, અહકાર, મદ, બળનું ધમકાં છોડવું શીક તથા કામના તો ત્યાગ કરવો, સત્ત્વ સમભાવ ધારણ કરવો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે સર્વ જૂનોમાં બ્રહ્મની પ્રત્યક્ષન ઉપસ્થિતિનું યાત્ર થવાથી અને સર્વ જૂનોમાં એક આત્મા છે, અને એજ આત્મામાં સર્વ જૂન છે એનું પ્રત્યક્ષનાત જ્ઞાન થવાથી મનુષ્યને મોહ દુર થાય છે એ નર નારાયણરૂપ યદ જાય છે એ પદ્ય પદની પ્રાપ્તિ છે “નરમાંથી નારાયણ બનો” એમ ગીતા આપણને શીખવે છે.

SHRI MAHILA GRIHA UDYOG LIJJAT PAPAD
BOMBAY (6). POONA, AMARAVATI, VARANAGAR, VALOD,
RAMANIA, RAJKOT, HYDERABAD JABALPUR, CALCUTTA.

—: કર્મ સંન્યાસ યોગ —:

ચોથા અધ્યાયમા નરભાષી નારાયણુ જની પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવેનો માર્ગ બતાવ્યા પછી શ્રી યોગેશ્વર અર્જુનને હવે સંન્યાસ યોગ અને કર્મયોગની એકતા, અભિન્નતા તેમજ અકર્માવસ્થા વિશે ઉપદેશ આપે છે. આ રીતે આત્મા એકયો, અબોક્તતા અને નિષ્કલ્પ છે તે સમજાવે છે. અર્જુન પોતાની શકા બ્યક્ત કરતા કહે છે, કર્મયોગ અને કર્મ સંન્યાસ એ મે માર્ગભાષી કયો માર્ગ મારામાટે વધુ કલ્યાણુ-કારી છે, તે મને સમજાવો કે જોયી મારા માત્રા કોષ્ઠ બલ ન રહે.

શ્રી યોગેશ્વર જવાબમા કહે છે "તારા માટે કર્મયોગ વિશેષ હિતકર છે" આનુ કારણુ એ છે કે સંન્યાસ સ્વભાવવાળા માટે સંન્યાસમાર્ગ એવંકર છે, અને કર્મ સ્વભાવવાળા માટે કર્મયોગ એવંકર છે. અર્જુન કર્મ સ્વભાવવાળો છે માટે એને માટે કર્મયોગ વધુ હિતકર છે. કર્મયોગીને સંન્યાસકર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, આ વાત પણ ભજવાન અર્જુનને સમજાવે છે. નિલ મન્યારીના નથુ નક્કરો છે ઇચ્છા ન કરવી, દોષ ન કરવો અને દ્વેષભાવ ધારણુ ન કરવો, સંન્યાસમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ વિન્ન નથી એવંક છે. બંનેમા કર્મો કરવા આનંદકર છે. શ્રીકૃષ્ણુ જુરે ૩

હૃદયૈર્તર્જિત મર્ગો યેસા સામ્યે સ્થિત મન ।

નિદાહિ સમ ધત્ત નરમાદ્યત્તભણિ તેસ્થિતા ॥૧૮॥

'જેમનુ મન સામ્યારથમા સ્થિર ગ્યુ હોય છે, તેમણે આ લોકમા જનતાજ જન્મને છુટ્યો છે. કારણુ કે સર્વ સ્થળે ધત્ત સમ અને નિદાહરુ રહેલુ છે, એટલે તે આ ધત્તતા સ્થિત થયેના છે.' આ મોક્ષમા ચાર વાત છે (૧) જે લોકો સર્વેમા પરમાત્માનુ દર્શન કરે છે અને તેથી બધાની સાથે તેમનો બ્યવહાર સમ-અવસ્થાનો એટલે કે નિર્વિકાર, અનિષ્ટ અનાસકત રહે છે. (૨) તે લોકોએ સસાગને છુટી લીધો છે, તેમ સમગ્રજુ જોઈએ. (૩) કારણુ કે ધત્ત અર્થાત પરમાત્મા સમ છે એટલે નિર્વિભાગ હોય રહિત છે. (૪) આવો પુરુષ ધત્તમા અથવા પરમાત્મામા 'સ્થિત' છે, આ સસારમા બ્યવહારમા રચ્યા પચ્યા રહેનારા સામાન્ય માનવીઓને જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણી નજરે ઉચ્ચ, નીચ આદિ ભેદભાવ આવે છે. શાસ્ત્રનુ 'સમદર્શન' સમજમા નથી આવતું. સુવર્ણની દેવ પ્રતિમામા તથા સુવર્ણના પાટનામા સુવર્ણની દ્રષ્ટિએ જો નાર પુરુષ સમાનતાજ જુએ છે, એ સુવર્ણના જુદા જુદા રૂપ છે એમ એ સમજે છે, પણ આકારની દ્રષ્ટિએ જોનારો તેમા વિન્નતા જુએ છે, એને માટે સુવર્ણની મૂર્તિ અને સુવર્ણનો પાટલો વિન્ન વસ્તુઓ છે. ધત્ત દ્રષ્ટિથી જો નારો પુરુષ સર્વ પદાર્થોને ધત્તતરીકે જુએ છે, અને બ્યવહારિક દ્રષ્ટિએ જોનારો પુરુષ સર્વ સ્થળે વિન્નતા અનુભવે છે. સમ દ્રષ્ટિ રાખવી જાનીતે જ સાધ્ય છે. જે મનુષ્ય સર્વને પોતાના સમાન જુએ છે અને સુખના વિષયમા તથા દુઃખના વિષયમા સમાન લાવ રાખે છે એ પરમ એકંક યોગી છે. એને બ્રાહ્મણુ ચક્રાણ, ગાય હાથી, કુતરા વગેરેમા વિન્નતા સાગતી નથી. એને તો સમય નિશ્ચ બ્યવરૂપ જ લાગે છે. સમદ્રષ્ટિ યતાજ માનનના સર્વ બંધન તૂટી જાય છે અને તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. એ પોતાના દેહમા આત્માના સમત્વને જુએ છે, અને પરમાત્માના નિશ્ચમા પ્રતર્તતા સમત્વને જાણે છે. આને નિશ્ચરૂપ દર્શન કહે છે. આપણે આપણા કાર્યો કુશળતાપૂર્વક કરવા જોઈએ. દુષ્ટવાના નિશ્ચમા આપણે સમ જુદિ ધારણુ કરવી જોઈએ અને કોય કોયાદિ વેગો સહન કરવા જોઈએ. આપણે આત્મા, જુદિ મન, વાપ્પી ઇદ્રિશ, શરીર આદિ ઉપર સપૂર્ણ સમય ધરાવેલો જોઈએ અને પોતાની પરમ ઉન્નતિ સિદ્ધ કરવી જોઈએ. આપણે માટે પોતાનું આ યેસુ અદ્ભૂત માર્ગ દર્શન છે.

અધ્યાય છઠ્ઠો

: આત્મ સંયમ યોગ :

પાયમા અધ્યાયમાં કર્મ યોગી બની પોતાના કાર્યો ફક્ત આગા ગણ્યા વગર ફગાતા પૂર્વક કરવા માટે અર્જુનને શ્રી યોગેશ્વરે સમજાવ્યું હતું જ્યાં કર્મો આત્મસંયમથી કરતાં જોડાએ યોગી અને બંધકત બની કરતાં જોડાએ કે જોડી પરમ પદને પામી ગકાય એ વાત સમજાવે છે.

જીવનના ઝઝાસોતો વચ્ચે કર્મ લક્ષ્ય ઉપર દ્રષ્ટિને એનામ રાખી અટકાવ જીવે જ્યાંની કામી એટલે જ ગીતાનો યોગ દેહદમ્ભ યોગ નથી, તેમજ અતિભોગ પણ યોગ નથી યોગ તો ધૃતતાવાન, યુક્તવિહાર, યુક્તનિદ્રા અને યુક્ત અન્નભોધમા છે આપણે માટે એ માર્ગો ખુલ્યા છે એક ઇન્દ્રિય પરાયણ બનવાનો અને બીજો લક્ષ્યપરાયણ બનવાનો. ઇન્દ્રિયપરાયણ બન્યાને અનિદ્રા તથા છે જોનો ત્યાગ કરવાનો બોધ ગીતા આપે છે લક્ષ્યપરાયણ - ચક્રિય યોગને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવી પોતાનું કર્મ કરતો રહે છે એ યોગસ્થ બને છે એટલે જેમ શાન વાલુમા દીવા સ્થિર તેને પ્રમથ છે તેમ એનો પ્રમથ સ્થિર બને છે ગીતા આપણને લક્ષ્યપરાયણ બનવાનું કહે છે.

યોગના આઠ અંગ છે યમ, નિયમ, આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ યમમા પાય વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે અર્થાત્ સત્ય, અસ્તેય, મહાચર્ય અને અસત્ય નિયમો પણ પાય છે પવિત્રતા, સતોષ તપ, અધ્યયન અને હ્રિયર ભક્તિ આસન સ્થિરતાને લીધે સુખનો અનુભવ થાય છે આસ તથા ઉચ્ચનાસની ગતિનો નિરોધ કરવો તેનું નામ પ્રાણાયામ છે વિચિત્રમાર્ગો ઇન્દ્રિયોને હટાડીને પોતાના આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ તેમને અતરસુખ કરવી તેનું નામ પ્રત્યાહાર ધારણા એટલે કે ઇષ્ટ વિશિષ્ટ સ્થાન પર ચિત્તને સ્થિર કરવું ધારણાના અભ્યાસની ગતિ એટલે ધ્યાન એમા અનુભવની એક તાનતા થાય છે ચિત્તમા પોતાના ધ્યાન કાર્યને ન બુલ્બુલ અને ધ્યાનના વિચારી જ એકાગ્રતા રાખવી એનું નામ સમાધિ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ સ્થાન પર કેન્દ્રિત રહે તેનું નામ સંયમ છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે પ્રયત્ન વડે સાધના કરનારો યોગી પાપાય થઈને અનેક જન્મોથી સિદ્ધિ મેળવી પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે આવા યોગી બનવાની સનાહ આપતા ભગવાન કહે છે.

તપરિન્નયોડધિકો યોગી જ્ઞાનીન્નયોડધિ મતોડધિકઃ ।

કર્મિન્નયોડધિકો યોગી તરમાલોગીભગાનુન ॥ ૪૬ ॥

‘યોગી તપરની લોકોથી અધિક છે જ્ઞાનીઓથી પણ અધિક મનાય છે યોગી કર્મ કરનારાઓથી પણ અધિક છે, એટલા માટે છે અર્જુન તું યોગીયા આ સ્ત્રોત્તમા ચાર વાતોનો નિર્દેશ ॥ (૧) તપરથી એટલે કે ભારના પ્રધાન સાધકથી યોગી એવું છે (૨) જ્ઞાનીથી (એટલે કે સુદ્ધિ પ્રધાન સાધક) થી પણ યોગી એવું છે (૩) કર્મગત (એટલે કે કર્મ પ્રધાન સાધક) થી યોગી એવું છે (૪) માટે છે અર્જુન તું યોગી બન.

પણ ભગિત વિના યોગ વ્યર્થ છે યોગી સાથે ભક્તિ જોડાએ

M/s HINDUSTAN-PILKINGTON GLASS WORKS LTD

4 CHITTARANJAN AVENUE,

CALCUTTA-700072

—: જ્ઞાન વિજ્ઞાન યોગ :—

છદ્મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું : “તું તારું મન મારામાં સ્થિર કર, મારી ભક્તિ કર, મારો આશ્રય લે અને યોગી થા. અને મને સંપૂર્ણપણે ત્યાગી લે એ જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી બીજું કશું ત્યાગ્યા યોગ્ય રહેતું નથી.” યોગી-બ્રહ્મ બની પરમપદની પ્રાપ્તિ કરવાનું માર્ગદર્શન ભગવાને આપ્યું. હવે આ અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઇશ્વરનાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપ અને વિજ્ઞાન સહીત સમગ્ર જ્ઞાનનો ગોષ્ઠ આપે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

મત્ત પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રેતં સૂત્રે મહિગણ્યા ધ્રુવ ।।૧।।

“ધનંજય ! મારા કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી. જેમ સૂત્ર (દોરા)માં મણકાઓ પરીવાશેષા હોય છે તેમ આ સર્વ જગત મારામાં પરીવાશેષું છે.”

ઇશ્વરની પ્રકૃતિ કે મરીરનાં બે ભાગ છે. એક જોણ અને બીજો મુખ્ય. ગૌણ વિભાગમાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, ભુદિ અને અહંકાર એમ આઠ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે, અને મુખ્ય વિભાગમાં કેવળ એક જીવતત્ત્વ છે. આ જીવ તત્ત્વથી જ સંપૂર્ણ જગતને ધારણ કરવામાં આવ્યું છે. આ બંને પ્રકૃતિમાંથી સંપૂર્ણ જગતના પદાર્થ માત્ર તથા પ્રાણી માત્ર ઉત્પન્ન થયા છે; અને ઇશ્વર જ સંપૂર્ણ જગતનાં ઉત્પતિ, પાલન તથા લયનું કારણ છે. એટલે જ ઇશ્વર સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેનાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ પણ નથી. માળાની બનાવટમાં મણિ (મણકા) પરીવાશેષા હોય છે તમ આ ઇશ્વરશ્વી સૂત્રાત્મામાં આ સર્વ અંદ્રાદિ જગતનાં પ્રહ નક્ષત્ર આદિ ચણિ પરીવાશેષાં છે.

પ્રાણી માત્ર પરમેશ્વરનાં મરીરનાં સૂક્ષ્મ અંશ છે. આપણા શરીરમાં સૂક્ષ્મ દીટાણું હોય છે, તે આપણા શરીરનાં અંશ હોવા છતાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક જન્મે છે. જીવતા રહે છે અને મરે છે. તેમના જીવવાથી કે મરવાથી આપણા અખંડજીવનમાં કંઈ ન્યુનતા કે અધિકતા થતી નથી. તેજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓના શરીર પરમેશ્વરનાં વિગટ દેહમાં દીટાણું સમાન છે તેમનાં જીવવાથી કે મરવાથી એમાં કંઈ ન્યુનતા આવતી નથી તેમજ અધિકતા પણ આવતી નથી ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાથી અખંડ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પગમ પદ છે.

મુખ્ય કુઃખાદિ દંડ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મનુષ્યની ઇચ્છા અને દોષેય છે. જે લોકો આ દંડોના મોહમાં ફસાયેલા હોય છે તેમને જમ ઉત્પન્ન થાય છે, પગંતુ જે લોકો દંડોનાં મોહથી દૂર રહે છે અને પોતાના સદાચારમાં સ્થિર રહેવાના કારણે જેઓ નિષ્કામી બની ગયા છે, તેઓ જ નિર્માત થઈને એક નિષ્કામી ઇશ્વરની ભક્તિ કરે છે અને ઉન્નત થાય છે. એટલે જ થી કૃષ્ણ કહે છે “જેઓ મારો આશ્રય લઈને મરણથી મુક્ત થવાનો ચત્ન કરે છે. તેઓ જીલ્લો. સંપૂર્ણ અધ્યાત્મને અને મધ્યા કર્મોને મળે છે. અને જેઓ અધિજન, અધિદેવ અને અધિપતિ સહિત મને મળે છે, તેઓ-ચિત્તનો યોગ કરનારાઓ મૃત્યુ સમયે પણ માર્ગેય સમગ્ર કરે છે.”

આપણે આપણા ઉદ્ધાર ઇચ્છીએ છીએ. ગીતા આદેશ કરે છે કે તમે તમારો ઉદ્ધાર ઇચ્છના હો તો ઇશ્વરની એક નિષ્કામી અનન્ય ભક્તિ કરો.

અધ્યાય આઠમો

—: અક્ષર બ્રહ્મ યોગ :—

આજના અધ્યાયમાં યોગેશ્વરે અર્જુનને એક નિષ્પાથી અનન્યતાવે ભક્તિ કરી પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો અને પગ્મ પદ મેળવવાનો ઉપદેશ આપ્યા પછી દશે આ અધ્યાયમાં અક્ષર બ્રહ્મ યોગનું જ્ઞાન આપે છે. અક્ષર એટલે અવિનાશી. બ્રહ્મ એટલે મહાત્મ શક્તિવાળું તત્ત્વ. એટલે એક તત્ત્વ કે જે સર્વથી વિશાળ, સર્વથી એક, સર્વથી સમર્થ અને સર્વથી પર છે તે બ્રહ્મ. બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે એક મૂર્ત છે અને બીજું અમૂર્ત છે. રિશ્નું જે રૂપ છે તે જ રૂપ આત્માનું છે, તે પરમાત્માનું કે પર બ્રહ્મનું જ છે જેમ આપણા શરીરમાં રહેલો આત્મા શરીરનું રૂપ ધારણ કરે છે, તેમ આ ત્રિશ્વમાં રહેલો પરમાત્મા વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સ્વભાવને નિજભાવને અધ્યાત્મ કહે છે. પ્રાણીઓના પોતપોતાના ભાવનો ઉદ્ભવ અને ઉન્નતિ કરનારા વ્યવહારનું નામ કર્મ છે જે નાશવાન વસ્તુભાવ છે તેને અધિભૂત કહે છે. જડમાં ચેતનભાવ છે, તે ચેતન પુરૂષને અધિદેવ કહે છે અને પ્રત્યેક દેહમાં જે “હુ હુ” કહેનારો હૃદયભાવ છે, તેને અધિપતિ કહે છે.

હૃદય સર્વજ્ઞ છે સર્વેનો નિયંત્રા અને શાસનશક્તી છે. એ સુક્ષ્મથી પણ અતિ સુદૃઢ છે સર્વેનો એજ આધાર છે, એજ દિવ્ય, પરમ એક પુરૂષ છે એ જ અક્ષર. અને એ જ પરબ્રહ્મ. મૃત્યુકાળે જે ભક્તિભાવથી એનું સ્મરણ કરે છે તે એને પામે છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

અનન્યચેતા સતત યો મા સ્મરતિ નિત્યસઃ ।

તત્સાદ સુખ ભાગ્યં નિત્યશુક્તરય યોગિનઃ ॥૨૪॥

હે અર્જુન ! જે કોઇ અનન્ય ચિત્તથી માફે સતત સ્મરણ કરે છે, એ નિત્યશુક્ત યોગીને હું સુખભાગીથી પ્રાપ્ત છું.

હે પાદ ! બીજા કોઇ પણ રથને ચિત્તને નહિ રાખીને નિરતર દીર્ઘકાળ સુધી અર્ધાંત જ્યા સુધી જીવે ત્યા સુધી આદરપૂર્વક જે માફે સ્મરણ કરે છે તે યોગીઓને આવશ્યક એવા આહાર, વિહાર, યમ, નિષમ વગેરેમાં સાવધાન રહીને યોગાનુબ્યાન કરનાર પુરૂષને હું સુખ છું. આ મનુષ્યની પરમ સિદ્ધિ છે, અને પગ્મ સિદ્ધિને પામેના મહાત્મા પુરૂષો હૃદયરતે પામે છે, અને હું ખતો સ્થાનરૂપ એવા નાશવત જન્મને પુનઃ પ્રાપ્ત થતા નથી.

હૃદયરતું સ્મરણ કરવાથી હૃદય પ્રાપ્ત થાય છે એ તદ્દન નિર્વિવાદ સી. આત્માનું જા પૂર્ણ સમર્પણ કરવાથી પોતાનું એવું બીજું કંઈજ રહેતું નથી કે જેનું મનુષ્ય સ્મરણ કરે. જ્યારે આપી અનન્ય અવસ્થા થાય છે ત્યારે જ સાધક હૃદયરતું સતત સ્મરણ કરી શકે છે, આવો યોગી કદાપિ મોહને વશ થતો નથી. આ અનન્ય કાળમાં આપણે જીવત એક પિંડ જેવું મણી શકાય આપણે માટે એક જ ભાગ છે અને તે એ કે વિશ્વરૂપમાં આપણે સંપૂર્ણ સમર્પણ કરવું જામ કરવાથી આપણે હૃદયરૂપ બની શકીએ છીએ, અને કૃતાત્મ થઈ શકીએ છીએ. ગીતાનું આ જ્ઞાન, આ ઉપદેશ જનનમાં ઉતારો. જ્ઞાનવાર આચરીએ તો આપણે જીવત અનન્ય કાળની સરખામણીમાં જાને કૃત્યુજગરે મળ્યું હોય હતા ખુબજ ઉન્નત બની શકે છે.

અધ્યાય નવમો

—: રાજવિદ્યા રાજગુહ્ય યોગ :—

આમાં અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું 'મારો ભક્ત કદી નષ્ટ થતો નથી અનન્ય-ભાવથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરનાર ધર્માત્મા જની નિરંતર શાંતિને પામે છે.' હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ અધ્યાયમાં અર્જુનને ગુહ્યયોગનું જ્ઞાન આપે છે. ગુહ્યયોગને ગુપ્તયોગ ગ્રંથવિદ્યા, રાજયોગ, રાજવિદ્યા પણ કહે છે. બધી વિદ્યાઓમાં, જ્ઞાનોમાં અને યોગમાં આ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેને રાજવિદ્યા તથા રાજગુહ્ય કહેવામાં આવે છે. આ ગુહ્ય શાસ્ત્રને જાણનારો મનુષ્ય જીવિમાન બને છે, અને કૃતકૃત્ય પણ થાય છે જે મનુષ્ય આ શાસ્ત્ર વિધિને છોડીને સ્વેચ્છપૂર્વક કામ ભોગમાં રચ્ચો પચ્ચો રહે તેને સુખ, સિદ્ધિ કે પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થતો નથી. કામ-અશ્રાવના નિર્જુથ માટે શાસ્ત્રજ પ્રમાણુ છે. આપણે શાસ્ત્રનો આદેશ શો છે તે જાણવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ. રાજ્યશાસનની ગુપ્ત વિદ્યા પવિત્રતા કરનારી, ઉત્તમ જ્ઞાપ્રાપ્તિ, પ્રત્યક્ષ હિતકારી, ધર્મ ભાવને વધારનારી, સુખથી આચરણ કરવા યોગ્ય અને ઝોજા બાવથી સિદ્ધ થનારી છે. અધ્યક્ષની પ્રેરણાથી જ ચરાચર જગતમાં પરિવર્તન થાય છે. રાજ, અધ્યક્ષ કે સમાપતિ આવી પ્રેરણા કરનારો જોઈએ. જેમ પરમેશ્વર પોતાના ભક્તનો યોગક્ષેમ ચલાવે છે તેમ રાજ પોતાના સેવકો તેમજ પ્રજા વગેરેનો યોગ ક્ષેમ ચલાવે છે. જે જેની ઉપાસના કરે છે તે તેવો બને છે. પ્રાણીમાત્ર સાથે સમભાવથી વ્યવહાર કરનાર અને ઇશ્વર ભક્તિમાં રાખનાર સાધુ છે.

એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે ॥ :

દિપ્તિ ભવતિ ધર્માત્મા સમ્યગ્ચિન્તિ નિગચ્છતિ. ।

કીન્તેય પ્રતિજ્ઞાનિ હિ ન મે ભક્તઃ પ્રજુસ્થતિ ॥૩૧॥

'હે કુંતી પુત્ર ! સદાચારી બનેલો ભક્ત શીઘ્ર જ ધર્માત્મા બને છે અને નિરંતર શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. મારો ભક્ત કદી નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે તુ નિશ્ચય માન.' આ શ્લોકમાં ત્રણ વાત કહેવામાં આવી છે (૧) દુરાચરણ છોડી સદાચારી બનેલો મારો ભક્ત બધું જ જાણી ધર્માત્મા બને છે. (૨) તે અખંડ શાંતિ મેળવે છે. (૩) મારો ભક્તનો કદી નાશ થતો નથી તે નિશ્ચિત છે.

ઇશ્વર સર્વને સમભાવથી જ જુએ છે. એનો વ્યવહાર નિષ્પક્ષપણે જ ચાલે છે. આપણે આવો નિષ્પક્ષપાતી વ્યવહાર આચરણમાં કરવો જોઈએ. પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવાથી અમે તેવો પાપી, દુરાચારી, ઉચ્ચ જ્ઞાતિવાળો કે હીનજાતિવાળો, સ્ત્રી કે પુરુષ, બાળક કે જીવ ઉન્નતજ થાય છે. ઇશ્વર ભક્તિમાં સર્વ દોષ દુર કરવાની શક્તિ છે.

એટલેજ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે 'આશમાં મળને પરાવ, મારો ભક્ત જન મારો નિમિત્તે યજન કર, મને નમસ્કાર કર, આ પ્રમાણે મારામાં પરાયણ થઈ આત્માનો મારી સાથે યોગ કરવાથી હું મને પ્રાપ્ત કરીશ.

卐

અધ્યાય દશમો

—: વિભૂતિ યોગ :—

નવમી અધ્યાયમા નિષ્કૃષ્ટતાપણે વ્યવહાર કરી ઇશ્વર ભક્તિમા બીન બની, ઉન્નતિ અને પરમ પદ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવ્યા પછી થી કૃપણ ભગવાન અશુનને “નિભૂતિયોગ”નું જ્ઞાન આપે છે. વિભૂતિ એટલે અંશરૂપ, શોભા તથા પ્રભાવ. વિભૂતિયોગ એટલે અંશરૂપ, શોભા તથા પ્રભાવ પ્રકટ કરવાનું કૌશલ્યમય ઇશ્વરીય સામર્થ્ય. આ સામર્થ્ય, કયા દેખાય છે તેનો આ અધ્યાયમા ભગવાન થીકૃષ્ણે અશુનને ઉપદેશ આપ્યો છે.

ઇશ્વર પ્રાપ્તિ માટે દિવ્યદષ્ટિ બેઠાએ જ્યાં સુધી દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી શુ કરવાનું? વિભૂતિયોગ એનો જવાબ આપે છે કે દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા સુધી, અને વિશ્વનાશપમા ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થતા સુધી, જગતમા પરમેશ્વરની વિભૂતિ જોવી અને તેનું ધ્યાન કરડ.

જ્યાં વિશેષ જૈશ્વં પ્રકટ થાય છે, જ્યાં વિશેષ અધિક શોભા દેખાય છે અને જ્યાં વિશેષ પ્રભાવ અનુભવાય છે, તે ઇશ્વરની વિભૂતિ છે એ વિભૂતિની પૂજા કરાણી પરમેશ્વરી પૂજા થાય છે.

અશુન શ્રીકૃષ્ણને એમની વિભૂતિઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવા વિનવે છે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ અશુનને કહે છે

અદમાત્મા ગુડકિશ સર્વભૂતાસયસ્થિત, ।

અદમાદિશ્વ મધ્ય ચ જૂતાનામન્ત એવ ચ ॥૨૦॥

“હે ગુડકિશ ! હું સર્વ વ્યાપક છું, સર્વ જૂતોને એક થવાનું સ્થાન છું અને અચ્ચલ છું તેમજ હું જ સર્વ જૂતોનું જન્મ કારણ છું સ્થિતિકારણ છું અને લગ્નસ્થાન છું.”

‘હું વાસ્તવે, સર્વના આત્મારૂપ છું અર્થાત સર્વ વ્યાપક છું એમ જાણને એકત્ર થવાના સ્થાનશૂન સરોવર જળાશય રહેલાય છે તેમ હું સર્વ જૂતોને એકત્ર થવાના સ્થાનશૂન-સર્વ જૂતાશય કહેવાઉં છું. અપ્રાપ્ત હું સર્વને એક થવાનું સ્થાન છું વળી હું જ સર્વ જૂતોનું આદિ જન્મકારણ છું મધ્ય સ્થિતિકારણ છું અને અત્તલ્ય સ્થાન છું’ અર્થાત સર્વ બ્રહ્માઠ મારામાં જ રહેલું છે હું સર્વ જૂતોના અત્ કરણમા રહેલો છું અને તે સ્થળે જ નિરપેક્ષતા કરવા યોગ્ય છું હું જ આ સર્વ જગતમા એક અસંખ્યો આપ્ત થઇને રહેલો છું.’

ભગવાન કહે છે મારામાંથી જ સર્વ જાણે પ્રકટ થાય છે શુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્રોધ, સત્ય, દમ, શમ, ક્રુપા, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, ભય, નિર્જયતા, અદિસા, સમતા, સતોય તપ, દાન, યજ્ઞ, અપયજ્ઞ, દંડ, નીતિ, મોન તેજ, જય, અવસાંય, સત્વ વાદવિવાદ, અપ્રાત્નવિધા પૌરુષ, શૂન તથા ક્રોધ અને બુદ્ધિ જુદા સર્વ સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ ભાવ મારામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે ભણીને તે સર્વ અને સ્વાધીન કરવા બેઠાએ કારણ કે તેઓ બધા મારે વશ છે પરંતુ હું તેમને વશ નથી.

દરેક વસ્તુમા ઇશ્વરનો ભાગ છે જ્યાં એ વિગતરૂપે છે ત્યાં તેની વિભૂતિ છે જગતના પદાર્થો અનત છે એટલે ઇશ્વરની વિભૂતિઓ પશુ અનત છે જે વિશેષ ઉચ્ચ તત્વસાની વિદ્વાન છે જે વિશેષ વીરતાના હર્મ કરે છે તે ઇશ્વરની વિભૂતિઓ છે અશુન પશુ ઇશ્વરની વિભૂતિ મનાય.

આપણે દિવ્યદષ્ટિ કેળવી ઇશ્વર પ્રાપ્તિ કરી શકીએ છીએ, તેનું માર્ગદર્શન ગીતા આપણને આપે છે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા હોય તો ગીતાનો આશ્રય લો.

અધ્યાય અગિયારમો

-: વિશ્વરૂપ દર્શન યોગ :-

દશમા અધ્યાયમા પરમેશ્વરની વિભૂતિઓનું જ્ઞાન અને ઉપદેશ આપ્યા બાદ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને પોતાના વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે, એ અત્યંત દુર્લભ છે અને દેવો પણ એ રૂપના દર્શન માટે નિત્ય આકાંક્ષા સેવે છે. વેદના અભ્યાસીઓ, તપશ્ચર્યા કરનારાઓ, દાનધીરો અને વ્રતધારી કરનારાઓને પણ એ વિશ્વરૂપનું દર્શન દુર્લભ છે. ભગવાન કહે છે કે ‘અનન્ય અખંડ ભક્તિ વડે મારા એ પ્રકારના સ્વરૂપને જાણી શકાય છે, બેઠે શકાય છે અને તત્ત્વ વડે તેમા પ્રવેશી શકાય છે. સમગ્ર વિશ્વ પરમેશ્વરનું જ રૂપ છે. રામ પરમેશ્વરની વિભૂતિ છે, અન્ય ધીરો પરમેશ્વરની મૂર્તિ છે. અર્જુન ભગવાનની વિભૂતિ છે, પાંડવો પરમેશ્વરની મૂર્તિ છે, એમા કોઈ બિન્ના નથી. બધા રૂપોમા એક જ આત્મા રહેલો છે.

વિશ્વરૂપ એ જ જ્ઞાન નૈદિક ધર્મનું મુખ્ય જ્ઞાન છે. નૈદિક ધર્મમાંથી વિશ્વરૂપની આ કલ્પના કાઢી નાખનામા આવે તો પત્રી એ ધર્મના આધારમા કંઈ પણ શેષ રહેતું નથી. આ જ્ઞાનના આધારે જ નૈદિક ધર્મ ફેલાયો છે.

‘સ પૂર્ણ વિશ્વરૂપ મળીને એક જ રૂપ થાય છે’ એ જ વિશ્વરૂપની કરૂણા છે. આ વિશ્વમા અનંત રૂપ છે, તે વિવિધ પ્રકારના છે. તે બધા મળીને પરમેશ્વરનું જ એક અખંડ, અનંત અતુટ વિશ્વરૂપ બને છે. વિશ્વના સર્વરૂપો પરમાત્માના રૂપો છે.

વિશ્વરૂપ દર્શન યોગ સમજાવતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે

મત્કર્મકૃત-મત્પરમો મહાલક્ષ્મી સર્ગર્જિતઃ, ।

નિર્ગેર સર્વભૂતેષુ ય જ્ઞા મામેતિ પાપકલ્પાપપમા ।

“હોપાપ ! જે પુરૂષ મારા માટે જ કર્મ કરનારો છે, મને જ પરમ પ્રાપ્ય માનનારો છે. મારું ભજન કરનારો છે, જે ભોગોનો સગ્રહ ઓડે છે અને સર્વ ભુતો પ્રતિ ભાન ગઢિત છે તે પુરૂષ મને પામે છે.”

આવી પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના ભજનને પાત્ર ઉપાયો બતાવ્યા છે. મત્કર્મકૃત પહેલો ઉપાય છે, એ જ કર્મ યોગ છે, એનો અર્થ છે—ધર્મના કર્મ કરવા, પરમેશ્વરના કર્મોમા સંબંધિતો પદ્ધતિ, દુર્જનોનો વિનાશ અને ધર્મની રક્ષાખાતો સમાવેશ થાય છે. તેમ જ ઉપરના આ ત્રણ પરમેશ્વરના કાર્યોમા મદદરૂપ થાય તે બધા પરમેશ્વરના કાર્યો છે. આ કાર્યો ઉત્તમમા ઉત્તમ રીતે કરા એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. મત્પરમ બીજો ઉપાય છે, જે પરમેશ્વરનું શ્રેષ્ઠતા માને છે અને પોતાનું સમગ્ર જીવન પરમેશ્વરને સમર્પિત કરે છે તે ભક્ત સેવાતને ધન્ય માને છે. ત્રીજો ઉપાય છે મહાલક્ષ્મી જે પરમેશ્વરની સેવા અનન્ય ભાવે કરે છે, તે ભક્ત કૃતકૃત્ર થાય છે. ચોથો ઉપાય છે સર્ગર્જિત ભોગોના સગ્રહ નહિ કરનારા, ભોગકામના રાખ્યા વગર જે ભોગકામ કર્મચોક્ષી કર્મ કરે છે તેને ધન્ય છે. પાંચમો ઉપાય સર્વ ભૂતેતુ નિર્ગેર છે જે કોઈની સાથે પણ વેર નથી રાખતો તે ભક્ત કૃતકૃત્ર થાય છે. આવો સાધક પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરે છે. પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા સમગ્રેલે પૂર્ણ થતું.

ગીતાનું આ જ્ઞાન આપણે જીવનનાં ઉતારીએ અને તે અનુસાર આચરણ કરીએ તો આપણું જ્ઞાન ધન્ય બને એમા કોઈ સંશય નથી, માટે ગીતા વાંચો, વિચારો મનન કરો અને જીવનમા ઉતારો.

અધ્યાય બારમો

:- ભક્તિ યોગ :-

અમારમા અધ્યાયમા પરમેશ્વરના વિશ્વરૂપનું દર્શન કર્યા પછી એ સ્વરૂપની કદરૂપી રીતે સેવા કરવી એ પ્રશ્ન ઉઠે છે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે “કેણે શ્રેષ્ઠ ? સમુદ્ધોપાસક કે નિયુદ્ધોપાસક” ૧૩વો સમુદ્ધોપાસક પ્રભુને ગમે છે એ બચ્ચાન પોતે અર્જુનને કહે છે “જેઓ નિત્ય મારામા મન નેડી, મારામા પરાયણ થઈ, પરમ અદાથી મને ઉપાસે છે, તેમને હું શ્રેષ્ઠ યોગી ગણુ છું” મનનું અને શબ્દનું સંપૂર્ણ સમર્પણ કરનાર ભક્ત પ્રભુને ગમે છે આને અર્થ એ નથી કે નિયુદ્ધોપાસક પ્રભુને ગમતો નથી પ્રભુનો શ્રેષ્ઠ તો મનને પ્રકારના ભક્તો પર સંખ્યા જ હોય છે સમુદ્ધ ભક્તોનો માર્ગ સહેલો છે નિયુદ્ધ ભક્તોનો માર્ગ અઘરો છે નિયુદ્ધ ભક્તની એક પગ જીવન જીવન મનાવી લેતા નથી ધરમા સ્ત્રીને માટે પુરુષ અને પુરુષને માટે સ્ત્રી, માતાને માટે પુત્ર અને પુત્રને માટે માતા પિતા સાચો શિક્ષક, જનહિત કતી લેખી, રાષ્ટ્રહિતકારી કાર્યમાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર, ઇશ્વરના સમુદ્ધ રૂપો છે વિશ્વરૂપ પરમાત્માનું સમુદ્ધ રૂપ છે એ સમુદ્ધ રૂપી સેવા નિત્ય સેવા છે પરમાત્માની સમુદ્ધ રૂપની ભક્તિને આપણે સમુદ્ધ ભક્તિ કહીએ છીએ પરમેશ્વરની નિયુદ્ધ ઉપાસના કરનાર ભક્તને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ માટે ખૂબ જ કષ્ટ વેશુ પડે છે ભગવાને તો કહ્યું છે “જે સાધકો સર્વન સમ શુદ્ધિ રાખે છે અને જીવન માનવ હિત કરવામાં તત્પર રહે છે, તે સાધકોને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે

ઇશ્વરમા તત્પરતા, ઇશ્વર સાથે અનન્યવાદ અને ઇશ્વરને સર્વે કાર્યોનું સમર્પણ એ મનુષ્યના ઉદ્ધારનો માર્ગ છે એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું

મધ્યેય મન આધત્ત્વ મયિ શુદ્ધિ નિવેશય, ।

નિવસિધ્યસિ મધ્યેય અતઃ કાશ્વ ન સસય ॥૮૮॥

“મારામાં જ મન લગાડ, મારામાં શુદ્ધિને સ્થિર કર, એમ કરવાથી તું મારામાં જ નિરાસ કરીશ, એ બાળતમા કદ સહેલ નથી”

માનવસમાજની સંપૂર્ણ ઉન્નતિનો માર્ગ આત્મસમર્પણ દ્વારા ‘અનન્ય યોગ’ કરવાનો છે બધા યોગોમાં ‘અનન્ય યોગ’ શ્રેષ્ઠ છે આ યોગ એકદમ સ્વચ્છ ન થઈ શકતો હોય તો ધીરે ધીરે અભ્યાસ કરનાથી સાધ્ય થઈ શકે છે આપણે નિયમપૂર્વક એનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ આપણા સર્વે કર્મો પરમેશ્વરને સમર્પણ કરવા જોઈએ આપણે આપણું કર્મ કરવાનું છે પણ કર્મ ફળનો લાગ કરવાનો છે આમ કરવાથી આપણામાં સયમ આવે છે અને આપણે શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ

નિયમ નિરબદ્ધ હાર અને અનિર્કેન, સમ વિનર્જિતા, ઇર્ષ્યાસયમ, સમવદિત અથવા સમશુદ્ધિ વગેરે માનવ મનમાં સ્થિર થાય તો માનવ ઉન્નતિ કરી શકે છે અને અનન્ય યોગ બાવધી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે

આપણે નિયમ પૂર્વક એનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અપણા સર્વે કર્મો પરમેશ્વરને સમર્પણ કરવા જોઈએ આપણે આપણું કર્મ કરવાનું પણ કર્મ ફળનો ત્યાગ કરવાનો છે આમ કરવાથી આપણામાં સયમ આવે છે અને આપણે શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ

અધ્યાય તેરમો

—: ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ-વિભાગ યોગ :—

જાગ્રમા અધ્યાત્મમાં શ્રદ્ધાથી ભગવાને અર્જુનને ભક્તિયોગનું જ્ઞાન આપ્યું. સાચી ભક્તિ અને સાચા ભક્તની મહત્તા સમજાવી હવે ક્ષેત્ર તેમ જ ક્ષેત્રજ યોગનું જ્ઞાન આ અધ્યાયમાં આપે છે. અહિં ક્ષેત્રક્ષેત્રજ, દેહ અને આ માનુ, જડ અને ચેતનાનું, અનાત્મા અને આત્માનું પૃથક્કરણ કરી ઉચ્ચતમ તત્વજ્ઞાન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને સમજાવે છે.

ભગવાને કહ્યું કે આ શરીર ક્ષેત્ર છે અને જે એ ક્ષેત્રને જાણે છે તે ક્ષેત્રજ છે. આ ક્ષેત્રમાં જેવા બીજા વાવવામાં આવે છે, તેવાજ રૂળ સાધકને મળે છે એ નક્કીજ છે. સાધકના પુરુષાર્થ ઉપરજ એની સિદ્ધિ અવધનિ છે. શરીરરૂપી ક્ષેત્રમાંથી બધા વિકારો કાઢી નાખી આપણે ઉત્તમ બનનાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમ ખેતીમાં ઉત્કલવેના યાગડોને ખેતુત દૂર કરે છે, તેમ આપણે બધા વિકારો દૂર કરવા હઠ્ઠ મેશ જાગૃત રહેવું જોઈએ. એટલા માટે ભગવાને અર્જુનને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો અને કહ્યું કે ‘મધુ વાસુદેવ છે’ વિષ્ણુ બધું રૂપ ધારણ કરતું જ છે. તેથી હું તેનાથી અલિન હું.

જ્ઞાની પુરુષ અહિં મક જીતિવાળો, અમાની, દભરહિત સરળ સ્વભાવનો, સહનશીન અને ક્ષમાશીન, સહચરુની સેના કરનાર પવિત્ર મનનો, સ્થિર ચિત્તવાળો સચ્ચી, ભોગોનો ત્યાગ કરનાર નિરક્ષિમાની, જ્વા-વાધિદુષ્-દોષીન પદેનેથી જોવાનાળો, અનાસકત, સમદષ્ટિ, સમચિત્ત, અનન્ય યોગી, વિશ્વરૂપ પરમાત્માની ભક્તિ કરવાનાળો, આત્મ પરીક્ષણ કરવાવાળો, અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિત્ય રૂચિ રાખવાવાળો, તત્વોનું યથાયોગ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર જૂત માનનું હિત સાધનાર હોય છે.

એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

અહિં તત્ત્વ જૂતાનામચર ચરમેવ ચ, ।

સદ્ભવવાતદયિમેષ દૂરચ આન્તિકે ચ તત્ત્વ ॥૧૫॥

‘તે પરબ્રહ્મ સર્વ જૂતોની બહાર છે, તેમ અદર પશ્ય છે તે અચર છે તેમ ચર પશ્ય છે તે સદ્ભ હોવાથી અવિરોધ (જાણનાને અશકન) છે અને તે દૂર રહેન છે તેમ પામે પશ્ય રહેન છે.’ આ શ્લોકમાં જેમ પ્રતિપાદન કરવામાં આય છે કે બ્રહ્મ અજ્ઞાની માટે બહુ જ દૂર ॥ પશ્ય જ્ઞાની માટે અત્યંત પામે છે.

સોળ વિકારોમાં તથા આઠ પ્રકૃતિઓમાં જેવ બ્રહ્મનો સંગ જ રહેલો છે અને અચર અવોનો તેમાં જેવ-બ્રહ્મ જાવ જ છે. જેવ બ્રહ્મ સદ્ભ છે અને દુર્ગ જ છે. એટલે તે દુષ્પથી જાણી શકાય તેવો છે. જાપના તરીકે જાણના પુષ્પની સાથે સમધનાગા રક્ષાનીક મચ્છિની ધોળાજ તદ્દન સમીપમાં હોવા છતાં જેમ તે પુષ્પની રતાશને લીધે ઠકાઈ જાય છે તેમ અસંગ એના બ્રહ્મ (પરમાત્મા) નિત્ય અપરાધી ॥ છતાં ઉપાધિયુક્ત હોવાને વીધે સ્પષ્ટતાથી ગ્રહણ કરી શકતા નથી અને તેથી જ મૂઠ પુરો તે પરમાત્માને ઉપાધીના ધર્મોથી ગ્રહણ કરે છે, પશ્ય વિદ્વાન તો જ્ઞાન વડે ઉપાધીનો લય કરી નાખીને મુખેથી તે જાણી શકે છે. આમ જ્ઞાની પુરો માટે જેવ-બ્રહ્મ મચ્છિ જ છે. એ તો બિબ્બા પ્રદેશમાં જ પ્રતિબિબ્બાને જુએ છે. આત્મરૂપ જ્ઞાન ચતુ વડે વિદ્વાન સમગ્ર બ્રહ્મને જુએ છે, જાણે છે અને અતે મોક્ષ પામે છે.

દિવ્યચતુની પ્રાપ્તિ માટે ગીતાનું અધ્યયન અનિવાર્ય છે.

M/s EASTERN PAPER MILLS LTD.

Paper Mill Machinery Manufacturers

2 DAKSHINDARI ROAD

CALCUTTA 700048

અધ્યાય ચૌદમો

—: ત્રિગુણ વિભાગ યોગ :—

તેરમાં અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સમગ્રાવ્યું કે જ્યોત્સના ધૃષ્ટિયા ક્ષત્ર અને ક્ષત્રગણના બેદને તથા આકાશ આદિ સર્વ જૂતોનાં ઉપાદાન કારણભૂત એવી ત્રિગુણત્મક અવિદ્યાના સમૂળના નાશને જાણુ છે તેઓ મોક્ષને પામે છે. હવે ભગવાન અર્જુનને જૂત પ્રકૃતિ એટલે શું ? તેને કેવો આશ્રય છે ? કેવો આશ્રયથી તે જુતોને ઉત્પન્ન કરે છે ? કેવી રીતે તે સર્વને બંધનકર્તા થઈ પડે છે ? તથા કેવી રીતે તેમાંથી મોક્ષ થાય છે ? આ જાણનાં ઉપદેશ આપે છે. સત્વ, રજઃ અને તમ એમ ત્રિગુણોનું વર્ણન, તેમને દૂર કરવાના ઉપાય અને ગુણાતીત અવસ્થાનું વર્ણન ભગવાને આ અધ્યાયમાં કર્યું છે, અને તેનું જ્ઞાન પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે તેમજ નરને નારાયણ બનાવનાર છે. એમ સમજાવ્યું છે.

રજઃ એટલે સામર્થ્ય, પરમાત્માની આદિ શક્તિ જ રજઃ શક્તિ છે પરમાત્માનાં બીજને 'એ રજઃ પોતામાં ધારણ કરે છે. આ એના શુભ સંયોગથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, આ બીજરૂપે પરમાત્મા શક્તિ આપણમાં છે.

આદિ શક્તિમાં ત્રણ ગુણ છે. સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ. આ ત્રણે ગુણો દેહ ધારીને બંધનમાં નાખે છે. એમના પાશમાંથી છૂટવું એ જ પુરુષાર્થ છે અને એનું નામ જ મુક્તિ છે.

આ ત્રણે ગુણો ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવી શક્ત અનેસો પુરુષ ત્રિગુણાતીત બને છે. એટલે, અર્જુનને ઉપદેશ આપતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે :

માં અ યોડન્વહિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્ સમતીતૈતાન્બલભ્યાય કથ્યતે ॥૨૬॥

“જો પુરુષ અવ્યભિચારી-એકનિષ્ઠ-ભક્તિયોગથી માર્ગ સેવન કરે છે તે પુરુષ આ ત્રણેય ગુણોને ઉત્તમ પ્રકારે છતી બલરૂપ થવાને માટે યોગ્ય થાય છે.”

જો અનન્ય ભક્તિ વડે પરમેશ્વરી સેવા કરે છે તે આ ગુણોનો નાશ કરી શકે છે, આત્મજ્ઞ વધીને બલભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે સ્થિર, શાંત, સમદ્રષ્ટિવાળો બને છે. આવી સિદ્ધ સ્થિતિમાં સત્ત્વથી થનારો પ્રકાશ અને જ્ઞાન, રજોગુણથી થનારો લોભ અને કર્મ તથા તમો ગુણથી થનારો પ્રમાદ અને મોહને તે જુએ છે. એમાંથી ડાહ તેની પાસે આવે તો તેનો દોષ કરતો નથી તેમ તેની સાથે પ્યાર પણ કરતો નથી. દરેક સ્થિતિમાં એ તટસ્થભાવ તેમજ અનન્યભાવ અનુભવે છે. તદ્દન સ્વસ્થ રહે છે. પરંતુની જમ ગમે તેના વેગો સામે એ સ્થિર જ રહે છે.

અનન્ય ભાવથી ઈશ્વર ભક્તિ કરનાર પણ ઈશ્વરભાવવાળો થાય છે. અનુકૂળ કે વિપરીત પરિસ્થિતિમાં એની મનોવૃત્તિ સ્થિર જ રહે છે. આવો ગુણાતીત પુરુષ પ્રભુ પ્રાપ્તિ કરે છે.

આના ગુણાતીત બનવા માટે બીજા અપણને ટ્રેરણના પિયુષ પાય છે.

અધ્યાય ૫૬રમો

— પુરુષોત્તમ યોગ : —

સૌંદર્યમાં અધ્યાયમાં ત્રિયુગ્મ વિભાગ યોગ્યો. ઉપદેશ આપ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પુરુષોત્તમ યોગનો બોધ આપે છે. મધુ કહે છે “તાઈ ધ્યેય પુરુષોત્તમ થવાનું રાખ” આ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે માર્ગમાં જે ત્રિયુગ્મો આવે, છે એને દૂર કરવા માટે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિથી ઉપાસના કરવા માટે ભગવાન અર્જુનને ઉપદેશ આપે છે. તેજસ્વિતા, જ્ઞાનમયતા અને વ્યાપકતા વિશે તેમજ જીવ અને શિવની એકતા વિશે ભગવાન અર્જુનને સમજાવે આપે છે. આમ આ અધ્યાય શાસ્ત્રરૂપ છે.

ઉત્તમોત્તમ પુરુષ તે પુરુષોત્તમ કહેવાય તેમજ ક્ષર અને અક્ષર બન્ને એ પુરુષોત્તમમાં એક રસ થયેલા છે પુરુષોત્તમમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ આકાશ, મન બુદ્ધિ, અહંકાર અને જીવ તત્ત્વનું મિલન છે. પુરુષોત્તમનાં વિંશ શરીરમાં સંસારનાં સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીર સમાવેલાં છે એમાં કોઈ સિન્નતા નથી. અપર્યુ શરીર વિંશ શરીરનું અંશ છે; ઇશ્વર જ સર્વ વ્યાપક છે. ઇશ્વરજ્ઞ આ સંસારનો પરમ આધાર છે. આપણો આત્મા એ વિરાટ વિશ્વાત્માનોજ અંશ છે. જન્મમયી કે મૃત્યુથી આ વિશ્વાત્માની સ્થિતિમાં કંઈ ફેર પડતો નથી. જોમ પરમાત્મા અનાદિ, અનંત અને અવિનાશી છે, તેમ વિશ્વરૂપ-સંસારવૃક્ષ જેને અશ્વત્થ વૃક્ષ કહે છે અને જેનાં મૂળ ઉપર છે શાખાઓ નીચેની તરફ છે તે અનાદિ, અનંત અને અવિનાશી છે. ગૌરાગ્રયરૂપી શક્તિથી આ વિશ્વિન અશ્વત્થ વૃક્ષને છેદવાનું છે. સંયમથી બંધોને તોડવાના છે. આમ કરનાર પરમ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એટલે જ તે ભગવાને કહ્યું છે કે મન જ મનુષ્યોનાં બંધન અને મેક્ષનું કારણ છે. મનોહરિત્તિને કાશ્વમાં રાખવાથી સ્થિરતા આવે છે. જે અભિમાનરહિત, મોહરહિત, અનાસક્ત, આત્મનિષ્ઠ યોગવાસનારહિત દુઃખ, લાલચી દૂર અને જ્ઞાની છે તેને અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

યતન્તો યોગિનસ્તેનં પરમત્વાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યત્તોડાપ્યકૃતાત્મનો નૈનં પુશ્યત્યયેતસઃ ૧૧ ॥

“પ્રયત્ન કરનાર યોગીઓ પોતાનામાં (બુદ્ધિમાં) રહેલા આત્માને જુએ છે, પરંતુ જે વિચારહીન અને શાસ્ત્ર સંરક્ષક રહિત હોય છે, તે પ્રયત્ન કરે, તો પણ આત્માને જોઈ શકતા નથી.

જીવ એ ઇશ્વરનો અંશ છે. દરેક શરીરમાં એ વિદ્યમાન છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોને યેચીને પોતાની પામે રાખે છે. શરીર ધારણ કરતી વખતે જીવ ઇન્દ્રિયોને પોતાની સાથે લાવે છે અને શરીર છોડતી વખતે પોતાની સાથે લઈ ન્નય છે.

જીવ અંશ છે, માટે એને અશીને એટલે પગમાત્રાને આત્મ સમર્પણ કરવું જોઈએ. અંશની ધૃતિ કર્તવ્યતા, તત્પરતાથી અને અનન્યભાવે અશીની ગેરા કરવાથી થઈ જાય છે. તે સિવાય બીજા કોઈ ઉપાય નથી. અંશજીવ છે અને વિશ્વાત્મા પુરુષોત્તમ છે. વિશ્વાત્માનો અંશ જીવ-પુરુષ છે એ જીવનો પુરુષોત્તમ સાથે અંબંક અને અનન્ય યોગ છે. એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એ યોગનો અનુભવ કરવો, એ મનુષ્યની પૂર્ણતા માટે ખાસ જરૂરી બાબત છે.

ગીતામાતાના આ આવા અનોખા બોધને ગ્રહણ કરવા માટે આપણે બાળકરૂપ બની, જીતાસાથી એના બોળામાં-એમી-એના-જ્ઞાનને મમજી, પચાની, આચરણમાં ઉતારી જીવને ધન્ય કરવાનું છે.

—: દેવાસુર સંપદ્ધિભાગ યોગ :—

પંદરમા અધ્યાયમાં પુરોહિતમ યોગનું જ્ઞાન આપ્યા બાદ શ્રીકૃષ્ણ બગવાન અર્જુનને ઉપદેશ છે કે પુરોહિતમ બનવા માટે દૈવી સંપત્તિ જીવનમાં સાવધા અને સમાગ્રમાં તેનો પ્રચાર કરવો એ પહેલું ખર્ચીયું છે. આમુગી સંપત્તિ સામે યુદ્ધ કરી તેનો વિનાશ કરવા માટે આશ્રમેનો અભ્યાસ, સ્વાધ્યાય જરૂરી છે તે આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ બગવાન અર્જુનને સમજાવે છે.

દૈવી સંપત્તિવાળા પુરુષને કોઈ બંધન હોતું નથી. આસુરી સંપત્તિવાળાને અનેક બંધનો હોય છે. દૈવી સંપત્તિવાળો પ્રોક્ષનો અધિકારી છે. આસુરી સંપત્તિવાળાનું અધઃપતન થાય છે. દૈવી સંપત્તિવાળામાં અનેક સદ્ગુણો હોય છે જેવા કે નિર્મલતા, પવિત્રતા, જ્ઞાનમાં રક્ષિ, ચેત્સાબ્યાસમાં તત્પરતા, જ્ઞાન આપવાની ઇચ્છા, હૃદય દમન કરવાની દક્ષતા, આત્મસમર્પણરૂપી યજ્ઞ કરવાની આતિથાયા, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તમસ્તા, સદિબ્ધિતા, આનંદી સ્વભાવ, અહિંસા સત્ય-પાલન, ક્રોધ ન કરવો, કમંદ્વિજ્ઞાનો ત્યાગ, સંનિરુદ્ધાવ, નિંદા ન કરવી, જૂત દવા, નિર્જોગીપણું, અત્તી ક્રોધગતા, કુકર્મ કરવામાં લગ્ન, રિચરતા, તેજરિચતા, ક્રમા, ધૈર્ય, શુદ્ધતા, કોઈનો દ્રોહ નહિ કરવો અને ધર્મક ન કરવો વગેરે.

આસુરી વૃત્તિવાળાઓમાં અનેક દુષ્ટિયો હોય છે, જેવા કે કર્ત્વ્યાકર્ત્વ્યનો વિચાર ન હોવો, અપરિત્ર વ્યવહાર, સદાચાર તેમજ સત્યપાલનનો અભાવ, નારિતકતા, પોતાના ઉપભોગ માટે આ જગત છે એવી માન્યતા, પોતાના ભોગ વધારવા માટે ક્રૂર કર્મો કરવા, જગતનો સંહાર કરીને પણ પોતાના ભોગ વધારવા, કંઈ માન અને મહાયુક્ત થઈને ભોગ વધારવાના કામમાં તસ્વીન રહેવું, મોઢથી અશુદ્ધ તે શુદ્ધ માનવ, અશુદ્ધ પ્રતોનું પાલન કરવું, ચિંતા વગરનારા હમી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, કામ ભોગ વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો, નિર્મલતા, ધર્મીપણું વગેરે અનેક દુરાચાર, અનાચાર અને અત્યાચાર કરવા; આ બધા નરકના દારો છે.

એટલે શ્રીકૃષ્ણ બગવાન અર્જુનને કહે છે કે :

ત્રિવિધં નરકસ્થેઃ દારં નાકલમાત્મનઃ ।

કામ ક્રોધસ્તાભોભસ્તસ્માદિતત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

“કામ, ક્રોધ તથા ભોભ એ ત્રણ નરકનાં દાર છે, તેમાં પ્રવેશ કરવાથી આત્માનું અધઃપતન થાય છે, માટે એ ત્રણેયનો ત્યાગ કરવો.”

પોતાના કૈયનું આચરણ કરનાર પરમ ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને જેઓ યાઓનો આદેશ છોડીને સ્વચ્છંદી વર્તન કરે તેમને સિદ્ધિ, સુખ તથા ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થતાં નથી. કર્ત્વ્ય અને કર્ત્વ્યનો નિર્ણય યાસ્તવ્યનો વડે થઈ શકે છે, તેથી યાસ્તોક્ત કર્મ કરવા જોઈએ.

બગવાને અહિં સંયમપૂર્વક વર્તવાની વાત કરી છે, કાચે તેમ બેકામ વર્તવું ન જોઈએ એમ કહ્યું છે. આસુરી સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને, દૈવી સંપત્તિને જીવનમાં ઉતારીને પોતાના કૈયનું કામ આપણે કરીએ તો આપણે ઉદાર નિર્મિત છે.

M/s. T. G. DUTTA & Sons

PAPER MERCHANTS

F-23/24, RADHA BAZAR, STREET,

CALCUTTA-700001

Gram - "CARTRIDGE"

Ph. : Office : 22-1465

Rail. : 47-9236

અધ્યાય સત્તરમો

—: શ્રદ્ધાત્રયવિભાગ યોગ :-

સોનામાં અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ આપતા કહ્યું કે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે કર્મ કરવાથી માણસની ઉન્નતિ થાય છે. હવે અહિં આપણી નિત્યક્રિયાઓ કઈ રીતે કરવી તે બાબત સમજાવતાં સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી તે કરવી જોઈએ એમ કહે છે. સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા નિર્માણ કરવા માટે સાત્ત્વિક આહાર, યત્ન, તપ અને દાન કરવા જોઈએ અને એના પ્રજાવર્થી જે શક્તિઓ આવે, જે સામર્થ્ય આવે તે પ્રભુને અર્પણ કરવા જોઈએ એમ કહે છે, અને અતે આ અધ્યાયમાં એ તત્સત્ નો ગૂઢ અર્થ બતાવે છે. અર્જુન ભગવાનને પ્રેમ પુછે છે કે કેટલાક લોકો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી પોતાનું કર્મ કરે છે તેા તેમની નિષ્ઠા કવી સમજવી જોઈએ ? જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે, મનુષ્યની શ્રદ્ધાનાં ત્રણ પ્રકાર છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ. મનની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિનું નામ શ્રદ્ધા. જેની જેવી શ્રદ્ધા તેવો જ તે થાય છે. જે સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિનાં હોય છે તે દેવોની ઉપાસના કરે છે, રાજસ પ્રવૃત્તિવાળા પક્ષ-રાક્ષસોની પુજા કરે છે, તેમાં ગુણી પ્રવૃત્તિવાળાઓ જૂત-પ્રેત-પિશાચોની ભક્તિ કરે છે. પોતાની પ્રવૃત્તિથી વિરદ્દ કોઈ કંઈ કરી શકતું નથી.

જેની જેવી પ્રવૃત્તિ હોય છે તેને તેણે જ અન્ન પસંદ હોય છે. યત્ન, દાન અને તપ પણ પ્રવૃત્તિને જ અનુસરતા હોય છે. સાત્ત્વિક લોકો આયુષ્ય, શરીર જાળ, શરીરનું સત્ત્વ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રસન્નતા વધારે એવા સાત્ત્વિક, રિનંદ્ય અન્નનું સેવન કરે છે રાજસ લોકો કડું, તીખા ખાટા, ઉષ્ણ, દાહકારક અન્ન પસંદ કરે છે અને તામસ લોકો વાસી, ઝોઈ, અપવિત્ર, નીરસ, દુર્ગંધયુક્ત અન્નનું સેવન કરે છે.

શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવેલો યત્ન સાત્ત્વિક કહેવાય. દંભથી કરવામાં આવેલો યત્ન રાજસ અને શ્રદ્ધા વગર શાસ્ત્રવિધિ વિરદ્દ કરવામાં આવેલો યત્ન તામસ યત્ન કહેવાય. તપમાં પણ ત્રણ પ્રકાર છે, શાંતિથી તપ, વાચિક તપ અને માનસિક તપ. કૃષ્ણ જોગોની આસક્તિવિના સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી આ ત્રણ પ્રકારના તપને સાત્ત્વિક તપ કહેવાય. માન, પ્રતિષ્ઠા માટે દંભથી કરવામાં આવતા તપને રાજસ તપ કહેવાય, અને દુરાગ્રહથી પોતે કષ્ટ સહન કરી અને બીજાને કષ્ટ આપવા કરવામાં આવેલા તપને તામસ તપ કહેવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક તપથી સુખ મળે, રાજસ તપથી સુખનો આભાસ થાય છે જે શાશ્વત નથી, અને તામસ તપથી બધાને દુઃખ જ થાય છે. દાનના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. સાત્ત્વિકદાન, રાજસ દાન અને તામસદાન. યોગ્ય પાત્રને કંઈ પણ લાભસા વિના આપવામાં આવેલું દાન સાત્ત્વિક દાન. દુર્જોગોની ઇચ્છાથી આપવામાં આવેલું દાન રાજસદાન અને અયોગ્ય પાત્રને આપેલું તામસદાન કહેવાય છે. આપણે જીવનમાં સાત્ત્વિકતા લાવવાથી આપણા ઉદ્ધાર થાય છે.

જો તત્સત્ શબ્દો વડે જાહનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે, તપ, યત્ન, કર્મ કે વેદોચ્ચાર કરતી વખતે એમ કહેવામાં આવે છે. નિષ્કામ લાવથી કર્મ કૃતી વખતે તત્ કહેવામાં આવે છે. ઉત્તમ કર્મનાં અર્થમાં, શુભ કર્મ કરતી વખતે, યત્ન, તપ, અને દાનનાં એકાગ્ર ચવાને સત્ કહેવામાં આવે છે. આ એક સત્ય વસ્તુ છે જેમાં કોઈ પણ કાળમાં ફેરફાર થતો નથી એજ પરમેશ્વરનો, જાહનો નિર્દેશ છે.

એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

અશ્રદ્ધયા હૃત દર્ત તપસ્તતઃ કૃતં ચ વત્ ૧

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્કૃત્યનો ઇહ. ૧૨૮૮

હે પાર્થ ! અશ્રદ્ધાથી જે યત્ન કરવામાં આવે, દાન દેવામાં આવે, તપ કરવામાં આવે તેના નિર્દેશ, અસત્ શબ્દથી કરવામાં આવે છે તે મરી ગયા પછી કે આ લોકમાં પણ સંજ્ઞાત આપનાર હોતું નથી, હિતમારક હોતું નથી.

—: મોક્ષ સંન્યાસ યોગ :—

સતતરો અધ્યાયના અંતમાં ભગવાને કહ્યું ‘અદ્વાવિનાતું કરેલું બધું વ્યર્થ છે.’ અર્જુનને સંન્યાસ અને ત્યાગનું રહસ્ય સમજાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પોતાના ભોગવિધાસ વધારવા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ સંન્યાસ અને સંપૂર્ણ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ ત્યાગ છે. યજ્ઞ, દાન અને તપસી કર્મ દરેક મનુષ્યે કરવા જોઈએ. જે કરવાથી મનુષ્ય પવિત્ર બને છે.

જે કર્મ નિષ્કામભાવથી રાગ-દ્વેષ રહિત થઈ કરવામાં આવે છે તે સાત્વિક કર્મ છે. જે ભોગ વૃદ્ધિ માટે અલંકારથી કરવામાં આવે છે તે રાજસ કર્મ છે. પરિણામનાં વિચાર વગર અત્તાનથી અથવા મોહથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે તામસ કર્મ છે. તે જ પ્રમાણે કર્તાઓના પશુ તથા વિભાગ છે. ધર્મક અને ભોગાસકિતરહિત, ઉત્સાદ્યુક્ત, દંદોની બાબતમાં સમભાવ રાખનાર કર્તા સાત્વિક છે. જે ભોગી કર્મ ફળની ઇચ્છાવાળો, લોભી, હિંસારીક, અશુદ્ધ, દર્પ-રીક કરનાર છે તે રાજસકર્તા છે અને પ્રમાદી, આગસ, સુરત કર્તા તામસ કર્તા છે. ધૃતિ એટલે ધારણ કરવાની ક્ષમિતા પશુ તથા પ્રકારો છે. સમયુદ્ધિથી ઇન્દ્રિય ચક્રિતને ધારણ કરવાનું નામ સાત્વિક ધૃતિ છે. ફળ ભોગની ઇચ્છાથી ધર્મીય કર્મો ધારણ કરવાનું નામ રાજસધૃતિ છે અને નિદ્રા, ભય, રોહાદિને છોડે નહિ તેનું નામ તામસ ધૃતિ છે. સ્વર્ગમાં કે પૃથ્વીમાં એથી એક પણ વસ્તુ નથી જેમાં આ ત્રણમાંથી ગમે તે એક ભાવ ન હેય.

આર વર્ણોના કર્મો પશુ સત્વ, રજ, તમસ પ્રકૃતિ અનુસાર સ્વભાવિક જ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાનું કર્મ તત્પરતાથી કરી, પોતાનું જીવન ઇષ્વરપરજી કરે છે તે મોક્ષપદ મેળવે છે. જે આસકિત રહિત, સંયમી અને નિર્મોહ છે તે જ સંન્યાસ દ્વારા નિષ્કર્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાને કહ્યું છે કે જે મારો આશ્રય લઈને સદા સર્વ કર્મો કરતો રહે છે તે મારી કૃપાથી શાશ્વત અને અવ્યય પદને મેળવે છે. આજે અંતિમ સિદ્ધિ છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

સર્વધર્મોન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ, ।

અહં ત્વાસર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ આ શુચઃ, ॥૧૬॥

“સર્વધર્મોના ત્યાગ કરી તું મારા એકલાને જ શરણે આવ. હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ;

શોક કર નહિ.”

ભગવાન અર્જુનને કહે છે, મારામાં મન લગાડ, મારો ભક્ત બન અને નમસ્કાર કર, એવું કરવાથી તું મને પ્રાપ્ત કરીશ, એ મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે. તું મને અત્યંત પ્રિય છે તેથી આ ચલ્લતાન તને કહું છું. આ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરનાર મારામાં દૃઢ ભક્તિ રાખશે તો અવશ્ય તે મને પ્રાપ્ત કરશે. અદ્વાયન, દ્વેષ નહિ કરનાર જે મનુષ્ય આ જ્ઞાનનું સ્વસ્થ કરશે તે કુલ્લ જનિ પુણ્ય કર્મ કરનાર મુક્તિપ્રાપ્તને મોક્ષ કરશે. નિતિમાં જ્ઞાનને એકાગ્ર ચિત્તને ધરણ કરવાથી તમામ પ્રકારનો મોહ દૂર થાય છે.

અર્જુન હવે મોહરહિત, સદેહ રહિત બને છે અને ભગવાનને કહે છે કે હવે હું આપના વચન પ્રમાણે કરીશ. યુદ્ધ કરવું એ મારો સ્વધર્મ છે અને મારું એ કર્તવ્ય છે કહીશ.

અતે ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે “જ્યાં યોગેશ્વર ભગવાન કૃષ્ણ સહાયક છે, અને જે પદમાં લડનાર ધનુર્ધર અર્જુન છે, ત્યાં જ યજ્ઞ, શી અને વિજય યોગસ છે.”

ગીતાનાં અષ્ટાધ્યયનો પાઠવા માટે આપણે ગીતા વાંચી જોઈએ, વિચારી જોઈએ અને એના બોધને જીવનમાં ઉતારી તે પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ.

બોધ કથાઓ તથા કેટલાક ચિંતનીય લેખો

ઉપદેશને આપરી લેતી બોધ કથાઓ દ્વારા
ધાર્મિક ગૃહ સહસ્થાને રમુજી પજુ સચોટ શૈલીમાં આહી
રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપતા પ્રસંગો હૃદયસ્પર્શી
હોષ વાંચકના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં સહાયભૂત બનશે
તેવી અપેક્ષા છે.

સાથે સાથે પુષ્ટિમાર્ગ તથા ભાગવત પુરાણના
પ્રલનાત્મક લેખો સોને માર્ગદર્શક બને એજ અવશ્યર્થના.

—: સહનશીલતા :-

મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંત તુકારામ મહારાજના પત્ની કંઈક આકરા સ્વભાવના હતાં. સંત તો પોતાની પ્રભુ-ભક્તિમાં મશગુલ રહેતા અને ઘર-ધંધામાં ખાસ ધ્યાન આપતા નહીં. તેમના પત્નીને આ પસંદ નહિ એટલે ઘણીવાર પતિને કટુ વચનો સંભળાવે. પરંતુ સંત તુકારામ તેની વાતને મહત્વ ન આપતા.

એક દિવસ સંત તુકારામ બજારમાંથી શેરડીના કેટલાક સાંઠા લઈને ઘેર આવી રહ્યા હતા. રસ્તામાં તેને એક પછી એક કેટલાક ગરીબ માણસો મળ્યા. સંત તુકારામ ને કયા આવવાથી એક પછી એક ગરીબ માણસને શેરડીનો સાંઠો આપતા ગયા. ઘેર પહોંચતા મુખીમા તો તેમના હાથમાં શેરડીનો એકજ સાંઠો રહ્યો. રસ્તાના આ શેરડી દાનની તેમના પત્નીને ખબર પડી. તેઓ તુકારામ પાસે આવ્યાં એટલે સંતે પોતાના હાથમાં રહેલો છેલ્લો સાંઠો પોતાની પત્નીને આપ્યો. પત્નીનો પિત્તો ઉછળ્યો અને ક્રોધના આવેશમાં એ સાંઠો પતિદેવના પગખામાં જીકીયો. સાંઠાના બે કટકા થઈ ગયા. તુકારામજીને કેટલું વાગ્યું હશે તેની કલ્પના સહેજે થઈ શકે પરંતુ એ પવિત્ર હૃદયના મંતે હસીને કહ્યું 'શાખાશ, સહધર્મચારિણીનો ખરો ધર્મ' તે સારી રીતે બતાવ્યો. મેં તને એક સાંઠો ખાવા માટે આપ્યો પરંતુ તું એકલી તે કેમ ખાઈ શકે ? પતિને આપવા સાંઠું તે તેના બે કટકા કર્યા' આ સાંભળી તેની પત્ની શરમીલી બની ગઈ અને અભિવેદી વર્તન બદલ સંત તુકારામની માફી માગી. ખરેખર, સંતોનો સ્વભાવ આવોજ સહનશીલ હોય છે. હરેક મનુષ્યે જીવન વ્યવહારમાં સાચી સહનશીલતા કેળવવી જોઈએ.

—: સુખ—દુઃખ :-

એક ભાઈ કોઈ ક્યાળ સંતના દર્શન કરવા ગયા તેણે વિનયપૂર્વક સંતને નમસ્કાર કર્યા સંતે સહજ ભાવે પૂછ્યું : 'કેમ ભાઈ, સુખી છોને ?' આટલું પૂછતાની સાથે જ પેકો ભાઈ ખોલી ઉઠ્યો 'શું કહે ? સુરહેવ બહુ દુઃખી છું સંતુકાત કંટુંબ છે. પાંચ ભાઈઓ છીએ ત્રણ બહેનો છે વૃદ્ધ મા બાપ પણ છે અને બે દિકરા અને છ દિકરીઓ છે મોંઘવારીનો કંઈ પાર નથી. આવક મર્યાદિત છે બહેનોનાં લગ્નની ચિંતા રહે છે બાળકોનું ભણતર મોંઘું છે આપ જ અને કોઈ સાતિનો માર્ગ જતાવો.'

વેલા દયાળુ સંતે કંઠુલાસભર સ્વરે કહ્યું, 'જાઇ. ખરેખર તારી કથની તો દુઃખ-
બારેલી છે. પરંતુ તમે જો પાત ન બૂલો કે દુઃખ પછી સુખ મળે છે. સુખ અને દુઃખ
જો ગાદાના પૈડાંના ચક્ર સમાન છે. પૈડું ફરે અને ચક્રની ઘટમાળ એક પછી એક આવતી
વળે, તેમ આ સંસાર રૂપી પૈડાંમાં સુખ અને દુઃખ રૂપી ચક્રો એક પછી એક આવ્યા
કરે છે. ઠમળ ઠાઠવમાં વેદા યાય છે. સુખરૂપી ઠમળ દુઃખરૂપી ઠાઠવમાં ઉત્પન્ન થાય
છે. જીવનમાં સુખની સાથે દુઃખ પણ હોયું જરૂરી છે. જો સંસારમાં દુઃખ ન હોય તો
પછી સુખની કશી કિંમત નથી. માટે હે જાઇ, તમે ધીરજ રાખી આ દુઃખનો સમય
પસાર કરો. એક દિવસ જરૂર સુખનો સુરજ ઉગશે,' સંતના પુનિત વચનો સાંભળી વેલા
જાઇને અપૂર્વ શાંતિ થઈ અને સંતને વંદન કરી વિદાય લીધી.

-: જેવી જેની વૃત્તિ :-

એક શહેરમાં બે વેપારીઓ રહેતા હતા. જાને પ્રતિષ્ઠિત અને સંઘાળુ હતા
તેઓ વેપાર ધંધો કરતા, પૈસા ટકે સુખી હતા અને આનંદમાં દિવસો પસાર કરતા.
આ જાને વેપારીઓમાં ઘણી રીતે સામ્ય હતું. જ્યારે કેટલીક જાણતોમાં તેઓના વિચારોમાં
ફિનન્ટતા પણ હતી.

એકવાર શહેરની ધર્મશાળામાં એક સંત પધાર્યા. પહેલો વેપારી એમના દર્શને
ગયો. યથાશક્તિ બેઠ અપૂર્ણ કરી તેણે પૂછ્યું, 'મહારાજ, મોક્ષને માટે શું ધર છોડવું
જ પડે ?' સંતે જવાબ દીધો, નારે ના, જનક રાજાએ રાજ મહલમાં રહીને મોક્ષ મેળવ્યો
હતો તે તને ખબર નથી. મોક્ષ માટે ધર છોડીને તારે કયાંય જવાની જરૂર નથી. સંત
ના જવાબ થી સંતોષ પામી એ વેપારી ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો.

થોડીવાર બીજો વેપારી સંત પાસે આવ્યો. તેણે પૂછ્યું, 'મહારાજ, મોક્ષ માટે ધર
છોડીને અરુદ્યમાં જવાની જરૂર ખરી કે ?' સંતે જોવા, 'હાસ્તે, એમ ધરમાં બેઠે બેઠે
સહજમાં મોક્ષ મળી જતો હોય તો શુક્રદેવ વગેરે ધર છોડત જ નહિ'

એકાદ કલાક પછી જાને વેપારી મળ્યા અને મોક્ષ સંબંધમાં સંતે આપેલી સલાહ
અંગે તેઓની વચ્ચે ઝગડો પડ્યો.

બંને દરીયા સંત પાસે આવ્યા અને એકને એક અને બીજાને બીજી સલાહ આપવાનું કારણ પૂછ્યું.

સંતે ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે, જેની જેની વૃત્તિ તેવો તેને માટે માર્ગ અને જેવો જેનો પ્રશ્ન તેવો તેને ઉત્તર આપવામાં આવેલ છે. ઘર છોડવાની જરૂર છે એ પણ ખરું છે....અને ઘર છોડવાની જરૂર નથી એ પણ ખરું છે. ચિતેન્દ્રિય જ્યાં વસે છે ત્યાં જ તેનો આશ્રમ અને અરણ્ય છે.

-: સાચો સાધુ :-

માહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં દરિયા કિનારા ઉપર એક નાનું સુંદર ગામ હતું. ત્યાં એક ધનવાન માણસની તળાવડીમાંથી એક માછીમાર માછલી ચોરી જવા નિયમિત આવતો. એક દિવસે તળાવડીના માલિકને ખબર પડી ગઈ. તેણે પોતાના સેવકોને માછલીને બહાર નિકળવાના રસ્તા ઉપર કડકે પહેરો બેસાડી લીધો. બાદ મથાલ સળગાવીને ચોરને શોધવા વડીમાં ફર્યા. માછીમારને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી. તેથી તેણે આખા શરીરે રાખોડી લગાવીને સાધુનો વેશ લીધો, અને એક ઝાડ નીચે શાંતિથી બેસી ગયો. માલિક અને તેના સેવકોએ ચોરને ખૂબ શોધ્યો પણ કોઈનો પત્તો લાગ્યો નહિ. માત્ર શરીરે બરમ લગાવી ઝાડ નીચે ધ્યાનસ્થ બેઠેલા એક સાધુને જોયો.

બીજે દિવસે સવારે ગામમાં વાત પ્રસરી કે પ્રેમચંદલાઈની વાડીમાં ઠાઈ મહાત્મા (સાધુ) પધાર્યા છે. લોકો તો ઈશાન કરવાને આવવા લાગ્યા. ઠાઈ ફૂલ લાવે, ઠાઈ ફળ લાવે. ઠાઈ એવા મીઠાઈ લાવે અને મહારાજને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે. સાધુ પાસે પૈસાનો એક નાનો સરખો ઢગલો થઈ ગયો.

આ જોઈને માછીમાર વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ કેવું અવધાન જેવું છે ? હું ખરેખરો (સાચો) સાધુ તો છું જ નહિ, માત્ર મેં વેશ સાધુનો લીધો છે. તો પણ લોકો મારી આટલી સેવા કરે છે. જો હું ખરેખરો સાધુ થાઉં તો જરૂર મને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ થાય.

ગામ તેના હૃદયમાં સાચી ભાવના ઉદય પાળી, અને તેણે સાચા સાધુ જાનવાનો નિશ્ચય કર્યો.

-: ખંડિત મૂર્તિ :-

ઠલકતાની ઉત્તરે ચારેક માઇલ દૂરના કથળે દક્ષિણેશ્વરની વિશાળ જગ્યા આવેલી છે તેમા રાણી રામમળીએ અઢગક ધન ખર્ચા બાંધે મંદિર બાંધા યુ છે આ મંદિરનો વહિવટ રાણીના જમાઈ મચ્છરનાણુ કરતા અને પુજારીની કામગીરી ગઢાધાર અને બીજાઓ સંભારતા

અગાઉ ત્યાં એવો રિવાજ હતો કે માત્ર દર્શનના સમયે જ રાધાગોવિંદની મૂર્તિઓ મંદિરમા રાખવામા આવતી, પણ દર્શનનો સમય વીતી ગયા પછી મૂર્તિઓને ત્યાંથી ઉપાડી બીજાં ચોરડામા મૂકી દેવામા આવતી

એકવાર એક પુજારી શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિને બીજા ચોરડામા મૂકવા જતો હતો ત્યારે દરસણ થી પર એનો પગ લપમી જતા મૂર્તિનો પગ ભાંગી ગયો આ બનાવથી મંદિરમા ભારે હોહા મચી ગઈ અને જોદરકારીથી કામ કરવા માટે પુજારીને રૂખસદ અપાઈ

ખંડિત મૂર્તિ સળધમા ખંડિતોએ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે “આ મૂર્તિને ગંગાજીમા પધરાવી દેવી અને તેને બઢલે નવી મૂર્તિની સ્થાપના કરવી”

ખંડિતોનો અભિપ્રાય સાબળી વહિવટકર્તાઓને ડુંખ ચડ્યું તેઓ શ્રીકૃષ્ણની ખંડિત મૂર્તિને ગંગાજીમા પધરાવવા માગતા ન હતા આખરે તેઓએ ખંડિત મૂર્તિ સળધમા ગઢાધરનો અભિપ્રાય જાણવા પેરવી કરી

પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા ગઢાધર બોલ્યા, ‘રાણી રામમળીના જમાઈનો પગ ભાગે તો તેને બઢલે તે બીજો નવો જમાઈ કરે ? શું તેનો પગ સધાય એવા પગઢા તે ન હો ? મારા મત પ્રમાણે તો ખંડિત મૂર્તિનો પગ સાધી દેવો અને તેની જ પૂજા કરવાતું ચાલુ રાખ્યું”

આ ગઢાધર પુજારી પાછળથી પુજારી મટી શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના નામથી સૌના પૂજ્ય બન્યા

-: ધુપ-છાંવ :-

પ્રભાતનો સોનેરી સમય હતો ઉદિત થતા સૂરજના સોનવ ફિરજોની આજ્ઞા સર્વત્ર ચમકી રહી હતી

M/s ORBIT AGENCY
Printing Contractor & Interior Decorator
46/17 S N Banerjee Road
Calcutta 700014
Phone 24 0603

M/s PREMIER CHEMICAL COMPANY
190 Manicktolla Main Road
Calcutta 700054
Phone 35 1630

નગરનાં ભવ્ય મહાલય “શીશ મહેલ”ના મનોરમ ઉદ્યાનમાં વૃદ્ધ માળી બિહારી, છાંટેને પાણી પાઇ રહ્યો હતો. એનાં મુખ પર ગૌરવ હતું, સંતોષ હતો.

મહાલયનાં માલિક લાખોપતિ શેઠ બિહારીલાલની આ ઠંડુણ, કંગાળ હાલત નિરખી મહાલયની ઉંચી ઉંચી અટારિઓ પર સૂર્યનાં પ્રકાશમાં ચમકતી ભૂતકાલિન ભવ્યતા વ્યંગમાં હસી પડી.

“અરે તારી આ હાલત ! એક સમય હતો, તારા આ મહાલયમાં મુખ-વૈભવની છાંયો ઉઠતી, મેવા-મીઠાઈ ખવાતાં, સંગીતની મધુર રાગિણીઓ વાગતી, નૃત્યનાં નૂપુર રણકતાં, શરાબની પ્યાલીઓ પીવાતી, પણ તેં સદામાં બધું ગુમાવ્યું. અને કાળના નિરાટ પ્રવાહમાં તારું કુટુંબ પણ તણાઈ ગયું. આજે આ કપરા દિવસે ભેવા કેવળ તું રહ્યો છે.”

ભવ્યતાના આ વ્યંગનો ઉન્નત મસ્તકે, ગૌરવપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપતા બિહારીએ કહ્યું,
“માનવીનું જીવન એટલે “ધૂપ-છાવ.” તેજ તિમિરની સંતાકુકડી, આજે પ્રકાશ, કાલે અંધકાર.

“જીવન એટલે મુખ-દુઃખની સીડી. કોઈ ચઢે, કોઈ ઉતરે. જે ગુમાવ્યું એનો રંજ શા માટે ? માનવીએ જીવન જીવતાં શીખવું જોઈએ, સંતોષ અને ગૌરવ હોય તો મૂંઝડી પણ મહેલ બની શકે. આજે ગરીબીમાં પણ હું ખૂબ મુખી છું.”

ભવ્યતાનું મસ્તક શરમથી ઝૂકી ગયું.

-: સંજ્ઞાનતા :-

ગ્રીસ દેશના બાણીતા ફિલસૂફ સોક્રેટીસ. લોકો વચ્ચે જઈને તેઓને સારી સારી વાતો કહેતા હતા. તેમની બોધદાયક વાતો કેટલાક લોકોને તેમજ તેમના વિરોધીઓને બહુ ગમતી નહિ.

તેઓ સોક્રેટીસનું ઘણીવાર અપમાન કરતાં. એકવાર સોક્રેટીસ બગર વચ્ચે લોકો સાથે વાદવિવાદ કરતાં હતાં. આથી તેમનો એક વિરોધી ચિડાઈ ગયો. અને તેણે બાધાની વચ્ચે સોક્રેટીસને ભેરથી ઘપ્પટ સારી પણ સોક્રેટીસ તો પહેલાના નેટલીજ સ્વસ્થાથી પોતાની વાત સમજાવી રહ્યા હતા.

વાત પુરી થયા પછી તે પોતાને ઘેર ગયા. હવે આ જનાવની ખગર તેમના જોક મિત્રનો પડી એટલે તે સોકેટીસને ત્યાં આગ્યો, અતે કહેવા લાગ્યો, “સોકેટીસ ! તમે વધારે પડતાં સહનશીલ જાની જાઓ છો. આવા લોકોને તો તેજ ઘડીએ સીધા ઠેર કરી દેવા જોઈએ જેથી બીજાનાર આપણું નામ લેવા બૂલી જાય”

આ સાંભળી સોકેટીસ હસતા હસતા બોલ્યા, “હોસ્ત, ધારો કે કોઈ ગધેડાએ લાત મારી હોય તો હું સામેથી એના જેવું વર્તન કરું એમ તમે ઇચ્છો ખરા ?”

-: જ્ઞાન :-

એક સંત પ્રાતઃ કાળમાં ઉઠીને ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા જતા.

પ્રાતઃ કમંથી પરવારી તેઓ સદૃશ થોડું અધ્યયન કરતા, જાપોરે ઔવધિ તરીકે થોડો પ્રસાદ લીધા પછી તેઓ આરામ કરતા.

નગરના પહોરે જાપ-હરિસ્મરણ કરતાં અથવા કેઈ જ્ઞાપુઓ આવ્યા હોય તો તેઓને સદ્બોધ તેમજ આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન આપતા. આમ તેઓ પ્રભુ પદાયણ રહી આનંદમાં વિવસો પસાર કરતા.

એક સવારે તેઓ પંચદશીના અધ્યયનમાં ભેગા હતા, ત્યારે એક જ્ઞાપુએ કહ્યું, “મહારાજ, આપના જેવા પૂણું કેટલીએ પહોંચેલા જ્ઞાનીને અથ જોવનની કંડકુટમા આ માટે પડતું જોઈએ ?”

નજીકમાં પહેલો વળકાટ મારતો પિત્તળનો એક કળસો જતાની સંતે પૂછ્યું, “આ પાત્રને રાજ સારી રીતે સાફ કરવામાં ન આવે તો અને તે જેમ છે તેમ વિવસો સુધી પડતું રહે તો શું પરિણામ આવે ?”

જ્ઞાપુએ જવાબ આપ્યો, “મહારાજ એ રનોટાઇને ગાંધુ પડી જાય અને વખત જતાં તેની હિપ્પર એવો ઘાટ લાગે કે ઘડીકમાં મારું પાત્ર ન થઈ શકે.”

સંતે કહ્યું, “જ્ઞાનનું પણ આમ જ છે. સ્વાધ્યાય છોડી દઈએ તો જ્ઞાન પણ રનોટાઇને ગાંધુ પડી જાય.”

—: સ્વાશ્રયી :—

એક મનુષ્ય ઘોડા ઉપર બેસીને પરગામ જતો હતો. માર્ગમાં ઘોડાને કટકારવા જતાં તેના હાથમાથી ચાણુક સરકીને જમીન ઉપર પડી ગયો. તરતજ તે મનુષ્યે લગામ ખેંચીને ઘોડાને થંભાવ્યો અને નીચે ઉતરી ચાણુક લઈ લીધો.

આ જોઈ ત્યાંથી પસાર થતા એક વટેમાર્ગીએ તે મનુષ્યને કહ્યું. “ભાઈ, તારે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતારવાની જરાયે જરૂર ન હતી. અને કહ્યું હોત તો તમારો ચાણુક હું તમને આપી દેત.”

ઘોડેસ્વારે જવાબ લીધો, ‘ભાઈ, આ કામમાં તમારી મદદ લેવાનો મને શો હક્ક છે ? તમારી મદદ લઈ’ તો મારા ઉપર તમારો ઉપકાર ચડે ધૃશ્વરની કૈવી આત્મા છે કે કોઈ આપણા ઉપર જરા જેટલો ઉપકાર કરે તો આપણે તેનો બદલો અવશ્ય વાળી દેવો જોઈએ. આપણે વટેમાર્ગી છીએ, આજે મળ્યા, અને પાછા જીવનમાં ન પશુ મળીએ એ સંભવિત છે એવા સંજોગોમાં તમારા ઉપકારનો જોજ કાયમ માટે મારા પર રહી જાય. બીજાઓની નાની મોટી જાણતોમા મદદ લેનાર મનુષ્ય તું આત્મ જળ થઈ જાય છે.

જળી નાની મોટી જાણતોમા બીજાની મદદ લેવાની ટેવ પડતાં આપણે દિન પ્રતિ દિન પરાધીન બનતાં જઈએ છીએ.

એક સરકૃત વિદ્વાને કહ્યું છે કે પરાધીન મનુષ્યને સ્વપ્નામાં પણ સુખ મળતું નથી તેથી સ્વાશ્રયી બનવાનું. એટલે કે આશા તમામ કાર્યો હું નીતેજ કરવાનું પ્રસન્ન કરે છું.

—: દાન :—

એકવાર એક લક્ષાધિપતિ શેઠ રાત્રે સૂતા હતા ત્યારે સ્વપ્નામાં લક્ષ્મી દેવી એ તેને કહ્યું, ‘શેઠ ધણા સમય સુધી હું તારે ઘર રહી, હવે હું જરાબર આજથી સાતમે દિવસે તારા ઘરમાથી વિદાય લઈશ’ આટલું કહેતાં દેવી અંતર્યામિ થઈ ગયાં. સવાર પડતાં શેઠને સ્વપ્નની યાદ આવી. શેઠે વિચાર્યું, ‘આજે સાતમે દિવસે લક્ષ્મી આલી જવાની છે તો પછી

હું જાતે જ સત્કાર્યોમાં લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કેમ ન કરું ? જાસ શેઠશ્રીએ પૌતાનો આ વિચાર અમલમાં મૂક્યો. તેમણે પૌતાની તિલેરીના દ્વાર ખૂલ્લા કરી નાખ્યા ને છૂટે હાથે દાન દેવા લાગ્યા. ગરીબોને અન્ન-વસ્ત્રદાન હઈ તેમની આશિષ મેળવી. સામાજિક સંસ્થાઓ, હોસ્પિટલ, અનાથાશ્રમ, પાંજરાપેળ, ધર્મસ્થાનો આદિ ઘણા સ્થળોએ તેમણે ઉદાર સખાવતો કરી. આવી રીતે સાત દિવસમાં તો શેઠજીએ તિલેરીનું તળિયું સાફ કરી નાખ્યું. ઘરાબર સાતમા દિવસ બાદ રાત્રે શેઠજીને સ્વપ્નમાં લક્ષ્મીદેવીના દર્શન થયા. શેઠજીએ કહ્યું, “કેમ માતાજી વિદાય લેવા પધાર્યા ?” લક્ષ્મીજી હસીને બોલ્યા, “નારે શેઠ, આ તો ઉરહું તેં મને જાંધી લીધી. મારા સદ્વ્યયથી તેં મહાન પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું” જેથી મારે અહીં ટકવું જ પડ્યો.” આમ કહી કેવી અદ્ભુત ચઈ ગયાં. શેઠજીની તિલેરી પાછી તર ચઈ ગઈ. દાન દેવાથી પુણ્ય જંધાય છે જેને લીધે લક્ષ્મી વધે છે માટે દરેક મનુષ્યે સુખી થવા યથાશક્તિ દાન દેવું જોઈએ.

-: શ્રેષ્ઠ દાન :-

શેઠ શ્યામ સુંદર નગરના લાજોપતિ ઔમંત હતા તેઓ મહાન દાનવીર તરીકે જાણીતા હતા.

મંદિરોમાં આરતી પૂજામાં તેઓ હજારોનું દાન કરતાં હોસ્પિટલો, અનાથાશ્રમોમાં દાતાઓની યાદીમાં તેમનું નામ યોગ્ય રહેતું. અખબારોમાં તેમની દાનવીરતાના ગુણ ગવાતા.

રામનવમીનો પવિત્ર દિવસ હતો. રામમંદિરમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ છવાઈ ગયો હતો. રૂપીઆ એક હજારનું દાન કરી શેઠ આજે શ્રીરામની આરતી ઉતારવાના હતા. પવિત્ર દિવ્ય અવસર હતો.

હવે ઉત્સાસ વચ્ચે શેઠે શ્રીરામની આરતી ઉતારી સક્તજનોમાં શક્તિ દાન વીરતાના ગુણગાન ગવાવ્યા.

અપૂર્વ માનવબીક વચ્ચે એક ભિખારી છોકરો શેઠ પાસે આવી કરગરવા લાગ્યો. “શેઠજી પ્રસાદ !” આજા શુભ પ્રસંગે ભિખારી છોકરાને શ્રી રામની મૂર્તિ સુધી જોઈ શેઠ કોમિત થઈ કહ્યું, “સાલા ચોર, અહિં સુધી કેવી રીતે આવ્યો ? એ બહાને તારે અહિં ચોરી કરવી છે ? આવ્યો જા ! પ્રસાદ નહિ મળે !” શેઠનો ક્રોધ જોઈ બધાએ છોકરાને ધમકાવી કાઢી મૂક્યો.

કોઈ ભક્તજનના હાથમાંથી પડી ગયેલા પ્રસાદની મીઠાઈનો ટુકડો મળતાં બિખારી
 ઠકરો આનંદિત થઈ દોડી ગયો.

દર દર વૃક્ષ નીચે બેસી છોકરાએ મીઠાઈનો ટુકડો ખાવા કાઢ્યો, આ વખતે
 એક કૂતરો યાચના બરી નજરે તેને નિરખી રહ્યો. હસી પડતા છોકરાએ મીઠાઈનો ટુકડો
 કૂતરાને આપતા કહ્યું, “હિ ચોતીયા, રામજીનો પ્રસાદ.” છોકરો આનંદિત થઈ કૂતરાને
 ટુકડો પ્રસાદ ખાતો નિરખી રહ્યો.

ધન્યની નોંધપોથીમાં આ દાન શ્રેષ્ઠ દાન તરીકે નોંધાયું,

-: જન સેવા :-

એકનાથ મહારાજ પાસે એક માણસ આવ્યો અને બોલ્યો, “મહારાજ આપનું
 જીવન શાંત અને મધુર છે, પરંતુ મારું જીવન અશાંત કેમ છે?”

મહારાજે કહ્યું, “ભાઈ તું આ બધી વાતો મૂકી દે અને તારું મૃત્યુ આજથી
 આઠમે દિવસે થવાનું છે તેનો વિચાર કર.”

આ સાંભળીને પેલો માણસ ગભરાઈને ઘરે આવ્યો. અને પોતાના સર્વ કુટુંબી-
 જનોની ક્ષમા માગવા લાગ્યો. ત્યાર પછી પોતાના દિવસો ધર્મ માર્ગે પસાર કરવા લાગ્યો.

આઠ દિવસ પછી એકનાથ તેમના ઘરે આવ્યા. ત્યારે તેમને પૂછ્યું, “મારા
 મૃત્યુને કેટલી વાર છે?” એકનાથજીએ કહ્યું, ‘તે તો મધ્યર ભાણે, પરંતુ આ અઠવાડિયું
 કેટલું તે તો કહો.’ તો તે માણસે કહ્યું, “મારી સામે મૃત્યુ નાચી રહ્યું, તેથી આ
 દિવસોમાં કોઈ ખરાબ કામ નથી કર્યું.”

એકનાથ મહારાજે કહ્યું, “ભાઈ જેવી રીતે આઠ દિવસ દરમિયાન તારી નજર
 આગળ મોત ધ્રુમણું રહ્યું, અને તે ખરાબ કામ કર્યું નહીં, તેવી રીતે મહાપુરુષોની સમક્ષ
 દરેક શસ્ત્ર મૃત્યુ ઉભેલું જ જણાય છે, તેથી તે હંમેશા શાંત જ રહે છે.”

તાત્પર્ય એટલું જ કે એક દિવસ મૃત્યુ થવાનું જ છે, એટલે આલ માણસને
 રહે તો તે હંમેશા સારા જ કામો કરતો રહેશે.

અન્ય પુરાણો અને ભાગવત મહાપુરાણની સર્વોપરિતા— (એક ચિંતન)

લેખક : ડૉ. હરિપ્રસાદ ગો. શાસ્ત્રી, એમ. એ. પીએચ. ડી.

પૌરાણિક ધર્મ કેવળ પરિસ્થિતિની જરૂર પૂરી પાડી બનેલો ત્યાગ અને સંઘર્ષ સાથેનો ધર્મ, વૈદિક ધર્મ છે. યજ્ઞમાર્ગનો પરિહાર, ભક્તિનો આદર અને અન્ય વૈદિક દેવોને સ્થાને પંચ દેવોપાસનાને મહત્વ આપ્યું છે. વેદની ભાષા દુરૂઠ અને દ્વિભેદનો અધિકાર ન હોવાથી માનવજીવનને ઉર્જાગ્રામી બનાવવા પુરાણો છે. એ સિદ્ધિ સરળ માર્ગમ કયાશૈલી દ્વારા સહજ અને સુલભ બની અને એમાં ભારત અને અન્ય દેશો પણ આલોચિત બન્યા.

ભારતીય વાલ્મીકીમાં પુરાણોનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. એમાં દેશ, રાષ્ટ્ર, સંસ્કૃતિ અને અનેક કલ્પોનો ઇતિહાસ ભર્યો છે. ઉપલબ્ધ પુરાણોએ દ્વાપર યુગમાં સ્વયંબુ આદિ વ્યાસે વેદવેદાંગ સંકલન પૂર્વક જન્મતને પહેલું શાસ્ત્રોનો સુલભ માર્ગનું ઠોકન છે. આ સુલભ સ્વરૂપ વર્તમાન પ્રાપ્ત થયાનું બીજું હતું. શાસ્ત્ર સંકલન સાથે તત્કાલ પ્રવર્તિત અને પ્રાકૃત સમાધિ દર્શન, ઐતિહાસિક, પૌરાણિક સામગ્રીનું ઠોકન અંયાકાર મૂકવામાં આવ્યું છે.

પૌરાણિક સિદ્ધાંત એમ બતાવે છે કે પ્રત્યેક (કલ્પના) દ્વાપરના અંતે અને કલિના પ્રારંભે વ્યાસ અવતાર રૂપે પ્રકટ થઈને કાળધર્મથી વિશંખલ બનેલાં શાસ્ત્રોને કેમળાદ બનાવે છે. પુરાણો સમય જતાં દુરૂઠ બનતાં પ્રજાજી વ્યાસરૂપે આવી અને ચાર લાખ સ્લોકાયુક્ત પુરાણોની રચના કરે. આમ ૧૮ પુરાણોના રૂપમાં આ ભૂલોકમાં પ્રકાશિત થાય છે. (પદ્મસૂટ્ર ખંડ સ્લોક ૧-અ ૫૧ અને ૫૨). આમ આ ગણના ધ્યાનમાં લેતાં વીતેલા દ્વાપર સંખ્યા પ્રમાણે પહેલા ૨૮ વ્યાસ થયા છે અને છેલ્લા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ પ્રવર્તમાન પુરાણોના રચયિતા છે. આગળના ૨૬માં વ્યાસ થી અંતર્યામીમાં વ્યાસ હશે એમ પણ ઉલ્લેખ મળે છે. વ્યાસનું વર્ણન પ્રત્યેક પુરાણમાં મળે છે. સંક્ષેપમાં વ્યાસનો પરિચય આ પ્રમાણે છે; “વ્યાસ કોઈ એક વ્યક્તિ નથી પણ પ્રત્યેક દ્વાપરમાં નવા વ્યાસ થયા કરે છે, વ્યાસ નામ નથી પણ પદવી છે. જેટલા વ્યાસ થયા તે વેદ અને પુરાણ તત્વના વેત્તા થયા છે.”

એક શંકા ઉદ્ભવે કે પુરાણ નામ હોવા છતાં વેદશાસ્ત્રો પછી રચના થાય તો એ 'પુરાણ' કેમ કહેવાય ? એ સંગતિ માટે નિરૂક્ત ઉત્તર આપે છે. પુરા ભવં (નવ) પુરાણમ્ ૩-૧૬ નિરૂક્ત. ભલે એ પુરાણ છે છતાં નૂતન છે. અમરકોપ પુરાણ પંચ લક્ષણુ ૧-૬-૫ અને તે પંચ લક્ષણુ-સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વેશ મન્વંતર, વંશાનુચરિત એમ પ્રજ્ઞવૈવર્ત અનુસાર બતાવ્યો છે.

દુઃકમાં પુરાણ આદિકાળની કૃતિ છે અને એના સર્વપ્રથમ પ્રકાશક પ્રજ્ઞાશુ છે. એમના દ્વારા મુનિઓએ સાંભળ્યાં અને દરેક કલ્પમાં જેવતા, મુનિ અને ઋષિઓ દ્વારા પૃથક્ પૃથક્ સંહિતાનું નિર્માણ થયું. વ્યાસે આ સંહિતાઓનું યથાવત સંકલન કર્યું, સંપાદન કા્ય કર્યું અને આવશ્યકતા અનુસાર તેને વિશિષ્ટ પ્રસંગની પૂર્તિ સાથે પુરાણ રચના કરી. એમાં કયાંક કથા ભેદ કે ભાષા ભેદ લાગે તો કલ્પ ભેદથી આ સ્વર્થા બુદ્ધિગ્રાહ્ય સમાધેય છે. એક જ ચરિત્રમાં પણ ભિન્ન કથા એ પણ કલ્પ અને મન્વંતર ભેદથી સમાધાન થઈ શકે છે. પુરાણ સંહિતા શ્રી વેદવ્યાસે ૧૮ વિભાગમાં સંગ્રહી અને સૂત વિ. શિષ્યોને આપી. એ શિષ્યો દ્વારા પણ એમાં કેટલાંક સંસ્કાર થયા છે.

નીચેના વર્તમાન પ્રતિષ્ઠિત પ્રચલિત પુરાણો મળે છે :

મ દ્વયં લક્ષ્યં યૈવ મત્રયં વ ચતુષ્તયમ્ ।

અ ના પ લિંગ કુરુ-કર્મન પુરાણાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

મ કારાદિભે મત્સ્ય, માર્કંડેય, બ કારાદિભે ભવિષ્ય ભાગવત ।

બ ૩—પ્રજ્ઞ, પ્રજ્ઞવૈવર્ત, પ્રજ્ઞાંડ, વકાર ૪—વાયુ, વિષ્ણુ, વામન, વરાહ.

ઉપરાંત અગ્નિ, નારદ, પદ્મ, લિંગ, ગરુડ, હૂમ, સુંદ આગ અદાર પુરાણો છે.

વર્તમાન વિચારક પિદ્ધાનોએ પુરાણોનું પાસ્તવિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ ન મળ્યોતાં કરણ, લક્ષણ, સમન્વય, વિવેચન દષ્ટિથી આ પ્રમાણે ભેદ પાડ્યા છે.

(૧) પૂર્ણ પુરાણ. (૨) સંભાળ્ય. (૩) અપૂર્ણ. (૪) અધિક પાઠ્યુક્ત. (૫) પુરાણાન્તર પાઠ્યુક્ત. (૬) ચિંત્ય પાઠ્યુક્ત.

ઉપરના ભેદ વિચારણા પણ પ્રસ્તુત ભાગવત પુરાણ પૂર્ણ પુરાણ કોટિમાં આવે છે.

મહાપુરાણ અને પૂર્ણપુરાણના લક્ષણો ભાગવત પોતે જ આપે છે અને એ તદાણુનુસાર એની ચરિતાથતા પણ ઉપલબ્ધ છે. અત્ર સર્વો નિસર્ગથી મા ૨-૧૦-૧ પંચ લક્ષણયુક્ત પુરાણને ઉપપુરાણની કાટિમા મૂક્યું છે, મહાપુરાણ માટે તો દશ લક્ષણ લક્ષિત હોવું આવશ્યક છે દશમિલ્લેષ્યુંક્રિયાં મા ૧૨-૭-૬ અને ૧૦ આ તદાણુનુસાર સંગતિ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્કંધ અધિકાર અને જ્ઞાન અને તૃતીયથી દ્વાદશ સુધી સર્ગ, નિસર્ગ નિગેરે દશવિધ લક્ષણનું નિરૂપણ થાય છે

અન્ય પુરાણોને શ્રીમદ્ ભાગવત માટે આદર-પદ્મપુરાણમા શ્રીમદ્ ભાગવતને પુરાણતિલક એમ કહ્યું છે અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રત્યેક અધ્યાયોને શ્રીમદ્ ભાગવતે મહા-પુરાણે—એમ ઉદ્દેશ કરવામા આવે છે

શ્રીમદ્ ભાગવત શાસ્ત્ર છે અને સહિતા પણ છે (કૃત સચોદિત કૃણુ (૧, ૪ ૩-ભાગવત), હંદ ભાગવતે નામ પુરાણ બ્રહ્મ સમતમ્ મા ૧-૩-૪૦) આ વચનો કપટ રીતે સહિતાનું સમર્થન કરે છે

વિદ્વાનો ભાગવતને પરમહ સ સહિતા જ માને છે અને સર્વદેશોને શાસ્ત્રો, વેદોનું તાત્પર્ય, શ્રીમદ્ ભાગવતમા મળે છે માનવ આનંદની યોધમા છે, ઇશ્વર મેળવવો છે અને શ્રદ્ધા સેવે છે આ સ્થિતિમા જ્ઞાન, કર્મ, યોગ, ભક્તિ વિવિધ શાસ્ત્રો દ્વારા તકશિલને પણ ઇશ્વર નિષ્ઠ જનાવવાનું ભાગવત સામર્થ્ય ધરાવે છે હવે યોદા શાસ્ત્રોનું ભાગવતમાથી સંલેપમા અવગાહન કરીએ

વેદ :- ભાગવતમા પ્રવચન મંગલાચરણ શ્લોકમા જન્માચાર્ય યત - એ વાક્યમા યતો ના ઇમાનિ ભૂતાનિ એ શ્રુતિનો ઉ્વનિ છે અને સત્ય પર ધીમહિ એ સત્ય જ્ઞાન મનન્ત બ્રહ્મ દર્શયે છે સંલેપમા પ્રથમ મંગલાચરણ સંપૂર્ણ ગાયત્રી મંત્રના અર્થ સાથે સમત છે શ્રોતૃભ્ય કીર્તિતવ્યશ્ચ એ આત્માવા અરે શ્રોતવ્ય એ શ્રુતિનો પુનરુચ્ચાર છે

દર્શન - સત્ચર અનીચર દૈત અદૈત અનેક દર્શનોની વિસંગતતાઓ, કેવળ ભગવત્ત્રેમ એજ પ્રધાન છે એ રીતે વર્ણુવીને સ્તુતિ દ્વારા વ્યાખ્યાનોમા અને ઉપદેશોમા વ્યાસજીએ ગ્રુથ્યા છે

પુરાણ :- અન્ય પુરાણ તરફ દંષ્ટિ પાત કરતા કરતા પણ ત્યા વાળિત વિવધે પછી ભવે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ખગોળજ્યોતિષ, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર હોય આ બધાજ ભાગવતે

સંગ્રહીત કર્યા' છે અને અન્ય પુરાણોના આ વિષય માટેના અધ્યયનમાં ભાગવત અધ્ય-
યનથી સમાધાન મળે એવું સુલભ કર્યું છે. પુરાણો પુરુષાર્થની આટલે જ લક્ષ રાખે છે.
ભાગવત પણ એમાં અપવાદ નથી. કેવળ માર્ગ કિંચિત્ ભિન્ન હોય છે.

ધર્મ :- ધર્મનું કૃણ ભગવતપ્રાપ્તિ ; એને અર્થ કામ સુધી સીમિત ન કરવે એનાં
પ્રમાણો અનેક મળે છે. સર્વનો સાર એજ કે શ્રીમદ્ ભાગવતનો ભગવત્સેવા તરફ ઝોક છે.

અર્થ :- અર્થ પણ ભગવાનને જ સમજી મેળવવા. કામ હરિકેશન અને હરિસેવા
એ કામ. પુરુષાર્થ, ભૌતિક, ઔદિક અને સ્વર્ગીય વાસનાઓ છોડીને ભગવાનને મળવું
અને એની સેવા એ કામ. મોક્ષ પણ હૃદયરાનુસંક્રિત-પરાસેવા એજ મુક્તિ. મુક્તિ અને
ભક્તિ આ બે શબ્દો એક બીજાના શબ્દાર્થ જેવા બની બેસે છે.

હવે શ્રીમદ્ ભાગવતની સ્કંધશઃ સત્યં પરં ધીમહિ આ મંગલાચરણની પ્રતિજ્ઞા
તરફ પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ કરીને તે જોઈએ.

પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્કંધ એ બે અધિકાર અને જ્ઞાન એમ બે ઉપોદ્ધાત્ સ્કંધ છે.
તૃતીય સ્કંધ સર્ગ છે, સર્ગ એટલે સર્જન છે, આ સ્કંધ ૩૩ અધ્યાય સુકેત છે. ચતુર્થ-
વિસર્ગ એટલે હૃદયરહિત સૃષ્ટિમાં વર્ણ્યાશ્રમ ધર્મની બ્રહ્માણ દ્વારા કરેલી વ્યવસ્થા.
અધ્યાય ૩૧ છે. પંચમ સ્કંધ-સ્થિતિ સૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓને આધાર આપ્યો. કાર્યક્ષેત્ર મળ્યું
એટલે કોઈપણ પ્રદેશમાં રહીને બલે ભૂતળ કે પાતાલ હોય પણ જીવ પરમાત્મ સ્વરૂપ
પામી શકે છે. આ સ્કંધના અધ્યાય ૨૫ છે. આઠ સ્કંધ-પુષ્ટિ પુષ્ટિ એટલે પોષણ
(પોષણ તદનુસંધઃ) ભગવાનની કૃપાનું સ્વરૂપ છે. કર્તાવશીલને પ્રભુ પોષે છે, અભિભલ
જેવો પણ તરે છે. ભગવન્નામ શ્રવણ, કીર્તન સ્મરણ, કરતાં ચિત્ત શુદ્ધ થાય એ ભગવાનનો
આનુબંધ (અધ્યાય ૧૬) સમ્પન્ન-જિતિ. જિતિ એટલે વાસના. બ્રહ્મ કૃપા મેળવીને શુદ્ધ હોય
તો કુપાત્ર બને છે ધન, યૌવન જ્ઞાન પણ કુસંગે, કુહંદે, કુપાત્ર બનાવે છે. પણ સુસંગે
અને ભગવત્કૃપાએ સુપાત્ર બનાવે છે. અધ્યાય ૧૫ છે.

અષ્ટમ સ્કંધ-મન્વંતર. સદ્ધર્મ-વાસનાઓમાંથી મુક્તિ દેનાર સંતોના ધર્મ કદંબા
અને ધર્મ પણ ચાર રીતે સમજાવ્યો છે. આપ્તિમાં, વિપત્તિમાં, સંપત્તિમાં અને
પ્રપત્તિમાં. આ ધર્મનું સંચાલન મનુઓ, રાક્ષાઓ, ઋષિઓ કરે માટે મન્વંતર ચરિત્રો,
આ સ્કંધમાં મૂક્યા છે. [અધ્યાય ૨૪ છે]. નવમ સ્કંધમાં ઇરાની કથા. ધર્મથી હૃદય

શુદ્ધ જનતાં ચંતોના જીવન ચરિત્રો સાંભળવા પાત્રતા યાચ અને એ ભગવાનનો ભક્ત બને છે. સંત ચરિત્રોનાં પાનમાં શ્રી રાગ અને અન્ય કથાઓ આવી [અધ્યાય ૨૪]. દરાગ—નિરોધ—દૃઢ્ય અને જીવન જાનની વિશુદ્ધિ થતાં ભગવત્પ્રેમનો અધિકાર મળે છે. ભગવદાશ્રય કરાવનારાં અન્ય સાધનો જેવા કે યોગ, જ્ઞાન, કર્મ, ધ્યાન વિ. છે. પણ આ બધાની સમજ અને શક્તિ માટે, પશુ જનસમૂહ માટે ભગવાનનાં ચરિત્રો અને લીલાઓ દ્વારા પોતાને ભગવાનના દૃઢ્યમાં ઠેક જનાવે એ નિરોધ લીલા છે. અધ્યાય સંખ્યા ૬૦ છે. એકાદશ—મુક્તિ—ભગવત્સેવામાં નિરોધ પામેલા જીવની મુક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ યાચ છે. પ્રપંથોમાંથી ઉપરામ જની પરમતત્ત્વમાં રસવૃત્તિ સ્થિર કરી દેવી તેનું નામ મુક્તિ. જીવને સમ્યક્જ્ઞાનકેને પૂર્ણ લાભ થયો એટલે તે મુક્ત જાઓ. અધ્યાય સંખ્યા ૭૧ છે. દ્વાદશ આશ્રય શ્રીમદ્ ભાગવત અને ભગવાન જાનને એક જ છે. પૂર્ણાનંદ ભગવાનનો માધુર્યરસ અને એનું અવલંબન હેનાર ભગવદુપમાં નિમગ્ન બને આ એની આશ્રય સિદ્ધિ છે. [અધ્યાય ૧૩]. આમ પરમસત્ય તરફ હોરતું આ વાઠમથ મહાપુરાણના લક્ષણોની લક્ષણ સામગ્રી પ્રમાણે તાત્વિક રીતે વિચારતાં પણ ભાગવત, મહાપુરાણની યોગ્યતામાં સંજોગજ ચાર ઉતરે છે.

ભાગવત માત્ર એક મહાપુરાણના લક્ષણાન્વિત ગ્રંથ ન રહેતાં ભક્તિવૃત્તિ દ્વારા મુક્તિ તરફ માર્ગ ચીંધનારું દિવ્ય સાધન હોવાથી સમૃદ્ધિપૂર્ણ વાઠમથ છે, અને એમાં અન્ય શાસ્ત્રો અને આગમોનો પણ યોજનાપૂર્વકેનો સંગ્રહ અને સમન્વય કર્યા છે, અને સ્વસિદ્ધિની પુષ્ટિમાં તેમને શુભી લીધો છે.

સાંખ્ય :—કાપિલ સાંખ્ય એ નિરીશ્વર સાંખ્ય દર્શનમાંથી સેશ્વર સાંખ્ય શાસ્ત્ર, સાંખ્યયોગનો સંગ્રહ છે.

અન્ય શાસ્ત્રો :—જેવાં કે ધર્મશાસ્ત્ર તે તે પણ પ્રથમ, એકાદશ સપ્તમ સ્કંધોમાં પ્રુણ વિસ્તાર અને સંક્ષેપ પ્રસંગોચિત સંગ્રહ્યાં છે. વરાહ, અવતાર, કૂર્મ અને મત્સ્ય આ અવતારોની સમજ માટે મીમાંસા સહાયક બને છે (૩, ૧૪, ૨૪). મુક્તિમુક્ત રીતે જ્યોતિષતો ઉપયોગ થયો મુચક છે, પરીક્ષિતનું દલિત કર્મ, કૃષ્ણજન્મ પ્રસંગે ચંડો, કલિચુગનો મારંબનો સમયનો નિર્દેશ આ જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઉદાહરણો છે. સુગમણના, ભૂગોળ, ખગોળ ભવાટવી-વર્ણન આ ગણિત અને દલિત જાનને પ્રશ્નોનાં સૂચક છે. આશ્રમોના વર્ણનો, ભગવદ્ ધામના વર્ણનોમાં, જલવાયુ, વિવિધ વનસ્પતિ, પુષ્પફળ એ સર્વ વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ સૂચક પાત્ર છે. માંધાતાનો જન્મ અને હરિશ્ચંદ્રના જલોદરનો

નિશ્વામિત્ર દ્વારા વનસ્પતિથી ઉપચાર આ આયુર્વેદની સિદ્ધિના પ્રસંગો છે. વિવિધ યુદ્ધ સામગ્રી અસ્ત્ર, શસ્ત્ર, ઠંદેમનું કામગીરિ વિમાન, ભગવાન કૃષ્ણનું ચક્ર આ ભૌતિક વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ છે.

અનેક સ્થળોએ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની વ્યવહાર નીતિની ઉડી સમજ-રાજસૂય પ્રસંગ દશમ સ્કંધ અધ્યાય ૭૯ - આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સત્રાજિતના સમાધાન માટે સ્થમંતક રાજસભામાં જાહેર કરવો એ નિઃકલંક ચરિત રાજ્યાસકર્તુ રાજનીતિનું ઉદાહરણ છે. સાહિત્યપદો પણ રૂપથી વધુ છંદો ભાગવતમાં પ્રયોજ્યા છે. પ્રસંગને અનુકૂળ છંદ કૌશલ્ય એ વ્યાસજીએ ભાગવતમાં પૂર્ણપણે બતાવ્યું છે. સમૂહ સ્તુતિઓના પ્રસંગોએ છંદ વૈવિધ્ય એ ભિન્ન ભિન્ન માનવ મસ્તિષ્કની અવસ્થા દોતક છે. એમાં સુખ્યતઃ અનુક્રુપ, ઇન્દ્રવજ્ર હિમેન્દ્રવજ્ર, વંશસ્થ વસંતતિલકા છે.

આમ સર્વ શાસ્ત્રો અને વેદાંગોનો જૂળ સુલભ સમન્વય શ્રીમદ્ ભાગવતમાં નજર પડે છે.

સર્વ સંપ્રદાયો અને આચાર્યો, વિદ્વાનો અને જનસમૂહનો ભગવદ્વચણ પ્રેમ તરફનો આકર્ષ એને વધારીને પુષ્ટ કરીને જીવન સાક્ષ્ય બનાવતું ભાગવત એ પુરાણ તિલક છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરાવનારું અપૂર્વ વાહનય છે—અરે, પ્રભુનું સ્વરૂપ છે. એનાં અવ-ગાહનથી પાવન થાનીને પ્રભુપ્રેમના ભાગી બનીએ.

-: શ્લોક અને પુણ્ય શ્લોક :-

લેખક : શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર શાસ્ત્રી

નામમંકીતં નં યસ્ય સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ।

પ્રણામો દુઃખશમનસ્ય નમામિ હરિં પરમ્ ॥

શ્લોક અને પુણ્યશ્લોક ચતુર્થ શ્લોકની શ્લોકોત્તર લક્ષી છે. લક્ષ્યનિષ્ઠ યજુ, લક્ષ્યનિષ્ઠ ન ચક્રં યે જીવનની લક્ષ્મી. શ્લોકના કીર્તને, ધ્રુવજે અને પુણ્યશ્લોકના દર્શને, સ્પર્શને લક્ષ્યનિષ્ઠ યવાય.

શ્લોક એ દર્શનશાસ્ત્રનું અક્ષર સ્વરૂપ અને પુણ્યશ્લોક દર્શનશાસ્ત્રનું અનુભવ સ્વરૂપ મૂર્ત-સ્વરૂપ. બન્નેના ચરણના એકાદ રજકણની ઉપાસનામાં કે પ્રાપ્તિમાં, રત્નોત્તમ માનવ જીવન તેજોમય, શોકમય જીવન અભય અને આનંદમય બની જાય.

બાન્ને સ્વરૂપ માનવને દૃષ્ટિ આપે અતિસંચિત પુણ્યયોગે કવચિત્ પુણ્યશ્લોક સાંપડે ત્યારે સતત સ્વાધ્યાય, પાઠમાં શ્લોકોના રટણથી વિચારશીલ શ્રદ્ધાશીલ બનેલી મતિને, વિવેકશીલ, નિશ્ચલ ને કર્તાવ્યશીલ બનાવે.

ઉભય ભગવાનનાં જ પ્રતિર્જિભ. જિંબની બધીજ ખૂબીઓ પ્રતિર્જિભમાં ખૂબ ખૂબ વ્યક્ત હોવાય. શકતને તે અવ્યક્ત પ્રદેશ કે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર એ એ પ્રતિર્જિભોમાં થાય.

કાવ્ય અને કાર્યનામનાં એ દર્પણોમાં એ એકજ સ્વરૂપ ભગવાનના પ્રતિર્જિભ પડ્યાં. એકનું નામ શ્લોક અને બીજાનું નામ પુણ્યશ્લોક. અપારદર્શી એ એ દર્પણોમાં પ્રભુની પ્રભુતાના, મૃદુતાના, સરલતાના, રસાલતાનાં, દયાહ્રુતાનાં, વિશાલતાનાં સર્વજ્ઞતાનાં, સુઅરૂપતાનાં ભાન થયાં

સત્-ચિત્ અને આનન્દની મધુર અને મંગલ ઝાંખી કરાવી, જીવનને શાંતિ આપી માર્ગદર્શન આપ્યું.

ક્ષણે ક્ષણે રસનામાં વસીને શ્લોકે, અને હૃદયમાં વસીને પુણ્યશ્લોકે મનુષ્યને પ્રેરણા આપી, ઉત્સાહ આપી “સ્વરૂપસ્ય” બનાવ્યો. “સ્વરૂપસ્યો યદા જીવઃ કૃતાર્થઃ સઃ

નિગદ્યો.” જીવ સ્વરૂપસ્થ ગને ત્યારે કૃતાર્થ કહેવાય. કોઈનું કોઈપણ ન હોય ત્યારે પુણ્યશ્લોક અને શ્લોક એનું ધન, સાધન ગની જાય.

એ શ્લોક એટલે શ્રીમદ્ ભાગવત, અને પુણ્યશ્લોક એટલે ત્યાસ, શુક, નારદ વગેરે પુરૂષો. ચતુર્દશ શ્લોકમાં જનને યાત્રા આદરી માનવ માત્રની જીવનયાત્રા રસાતળ જનાવી એવા શ્રીમદ્ ભાગવતની સમાસિનાં ફલશ્રુતિને સમજાવતો આ છેલ્લો શ્લોક.

—: શ્રીમદ્ભાગવત અને માનવ ધર્મ :—

લેખક : આચાર્ય કાઈશંકર પુરોહિત

શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણોમાં અતિપ્રસિદ્ધ અને સર્વવિદિત છે. ભક્ત, જ્ઞાની કે કર્મયોગી સૌનો એ લોભિયો છે. ભક્તોનું તેા એ કલ્પવૃક્ષ છે. ભાગવત તત્ત્વદર્શી અંથ છે. સંકુચિત સાંપ્રદાયિકતા એમાં કયાંય જોવા જડતી નથી. મુખ્યત્વે ભગવાન વિષ્ણુ અને એના અવતારોનો પ્રશંસક અંથ હોવા છતાં શ્રદ્ધાવાન ઉદારચરિત ભક્તે સ્વીકારેલી કોઈપણ દિવ્યતત્ત્વની ઉપાસનાનો એ સમાન આદર અને સ્વીકાર કરે છે. જામાંએ કૌવી સ્વરૂપો સત્યનાં પ્રકટરૂપો છે. ભાગવતની આ તત્ત્વલક્ષી દૃષ્ટિ એના અંગદશ્લોકમાં સ્પષ્ટ થાય છે. પરમાત્માને એ “સત્ય” પરં ધીમહિ” વાક્યથી સત્યસ્વરૂપે ધ્યાન કરવાનું ઉપદેશ છે. પરમાત્માના અવતારનું પ્રયોજન પણ મુખ્યત્વે સત્યરક્ષા અને સત્યપ્રતિષ્ઠા છે. ગીતા ધર્મશાસ્ત્રને પરહરી ધર્મપ્રતિષ્ઠાને ઇશ્વરાવતારનું પ્રયોજન કહે છે ત્યારે ‘ધર્મ’ શબ્દ મુખ્યત્વે સત્યનો જ સૂચક છે. ‘સત્યે સર્વ’ પ્રતિષ્ઠિતમ્’ એમ રામાયણે નિર્દેશ્યું છે. સમગ્ર ભાગવતના અવલોકનથી સ્પષ્ટ થાય ॥ કે સત્ય પ્રકટ કરતું, સત્યની આરાધનાને જ જીવનનું સાધ્ય જનાવતું અને તે માટે જ વિવિધ ક્રિયાકલાપો વિસ્તારતું જીવન પરમાત્માનું જ પ્રગટરૂપ છે. રામકૃષ્ણ કે અન્ય જગદ્ગુરુઓ ઉદારચરિત્રો સત્ય અર્થાત ધર્મની રક્ષા અને પ્રતિષ્ઠા માટે જીવનભર ઝઝૂમ્યાં માટે જ એમને આપણે પરમાત્માના અવતાર માનીએ છીએ અને પૂજીએ છીએ.

સત્ય પ્રતિષ્ઠિત સદાચાર જ ધર્મ છે. ધર્મના ચાર પાયા : તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને દાન. સત્યપ્રતિષ્ઠિત ગનીને જ ધર્મ શબ્દને પાત્ર અને છે તેમજ પરમાત્મ પ્રાપ્તિનાં સાધન થઈ શકે છે.

પ્રાચીન શાસ્ત્રો શબ્દથી કહે છે તે કરતાં વધુ સૂચવે છે. પરમાત્માની ઉપાસના કે શક્તિ યમ નિયમોના પાલન વિના પ્રાણવતી જાની શકતી નથી. આ બાળતમાં ગીતા અને ભાગવત અસંદ્ધિય તેમજ સ્પષ્ટ છે. ભાગવતધર્મ સદાચારમૂલક ધર્મ છે. સત્ય, અહિંસા, સંયમ, અપરિવ્રજ અને અસ્તેય, આ પાંચ યમો તથા શૌચ સંતોષ તપ અને ઇશ્વરાધન, આ ચાર નિયમોની ઉપેક્ષા કરનાર સાચો ભાગવત યદ્ય શકે નહિ. યમ નિયમો હૃદયની શુદ્ધિ માટે અપરિહાર્ય છે. શુદ્ધ હૃદયમાં જ પરમાત્માનું સર્વાન્તર્યામી રૂપ—ચિત્સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. જીવન રાગદ્વેષના કૂડાકચરાથી ભરપૂર હોય, સ્વાર્થ અને સંકુચિતતા છૂટતાં ન હોય તો જ તપ કે ભજનકીર્તન બાદ આડંબર માત્ર જાની રહે છે. અન્તર્યામી એથી રીઝતો નથી. હૃદય નિર્મળ થયાં વિના પરમાત્મા માટે સાચો પ્રેમ સાચી તાલાવેલી જાગે નહિ અને પ્રેમશૂન્ય મલિન હૃદયમાં પ્રભુનો પ્રકાશ પ્રગટે નહિ, એ વાત ભાગવતે અનેક દ્રષ્ટાન્તોથી સ્પષ્ટ કરી છે.

ધર્મ અને સદાચારની જેમ શક્તિ અને સર્વમાં ઇશ્વરભાવનો સંબંધ અતૂટ છે. આ તત્ત્વદ્વિને જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યા વગર નવધા શક્તિની ચર્ચા નિરર્થક જાની જાય છે.

સત્યની જેમ પ્રેમ પણ પરમાત્માનું જ રૂપ છે. જેમ જેમ પરમાત્મભાવ નિર્મળ અને હૃદ થાય તેમ તેમ પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે પ્રેમ સહજ રીતે વહેવા માંડે. પ્રેમ એ આનંદનું જ બીજું નામ છે. હૃદયની પદાર્થો કે સુગંધનાં સાધનરૂપ મનાતાં સ્વજનો પ્રત્યેનો પ્રેમ વાસ્તવિક પ્રેમ નથી પણ મોહ છે. અહૈતુક સ્વયંભૂ અને પ્રાણીમાત્રને આવરી લેતો પ્રેમ જ યથાર્થ પ્રેમ છે. આવો નિર્મળ પ્રેમ પરમાત્માના આનંદરૂપના અનુસંધાનમાંથી જ પ્રગટે છે, અને તેનાં હાલતા ચાલતાં રૂપો અર્થાત પ્રાણીમાત્ર તરફ સ્વભાવથી જ વહેવા માંડે છે. આવા પ્રેમની પરિપક્વતામાં પ્રભુની શક્તિ તેમજ જ્યોતિ ભક્તના જીવનને ભરી દે છે.

બ્રહ્માની સંકલ્પસિદ્ધિનું મૂળ શામાં છે એ જિજ્ઞાસાથી પ્રરાધ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું ત્યારે બ્રહ્માએ આપેલો ઉત્તર આજ વાતનું સમર્થન કરે છે :—

“તસ, માઈ વચન કલિ-મિથ્યા યતું નથી, માઈ મન કયાંય નિરર્થક ભટકતું નથી, મારી ઇન્દ્રિયો કુમારો જતી નથી; કારણ કે મેં ઉત્કલ્પકાપૂર્વક હૃદયથી હરિને ધારણ કર્યા છે.”

“It is the quality of service
that makes the difference,”
BANK OF INDIA

ઃ ઇશ્વર માટેની અનન્ય શક્તિ, અનન્ય પ્રીતિ, સત્ય અને સંયમથી જીવનને બરી ન દે, જીવનને સર્વાંગ સુંદર ન કરે, તો એમાં કયાંક કાંઈ ખામી હોવી એમજો.

પરાશક્તિથી સંપન્ન સંતોનાં ચરિત્રો આજ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. પુરાણપ્રસિદ્ધ અંબરીષ અને રતિદેવ જેવાં ભકતો કે મંથકાલીન કળીર, તુકારામ અને મીરાં વગેરે ભક્તકવિઓ પ્રાણીમાત્ર વિષે પ્રેમ અને કૃષ્ણનાં મૂર્ત રૂપો હતાં. પ્રાણીમાત્રને પ્રભુનાં ચલ રૂપો સમજી સમભાવ અને સગવેદના ધરવી એ ભકતનું સુખ લક્ષણ છે. ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં “અદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનામ્” શ્રી આરંભી અંત સુધીના આઠ શ્લોકો આવા ભકતના સાચા લૌકિક સ્વરૂપનું હૃદયગમનિરુપણ કરે છે. શ્રીમદ્ ભાગવત પશુ ભકતને લોકલક્ષણોમાં નિરંતર પ્રવૃત્ત પરમાત્મનિષ્ઠ વ્યાકત તરીકે નિરૂપે છે :—

એતાવાનવ્યયો ધર્મઃ પુણ્યરલોકૈરુદાહતઃ ।

યો ભૂતશોકહર્ષાસ્થામ્ આત્મા શોચતિ હૃયતિ ॥ અ. ૬-૧૦-૬

પ્રાણીઓના શોક તેમજ હર્ષથી ચાતે પણ શોક અને હર્ષનો અનુભવ કરવો એનેજ પુણ્યપુરુષો અવ્યય ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે.

જ્ઞાની પણ જ્ઞાનની ખુમારીમાં દુનિયાનાં દુઃખો પ્રત્યે આંખ મીચામણાં કરે તો એ જ્ઞાની નહિ પણ ડોળઘાણું ઢંભી બની રહે એમ કઠોર વચનો કહેતાં ભાગવત અચકાતું નથી :—

બ્રહ્મણઃ સમદૃષ્ટ શાન્તો દીનાનાં સમુપેક્ષકઃ ।

અવતે બ્રહ્મ તસ્માપિ ભિન્નભાષ્યાત્ પયો યયઃ ॥ અ. ૪-૧૪-૪૧

બ્રહ્મજ્ઞાની સમદૃષ્ટિ અને શાન્ત હોય પણ જો તે ગરીબોની ઉપેક્ષા કરે તો ફૂટેલા વાસણ— માંથી પાણીની જેમ એનું બ્રહ્મજ્ઞાન વહી જાય છે અર્થાત તેનું જ્ઞાન ટકતું નથી.

માનવના સંતાપને પરહરવો એ જ્ઞાની તેમજ ભકતને માટે પ્રભુકાર્યજ છે. આ વાત મર્મસ્પર્શી શબ્દોમાં કહી છે :—

તપ્યન્તે લોકતાપેન સાધવઃ પ્રાયશો જનાઃ ।

પરમારાધનં તદ્ધિ સુરુપસ્થાણિલાત્મનઃ ॥ ૮-૭ ૪૪

મોટે ભાગે સાધુજનો લોકોના સંતાપે સંતપ્ત થાય છે. સર્વમાં આત્મરૂપે વસતા પરમાત્માનું એજ પરમ આરાધન છે.

પ્રાણીમેવામાં અને સમદર્શનમાં અનુપમ મુખ મળે છે, એટલેજ બાહ્યજીવનમાં અનેક આપત્તિઓ આવે તોયે સાધુજનો, પરમાત્માના લાડિલાઓ, મસ્તરામ થઈને હરિના શુભ ગાયા કરે છે :—

યદા ના કુરુતે ભાવં સર્વભૂતેષ્વમંગલમ્ ।

સમદૃષ્ટેસ્થા પુનઃ સર્વાઃ સુખમયાઃ રિયાઃ ॥

જે માણસ પ્રાણીમાત્ર મત્તે જરાયે અમંગલ ભાવં રાખતો નથી તે સમદૃષ્ટિ પુરુષ માટે બધી રિયાઓ સુખમય બને છે.

પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનું અનન્ય સાધન પ્રાણીસેવા અથવા માનવધર્મ છે એ વાત શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ગીતામાં ચોટદાર રીતે જણાવે છે.

જે પરમાત્મામાંથી સમગ્ર યરાચર વિશ્વ પ્રકટે છે અને જે અણઅણમાં વ્યાપ્ત છે તે પરમાત્માને પોતાના શુભકર્મોથી પૂજનાર માનવ જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

મહાભારત કહે છે :—

ન માનુષાત પરા ધર્મઃ ।

માનવતાથી મોટો કોઈ ધર્મ નથી.

આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભારતીય શાસ્ત્રો અને હિંદુ ધર્મે માનવતાને, તેમજ માનવને ઉત્તમ બનાવનાર શુદ્ધિને, ભક્તિ જ્ઞાન કે કર્મયોગ એ સૌમાં પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. ધર્મ પણ સાધુતાનું જ બીજું નામ છે.

-: પુષ્ટિમાર્ગ-પરિચય :-

લેખક : નવનીતપ્રિય જોડાલાલ શાસ્ત્રી, વલ્લભ વેદાન્તાચાર્ય, કાન્તીચં.

માનવ માત્ર મથે છે—મનગમતું મેળવવા, અણુગમતું અટકાવવા; પણ સૌને મનગમતું મળતું નથી, અણુગમતું અટકતું નથી; પરિણામે અનેકવિધ અકળામણ અને અયકામણ અનુભવાય છે. આમાં કલ્યાણની કામના તો કોને સંભવે ? કોઈક સદ્ભાગીને ધર્મમાં યથાથ અભિરુચિ થાય છે, તે મથે છે—મોક્ષ માટે. લોકો તો માટે ભાગે, મૂઝવણમાંથી માર્ગ મળે, તેને જ મોક્ષતુલ્ય માનીને મોહમગ્ન રહે છે. તેનાં તો ધર્મ વગેરે કલ્યાણ-કાર્યો પણ, કામનાઓ પૂરી કરવાનાં સાધન જ બની રહે છે. કીર્તિ અને કમાણીમાં કલ્યાણ તો કચડાતું દેખાય છે. કલ્યાણ કામના તો કોઈકને થાય છે, સામાન્ય મોક્ષકામના થાય તે મધ્યમ. કૃષ્ણકામના થાય તે ઉત્તમ.

કલ્યાણ પણ કોઈને કપોલકલ્પિત રીતે ન મળે. ભગવાને ઉદ્ભવજીને તેનો ઉપાર સ્પષ્ટ કર્યો છે,—“યોગાશ્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયો વિવિધતસ્યા ॥” માનવમાત્રનું કલ્યાણ કરવાની કામનાથી કૃષ્ણે ત્રણ યોગ કહ્યા છે. ૧. જ્ઞાનયોગ—તેમાં અધિકાર વૈરાગ્યવાળાનો. ૨. કર્મયોગ—તેમાં અધિકાર કામનાવાળાનો, આસક્તનો. ૩. ભક્તિયોગ—તેમાં અધિકાર છે—થોડા વૈરાગ્ય અને થોડી આસક્તિવાળાનો. વૈરાગ્ય કે ક્યામાં શ્રદ્ધા ન થાય, ત્યાં સુધી આસક્તિવાળાએ કર્મ કરવાનાં. કૃષ્ણજ્ઞાન કે કૃષ્ણભક્તિ મળે તો કૃતાય ધવાય. શરીરને સુખશોધ કે સુખભોગમાં વેડફી ન દેવું; મોક્ષ કે મોક્ષદાતા સુકુન્દને મેળવવા મથે નહિ, તે માનવ નહિ. મિલકત મેળવવામાં, મોજ-શોખ માણવામાં મગ્ન રહે, તે અજ્ઞ. તેનું જીવન વન જેવું અને મરણ આત્મઘાત જેવું. શરીર સાચવવું તો સૌને ગમે. સુખ ભોગવવા શરીર સાચવે—સંસારી સુખ ભગવાનને દેવા—સેવા માટે—શરીર સાચવે—સાધુપુરુષ, ભક્ત. ભક્તને તો સર્વ સુખ મુલભ છે તેનાં તો શરીરનાં સાધારણ કાર્ય મહત્વાગ કે ભોજન પણ. શરીર સેવાનું સાધન હોવાથી, પરંપરારૂપે સેવાનાં જ અંગમૂલ થઈ જાય. જ્ઞાનીઓ પ્રજ્ઞાભાવના અંતે પણ ભક્તિરસ માણવા અંગે પ્રજ્ઞાભાવના અંતે કૃષ્ણકૃપાથી પ્રાયઃ ભક્તિ મળે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલી ભક્તિ મર્યાદારૂપા. શાસ્ત્રોક્ત સાધન પરંપરાથી પણ તે મળે. કેવલ કૃષ્ણકૃપાથી મળતી પ્રેમલક્ષણાભક્તિ—સ્વતંત્ર. કૃપા વિના કોઈ સાધનથી તે ન મળે. “કલૌ ભક્ત્યાદિમાર્ગો હિ દુઃસાધ્યઃ ઇતિ મે મતિઃ । અને “ભક્તિઃ શુદ્ધા સ્વતંત્રા ચ દુર્લભેતિ ન સોમ્યતે ॥”—કહીને, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી

તો કમ-જ્ઞાન અને મર્યાદાબદ્ધિતમાર્ગ; તથા સ્વતંત્ર બદ્ધિતમાર્ગની કવિયુગમાં હુઃસાધ્યતા અને ફલભતા સ્પષ્ટ કહે છે.

ભગવાન કૃષ્ણે ગીતાજીમાં પ્રિય સખા અર્જુનને અને ભાગવતમાં પ્રિય સખા ઉદ્ધવજીને, મર્યાદા અને પુષ્ટિના અધિકાર પ્રમાણે, ભક્તિના સ્થાને અનુકલ્યરૂપે ઉપાય બતાવ્યો છે—સર્વત્યાગપૂર્વક શરણાગતિ. અર્જુન અને ઉદ્ધવ, બંને પ્રભુના પ્રિય, જાને સખા, જાનેને ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો છે. શુભ અને ઉત્તમ રહસ્ય તો તેમને કહે ને ! સરલ, સફલ, સ્પષ્ટ, સંભાર્ગ છે—કૃષ્ણની શરણાગતિ. ગીતાજીમાં, સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણું મજ્ઞ ॥”—સ્પષ્ટ છે. “એક” —કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈને શરણે જવાથી કૃતાયં ન થાય. અનન્ય અને હૃદ રીતે કૃષ્ણનું શરણ જ લેવાય. ભાગવતજીમાં, “તસ્માત્ત્ર્યુદ્ધવોત્સુજ્ય યોદનાં પ્રસિદ્ધોદનામ્ । પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ શ્રોતવ્યં શ્રુતમેવ ચ ॥ મામેકમેવ શરણુમાત્માનં સર્વદેહિનામ્ । યાસિ સર્વમાત્મભાવેન મયા સ્થા ઘટ્ટેતોભયઃ ॥” વિધિ-નિષેધ, પ્રવૃત્તિધર્મો-નિવૃત્તિધર્મો, શ્રોતવ્ય-શ્રુત; આ સર્વ છોડીને, સર્વપ્રાણીઓના આત્મારૂપ ભગવાન કૃષ્ણને શરણે સર્વાત્મભાવે જઈને, અભય મેળવવાનો આદેશ છે. તેમાં પણ, “મામેકમેવ” સ્પષ્ટ છે. પોતાના બિના અન્ય કોઈને શરણે જવાનું કૃષ્ણ કહેતા નથી. કેવલ કૃષ્ણની જ અનન્ય-દૃઢ-શરણાગતિથી કૃતાયં થવાય. અનન્યતા એ અક્ષલથી ઉભી કરેલી કોઈની કષ્ટના નથી, માત્ર ભક્તોની મનોભાવના નથી, શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલી અનિવાર્યતા છે. “અનન્યામિતય-તો માં—” “ભક્ત્યા ત્વનન્યયા—” વગેરે વાક્યોમાં ભગવાન પોતે સ્પષ્ટ કહે છે, અનન્યતાનો આદેશ છે. અનન્યતામાં અન્યની અવજ્ઞા નથી, કોઈની પણ અપેક્ષા કે ઉપેક્ષા વગર, કાર્યમાત્રમાં કૃષ્ણની જ કામના—તે છે અનન્યતા. ભક્તિમાર્ગમાં તો સુદૃઢ રેનેહની આ સ્વાભાવિકતા છે, શરણાગત-પરિપાલન તો ભગવાનનું મત છે. મર્યાદામાં ક્ષીરાગ્રે,—“પ્રપન્નોડકં તવાસ્મીતિ ચઃ સકૃદ્ભિયાચ્યતે । અભયં સર્વપૂતેભ્યો દદ્ધામ્યેતન્દ્રતં મમઃ ॥” પોતાનું મત કહ્યું. “શરણાગત છું”, “તમારો છું” —એમ જે એક વખત અંતઃકરણની આતુરતા પૂર્વક પ્રાપ્તે, તે સર્વપ્રાણીને અભય હઉં છું;—આ મત છે મારું શરણાગત રક્ષણ કરે છે રાગ. આપે છે અભય પુષ્ટિમાં સ્પષ્ટ જોડે છે કૃષ્ણ,—“તસ્માત્ મચ્છરણું ગોષ્ઠં મસાયં મત્પરિબ્રહ્મ । ગોપાયે સ્વાત્મયોગેન સ્તોડયં મે મત આહિતઃ ॥” શરણાગત, અનન્ય અને અંગીકૃત મજની રક્ષા આત્મયોગથી ભગવાન કૃષ્ણ કરે છે. “ગોપાયે”—આત્મનેપદ છે. શરણાગત-પરિપાલનમાં તો ફલલાભ પ્રભુને પોતાને લાગ્યો છે ! મત છે ને ! કોઈપણ અધિકાર કે સાધન વગર, સરલતાથી સફલતા મળે છે—સુદૃઢ શરણાગતિથી. કૃતાયં કરે છે—કેવલ કૃષ્ણ.

કૃપા-તો ભગવાનમાં શુદ્ધીતે રહેલો અસાધારણ ધર્મ છે. મૂલ રૂપ ભગવાનનો આ ધર્મ, ભગવાને સર્જેલી આ સૃષ્ટિમાં પણ દેખાય છે. દેવામાં ડુખી જનાર, નાદારી નોંધાવે, તો અમુક ભાગની રકમ લેણદારોને દેવા છતાં, દેવામાંથી છુટયો ગણાય છે ને ! આ કાયદેસરની કૃપા છે. સ્મૃતિ, પાપના પ્રમાણમાં પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવે છે; પણ અત્યંત પાપપરાયણને સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્તથી પાવન થવાનો ઉપાય બતાવે જ છે ને ! આ પણ છે કૃપા. ભૂલ કરનારને ભીંસી નાખવાને બદલે, પાપ કરનારને ખીંસી નાખવાને બદલે, અપરાધ કરનારને ઉચલાવી નાખવાને બદલે, ઉદારતા પૂર્વક ઉજાત બનાવી—ઉદાર કરતું, ભગવાનનું આ સામર્થ્ય—તે કૃપા. તેને શાસ્ત્રમાં અનુગ્રહ કે પુણિ પણ કહે છે. “પોપણું તદનુગ્રહઃ”—શુદ્ધિપ્રણાલિમાં જાગવતમાં તેનું લક્ષણ આપ્યું છે. હજી રક્ષકની કથામાં તેનું કાર્ય દેખાય છે. નામ દ્વારા કૃપા લાભ દેખાયો અભિમિત પ્રસંગમાં. “નારાયણ”—નામ સાત્રે પાપી પાવન થયો. રૂપ દ્વારા કૃપા લાભ દેખાયો ઇન્દ્ર પ્રસંગમાં. કર્મપરાયણ વિશ્વરૂપ જ્ઞાનનિરત દધીયિષ્ઠ અને ભક્તિપૂર્ણ વૃત્રના હેતુત્યાગમાં નિમિત્ત થયો ઇન્દ્ર; અપરાધી ત્રણેનો, છતાં ઉદ્ધાર થયો અનુગ્રહથી. અભિમિતનો કાલ, ઇન્દ્રનાં કર્મ અને આંતે અસુર થનારા મરુતો સુર થતાં, તેમનો સ્વભાવ—કાંઈ ન કરી શક્યાં કૃપાળલ સામે. કરાલ કાલ, કલ્પિત કર્મ અને સુદૃઢ સ્વભાવનો પણ કોઈ પ્રભાવ કૃપા-પાત્ર પર ન રહે. માનવ-દેવ-દૈત્ય સૌને તેનો લાભ મળે છે. કૃપા તો જીવનું કલ્યાણ કરનારી છે, ભગવાનને ઉપયોગી બનાવ છે તો ભક્તિથી. વિવિધ રૂપમાં કૃપા કૃપા જ સર્વત્ર કાર્ય કરે છે. કૃપા વિના કાંઈ કાર્ય સંભવી શકે નહિ. “કાલાક્રિની વર્તકોડનુગ્રહાપરનામા વીર્યસિદ્ધિવરૂપો ભગવદ્ધર્મઃ પુણિઃ ।” કાલ-કર્મ-સ્વભાવ વગેરેને દૂર કરનાર, અનુગ્રહ નામનો, વિશેષ પ્રકારના ‘સામર્થ્ય’ રૂપ, ભગવદ્ધર્મ પુણિ છે. આ કૃપા પુણિમાં પણ બે ભેદ,—૧ મર્યાદા. ૨ પુણિ. વિશ્વરૂપમાં મર્યાદા કૃપા દેખાય છે, મર્યાદાપુણિ વૃત્રાસુરમાં પુણિ-કૃપા દેખાય છે. પુણિ પુણિ સામાન્યરીતે, પંચમ સ્કંધમાં મર્યાદા સ્થાન રૂપ સ્થિતિલીલા પછી દશમાં આ પુણિલીલા હોવાથી મર્યાદાપુણિ છે. કેવળ પુણિ તો દશમાં દેખાય છે. સામાન્યરીતે તે લોકો—સંપત્તિ, સત્તા, સંતતિ, સુખ, શાંતિ મળે તેને જ કૃપા સમજે છે. વૃત્રાસુરે તો, “ત્રૈવર્ગિકાયાસ—” માં કૃપાની સમજ જુદી જ દીધી છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ—પુરુષાર્થ સંજોગી પ્રધાસો ભગવાન સંસ્કૃત ન થવા દે, સરલ તે કોઈ કાર્ય ન રહે, છતાં વિકલ થયા વિના શરણાગતિમાં મુદ્દ રહેવાય, કૃપાનું અનુમાન તેથી થઈ શકે. વૃત્રે તો પુણિમાંના પુરુષાર્થો પણ રૂપે સમજાવી દીધા છે. “અહં હરે તવ—” એ ચાર શ્લોકોમાં.

૧. કૃષ્ણનું હાથ એ પર્મ : ૨. કૃષ્ણ પોતે જ અર્થ. ૩. કૃષ્ણ દર્શનકામના તે કામ, અને ૪. કૃષ્ણના બની જવું તે મોક્ષ.

કૃષ્ણ તો કાંઇને પણ પોતાના બનાવીને કૃતાર્થ કરી શકે છે. જેને પોતાનો બનાવવા ઇચ્છે, તેનું ભગવાન “વરણ” કરે છે.—“યથેચ્છે વૃણુતે તેન લભ્યઃ ।” જેનું વરણ કરે, તેને વિશુ મળે. જેમ વર કે કન્યા મનપસંદને વરે, તેમ ભગવાન પોતે ઇચ્છે તેને સ્વતા મળે. તેમાં કાંઇ અધિકાર [ચોગ્યતા] કે સાધનની જરૂર ન પડે. આવા વિશેષ અનુગ્રહથી ભગવત્સ્વરૂપ જેનું ફલ છે તેવી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય. આ પુષ્ટિ-કૃપાથી થયેલી નિરુપધિ, નિરવધિ ભક્તિ-પુષ્ટિભક્તિ. તેની ઉપાય-પરંપરા-પુષ્ટિમાર્ગ. તેમાં હોવા કેવલ કૃષ્ણકામના જ્યાં દેવદુર્લભ કૃષ્ણ સ્વયં સુલભ બને, ત્યાં કલ્યાણ કે કૈવલ્યની કામના પણ ક્યાંથી રહે ? ભગવાન જે તો પણ ભક્તો ન લે. આવી ભક્તિથી કે માર્ગચિંતિથી અનુગ્રહનું અનુમાન થઈ શકે. ભગવાન જેનો પુષ્ટિમાર્ગ અંગીકાર કરવા ઇચ્છે, તેને સાચો સત્સંગ કૃષ્ણકૃપાથી મળે. સત્સંગ થતાં શ્રવણ-સેવન અનુભવથી ચિત્ત-શુદ્ધિ થાય, ભગવદ્ભાવમાં અભિરુચિ થાય, અભિવૃદ્ધિ થાય. પુષ્ટિમાર્ગનું ફલ રુચિથી શ્રવણાદિ થતાં ચિત્તમાં ભગવાનનો આવેશ થાય. વિવશ-વાસના વગેરે સંપૂર્ણ વિદાય થઈ જાય. પુષ્ટિમાર્ગ એટલે તમને પુષ્ટ કરવાનો માર્ગ નથી. મનને ભાવથી પુષ્ટ કરવાનું છે તેમાં તો ! પ્રમાદ અને પ્રમાદ પુષ્ટિમાર્ગમાં ન હોય, પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુ-પ્રાપ્તિનો પરિતાપ પ્રતિપલ હોય જીવનનું પ્રત્યેક કાર્ય પ્રભુની જ પ્રસન્નતાને લક્ષ્યમાં રાખીને થાય, સેવા રૂપ જીવન-વ્યવહાર બની જાય. આમ વારંવાર—શ્રવણ વગેરેથી દૃઢ રુચિ થાય, ભગવાન ની લીલાનો સાક્ષાત અનુભવ ન હોવા છતાં, આ પરોક્ષરૂપિ પામિશ્વરી રહે, વધતી રહે. આ તો પ્રાથમિક-કક્ષા છે. આ સુરુચિસહિતનાં શ્રવણાદિથી ભગવાને દીધેલા બીજાતકલાવ અંકુરિત થાય. ભગવાને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાથી, પોતાનામાંથી અનેક જીવોને પ્રકટ કર્યા છે. તેમના બે પ્રકાર—૧. આસુરી—આસુર સંપદયુક્ત. સંસારમાં સરનારા, પ્રવાહજીવો. ૨. દૈવી—દૈવી સંપદવાળા. મોક્ષપ્રાપ્ત કરનારા. દૈવીના બે પ્રકાર—૧. મર્યાદા—શાસ્ત્રાનુકૂલરીતે, સ્વકલ્યાણ કે સર્વકલ્યાણ માટે જીવનારા. ૨. પુષ્ટિ—કૃષ્ણાનુકૂલ રીતે, પ્રેમમગ્ન દશામાં પ્રભુને કૃપા થાય તેમ, સેવા માટે જીવનારા. આવા જીવોને તો ભગવાને જીવભાવ દેતી વખતે જ, પુષ્ટિમાર્ગથી ફલલાભ દેવા માટે, સૂક્ષ્મરીતે બીજાવાવ રૂપે ભક્તિનું દાન કરેલું હોય છે, તે ત્યાગ-શ્રવણ-કીર્તન વગેરેથી વૃદ્ધિ પામે છે, અંકુરિત થાય છે. હૃદયમાં તેનાથી પ્રભુનો પ્રકાશ થાય છે, અંતરમાં અનુભવ મળે છે. તેનાથી વિશેષ રુચિ થાય છે. આ છે—અપરોક્ષ-રુચિ તેનાથી શ્રવણ-સેવન વગેરે થતાં

બીજાવા-પ્રેમાત્મક બને છે. આ સ્નેહ તો કૃષ્ણ સંબંધ સિવાયનાં સર્વમાંથી જીવના મનનો અતુરાગ દૂર કરી દે છે. “સ્નેહાદ્વાગવિનાશઃ સ્યાત્” શ્રી મહાપ્રભુએ આ સ્નેહનું કાર્ય બતાવ્યું છે.

આ સ્નેહ, સેવા-અવશ્ય વગેરેથી વધતાં આસક્તિરૂપ બને છે. તેનાથી કૃષ્ણ સંબંધ વગરનાં સૌમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય, કાંઈ જ રુચે નહિ. બાકી સૌ લાગે, આત્મીય કેઈ ન લાગે. આસક્તિ અભિવૃદ્ધિ પામતાં વ્યસન પ્રાપ્ત થાય. દેહાદિ-સર્વધર્મો સ્વાભાવિક રીતે નિવૃત્ત-વિસ્મૃત થઈ જાય. મન સ્વાભાવિકરીતે જ ભગવત્સ્વરૂપ કે લીલામાં નિમગ્ન રહે. માનસી-સેવા આ દશમાં સિદ્ધ થાય. વ્યસન પર્વન્ત આમ સાધનપરંપરા થાય, પછી સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ - ફલ તો ભગવાન સ્વેચ્છાથી સ્વયં આપે. શ્રી ગોપીજનને રાસલીલા રૂપે મળ્યું છે ને ! “આસકત્યા સ્યાદ્ ગૃહાડરુચિઃ” અને “યદા સ્યાદ્વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્યાત્તદૈવ હિ” - શ્રી મહાપ્રભુએ બંને કહ્યા કહી છે. વ્યસનદશા પછી ભજનાનન્દ મળે. સર્વત્ર પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણના સ્વાનુભવથી, ઉત્કટ સ્નેહથી, શૃંગારરસ મગાદ સર્વાત્મભાવ ભગવાનમાં થાય. તેનાથી અંદર અને બહાર નિરંતર પુરુષોત્તમનો અનુભવ મળે. શુદ્ધપુષ્પલકતોનો આ ફલલાલ છે, - નિલ્લીલા-પ્રવેશ. શ્રીભાગવતમાં અવતારલીલા અને નિલ્લીલા બંનેનું નિરૂપણ છે, - કૃષ્ણલીલામાં. “સોડન્નુતે સર્વાન્કમાન્ સહ ધ્રુવણા વિપશ્ચિતા-” શ્રુતિમાં કહેલો સર્વકામાશન લાલ પુષ્પીલીલામાં રૂપ છે. તેમાં ભગવાન ગૌણ, ભક્ત મુખ્ય. સર્વસમર્થ, સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર, સર્વને વશ કરનાર, ભગવાન પણ ભક્તોના પ્રેમમાં પરતંત્ર બને છે. લીલા, પ્રભુ પોતાની ઇચ્છાનુસાર જ નહિ, ભક્તેચ્છાનુસાર કરે છે. “ભક્તાલિલાયા ચરિતાનુસારી -” શ્રીમહાપ્રભુએ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી રૂપે ગાન કરે છે ને ! નિલ્લીલામાં ભગવદિચ્છાનુસાર ગો-પશુ-પક્ષી-વૃક્ષ-નદી-ગોપ-ગોપીજન વગેરે રૂપે સ્વરૂપાનન્દ લાલ મળે છે. આધુનિક પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને પણ, આવી વિશિષ્ટ કૃષ્ણકૃપા ચતાં નિલ્લીલા પ્રવેશ મળે છે. આવા ભક્તોને તો મોક્ષકામના પણ ક્યાંથી હોય ? મોક્ષમાં તો મળે - ગણિતાનન્દ; લીલામાં તો અનુભવાય પ્રકટ પરમાનન્દ - અગણિતાનન્દ. મોક્ષમાં, - જ્ઞાનમાર્ગમાં ઇન્દ્રિયો અને ક્રિયાશક્તિ વ્યર્થ થાય. લીલા અને ભક્તિમાં તો તેના વિનિયોગ ભગવાન માટે ચતાં કૃતાર્થતા મળે. કૃષ્ણકૃપા થાય તો લૌકિક કે વૈદિક ફલ - સુખની અપેક્ષા પણ ન રહે. સુખીઓને પણ ફલંભ છે આ પુષ્ટિભક્તિ. તેનાં પ્રવર્તક છે - શ્રીગોપીજન. પુષ્ટિમાર્ગમાં તે શુરૂરૂપ છે.

આ પુષ્ટિમાર્ગ વા ભક્તિના ચાર પ્રકાર. જે ભક્તોને આ ભક્તિ મળી હોય, તેની યોગ્ય શ્રીમદાચાર્યજીએ આપી છે, “પુષ્ટયા વિમિશ્રાઃ સર્વજ્ઞાઃ પ્રવાહેણ ક્રિયારતા”

M/s. P. MAGANLAL & CO.

Exporters of : Tea, shellac, black pepper, jute goods etc.

8, Parsee Church Street, Calcutta-700001.

Gram : 'Uttamcha' Phone : 34-2921

મર્પદ્યા ગુણગ્રાસ્તે શુદ્ધાઃ પ્રેમ્યતિદુલ્ભાઃ ॥” ૧. પુષ્ટિપુષ્ટિ - ભગવદ્કૃપાથી તેમને સેવા કે સીધોપયોગી સર્વ જ્ઞાન હોય ભગવાન, સ્ત્રીતા, પરિકર વગેરે સર્વજનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણીને તે ભગવાનને બળે છે. ૨. પ્રવાહપુષ્ટિ - અહંતા-મમતા રૂપ સંસાર પ્રવાહમાં પણ ભગવાનને ઉપયોગી ક્રિયાઓમાં રત તે હોય. ૩. મર્યાદાપુષ્ટિ - વિષયભોગ આસક્તિ વગેરે છોડીને, ભગવાનની કથાના શ્રવણ વગેરેમાં પ્રવૃત્ત. ગુણ ગોવિંદના જાણનારા આ બકતો હોય. ૪. શુદ્ધપુષ્ટિ - કેવલ પ્રેમપ્રધાન, સેવાશ્રવણ વગેરે પ્રેમપ્રચરતાથી કરનારા આ બકતો તો અતિદુલ્ભ, સર્વોત્કૃષ્ટ છે જ્યે તે પુષ્ટિપુષ્ટિ બકિત માટે પ્રયત્ન કરવાનો. ભગવદ્ભક્તિમાં ઉપયોગી યથાર્થ જ્ઞાનપ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણસેવા કરવાની. શુદ્ધ પુષ્ટિ ભક્તિ તો માત્ર કૃષ્ણકૃપાથી જ મળે, ભગવાન વશ થાય. “કૃષ્ણાધીના તુ મર્યાદા સ્વાધીના પુષ્ટિરુચ્યતે ॥” બકતો કૃષ્ણને વશ રહે તે તો મર્યાદાભક્તિ; કૃષ્ણ બકતોને વશ બને તે પુષ્ટિભક્તિ. હાથોહરલીલામાં ભગવાનના બંધનની કથા કરતાં પણ, થીશુક જેવા જ્ઞાનીને અપરાધનો ભય છે. “હયેષ કિલ તં જાહ—”માં ‘કિલ’થી પ્રસિધ્ધિ ઠીક છે, તેવી તો ચોતે ભાવના પણ કરતા નથી; અને મા યયોદાજી તો નિર્ભય પણ તે ભગવાનને બાંધવા તત્પર છે. ભગવાન સ્વર્ગબંધનમાં કૃપાથી બંધાય છે પણ ખરા! “પુષ્ટિ” શબ્દ ક્યારેક કૃપા અને ક્યારેક પુષ્ટિભક્તિ માટે વપરાય છે. પુષ્ટિભક્તિ રૂપ છે— પુષ્ટિમાર્ગ. શ્રી હરિરાયજીએ શુદ્ધપુષ્ટિ બકિતના ધર્મોત્તર નિરૂપણ—“પુષ્ટિમાર્ગ, સ કથ્યતે ॥ એ વીસ કારિકાઓમાં કર્યું છે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં ગુપ્ત છે - કૃષ્ણસેવા. “કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા - ॥” તનનો વિનિયોગ કૃષ્ણમુખસંપાદનમાં કરાવતાં, તેમા સાતકૂલરીતે ધનનો વિનિયોગ સેવોપયોગી પદાર્થોના સંપાદનમાં થાય તન-ધનના વિનિયોગથી અહંતા-મમતા દૂર થાય. સંસાર દુઃખ અને આસક્તિનું મૂલ જાય, પછી દુઃખ ક્યાંથી રહે. યથાર્થરીતે તન-ધનથી સેવા કરનારનું સંસાર દુઃખ દૂર થાય, ભગવાનનું જ્ઞાન થાય. તનુભ-વિત્તજ સેવા જુદી પાડીને સેવા ન થાય બાંને સંકળાએલી જ છે. ‘તત્સિદ્ધયૌ તનુવિત્તજ ॥’ માત્ર દ્રવ્ય રહને દૂર રહેવાથી તો અભિમાન આવે સેવામાં તો આ દુઃખનું દૂર થવું કે જ્ઞાન થવું તે તો ગાણુ દલ છે. ગુપ્ત છે - માનસીસેવા. તન-ધન-મન ત્રણેનો વિનિયોગ સંગતરીતે કૃષ્ણ સેવામાં થવો જોઈએ.

આ સેવાનો અધિકાર મળે છે - ‘બ્રહ્મસંબંધ’ નામની સામ્પ્રદાયિક દીક્ષાથી તેના બે વિભાગ ૧ - ૧. નામનિવેદન કે શરણીક્ષા. ૨. આત્મનિવેદન કે બ્રહ્મસંબંધ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ કેટલાકને માત્ર નામનિવેદન કરાવ્યું છે, કેટલાકને બ્રહ્મસંબંધ. જીવની યોગ્યતા પ્રમાણે દીક્ષા દેવાતી હતી. અત્યારે લોક પણ છે, સાથે પણ દેવાય છે. સ્વસુખ ઇચ્છનાર માટે છે - ચરણ. કૃષ્ણસુખ ઇચ્છનાર, સ્નેહસભર ભક્તો માટે છે - સમર્પણ, આત્મનિવેદન. બ્રહ્મસંબંધ-દીક્ષામાં જીવ પોતાના માનેલા સર્વપદાર્થો પરથી માલિકી રૂપ આસક્તિ ઉઠાવી લઈ, સર્વકંઈ ભગવાનનું જ હોવાથી, ભગવાન કૃષ્ણને સર્વનું સમર્પણ આત્મા સહિત કરે છે, પોતે કૃષ્ણનો હાસ બને છે. કૃષ્ણનો હાસ બને, તેને જીવનમાં ઉદ્ધાસ થવાનું ન રહે.

આવા ભક્તો માટે, લોકપ્રસિદ્ધ સેવકધર્માનુકૂલ જીવનવ્યવહાર ભગવાન સાથે રાખવાનો. “અસમર્પિતવસ્તુનાં તત્ત્વમાદ્રજનમાચરેત્” પ્રભુની પ્રસાદી ન હોય તેવી - અસમર્પિતવસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનો. જીવનમાં ઉપયોગી બધી જ વસ્તુઓ યોગ્યરીતે પ્રસાદી જ હોવી જોઈએ તેવી નિર્દોષ વસ્તુઓથી નિર્દોષ રહેવાય, નહિ તો અનેક દોષો અનાયાસે આવે. પ્રસાદી ત્રિશ્રી-ચરણાશ્રુત વગેરે પધરાવીને બનાવી લેવું તે ગૌણ છે, ભગવાનને અંગીકાર કરાવવું મુખ્ય છે.

સેવા અને કથા પુષ્ટિમાર્ગનાં આવશ્યક કર્તવ્ય છે. શ્રીમદ્દાપ્રભુજીએ “યોગશયો”માં આ સંબંધી સ્પષ્ટતા કરેલી છે. “ભગવદ્વિજ્ઞા”-આ સર્વપરિસ્થિતિમાં પ્રસન્ન અને પ્રભુ પરાયણ રાખતો વિવેક છે. સર્વદુઃખો મરણ પર્થત, સર્વતરફથી સહન કરવાં, સેવાકથારત રહેવું, આ ધૈર્ય છે. ભગવાનમાં અવિશ્વાસ ન કરવો, અન્યની અદ્ય પણ અપેક્ષા ન રાખવી, જીવનની સર્વ બાબતોમાં કૃષ્ણ પર જ આધાર રાખવો આ આશ્રય છે. વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રય તો સર્વસ્થિતિમાં સૌને ઉપકારક છે. કૃષ્ણસેવામાં લૌકિક લોભ, પ્રમાદ વગેરે દોષો અને લૌકિક ઉદ્દેશ પ્રતિબંધ રૂપ છે, તેનાથી દૂર રહેવું. અપ્રાકરને સતત જપ કરવો, શ્રીભગવત્સેવનરત રહેવું, વૈષ્ણવ વ્રત-એકાદશી, જપાંતી કરવાં. મંથ-શુદ્ધ-વૈષ્ણવ દ્વારા પોતાની પાત્રતા પ્રમાણે કૃષ્ણપરાયણ રહેવું ખીસી નાખતી પ્રતિકૂલતામાં પણ પ્રસન્ન રાખે છે—પુષ્ટિમાર્ગ. તેનો સિદ્ધાન્તપક્ષ “બ્રહ્મવાદ” કે “શુદ્ધાદ્વૈત” નામે કહેવાય છે. વેદ-ગીતા-બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવત તેમાં પ્રમાણ છે. આ સર્વકંઈ બ્રહ્મ છે. કેખાતું જગત બ્રહ્મ રૂપ સત્ય છે. તેમાં “અહંતા-મમતા” રૂપ સંસાર જીવે અવિદ્યાથી હલ્પેલો મિથ્યા છે. માયા ભગવાનની શકિત છે જીવ ભગવાનનો અંશ છે. માયાથી જીવને મોહ યતાં સંસારબંધનમાં ફસાય છે, ભકિતથી મુક્તિ મળે છે. પુષ્ટિભકિતથી તો ભગવાન સુલભ બને છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જ ચરણાગતિથી માયા તરી ચઢાય, અન્ય કોઈ જ ઉપાય તેમાં નથી. અનન્યરીતે કૃષ્ણને બાળે, તેને જીવનમાં કોઈ પ્રશ્ન ન રહે.

કૃતાય' તે સરલતાથી બને. સર્વકાંઈ મેળવવા મથતો માનવ, કૃષ્ણને મેળવવા મથે, તો મૂળવણુ ન રહે, મોક્ષ યાગવો ન પડે, મોક્ષદાતા મળે ને ! કૃષ્ણકામના જ હોય પુદ્ગિભાગ'માં. કૃતાય' થવાય આ પુદ્ગિભાગ'થી. વંદન એ પુદ્ગિભક્તિને, ભક્તોને, ભગવાનને, આચાર્ય-ચરણોને.

—: વૃત્તિ-અન્વેષણ :—

લેખક : નરેન્દ્ર તાપીચંદ્ર દવે, વેદાન્ત શાસ્ત્રી

વૃત્તિનું દર્શન, અન્વેષણ—એ તો મંગલપ્રગતિનું સોપાન છે. વૃત્તિથી જ માનવ પૂજનીય કે હંડનીય બને છે. વૃત્તિનાં ત્રણ વિકાર ગુણ્ય છે. આવેગ (૧), અધીરાઈ (૨) અને અસંતોષ (૩). આવેગનું પરિણામ ઉદ્વેગ છે. અધીરાઈનું ફળ ગુપ્તાર્થ છે. અસંતોષનો પાક સંકોપચુકત બને છે. પરિણામ જાડ પરિવર્તન લગભગ અશક્ય છે પરંતુ પરિણામપૂર્વે એટલે વિકારના પ્રારંભમાં જ તેનું નિરીક્ષણ કરી તેનાં યમનનો ભાગ' લેવો તે જરૂર મંગલમય જીવન બનાવે. આવેગનું બીજું નામ ક્રોધ છે. ક્રોધનાં કારણો તપાસવા અને તે કારણોથી દૂર રહેવું તે તપ છે. તપાસે તે તપસ્વી બને.

ક્રોધનાં આઠ કારણો છે. જે ગીતાણ; ભાગવતણ; વિગેરે ગ્રંથોમાં ચરિત્રસરિતામાં શુદ્ધાઓનાં છે. તે ચરિત્ર—નાયકનું મનન કરનાર સ્વજીવન ચાંલિયુક્ત કરે છે. તો હવે ક્રોધનાં કારણો ક્રમવાર જણાવું.

- ૧] કામનાની અતૃપ્તિ—તે ક્રોધની બનેતા. કામના નિવૃત્તિ—ભક્તિ, સેવા અને સંયમદ્વારા કરવી.
- ૨] માનવનો અહંભાવ ઘવાય ત્યારે ક્રોધ થાય. સત્સંગ અહંનો ચૂરા કરનારૂં રસાયણ છે.
- ૩] ધારણા સમયમાં કાચ' ન થાય તો ક્રોધ થાય. તેમાંથી રક્ષણ મેળવવા એ કાચ'ની વચ્ચે સમય વધુ રાખવો.
- ૪] આપણું ઇદ્ર ખુલતું થાય તો ક્રોધ થાય. સાવધાની નિરિહદ્ર બનાવે.
- ૫] વિવેક વગરનું તપ માનવને ક્રોધી બનાવે. સ્વભાવને અનુકૂળ તપ કરવું.
- ૬] ક્રોધકને ન સમજાવી શકીએ ત્યારે ક્રોધ થાય. ધૈર્ય'થી અન્યને ગળે વાત ઉતારવી.
- ૭] સ્નેહીનો અન્યમાભાગ' તે પણ ક્રોધ જગાવે. હૃદયસ્થાના અવલંબને શાંતિ રાખવી.
- ૮] નિર્દોષને યતી પીડા કે અચાતી પીડા ભેઈ ક્રોધ થાય, તે અવસરે અનાયાસ કરનારને વિપ્રદેા પાડવો.

આવી રીતે લોભ, કામના—તેના કારણો ચોધી તે કારણથી દૂર રહેનારના ઉરમાં પ્રભુગ્રેમ ભરપુર થાય છે.

चौबीस अवतार

अनुक्रमणिका

१ भगवान् श्रीविष्णु के चौबीस अवतार ('वत्स्याण' के विष्णु-ग्रन्थ से सामार)	१-५५
२ जीवन में सार वस्तु की खोज-निरभिमानिता परमभद्रेय अनन्तश्री-विभूषित स्वामी राममुखदासजी के एक कथामृत उपदेश का सारांश	५६
३ एक विवेक मानस तत्त्वान्वेषी श्रीरागकुमार दासजी रामायणी भक्ति-परवत श्री अयोध्याजी	५७

य एतद् देवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च ।
कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्याः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

श्रीमद्भागवत ११।३।२७

जो मनुष्य देवदेव भगवान् विष्णु के अलौकिक कर्मों और जन्म का श्रद्धापूर्वक कीर्तन करता है वह सब पाप से छूट जाता है ।

पालन यही सर्वश्रेष्ठ बल्यार्थ का साधन है। इस महाप्रणयमय प्राप्तिओं के सर्वात्मभाव नव सम्पन्न सुनिश्चिद्वत्त का वही रत्न कीर्तन भगवान् श्री हरि के चरणों में हमारी तन मन और आत्मा से परिपूर्ण भक्ति लगावें इसी प्रार्थना के साथ महर्षियों के चरणबिन्दु में शतशः महस्रशः प्रणाम है।

२—भगवान् वराह

जब वैकुण्ठधाम में सनकादि महर्षियों को छठी खड़ी से आगे जाने पर सातवें द्वार के पहरेदार जय-विजय ने उन समवर्षी महर्षियों को रोका तो सनकादि ने उन द्वारपालों से उनकी मन्द बुद्धि पर तरस खाकर उन्हें भेदबुद्धि भाव के दोष से नीच राक्षसयोनि में जाने का शाप दिया, जहाँ काम और क्रोध की प्रधानता है। जब भगवान् भीनारायण को इस बात का पता लगा तो अपने द्वारपालों की भूल सुधारने और महर्षिगण से क्षमापन के लिये स्वयं द्वार पर ही आ पहुँचे। श्रीहरि के दर्शन से महर्षिगण क्रम क्रम हो गये और अपने दिये हुए शाप के लिये सातवें भगवान् से अनुनय कर यथायोग्य मार्ग अपनाये का आग्रह किया। इसका समाधान करते हुए श्रीविष्णु ने ममज्ञाया कि वे इस प्रकार की उद्धत वृत्ति नेरी प्रेरणा से कर आप से शाप प्राप्त कर पाये है उनका देख योनि में जाने से 'उन क्रोधावेश की बड़ी एकाग्रता से मेरे पास शीघ्र आने का अवसर मिल सकेगा।'

महर्षि कश्यप जी को दिति से सन्ध्या के घोरतम समय में अशुद्धान की प्रार्थना की। श्रीभगवान् का सीला अलौकिक है। बहुत अधिक समझने के बाद भी दिति ने अपने ही घुराघाह की बोहराया, तब तो कश्यप जी ने उसे कहा कि तुम्हारे मलिन चित्त की वृत्ति के कारण, असमय के रहते, पति के मना करने पर और बर आदि देवगण का तिरस्कार का अपराध किया, इससे गर्भगत दोनों बालक अत्यन्त ही क्रूरकर्मा और अशम होंगे। इनके अन्वय से पृथ्वी के प्राणी मात्र एवं महात्मा गण नष्ट होंगे। भगवान् नारायण के द्वारा उनका उद्धार होगा। "भगवान् सर्वेश्वर श्रीविष्णु ही मेरे पुत्रों का उद्धार करेंगे यह मेरी हार्दिक कामना है।" इस पर कश्यप जी ने दिति पर अपना हार्दिक प्रगट किया, "हे सुभगे अपने कर्म पर परचात्ताप के कारण उन्हें विवेक हुआ तो इन बलिष्ठ पुत्रों के एक के चार पुत्रों में एक सन्तान हरिभक्त बनेगी। उस पुत्र की श्रीहरि के दर्शन होंगे।" इस पर दिति मन में उल्लसित हुई और पुत्रों की भीषण भवितव्यता से प्रसन्न हो उस पतितेज की तो वर्ष तक धारण किये रही।

इस अन्तराल में दिति के गर्भस्थ तेज से सर्वादि ग्रहों का तेज क्षीय होने लगा और इन्द्रादि दशों दिग्पाल तैजोहीन बन गये। आने वाले अनिष्ट की आशंका से इस प्रकार के अपराधियों को देवगण व्याकुल हो ब्रह्माजी के पास रुद्धि कर बोले "हे भुवन्! इस समय तेजोविभूति सर्व के क्षीय होने से अन्धकार की प्रचलता हो रही है इस से धर्म-कर्म का लोप हो रहा है, सभी प्राणी अमंगल की आशंका से दुःखी और विकल हैं। दिति का गर्भ ही सर्वत्र इस उपद्रव का कारण है।" भगवान् लोकविजय ने पूर्व में हुए वैकुण्ठ शप के शठनक्षत्र को खतरा उन दो पापदों के ही दिति गर्भ से देवों के वंश में जन्म होने और उपद्रवों की आशंका का खत बताया। लोकमंगलकारी श्री भगवान् विष्णु जो चाहते हैं बड़ी होगा, ऐसी स्थिति में आप लोगों के भय एवं आशंका की कोई महत्त्व नहीं देना है।"

भगवती दिति ने १०० वर्ष गर्भ धारण कर दो छुड़वा पुत्रों को जन्म दिया। इनके जन्मते ही भूधराकार शरीर बन गया और उन की प्रबल पराक्रमशीलता आरम्भ से दृष्टिगोचर होने लगी। इन में हिरण्यकशिपु दिति के गर्भ में स्थापित हुआ और अपनी माँ के गर्भ से पृथ्वी पर पहले हिरण्यग्राह आया। इस देख के बल ही अपरिमितता इसी से जा सकती है कि अपने प्रतिद्वन्द्वी को दूँधने के लिये वह नष्ट की छटि रचना की आधारभूत भूमि की ही जल के भीतर से गया। आधार की कमी से पानी जलजलन हो गयी फिर...

जल मीठा करने समुद्र में गया और युद्ध की भिक्षा माँगी। वरुण ने उसकी प्रशंसा कर प्रतिपक्षी के रूप में भीहरि का नाम बताया और उसी के साथ भिदन्त कर अपनी बलवती भुजाओं की खुजलाहट मिटाने की बात कही।

इधर श्री ब्रह्माजी ने अपने सत्य सङ्कल्प से अकस्मात् ही सृष्टि संचालनार्थ वामान्न से नारी और दक्षिणाक्ष से नर का आविर्भाव कर स्त्री को शतरूपा और पुरुष को मनु की संज्ञा दी। ये दोनों भगवान् ब्रह्माजी की स्तुति कर अपने लिये कर्तव्य कर्म का उपदेश करने का आग्रह करने लगे। भगवान् लोकपितामह ने उन्हें दम्पतीभाव से धर्ममय जीवन बिताने और सन्तानोत्पादन द्वारा पृथ्वी का पालन करने को कहा। भीमनु ने अपने रहने योग्य स्थान की माँग की “जिससे यद्वती हुई सृष्टि का निवाम हो। पृथ्वी तो जलमग्न हो गई है।”

“भगवान् भीहरि ही अब तो इस भूमि के सद्धार का कार्य कर सकते हैं” ऐसे सङ्कल्प करते ही श्रीब्रह्मा के नामाछिद्र से अंगूठे के बराबर एक श्वेत वराह-अर्भक निकला। श्रीब्रह्मा के देखते देखते वह शूकर हस्तिमान आकार धारी हो गया। भीमनु से विचार विमर्श करने पर श्री ब्रह्माजी इस निष्कर्ष पर पहुँचे कि यह स्वयं कल्याणमय प्रभु वेद-यज्ञमय ब्राह्मशरीरधारी नारायण ही है। घुरघुराते गर्जन करते यह वराह मदोन्मत्त हाथी की सी लीला में प्रवृत्त हो गये। सभी देव और सुनिगण भगवान् वराह की स्तुति करने लगे। इस यह वराह अवतार ने पूँछ छठाकर प्रवल वेग से क्षतांग भारी और समुद्र में कूदपड़े। जल को चीरते वे रसावतल में पहुँचे। वहाँ सम्पूर्ण प्राणियों की आश्रय-भूषा पृथ्वी को देखा। पृथ्वी ने भगवान् की स्तुति की। प्रसन्न भगवान् ने अपनी दाढ़ों में पृथ्वी को छटालिया और उसे रसावतल के बाहर निकाल लाये।

इस पर वरुण से संकेत पाये हिरण्माक्ष ने रसावतल से अपने दाढ़ों की नोक पर पृथ्वी को छटायें समुद्र के अन्तराल से ऊपर की ओर आते हुए यह वराह को देख लिपा। नाना प्रकार के भस्त्रनापूर्ण वायवों से भी अप्रभावित यह वराह ने पृथ्वी को समुचित स्थान पर रखने की कामना से धैर्य रखा। जब भगवान् यह वराह ने पृथ्वी को ऊपर लाकर पृथ्वी को उपयुक्त स्थान पर स्थापित कर उसमें अपनी आधारशक्ति का संचार कर दिया तो देवगण पुनर्गृष्टि करने लगे और ब्रह्मा जी ने इन अपूर्व अवतार का स्तवन किया।

इस के अनन्तर हिरण्माक्ष और भगवान् यह वराह का दुसुल संग्राम चला। इस युद्ध को देखने सुनियों समेत श्रीब्रह्मा आये उन्होंने इस भयंकर दैत्य को शीघ्र वध करने की प्रार्थना की।

भगवान् भीयह वराह ने युद्ध करते करते ही हिरण्माक्ष के कनपटी पर एक तमाचा मारा। वस दैत्य वही धराशायी हो गया उनके प्राण प्रयाण पर देवगण भी अपने २ भाग्य कीसने लगे।

देवगण ने भगवान् यह वराह को साधुवाद दे उनकी प्रार्थना की।

३—देवर्षि भगवान् नारद

भगवान् भीहरि के मन के अवतार देवर्षि नारद हैं। कृपासागर मंगल मूर्ति भीविष्णु जो कुछ इच्छा करवै है सर्वज्ञ सर्वदर्शी बीणापाणि नारद उसी प्रकार की चेष्टा करते हैं। नारद के रूप में ऋषियों की वृष्टि में उन्होंने तृतीय अवतार धारण किया, सात्वततन्त्र (पाञ्चरात्रागम में नारद पञ्चरात्र) का उपदेश किया। उसमें कर्मों (भक्ति) के द्वारा निष्कर्मब्रह्माव किंच प्रकार प्राप्त होता है इस का वर्णन है।

मास्तेज से सम्पन्न वीतराग तपस्विश्रेष्ठ देवर्षि गौरवर्ष और शिष्याशुक्त बोणावादनपरायण विशिष्ट मूर्ति सम्पन्न शोभायमान होते हैं। सदैव भगवद्गुणानुवाद में रत वेद और उपनिषदादिके ज्ञाता, देवगणों द्वारा पूजित पूर्व कलयों के पूर्ण ज्ञान सम्पन्न, महाबुद्धिमान्, अनन्त सुख रत्नों की खान भारतीय संस्कृत में भगवान् के मधुर मनोहारि भगवत्पद नामों का गुणानुवाद गाकर लोक-लोकान्तरी में विचारण करते रहते हैं। वे भक्तिपरायण साधु पुरुषों का

श्रीविष्णु भगवान् के २४ अवतार

१—श्रीसनकादि-चतुष्टय

श्री हरि की अद्भुत अलौकिकता का निवृत्तिपरायण ऊर्ध्वरेता "पूर्वेषामपि पूर्वजाः" श्री सनक सनन्दन, सनातन और मनकुमार रूप में अवतार धारण कर उन्होंने सबसे उत्कृष्ट वैराग्यमय जीवन, ध्यानशील और वेदोदित ब्रह्म चिन्तन में ही अपना जीवन बिताया। भगवान् ब्रह्मा के सर्ग प्रथम मानस पुत्र सिद्ध सुक्त और अपने वाल्मीकिय स्वरूप में स्वभावगत आरम्भरूप में वे इतने सन्मय रहते हैं कि उन्हें भगवती महामाया रचमात्र भी नहीं सताती।

श्री विष्णु भगवान् के दर्शन करने वे एक बार वैकुण्ठ पहुँचे। वैकुण्ठ की सात क्यौदियों में से छठी क्यौदी पारकर के आगे जाने को ठेगार होते ही उन्हें जय और विजय त्रैलोक्यपति के पौरियों ने आगे बढ़ने से रोका। इस पर इन विरक्त पचनपीय कुमारों ने क्रुद्ध हो उन दोनों द्वारपालों को दैत्यकुल का जन्म ग्रहण करने का शाप दिया।

इस कोलाहल से श्री विष्णु घुरन्त ही घटनास्थल पर आ गये उन कुमारों ने भगवान् श्री हरि के अपूर्व स्वरूप का अप्रसक्त नेत्रों से सुगन्ध होकर दर्शन किया और गदगद हो भगवान् की भावमयी स्तुति की। भगवान् श्री विष्णु ने जय एव विजय के द्वारा इन महर्षियों के अपमान के लिये क्षमा मागी और इन कुमारों ने अपने अनधिकार के अन्तर्गत शाप देने का अपराध स्वीकार कर उसका दण्ड मागा। भगवान् श्री विष्णु ने अपनी प्रेरणा ही इस शाप में कारण है यह कह कर सनकादिक महर्षियों को राजी किया। इस पर महर्षियों ने कहा भक्त बनकर वे सात जन्मों तक और बेटी बनकर तीन जन्मों में भगवान् को प्राप्त कर सपते हैं। इस सुविधा का शाप तीन जन्मों तक वैश्य बन कर ही शीघ्र वैकुण्ठ जाने को उन्होंने स्वीकार किया। इनके ही तीन जन्म क्रमशः हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपु, रावण-कुम्भकर्ण और शिशुपाल-दन्तवक्र हुए।

श्री विष्णु के अष्टावतार पृथुराजा को इन्होंने दर्शन दिया। इस प्रथम शासक को सनकादि ने प्रश्न करने पर कि मनुष्य का कल्याण सुगमता से किस रीति से हो सकता है उन्होंने संक्षेप में बताया :—

धन और विषयों का चिन्तन सभी पुरुषार्थों का नाश करने वाला है क्योंकि इनकी चिन्ता मनुष्यों को "ताम्रपुष्ट स्तोमो भूः" लोक और परलोक के सुधार करने वाले मार्ग से भ्रष्ट बना देती है अतः विषयों को परमार्थ में शायक समझ इन्हें छोड़ने में ही बढायण है। इस अपार ससारसागर में मन इन्द्रियों आदि महाप्रह भरे हैं उनसे भगवान् श्री हरि के आश्रय से ही पिण्ड छूट सकता है दूसरे जो योग, तप आदि दुष्कर साधन हैं उनसे पार लगना कर्षधार के बिना नौकावाला काम है। अतः हे राजन भगवान् के भजनीय चरण कमल को नौका बना श्रानायाम ही इस भवसागर को पार करती।

ये महर्षि "हरिः शरणम्" इस महामन्त्र का सतत जाप करते हैं इनो के महिमा से काल इन्हें कुछ भी नहीं प्रभावित करता। ये योगियों में श्रेष्ठ, मौख्यतत्त्ववेत्ता, धर्मशास्त्रप्रवर्तक और मोक्षपरायण ज्ञान मार्ग के आद्य प्रवर्तक हैं; श्रीनारदजी को श्रीमद्भागवत का उपदेश आप का ही दिया हुआ है। एक पूर्व बन्ध का आत्मशान भूलने के कारण क्षुधियों का श्री सनकादि ने तत्त्वज्ञान का उपदेश किया था।

विदा के समान नेत्र कोई नहीं है, सत्य के समान कोई तप नहीं। राग के समान कोई दुःख नहीं और त्याग के शरार कोई भी सुख नहीं। पाप कर्मों से वचना, मदा धुन्य सन्ध्य भ्रमण, श्रेष्ठपुरुषों जैसा व्यवहार और सदाचार का

पालन यही सर्वश्रेष्ठ कल्याण का साधन है। इस महापुण्यमय प्राणियों के सर्वात्मभाव नव सम्पन्न सुनिच्छद्वय का अवि-
रल कीर्तन भगवान् श्री हरि के चरणों में हमारी तन मन और आत्मा से परिपूर्ण भक्ति लगावें इसी प्रार्थना के साथ
महर्षियों के चरणाविन्द में शतशः सहस्रशः प्रणाम है।

२—भगवान् वराह

जब वैकुण्ठधाम में सनकादि महर्षियों को छठी ब्योढी से आगे जाने पर सातवें द्वार के पहरेदार जय-विजय
ने उन समदर्शी महर्षियों को रोका तो सनकादि ने उन द्वारपालों से उनकी मन्द बुद्धि पर तरल खाकर उन्हें भेदबुद्धि
भाव के दोष से नीचे राक्षसयोगिनि में जाने का शाप दिया, जहाँ काम और क्रोध की प्रधानता है। जब भगवान्
श्रीनारायण को इस वार्ता का पता लगा तो अपने द्वारपालों की भूत सुधारने और महर्षिगण से क्षमापन के लिये वह
स्वयं द्वार पर ही आ पहुँचे। श्रीहरि के दर्शन से महर्षिगण कृत कृत्य हो गये और अपने दिमे हुए शाप के लिये साजुरीय
भगवान् से अनुनय कर यथायोग्य मार्ग अपनाए का आग्रह किया। इसका समाधान करते हुए श्रीविष्णु ने समझाया कि
वे इस प्रकार की उद्धत वृत्ति मेरी प्रेरणा से कर आप से शाप प्राप्त कर पाये हैं उनका दैत्य योगिनि में जाने से 'त-'
क्रोधापेक्ष की बड़ी एकाग्रता से मेरे पास शीघ्र आने का अवसर मिल सकेगा।'

महर्षि कश्यप जी की दिति से सन्ध्या के घोरतम समय में श्रुतवान् की प्रार्थना की। श्रीभगवान् व
लीला अलौकिक है। बहुत अधिक समझाने के बाद भी दिति ने अपने ही आग्रह को दोहराया, तब तो कश्यप जी
उसे कहा कि तुम्हारे मलिन चित्त की वृत्ति के कारण, असमय के रहते, पति के मना करने पर और रुद्र आदि देवग
का तिरस्कार का अपराध किया, इससे गर्भगत दोनों बालक अल्पव्यव ही कर्कश और अधन होंगे। इनके अन्धायः।
पृथ्वी के प्राणी मात्र एवं महात्मा गण व्रत होंगे। भगवान् नारायण के द्वारा उनका उद्धार होगा। "भगवान् सर्वेश्वर
श्रीविष्णु ही मेरे पुत्रों का उद्धार करेंगे यह मेरी हार्दिक कामना है।" इस पर कश्यप जी ने दिति पर अपना हाथ
प्रगट किया, "हे सुभगे अपने कर्म पर पश्चात्ताप के कारण तुम्हें विवेक हुआ तो इन बलिष्ठ पुत्रों के एक के चार पुत्रों के
एक सन्तान हरिभक्त बनेगी। इस पीर को श्रीहरि के दर्शन होंगे।" इस पर दिति मन में सन्नतित हुई और पुत्रों की
भीषण भवितव्यता से भयभीत हो उस पतितेज की सौ बर्ष तक धारण किये रही।

इस अन्तराल में दिति के गर्भस्थ तेज से सूर्यादि ग्रहों का तेज क्षीण होने लगा और इन्द्रादि दशों दिक्पाल
तेजोहीन बन गये। आने वाले अनिष्ट की आशंका से इस प्रकार के अपराधों से देवगण व्याकुल हो ब्रह्माजी के पास
हस्तित कर बोले "हे भूतन्। इस समय तेजोविभूति सूर्य के क्षीण होने से अन्धकार की प्रबलता हो रही है इस से धर्म-
कर्म का लोप हो रहा है, सभी भावी अर्मगल की आशंका से डू घो और विवर्त है। दिति का गर्भ ही सर्वत्र इस उपद्रव
का कारण है।" भगवान् लोकपितामह ने पूर्व में हुए वैकुण्ठ धाम के घटनाक्रम को बता कर दो पार्षदों के ही दिति
गर्भ से देवों के वंश में जन्म होने और उपद्रवों की आशंका का सूत्र बताया। लोकमगलकारी श्री भगवान् विष्णु जो
चाहते हैं वही होगा, ऐसी स्थिति में आप लोगों के भय एवं आशंका को कोई महत्त्व नहीं देना है।"

भगवती दिति ने १०० वर्ष गर्भ धारण कर दो छुड़वा पुत्रों को जन्म दिया। इनके जन्मते ही भूधराकार
शरीर बन गया और उन की प्रबल पराक्रमशीलता आरम्भ से दृष्टिगोचर होने लगी। इन में हिरण्यकशिपु दिति के
गर्भ में स्थापित हुआ और अपनी माँ के गर्भ से पृथ्वी पर पहले हिरण्याक्ष आया। हम देव्य के मत की अपरिमितता
इसी से जा सकती है कि अपने प्रतिद्वन्द्वी को दूँदने के लिये वह ब्रह्मा की सृष्टि रचना की आधारभूत भूमि को ही
जल के भीतर से गया। आधार की कमी से पृथ्वी जलाप्लवत हो गयी, हिरण्याक्ष इस पर दण्डोन्मत्त हो वरुण के यहाँ

जल क्रीड़ा करने समुद्र में गया और बुद्ध की भिक्षा माँगी। वरुण ने उसकी प्रशंसा कर प्रतिपक्षी के रूप में श्रीहरि का नाम बजाया और सती के साथ भिड़न्त कर अपनी बलवती भुजाओं की खुजलाहट मिटाने की बात कही।

इस श्री ब्रह्माजी ने अपने सत्य सङ्कल्प से अकस्मात् ही सृष्टि संचालनार्थ नागाग्र से नारी और दक्षिणाग्र से नर का आविर्भाव कर स्त्री को शतरूपा और पुरुष को मनु की संज्ञा दी। ये दोनों भगवान् ब्रह्माजी की स्तुति कर अपने लिये कर्तव्य कर्म का उपदेश करने का आग्रह करने लगे। भगवान् लोकपितामह ने उन्हें दम्पतीभाव से धर्ममय जीवन बिताने और सन्तानोत्पादन द्वारा पृथ्वी का पालन करने को कहा। श्रीमनु ने अपने रहने योग्य स्थान की माँग की "तिससे बढ़ते हुई सृष्टि का निवास हो। पृथ्वी तो जलमग्न हो गई है।"

"भगवान् श्रीहरि हो अब तो हम भूमि के उद्धार का कार्य कर सकते हैं" ऐसे सङ्कल्प करते ही श्रीब्रह्मा के नासाक्षिद्र से अंगुठे के बराबर एक श्वेत वराह-अर्भक निकला। श्रीब्रह्मा के देखते देखते वह शूकर हलिसमान बाकार धारी हो गया। श्री मनु से विचार विमर्श करने पर श्री ब्रह्माजी इस निष्कर्ष पर पहुँचे कि यह स्वयं कल्याण-मय मधु वैव-यम्भय वराहशरीरधारी नारायण ही है। धुरधुराते गर्जन करते यह वराह मदनमत्त हाथी की सी लीला में प्रवृत्त हो गये। सभी देव और सुनिगण भगवान् वराह की स्तुति करने लगे। इस यश वराह अवतार ने पूँछ उठाकर प्रवण बैग से छत्ता मारी और समुद्र में कूदपड़े। जल को चीरते वे रसातल में पहुँचे। वहाँ सम्पूर्ण प्राणियों की आश्रय-भूता पृथ्वी को देखा। पृथ्वी ने भगवान् की स्तुति की। प्रसन्न भगवान् ने अपनी दाढ़ी में पृथ्वी को उठा लिया और उसे रसातल के बाहर निकाल लाये।

इस पर वरुण से संकेत पाये हिरण्यक्ष ने रसातल से अपने दाढ़ों की नोक पर पृथ्वी को उठाये समुद्र के अन्तराल से ऊपर की ओर आते हुए यश वराह को देख लिया। नाना प्रकार के भर्त्सनापूर्ण वाक्यों से भी अप्रभावित यह वराह ने पृथ्वी को समुचित स्थान पर रखने की कामना से धैर्य रखा। जब भगवान् यश वराह ने पृथ्वी को ऊपर लाकर पृथ्वी को उपयुक्त स्थान पर स्थापित कर उसमें अपनी आधारशक्ति का संचार कर दिया तो देवगण पुष्पवृष्टि करने लगे और ब्रह्मा जी ने इस अपूर्व अवतार का स्तवन किया।

इस के अनन्तर हिरण्यक्ष और भगवान् यह वराह का समुल संघाम चला। इस बुद्ध को देखते सुनियों समेत श्रीब्रह्मा आये उन्होंने इस भयंकर दैत्य को शीघ्र नष्ट करने की प्रार्थना की।

भगवान् श्रीयश वराह ने युद्ध करते करते ही हिरण्यक्ष के कनपटी पर एक तमाचा मारा। वह दैत्य वहीं धराशायी हो गया उसके प्राण प्रयाण पर देवगण भी अपने २ भाग्य कीखने लगे।

देवगण ने भगवान् यश वराह को साधुवाद दे उनकी प्रार्थना की।

३—देवर्षि भगवान् नारद

भगवान् श्रीहरि के मन के अवतार देवर्षि नारद हैं। कृपासागर मंगल मूर्ति श्रीविष्णु जो कुछ इच्छा करते हैं सर्वज्ञ सर्वदर्शी त्रीणापाणि नारद उसी प्रकार की चेष्टा करते हैं। नारद के रूप में ऋषियों की सृष्टि में उन्होंने तृतीय अवतार धारण किया, सात्त्वतन्त्र (पाश्चात्तामय में नारद पञ्चरात्र) का उपदेश किया। समये कर्मों (भक्ति) के द्वारा निष्कर्षतामान किस प्रकार प्राप्त होता है इस का वर्णन है।

ब्राह्मतेज से सम्पन्न वीतराग तपस्विश्रेष्ठ देवर्षि गौरवर्ष और शिष्यायुक्त बोधवादनपरायण विशिष्ट मूर्ति सम्पन्न शोभायमान होते हैं। सदैव भगवद्गुणानुवाद में रत वेद और उपनिषदादि के ज्ञाता, देवगणों द्वारा पूजित, पूर्ण कल्यों के पूर्ण ज्ञान सम्पन्न, महाबुद्धिमान्, अनन्त गुण रत्नों की खान भारतीय संस्कृत में भगवान् के मधुर मनोहारि मंगलमद नामों का गुणानुवाद गाकर लोक-लोकान्तरों में विचारण करते रहते हैं। वे भक्तिपरायण साधु श्रुतों का

मार्गदर्शन करने को मतत चेतारत रहते हैं। उनके गुणानुवाद गाते हुए "सुखे मधुर्च नीयों के उद्गम स्थल जिनके चरण कमल है ऐसे आराध्य देव और जिनका बस वा गायन सुखे अत्यन्त प्रिय लगता है वे भीहरि किंगी भुनाये हुए व्यक्त के गमान दूरन्त घेरे हृदय मन्दिर में भगवत्कर दर्शन देते हैं।" ऐसे रहते रहते हैं।

प्रभावतः स्वरीयाणि तीर्थपादः प्रियधवाः

आहृत इव मे शीघ्र दर्शनं याति चेतसि ॥

श्रीमद्भागवत १-६-३५

कृष्णमयी नारदजी की देहवष्टि सम्पूर्ण योग वेदान्त, ज्योतिष, तन्त्र, आयुर्वेद और संगीतादि सब विद्या निधान है भक्ति के तो प्रधान आचार्य है। सम्पूर्ण प्राणियों को भक्ति मार्ग पर चलाने को वे यत्नपरिवर हैं। जितना अधिक मार्ग दर्शन भूमण्डल में प्राणियों का देवर्षि नारद ने किया उनकी इच्छा नहीं आती जा सकती।

विश्वब्रह्माण्ड के मात ऊर्ध्व लोक और अतल, वितल, सुनल, तलावल रगावल पातालादि मात अपोलोकी में उनकी अव्याहत गति है। उनका सहज स्वभाव भगवद्भक्ति व नाम, लीला, रूप व धाम के गुणानुवाद से विनोद प्रिय है और जहाँ जहाँ मद, भान, दग्ध, विद्वेष तथा अहंकारादि पहरिपुत्री द्वारा आसुरी शक्ति की वृद्धि देखते हैं तत्क्षण प्रबल साम दामादि उपायों से उन्हें निःस्पृह करने को उद्यत हो जाते हैं।

देव, दानव तथा मानव सभी को "नारं ज्ञान ददातीति नारदः" इस निश्चिति से ज्ञान प्रदान करने व अकुण्ठ शक्ति देवर्षि की महिमा है। उन्हें इतना अधिक इन लोगों की मनोवृद्धि का ज्ञान है कि उन्हें येन केन उपाये सुधारने का अन्यर्थ प्रयत्न करते रहते हैं। सम्पूर्ण ब्रह्माण्डों में अव्याहत भगवद्भक्ति के प्रचारक देवर्षि वस्तुतः एव हैं। इन के गुणों और व्यक्तित्व कृतित्व की शब्दों के द्वारा प्रगट कर पाना लेखनी द्वारा अशुभव है। विविधता औ सममे भक्तिरस का पुट श्री देवर्षि वा अपना ही अद्भुत साधना सोपान है।

महाराज नारदजी ने ब्रह्माजी के मानसपुत्र होकर उनसे ही हरिभक्ति की दीक्षा और बीणा प्राप्त कर विश्व कल्याण के मार्ग में अपनी प्रशस्त देन दी है। उनका स्वयं व्यासदेव जी को कहा हुआ पूर्व जन्म का वृत्तान्त इस बात का साक्षी है कि जीवन में भक्ति द्वारा प्रसु सर्वसमर्थता प्रदान करते हैं।

वह श्री व्यास जी को कहते हैं "मैं पूर्व जन्म में दासी पुत्र था। वह माता सोमाश्वयश सत्पुरुष विद्वान् महारमाओं की सेवा में ही अपने दिन गुजारती थी। जैसे जीवन भर सुयोग्य पद्मपुरी का ही सत्संग मिलता रहा उस महिमयाश्रिनी माता की कृपा से सुखे भगवान् श्रीहरि के प्रति अनुराग उत्पन्न हुआ। कालवश माताजी का देहान्त हो गया। मातृविहीन बालक के रूप में मैं अत्यन्त दुःखी हुआ। परन्तु श्रीहरि की कृपा का अचूक आधार सुखे बराबर रहा। मैं एकान्त में ध्यान लगाने लगा। सुखे श्रीहरि के मनीमय दर्शन हुए। उनके दर्शन होने पर अग्रिम जन्म में सुक्ति प्राप्ति और भगवद्दर्शन का लाभ का संकेत मिला।" द्वितीय जन्म में श्रुति-सर्ग में यही भगवान् देवर्षि श्रीहरि के द्वितीय अवतार रूप में श्री नदाजी के मानसपुत्र हुए।

इस प्रकार दश प्रजापति के पुत्र हर्षयश्न और शबलाश्व की विरक्ति के भाव की दीक्षा दी। दश के शाप से वह ग्रहत्यागी और परित्राजक बने। श्री प्रबुध चरित्र में देवर्षि ने उस राजकुमार को "ॐ नमो भगवते वासुदेवाय" द्वाद-शाक्षर मंत्र का मावा-सुनीति के प्रेरणानुसार दीक्षित कर सफल मनोरथ बनाया। श्री पद्माद को भाला कयापू को हिरेण्यकशिपु के तपस्या काल में गर्भस्थित बालक को भगवद्गुणानुवाद का अधिकाधिक पाठ पढ़ाकर उसे भक्तप्रवर की श्रेणी में लाने का श्रेय देवर्षि की है।

इसी प्रकार चित्रकेश राजा को अपने पुत्र के परलोक यात्री होने पर आत्मा की अजरता, अमरता और पाञ्च भौतिक शरीर की नश्वरता का उपदेश देकर शोकहरित उस राजर्षि को ज्ञान प्रदान किया।

महर्षियों के विषय में पूछा। श्री विष्णु ने अपने अंशावतार बनाने पर प्रह्लाद को विश्राम हुआ और विष्णु की आज्ञा से वह पाताल स्थित अपनी राजधानी में लौट आया। दशयज्ञ के समय भगवान् रुद्र या भाग न देने के कारण जो विप्र उपस्थित हुआ सग में रुद्र ने दधीचि के कहने से यज्ञ विध्वंस के लिये अपना प्रज्वलित त्रिशूल फेंका। यह त्रिशूल दशयज्ञ का दाह करते हुए प्रजन वेग से चला और बदरीयन में भगवान् नारायण के वक्षस्थल में लगा इसके कारण नारायण की जटा मूँज के रंग की हो गयी उनका नाम "सुध मेख" हुआ। रुद्र और नारायण का युद्ध छिड़ा। नर ने भी सहयोग दिया इन के योच में कमलयात्रिण ब्रह्मा ने उपस्थित हो उन्हें शान्त किया जिससे रुद्र और नारायण में समझौता हो गया। यह विभूति तपश्चरण का अवलम्ब आदर्श है। क्रोध रहित हो तपोरत रहना उत्तम जीवननैत है। परन्तु लोकशिक्षण के उद्देश्य से कुछ तक उन्हें करना पड़ता है।

दण्डोद्भवराजा के साथ ऐसा ही हुआ। अपने बाहुनन से गर्वोन्मत्त हो उसने भूमण्डल के राजा बलवीर लोगों को हरा कर भगवान् नरनारायण से अपना मन्त्रव्य सुनाया। नरनारायण के साथ उस दण्डोद्भव या युद्ध हुआ। नाना प्रकार के अस्त्रों का प्रयोग हुआ अन्त में दण्डोद्भव को मैत्री गन्धि करनी पड़ी।

नरनारायण भगवान् श्वेत कल्प की विभूति के रूप में निल सन्निहित है उनके आदर्श से सारी सृष्टि कृत-कृत्य है कारण तपस्या जीवन का अभिन्न अङ्ग है।

५—सांख्यार्च्य भगवान् कपिलजी

पादम कल्प के स्वायम्भुवमन्वन्तर का आख्यान है। भगवान् लोक पितामह ब्रह्माजी ने अपने शरीरार्ध भागों से आविर्भूत मनु और शतरूपा की सृष्टि की वृद्धि करने के लिये विवाह की प्रेरणा की। इसमें उन्होंने अपने मानस पुत्र महर्षिकर्दमजी को प्रजा सन्तान के योग का आदेश दिया। तदनुसार विन्दुसरोवर पर जाकर महात्मा कर्दम तपस्या में लीन हो गये। अपने आराध्य में इतने अधिक ध्याननिष्ठ होकर उन्होंने १० हजार वर्षों तक तपस्या की, भीहरि ने प्रत्यक्ष महर्षि की दर्शन दिया और उनकी इच्छा पूर्ति का वरदान दिया। भीहरि बोले, "हे महर्षे! इन्हारी मनोकामना पूर्ण होगी। तप्त द्रोणवती पृथ्वी के एवच्छन्न सम्राट् स्वायम्भुव मनु अपनी सन्धा देवहूति को लेकर अपनी महिषी शतरूपा के साथ उसका विवाह तुम्हारे साथ करेंगे। इससे तुम्हें ६ कन्याओं की प्राप्ति होगी। इन पुत्रियों को दधीचि आदि ऋषियों के साथ पाणिपयण करा भीलोक पितामह ब्रह्म की अभीष्ट सृष्टि वृद्धि करने में सहायता दोगे।" आगे भगवान् बोले, "हे महामुने! मैं अपने अंश कला रूप से तुम्हारे वीर्य से देवहूति के गर्भ से अवतार लूँगा और सांख्य शास्त्र का निर्माण करूँगा।" भगवान् महदवाहन से स्वधाम पधार गये। महर्षि कर्दम भीविष्णु ने आदेशानुसार मनु के आने की याट जोहने लगे।

जब आदिराज मनु अपनी पुत्री को लेकर शतरूपा के साथ विन्दुसर तीर्थ पर पहुँचे तो महर्षि कर्दम अग्निहोत्र सम्पन्न कर चुके थे। मनु ने सृष्टि कर्दमजी को प्रणाम किया और ऋषि के पूछने पर आश्रम में आने का हेतु बताया। पुत्री देवहूति का परिचय देते हुए मनु बोले, "हे मुने! देवर्षि नारद से आप के रूप, आयु, विद्या, शील और तप, तेज आदि को जानकर यह आपकी पति रूप में पाने की निश्चय कर चुकी है; मैं इसे आदर और भद्रा से आपके समर्पित करने आया हूँ।"

पूर्व भीहरि का आदेश तो था ही महर्षि कर्दम ने अपनी स्वीकृति देते हुए कहा, "जब तक इसके सन्तान न होगी तभी तक मैं रहस्य रहूँगा, बाद में परमपिता भीहरि की प्रसन्न करने तपस्या के लिये वन में चला जाऊँगा।"

कर्दमजी का जीवन तपोमय था। विवाह के बाद भी उनका तपस्यामय अन्धाधतमयि से चला। धन्य है देवहूति! वह भी पतितेश से अपने की गौरवशालिनी अनुभव करने लगी। तपस्वामय जीवन ही हम कर्दम दम्पती का

एकमात्र लक्ष्य और आदर्श बनाएकमात्र लक्ष्य और आदर्श बना। कर्दमजी के साथ ही देवहूतिजी ने भी अपने को तपस्विनी बना लिया। पति की सुख-सुविधा ही उनका जीवनव्रत हो गया। समिया, कुश, पुष्प, फल मूल और जल इनका पूरा सम्भरण रखती हुई वह मन, प्राण और शरीर से पति सेवापरायण रहने लगी। उसकी तपस्या से प्रसन्न हो कर्दमजी ने उसे सेवा का प्रतिफल देना चाहा।

महर्षि ने अपनी योगशक्ति से सम्पूर्ण सामग्रियों से सज्जित दिव्य विमान प्रगट किया। इस कामग विमान के भीतर ही सपवन, सरोवर, वापी, शयनस्थान, विश्राम भूमि और भोजनालय, कौतुकगार आदि निर्मित थे। इसके साथ ही प्रत्येक कक्ष में दास-दासियों कार्यरत थी। अपने शरीर पर बासियों द्वारा सेवित अंगराग लगा और दिव्य औपधियों से स्नान कर भगवती देवहूति दुर्लभ वस्त्र परिधान धारण कर आभूषणों से सुसज्ज होकर अपने पतिदेव कर्दमजी के साथ विमान पर सवार हो गयी।

उस विमान से समस्त भूमण्डलका भ्रमण कर ऋषि कर्दम ने परमसती देवहूति के साथ विहार किया। विश्व परिभ्रमण में वैश्वम्भक, नन्दन, सुरसन, पुष्प भक्तक और चैत्रयादि देवोपवनों का और अन्यान्य लोकों का भी समावेश हुआ। लौटकर महर्षि अपने आश्रम में रहस्य परिचर्या में लग गये। प्रायः अधिक पतिप्रिया देवहूति ने नौ कन्या रत्न को वसन्त किया।

वे अत्यन्त सुन्दर वस्त्रों सर्वांग से लास कमल की सुगन्ध से युक्त थी। इन्हें सर्वथा स्वतुरा गृहकार्यदर्शना बनाने में माता देवहूति ने प्रयत्न किया।

आगे नभा घटना चक्र सामने आया। देवहूति के शुभ विवाह के समय ही कर्दमजी ने महासन्नाद स्थाप्यभुव मनु के सामने सन्तान का योग होने पर तपस्या के लिये वन में जाने का निश्चय सुना दिया था। तदनुसार अपने निश्चय पर दृढ़िग रह कर्दमजी ने तपस्यार्थ वन जाने का संकल्प करना चाहा।

भगवती देवहूति अपने मन में इस बात से अवीर होकर भी पुनः हास्य से बोली, "हे स्वामिन, आप का कथन यद्यार्थ है, फिर भी आप की शरण में ही मेरा जीवन कृतार्थ होगा। इन नौ पुत्रियों को सदग्रहस्थ का जीवन बनाने के लिये सन्तान योग्य वर्षों के साहचर्य में प्राणियहण संस्कार करना आवश्यक है। साथ ही वन जाने के अनन्तर मेरे जीवन मृत्यु का दुःख दूर करनेवाला कोई पुत्र अवश्य ही होना चाहिये।"

अपने पतिदेव से अन्त में देवहूति ने यही कहा, "भगवान् की अवदित-घटना-पटीवसी माया ने मुझे इतना अधिक ठग लिया कि आप जैसे सर्व समर्थ, विरक्त एवं मुक्तिदाता पति की सेवा में रहकर भी, मैंने इस संसार वन्दन से छुटने की कामना नहीं की।"

अब वो सत्युक्त के रूप में साक्षात् श्रीहरि के अवतार लेने की बात (श्री भगवान् का वरदान) का कर्दम जी को स्मरण हो गया। वह बोला, "हे शुभगे ! हमरे चिन्ता करने का कोई अवसर नहीं; मेरा साहचर्य कभी व्यर्थ नहीं जानेवाला है। तुम संयम, नियम और तप करती हुई खूब अह्ना से भगवान् का भजन करो। भगवान् श्रीविष्णु तुम्हारे गर्भ से अवतार ले कर सारे जगत् का, धरा और मेरा पूर्ण कल्याणसाधन करेंगे।"

महा भगवती देवहूति भगवदाराधना में तन मन से जुट गयी। उसे अपना ही बोधन रहा। भगवान् के वंशावतार कथिलनी के अवतार का मङ्गल क्षण उपस्थित होने की आशा। सम्पूर्ण दिशाओं में प्रकारामय वातावरण को सुखद शीतल मन्द पवन का मञ्जार आरम्भ हुआ। भगवती देवहूति के यहाँ देवाधिदेव भगवान् श्रीहरि ने अवतार लिया। भगवान् शोकपितामह व्रणा ने अपने नवो मानस पुत्री, मरीचि, अत्रि, अह्वार, पुलस्त्य, पुनह, क्रष्ट, भृङ्ग, वसिष्ठ और अपर्णा को लेकर क्रमशः कर्दम ऋषि की पुत्रियों कला, अनयया, अह्ना, हविष्, गवि, क्रिया यशति, अस्वपती और पान्ति को वैदिक पद्धति से न्याय दी।

अब यदम महर्षि ने कपिल जी के पास आकर अपना आत्मनिवेदन कहा और जीवन की कृपायता स्वयं भी हरि की पुत्र रूप में प्राप्त कर ली । महर्षि ने अपने का भे जाने को और तपस्यात रहकर शेष जीवन भगवन्मय पिताने का अपना हृदिनिश्चय सुनाया । कपिलजी ने श्री महर्षि कदम को तपस्या के लिये अनुमति देकर अपनी मा देवहूति की शानोपदेश द्वारा आत्म-ज्ञान प्राप्त करने का निश्चय सुनाया ।

कदमजी कपिल भगवान् की परिक्रमा और प्रणाम कर निस्संग हो तपस्या में लग गये । भगवती देवहूति अपनी सन्तान के रूप में भीहरि के अवतार कपिलजी को पाकर अत्यधिक बैराग्यमयी बनगयी । अपने आश्रम में स्थित भगवान् कपिल के विन्दुसर तीर्थ पर दर्शन कर परमधन्या म्नेहमयी माता ने उन्हें सादर बन्दना कर उत्तरवशन का उपदेश कर स्वयं कृतार्थ होने का अनुरोध किया ।

भगवान् कपिल ने देवहूति को अध्यात्म मार्ग का उपदेश किया । वह बोले “हृ जननी ! परम कल्याण का एकमात्र साधन यह अध्यात्म मार्ग है । यहाँ लहता ममता, राग द्वेष, स्व-पर और सुख दुःखादि द्वन्द्व समाप्त हो जाते हैं और समता की स्थिति आ जाती है जहाँ प्राणी वैराग्य और भक्ति पूर्ण हृदय से आत्मा को प्रकृति से परे और भेदभाव शून्य, स्वप्रकाश, सूक्ष्म और उदासीन देखता है । सन्न ही दुःख का कारण है । इसलिये बुद्धिमान आत्मिक राग कर मुक्त होने को प्रयत्नशील होते हैं । इसी भगवत्प्राप्ति का और अन्वय उपाय उनकी ऐकान्तिक भक्ति है ।”

श्रीकपिल जी ने साधनयोग की प्रक्रिया से महादि तत्त्वों की उत्पत्ति का क्रम समझाया और प्रकृति तथा पुष्य का विपक हाने पर ब्रह्ममार्ग की प्राप्ति बताया । आगे भगवान् कपिल ने देवहूति के आगत पुष्यों की दुर्गति और उसके भीषण परिणाम बता कर कर्म, उपामना और ज्ञान की त्रिवली का सुन्दर उपदेश दिया । उन्होंने माता की प्रकृति अध्यात्म की ओर पूर्ण रूप से जान ली जा उन्हें सरस्वती के पावन तट पर सिद्धाश्रम में छोड़ दिया । स्वयं कपिल जी ईशान काश की ओर परिव्रजन करने चले । इसर भगवती देवहूति परमार्थ साधना में पगी निल मुक्त शुद्ध परब्रह्म परमात्मा में एकाकार हो यहाँ सिद्धि प्राप्त कर गयीं ।

इस प्रकार साध्याचार्य भगवान् कपिल ने अपना जीवन पुण्यताया जाहूरी के तट पर आकर भगवती गङ्गाजी के सुन्दर प्रान्त प्रदेश का परिभ्रम किया । अन्त में मागर और गङ्गा के संगम पर अपना निवास करने की कामना की । समुद्रने प्रमन्नतापूर्वक श्रुति का पाठ अर्प्यादि से सबहुमान सत्कृतकर उन के निवास योग्य भूमि का प्रबन्ध कर दिया । मगर के लाख हजार पुत्रों ने अपने पिता के अर्चनार्थ के मोक्ष को इन्द्र द्वारा इनके आश्रम में यौधने खोजते जब श्रुति को भलाबुरा कहा ता सब भस्म हो गये । भगवान् कपिल गङ्गा-सागर-गङ्गम पर आज भी मकर संक्रान्ति के शुभ में अवसर लक्ष्याधिक जन्म की भाग्यी भद्रा की महण कर उन्हें अजरता अमरता का अनुकरणीय सन्देश देते हैं ।

६—भगवान् दत्तात्रेय

श्री विष्णु के जगत् के प्राणीमात्र के उद्धारार्थ अर्धध्वेय अवतार हुए हैं उनका परिगणन श्रीगीताजी के श्लोक में भगवान् ने कहा है —

यत्तद्विभूतिमत्स्वव भीमद्विजितमेव वा ।

तत्तदेवाऽवगच्छत्व मम तेजोऽशसम्भयम् ॥

जीवन का वास्तविक ध्वेय भगवत्प्राप्ति होने पर भी नानाविध प्रकृति के अधिकारी वर्ग को बोध प्राप्ति हेतु “गुरु” के रूप में श्री दत्तात्रेयजी का आविर्भाव अर्ध है । भीमद्विजित के अनुसार यह भगवान् भीहरि के पञ्च अवतार हैं ।

ये महासती अनन्या और महर्षि अत्रि के यहाँ अवतरित हुए । जीवों के अज्ञानान्धकार को मिटाने को ही श्री विष्णु ने “दत्त गुरु” के रूप में भूमण्डलपर अवतार लिया । भागवत के अनुसार महर्षि अत्रिजी की एकान्तत

साधन भक्ति से प्रसन्न हो श्री विष्णु भगवान ने उन्हें कहा, “मैंने स्वयं की तुम्हें दान कर दिया है।” इसीसे “दत्तो मयाऽहमिति यद्भगवान् स दत्तः।” (श्री मद्भागवत २/७/४)। अत्रि के पुत्र होने से इन्हें आश्रय कहा जाता है। दोनों मार्गों का एक संयोग ही “दत्तात्रेय” प्रसिद्ध है। ये अवश्वत् वेप में छदैव ज्ञान का दान देते रहते हैं।

इनके जन्म के विषय में स्कन्द महापुराण की आख्यायिका विशेष प्रचलित है :—एक बार भगवती महासती अनसूया जी ने महर्षि अत्रि को शृगम्य जीवन में अपनी सन्तान का धैर्यशील पार होने का उद्देश्य वता कर पुत्र कामना की। महर्षि ने अपनी अस्सी वर्ष की अवस्था में सप्त वत्स की कमी से तपस्या से प्राप्त होने वाले पुत्र रत्न के अनुदान में असमर्थता जाहिर की। इस पर भगवती परम महिमावती आर्यचारित्रा ने तपस्या कर पुत्र रत्न प्राप्ति के लिये अत्रि जी से आश्रय मांगा। “वन्धु हा वरचर्चिनि। पति के कर्तव्य का पुत्र प्राप्ति के लिये अनुदान का मारलेने का तत्पर अवश्य ही तुम मकल हाओगे।” इस तरह महर्षि ने उन्हें आदेश किया और पुत्र की प्रशंसा की।

पतन्तं रक्षयेद्वि महापातकिन यदि।

मराधोरे गता वापि दुष्ट-कर्म-पितामहाः।

तद्वरन्ति सपुत्रश्च धैर्यपागतानपि

पुत्रेण लोकाजयति धौमेध परमागतिः।

अथपुत्रस्य धौमेध प्रगच्छेद् नष्ट शारवत्म्

स्कन्द महापुराण अवन्ती० अन्तर्गत रेवा खण्ड १०३/१३-१५

भगवती अनसूया ने १०० वर्ष तक कठिन तपस्या की उसका जीवन “प्रातः स्नात सन्ध्यां कुर्वहेर्वि-तर्पणम्” अनुक्रमीय परिचर्या में व्यतीत हुआ। इस क्रम से एक ब्राह्मण बेरा में साक्षात् श्रीहरि ब्रह्मा लोकपितामह और देवाधिपति श्री शङ्कर पर देने की उपस्थित हुए। “अयोनिज अवतार लेंगे। इस प्रकार आश्वासन पाकर भगवती अनसूया अपने आश्रम पर आयी। उपयुक्त समय पर श्री ब्रह्मा सोम (चन्द्रदेव) के रूप में श्री हरि दत्तात्रेय के रूप में तथा भगवान् श्रीशङ्कर दुर्वास्त के रूप में भगवती अनसूया के पुत्र बन अवतरित हुए। एक कथा के अनुसार भगवती उमा, रमा और सावित्री में देवर्षि नारदजी से महासती अनसूया की महिमा सुनी। उन्हें भगवती अनसूया के प्रति इर्ष्या हुई। तीनों ने अपने पतिमा की अनसूया जी की परीक्षा के हेतु अत्रि के आश्रम में भेजा। ब्रह्मा, विष्णु और श्री शङ्कर ने वहाँ पहुँच परम सती से विनम्र हो भिक्षा की माचना की। महासती के पति महर्षि अत्रि आश्रम में विराज नहीं थे। सो भगवती अनसूया ने अतिथि विभूत बाने से अपना पुण्य ले जावेंगे और शाप झोठ जावेंगे इस दर से उन्हें पतिस्मरण कर बालक बना दिया और मातृममता से विनम्र हो उन्हें अन्नपान करा दिया। अथ पति देवों की याद जोहती हुई वे तीनों देवियों ऊन गयी और माता अनसूया के आश्रम में आकर देखीं वे तो तीस स्तन्य-पापी शिशुओं की मातृवात्सल्य से अनसूया सेवा कर रही है। इस से त्रिदेवमायों को दुःख हुआ। इनकी दृष्ट पत्रिचिन्ता को भगवती अनसूया ने त्रिदेवों को पूर्व रूप प्रदान कर दूर कर दिया। उभी देवियों ने अनसूया जैसी धर्ती शिरोधार्य के यहाँ अवतार लेने की मान्यता स्वीकार की। इस महान् अवतार कथा में रच पात्र भी विरोध नहीं समझना है कारण कहरमेद से सत्य की महति समन्वित होती है। भगवान् दत्तात्रेय के इस जागतिक प्राणियों पर अन्वित उपकार हैं। इस युग में श्री कार्तिकेय देवसेनापति, श्री गणेश और प्रह्लाद को उपदेश देकर हमें कृत कृत्य किया। श्रेता में रागा अलोक, राजा पुरुषा और राजा आशु भी भगवान् के कृपा के पात्र हुए। बापर में परशु धारी भगवान् परशुराम और माहिष्मती नागाधिप का चोर्ष सहस्राज्जने भगवान् का अनुग्रह प्राप्त किया। इस कलि में भी आर्य शङ्कराचार्य, गोरक्षनाथ, सिद्धनागाजने उनकी कृपा से सत्य होगये। भगवान् श्रीदत्तात्रेय का यह जीवन तब है कि कल्याण पूर्वक

क्रन्दन शील को तत्क्षण जाकर गम्हालते हैं। इस प्रकार नक्षपुराण में दत्तात्रेय भगवान के अवतार का प्रयोजन इन शब्दों में कहा है :—

भूयो भूतात्मनां विष्णोः प्रादुर्भावी महात्मनः
दत्तात्रेय इति ज्ञाताः क्षमाया परया युतः ।
तेन नष्टेषु क्षेत्रेषु प्रक्रियासु मन्त्रेषु च ।
चातुर्वर्ण्ये च सङ्कीर्णं धर्मं शिथिलतागते ।
अतिवर्धति या यमं मत्से नष्टेऽनृचे स्थिते ।
प्रजासु शीर्यमाणासु धर्मं चाबुलतागते ॥
सयज्ञाः सन्निधाः वेदाः प्रत्यानीता हितेनैव ।
चातुर्वर्ण्यञ्च सङ्कीर्णं कृतं तेन महात्मना ॥ *

नक्ष पुराण २१३/१०६-१०६

जो सर्वभूतान्तरात्मा है ऐसे विष्णु के अवतार क्षमा प्रधान दत्तात्रेय हुए। वेद और शान्त्रमर्यादितजीवन तत्प्रक्रिया लुप्त होने लगी चतुर्वर्णका अपने-अपने जीवन में शैथिल्य होने लगा। धर्म गलित होकर अधर्म की दृष्टि होने लगी सत्य की स्थापना नहीं रही और असत्य स्थिर होने पर प्रजा में हाम का समावेश हुआ धर्म व्याकुल हुआ ऐसे समय वेद, कर्म शास्त्र और यज्ञ की प्रतिष्ठा हट तथा चातुर्वर्ण्य का सुमधटित स्वरूप लाने की इन महाविभूति ने प्रयत्न किया और सफल हुए।

लब्ध्वा सुदुर्लभं गिरिं बहुमन्मथान्ते
मातुष्यमयं दमनित्यमपीह धीरः ।
तुर्गं यत्नेन न पदेदनुमृत्यु याव
ग्नि भेदसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात्

श्रीमद्भाग० ११-७-१६

अनेक जन्मों के बाद मिले मुख्य जन्म बहुत दुर्लभ मिला है धीर पुरुष इस अनित्य शरीर में से शीघ्र से शीघ्र अमृत स्वरूपोक्त प्राप्ति का साधन ढूँढ़े।

७—यज्ञ भगवान्

स्वामिभूव मन्वन्तर में आदि मनु स्वामिभूव के अंश से शतरूपा में आकृति का जन्म हुआ। उन्हें कवि प्रजापति की पत्नी होने का गौरव मिला। इनके कोष में ही पृथ्वी पर धर्म प्रचार हेतु भगवान् आदि पुरुष “यज्ञ” रूप से अवतार धारण किये। इन्हीं के द्वारा यज्ञ का प्रवर्तन हुआ इससे देवगण की शक्ति बढ़ी और मारी सृष्टि में सत्वगुण का प्रचलन हुआ।

अपना चतुर्वर्ण्य सन्निवृत्त देख परम महाभाग स्वामिभूव मनु और शतरूपा दोनों जन में उपस्था के लिये चले गये। वहाँ पवित्र सुनन्दा तट पर एक पैर के जन बड़े हो मन्त्रगण छपनिपत् भुक्ति का जप करने लगे।

सृष्टि भाग श्रीमद्भागवत के ८-१-६ में इन स्वयं प्रकाश परमात्मा की शरण ग्रहण का उल्लेख है। भुक्ति पाठ करते मनु अपनी सुष बुध खींचे और सो वर्षों तक निरन्तर इसी प्रकार मग्न रहे उस समय सुधा पीवित अमुरों और दानवगण ने उस ध्यानमग्न दम्पती को खाने की चेष्टा की।

भगवान् आकृतिनन्दन “यह” वत्काल अपने याम नामक पुत्रो को लेकर वहाँ उपस्थित हुए । भयानक सन्नाय में राक्षसगण पराजित हो युद्ध से भाग निकले । भगवान् यह के पौरुष वन प्रभात से देवगण की प्रसन्नता सीमातीत हो गई और भगवान् तब से देवेन्द्र पद पर आसीन होने की प्रार्थना की । भगवान् यह की दक्षिणा पत्नी से उनके तेजस्वी बारह पुत्र “याम” नाम से प्रसिद्ध हुए । ये ही याम नामक द्वादश देव हैं ।

८—भगवान् ऋषभदेव

संसार की विश्ववन्द्य विभूतियों में भगवान् ऋषभदेवजी का अवतार रजोगुणी लोगों की मोक्षमार्ग की शिक्षा के लिये हुआ ।

परमतेजस्वी राजा आग्नीध्र के सुपुत्र नाभि के सन्तान का योग न होने से उन्होंने पुत्र कामना से ऋत्विजों के द्वारा यह भगवान् का पूजन कराया भगवान् के चतुर्भुज दर्शन हुए और सभी ने अस्त्राभक्ति पूर्वक प्रभु का अभिवादन कर उन्हें पाय अर्घ्य आदि से पूजित किया । जब भगवान् विष्णु से ऋत्विजों ने नाभिदेवपति की कामना प्रगट की कि आपके समान ही उनके पुत्र की प्राप्ति हो तो दुर्लभ वर होने पर भी स्वर्ण अवतार लेने की सहमति प्रदान की । भगवान् अवतरान कर गये ।

यथा समय विश्व के रजोगुणी प्रकृति के लोगों का उद्धाररहेड नाभि की सौभाग्यवती पत्नी मन्देवी के गर्भ से भगवान् प्रगटे । उनके अङ्ग विष्णु के स्रज अकुरा चिह्नों से युक्त थे । पुत्र का शारीरिक गठन सद्यः, बल, तेज ऐश्वर्य पराक्रम आदि गुणों की देखकर पिता नाभि ने “ऋषभ” (भेष्ट) नाम निकाला ।

यौवन में पदार्पण करते ही महाराज नाभि ने अपने राष्ट्र के नागरिकों तथा मन्त्रीगण की सम्मानना देख ऋषभदेव को राज पाठ सम्हाला कर अपनी राजमहिषी के साथ तप करने वन में चले गये । वे दोनों गन्धमादन में नरनारायणभ्रम में घंड़ी आदि पुरुष का स्मरणध्यान करते हुए अपने लक्ष्य में विलीन हो गये ।

इपर ऋषभदेवने प्रजावर्णक राजा के रूप में बड़ी तत्परता से राज्य कार्य सम्हाला ।

इनके शासन में सभी प्रजा अपने अपने कार्यों में लगी प्रभु की प्रसन्न करने की इच्छा से कर्तव्य परायण बनी कोई किंगी की वस्तु की ओर दृष्टि नहीं उठाता ।

जनताकी प्रजाप्रिय राजा में इतनी निष्ठा देख कर स्वर्ग के अधिपति इन्द्र को ईर्ष्या हुई । इसके कारण एक वर्ष तक उसने वर्षा बन्द कर दी । अपने वधो योगरत्न से ऋषभदेव ने सजल वादलों से वृष्टि की ओर पृथ्वीराखी से परिपूर्ण हो गयी । देवपति इन्द्र का सब उत्तरा । उन्होंने ऋषभदेव के प्रभाव को जान उनकी स्तुति की और अपनी पुत्री जयन्ती का विवाह महाराज के साथ कर दिया । लोक मर्यादा के लिये ऋषभदेव ने यहस्वधर्म का पालन किया । उनके लो पुत्र हुए जिनमें सबसे ज्येष्ठ महायोगी भरत थे जिनके प्रताप गौरव से अजनाम वर्ष का नाम “भारत” पड़ा । उनके श्वशुरी पुत्र वेदव्य, कर्म परायण और मातृपितृभक्त ब्राह्मणोचित सदाचार पालन में रत रहते । ३ पुत्र योगी हो गये और १० पुत्रों को ऋषभदेव जी ने राज्य शासन के लिये अपने साम्राज्य के भूमिभाग में नियुक्त किया ।

एक बार महाराजा ऋषभदेव ब्रह्मावर्त क्षेत्र में पधारे वहाँ अपने पुत्रों के साथ महर्षिगण का समुदाय उपस्थित था, जनता की कष्टपान कामना से हरि भक्ति परायण होने का उपदेश दिया । उनके उपदेशों का सार यही है कि मनुष्य शरीर नश्वर है इसका लक्ष्य विषय भोगों में रातदिन लगे रहना नहीं बल्कि दिव्य तपस्या द्वारा ब्रह्मानन्द प्राप्त करना है । प्रमादवश कुकर्मों से आत्मा को नाना भोग योनियों में जाना पड़ता है । “भगवच्छरणों का आश्रय ही मनुष्य को भव-वन्धन से छुड़ा सकता है इसलिये प्रत्येक माता पिता एवं अधिभावक तथा शुश्रूषण का यह धर्म कर्तव्य है कि अपने

गन्तान, आशित और शिष्यगण को भगवद्भक्ति में लगा दे। पुत्रों को उन्होंने इस के साथ यह उपदेश दिया कि सन्तों चराचर प्राणीमात्र को ईश्वर अंश-समस्त उनकी प्राण पक्ष से सेवा करे यही परमार्थ है।

अपने ज्येष्ठ पुत्र को राज्याभिषिक्त कर परम प्रतापी श्रृंगभदेव तपोमय विरक्त जीवन बिताने एकान्त वन में चले गये। वहाँ पारमहंस्य धर्म की श्रेष्ठता बताने की उन्मत्त वेग धारण कर ज्ञानमूर्ति हो विचरण करने लगे।

अपने परिधायक रूप में श्रृंगभदेवजी ने अपना वेश ही निराला बना लिया। उन्टें सम्पूर्ण सिद्धियाँ प्राप्त होने पर भी वे उन्मत्त में समान रहते। उनकी अलौकिक अवस्था की चरम परिणति यहाँ तक थी कि अपनी धूलि-धूसरित देह से वे देहाध्यास को भूल कर पशु पक्षियों के समान अब जहाँ जैसी क्षुधानिष्टारण के लिये पिपाशाशान्त्यर्थ मिल जाता उसे ही पा लेते। उनके देहविसर्जन से कहीं पर शंकाविचारण करने पर भी उनके मन से दुर्गन्ध का नाम शेषा नहीं थी, यह चरमआनन्द मग्नता की स्थिति ज्ञानरूपनलोक से परेकी है। सर्वसमर्थ भगवान् योगीराज श्रृंगभदेव मन की चञ्चलता नष्ट करने को सभी साधकों, भक्तों और परमार्थ गामी लोगों को उपदेश करते थे।

कामो मन्युनंदोलोमः शीब-मोह-भयादयः।

नर्म अनपश्चयन्मूलः स्वीकारार्थोनुवद्बुधः।

वहीं ५/६/४

काम, क्रोध, मद, लोभ, मोह और नय आदि रागुओं का और कर्म बन्धन का मूल यह मनही तो है हमपर निर्द्वन्द्व करना बुद्धिमान् व्यक्ति का काम नहीं।" इसी सिद्धान्त पर चलते हुए भगवद्भवतार ईश्वरीय विभूति भी श्रृंगभदेव ने अपनी छद्मवेषी लीला को अतत सारे भारत के भूभाग का परिभ्रमण किया। योगी प्रारब्ध का भोग निवृत्ति चक्र की घुरा में सर्वथा सलग्न होकर महती सिद्धि की पाकर भी गर्वोन्नत नहीं होते यही उनकी कमीठी है। इस महा यशस्वी बीतराग तपःपूज भट्टात्मा को जब कुटकाचल पर विचरण कर रहे थे तो देहसाग को इच्छा हुई। अकस्मात् प्रवल आँधी के झोंकों से बर्षा हुई और उसके कारण वन के बाँसों में अग्नि लग जाने से उस महावीरारण्यवान् ने अपने प्राज्ञभौतिक शरीर की आगन्ति और मोह को छोड़ अपने नश्वर शरीर को भस्म कर दिया।

६—आदिराज पृथु

स्वायम्भुवमनु के वंशज अंग प्रजापति का ब्याह मृत्यु पुत्री सुनीथा के साथ हुआ। उन्होंने की मन्तान वेन राजा हुआ। उसका स्वभाव अपने नाना के उपर गया। ऐसा छद्म और अधार्मिक प्रजापतिवृत्त वह निष्ठ हुआ कि प्रजा प्राहिने प्राहि करने लगी। अपने राज्याभिषेक होते ही उसने यश बान और हवन सब के लिये निषेधप्राज्ञ प्रचारित कर दी।

अन्त में हुआ वही जो होने को था उसके अत्याचारी कर्मों से सन्त्रासित प्रजा के प्रतिनिधि महर्षिगण उसे साम, दामदि चतुर्विध नीतियों से समझाने आये परन्तु उसने किसी की एक न सुनी। सब तरह से निराश हो ऋषियों ने मन्त्रयुत मृचाओं से इस अन्याय परायास राजा को मार डाला।

मोहवरा माता सुनीथा ने इस घोर अत्याचारी पुत्र के शव को सुरक्षित रक्खा। अराजकता और दस्युओं की बढ़ती स्थिति में ऋषियों ने वेन की दक्षिण जंघा का मधन किया उसमें जले लफ्फ के टूँठ की नाई काना और नाटा छोटे मुख का पुरुष पैदा हुआ। नक्षत्रगण से उसने अपना कर्तव्य पूछा तो वह बोले "निषीद" (बैठा)। वह "निषाद" कहलाया। वेन का सारा पाप इस प्रकार इस निषाद के द्वारा निकल गया। फिर ब्राह्मणों ने पुत्र हीन राजा वेन की भुजाओं का मन्धन किया तो उनसे एक स्त्री-पुरुष का जोड़ा निकला। ऋषियों ने इन विभूति को आदि पुरुष विष्णु

की कला का अंश और स्त्री को आदि शक्ति भगवती लक्ष्मी का अवतार बताया। उन्होंने अपने सुयश का विस्तार करने वाले इस दिव्य फुल का "पृथु" नामकरण किया और परम सुन्दरी शक्ति का "अर्चि" नाम रखा। आगे कहा इनका पतिपत्नी भाव अवलम्ब रहेगा। महाराजा पृथु के आधिर्भाव होते ही सर्वत्र मंगलमय वातावरण छा गया।

पृथु का वाह्य व्यक्तित्व अत्यन्त आकर्षक था। ऋषियों को प्रजापालन का आश्रय देकर विनम्र ही पृथु ने अपने लिये योग्य सेवा का आदेश देने को कहा। महाराज पृथु को ऋषिगण ने वेदविहित धर्मावृत्तार निर्भय होकर एकचक्षुष्य शमन करने को कहा। अपनी ओर से पृथु ने वेदोदित कर्म करते हुए इसके दृढ़वती ऋषिमर्षि और मोक्षगण को सदा वेन्दनीय मनने का संकल्प लिया। उन सभी गण्यमान्य ऋषियों ने प्रसन्न होकर पृथु राजा को राज्याभिषिक्त का निर्णय लिया। नदी, समुद्र, पर्वत, सर्प, गौ, पक्षी, वृण, स्वर्ग, पृथिवी और अन्य सभी प्राणियों तथा देवगण ने उसे यक्ष्मूय उपहार दिये। अभिषेक के बाद पृथु ने वन्दनीय और स्वकीय प्रजा के चारों वर्णों तथा मन्त्रीगण, कुल प्रोहित, नगर निवासियों और देश वासियों और व्यवसायी वृन्द का यथायोग्य सत्कार किया।

वेन के अत्याचारों से पृथ्वी की अज्ञोत्पादन शक्ति नष्ट हो गयी। चारों ओर दुर्भिक्ष फैला हुआ था। प्रजाजन ने आकर अपनी दुःख गाथा अतिस्वर में राजा को आकर सुनायी। पृथु ने प्रजा के कष्टों की परम्परा से दुःखी हो उसे छपाने के लिये विचार किया। पृथ्वी सारे अन्न और औषधियों के स्वरूप को छिपाये बैठी है। उसे पूरा पाठ सिखाना चाहिये। महाराज पृथु ने अपना आज्ञाव घनुष उठाया और वाण चढ़ाकर कोधकर पृथ्वी के ऊपर सन्धान किया। इस दिव्य शस्त्र का प्रयोग अपने ऊपर करते देख डर के मारे कांपती हुई पृथ्वी गौ का रूप धारण कर स्वप्राण रक्षा के लिये भाग खड़ी हुई। जिघर भी वह भूमि-अन्तरीक्ष विशा और विदिशा की ओर शरण लेती महाराज पृथु को घनुष की ओर सन्हाले और तीक्ष्ण वाण चढ़ाये देखती। सब ओर से निराश होकर प्रावरक्षा की आश्रु पृथ्वी ने राजा पृथु को उसे मारने में स्त्री यश के पाप का दोषी होना बताया। पृथु के अवन्ध्य कोप के सामने पृथ्वी हुकी और उसने पापारामाई द्वारा वृक्षयोग न हो इसलिये बीजशक्ति को अपने में रोकने का रहस्य बताया। काल अधिक बीतने से वह बीज उसके छदर में समा गये। "आगे बढ़ा वनने पर गौ वृक्षरूप से फिर मैं प्रदान कर सकूँगा" यह प्रस्ताव रखा। साथ ही पृथ्वी ने ऊनकृष्णक भूभाग को समतल करने की बात भी रखी।

सन्तुष्ट पृथ्वी का दोहन हुआ देव ऋषि, गन्धर्व, राक्षस किन्नर तार्य, पक्षी और मनुष्यों द्वारा उन यक्षों का रूप धारण कर गौ रूपी पृथ्वी का दोहन किया गया। पृथु ने स्वायम्भुव मनु को यक्ष बना कर पृथ्वी का दोहन कर उससे औषधि बीज अन्न आदि का उत्पादन आरम्भ किया। इस कार्य के लिये महाराज पृथु ने प्रसन्नता के कारण पृथ्वी को अपनी कन्या रूप माना। पृथ्वी के ऊँचे-नीचे भू-भाग को महाराज पृथु ने घनुष की मोट्टि द्वारा उखाड़ डाला और उसे एक जगह एकत्र करने से पर्वतों की सम्प्राप्ति, चोप्राई और ऊँचाई प्रापितया बढ़ गयी।

पुराणों का प्रमाण है कि नगर पुर और ग्राम की परियोजना पृथु के पूर्व नहीं थी। और न अन्न, गौ-रक्षा, कृषि और व्यापार का निरत क्रम था।

यह सब कुछ पृथु राजा के द्वारा आरम्भ किया गया। महाराज पृथु के शासन काल में प्रजा आधिप्याधि रहित, सर्व प्रकार से सुखी थी राजा के दंड के भय से कोई किसी को अन्याय अत्याचार से पीड़ित नहीं कर पाता था सर्वत्र सुख, शान्ति और समृद्धि का एकचक्षुष्य राज्य था।

विष्णु के अंश महाराज पृथु ने ब्रह्मावत क्षेत्र से अश्वमेध यज्ञों को पूर्ण करने की दीक्षा ली। भीहरि की कृपा से उन्होंने निर्विघ्न ६६ निर्यातन अश्वमेध पूर्ण कर लिये। सौर्व अश्वमेध यज्ञ ने इन्द्र को ईर्ष्या हुई कहीं शतक्रतु होते ही महाराज पृथु इन्द्रागन न खीन लें। संयोग से इन्द्र ने अश्वमेध का घोड़ा चुरा लिया। पृथु के पुत्र

विजिताश्च ने महर्षि अत्रि का आदेश पाकर इन्द्र से थोड़ा छीन लिया ऐसा कई बार हुआ । अन्त में पृथु ने इन्द्र का बंध करने का विचार कर धनुष पर प्रत्यन्ता लगा दिव्य तीक्ष्ण बाण चढ़ाने की तैयारी की । परन्तु याज्ञिकी ने पृथु वध से अतिरिक्त किसी प्रकार का बंध अनुचित कह कर पृथु को रोका । जब वध में आहुति देकर इन्द्र को भस्म करने को श्रुतिवग लोग तैयार हुए तो भगवान् लोकवितामह ब्रह्मा ने उसे बीच बचाकर वध का कार्यस्थगित रखने का प्रस्ताव रख सो अश्वमेध यज्ञों का फल उसे अनायाम हरि भक्ति द्वारा प्राप्ति का भर दिया ।

यही महाराज पृथु अपने जीवन भर प्रजा पालन तत्पर हो धर्म नियन्त्रित शासन कर कृतकृत्य हो गये । भगवान् हरि की पूर्ण कृपा के लिये वे निष्णाम भक्ति परायण रहते और अपनी प्रजा को भी सभी महोत्सवों तथा बड़े समारोहों पर भगवद्भजन की प्रतिष्ठा याद दिला कर उस विष्णु भक्ति पालन को वह प्रजा द्वारा अपने ऊपर अत्युत्तम बतलाते । एक बार तनक्वादि तिब्बत तथा महातेजस्वी के यहाँ अन्तरिक्ष से उबरे । अपने यहाँ शुभागमन के उपलक्ष्य में पृथु ने उनका स्वागतपूर्वक अभिषादन किया और प्राणी के लिये सुगमतापूर्वक कल्याण मार्ग प्रशस्त होने का प्रश्न किया । उन महर्षिगण ने धन और इन्द्रियों के विषयों का चिन्तन छोड़कर भगवद्भक्ति का सुन्दर उपदेश दिया । अपनी वृद्धावस्था सन्निवृत्त देख महाराज पृथु ने अपने पुत्रों पर पृथ्वी के शासन का भार छोड़ जन में अपनी रानी के साथ प्रस्थान किया । घोर तपस्या करते हुए महाराज पृथु ने अपना मन मनक्वादि के उपदेश से प्रभुचरणों में लगा कर योग के द्वारा इस नश्वर शरीर का त्याग कर दिया । भगवती अर्चि ने पुण्यात्मा पति के रात को देखा तो वह कदम बिलाप करते हुए चिन्ता तैयार कर अपने पति के साथ गयीं हो गयीं । जीवन में महाराज पृथु और सती अर्चि अपने धर्मव्य जीवनचर्या से सफाज जन्मा हो आदि पुरुष भीहरि को सर्वज्ञ अर्पण कर धन्य हो गये ।

१०—मत्स्य भगवान्

प्रलय पयसि धातुः सुवराक्तेर्मुखेभ्यः
भुतिगणमपनीत प्रत्युपादत्त हत्वा ।
दितिजमकथयद् यो ब्रह्म सत्यतत्वात्
सहस्रमण्डितहेतुं जिह्ममीन नवीडस्मि ।
श्रीमद्भागवत पञ्चरात्रे

प्रलय काल के समय समुद्र में जब चतुर्मुख ब्रह्मा सो गये उनकी सृष्टि रचना शक्ति भी लय को प्राप्त हो चुकी उस समय उनके सुग्री से उच्चारित भुतियों को चुरा कर हयग्रीव देव्य पाताल तल में छिपाने से गया । भगवान् ने उसे मार कर भुतियों श्रीब्रह्मा को वापिस दे दी और राजा सत्यव्रत तथा मत्स्यियों को ब्रह्म ज्ञान का उपदेश दिया उन सम्पूर्ण जगत् के परम कारण लीला मत्स्य भगवान् को ने नमस्कार करता हूँ ।

सत्य युग के आरम्भ में राजर्षि सत्यव्रत प्रसिद्ध हुए । यह सभा शील, श्रेष्ठ गुणों से युक्त और सुव-कु-त्व में एक भाष से वर्तन करने वाले बोर पुरुष थे । अपने पुत्र को राज्य भार भौष कर ये मनवाचन वर्यत पर उत्तम योगाभ्यास में लग तपस्या करने लगे । दश हजार वर्ष बीतने पर श्रीब्रह्माजी ने स्वयं प्रगट होकर “वरम्भूहि” कहकर राजा से वर माँगने को कहा । भगवान् चतुर्मुख को सामने देख सत्यव्रत ने प्रणाम कर वह वरदान माँगा “हे भग्नो ! मुझे यही वर दें कि प्रलय काल आने पर मैं चराचर भूत मात्र को रक्षा कर सकूँ । ब्रह्माजी “एवमस्तु” कह कर अन्तर्हित हो गये और देवों ने उस पर पुष्पों की वर्षा की ।

एक दिन देगी घटना हुई कि राजर्षि नदी में स्नान करके सर्पण कर रहे थे । इन्होंने नदी के प्रवाह के साथ बँजलि में एक छोटी मछली आ गयी । अन्यमनस्क राजा ने मछली को जल में डाल दिया । मछली ने आर्तभाव

से राजा को अनुरोध किया कि बड़े जल जम्बुओं का छोटे जलीय प्राणी भक्ष्य होते हैं सो इनको बचाने को सुरक्षित कमण्डलु में आश्रय दे दे । राजा इस घर कमण्डलु जल में उसे रख अपने आश्रम में ले आया । रात्रि भर वह इतनी दड़ी हो गयी कि कमण्डलु में स्थान ही नहीं रहा । मछली के कहने से राजा ने उसे बड़े घड़े में पानी भर छोड़ दिया । सो ही घड़ी में वह उसमें भी न रहाने लायक हो गयी । बड़े स्थान की जन मछली ने मोंग की तो राजर्षि ने उसे एक स्वच्छ सरोवर में ढाल दिया । वहाँ भी यह मछली थोड़े ही समय में सरोवर जल में पूरी छा गयी । आश्चर्य की बात यह रही कि जहाँ भी जल पुरित बड़े सरोवरों में एव अगाध जलाशयों में उसे रक्खा वे ही स्थान उसके लिये छोटे पड़ने लगे । हार कर राजा ने सड़े समुद्र में छोड़ने का विचार किया । अपने को अतुरक्षित बताते हुए उस महागत्स्य ने समुद्र में डालने को मना किया । अत्र राजर्षि ने आश्चर्यान्वित हो डग अद्भुत मत्स्य को अपना परिचय देने को अनुरोध किया कारण इतनी अप्रत्याशित शीघ्रता से कोई प्राणुव मत्स्य यद नहीं सकता । अन्त में अपने स्वप्रकाश आत्मजल से राजर्षि ने इस अचिन्त्य महिमासम्पन्न श्रीहरि का रूप ज्ञात कर प्रणामादि कर स्तुति आरम्भ की और मत्सरूप के धारण का उद्देश्य पूरा ।

इस परममत्स्य भगवान् ने उस दिन सातवें दिन भूलोक, भुवलोक और स्वर्लोक के प्रलय समुद्र में डूबने की बात कही और बताया कि उस काल श्रीभगन्मोक्षणा से एक विशाल नौका राजा के पास आवेगी । श्री मत्स्य भगवान् ने राजा को सलाह दी, "तुम सम्पूर्ण औपधी, उद्भिजों के छोटे बड़े बीजों, तारे प्राणियों के सूक्ष्म शरीरों की और सत्तों नृपियों को साथ लेकर उस नाव पर आरुढ़ हो जाना एकार्णवजल में निर्भर विचरण करना । जब प्रलय दृष्टाओं के धपेड़ों से नौका उगमगाने लगे तो तुम वायुकि नाग की रस्ती बना मेरे इसी मत्स्य रूप के उपस्थित होते ही सींग से बांध देना । प्रलय की ब्राह्मी रात्रि तक इसी प्रकार तुम्हें और श्रुषिगण को नौका में स्वीचरता में विचरण करता रहूँगा तुम्हें उस समय अपने प्रश्नों का उत्तर दूँगा जिससे तुम्हारे हृदय में "परब्रह्म" की महिमा स्वयं प्रस्फुट हो उठेगी । मत्स्य नारायण अन्तर्हित हो गये ।

वहीं पर सातवें दिन की प्रतीक्षा में राज सत्यवत औपधि, बीज और श्रुषिगण को साथ ले कुराओ को पूर्वादि विश्वा स्वयं ईशान कोण की ओर मुख कर बैठ गया और भगवान् मत्स्य का ध्यान करने लगा । सप्तम दिन भयकर वृषान आया और सम्भ्रतैक नेत्र बरसने लगे । प्रलय का दृश्यपूरा होते न होते भगवान् की कृपा से नौका भार और राजर्षि मत्स्य के आदेश से सब रामग्री समेत उस नौका में अरुढ़ गया । श्रुषिगणों ने केशव का ध्यान ही संकट से उद्धार का उपाय कहा । तत्काल ध्यान करते ही प्रलय सागर में स्वर्ण सा देदीप्यमान तेजचारलाख कोस का फैला श्रीहरि का मत्स्य रूप उपस्थित हुआ । उनके सींग में वायुकि नाग को रस्ती के रूप में बांध दिया । अपने पूर्व नियोजित समयानुसार राजर्षि ने भगवान् का खूब स्तवन किया । प्रभु ने मत्स्य रूप में प्रलय सागर में विहार करते हुए उस मण्डली को तत्त्व ज्ञान का उपदेश दिया । प्रलय के अन्त में भगवान् ने हयग्रीव दैत्य को बंध कर उससे वेदों को धीन कर उन्हें श्रीचक्षुर्मुख ब्रह्मा को दे दिया । भगवत्कृपा से यही मत्स्यरत वैवस्वत मनु हुए ।

११—कूर्म भगवान्

एक बार देवराज इन्द्र ऐरावत पर सवारी कर घूमने जा रहे थे । दुर्वावाजी को स्वर्ग की अपमरा विद्याधरी से पारिजात वृक्ष की सुन्दर सुन्धी माला भेंट कर महर्षि से शुभाशीर्वाद माँगा । आगे वह माला श्रुषि ने इन्द्र को दी । सम्पत्ति और प्रभुसत्ता के मद में मुर इन्द्र ने वह माला अपने ऐरावत की सूँड़ पर फँक दी । उस माला को हाथी अपने

पैरों से कुचलने लगा। महर्षि दुर्वासा को यह अपना अपमान लगा और साथ ही पुष्पमाला में विराजित लक्ष्मी का भी। इस पर क्रुद्ध हो महर्षि ने इन्द्र को शाप दिया कि जा नू दग्ध हो जा। सम्पत्तिशाली को यथमान तभी छोड़ कर जाता है जब दग्धता का अंजन आँखों में आजा जाता है। इस शाप के कारण इन्द्र का स्वर्ग लोक देवों ने छीन लिया और भगवती महालक्ष्मी अपने पिता के वासस्थान समुद्र में लीन हो छिप गयी। देवता लोंग इसके दुःखी हो भगवान् भीमनारायण की शरण में गये। उन्होंने प्रणत हो प्रभु से अपनी स्वर्ग-लक्ष्मी वापिस प्राप्त होने की ओर सशक्त होने की प्रार्थना की। श्री हरि ने आदेश किया "दुर्मलोग समुद्र मन्थन करो उसमें से अमृत निकलेगा वह मैं उन्हें पिलाऊँगा और हम लोग सशक्त अजर अमर हो जाओगे। परन्तु इस कार्य में उन्हें अपने शत्रु देवों का पूरा सहयोग लेना होगा अन्यथा वे भारी विघ्न पैदा करेंगे। देखो मे लोग अभिमानी हैं उन्हें प्रशंसा द्वारा अपना बनाने की कला काम में लेना।"

देवगण ने यही किया। समुद्र मंथन का कार्यक्रम बना। मन्दराचल को मन्थानदण्ड (झरना) बनाया (रई) और वासुकिनाग को रस्सी बनाया गया। परन्तु मन्दराचल तो भारी भार के कारण समुद्र में डूबने लगा तभी परम कृपाश्रु श्री भगवान् ने कूर्म बन कर अपनी पीठ पर मन्दराचल का बोझ सम्हाल लिया। इस मन्थन से सर्वप्रथम विष निकला इसे भीहरि के समक्षाने से विश्वकल्याणार्थ भगवान् शंकर ने पार्वती के आदेश से पी लिया। फिर कामधेनु, उच्चैः श्रवा नामक घोड़ा और ऐरावत फिर अप्सरा निकली और कल्पवृक्ष आया और फिर लक्ष्मीजी का आविर्भाव हुआ। भगवती महालक्ष्मीजी ने सर्वगुणाधिक, देवगण में पूज्य भीहरि भगवान् के गले में वरमाळा पहना कर उन्हें पवित्र वरण कर लिया। जब ये सब वस्तुएँ देवगण के पक्ष में चली गईं तो देवों ने कहा अब हमारी बारी है। इस बार समुद्र-मंथन में वाक्की निकली। इसे देवों ने स्वीकार किया। तत्पश्चात् समुद्र मंथन में धनन्तरि नारायण अमृत कुम्भ के साथ आविर्भाव हुए। देवों ने हठात् अमृतकुम्भ को छींच कर अपने पास रख लिया देवता दुःखी हो भीहरि के पास गये। भगवान् ने शक्ति की छोड़ युक्ति से काम लेने को कहा। इसी बीच श्रीभगवान् मोहिनी रूप धारण कर उन दोनों पक्षों के बीच समझाने की उपस्थित हुए। भगवान् के मोहिनी रूप में देख ऐसे मोह गये कि उन्होंने अमृत-कलश मोहिनी को सौंप दिया। इस युक्ति से भगवान् ने देवगण और देवों की पक्ष में बिना अमृत बाँटना प्रारम्भ किया। प्रथम देवगण को बाँटने लगा। इसी पंक्ति में सूर्य और चन्द्र के बीच में राहु देख ने आकर अमृत का लाम लिया। भगवान् को सूर्य चन्द्र ने उसके देख होने का संकेत दिया। अपने सुवर्ण से चयका सिर धड़ से प्रयत्न कर दिया। इस पर देवों में बड़ा कोलाहल मच गया और भगवान् ने देवगण को अमृत पिला खाली पड़ा देवों के जिम्मे कर दिया। इस प्रकार ममभाव से भगवान् ने कूर्म शृणु पर चतुर्दश रत्नों का समुद्र मन्थन द्वारा आविर्भाव कर अपनी अद्भुत दीर्घदर्शिता का परिचय दिया। भगवान् कूर्म शृणु से सतत विश्व कल्याण में प्रयत्न शील हैं।

पुराण कार महर्षि व्यासदेवजी वर्णन करते हैं कि कच्छपावतार भगवान् की पीठ एक लाख योजन विस्तृत थी। 'समुद्र-मन्थन' को तपस्व महाप्रभु ने उत्तिष्ठस्वार्द्धन के लिये अमृतों में अमृत रूप को देवगण ने सर्वप्रधान देव रूप में और वासुकिनाग ने निद्रा रूप में प्रवेश किया। यहाँ नहीं, मन्दराचल का मन्थन बना रहे इसके लिये उन्होंने अपने हाथों से दूसरे चढ़े पर्वत के समान सम्हाले रखवा। भगवान् कच्छपावतार के अशेष बुद्धि, धीर्य एवं यश से चकित हो सभी देवों ने ब्रह्मा और शिवजी समेत उन पर पुष्प वृष्टि की।

१२—भगवान् धन्वन्तरि

(लेखक—श्रीगुरुचरणजी वर्णवाल, आयुर्वेदाचार्य)

देवान् कृशानस्रसंधनिपीडिताह्वान्
 दृष्ट्वा दयालुरमृतं वितरीदकामः ।
 पाथाधिगम्यनविधौ प्रकटोऽभवत्तो
 धन्वन्तरिः स भगवानवतात् सदा नः ॥

‘असुरों के द्वारा पीड़ित होने से जो दुर्बल हो रहे थे, उन देवताओं को अमृत पिलाने की इच्छा से ही भगवान् धन्वन्तरि समुद्र-मन्थन से प्रकट हुए थे । वे हमारी सदा रक्षा करें ।’

X

X

X

सागर-मन्थन का महत्त्व धत्तामकर देवताओं ने असुरों को अपना मित्र बना लिया । इसके पश्चात् देव और दानवों ने मिलकर अनेक औषधियों को क्षीरसागर में डाला । मन्दराक्षस को मथानी और वासुकिनाग को रस्ती बनाकर ज्योंही उन्होंने समुद्र-मन्थन प्रारम्भ किया, त्योंही निराधार मन्दराक्षस समुद्र में घँसने लगा । तब स्वयं सर्वेश्वर भगवान् ने कूर्मरूप से मन्दरगिरि को अपनी पीठ पर धारण किया । इतना ही नहीं श्रीभगवान् ने देवता, दानवों एवं वासुकिनाग भी प्रविष्ट होकर और स्वयं मन्दराक्षस की छपर से दयाकर समुद्र-मन्थन कराया । हलाहल, कामधेनु, परा-यत, चक्षुःभवा अश्व, अप्सराएँ, कौस्तुभमणि, वाक्पती, शङ्ख, कल्पवृक्ष, चन्द्रमा, लक्ष्मीजी और कदलीपुष्प छलते प्रकट हो चुके थे । अमृत प्राप्ति के लिये पुनः समुद्र-मन्थन होने लगा और अन्त में हाथ में अमृत-कलश लिये भगवान् धन्वन्तरि प्रकट हुए । धन्वन्तरि साक्षात् विष्णु के अंश से प्रकट हुए थे, इस कारण उनका स्वरूप भी नेत्रद्वारा भीहरि के समान श्यामल एवं दिव्य था । चतुर्भुज धन्वन्तरि शौर्य एवं तेज से युक्त थे ।

अमृत वितरण हो जानेपर देवराज इन्द्र ने इनसे देववैव का पद स्वीकार करने की प्रार्थना की । इन्होंने इन्द्र के इच्छानुसार अमरावती में निवास करना स्वीकार कर लिया । कुछ समय बाद पृथ्वी पर अनेक व्याधियाँ फैली । मनुष्य विभिन्न प्रकार से रोगों से कष्ट माने लगे । तब इन्द्र की प्रार्थना से भगवान् धन्वन्तरि ने काशिराज दिवोदास के रूप में पृथ्वी पर अवतार धारण किया । इन्हें आदिदेव, अमरवर, अमृतयोनि एवं अब्ज आदि नामों से सम्बोधित किया गया है ।

लो-कल्याणार्थ एवं जरा आदि व्याधियोंको नष्ट करने के लिये स्वयं भगवान् भीविष्णु धन्वन्तरि के रूप में कार्तिक कृष्ण त्रयोदशी को प्रकट हुए थे, अतः आयुर्वेद-मेरी भगवान् धन्वन्तरि के भक्तगण एवं आयुर्वेद के विद्वान् रोजी दिन प्रतिवर्ग आरोग्य-देवता के रूप में इनको जयन्ती मनाते हैं ।

१३—श्रीमोहिनी

जरा-मृत्यु-नियारिणी गुहा को प्राप्ति के लिये देवता और दैत्यों ने मिलकर क्षीरसागर का मन्थन किया । अनेक अनौषिक यस्तुओं के अनन्तर जब श्वेतवर्णवारी भगवान् धन्वन्तरि अमृत-कलश लिये प्रकट हुए, तब गुहा-पान के लिये व्याधर असुर उनके हाथ से अमृत-पट छीनकर भाग पड़े हुए । प्रत्येक असुर बदधुन शक्ति एवं अपरंता प्रशान करने वाला अमृत सर्वप्रथम पी लेना चाहता था । किसी को चैय नहीं था । किसी का विश्वास नहीं था ।

‘पूरा अमृत वहीं एक ही पी गया तो ?’ सभी सशंक थे । सभी चिन्तित थे । अमृत-घट प्राप्त करने के लिये सब परस्पर छीना-झपटी और कुत्तु मर्म करने लगे ।

‘हम छीना-झपटी में वहाँ अमृत-नलरा उलट गया और अमृत गिर गया तब ?’—यह प्रश्न सबके सम्मुख था ; किंतु स्वार्थ के सम्मुख वस्तुस्थिति का विचार कौन करता ? दैत्यों से न्याय और धर्म को आशा व्यर्थ थी । दुर्बल देवता दूर उदास और निराश खड़े थे । कोई समाधान नहीं था ।

सहसा कोलाहल शान्त हुआ । देवता और दानवों की दृष्टि एक स्थान पर टिक गयी । अनुपम रूप-लावण्य सम्पन्न लोकोत्तर रमणी सामने खड़ी थी । नख से शिग्र तब—उसके अङ्ग-अङ्ग पर कोटि-कोटि रतियों का अनूप रूप न्योछावर था, सर्वथा फोका था । उन मोहिनीरूपधारी श्रीभगवान् की देखकर सब-वै-सब मोहित, सब-वै-सब सुष्य हो गये ।

‘सुन्दरि ! तुम उचित निर्णय कर दो ।’ असुरों ने अद्भुत छटा बिखेरती त्रैलोक्यमोहिनी से कहा । ‘हम सभी कश्यप के पुत्र हैं और अमृत-प्राप्ति के लिये हमने ममान रूप से भ्रम किया है । तुम हसे हम दैत्य और देवताओं में निष्पक्ष भाव से वितरित कर दो, जिससे हमारा यह विवाद समाप्त हो जाय ।’

‘आपलोग परम पुनीत महर्षि कश्यप की संज्ञान हैं ।’ मोहिनीने मन्दस्मिते जैसे सुधादृष्टि कर दी । ‘और मेरी जाति और कुल-शील से आप सर्वथा अवरचित हैं ।’ फिर भी आत लोग मेरा विषाद कर यह दावित्व मुझे क्यों सौँप रहे हैं ?’

‘हमें आप पर विश्वास है ।’ मोहिनी रूपधारी जगत्पति श्री भगवान् के आलौकिक सौन्दर्य से मोहित असुरोंने अमृत-घट उनके हाथ में दे दिया ।

‘मेरी वितरण-पद्धति में यदि आपलोगों को तनिक भी आपत्ति न हो तो मैं यह कार्य कर सकती हूँ ।’ अत्यन्त मोहप्रसन्न करने वाली मोहिनी ने आज्ञाज्ञान चाहा । ‘अन्यथा यह काम आपलोग स्वर्थ कर लें ।’

‘हमें कोई आपत्ति नहीं ।’ मोहिनी की मधुर वाणी सुनकर दैत्यों ने कहा । ‘आप निष्पक्षभाव से वितरण करने में स्वतन्त्र हैं ।’

देवता और दैत्य—दोनों ने एक दिन छपवास कर स्नान किया । नूतन बरा धारण कर अग्नि में आहुति दी । ब्राह्मणों से स्वस्तिमठ कराया और पूर्वाप कुराँ के आसनों पर पृथक्-पृथक् पक्ति में सब बैठ गये ।

अमित सौन्दर्यराशि मोहिनीने अपने सुकीमल कर-वर्मनों में अमृत-फलश उड़ाया । स्वर्णमय नूपुर झंकृत छटे । देवता और असुरों की दृष्टि धुनवमोहिनी मोहिनी की ओर थी । मोहिनी ने सुस्फुरते हुए देवों की व दृष्टिपात किया । वे आनन्दोन्मत्त हो गये ।

मोहिनीरूपधारी विश्वात्मा प्रभु ने दैत्यों की ओर देवते और सुस्फुरते हुए दूर की पक्ति में बैठे आसनों को अमृत-पान कराना प्रारम्भ किया । अपने वचन एवं त्रैलोक्य-दुर्लभ मोहिनी की रूप राशिते मर्माहत असुरगण चुन्नाप अपनी पादों की प्रतीक्षा कर रहे थे । उन्हें लावण्यमयी मोहिनी की प्रेम-प्राप्तिकी आशा थी, विश्वास था ।

धैर्य-धारण न कर सकने के कारण छाया-पुत्र राहु देवताओं के वेप में सूर्य-चन्द्र के समीप बैठ गया । अद्भुत के कण्ठ के नीचे उतर भी न पाया था कि दोनों देवताओं ने इङ्गित कर दिया और दूगरे ही क्षण क्षीरभिधारा प्रभु के तीक्ष्णतम चर्म से छछका मलज कटकर पृथ्वीपर जा गिरा ।

नीक कर दानवों ने देखा तो मोहिनी राूप-चक्र-गदा-पद्मधारी सजल मेघप्रशाम शोभिष्णु बन गयी । अमृत का मोह-मग्न हुआ । उन्होंने कुण्ठित होकर शरा उड़ाया और भयानक देवाधुर-समाग्न बिड़ग गया ।

सम्पूर्ण सृष्टि भगवान् मायापतिकी माया है। कामके वशीभूत सभी प्रभु के उस मायारूप पर लुब्ध हैं। आसुरभाव से अमरता-प्रदान करनेवाला अमृत प्राप्त होना सम्भव नहीं। वह तो कृष्णामय चरण-शरण से सम्भव है—

असद्विषयमदृष्टिं भावगम्यं प्रपन्ना-

नमृतममरवर्षानाशयत् सिन्धुमथ्यम् ।

कण्ठयुवतिवेषो मोहयन् यः सुरारी-

स्त्वहमुपसृतानां कामपूरं नतोऽस्मि ॥

(श्रीमद्भागवत ८। १२। ४७)

‘दृष्ट पुरुषो को भगवान् के चरण-कमलों की प्राप्ति कभी हो नहीं सकती। वे तो भक्तिभाव से युक्त पुरुष को ही प्राप्त होते हैं। इसीसे उन्होंने सी का मायामय रूप धारण करके दैत्यों को मोहित किया और अपने चरण-कमलों के परपागत देवताओं को सलुब्ध-मन्थन से निकले हुए अमृत का पान कराया। उन्हीं की बात नहीं—चाहे जो भी उनके वस्त्रों को शरण ग्रहण करे, वे उसकी समस्त कामनाएँ पूर्ण कर देते हैं। मैं उन प्रभु के चरण-कमलों में नमस्कार करता हूँ।’

—शि० ड०

१४—भगवान् नृसिंह

कलभुग की बात है, एक बार जहा के गानम-पुत्र रत्नकावि, जिनकी अवस्था सदा पञ्चवर्षीय बालक की सी ही रहती है, वैकुण्ठ लोक में जा पहुँचे। वे भगवान् विष्णु के पास जाना चाहते थे; परंतु जय-विजय नामक द्वारपालों ने उन्हें बालक समझकर भीतर जाने से रोक दिया। तब तो श्रुतियों की क्रोध आ गया और उन्होंने शपथ देते हुए कहा—‘तमतीर्णो की वृद्धि समोद्युत से अभिभूत है, अतः हम दोनों असुर हो जायें। तीन जन्मों के बाद पुनः हमें इस स्थान की प्राप्ति होगी।’ श्रुति-शपथ वश वे ही दोनों दिति के गर्भ से हिरण्यकशिपु और हिरण्याक्ष के रूप में उत्पन्न हुए। हिरण्याक्ष को तो भगवान् विष्णु ने बराहवतार धारण करके मार डाला। भाई के वध से संतप्त हो हिरण्यकशिपु दैत्यों और दानवों को अत्याचार करने के लिये आज्ञा देकर स्वयं महेन्द्राचल पर चला गया। उसके हृदय में घेर की आग धधक रही थी, अतः वह विष्णु से बदला लेने के विचार से घोर तपस्या में संलग्न हो गया।

इसपर हिरण्यकशिपु की तपस्या-निरत देखकर इन्द्र ने दैत्यों पर चढ़ाई कर दी। दैत्यगण अनाथ होने के कारण मागकर रमातल में चले गये। इन्द्र ने राजमहल में प्रवेश करके राजरानी कयाधू की धन्दी बना लिया। उस समय वह गर्भवती थी, इसलिए उसे वे अमरावती की ओर ले जा रहे थे। मार्ग में उनकी देखी नारद से मेट हो गयी। नारदजी ने कहा—‘इन्द्र! इसे कहाँ ले जा रहे हो?’ इन्द्र ने कहा—‘देखो! इस के गर्भ में हिरण्यकशिपु का वंश है, उसे मारकर इसे छोड़ देंगा।’ यह सुनकर नारदजी ने कहा—‘दिवराज! इस के गर्भ में बहुत बड़ा भगवद्भक्त है, जिसे मारना दुम्हारी शक्ति के बाहर है; अतः इसे छोड़ दो।’ नारदजी के कथन का गौरव मानते हुए इन्द्र कयाधू को छोड़ कर अमरावती चले गये। नारद जी कयाधू को अपने आश्रम पर ले आये और उससे बोले—‘बेटी! तुम यहाँ तनक सुषुप्तक निवास करो, जबतक तुम्हारा पति उपस्था से लौटकर नहीं आ जाता।’ समय-समय पर नारद जी गर्भस्थ बालक को लक्ष्य करके कयाधू की उत्पन्नता का उपदेश देते रहते थे। यही बालक जन्म लेने पर परम भागवत प्रकाश हुआ।

जब हिरण्यकशिपु की तपस्या से त्रिलोकी संतप्त हो उठी और देवताओं में रत्नमली मच गयी, तब वे सब संघटित होकर ब्रह्माकी शरण में गये और उनके हिरण्यकशिपु को तपसे थिरत करने की प्रार्थना की। ब्रह्मा इसपर

आरुढ़ होकर वहाँ आये, जहाँ हिरण्यकशिपु तपस्या कर रहा था । उसके शरीर की चीटियाँ चाट गयी थीं, केवल अस्थिगत प्राण अवशेष थे और एक बोंबी का आकार दीख पड़ता था । ब्रह्मने अपने कण्ठडनु का जल उस बोंबी पर छिड़क दिया । उस में से हिरण्यकशिपु अपने अम्ली रूप में निकल आया । तब ब्रह्म ने कहा—'बेटा ! ऐसी तपस्या तो आज तक न किसी ने की है और न आगे कोई करेगा ही । अब तू अपना अभीष्ट कर गाँग लो ।' यह सुनकर हिरण्यकशिपु बोला—'प्रभो ! यदि आप मुझे अभीष्ट कर देना चाहते हैं तो ऐसा कर दीजिये कि आप के बनाये हुए किसी प्राणी से—चाहे वह मनुष्य हो या पशु, प्राणी हो या अप्राणी, देवता हो या दैत्य अथवा नागादि—किसी से भी मेरी मृत्यु न हो । भीतर-बाहर, दिन में-रात्रि में, आपके बनाये प्राणियों के अतिरिक्त और भी किसी जीव से, अक्ष-शय से, पृथ्वी या आकाश से—कहाँ भी मेरी मृत्यु न हो । बुद्ध में कोई भी सामान न कर सके । मैं समस्त प्राणियों का एक-चन्दन सम्राट हो जाऊँ । देवताओं में आर-जेयी महिमा मेरी भी हो और तपस्वियों एवं योगियों के समान अक्षय ऐश्वर्य मुझे भी दीजिये ।'

ब्रह्मा उसकी तपस्या से प्रसन्न हो ये ही, अतः उसे मुँहमाँगा वरदान देकर वहीं अन्तर्धान हो गये । हिरण्यकशिपु अपनी राजधानी में चला आया । कथाधू भी नारदजी के आश्रम से राजमहल में आ गयी । उसके गर्भ से प्रागवद-रत्न प्रह्लाद उत्पन्न हुए हिरण्यकशिपु के चार पुत्र थे । प्रह्लाद अपने-उत्पत्ति के लिये प्रह्लाद को उनके हवाले कर दिया । प्रह्लाद गुरु-ग्रह में शिक्षा पाने लगे । कुशाग्र बुद्धि होने के कारण वे गुरु-प्रदत्त शिक्षा शीघ्र ही ग्रहण कर लेते थे । साथ ही उनकी भगवद्भक्ति भी बढ़ती गयी । वे असुर वालकों की भी भगवद्भक्ति की शिक्षा देते थे । एक दिन हिरण्यकशिपु ने बड़े प्रेम से प्रह्लाद की गोद में बैठकर प्रवचन करते हुए कहा—'बेटा ! अपनी पढ़ी हुई अच्छी-से-अच्छी बात सुनाओ ।' तब प्रह्लाद ने भगवद्भक्ति की प्रशंसा की । यह सुनते ही हिरण्यकशिपु कोष से आगबबूला हो गया और उसने प्रह्लाद की अपनी गोद में उठाकर भूमि पर पटक दिया तथा असुरों को उन्हें मार डालने की आज्ञा दे दी । फिर तो प्रह्लाद का काम तमाम कर देने के लिये असुरों ने उनपर विभिन्न अस्त्रों का प्रयोग किया, परन्तु वे सभी निष्फल हो गये । तत्पश्चात् उन्हें हाथियों से कुचलवाया, विषधर सपों से डँसवाया, पुरीरिती से हृत्पा राक्षसी उत्पन्न करापी, पहाड़ की चोटी से नीचे डलवा दिया, शम्बरामुर से अनेकों प्रकार की बाधा का प्रयोग करवाया, अँधेरी कौठरियों में बन्द करा दिया, विष पिलाया, भोजन बन्द कर दिया, बर्फीली जगह, दहकती हुई आग और तप्तु में डलवाया, अँधी में छोड़ दिया तथा पर्वत के नीचे दबा दिया ; परन्तु किसी भी उपाय से प्रह्लाद का बाल भी बाँका न हुआ ।

एक दिन पृथ्वी ने शिवायत करने पर हिरण्यकशिपु ने प्रह्लाद को अपने निबट बुलाया और उन्हें तरह-तरह से डराने धमकाने लगा । फिर उसने कहा—'दे बेटा ! जिसके बल पर तू ऐसी बहकी-बहकी बातें बोल रहा है, सारा वह ईश्वर कहाँ है ! वह यदि सर्वत्र है तो इस ध्वने में क्यों नहीं दिखायी देता ?' तब प्रह्लाद ने कहा—'मुझे तो ने प्रभु ध्वने में भी दीख रहे हैं ।' यह सुनकर अब हिरण्यकशिपु कोष के भारे अपने को सँभाल न सका, तब हाथ में खत लेकर शिलासन से कूद पड़ा और बड़े जोर से उन ध्वने में एक धूँसा भाग । उसी समय उस ध्वने से बड़ा घबरेल शब्द हुआ । ऐसा जान पड़ता था, मानो त्रहान्ड फट गया हो । उस शब्द को सुनकर हिरण्यकशिपु घबराया हुआ-ता इधर-उधर दौड़ने लगा कि यह शब्द करनेवाला कौन है ; परन्तु उसे सभा के भीतर कुछ भी दिखायी न पड़ा । इतने में ही वहाँ बड़ी अलौकिक घटना घटी ।

सत्यं विषातुं निजमृत्यमापितं
व्याप्तिं च भूतेष्वभितेपु चात्मनः ।

अदृश्यतारवद्भुतस्त्वमुदहन्

स्तम्भे सभायां न भृगं न मानुषम् ॥

(भीमदशमोऽध्यायः ७ । ८ । १८)

‘इसी समय अपने भूतपद्माद की वाणी सत्य करने तथा समस्त भूतो में अपनी व्यापकता दिखाने के लिये सभा के भीतर उसी खंभे में से अत्यन्त अद्भुत रूप धारण करके भगवान् प्रकट हुए। वह रूप न तो सम्राट् सिंह का हो या और न मनुष्य का ही।’

जिस समय हिरण्यकशिपु शब्द करनेवाले की खोज कर रहा था, उसी समय उसने खंभे के भीतर से निकलते हुए उस अद्भुत प्राणी को देखा। वह सोचने लगा—‘अहो ! यह न तो मनुष्य है न पशु, फिर यह नृसिंह के रूप में कौन-सा अलौकिक जीव है ?’ जिस समय हिरण्यकशिपु इस चचेड़े-बुन में लगा हुआ था, उसी समय उसके ठीक सामने ही भगवान् नृसिंह खड़े हो गये। उनका रूप वक्रा भयावना था—

प्रवत्त्राभीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाकैसरजृम्भिताननम् ॥

करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलक्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखौल्यणम् ॥

खण्डीर्ध्वकर्णं गिरिकन्वराद्भुतन्यात्तात्पनात् हनुगेदभीषणम् ॥

दिक्स्थितकामदीर्घपीनरप्रीबोदरास्थलमपमध्यमम् ।

चन्द्राशुगौरैरुत्तरितं तनूहैर्विभग्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥

(भीमद्वभागवत ७ । ८ । २०—२२)

‘उनकी तपाये हुए तोंगे के समान पीली-पीली भयावनी आँखें थी ; चमचमाते हुए गरदन के तथा मुँह के वालों से उनका चेहरा भरा-भरा दीर्घ रहा था ; उनकी दाढ़ें बड़ी विकराल थी ; तलवार के समान लपलपाती हुई तथा छुरे की धार के सदृश तीखी उनकी जीभ थी ; टेढ़ी भौंहों के कारण उनका मुख और भी भीषण था ; उनके कान निरञ्जन एवं ऊपर की ओर उठे हुए थे ; उनकी कूली हुई नासिका और खुला हुआ ज्ञान पर्वतकी गुफाके सदृश अद्भुत जानपड़ता था ; फटे हुए जख्मों के कारण उसकी भीषणता बहुत बढ़ गयी थी। उनका विशाल शरीर स्वर्ण का स्पर्श कर रहा था ; गरदन कुछ नाटी और मोटी थी ; छाती चौड़ी और कमर पतली थी ; चन्द्रमा की किरणों के समान सफेद रौं सारे शरीर पर चमक रहे थे ; चारों ओर सैकड़ों भुजाएँ फैली हुई थीं, जिनके बड़े-बड़े गन्ध आमुष का काम दे रहे थे।’ भयके मारे भगवान् नृसिंह के निकट जाने का साहस किसी को नहीं होता था। भगवान् चक्र आदि आमुषों द्वारा सारे दैत्य-दानवों को खदेड़ दिया।

तत्पश्चात् हिरण्यकशिपु सिंहानाद करता हुआ हाथ में गदा लेकर नृसिंह भगवान् पर दृढ़ पड़ा। तब भगवान् भी कुछ देरतक उसके साथ युद्धकीता करते रहे अन्त में उन्होंने वक्रा भीषण अहंसा लिया, जिससे हिरण्यकशिपु की आँखें बन्द हो गयीं। तब भगवान् ने झनट कर उसे उसी प्रकार दबोच लिया, जैसे साँप चूहे को पकड़ लेता है। फिर उसे सभा के दरवाने पर ले जाकर अपनी आँखों पर गिरा लिया और जैन-ही-जैन में अपने नाभों से उसके कलेजे को फाड़ डाला। उस समय उनकी क्रोध से भारी आँखों की ओर देखा नहीं जा सकता था। वे दोनों जख्मों को घाट रहे थे वे अपने मुख और गरदन के वालोंपर खून के छींटे फलक रहे थे। उन्होंने अपने तीखे नाभों से हिरण्यकशिपु के कलेजे को फाड़ कर उसे पृथ्वीपर पटक दिया। फिर सहायतार्थ आये हुए सभी दैत्यों को उन्होंने खदेड़-खदेड़ कर मार डाला। उस समय भगवान् नृसिंह के गरदन के वालों के झटके से बाढ़ल चितर-वितर हो जा रहे थे। उनके नेत्रों की ज्वाला से सूर्य आदि ग्रहों का तेज फीका पड़ गया। उनके श्वास के धक्के से समुद्र सुन्नह हो उठे। उनके निहनाद से भय-भीत होकर दिग्गज चिंगाड़ने लगे। उनकी गरदनके वालों से टकराकर देवताओं के निधान अस्त-व्यस्त हो गये। स्वर्ग हलमगा गया, पेरों की घमरु से भूकम्प आ गया, वेग से पर्वत चढ़ने लगे, सेजकी चक्राचौध से दिशाओं का दीखना बंद हो गया। उनका क्रोध बढ़ता जा रहा था। वे हिरण्यकशिपु की राजसभा में ऊँचे निशान पर बिनागमान हो गये। उनकी कोपपूर्ण भयंकरमुखाकृति को देखकर किमी का भी ग्राह्य नहीं हुआ, जो निनट जाकर उन्हें प्रमत्त परने की चेष्टा करे।

उपर स्वर्ग में देवाहनाओं को जो यह भगवाचार मिला कि भगवान् के हाथों हिरण्यकशिपु की जीवन लीला समाप्त हो गयी, तब वे आनन्द से खिल उठीं और भगवान् पर बार-बार पुष्पों की वर्षा करने लगीं। दूरी समय दक्ष, इन्द्र, शंकर आदि देवगण, ऋषि, पितर, छिद्र, विद्याधर, महानाग, मनु, प्रजापति, गन्धर्व, अंगराज, चारण, यक्ष, सिम्भुधर, पेनाल, किन्नर और भगवान् ने सभी पार्षद अपने पाग आये और थोड़ी दूर पर स्थित होकर सभीने अन्ननिर्वाण अन्नग-अन्नग नृसिंहभगवान् की स्तुति की। इन प्रकार स्तवन करनेपर भी जब भगवान् का क्रोध शान्त नहीं हुआ, तब देवताओं ने लक्ष्मीजी को उनके निवृत्त भोज, परम भगवान् के सम सम्यक् देववर के भी भयभीत हो गयीं और उनके पाग तक न जा सहीं। तब अन्नाने प्रह्लादसे कहा—“बेटा ! तुम्हारे पितापर ही तो भगवान् कुपित हुए थे। अब तुम्हीं जाकर उन्हें शान्त करो।” प्रह्लाद ‘जो आशा’ कहकर भगवान् के निवृत्त जा, हाथ जोड़ पृथ्वीपर साष्टांग लोट गये। अपने चरणों में एक नन्हेंसे यालक की पड़ा हुआ देवकर भगवान् दयालु हो गये। उन्होंने प्रह्लादको उठाकर उनके गिरपर अपना पर-रमल रत्न दिया। फिर जो प्रह्लाद के सचे-सुचे सभी अयुध मस्कार मन्द हो गये। तत्काल उन्हें परमत्त्व का साक्षात्कार हो गया। उन्होंने भावपूर्ण हृदय तथा निनिर्गेष नयनोंसे भगवान् की निहासे हुए प्रेम-गद्गद वाणीसे स्तुति की।

प्रह्लादद्वारा की गयी स्तुतिसे नृसिंहभगवान् संतुष्ट हो गये और उनका क्रोध जाता रहा। तब वे प्रेमेसे भरकर प्रगल्भतापूर्वक बोले—

प्रह्लाद भद्र भद्र' ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।

वर वृणीन्नाभिमतं वामपूरोऽस्म्यहं नृणां ॥

यामप्रीणत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ।

दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तन्मुह्यति ॥

प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवाः ।

भेयस्यामा महाभागः सर्वोत्तमाशियां यतिम् ॥

(भीमद्विभागवत ७।६।५२—५४)

‘भद्र प्रह्लाद ! तुम्हारा वरदान हो। असुरोत्तम ! मैं तुम पर अत्यन्त प्रसन्न हूँ। तुम्हारी जो अभिलाषा हो, माँग लो ! मैं ननुपुष्पों की कामना पूर्ण करनेवाला हूँ। आयुष्मान् ! जो मुझे प्रसन्न नहीं कर देता, उसके लिये मेरा दर्शन दुर्लभ है। परन्तु जब मेरे दर्शन हो जाते हैं, तब प्राणी के हृदय में किसी प्रकार की जलन नहीं रह जाती। मैं समस्त मनोरथों को पूर्ण करनेवाला हूँ, इतलिये सभी कल्याणकामी परम भाग्यवान् साधुजन जितेन्द्रिय होकर अपनी समस्त वृत्तियों से मुझे प्रसन्न करने का प्रयत्न करते हैं।

तब प्रह्लाद ने कहा—‘मेरे वरदानिशिरोमणि स्वामी ! यदि आप मुझे सुहर्षाया वरदान देना चाहते हैं तो ऐसी वृत्ति वर दीजिये कि मेरे हृदय में कभी किसी कामना का बीज अंकुरित ही न हो।’

यह सुनकर नृसिंहभगवान् ने कहा—‘वत्स प्रह्लाद ! तुम्हारे जैसे एकान्त प्रेमी भक्त को यद्यपि किसी वस्तु की अभिलाषा नहीं रहती, तथापि हम केवल एक भवन्तरतक मेरी प्रसन्नता के लिये इस लोक में देवताधिराजियों के समस्त भोग स्वीकार कर लो। यज्ञभोक्ता ईश्वर के रूप में मैं ही समस्त प्राणियों के हृदय में विराजमान हूँ, अतः हम मुझे अपने हृदय में देखते रहना और मेरी लीला-कथाएँ सुनते रहना। समस्त कर्मों के द्वारा मेरी ही आराधना करके अपने प्रारब्ध कर्म का क्षय कर दो। हम के द्वारा पुण्यकर्मों के फल और निष्काम पुण्यकर्मों के द्वारा पाप का नाश करते हुए समय पर शरीरका त्याग करके समस्त बन्धनों से मुक्त होकर हम मेरे पास आ जाओगे। देवलोक में भी लोग तुम्हारी विमुक्त कीर्ति का भान करेंगे। इतना ही नहीं, जो भी हमारा और तुम्हारा स्मरण करेगा, वह समस्त कर्म-बन्धनों से मुक्त हो जायगा।’

तदनन्तर प्रह्लाद ने बह—‘दीनबन्धो ! मेरी एक प्रार्थना यह है कि मेरे पिता ने आपदों भ्रातृहता सहकर आपसे और आपका भक्त जानकर सुखसे जो द्रोह किया है, उस दुस्तर दोष से वे आपकी कृपा से मुक्त हो जायें ।’

तब नृसिंहभगवान् ने हिरण्यकशिपु की पवित्रता को प्रमाणित करते हुए प्रह्लाद को उसकी अन्त्येष्टि क्रिया करने की आज्ञा दी और स्वयं ब्रह्मा द्वारा की गयी स्तुति को सुनकर उन्हें बैराग्य वर देने से मना करते हुए वे वही अन्तर्धान हो गये ।

—रा० शु०

१५.—वामन

सहस्र मन्वन्तर की कथा है देवगण और राक्षसों में युद्ध हुआ । देवगण हार गये । दानवों ने स्वर्ग से इन्द्रादि सुरगण को निकाल दिया और वे स्वर्गाधिपति हो गये । बलिराजा त्रैलोक्यलक्ष्मी के एकमात्र अधीश्वर बन गये ।

अपनी दुर्दशा से चिन्तित देवराज इन्द्र अपनी माता अदितिजी के पास सुभेक शिखर पर पहुँचा । सविधि प्रणाम अभिवादन पूर्वक माता अदिति की अपना सारा वृत्तान्त कहा । वहाँ पर विराजमान कश्यपजी को इसकी पूरी जानकारी देने को भगवती अदिति ने इन्द्र को प्रेरणा की । इन्द्र ने कश्यपजी से अपनी दुर्दशा कह सुनायी और देवगण के लिये श्रेयस्करी और पुष्टिकारक मार्ग का उपाय निकालने की प्रार्थना की ।

कश्यपजी ने सभी देवों को इन्द्र के सहित लोक पितामह श्रीब्रह्मा के यहाँ ले जाकर उनका दर्शन कराया । देवगण के अभिवादन और कष्ट कथा कहने के अनन्तर श्री ब्रह्माजी ने उन्हें क्षीर सागर के उत्तर तट पर तपस्या करने की आज्ञा दी ।

महर्षिकश्यप के नेतृत्व में देवगण ने एकान्त स्थान में सहस्रनेत्र गरी योगाधिपति भगवान् नारायण को प्रसन्न करने के लिये “परमस्तु” से स्तुति की ।

भगवान् नारायण ने प्रकट हो भेषगम्भीर भागी में कहा “हे देवो ! आपका महल हो, मैं प्रसन्न हूँ । आप लोग अभीष्ट वर माग लें । कश्यपजीने भगवान् श्रीहरि से देवगण का कष्ट निवारण करने को इन्द्र के छोटे भाई के रूप में अवतार लेने की प्रार्थना की । साथ ही भगवती देवमाता अदिति भी श्रीविष्णु से पुत्र के लिये प्रार्थनारत थी । देवगण ने भगवान् से समय का वर मांगा । भगवान् ने देवगण का कष्ट से उद्धार कर उन्हें स्वर्ग का राज्य दिलाने का आश्वासन दिया । देवगण प्रसन्न हो अपने पितृदेव कश्यपजी के आश्रम में चले गये । इधर माता अदिति भगवान् श्रीहरि को प्रसन्न करने को पुत्र प्राप्ति की अभिलाषा से स्रष्ट तपस्या में लीन हुई । भगवान् श्रीहरि ने इस आराधना से प्रसन्न हो सम्मुख प्रकट हो वरदान मांगने की अदिति से कहा । श्रीविष्णु के दर्शन करते ही भगवती अदिति इन्द्र के लिये बोधे हुए स्वर्ग का आधिपत्य और यशभाग फिर मिलने लगे यह वरदान मांगा ।

“तथास्तु” कह श्रीहरि ने अदितिजी को आश्वासन दिया कि यह कश्यप के द्वारा अपने बंधु से उत्तरे गर्भ में प्रवेश करेंगे और सभी देवगण के शत्रुओं का गहार किया जायगा ।

भगवान् श्रीहरिआराधनपूर्वक वर देकर अन्तर्धान कर गये । अदिति और कश्यप यद्यप्य जीवन में जीवन-यान में लगे और समय पर अदिति के गर्भाधान हुआ । दशवें मास में भगवान् रा व्याधिर्भावस्थान उपस्थित हुआ ।

इस रूप में अलौकिक केला में भगवान् अदिति के सम्मुख चतुर्भुज रूप में शंख, चाक्र, गदा और कमल धारण कर प्रगटे । अदिक्यदर्शन महाकान्ति उनसे श्यामवर्ण के चारों ओर फैली थी ।

इस महाविष्णु के अवतार लेते ही सब दिशाओं प्रगन्न निर्बल बन गयीं । नदियाँ तथा गरीरों का जन स्वच्छ हो गया । सभी प्रभुओं एक साथ प्रगट होने लगीं । त्रिगात्री में इस महाविष्णु के आगमन से हर्ष की

लहर संचारित हो गई। वषा आनन्दतिरेक का वर्णन किया जाय। गर्वम प्राणीगण धर्म में प्रवृत्त हो गये। आकाश में ये सभी अन्तरिक्ष चारी अपराधों और गन्धर्व भ्रेष्ठ नृत्य गायन से वातावरण को सुखद शीतलता प्रदान करने लगे। सुनि, देवगण, गन्ध, पितर, और अग्निदेव स्तुति करने लगे। यह, रक्ष, विष्णुरूप, सिद्ध, विद्याधर और चारण और नाग तथा देवगण के अनुचर प्रभु-गुणानुवाद में आनन्द विभोर हो श्रुति कश्यप के आश्रम पर पुष्पों को वर्षा करने लगे लोक पितामह ब्रह्मा ने भगवत्स्तुति की।

जब भद्रा भक्तिपूर्ण स्तुति पूर्ण हुई तो भगवान् ने लौकिक "वामन" व्याकरण का रूप धारण कर लिया। फिर कश्यपजी ने बालर वामन के जातकर्म आदि मन्त्राकार कर दिये तो वामन भगवान् ने यशोपवीत मन्त्राकार की इच्छा प्रगट की। ब्रह्मर्षि रुद्र ने इस महाभाग वामन का उपनयन संस्कार किया। बटुक बेपथारी इस बालक को महर्षि पुलह ने यशोपवीत, पुनस्त्य ने दो श्वेत पत्र, अगस्त्यजीने मृगचर्च, मरीचिने पलाश दण्ड, भारद्वाजजी ने मैथुना, बसिष्ठ ने अश्वत्थ, अत्रि ने कुश या निर्मित वामन, सूर्य ने छत्र, और भृगुने गडाऊँ की जीडी तथा देवगुरु बृहस्पति ने कमण्डलु दिया।

अपने यशोपवीत होने के उपरान्त बटुक ने इतनी शीम माहोपात्र बंदी और शास्त्रों का अध्ययन किया कि एक मास में ही निपुणता पा ली।

उस समय दैत्यराज बलि कुबेरा में पवित्र अश्वमेध यज्ञ कर रहा था। भगवान् ब्रह्मचारी षेप में छत्र दण्ड वमण्डल आदि से सज्जित हो दैत्यराज के यहाँ जाने को तैयार हुए। माघ में महर्षिगण उनक आगे पीछे चल रहे थे।

अश्वमेध की दीक्षा लेकर राजा बलिने श्वेत यशोय अश्व को भूमण्डल पर विचारण के लिये छाड़ दिया। जब यह चल ही रहा था तो अचानक घृष्णी कम्पित हुई, समूहों में ज्वारभाटे छठने लगे दिशाओं में क्षोभ फैल गया, असुर लोक हताशा हो यह भग्न छोड़ बैठे। इस प्रकार के वातावरण का कारण पूछने, पर दैत्यगुरु शुकाचार्य ने कश्यप महर्षि के घर पर विष्णु के वश से वामनरूप में अवतार लेने के तथ्य का उद्घाटन किया और उस वामन बटुक के कुबेरा की और यक्षभूमि का लक्ष्य कर आगमन के कारण इस विचरितस्थिति का होना बताया।

दैत्यगुरु शुकाचार्य की बात से बलि की अत्यधिक रोमाञ्च हुआ कारण कि उसे इस बात से प्रमत्नता व मन्तोष था कि ताक्षक यक्षवति भगवान् ही उसके यह में प्यारने बाने हैं जिनके दर्शनों के लिये योगी लोग योग व ममाधि द्वारा अविरत चेष्टा करते हैं जो भी दर्शन दुर्लभ है उनके आगमन से स्वगुरुदेव को कर्तव्य का आदेश देने की कहा।

"अपने अवतार ग्रहण से वामन देवगण का यज्ञ का भाग प्रदान करेंगे उनके ही हित में यह सब प्रयत्न है जो राजन्। तुम्हें इस बटुक को किसी वस्त्र की वाचना करने पर स्पष्ट नकार देना चाहिये "शुकाचार्य का उत्तर था।

दैत्यराज बलि के मन में सत्य का आपस जोर मारने लगा उसने "नहीं है" इस बात को स्वीकार नहीं किया। अपना मन्तव्य उसने आध्यात्म भुक्ति के उस सूत्र का अभिप्राय व्यक्त करते हुए कहा "जितके अनुसार भूमि कहती है कि "सर्वं सोढुमर्हन्त्ये सुतेऽजीकपरं नरम्" मैं सब कुछ सहन करना उचित समझती हूँ पर मेरे से मिथ्यावादी का दोष सहा नहीं जाता। राजा ने सर्वश्व अर्पण कर भी गोविन्द के याचक बनने पर उनका आशय पूर्ण करने की मन में ठान ली। इस अवमानना से दैत्यगुरु अत्यन्त क्रुद्ध हो शाप देने लगे "अपने गर्व से जो गुरु की आशा तु पल्लव कर रहा है इस उपेक्षा से शहदी ही स्वराज्यलक्ष्मी से च्युत होवेगा।"

इसी चीज में वामन सभी महर्षियों और सुरगणों सहित दैत्यराज बलि की यज्ञ-शांता में आ गये। इस अप्रत्याशित घटना से दैत्यगण विशुद्ध थे और बलिष्ठ विश्वाभिन्न आदि महर्षि लोग भय से कम्पित थे। बलि ने पाप अर्थादि से समागत बटुक का अभिवादन किया। वामनरूपधारी विष्णु ने उस यक्ष, अग्नि, यजमान, सभी श्रुतिधारी, यज्ञकर्मकरनेवाले सबस्यो और दैत्यराज की द्रव्य सम्पदा की भूति-भूति प्रशंसा की। महारानी विन्ध्यवती

रहित राजा बलि ने भगवान् का सम्मान करते हुए उनसे सातुरोष जो अभीष्ट हो सो याचना के लिये कहा। वामन बोले, "राजन् सुवर्णादि तो उन उन वस्तुओं की याचना करने वालों को दें। मैं तो तीन पैण्ड भूमि की याचना करने और अग्निशाना के लिये करता हूँ।" बलि ने इस याचना को स्वल्प समझ उन परमश्रेष्ठ वामन से और अधिक मांगने को कहा। कई ग्रहार से बटुक वामन का समझा बुझाकर इस अत्यन्त अल्प याचना से अपना अपमान होगा और विशेष मांगने को जोर दिया। परन्तु वामन तो उस तीन पग भर जमीन पर ही याचना करने को अटल रहे। बलि ने भात्री की प्रशंसा पर भरोसा कर अपनी लोटी से जल लिया और वामन को तीन पैण्ड भूमिदान का सकल्प किया। भगवान् के हाथ में सकल का जल गिरते ही "वामनोऽभूद्वामन" वे विराट रूप धारण कर उत्कृष्ट पथोति सम्पन्न हो गये।

उस सर्वदेवमय स्वरूप के निकट राजा बलि नहीं जा सके। चिबुर नामक महा असुर ने भगवान् वामन के पैर के अंगुष्ठों की दाती से पकड़ा। तब वामन ने अंगुष्ठों से ही उसकी घीना पर प्रहार किया और अपने पैरों तथा हाथों के तलवों से सारे असुर कुल का सहार कर डाला। अब त्रिपदाक्रमण आरम्भ हुआ। एक पैर से उन्होंने सारी चराचर संगत पृथ्वी को नाप लिया। फिर दूसरा पैर बढ़ाकर समूचे स्वर्ग, मह, जन और तपोलोक की आधे पग से और रोप आधे से सम्पूर्ण आकाश का नाप लिया। तीसरे कदम को आगे बढ़ाने पर वह ब्रह्माण्डोदर का भेदन कर निरालोक प्रदेश में जा पहुँचा। इस पैर के आगे बढ़ने से ऊपर का अण्डकटाह फूट गया और विष्णु पद से जल की बूँदें शरने लगीं। इसी से भगवती गंगा त्रिपथगा "विष्णुपदी" कहलायी। तीसरा पग पूरा न होने पर सर्वव्यापी वामन बलि के निकट आकर क्रीडावेश के न्याज से बोले, "हे राजेन्द्र। अब सकल का पूरा कार्य न होने से हम ऋणी हो जिससे हमें भीर वन्धन में पड़ना होगा। इसे या तो पूरा करना होगा नहीं तो फिर भेरे वन्धन में रहना होगा।"

इस पर बलि के पुत्र वाणासुर ने भगवान् वामन को सयत भाषा में अनुरोधपूर्वक दान दानवता और देश काल का महत्त्व बताते हुए बदानुसार केवल अपने वामन रूप से दान ग्रहण करने की प्रार्थना की और पिताजी को वन्धन में न लेने की विनती की। प्रभु ने प्रत्युत्तर देते हुए वाणासुर को सन्तोष बँधाया कि "तुम्हारे पिता के हित में ही दी पग से इतना प्रदेश नापा गया भरे हाथ में सकल जल देने से उसे मैं एक कल्प की आयु दे रहा हूँ।" फिर भगवान् वामन ने राजा बलि को मधुर वाणी में सुतल लोक में जाकर स्वपरिपद समेत रहने की आज्ञा कर स्वयं उसके लोक की सुदर्शन चक्र से रक्षा करने का वचन दिया।

इए प्रकार वामनजी ने पृथ्वी का भार हल्का कर देवराज इन्द्र की स्वर्गाधिपति और देवगण की परभाग प्रदान करने का अधिकार दिया।

१६—भगवान् हयग्रीव

जय प्रत्येकाल में पृथ्वी एतार्थव में विनीत हो गई तो सम्पूर्ण विद्या सम्पन्न भगवान् श्रीविष्णु याग जिज्ञा में योगस्थ पर शयन कर रहे थे। परम प्रभु की नाभि से सहस्र दश प्रकट हुआ। जगत्कमल पर सारे लोकों के पितामह लोकलता भगवान् ब्रह्मा प्रगटे। उन्हें सर्वत्र जल ही जल दिखलाई दिया। जिस पदम पत्र पर श्रीलोकपितामह का आसन था वहाँ भगवान् क्षीरसागराशयी श्रीनारायण की प्रेरणा से पहले से रजोगुण और तमामुण मयी जल की दो बूँदें पड़ी थीं। उन बूँदों से भगवान् के मङ्गलानुसार गण और कैटभ दो देव उत्पन्न हुए वे बहुत वीर और वनराली थे।

सृष्टि रचना का आरम्भ होने को था। ये दोनों दैत्य कमलनाल के सहारे से शीतला के पाग आ पहुँचे। उस काल सृष्टि रचना में प्रवृत्त ब्रह्माजी के निकट सुन्दर स्वरूपधारी ज्ञान के प्रत्यक्ष रूप सारी वेद उपस्थित थे। वे दैत्य ब्रह्माजी के यहाँ से वेदों का हरण कर उन्हें रसातल में ले गये। वेदों के हरण से चतुर्मुख हिरण्यगर्भ को बहुत दुःख हुआ। इस अमूल्य निधि के प्रताप से ही तो सम्यक् प्रज्ञा से सृष्टि रचना होती वेदही चक्षुः स्वरूप, गत्य ज्ञान प्रसारक और ज्ञान विज्ञान में परिपूर्ण अनन्त शक्ति के सोन हैं ऐसे उपयुक्त समय में उनका सृष्टिकर्ता के पास से छिन जाना उनके शोक का कारण हुआ। अतः उन्होंने सर्वोन्तर्गामी भगवान् श्रीनारायण से प्रार्थना की कि वेदहरण से उन्हें अत्यधिक कष्ट समूह का सामना करना पड़ रहा है; अतः निम्ना स्थापन कर जानने की प्रार्थना की। वरुण स्तुति पुनः प्रभु श्रीनारायण जमे। वेदों के उद्धार करने को उन सर्वोत्तम ने हयग्रीव रूप प्रकट किया प्रभु की ग्रीवा घोड़े के समान थी। शास्त्र-निर्माणाग ही उनके मुखारविन्द में प्रगट थे। उनके स्वर्ण प्रकाश वाले सूर्य रश्मि के समान चमकते थे।

भगवान् ने हयग्रीववतार में वेदों के उद्धारार्थ महासमुद्र में प्रवेश कर रसातल का मार्ग अपनाया। वहाँ घटे मधुर स्वर से ताम गान आरम्भ किया। वह मधुर गानध्वनि सम्पूर्ण रसातल में व्याप्त हो गई। मधु-कैटभ देवों ने इस चित्ताकर्षक सामगान को सुनते ही वेदों को काल पाश में बाँध रसातल में फँक दिया और स्वर्ण छम मगनकारिणी ध्वनि की ओर दौड़े आये।

इन अवसर का लाभ भगवान् हयग्रीव ने सत्पाल वेदों को रसातल से निकाल ब्रह्मा को प्रदान कर उठाया। आप श्रीनारायण हयग्रीव रूप की स्थापना महासागर के पूर्वोत्तर भाग में कर पुनः वही स्वल्प धारण कर स्थित हो गये। [रोष शय्या पर श्रीनारायण रूप में शयन करने लगे]।

मधुकैटभ ने जिस मधुर ताम संगीतकार की खोज में वेदों को बाँध नर फँका था वो रसातल को छान डाला उन्हें उसका पता न चला। वे मापित लौट वेदों को ढूँढ़ने लगे पर उन्हें न पाकर उनके क्रोध और आर्च्य का ठिकाना न रहा। इस अप्रत्याशित शत्रु का पता लगाने शीघ्र ही दोनों रसातल के ऊपर आये तो सागर की लहरों पर श्रीनारायण की शेषशय्या पर शयन करते पाया।

भगवान् को ही उन्होंने वेदों की चुराने वाला ठहराया और उन्हें अगाया जागते ही प्रभु तो जान गये कि ये युद्ध के लिये तैयार हैं। भी विष्णु का मधु-कैटभ से वसुन सधाम छिड़ा। बाहुमहरण विष्णु ने इन पराक्रमी दैत्यों से पाँच हजार वर्षों तक बाहु युद्ध किया। भगवान् की महामाया शक्ति के मोह में पड़े इनकी बुद्धि भ्रमित हो गयी। प्रभु ने इनकी शूरवीरता को प्रशंसा की और उन्हें पर माँगने को कहा। अहकारी दैत्यों ने भीविष्णु से ही पर याचना के लिये अनुरोध किया। भीमभगवान् ने उनसे यही वर मांगा कि "छम दोनों मेरे हाथ से मारे जाओ। यही पर्याप्त है।"

आपने ही वररूपी वर का अवसर देखकर दोनों दैत्य डगे से रह गये। उन्होंने भी विष्णु से आपस कहा कि जहाँ पृथ्वी जल में डूबी न हो, सूखे स्थान में हमारा वर हो।"

भगवान् ने उन्हें अपनी जाँघों को जल में फेंका वर जल में स्थल दिव्यलाभा और उन देवों को मस्तक रखने को कहा। भविष्य में सत्यवादी रहने का वादा किया। भगवान् भीविष्णु के कथन को सत्यता पर विचार करते हुए श्रीहरि की दोनों सटी विशाल जाँघों पर अपना मस्तक रख दिया तत्काल श्रीसुदर्शन को स्मरण कर भीमभगवान् ने उनका मस्तक चक्र से काट दिया। मधु कैटभ से ही पृथ्वी पाट दी गयी। यज्ञ के समय इसी कारण भूमि शोधन का विधान आज तक उस दैत्य शरीर की मैदा से अशुद्ध स्थान के लिये प्रचलित है। वेदों के द्वारा सृष्टिकर्ता लोकपितामह

दूसरे कल्प का आख्यान

दिति के पुत्र दैत्यराज हयग्रीव ने पुण्यतोया सरस्वती नदी पर एकाक्षर मायावीज से कर्षणामयी माता की आराधना की। उसकी सघ वपस्या से जगदम्बा प्रसन्न हो नर देने को प्रकट उपस्थित हुई। उसने आराध्या की भाव मत्ति से विनम्र स्तुति की और भगवती के आदेश से मृत्यु रहित जीवन का वरदान माँगा। भगवती ने मृत्यु का जन्म से अपरिहार्य सम्बन्ध बता मर्यादा के नियम में बाधा न देते हुए इच्छित वर माँगने को कहा। तब इस इस दैत्य ने अपनी मृत्यु हयग्रीव से हो यह वर माँगा। "तथास्तु" कह भगवती अन्तर्धान कर गयी। पर लौट दैत्य ने अपनी कन्या अत्याचार क्रूरतामयी जीवनचर्या से त्रिलोकी में उपद्रव मचा दिया। वह अमुरता पर इतना अधिक उत्तर आया कि उसने राक्षसों और देवगण को अत्यधिक सन्नासित और व्याकुल बना दिया। पृथ्वी पर सर्वत्र भीमण अशान्ति, सङ्घर्ष, अज्ञानता बढ़ने पर भूभार हरण के लिये श्री हरि हयग्रीव रूप में प्रगटे अरयन्त अभिमानी देव शङ्ख हयग्रीव दैत्य को भगवान् के साथ युद्ध करना पड़ा। अन्त में भगवान् हयग्रीव ने उस दैत्यराज की मार कर सर्वत्र त्रिलोकी में शान्ति स्थापना एवं वेदादित कर्मों का पुनः प्रचलन किया।

१७—भगवान् श्रीहरि (क)

श्यामभुव मनु के पुत्र उत्तमपाद राजा के दो पत्नियाँ थी। एक का नाम था सुनीति उसके पुत्र थे श्रीधुव और छोटी का नाम सुरचि था उस पर राजा की विशेष प्रीति थी। उसके पुत्र का नाम उत्तम था।

एक दिन उत्तम अपने पिता की गोद में बैठा हुआ खेल रहा था। पास में परम प्रिया रानी सुरचि बैठी थी। संयोगवश बालक ध्रुव ने भी धाकर अपने पिता की गोद में बैठने की चेष्टा की। राजा उत्तमपाद ने स्वपत्निता द्वितीय रानी के प्रेम के कारण ध्रुव की छत्रित हुलार नहीं दिया। उस समय उसकी मौठी सुरचि ने ध्रुव के प्रति द्वेष भरी नज़रों में कहा, "हे पुत्र ध्रुव अपने पिता के अंक में और राजसिंहासन पर बैठने के लिये तुझे मेरे गर्भ से जन्म लेना चाहिये था। यदि तेरी यही इच्छा है कि तू राज्याधिकार प्राप्त करे तो भगवान् श्रीहरि को प्रसन्न कर उनकी कृपा से मेरी कोप में जन्म ले।"

यह राजकुमार ध्रुव के लिये अमङ्गल हुआ। उसके कोप और दुःख का ठिकाना न रहा; उसने रोते-रोते पिथी घँस गयी वह अपनी माता सुनीति के महाल में आया।

ध्रुव ने सुझुकिर्ण भरते हुए अपनी माता से आदि से अन्त तक पिता की गोद में खेलने की इच्छा को रोक कर जो विमाता ने सत्कार विरहकार किया वह सब वृत्तान्त कह दिया।

उस अमहाय सुचि ने गालव राजकुमार ध्रुव को सिर पर हाथ फेरते हुए समझाया, "हे प्रिय पुत्र! व्याकुल होने की कोई बात नहीं। पूर्व जन्म के सुमाशुभ कर्म ही तो पृथ्वी पर सुख और दुःख के रूप में प्राणी को मिलते हैं। पूर्व जन्म के सुजन का ही फल है कि सुरचि की राजा इतना अधिक प्रीति से देखते हैं और पूर्व जन्म में पुण्यरहित होने से न केवल माया "भरितुं पोषयितुं योग्या।" (भरण पोषण के योग्य हूँ।) उत्तम को भी पूर्व के शुभ कर्मों से पितृ सुनम पार की स्थिति है और वेदा उस से वंचित होना पूर्व जन्म के मन्द धर्म की वृत्तान्त देते हैं।"

इस धर्मप्राण सच्ची कल्याण-कारिणी मता ने रत्न मात्र भी द्वेष स्थानि का आव मन में नहीं रखा और राजकुमार ध्रुव का कोप शान्त करते हुए सर्वभूतहितरत बनने का सुन्दर उपदेश दिया, "इससे मारी सम्पत्ति व्यक्त

M/S. NARENDRA COMMERCIAL CO.

31, Mullick Street,
Calcutta 700007

को अनायास प्राप्त होती है ।" यह कहा "तेरी भोतेनी मात ने तुझे बहुत उत्तम ज्ञान यतनाई है । राग-द्वेष नीतिबुद्धि रहित हो तू परमाराध्य अच्युत भगवान् के चरणों की शरण में चला जा क्योंकि तेरे बंध में यह परम्परा रही है कि प्रियतम श्रीकृष्णजी और पितामह स्वायम्भुव मनु ने भगवान् श्रीहरि के प्रीत्यर्थ प्रभुत दक्षिणावाले यहाँ से आराधना की और दुर्लभ व्योमिक एवं लोकिक सुखों की भोग्य था । यम—श्रीहरि की शरण में जाकर उनकी भक्ति ही दुःख से राग करने वाली है इसमें कोई सन्देह मत समझ ।"

राजकुमार ध्रुव का क्षिण सञ्चित्य जाग उठा । उसने माता सुनीति से इस अदृष्ट व्यच्युत सच्चिदानन्द श्रीहरि के शरण में जाकर अप्राप्य वस्तु पाने के लिये आशीर्वाद माँगा ।

रानी सुनीति ने ध्रुव के बालक होने के कारण घर छोड़ कर धन का मार्ग एकान्त योगियों के लिये उपयुक्त बताकर घर में दान, धर्म, गृहस्थ पालन आदि से ही भगवान् की आराधना कर उन्हें प्रमत्त करने की कहा । बालक ध्रुव ने अपने हृदय की अनुत्पाद तथा प्रभु की आराधना की छटपटाहट बताई । दयामयी माता सुनीति ने अपने हृदय की कबा कर भगवान् श्रीहरि की आराधना के लिये अनुमति प्रदान कर दी । उसने शुभाशीर्वाद दिया, "मटपटवाणी श्रीहरि तेरा सब प्रकार से कहयाण करें । तू उनकी कृपा का अधिकारी बना ।"

धन के मार्ग में चलने की तरफ इद निश्चयी ध्रुव नगर से बाहर निकले, माता के कोमल हृदय से प्रविध्य की अनिश्चयारामक स्थिति से आँख की झट्टी यहने लगी ।

मार्ग में आगे बढ़ते हुए बालक ध्रुव को देवर्षि नारदजी के दर्शन हुए । उन्होंने ध्रुव को प्यार भरे स्वरों में सिर पर हाथ फेरते हुए भगवत्प्राप्ति की दुष्करता और बहुत छोटी आयु होने से माता की आज्ञा मान घर पर ही शुभ-कर्मों से प्रभु की आराधना कर सन्तोषी जीवन बिताने को कहा और वृद्धावस्था में घरदार छोड़ धन में सुनिश्चित से प्रभु प्राप्त्यर्थ तप करने का प्रस्ताव रखवा ।

बालक ध्रुव ने अपनी सोतेली माँ के कटुतिष्ठण व्यवहार का उत्तर देने की अपनी दृढ़ प्रतिज्ञा कह सुनाई । अपनी दृढ़ अवस्था बताते हुए अपने पूर्वजों से भी दुर्लभ पद प्राप्त पाये इनका उपाय बताने की भी नारद जी से विनय-पूर्वक प्रार्थना की । भगवान् श्रीहरि का ध्यान बताते हुए देवर्षि ने राजकुमार ध्रुव को "ॐ नमो भगवते वासुदेवाय" यह द्वादशाक्षर मन्त्र उपदिष्ट किया और विजित बलुना तट पर स्थित मधुवन में वह तपस्या के लिये प्रविष्ट हो गया ।

विष्णुपुराण के उपाध्यायन के अनुसार सप्तविंशतिवर्षे उस बालक ध्रुव को अपनी माता से विदा लेने पर नगर के बाहर उपवन में विराजमान हो दर्शन दिये । ध्रुव की ब्यथा सुन महविंशतिवर्षे से अग्रजः परीचि, अत्रि, अक्षिरा पुलस्त्य के बाद पुलह और क्रतु ने उस दृढ़-प्रतिज्ञ बालक को हरि की आराधना का उपदेश दिया । वसिष्ठ जी ने इन की प्रीति करते हुए ध्रुव को बताया कि इच्छित वस्तु की प्राप्ति विष्णु की आराधना से ही शक्य है फिर श्रेष्ठ स्थान प्राप्ति की ही ज्ञात ही क्या है । बालक ध्रुव को यही द्वादशाक्षर "ॐ नमो भगवते वासुदेवाय" का उपदेश दे जसे ऋषिगुरुभ्रातृ-र्षाद द्वारा राजस्य मण्डित होने की नाममा महर्षियों ने व्यक्त की । ध्रुव ने यमुना तट पर स्थित मधुवन को तपःस्थान बनाया व अपनी उपासना आरम्भ की । अपने अन्धकार को कम क्रम से बढ़ते बालक ध्रुव ने १ मास तक कैथ और वेर के फल तीसरे दिन शरीर की रक्षा के लिये लिया । दूसरे मास प्रति छ. दिन के बाद सुखे वृषर्ष से अपना निर्वाह किया । तीसरे मास नवें दिन जल पान से उपाध्याय की । चतुर्थ मास में वह बायु पान कर भगवद्भजन में लगा रहा ; पञ्चम मास में एक घैर पर खड़ा हो श्वास रोक कर हृदय में वसे भगवान् वासुदेव के ध्यान में लग गया ।

बया विचित्र विविध माया की परीक्षाएँ श्रीध्रुव के सामने आयीं उन्हें पढ़ कर रोमाञ्च हो उठता है । ध्रुव के एवं प्राणों को रोक कर एकाग्र बुद्धि से परमात्मा का ध्यान करने के प्रभाव से उसके उन प्राणों की समष्टि प्राप्त से

एकता ही जाने के कारण जीव मात्र का श्वास-प्रश्वास रुक गया। लोक और लोकपाल विकल हो उठे। इन्द्र ने अलग अपने दोरे डालने आरम्भ किये। उसने कूष्माण्ड उपदेवताओं को ध्रुव का ध्यान भंग करने का छोड़ा। भयङ्कर राक्षसियों वाली और नाना भयप्रद शस्त्रों से ध्रुव का ध्यान बँटाने की चेष्टा में लगी यहाँ तक कि माया की सुनीति ने आकर प्यारे बालक को वन प्रदेश की भयङ्करता कह तपस्या से अलग करने की कहा। और बहुत उपद्रव होते रहे पर ध्रुव निश्चय पर अटल रहा। देवगण के आग्रह पर भगवान् श्रीहरि ने ध्रुव को दर्शन देकर उसके कपोल पर श्रुति रूप अपने शंख का का स्पर्श करा दिया। ध्रुव ने सुक्त वण्ट से भगवान् की स्तुति की। ध्रुव को सर्व श्रेष्ठ पद का वरदान देकर भी प्रभुने उसे क्षत्रिय रूप में राज्य के अधिपति के पदपर अभिषिक्त होकर पूर्ण लौकिक उन्नति का वर भी दिया। जाने जीवन में सफलतापूर्वक राज्य भारवहनकर ध्रुव ने मृत्यु के सिर पर पैर रख कर ध्रुवलोक में श्रीहरि की कृपा से सदा के लिये प्रस्थान कर अपनी ध्रुवता स्थापित की। ध्रुव की हरिभक्त अनुपम और अद्वितीय है उसके लोक में जाने को महर्षि योगी सिद्धगण भी तरसते हैं। घन्य है मातृभक्त ध्रुव और घन्य है उसकी निष्ठा।

“मृत्योर्मुर्ध्नि पदं दत्त्वा आचरोहाद्भुत गह्वर

श्रीमद्भागवत० ४। १२। ३०

१७—गजेन्द्रोद्धारक भगवान् श्रीहरि (ख)

क्षीर सागर में दस हजार योजन लम्बा चौड़ा और ऊँचा त्रिकूट नामक एक पर्वत था। उसकी प्राकृतिक शोभा अत्यन्त नयनाभिराम और आकर्षक थी। त्रिकूट की उपत्यका (तराई) में सुवमान् नाम का शिवरुण का कीड़ा-कानन था। उसके चारो ओर दिव्य वृक्ष सुशोभित थे उन में सदैव पुष्प पत्र कल लगे रहते।

उस कानन में एक महाविशाल सुन्दर सरोवर था उसमें जिल्ले कमलों के सौन्दर्य पर मोहित भँरि गुञ्जार करते रहते थे।

उस कीड़ाकानन के समीप पर्वत श्रेष्ठ त्रिकूट पर्वत के गहन वन में अपनी हथिनियों के साथ अमित पराक्रम पवन सम्पन्न एक गजेन्द्र रहता था। वह पृथ्वति था। इसके यन्त्र से अन्य हितक वन्य पशु भी शक्ति रहते थे।

एक घीम के प्रचण्ड मध्याह्न में गजराज ने तृषा से व्याकुल हो उस विशाल सरोवर के अश्वन्त निर्मल शीतल और गोठे जल में प्रवेश किया। प्रथम प्यास मिटाकर फिर स्नान कर गजेन्द्र जलमोठा में प्रवृत्त हो गया। बापस में हथिनियों और उन करिकलधों के साथ नाना विध कीड़ा बच्चे में लग गया।

अकस्मात् एक दुर्घटना घटी। गजेन्द्र ने खीत्कार की। एक वनशाली मगर ने उसका पैर पकड़ लिया। उसने पैर छुड़ाने की शक्तिभर चेष्टा की पर वह अशक्त ही रहा। उसकी हथिनियों, हस्तीशावकी ने और दूसरे हाथियों ने गजेन्द्र को बचाने की प्राणपण से लग कर बल सन्तुलन किया। महर्षि अगस्त्य के शाप से पाण्डव राजा इन्द्रायुध गजेन्द्र बने और देवल ऋषि के शाप से मन्वर्व्य श्रेष्ठ हूहू आह हो गये। दोनों के अप्रतिम बल का संघर्ष चला। गजेन्द्र बाहर खीत्ता तो विशाल आह उसे जल के भीतर। ऐवा संघर्ष एक हजार वर्ष तक चला; दोनों में कोई निर्णयात्मक रूप से विजयी न हुआ। देवगण इससे आश्चर्य-चकित हुए।

गजेन्द्र का शरीर अन्त में शिथिल हो गया । ग्राह की शक्ति जलकर होने से न्यून न हुई । वह बड़ी शक्ति से गजेन्द्र को पूरे नीर से छत्रार्थपूर्वक नीचने लगा । इस स्थिति में अमर्ष गजेन्द्र के ऊपर प्राणों की बन आयी । उसका अर्धमद चूर्ण हो गया ; वह निराश हो गया । किन्तु पूर्वजन्म की भगवदाराधना की पुण्यफलता से उसे भगवत्-स्मृति हो गयी । उसने अशरणशरण प्रणतपाल प्रभु के शरण में जाने का पूर्ण निश्चय किया । एवाग्रचित्त से उसने पूर्व जन्म में अनुष्ठित और भीषे श्रेष्ठ स्तोत्र से भगवान् की स्तुति आरम्भ की, “सम सम्पूर्ण जगत् के मूल कारण और सगने हृदय में पुरुष रूप में विराजमान सम्पूर्ण संसार के एक मात्र स्वामी और एवान्ततः जाग्रद्वे चेतना के मूल प्रभु को प्रणाम है ।” खूब आर्तस्वर में गजेन्द्र ने जैसे ही अपनी स्तुति पूरी की तो सर्वात्मा श्रीहरि गरुड़ की बीच में हो छोड़ कर सरोवर के तट पर फँसे गजेन्द्र के पास आकर उसके द्वारा समर्पित कमल के पुष्प को ग्रहण किया और दोनों सघर्ष रक्त प्राणियों को सरोवर से बाहर नीच लिया । तीक्ष्ण सुदर्शन चक्र में श्रीहरि ने ग्राह का मुँह चीर कर गजेन्द्र की मुक्त कर दिया । शरणागतकमल भगवान् की प्रशंसा करते हुए सभी ब्रह्मादि प्रभुय देवगण धनौषिक पुष्प वर्षा करने लगे । श्री हरि का गुणानुवाद गिरा स्तुति और महर्षि करने लगे । ग्राह का जल-जन्तु-जीवन छूट गया और वह दिव्य देहधारी बन गया । उसने त्रैलोक्यचन्द्रित श्रीप्रभु को प्रणाम कर अपने लोक में प्रस्थान किया । भगवान् ने पूर्व जन्म के अनवरत भगवद्भजनलीन इन्द्रद्युम्न को गजेन्द्रयोनि से छुड़ा कर उसे अपना पार्षद बना लिया । उसे साथ ले गरुड़ा रूढ़ हो अपने दिव्य घाम में श्रीहरि गये ।

गजेन्द्र की स्तुति से प्रसन्न हो भगवान् ने सभी के सामने कहा “जो लोग ब्राह्ममुहूर्त में अंग कर गजेन्द्र के द्वारा की हुई स्तुति का पाठ करेंगे उन्हें मैं प्राण निजमने के समय निर्मल बुद्धि प्रदान करूँगा ।”

१८—भगवान् परशुराम

महर्षि जमदग्नि की पतिपरायणा पत्नी (महाराजा रेणु की पुत्री) रेणुका के गर्भ से पाँच पुत्र उत्पन्न हुए— बभ्रुमान्, वसुपेण, वसु, विश्वावसु और पाँचवें सबसे छोटे परशुराम । इन में से परशुराम निन्दितवृष्टिनायक धीविष्णु के आवेशावतार हैं । प्रकट होते ही ये मार्वतीवृक्षत भगवान् शंकर की आराधना करने के लिये कैलाश पर्वत पर चले गये । देवाधिदेव महादेव ने सद्यष्ट होकर इन्हें वर माँगने के लिये कहा । परशुरामजी बोले—“प्रभो ! आप कृपापूर्वक मुझे वभी कुण्ठित न होनेवाला अमोघ अस्त्र प्रदान कीजिये ।”

भगवान् शंकर ने इन्हें अनेक अय-शर्यों सहित दिव्य परशु प्रदान किया । यह दिव्य परशु भगवान् शंकर के वसी महातेज से निर्मित हुआ था, जिससे धीविष्णु का सुदर्शन चक्र और देवराज इन्द्र का वज्र बना था । अत्यन्त तीक्ष्ण चारदाहा अमोघ परशु धारण करने के कारण भगवान् ‘राम’ का परशु सहित नाम ‘परशुराम’ पड़ा ।

परशुराम बाल्यकाल से ही अत्यन्त वीर, पराक्रमी, अय-शरय विद्या के प्रेमी, त्यागी, तपस्वी एवं सुन्दर थे । धनुर्वेद की विधिवत् शिक्षा इन्होंने अपने पिता से ही प्राप्त की । ये ‘रुक्’ नामक युग का चर्च धारण करते । बंधेपर धनुर्वाण एवं शय में दिव्य परशु लेकर चलते समय ये वीर-रक्त के सजीव विग्रह प्रतीत होते थे । पिता के चरणों में इनकी अनन्य भक्ति थी ।

एक बार की बात है, संघ्याका समय था । माता रेणुका अपने आशय से जल लेने यमुना-तटपर गयीं । संयोगवश उसी समय गन्धर्वराज चित्ररथ अप्सराओं सहित वहाँ आकर जल में क्रीडा करने लगा । माता रेणुका का भाव दूषित हो गया और यह बात महर्षि जमदग्नि को विदित हो गयी ; माता रेणुका जल लेकर लौटें तो क्रुद्ध होकर

उन्होंने अपने पुत्रों से कहा—“इस पापिनी का वध कर दो।” किन्तु वहाँ उपस्थित चारों पुत्र मातृस्नेह वश चुपचाप खड़े रहे।

‘विदा ! तू अपनी दुष्टा माता और इन चारों भाइयों का सिर उतार लो।’ परशुराम वन से लौटे ही थे कि उन्हें मुद पिता ने आशा दी। अपने पिता व तपोवन से परिचित परशुरामजी ने द्रुत परशु उठाया और माता सहित अपने चारों भाइयों का मस्तरू काटकर पृथक् कर दिया।

‘धर्मज राम ! मैं तुम पर प्रगल्भ हूँ।’ क्रोध शान्त होनेपर महर्षि जमदग्नि ने परशुरामजी से कहा। ‘तुम इच्छित वर माँग लो।’

‘पिताजी ! मेरी माता जीवित हो जायँ और उन्हें मेरे द्वारा मारे जाने की स्मृति न रहे।’ परशुरामजी ने शपथ करके पिता से निवेदन किया—“और वह मानव-पाप उन्हें स्पर्श न करे। मेरे चारों भाई जीवित हो जायँ। युद्ध में मेरा कोई सामना न कर सके और मैं दीर्घायु प्राप्त करूँ।’

‘वही होगा।’ सुस्फुराकर जमदग्निजी ने कहा—“इन सत्य के सिर इनके धर्मों से सटा दो।” परशुरामजी ने पिता की आज्ञा का पालन किया और उनकी माता तथा अग्रज अनाथास ही उठ बैठे। उन्होंने समझा, हमें गाढ़ निद्रा आ गयी थी।

एक बार हेहयनशील महाराज कृतवीर्य के परम पराक्रमी पुत्र माहिष्मतीपुरी (आधुनिक माहेश्वर) के नरेश वीरवर सहस्रार्जुन महर्षि जमदग्नि के आश्रम में अपस्थित हुए। महर्षि ने कामधेनु के द्वारा सत्सैन्य उनका गद्गुधुत स्वागत किया। शूरशिरोमणि सहस्रार्जुन ने महर्षि से कामधेनु दे देने के लिये कहा, पर महर्षि जमदग्नि ने कहा—“राम ! यह कामधेनु तो मेरे समस्त धर्म-कर्मों की जननी है। यज्ञिय शापघ्नी, देवता, ऋषि, पितर और अतिथियों का सत्कार ही नहीं, इसी गौ दे द्वारा मेरे गारे ब्रह्मलौकिक तथा पारलौकिक कर्म सम्पन्न होते हैं। मैं इसे देने का विचार भी कैसे कर सकता हूँ ?”

शक्तिमत्पन्न नरेश सहस्रार्जुन ने यत्नपूर्वक गाय छीन ली और सेनासहित अपनी माहिष्मतीपुरी के लिये चलते बने। रात्रता कामधेनु पीछे ऋषि की ओर देख-देखकर रँभाती जा रही थी। दुष्ट क्षत्रिय उसे दण्ड-प्रहार कर हाँकते ले जा रहे थे।

परम पीतराग, क्षमावर्ति आह्वण-ऋषि के नेत्रों में आँसू भर आये, पर वे कुछ धील न सके। चुपचाप भीमगवाक्ष के ध्यान में बैठ गये।

‘मैं अपने पिता का मलिन और उदास मुँह नहीं देख सकता, माँ !’ समिधा लिये वन से लौटकर मूर्तिमान् तप और तेज परशुराम ने अपनी माता के मुख से गो-न्दरण का सवाद सुना तो क्रोध से काँप पड़े। उन्होंने अपनी माता से कहा—“माता ! मैं उस कृतघ्न और दुष्ट नरेश को यथोचित दण्ड दे, कामधेनु को लेकर लौटने पर ही पुण्य पिता के चरणों में प्रणाम निवेदन करूँगा।”

माता रेंगका कुछ बोल भी नहीं सकी कि उग्रता की प्रचण्ड मूर्ति जामदग्न्य अत्यन्त शीघ्रता से अपना घटुप, अक्षय तृणर और प्रचण्ड परशु ले सहस्रार्जुन के पीछे दौड़े। तपस्या से दीप्त, गौर वर्ण, बिखरी काली जटाएँ, कटि में रघु मृग का चर्म, स्कन्धपर घटुप, पृष्ठदेशपर अक्षय तृणर, दाहिने हाथ में त्रिशूल-चमचमाला दिव्य अभोष परशु, हृदय में क्रोध की ज्वाला लिये और लाल-भाल नेत्रों से जग्रात वरसाते बाघवेग से दौड़ते परशुराम—जैसे महाकाल की प्रचण्ड मूर्ति सहस्रार्जुन की निगल जाने के लिये दौड़ रही हो—ऐसे प्रतीत हुए।

उद्धत वातंवीर्य अपनी माहिष्मतीपुरी में प्रविष्ट भी नहीं हो पाया था कि पितृभक्त, परम तेजस्वी अग्नि-कुमार परशुराम की गर्जना सुनकर गहम गया। अपने पीछे प्रज्वलित अग्निदण्ड परशुराम को युद्ध के लिये प्रस्तुत देव कर उसने अत्यन्त उपेक्षा-भाव से अपने सैनिकों से कहा—‘ब्राह्मण कामधेनु लेने आया है। इसे मार डालो।’

पर समके आश्चर्य की भीमा न रही, जत्र समके लक्षाधिग मशरु वीर सैनिक कुछ ही क्षणों में परशुराम के प्रचण्ड परशु की भेंट हो गये। वातंवीर्य ने एक साथ पाँच सौ घनुषों से पाँच सौ तीक्ष्ण शरों की वर्षा परशुराम पर की, पर समके एक ही घनुष के एक साथ छूटे हुए महल शरों की वर्षा से वातंवीर्य के शर बीच में ही नष्ट हो गये और समके अह-प्रत्यह से रक्त की घाराएँ निकलने लगीं। परम वीर महसार्जुन घबरा गया घनुषांग से सफलता की आशा न देग वह परशुराम को पर्वत के नीचे दगाकर मार डालने के लिये पर्वत उखाड़ना ही चाहता था कि मृगवपरा विहास की भाँति सहसार्जुन पर परशुराम चढ़ बैठे। उन्होंने समकी महल भुजाओं को काटकर पृथ्वी पर फेंक दिया और फिर उसका सिर घड से खलग करके बोध के प्रज्वलित विग्रह की भाँति चण्दिक राघुओं की प्रतीक्षा करने लगे। महसार्जुन के दस हजार पुत्र युद्ध भूमि से भाग गये थे।

परशुरामजी ने एक ओर अत्यन्त नीत और चकित कामधेनु को देखा तो जैसे महानापाण द्रवित हो गया ही; परशुरामजी के नेत्रों से जलकी धूँवेँ लुढ़क पड़ीं। उन्होंने गाय के गले में अपनी लकी बाँहें डाल दी तथा उसे महला कर प्यारपूर्णक आश्रम की ओर ले चले।

‘सार्वाभौम नृपति का वध ब्रह्महत्या के तुल्य पातक है।’ सबला कामधेनु सहित राम के भद्रा पूर्वक प्रणाम करने पर क्षमापय महर्षि जमदग्नि ने अशान्त चित्त से अपने पुत्र से कहा, ‘ब्राह्मण का मर्वापरि धर्म क्षमा है। तुम्हारे लिये प्रायश्चित्त आवश्यक है।’

‘पिताजी। मेमपूर्वक स्वागत करने वाले तपस्वी ब्राह्मण की गाय वनपूर्वक खीन लेने वाले नराधम और परम पातकी का वध पाप नहीं।’ परशुरामजी ने सिर झुका कर शान्तिसपूर्वक उत्तर दिया। ‘पर आपके आदेशानुसार मैं प्रायश्चित्त अवश्य करूँगा। आपकी प्रत्येक आज्ञा मुझे शिरोधार्य है।’

अपने पिता महर्षि जमदग्नि के आदेशानुसार निरस्पृह तपस्वी परशुरामजी अपने हृदय में भुवन मोहन परम प्रभु की महलमयी छवि का ध्यान एवं सुख से उनके समुच्चर नामों का धीरे-धीरे कीर्तन करते हुए तीर्थयात्रा के लिये निकल पड़े। परशुरामजी एक वर्ष में पिता के बताये सम्पूर्ण तीर्थों का सविधि पर्यटनकर अपने आश्रम में लौटे, तब उन्होंने नाता-पिता के चरणों में अरपन्त भक्तिपूर्वक प्रणाम किया और उन्होंने भी अपने निष्ठाप तपस्वी पुत्र को पाकर अत्यन्त प्रसन्न होकर शुभाशीर्वाद प्रदान किया।

वीर सहसार्जुन के कायर पुत्र परशुरामजी के सम्मुख तो नहीं ठहर सके, प्राणपण से भाग गये; किंतु वे अपने पिता के वध का बदला लेने के लिये सदा सचिन्त रहते थे। एक बार जत्र उन्हें विदित हुआ कि अपने चारों भाइयों सहित राम इन में दूर चले गये हैं, तब वे नर-राक्षस जमदग्नि के आश्रम पर पहुँचे और चोरी से श्वापराज महर्षि का मन्त्रक उतार, उसे अपने साथ ले, आश्रम को नष्ट करते हुए भाग गये।

‘हा राम। राम।’—माता का वन-जन्दन सुनकर परशुराम भागते हुए आश्रम पर आये। उन्होंने सहसार्जुन के नीच पुत्रों के द्वारा अपने परम पुत्र्य पिता की हत्या देखी तो वे अपना अक्षय वीर सहित घनुष और तीक्ष्ण परशु लेकर दौड़े। माहिष्मतीपुरी में पहुँचते ही वे सहसार्जुन के सहसों पुत्रों को अपने अमोघ परशु से काटने लगे। साक्षात् कानकी भाँति वे दुष्ट क्षत्रियों को काट रहे थे। माहिष्मतीपुरी जैसे रक्त में डूब गयी। सहसार्जुन के पाँच पुत्र जषध्वज, शूरोन, वृषम, मधु और ऊर्जिव किमी बकाएँ सुक-क्षिपकर प्राण बचाकर भाग जाने में समर्थ हुए, पर अत्युग्र परशुरामजी क्रूरकर्म क्षत्रियों का वध करते ही रहे। वे नगर-नगर और गाँव-गाँव में जाकर पृथ्वी के भारभूत कुकर्मों

और पातकी क्षत्रियों का संहार करने लगे। उन्होंने पृथ्वी को क्षत्रिय-शून्य समझकर अपने पिता के सिर की धड़ से जोड़कर उनका विधिबद्ध दाह-संस्कार किया। महर्षि जमदग्नि को स्मृति रूप संकल्पमय शरीर तथा सप्तियों में सातवें स्थान मिला।

भगवान् परशुराम ने पृथ्वी को इक्कीस बार क्षत्रियों से हीन कर दिया। वे क्षत्रियों को ढूँढ़-ढूँढ़कर एकत्र करते और कुक्षेत्र में ले जाकर उनका वध कर डालते। इस प्रकार परशुरामजी ने क्षत्रियों के रक्त से पाँच सरोवर भर दिये। वह स्थान 'समन्तपञ्चक' नाम से प्रसिद्ध है।

उन सरोवरों के रक्तस्त्री जल से भगवान् परशुराम ने अपने पितरों का तर्पण किया। परशुरामजी के श्रुत्वीक आदि विहृण प्रसन्न होकर उनके समीप आये और उन्हें इच्छित वर माँगने के लिये कहा। अपने पितरों के चरणों में प्रणाम कर तपस्वी परशुरामजी ने उनसे प्रार्थना की—

यदि मे पितरः प्रीता वदन्मुपास्यता मयि।

यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्तादितं मया॥

अतश्च पापान्मुच्येऽहमेव मे प्रार्थितो वरः।

हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेद्युष्मि विभुताः॥

(महा०, आदि० २। ८-९)

‘यदि आप मय हमारे पितर सुप्रवर प्रसन्न हैं और मुझे अपना अनुग्रह-पात्र समझते हैं तो मैंने जो क्रोधवश क्षत्रिय वंश का निर्धन किया है, इस कुकर्मा के पाप मे मैं मुक्त हो जाऊँ और ये मेरे बनाये हुए सरोवर पृथ्वी में प्रसिद्ध तीर्थ हो जायें। यही वर मे आपलोगों से चाहता हूँ।’

‘यही होगा,’ पितरों ने परशुरामजी को वर देते हुए कहा। ‘पर अब रोष क्षत्रिय-वंश का संहार मत करना। उन्हें क्षमा कर देना।’

अपने पूज्य पितरों के आदेश से जमदग्निन्दन शान्त हो गये। उस समय सम्पूर्ण वसुंधरा परशुरामजी के अधीन थी। उनका विरोध करने का साहस किसी में नहीं था; किन्तु उन्हे राज्य मुख एवं वैभवं की कोई कामना नहीं थी। फलतः उन्होंने सारी पृथ्वी कश्यपजी को दान कर दी।

जय श्री भगवान् के आदेशावतार परशुरामजी ने सम्पूर्ण पृथ्वी को तुणतुल्य समझकर दान कर दिया, तब महर्षि कश्यप ने उनसे कहा—‘तुम मेरी पृथ्वी छोड़ दो और अपने लिये समुद्र से स्थान माँग लो।’

परशुरामजी क्षुरन्त वहाँ से महेन्द्र पर्वत पर चले गये। उस समय महर्षि भरद्वाज के यशस्वी पुत्र द्रोण षट्षेड, दिग्भक्तों एवं नीतिशास्त्र के ज्ञान के लिये भगवान् परशुराम के पास महेन्द्र पर्वत पर पहुँचे।

‘मैं आद्विरस-कुलीनम्न महर्षि भरद्वाज का अयोनिज पुत्र द्रोण हूँ। अपना परिचय देते हुए द्रोण ने परशुराम जी के चरणों में प्रणाम किया और कहा—‘मैं घन की इच्छा से आपके पास आया हूँ, आप मुझ पर दया करें।’

परमविरक्त परशुरामजी ने द्रोण से कहा—

शरीरपात्रमेवाय मया समारोपितम्।

अस्त्राणि वा शरीर वा मन्त्रेणैकतमं वृणु॥

(महा०, आदि० १६५। १०)

M/s. TIKMANI STEEL TRADING CO.

20, Maharshi Debendra Road,
Calcutta-700007

Phone : 33-4820 & 33-9805

‘ब्रह्मन् ! अर तो केवल मैंने अपने शरीर को ही वचा रखा है (शरीर के सिवा सब कुछ दान कर दिया) । अतः अर तुम मेरे अम्नी अथवा यह शरीर—दोनों में से किसी एक को माँग लो ।

‘प्रभो ! आप मुझे सम्पूर्ण अस्त्र, उनके प्रयोग तथा उपमार्गों की विधि प्रदान करें ।’ द्रोण ने निवेदन किया ।

तब रेणुकानन्दन ने अपने सत्र अस्त्र द्रोण को दे दिये । आचार्य द्रोण भृगुनन्दन परशुरामजी से दुर्लभ महास्त्र का भी ज्ञान प्राप्त कर धरती पर अत्यधिक शक्तिशाली हो गये ।

राजा युधिष्ठिर के राज्याभिषेक के समय महातपस्वी व्यास, देवल, अगित तथा अन्य महर्षियों के साथ जामदग्न्यने भी उनका अभिषेक किया था ।

भीष्मपितामह ने भी इनसे अस्त्र-विद्या सीखी थी । उन्होंने अपने सुस्वारिन्द से कहा था—“एक बार सुद्ध से मेरे मुख परम तेजस्वी परशुरामजी का युद्ध हुआ । परशुरामजी के बाण रथ नहीं था । तब मैंने कहा—‘ब्रह्मन् ! मैं रथ पर बैठा हूँ और आप धरती पर खड़े हैं । इस कारण मैं आपसे युद्ध नहीं करूँगा । सुद्ध से युद्ध करने के लिये आप कवच पहन कर रथावृद्ध हो जायें ।”

“तब युद्ध-भूमि में सुस्कराते हुए परशुरामजी ने सुद्ध से कहा—

रथो मे भेदिनी भीष्म बाहा वेदाः सत्शर्ववत् ॥

युत्तश्च नातरिवा नै कवच वेदमातरः ।

सुगवीतो रणे ताभिर्षोत्स्येऽह कुसनन्दन ॥

(महा०, उद्योग० १७६ । ३-४)

‘कुसनन्दन भीष्म ! मेरे लिये तो पृथ्वी ही रथ है, चारों वेद ही उत्तम अस्त्रों के समान मेरे वाहन हैं, वायु-देव ही सारथि हैं और वेदमाताएँ (गाथी, सावित्री और मारुती) ही कवच हैं । इन सबने आशुत एवं सुरक्षित होकर मैं रणक्षेत्र में युद्ध करूँगा ।’

“इतना कहकर पराक्रमी परशुरामजी ने मुझे अपने तीक्ष्ण शरा से घेर लिया । उस समय मैंने देखा—‘परशुरामजी एक नगरदहन विस्तृत, अद्भुत एवं दिव्य विमान में बैठे हैं । उस में दिव्य अश्व जुते थे । वह स्वर्णनिर्मित रथ प्रत्येक रीति में मज्जा हुआ था । उसमें सम्पूर्ण श्रेष्ठ आयुध रखे हुए थे । परशुरामजी ने सूर्य-चन्द्र-वर्चित कवच धारण कर रखा था और उनके प्रिय महा वेदवेत्ता अकृतमन उनके सारथि का कार्य कर रहे थे ।

“परम पराक्रमी, परम तेजस्वी, परम तपस्वी, परम पितृभक्त भगवान् परशुरामजी के साथ मेरा भवानक सयाम हुआ । सुहृदों के समझाने से युद्ध बंद हुआ तो मैंने परम्परा परशुरामजी के सवीप जाकर उनके चरणों में प्रणाम किया । परशुरामजी ने सुस्कराकर मुझे कहा—

स्वत्तमो नास्ति लोकेऽस्मिन् क्षत्रियः पृथिवीचरः ।

गम्यतां भीष्म युदेऽस्मिस्तोपितोऽहं भृश त्वया ॥

(महा०, उद्योग १८५ । ३६)

M/s GRAND AZAD HIND TRANSPORT CO.

CIT Pl 15, Scheme No IV,

Calcutta-700014

Phone 24 1379 & 24 3698

‘भीष्म ! इस जगत् में भूतल पर विचरने वाला कोई भी क्षत्रिय तुम्हारे समान नहीं है । जाओ, इस युद्ध में तुमने मुझे बहुत संतुष्ट किया है ।’

भीमरथुरामजी क्लृप्तान्त-स्थ भी हैं । किसी-किसी भाग्यशाली पुण्यात्मा को उनके दर्शन भी हो जाते हैं ।

—शि० दु०

१६—भगवान् व्यास

लोकोत्तर-शक्ति-सम्पन्न भगवान् व्यास, भगवान् नारायण के कलावतार थे । वे महाशानी महर्षि पराशर के पुत्ररूप में प्रकट हुए थे । उनका जन्म कैवर्तराज की पोष्यपुत्री महामाया सत्यवती के गर्भ से यमुनाजी के क्षीप में हुआ था । इस कारण उन्हें ‘पराशर्य’ और ‘क्षैपायन’ भी कहते हैं । उनका वर्ण घननील था, अतएव वे ‘कृष्णक्षैपायन’ नाम से प्रख्यात हैं । नदीकिन में रहने के कारण वे ‘आदरायण’ भी कहे जाते हैं । उन्हें अज्ञो और इतिहासी सहित सम्पूर्ण वेद और परमात्मतत्त्वका ज्ञान स्वतः प्राप्त हो गया, जिसे दूसरे ऋषीणासनिरत यज्ञ, तप और वेदाध्ययन से भी प्राप्त नहीं कर पाते ।

‘आवश्यकता पड़ने पर तुम जब भी मुझे स्मरण करोगी’, धरतीपर पदार्पण करते ही अचिन्त्य-शक्तिशाली व्यास ने अपनी जननी से कहा—‘मैं अक्षय्य तुम्हारा दर्शन करूँगा ।’ और वे माता की आज्ञा से तपश्चरण में लग गये ।

प्रारम्भ में वेद एक ही था । ऋषिवर अत्रिजा ने उसमेंसे सरल तथा भौतिक उपयोग के छन्दों को पीछे से संरक्षित किया । वह संप्रह ‘अथर्वाङ्गिरस’ या ‘अथर्ववेद’ के नाम से प्रसिद्ध हुआ । परम पुण्यमय सत्यवतीनन्दन ने मनुष्यों की आयु और शक्ति को अत्यन्त क्षीण होते देखकर वेदों का व्यास (विभाग) किया इसीलिये वे ‘विद्व्यास’ नाम से प्रसिद्ध हुए ।

फिर वेदार्थ-वर्णन की शक्ति के साथ अनावि पुराण की लुप्त होते देखकर भगवान् कृष्णक्षैपायन ने पुराणों का प्रणयन किया । उन पुराणों में निष्ठा के अनुरूप आराध्य की प्रतिष्ठा कर उन्होंने वेदार्थ चारों वर्णों के लिये सहज-सुलभ कर दिया । अष्टादश पुराणों के अतिरिक्त बहुत-से उपपुराण तथा अन्य ग्रन्थ भी भगवान् व्यास द्वारा ही निर्मित हैं ।

अत्यन्त विस्तृत पुराणों में कल्पभेद से चरित्र-भेद पाये जाते हैं । समस्त चरित्र इस कल्प के अनुरूप हो तथा समस्त धर्म-अर्थ-काम और मोक्ष-सम्बन्धी सिद्धान्त भी उनमें एकत्र हो जायें—इस निश्चय से वेदव्यासजी ने महान् ग्रन्थ महाभारत की रचना की । महाभारत को ‘यज्ञम वेद’ और ‘कार्णवेद’ भी कहते हैं । भुक्ति का सारास्य भगवान् व्यास ने महाभारत में एकत्र कर दिया । इस महान् ग्रन्थ-रत्न को भगवान् व्यास बोलते जाते थे और उसे साक्षात् गणेशजी लिखते गये ।

जय व्यासजी ने महाभारत लिखने के लिये गणेशजी से प्रार्थना की तो उन्होंने कहा—‘लिखते समय यदि मेरी लेखनी क्षणभर भी न रुके तो मैं यह कार्य कर सक्ता हूँ ।’

‘मुझे स्वीकार है ;’ जीवमात्र के परम हितैषी व्यासजी ने कहा—‘किंतु आप भी बिना समझे एक बक्षर भी न लिखें ।’

THACKER MOTI HARJI MITHAIWALA,

Baranpuri, Bhagol,
Surat 1.

Phone : 26388

कहा जाना है कि भगवान् व्यास ने ऋतु शरार आठ मी ऐसे श्लोकों की रचना की है, जिनका ठीक-ठीक अभिप्राय वे श्रोत व्यासमन्दन श्रीशुकदेवजी ही समझते हैं। जब गणेशजी ऐसे श्लोकों का अर्थ भगवान् के लिये कुछ देर करते, तबतक व्यासजी और चित्तने ही श्लोकों की रचना कर जाते थे। इस प्रकार यह पञ्चम वेद लिपिबद्ध हुआ।

भगवान् द्वे पायन ने अथर्ववेद, सामवेद, यजुर्वेद और अथर्ववेद का अध्ययन क्रमशः अपने शिष्यों पैत, जैमिनि, वैशम्पायन और गुमन्तु की और महाभारत का अध्ययन रोमहर्षण सूत को कराया।

महामेष्ठ वरदायक, महान् पुण्यमय, पशुस्त्री वैदव्यासजी राजा जनमेजय के मर्त्ययज्ञ की दीक्षा लेने का संवाद पाकर वेद-वेदाङ्गों के पारंगत विद्वान् शिष्यों के साथ उनसे यज्ञ-मण्डप में पहुँचे। यह देखकर राजा जनमेजय बड़े हर्षित हुए। उन्होंने अत्यन्त भक्त पूर्वक पराशरमन्दन व्यास को सुवर्ण का पीठ चेरकर आसन की व्यवस्था की। फिर उन्होंने पाच, आचमनीय और अर्घ्यादि के द्वारा उनकी सर्वविधि पूजा की।

फिर राजा जनमेजय के अनुरोध से महर्षि व्यास ने अपने शिष्य वैशम्पायन को वहाँ महाभारत सुनाने की आज्ञा दी। अनन्तर निम्नकर वैशम्पायन ने वेदवेदाङ्गों में श्रेष्ठ, त्रिकालदर्शी, परमशक्तिशुद्ध व्यासजी के चरणों में प्रणाम किया और उन्होंने राजा जनमेजय, सम्प्रामदृगण तथा अन्य उपस्थित नरेशों के सम्मुख विस्तारपूर्वक व्यास-विरचित पौरव-पाण्डवों का सुविस्तृत इतिहास 'महाभारत' सुनाया।

धृतराष्ट्र के पुत्री द्वारा अधर्मपूर्वक पाण्डवों के राज्य से वहिष्कृत कर दिये जाने पर सर्वत्र व्यासजी बनें उनके पाग पहुँचे। वहाँ उन्होंने कुन्ती सहित पाण्डवों को घेरे बैठाया और उनकी एकचक्का नगरी के समीप, एक माछण के घर में रहने की व्यवस्था कर दी। फिर उनसे अपनी एक मास तक वहाँ प्रतीक्षा करने का आदेश देकर वे लौट गये।

सत्यव्रतपरायण व्यासजी एक मास के बाद पुनः पाण्डवों के समीप पहुँचे। उनसे उनका कुशल तथाद पूछ कर धर्म सम्बन्धी और अर्थविययक चर्चा की। फिर उन्होंने महाराज पृथ्व की पौत्री सती-मास्त्री हृष्णा के पूर्वजन्म का वृत्तान्त सुनाकर पाण्डवों को उसके स्वयंवर में पाञ्चालनगर जाने की प्रेरणा दी। व्यासजी ने पाण्डवों से कहा कि 'मती द्रौपदी तुम्हीं लोगों की पत्नी नियत की गयी है।'।

पाण्डव पाञ्चालनगर पहुँचे और स्वयंवर में अर्जुन ने लक्ष्यवेष कर मती द्रौपदी की जयमाला प्राप्त की; किन्तु जब माता कुन्ती के आदेशानुसार युधिष्ठिर आदि पाँचों भाइयों ने एक साथ द्रौपदी के साथ विवाह करना चाहा, तब महाराज हृषद ने इसे सर्वथा अनुचित और अधर्म समझ कर आपत्ति की। उसी समय निराहानुग्रह समर्थ व्यासजी वहाँ पहुँच गये। वहाँ उन्होंने महाराज हृषद को पाण्डवों एवं द्रौपदी के इस जीवन के पूर्व का विवरण ही नहीं दिया, उन्हें दिव्य दृष्टि देकर उनके परम तेजस्वी-स्वरूप का दर्शन भी करा दिया। फिर तो महाराज हृषद ने अत्यन्त प्रमन्नतापूर्वक द्रौपदी का विवाह युधिष्ठिर आदि पाँचों भाइयों के साथ कर दिया।

फिर जब महाराज युधिष्ठिर ने मगधाव अश्विष्णु के सत्यरामश से राज्यसूत्र की दीक्षा ली, तब परमेश्वर और अपरमेश्वर के शाता रुक्मद्वे पायन व्यासजी परम वेदज्ञ ऋत्विजों के साथ वहाँ पहुँचे। तब उस में रुक्म उन्होंने ब्रह्मा का काम सँभाला और सम्पन्न होने पर देवर्षि नारद, देवल और अग्नि मुनि को आगे बरके महाराज युधिष्ठिर का अभिषेक किया।

ANOOPCHAND J. DESAI

P. 39, Mission Row Extension

Calcutta-700013

अने पौर युधिष्ठिर से निदा होते समय व्यासजी ने अन्य बातों के अतिरिक्त उनसे कहा—‘राजन् ! आज ते तेरे बर्ष बाद दुर्योधन के पातक तथा भीम और अर्जुन के पराक्रम से क्षत्रिय-कुल का महासंहार होगा और उसके निमित्त तुम बनोगे । किन्तु इसके लिये तुम्हें चिन्ता नहीं करनी चाहिये ; क्योंकि काल सबके लिये अजेय है ।’

इतनी बात कहकर ज्ञानमूर्ति व्यासजी ने अपने वेदज्ञ शिष्यों सहित केनाम पर्वत के लिये प्रस्थान किया ।

शुद्धारमा व्यासजी विपत्ति घटित सरल एवं निश्चल पाण्डवों की सहाय-समय पर पूरी सहायता करते रहे । अथ दुरात्मा दुर्योधन ने छत्रपूर्वक पाण्डवों का सर्वस्वग्रहण कर उन्हें बारह वर्षों के लिये वन में भेज दिया, तब उसे ममन्नता हुई । किन्तु उसे इतने से ही सन्तोष नहीं हुआ, उसने कर्ण, दुश्शासन और शकुनि के परामर्श से अरण्यवासी पाण्डवों को मार डालने का निश्चय कर लिया तथा सब सज्ज हो वे रथपर बैठे ही थे कि दिव्य दृष्टि सम्पन्न व्यासजी तत्काल वहाँ पहुँच गये और दुर्योधन को समझाकर उसे इस भयानक अवकर्म से विरत किया । इसके अनन्तर वे दुरंत महाराज धृतराष्ट्र के पास पहुँचे और उनसे कहा—‘वत्स ! जैसे पाण्डु गेरे पुत्र हैं, वैसे ही तुम भी हो, उसी प्रकार ज्ञान-सम्पन्न विद्वत्जी भी हैं । मैं स्नेहवश ही तुम्हारे और सम्पूर्ण कौरवों के हित की बात कहता हूँ । तुम्हारा दुष्ट पुत्र दुर्योधन मर ही नहीं, अत्यन्त मूढ़ भी है । तनिक सोचो, छत्रपूर्वक राज्यलक्ष्मी से वञ्चित पाण्डवों के मन में तेरे वर्षों तक अरण्यवास की यातना सहते-सहते तुम्हारे पुत्रों के प्रति कितना भयानक विष भर जायगा ! वे तुम्हारे दुष्ट पुत्रों को कैसे जोषित रहने देंगे । इतनेपर भी दुर्योधन उनका नृशंसतापूर्वक नष्ट कर डालना चाहता है । यदि दुर्योधन की इस कुपवृत्ति की उपेक्षा हुई, उसे नहीं रोका गया, तो तुम्हारे सहित तुम्हारे निमग्न वश की कलङ्कित ही नहीं जाना पड़ेगा, उसका सर्वनाश भी हो जायगा । उचित तो यह है कि तुम्हारा पुत्र दुर्योधन एकाकी ही पाण्डवों के साथ वन में जाय । उनके ससर्ग ते उसकी बुद्धि शुद्ध होकर उसके वैर-भाव का शमन हो सकता है ।

अथवा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।

अथते तन्महाराज नामतस्यापसर्पति ॥

(महा. वन० प. ११)

‘किन्तु महाराज ! जन्म के समय किसी प्राणी का जा स्वभाव होता है, वह मृत्युपर्यन्त बना रहता है, यह बात मेरे सुनने में आयी ।’

‘राजन् ! महर्षि मैत्रेय वन में पाण्डवों से मिलकर आ रहे हैं । वे निश्चय ही सारम्भमति प्रदान करेंगे ।

उनकी आशा मान लेने में ही कौरव-कुल का हित है ।’ इतनी बात कहकर व्यास भी चले गये ।

दुर्योधन ने महर्षि मैत्रेय की उपेक्षा की, इस कारण उन्होंने उसे अत्यन्त अनिष्टकर शाप दे दिया ।

अरण्य-वास के समय एक बार जब युधिष्ठिर अत्यन्त चिन्तित थे, तब त्रिवालदशों व्यासजी उनके पास पहुँचे और उन्होंने युधिष्ठिर को समझाया—‘भरतश्रेष्ठ ! अब तुम्हारे कल्याण का सर्वश्रेष्ठ अवसर उपस्थित हो चला है । इस चिन्ता मत करो । तुम्हारे शत्रु शीघ्र ही पराजित हो जायेंगे ।’

इस प्रकार धर्मराज युधिष्ठिर को आश्वस्त करते हुए सर्ववर्धन व्यासजी ने अर्जुन के लिये युधिष्ठिर को भूमिगती सिद्धिद्वय ‘प्रतिस्मृति’ नामक विद्या प्रदान कर दी, जिसके द्वारा उन्हें देवताओं के दर्शनकी क्षमता प्राप्त हो गयी । इतना ही नहीं व्यासजी ने पाण्डवों के हित के लिये और भी अनेक शुभ सम्पत्तियाँ प्रदान कीं ।

PARAS VYAPAR SANGATHAN P. LTD.

Paper & Board Merchants
133, Biplabi Rash Behari Basu Road,
Calcutta-1

Phone 22 0101 & 22 0706

भगवान् व्यास ने मंत्रय को भी दिव्यदृष्टि प्रदान कर दी, जिससे उन्होंने महाभाग-युद्ध ही नहीं देखा, अपितु भगवान् श्रीकृष्ण के गुणारविन्द में निमग्न श्रीमद्भगवद्गीता का भी अन्त कर लिया, जिसे महाभाग पार्थ के अतिरिक्त अन्य कोई नहीं सुन पाया था। इतना ही नहीं, उक्त दिव्य दृष्टि के प्रभाव से मंत्रय ने श्रीमद्भगवान् के विरह-रस का भी अत्यन्त दुर्लभ दर्शन प्राप्त कर लिया।

पराशरानन्दन व्यास भूषा की मूर्ति ही थे। एक बार उन्होंने मार्ग में आते हुए रथ के वक्त्र स्वर को सुनकर प्राणभय से भागते एक क्षुद्र कीट को देखा। कीट से उन्होंने मार्गान्तर लिया तथा अपने तपोवन से चले अनेक योनिियों से निजानन्तर शीघ्र ही मनुष्य-योनि प्राप्त करा दी। फिर अमराः क्षत्रिय-कुल एवं क्षात्रज-कुल में उत्पन्न होकर सब भूतपूर्व कीटने दयाकर व्यासजी के अनुग्रह से अत्यन्त दुर्लभ सनातन ब्रह्म प्राप्त कर लिया।

महर्षि व्यास की शक्ति अलौकिक थी। एक बार जब वे वन में धुनराष्ट्र और गान्धारी से मिलने गये, तब तपस्विवार मुषिष्ठिर भी वहीं उपस्थित थे। धुनराष्ट्र और गान्धारी पुत्रयौव से दुःखी थे। धुनराष्ट्र ने अपने कुटुम्बियों और स्वजनों को देखते की हृत्कृच्छ्र व्यक्त की। रात्रि में महर्षि व्यास के आदेशानुसार धुनराष्ट्र आदि गङ्गा तटपर पहुँचे। व्यासजी ने गङ्गाजल में प्रवेश किया और दिग्गत योद्धाओं को पुकारा। फिर ती जलमें धुत-बालका-मा कोलाहल सुनायी देने लगा। गाय ही बाणध्वज और वीरव—दोनों पक्षों के योद्धा और राजकुमार भीष्म और द्रोण के पीछे निकल आये। तयारी वेप-भूषा, शस्त्र तजा, वाहन और ध्वजारों पूर्ववत् थीं। सभी ईर्ष्या-द्वेषपूर्ण दिव्य-वेदधाती दीव रहे थे। वे रात्रि में अपने स्नेही सम्बन्धियों से मिले और सूर्योदय के पूर्व भगवती भारीरथी में प्रवेशकर अपने-अपने लोकों के लिये चले गये।

‘जो छियाँ पतिलोफ जाना चाहें, इस समय गङ्गाजी में डूबती लगा लें।’ व्यासजी के वचन सुन जिन वीरगतिप्राप्त योद्धाओं की पत्नियों ने गङ्गाजी में प्रवेश किया, वे दिव्य वरामुषियों से सुवर्जित होकर विमान में बैठीं और सब के देखते अभीष्ट लोक के लिये प्रयाण कर गयीं।

नागयक्ष की समाधिपर जब यह कथा परिलक्षित के हुए जनमेजय ने महर्षि वैशम्पायन से सुनी, तब उन्हें इस अद्भुत घटना पर सहसा विश्वास न हुआ और उन्होंने इस पर शङ्का की। वैशम्पायन ने उनका बड़ा ही युक्तिपूर्ण आश्वासनक समाधान किया (महा० ; आश्रमवार्तिक० २४)। पर वे इसपर भी न माने और कहा कि ‘भगवान् व्यास यदि मेरे पिताजी को भी जमी वयोरूप में ला दें तो मैं विश्वास कर सकता हूँ।’ भगवान् व्यास वहीं उपस्थित थे और उन्होंने जनमेजय पर पूर्ण कृपा की। कलन, गृहणी, शमीक एवं मन्त्री आदि के साथ राजा परिलक्षित वहीं उत्ती रूप-वप में प्रवृत्त हो गये। अत्रभूष (यज्ञात्) -ज्ञान में वे सब सम्मिलित भी हुए और फिर वहीं अन्तर्हित हो गये।

महर्षि व्यास मूर्तिमान् धर्म थे। हिंदू-जाति तो उनकी चित्र-मूर्ति रहेगी। हिंदू-मस्तिष्क का वर्तमान स्वरूप उनकी ही देन है। भगवान् व्यास कल्प के अन्त तक रहेंगे। आवश्यकताचार्य तथा अन्य चित्तने ही महापुरुषों ने उनकी दर्शन-लाभ किया है। अब भी अज्ञात-मस्ति-सम्पन्न अधिकारी महात्मा अपने दर्शन प्राप्त कर सकते हैं।

दया-धर्म ज्ञान एवं तपकी परमोज्ज्वल मूर्ति उन महापहिम व्यासजी के चरित्र-चमलों से बार-बार प्रभाव।

—शि० दु०

२०—भगवान् हंस

विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषजते ।

मामनुस्मरतश्चित्तं मध्येषु प्रविलीयते ॥

(श्रीमद्भागवत ११ । १४ । २७)

‘जो पुनः निरन्तर विषय-चिन्तन किया करता है, उसका चित्त विषयों में फँस जाता है और जो भगवान् स्मरण करता है, उसका चित्त सुझने लगता हो जाता है ।’ भगवान् श्रीकृष्ण

एक बार की बात है । लोकपितामह चतुर्मुख ब्रह्मा अपनी दिव्य सभा में बैठे थे कि उनके मानम पुत्र सनकादि चारों कुमार दिगम्बर-त्रेप में वहाँ पहुँच गये और उन्होंने अपने पिता श्रीब्रह्माजी के चरण-कमलों में प्रणाम किया । फिर ब्रह्माजी के आदेशानुसार वे चारों कुमार पृथक्-पृथक् आसनोपर बैठ गये । सभाके अन्य सबस्व तेजस्वी सनकादि कुमारों के सम्मान में तर्बया मोन एवं शान्त हो गये थे ।

‘परम पूज्य श्रीपिताजी ! चित्त गुणों अर्थात् विषयों में प्रविष्ट रहता है’ कुमारों ने अत्यन्त विनयपूर्वक जिज्ञासा प्रकट की—‘और गुण भी चित्त की एक-एक वृत्ति में समाये रहते हैं । इनका परस्पर आपर्पण है, स्थायी सम्बन्ध है । फिर गौड व्याहनेवाले अपना चित्त विषयों से कैसे हटा सकता है ? उसका चित्त गुणहीन अर्थात् निर्विषय कैसे हो सकता है ? क्योंकि यदि मनुष्य जीवन प्राप्त कर मोक्ष की ही सिद्धि नहीं की गयी तो सम्पूर्ण जीवन व्यर्थ हो जायगा ।’

देवशिरोमणि, स्वयम्भू एवं प्राणिमो के जन्मदाता होनेपर भी विधाता प्रश्न में सदेह का बीज कहाँ है, इमका पता नहीं लगात सके, प्रश्न का मूल कारण नहीं समझ सके । वे आदिपुरुष परब्रह्म परमात्मा का ध्यान करने लगे ।

सब के सम्मुख सहसा अत्यन्त सुन्दर, परमोज्ज्वल एवं परम तेजस्वी महाईश के रूप में श्रीभगवान् प्रकट हो गये । उक्त हंस के अलौकिक तेज से प्रभावित होकर ब्रह्मा, सनकादि तथा अन्य सभी सभासद उठकर खड़े हो गये । एवने हंसकपी श्रीभगवान् के चरणों में अर्द्धापूर्वक प्रणाम किया । इसके अनन्तर पाद-अर्घ्यादिसे विविध पूजा कर उन्हें पवित्र और सुन्दर आसनपर बैठाया ।

‘आप कौन हैं ?’ उक्त महाप्राणि परम तेजस्वी हंस का परिचय प्राप्त करने के लिये कुमारों ने उनसे पूछा ।

‘मैं क्या उत्तर दूँ ? हंस ने विचित्र उत्तर दिया—‘इसका निर्णय तो आपलोग ही कर सकते हैं । यदि इन प्राणभौतिक शरीर को आप ‘आप’ कहते हैं तो शरीर की दृष्टि से धृति, वायु, जल, तेज और आकाश से निर्मित, रस, रक्त, मेदा, मज्जा, अस्थि और शुक्राणु शरीर सब का है । अतएव देवता, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि सभी शरीर पञ्चभूतज होने के कारण अभिन्न ही हैं और आत्मा के सम्बन्ध में आपलोगों का यह प्रश्न ही नहीं बनता । वह तो उसी सर्वत्र समान रूप से व्याप्त है ही ।’

सुझ रुककर सुम्बराले हुए भगवान् हंस ने कहा—‘अब आपलोग ही संजो और निर्णय करें कि चित्त में गुण है या गुणों में चित्त समाया हुआ है । स्वप्न का द्रष्टा देखने की किया और हृदय—सब क्या धृष्ट होते हैं ?’ भगवान् हंस ने सनकादि से कहा ।

M/s Jethabhai Khatau & Co.

Yarn Piece Goods Merchants & Commission Agents

13, Narain Prasad Babu Lane,

Bara Bazar, Calcutta-700007

SHASHIN R. MEHTA

C/o M/s. Revasthankar Bhanji & Co.,

138, Canning Street, Calcutta-700001

Phone : 22 5148

मनसा वचसा रथ्या गृहतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।
 ग्रहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमज्ञाया ॥
 गुणेष्वविशते चेतो गुणश्चेतसि च प्रजाः ।
 जीवस्य देह उभयं गुणश्चेतो मदात्मनः ॥

(श्रीमद्भागवत ११ । १३ । २४-२५)

‘मन से, वाणी से, दृष्टि से तथा अन्य इन्द्रियों से भी जो कुछ ग्रहण किया जाता है, वह सब मैं ही हूँ, सुझ से भिन्न और कुछ नहीं है । यह सिद्धान्त आपलोग तत्त्वविचार के द्वारा सरलता से समझ लीजिये ।’

‘यह चित्त चिन्तन करते-करते विषयाकार ही जाता है । और विषय चित्त में प्रविष्ट हो जाते हैं, यह बात सत्य है ; तथा पि विषय और चित्त—ये दोनों ही मेरे स्वरूप भूत जीव के देह हैं—उपाधि हैं । अर्थात् आत्मा का चित्त और विषय के साथ कोई सम्बन्ध ही नहीं है ।’

परम प्रभु हंस के उत्तर से सनकादि मुनियों का सदेह निवारण हो गया । उन्होंने अत्यन्त श्रद्धा और भक्ति से भगवान् हम की पूजा और स्तुति की । तदनन्तर स्रगाजी के सम्मुख ही महाहग रूपधारी श्रीभगवान् अदृश्य होकर अपने पवित्र धाम में चले गये ।

—शि० ड०

२१—भगवान् श्रीराम

गुरुर्धे व्यक्तराज्यो व्यचरदनुबन पद्मपद्मना प्रियावाः
 पाणि-भ्यशिक्षमाध्या मृजितपद्मनी यो हरीन्द्रानुज्ञाभ्याम् ।
 वैरूपाक्षसूर्यपण्डयाः प्रियविरहरूपाऽऽरोपितभूविजृम्भ-
 प्रस्ताभिध्वजमेतः स्वमदबदहनः कोसलेन्द्रोऽवतान् ॥

श्रीमद्भागवत ६।१०।४ ।

भगवान् श्रीराम ने अपने पिता राजा दशरथ के सत्य की रक्षा के लिये राज्य का भार छोड़ दिया और वे वन वन में फिरते रहे ; उनके चरण कमल इनने सुकीर्ण सुकुमार थे कि परम सुकुमारी धर्मपत्नी जानकीजी के कर्म-कर्मों का स्पर्श भी उन्हें सहन नहीं होता था ; उनके चरणों परने से वन में पेड़ों के धकने पर शृगमान और लक्ष्मण उन्हें दया दया कर उनकी धवावट मिटाते । सूर्यपणा के नाक वान काटकर जब इसे विरूप कर दिया तो उन्हें अपनी मित्रता का वियोग भी सहना पड़ा । इस वियोग के कारण कायकश उनकी भाँहें सन गयीं जिन्हें देख पर गमुद्र तक भयभीत हो गया फिर गमुद्र पर पुन चौथा और लह्मा में जाकर दुष्ट राक्षसों के वन को दावाग्नि की तरह भूम कर दिया ऐसे कोसलेया हमारी रक्षा करें ।

६।१०।४

Ratilal Jagjiwan Bughani
 C/o M/s Elmece Engineering & Trading Co
 44 Fern Street, Calcutta-700001
 Phone: 34 5452 & 66-3604

Lathia Rubber Mfg. Co. Pvt. Ltd.
 Kasal Kurler Andhara Road,
 Bombay-72

अयोध्याधिपति चक्रवर्ती सम्राट् श्रीदशरथ के बहुत अधिक काल वीतने पर भी पूर्वजों के पितृमृण से उत्पन्न होने को सन्तान का योग न आया। अपने उत्तराधिकारी पुत्र-सन्तति के न रहने से वह जैसे चौदह रत्नों के आभिर्भाव के पूर्व सागर की स्थिति में हो गये। कुलशूद्र वशिष्ठ को उपाय पूछने पर उन्होंने तपोधन ऋष्यशृङ्ग आदि ऋषियों से पुत्रेष्टि यज्ञ कराने का प्रस्ताव रखवा। तदनुसार पुत्रेष्टि यज्ञ आरम्भ हुआ। सप्ताधि के समय भगवान् अग्नि-देव ने प्रकट हो सुवर्ण पात्र में चक्षु ले राजा को दिया, उन्होंने भविष्यवाणी की कि इस पात्र से यज्ञ करने से निस्तन्देह परमपुत्र परमात्मा उनके वहाँ पुत्ररूप से अवतार लेंगे।

इसी समय पुलस्त्य के पौत्र महर्षि विश्रवा के पुत्र रावण के उत्पातो से देवता और महर्षिगण उत्पीड़ित हो श्रीरामार के तट पर शेषशय्या पर आनीन भगवान् श्रीविष्णु की शरण में गये। उन देवाधिदेव ने देवहृन्द और ऋषि-गण की प्रार्थना सुनकर स्वयं अवतार लेने और देवगण को भूमण्डल पर नाना अवतारों के रूप में आकर राक्षसों के समूल उन्मूलन करने का वचन दिया जिससे भूमि का पाम भार हल्का हो।

देवगण की प्रार्थना से साक्षात् परब्रह्म परमात्मा श्रीहरि ही अपने अंशांश से चार रूप धारण कर राजा दशरथ के पुत्र हुए। चैत्र शुक्ला नवमी को शुभ नक्षत्र योग में धर्ममूर्ति श्रीराम प्राग्यशालिनी कौमल्याजी की गोद में आविर्भूत हुए। सुमित्रा के दो जोड़ले लक्ष्मण और शत्रुघ्न हुए तथा गात्ता केकेयी के अङ्ग में श्रीभरतलाल अवतरित हुए। इस शुभ क्षेता में दशरथजी ने पुत्रीस्वयं के उपलक्ष्य में खूब दान-पुण्य किया; गाँव, पत्तन, रत्न, सुवर्ण शुभलक्षणवती हजारोहजार गोद दान में दी गयी। उन कुमारों का सहस्राक्ष धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष का अवतार जैसा था।

युव-युव में वे बालक विद्याध्ययन के लिये प्रविष्ट हुए उन्हें उपवीत संस्कृत कर समय पियायें सिखाई गयीं। वे योग्य ही राज्य और शास्त्र के पारदर्शी विद्वान् हो गये।

महर्षि विश्वामित्र के आश्रम में मारीच और सुबाहु रावण के अमात्य मदैव यज्ञ में विघ्न किया करते। राजा के पाम मुनि विश्वामित्र आये और बरक्षार्थ श्रीराम तथा लक्ष्मण को उससे मोंगा। किन्ती प्रकार राजा, श्रीराम-लक्ष्मण की ऋषि के उपाय यज्ञ रक्षा के निमित्त भिजवाने को तैयार हो गये। विश्वामित्र के साथ दोनों राजकुमार उनके आश्रम की ओर चले। मार्ग में राक्षसी ताड़का को अपनी और आते देख एक ही बाण से राय ने उसे अपने धाम भिजवा दिया। दूसरे दिन मुनियों ने यह आरम्भ किया तो पराक्रमी मारीच ने राक्षसी सेना के साथ उनपर आक्रमण किया। श्रीराम ने “विना फलक” का बाण छोड़ कर तप्त धर्म-त्रोही को सी जीवन दूर सागर पर जा गिराया और उसके भूता सुगहू को सेना समेत मार दिया। यह कार्य खूब सानन्द सम्पन्न चलने लगा।

यहाँ विश्वामित्र ने दोनों भाइयों को “बला” और “अति बला” की वियायें सिखायी।

मिथिला के राजा जनक ने अपनी अयोनिजा पुत्री सीता के स्वयम्बर का नियन्त्रण दे महर्षि को बुलाया। ऋषिभर दोनो राजकुमारों की साथ के मिथिला को प्रस्थान करने लगे। मार्ग में शिलाभूता बहवसा नी श्रीरामचन्द्र के चरणरज से स्पर्श पाते ही शाप से मुक्ति हो गयी। वह भगवान् की स्तुति करती हुई पतिलोक सिधार गयी।

सीता स्वयम्बर में जनक की प्रतिज्ञा थी जो शिवधनुष को तोड़ेगा उसे सीता वरन करेगी। तब नाना देश विदेश के राजन्व लोग इस प्रयत्न में लगे पर उक्त धनुष हिलाया भी न जा सका। अन्त में महर्षि विश्वामित्र ने श्रीराम को आदेश दिया भगवान् श्रीराम के धनुर्धर कर दिया। इस घटना का प्रविवाद करने की वीरवर परशुरामजी आये

दर्शन कर तीनों को अपार आनन्द हुआ। महामती माता अनसूया ने सीता को पातिव्रत धर्म का उपदेश दिया और इन तीनों को प्रेम से भोजन कराया।

अग्नि के आश्रम से विदा हो कर दण्डकारण्य में श्रीराम ने अपनी भार्या सीता और लक्ष्मण के साथ प्रवेश किया। वहाँ महर्षि सुतीक्ष्ण, अगस्त्य और शरभद्वजी के दर्शन किये। वहाँ से श्रीरामादि तीनों व्यक्तियों ने पञ्चवटी के लिये प्रस्थान किया।

यहाँ पुण्यसक्तिना गोदावरी के तट पर श्रीरामभद्र पर्णकुटी बना सुखपूर्वक निवास करने लगे। परन्तु विश्व-कल्याण में प्रवृत्त मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीराम ने सीताविस्तार का कार्य संघर्षों से परिपूर्ण होने के कारण कामचारिणी शूर्पणखा को आते देखा; उसने आकर अपने विवाह का प्रस्ताव श्रीराम के सम्मुख रक्खा। भगवान् ने उसे टालने के बहाने पतिवर सुमित्रानन्दन लक्ष्मण के पास भिजवा दिया किन्तु लक्ष्मण ने वार्ताचातुर्य से उसे श्रीराम के पास ही लौटा दिया। अतः उस स्वच्छन्दचारिणी ने अपना भीषण शरीर धारण कर सीता को खाने का उपक्रम किया। श्रीराम ने लक्ष्मण को सीता के विषम प्राणमकट का संकेत दिया और कभी अनार्यों से बात में भी परिहास न करने का तथ्य सदादिष्ट किया। लक्ष्मण ने उस क्रूरहृदया के दुर्व्यवहार से क्रुद्ध हो श्रीराम के संकेत से स्थान से तलवार निकाल रावण भगिनी के नाक-कान काट डाले। यही से रावण के साथ तनाव का सूत्रपात हुआ। खरदूषण के डेर पर जाकर घोर-दर्शन करने चीत्कार करते हुए खून से लथ-थथ हो भूमि पर लेट मारी और दण्डक वन में सीता तथा लक्ष्मण के साथ राम के आगमन की ओर उनसे की गयी अपनी दुर्दशा की कथा सुनायी। राम के साथ लड़ने पहले १५ महावीर राक्षस घोर गये, आगे-आगे शूर्पणखा चली। श्रीराम के कोदण्ड बाणों की मार से वे भी धराशायी हो गये। अथ तो लौट कर शूर्पणखा द्रुत वेग से आकर खर के सामने फिर मूर्च्छित गिर पड़ी। उस राक्षसराज ने अपनी छामनी के चौदह हजार ऐनिकों की दूष्ण त्रिशिरा आदि राक्षस सेनापतियों के सहित राम-लक्ष्मण पर आक्रमण करने का आदेश दिया। भयानक युद्ध छिड़ा। श्रीराम के शरीर से रक्तधारा प्रवाहित हुई तब तीक्ष्ण बाणों से उन्होंने चौदह सहस्र राक्षस सेना सहित खरदूषण का सहार कर दिया। उस दुर्द्विष युद्ध घटना का अकम्पन नामक राक्षस ने प्राण बचाकर शीघ्र लङ्का-पति रावण को खरदूषण सहित समुची राक्षस सेना के संहार की सूचना दी। पीछे से छिन्नश्रुतिनाग विकटास्या शूर्पणखा ने श्रीराम के विरुद्ध अपने भ्राता रावण को एकताया। उस महाकुटिल राक्षसराज ने इन वैर का बदला लेने में सीताहरण का निश्चय किया और राक्षसराज मारीच को कपटमृग बनने को अपना पदव्यन्त्र यथा तैयार किया। पूर्व में अनुभूत राम के वनवीर्य को मारीच ने रावण के सम्मुख रक्खा पर इस अभिमानी के सामने उसकी एक न कली। अन्ततः वह कपटमृग के रूप में जगज्जननी सीता की पर्णकुटी से होकर लग्नी कुनाचें भरवा निकला। भाव्य की विपरीतता ऐसी कि भगवती सीता की प्रेरणा से श्रीराम ने कपटमृग के पीछे दौब कर उसे प्राणाहीन कर दिया। सीताहरण में रावण सफल हुआ। उसने अन्तरिक्ष मार्ग से सीता को लङ्का में ले जाकर अशोक वन में बन्दी जीवन विताने की याध्य किया।

श्रीराम अनुजमहित प्राणमिया सीता के अन्वेषण में प्राकृत मनुष्य की भाँति विलाप करते रहे आगे बढ़ते हुए पक्ष छोड़े हुए जटायुपक्ष पक्षीराज को रक्त में लयवध देखा। उस विकट समय में पक्षीन्द्र ने रावण द्वारा सीताहरण का सारा रहस्य खोल दिया। जटायु के प्राणान्त मन्त्रिकट में। वार्तागण-भरावण प्रभु ने पक्षीन्द्र के पार्थिव शरीर के त्याग के माध्य दर्शन दे लगे परम धाम भेजा।

श्रुति आश्रमों में सीता का अन्वेषण करते दोनों भ्रष्टगण आगे बढ़े । मार्ग में घोरदर्शन कन्दव का सामना हुआ ; कोदण्डधारी राम ने उसे सुर-कुलम्भ गति दी । आगे मर्तम सुनि के आश्रम में भक्ति की साक्षात् मूर्ति शबरी भीलनी के यहाँ दोनों भाँड़े गये । श्रीराम की हृदय से पूजा कर मन से एकत्र किये हुए वन्य बेरों का भक्षण में समने राम के योग लगाया । आप श्रीराम ने शबरी को नवपा भक्ति का उपदेश किया वह कुतार्थ हो गयी ।

आगे पम्पामर दोनों भाँड़े पहुँचे । ऋष्यमूक पर्वत पर रहनेवाले श्रीसुग्रीव के साथ हनुमान ने राम की भेत्री करायी ; बाली का वध और क्रिष्किन्धा के राजा श्री सुग्रीव का राज्याभिषेक किया गया ।

श्रीसुग्रीव ने अपने पूर्व प्रस्तावानुसार वानर-भालुओं को भीता की सुधि लाने भेजा । श्रीहनुमान् सागर पार पहुँचे । श्रीविभीषण से सनका परिचय हुआ । अशोक बाटिका में भगवती जानकी का दर्शन किया । भगवान् श्रीराम का उन्हें सन्देश दिया । अपनी पूँछ में आग लगाये जाने के कारण लज्जा की भी उसी पूँछ की आग से पूँछ दिया फिर लौट कर समुद्रोत्सर्जन कर श्रीरामभद्र के पास पहुँचे । सीता को लज्जा में युद्ध से जीत कर लाने की विद्याल वानर-भालुओं की सेना प्रस्थित हुई ।

अपने वडे भाई रावण की समझाने के कारण विभीषण को पादताडित हो भगवान् श्रीराम की शरण में आना पड़ा । विभीषण की भक्ति पर श्रीराम ने प्रसन्न हो उसे घर मानने को कहा । विभीषण ने भगवान् के परमार्थ स्वरूप का ध्यान मोंगा और चरण-कमलों में भक्ति मोंगी । श्रीराम ने आदेश से लक्ष्मण ने कलशजल के साथ विभीषण को लज्जा के राजपद पर अभिमण्डित करा दिया ।

सागर पर श्रीराम ने समुद्र के कहने से वानर-भालुओं की सहायता से जल को सेतु बनाने की आशा की । वहाँ पर श्रीरामेश्वर भगवान् की स्थापना कर अष्टाविधपूर्वक पूजा की । सेतुजन्म रामेश्वर के दर्शन प्रणाम करने वाले को ब्रह्महत्या नहीं लगती । वानर भालुओं की विद्याल सेना पुनः के द्वारा लज्जा को घेर चतुर आई । राम रावण का युद्ध हुआ । कमराः लक्ष्मण का मेघनाद के साथ युद्ध हुआ । उन्हें शक्ति लगी । मुक्तिवत भाँड़े को देम कर श्रीराम ने उत्कृष्ट हृदय का परिचय दिया वह धोले, "जिस प्रकार वन-वन में संवटों और विपत्ति में लक्ष्मण ने मेरा अनुसरण किया उसी प्रकार मैं भी उनके पीछे पीछे अनुसरण कर यम-लोक को जाऊँगा ।"

जय दूनी की शक्ति लगी तब भी उन्हें हृदय से यही कहना पड़ा—

देरो देरो बलत्राणि देरो देरो च बान्धवः ।

त ए देरी न परयामि वन भ्राता सहोदरः ॥

देरा देरा में स्त्रियों मिल सकती हैं और भाँड़े वन्धु भी मिल सकते हैं परन्तु सहोदर भाँड़े मिल सकें ऐसा देश मुझे नहीं दिखाई देता ।

भा० ६।२०।१२४

युद्ध में जब बड़ी संख्या में रावणवध के महान् योद्धागण, पुत्र-पौत्र और वन्धु-वन्धव मार डाले गये तो रावण से लड़ने को रावण ने भाँड़े कुम्भकर्ण को जगया । कुम्भकर्ण ने श्रीराम की भक्ति का जीवन में आवश्यक स्थान बताकर शिव स्वरूप ज्ञानमय रामावतार श्रीविष्णु के एक हजार अवतारों के समान वह दूर श्रीरामभक्ति से प्रलोक को अनायम परम धाम पहुँचाने पर धन्य भाग्य कहा । महा अभिमानी रावण ने छोटे भाँड़े पर लगाई दाढ़ी और राम ने लड़ते हुए वह महावीर युद्ध भूमि में काम आया । देवगण ने श्रीराम की अनन्य भाव से स्तुति की । फिर हन्ट

M/s Aurora Trading Co.
50, Ezra Street,
Calcutta-700001

M/s Hind Chemicals & Co
37, Armenian Street,
Calcutta 700001
Phone 33 9111

विजयी महाबली भेषनाद लक्ष्मण से लड़ा वह भी धर्म युद्ध में खेत रहा। जब राम रावण का तुलना संघाम हुआ रावण की सारी शक्तियाँ राम के सामने न्यर्थ हुईं। त्रिशुवनपावन श्रीराम के बाणों से रावण का वध हो गया और उसके शरीर में ज्योति निकल कर श्रीराम में समा गयी। रावण पत्नियों ने विलाप किया। श्रीराम के कहने से विभीषण ने रावण की अन्त्येष्टि की और तिलौजलि देकर अपने बड़े भाई को प्रणाम किया। लक्ष्मण ने राजा विभीषण को लङ्का-पीश बना अभिषेक कराया।

लोकलप्ता ब्रह्मा और इन्द्रादि ने श्रीराम की स्तुति की। श्रीराम ने मृतक बानर-भालुओं को इन्द्र की आज्ञा देकर अमृत वर्षण से जीवित किया। सीता की अग्नि परीक्षा हुई। भगवान् श्रीराम चौदह वर्ष के अनन्तर पुष्पक विमान पर आरुढ़ हो अवोढ्या लौटे। नन्दीश्याम में एकटक प्रतीक्षा कर रहे भरत के हनुमान के द्वारा आगमन की सूचना भिजवायी।

भरतजी हृषीकेश हो गये। सभी राजघराने की माताओं के आनन्दोलास की सीमा न रही। सभी श्रेष्ठ बानरगणों और विभीषण को उपयुक्त आतिथ्य के द्वारा सम्मानित किया गया। भगवान् श्रीराम का राज्यभिक्षेक विधि-विधान से सम्पन्न हुआ। श्रीराम राज्य में पृथिवी धनधान्य से परिपूर्ण होगयी वृक्ष फलों से लद गये। सर्वत्र सुख शान्ति समृद्धि और परमानन्द का वातावरण हो गया। धीरे धीरे सर्वत्र उन परमेशस्वी महोदार मर्यादा पुरुषोत्तम का यश सर्वत्र छा गया। प्रजा सुखी हो गई।

२२—भगवान् श्रीकृष्ण

वंशी-विभ्रूषित-करान्नवनीरदाभात, पीताम्बरादरुण-विम्ब-फलाधरोध्मात।

पुण्ड्र सुन्दरमुखादरविन्दनेत्राकृष्णात्परं किमपि नत्वमहंजाने

जातो गतः वितृण्हाद् व्रजनेधिवार्यो

हत्वा रिपून्सुनशतानि कृतोत्तारः।

उत्पाप तेषु धुरयः क्रुद्धाभिः सनीले

आत्मानमात्मनिगमं प्रथयन्वनेषु।

पृथ्याः स वै शुकभरक्षपयन् कुरुणा

मन्दः गमुत्थकलिना युधिभूपचम्बः।

हत्वा निधूय विजये जयमुद्दिपोष

प्रोच्योदधाय च परं समयात्सन्ध्याम्।

श्रीमद्भागवत ६।२।६६-६७

द्वापर युग के अन्त का समय उपस्थित हुआ। भगवती पृथ्वी ने देवों की अनीति और अत्याचार से पीड़ित हो गौ के रूप में वरुण विलाप कर अपना दुःख ब्रह्मा लोकपितामह से कहा।

पृथ्वी की आज्ञाएँ देते हुए लोक पितामह, शंकरजी एवं दूतरे-दूतरे देवगण के साथ सूर मार के तट पर गये। वहाँ रोपशायी ऋषि की स्तुति की और भूमि पर फैले हुए पापाचार की मिटा देने की प्रार्थना की। भगवान् ने अपनी गौर और कृष्ण दो शक्तियों 'वसुदेव की पत्नी देवकी के गर्भ से अवतार लेकर देवों की निर्मूल कर पृथ्वी पर धर्म की स्थापना करेंगी और भूमि का भार सीधे दूर हो जायगा।' यह आश्वासन दिया।

पञ्चवंशी वसुदेव या विवाह कर्म के आचा देवकी की पुत्री देवकी के माथ हुआ। विवाह में विद्वानों के सम्मलेन शूरीर कर्म रथ पर सहित की विधानर स्वरूप रथ होकर रहा था। सभी समय अकस्मात् आवागमनी हुई, 'कर्म ! दूसरी सहित के गर्भ से उत्पन्न आठवें पुत्र के हाथ दूसरी मृत्यु होगी ।"

इसमें कर्म ने अपनी सहित देवकी की मार डालने की चेष्टा की। भोजवंशी कर्म की वसुदेव की ने इस माहात्म्य अन्तर पर अपनी सहित की हत्या से बचने की प्रार्थना की और यह बचन दिया कि इसकी कोश से उत्पन्न पापन को तराल ही वह अपने शान्ति के पुत्र कर्म को समर्पण कर देगा। कर्म की अपने सहित वसुदेव के बचनों पर विश्वास था सो अपने पाप ही दोनों पति-पत्नी को आवागमन देकर रख लिया। बाद में मृत्युभय से सगने उन्हें हथकड़ी धार बेशी पहना कर पन्डो यह में रख दिया। भीमार्जुन ने आकर उस अत्याचारी कर्म को उचकाया और देवकी के धर्म पापनों को होते ही कर्म ने मार डाला। भगवत्प्रेरणा से मातृवर्ग गर्भ अनन्त के अर्थ से प्रगट हुआ। गर्भ के बद्ध पर भगवती योगमाया ने उसे देवकी के गर्भ से अचानक रोहिणी के उदर में स्थापित कर दिया। गर्भ का संवर्धन करने में उस माला का पर्याय नाम "संवर्धन" हुआ।

महाभारतशास्त्रिणी देवकी के आठवें गर्भ में साक्षात् जन्म गन भीहरि पधारें। उनके पधारने के साथ माता देवकी के अंग-अंग से अनौकिक तेज प्रगट होने पर उसे देख कर्म अत्यन्त भय से व्याकुल हो भगवान् के जन्म की प्रतीक्षा करने लगा। भगवत्करा बताते हैं कि वह सठते-जैठते, खाते-पीते, गोते-जाते और चले-फिरते सदा कृष्णमूर्ति रहने लगा। उसे जगत् ही भय के मारे कृष्णमय दीखने लगा।

भगवान् के अवतार की वेला आयी। साक्षात् ब्रह्माजी और देवर्षि नारद सुर-समुदाय के साथ सक्त बंदीपद में पहुँचे और परम प्रभु की स्तुति कर विदा हो गये।

उस अनौकिक दिव्य महाविभूति के शुभागमन से सर्वत्र सुखद शीतल मन्द सुगन्ध समीर बहने लगा, धरती का परम पुण्य और सर्वोत्कृष्ट भाग्य उदय हुआ। सम्पूर्ण त्रिगुणागम के सार, सन्ततव्य के प्राण और सन्तों के पालक जगत्पति भगवान्, श्रीवसुदेव-देवकी के सम्मुख प्रगटे। माता-पिता के सम्पूर्ण दुःख सनातन भगवान् वासुदेव के पधारने पर क्षुब्ध हो गये।

वसुदेव ने गद्गद कण्ठ से भीहरि की भावमयी स्तुति की और मय के अन्त में कहा, "हे देव-देवेश ! आप प्रगट अवश्य हुए पर इस अनौकिक रूप का उपसहार कीजिये। आप की अवतार कथा से कस मेरा तत्क्षण बंध कर देगा।"

भगवती योगमाया माता देवकी ने विश्वात्मा की स्तुति की और कहा, "अपने शंख, चक्र, गदा पद्मधारी चतुर्भुज रूप को क्षिपा क्षिजिये।"

भगवान् ने देवकी को बताया, "स्वायम्भुव मन्वन्तर में आपलोगों ने १२९६ वर्षों तक कठोर तप किया और मेरे दर्शन होने पर सुख जैसे पुत्र की वासना की। फलतः मैं पृथिव्यागर्भ नामक आपका पुत्र हुआ। दूसरे जन्म में आप दोनों अदिति-कश्यप हुए। अब तीसरे जन्म में फिर पुत्र रूप में आया हूँ। वात्सल्ययुक्त चिन्तन से आपको परम-पद का अवसर मिलेगा।"

यह कहकर भगवान् दो भुजावाले प्राकृत नवशक्त शिशु बन गये। उस समय मोहिनी भगवती माया के प्रमाण से मोहित हो सारे प्रहरी सो गये। भगवत्प्रेरणा से वसुदेवजी बालक को लेकर यदीधर से बाहर निकले। और पनघोर वर्षा में रोपनाग ने प्रभु पर अपने फणों की छाया कर पीछे चलना शुरू किया। छपनती यमुना का जल उस समय वसुदेवजी के जल में प्रवेश में करते ही घट गया। वह यमुना पार कर गोकुल पहुँचे। योगमाया की कृपा से सब गोप सोये हुए थे। नन्द पत्नी यशोदा की गोद में बालक को सुलाकर वसुदेवजी उनके पास मोई हुई कन्या को लेकर लौट आये और जेलखाने की चहारदीवारियों में पहुँचकर अपने पैरों में बेकिरी डाल पूर्ववत् बंदी हो गये।

माता रामकृष्णपुत्रों के यग चलने लगे उनका 'घटुहन चतन रेनु' तनुमण्डित शरीर की देग मग के गोप, गोपी, गोपराजकृन्द और माता रोहिणी, मैया यशोदा कन्द बाग और सभी उनके आत्मीय जन अत्यन्त सुखी होते। मग जीवनधन के दोनों यालक पेरों के यग गड़े होकर चलने लगे।' ललित ललाम गौर श्यामल दोनों भाई गोकुल की गलियों में गोपराजों के साथ घमरग विविध यान-सुलभ क्रीड़ाएँ करते रहते। श्यामजाली के साथ वनमहिरियों के घरीन पुगगर कर नाना युक्तियों में वहाँ दही और मगवन स्थय श्यते राधियों को गिलाते और वन्दरो में नोट देते। वभी गोपियों इग मन्दशिरों से तंग आफर इग युगल की दधि और गायन लीलाओं के लिये यशोदाजी के पाग चयानम्भ देती। मैया मग की मनुहार घर यालक के मंगल की भीष गौगनी।

एक बार वड़े सलाहनों का अम्यार होते होते वयस्य गोप कुमारों ने मैया को वन्देया के मिट्टी घाने की शिखावत की। जन वन्देया ने अपना मुँह श्याला लों भगवती माता यशोदा ने मगपूर्ण भ्रमण्डल, आकाश, वर्ष-वन्द, नक्षत्र, मरितायें, समुद्र और चराचर प्राणीमात्र तथा अनन्त सृष्टि का दृश्य देखा और वह भय से काँपने लगी। परन्तु श्रीकृष्ण ने योगमाया फेलाका पूर्ववत् सग सुवचनला सों को विस्मरण करवा किया।

एक बार श्रीकृष्ण के लज्जन स्वभाव से तंग आकर माता यशोदा ने उन के कटिभाग में रखी बाध कर उसे ओखल में बाँध कर अपना घर का घन्घ्या चालू किया। भगवान् ने गभीर ही अर्जुन के वृक्ष पाग २ ही चगे हुए थे। उन शाप-प्रसन्न क्षुद्रय नलकूर और मणिभीव का उद्धार करने के लिये उनके बीच में घुम कर श्रीकृष्ण ने निकलने की चेष्टा की। कृष्ण आप निकल गये पर ओखल तिरछा अटक गया। गमल वीर्य, पौष एव पराक्रम के केन्द्र श्रीकृष्ण ने धाडा हटका मारा कि दोनों वृक्ष जब से सखड कर मयानक शब्द के साथ भूमि पर गिर गये।

उन में से बी तेजस्वी पुरुष प्रगटे। भीहरि की उन्होंने अन्नाभक्तिपूर्ण स्वति की। मधु ने उन्हें स्वयाम जाने का आदेश दिया। वे परिक्रमा कर पिदा हों गये। दाम से (डारी से) उदर में बाधे जाने से श्रीकृष्ण का अन्वर्थ नाम "दामोदर" हुआ।

मग के घटते उपद्रवों से तंग आकर नन्द यावा ने प्रमुख गोपगण को एकत्र कर उनसे सुरक्षित स्थान पर जाने की मत्रणा की। सबसे सपरिवार वृन्दावन जाने की महगति दी। वहाँ पहुँच कर सबसे अगने निवागारि का समुचित प्रगन्ध किया, दोनों भाई राम कृष्ण, गो, गाप और गापी वृन्द को आनन्ध्रित करते हुए गच्छारण लीला में लग गये। उसी समय वृन्दावन में यमुनाकिनारे एक दैत्य गोवत्स रूप में आया। श्रीकृष्ण ने उस को पृष्ठ से पकड घुमा कर जोर का हटका देते हुए कैथ के वृद्ध पर पटक दिया। दैत्य वत्सग मर गया।

श्रीकृष्ण ने इती प्रकार बकासुर, पूतना के भाई अषासुर आदि दैत्यों को मार डाला।

श्रीकृष्ण की माननीय लीला देख कर लोकपितामह ब्रह्मा मोह-प्रसन्न हुए। उन्होंने पहले वक्षुशों और श्रीकृष्ण के इपर उधर होने पर मगल याली की एक स्थान पर छिपाकर स्वय अन्वर्थान किया।

लौटने पर श्रीकृष्ण की ब्रह्मा की कुटिलता का भान हुआ। लोवसष्टा का अधिमान चूर्ण करने के लिये उन्हें सभाया का ऐश्वर्य दिखलाना ठीक जत्ता। यागेश्वर श्रीकृष्ण स्वयं गाप यालक और गाप बक्षुओं का रूप धारण कर पूर्ववत् निर्गोष रूप से कार्य में लग गये। यह क्रम १ वर्ष भर चला। अन्ततः ब्रह्मा ने आकर छिपाये हुए वक्षुओं, मायो और गोपों को ययास्थान मूर्च्छित और श्रीकृष्ण के सब वैसे ही गोप यालक और गाप बक्षुओं को देख आश्चर्य किया। उन्हें सग थोर गाय-वृद्धे श्याल-याल चतुर्भुज भगवान् के रूप में दीखने लगे। इस अद्भुत लीला से ब्रह्मा श्रीकृष्ण के चरणों में दण्डवत् कर लोट गये।

एक बार साधियों के साथ सयन वल्लन में यालगोष्ठी और क्रीड़ा में राम कृष्ण लगे हुए थे; एका एक घेनुकासुर गधे के वेप में वलराम पर डुलची झाड़ने लगा। वलराम पीछे कैसे रहते। उन्होंने उसके पीछे के दोनों पैर

पण्ड कर जार से घुमा उस ताड़ वृक्ष पर चले दे मारा उस असुर का प्राणान्त हो गया । ताड़ के वृक्ष के गिरने से आस पाम के कई ताड़ वृक्ष टूट कर गिर पड़े । धेनुकाशर के वध के बाद अत्यधिक क्रुपित हो कर उसके भाई बन्धु बदला लेने को आये । बनरामजी ने सब को घुमाकर ताड़ वृक्ष पर दे मारा और क्रीडार्थ ही सभी असुरों का वध कर जनता को सुखी बनाया ।

कालियदह में खेन की गैद को दूढ़ने के लिये श्रीकृष्ण क्रुद पड़े । सभी ओर इससे हाहाकार मचा । जल में गहरे पैठने पर कालियनाग की श्रीकृष्ण ने देखा । कृष्ण ने सहस्रोफणों पर नृत्य कर उसको घायल बना डाला वह रक्त वमन करता मूर्च्छित हो गया । प्राचीन काल में पक्षीराज गरुड के भय से रमणक द्वीप को छोड़ वह इस हृद में बसा था । घेतनामस्या होने पर श्रीकृष्ण की शरण हुआ । यशोदादुलार नन्दनन्दन ने उसके मस्तक पर चरणचिह्न स्थापित कर परिवार सहित यमुना कुण्डसे बाहर निकाल दिया । वह श्रीकृष्ण को प्रणाम कर सपरिवार रमणक द्वीप में चला गया । तब से कालिय हृद का प्रदेश निर्बिष हो गया । इससे नन्दादिगोपगणों का भारी प्राण हुआ ।

एक बार, गर्मी के दिन संध्या में सभी ब्रजवासी और गौएँ यमुना किनारे पर ही रात्रि बिताने को रह गये । अकस्मात् यन में अग्नि लग गयी । सभी लोग भयाकुलरस्त हो गये । वे श्रीकृष्ण की रक्षा के लिये पुकारने लगे । देव देवकृष्ण ने उम भयकर अग्नि का योग बल से पान कर लिया ।

एक बार प्रलम्बाशुर नाम का असुर गोप-बालक वन खालयालों के साथ ही राम-कृष्ण के संग खेलने लगा । उस प्रलम्ब ने खेलखेल में बलराम की अपनी पीठपर बिठाकर दूर आकाश में लेजाकर अपना असुर वेप प्रगट किया । बभ्रुहृष्य मुष्टि के एक ही प्रहार से बलराम ने राक्षस की मार डाला वह रक्त वमन कर भूमिमात् हो गया ।

श्रीकृष्ण और बलराम गोपबालों के साथ जब प्रातः गोचरण कराने ब्रज की गलियों से गुजरते तो उनके सौन्दर्य की ओर एकटक दृष्टि से सभी प्रजगापिकायें निहार कर कम्पमुग्धा का पान करतीं । सन्ध्या की जो वापिस इन्द्रा-वन से लौटते और बड़ी प्रजाति श्रीकृष्ण दीखपड़ते तो गोपिकायें उस वन्यलुवि पर अपने सर्वस्व को न्यौछाबर कर देती ।

वर्षा ऋतु में वृन्दाविपिन की रमणीयता का बसा कहना । सर्वत्र हरीतिमा का दृश्य छाया हुआ वृक्ष पुष्पों और फलों से लदे हुए, मत्तमयूरी और अन्य पक्षिगण का कलरव उस नैसर्गिक सौन्दर्य को चतुर्गुणित करता । ऐसे समय सुरली की मधुर ध्वनि चराचर प्राणियों को मन्त्रमुग्ध करती ।

शरत्काल के प्रारम्भ में नन्दादि ने इन्द्रपूजा का महान् आयोजन किया परन्तु श्रीकृष्ण ने गोवर्धन पर्वत का माहात्म्य बता कर उसके स्थान पर गोवर्धन पूजनोत्सव का आयोजन किया । इन्द्र अत्यन्त क्रुपित हो ब्रज पर सम्मर्षक नैर्घी से वर्षण करने पर तुल गया । अकस्मात् सर्वेश्वर ने गावर्धन की उखाड़कर अनायास झून्न की भाँति उसे धारण किया और सभी व्रजवासी, गौवं तथा गोवत्स उनके नीचे आनन्द से रहने लगे । ७ दिन तक अत्रिराम दसलाधार वर्षण करने पर भी व्रजवासियों का बाल भी रोंका न हुआ तब हार कर वह श्रीकृष्ण के चरणों में लजित हो गिर-गया और उनकी स्तुति की । नाना यशोभरणा से भगवान् की पूजा कर उनकी आज्ञा से स्वर्ग को लौट गया ।

इसी घटना-चक्र में कस ने अरिष्टासुर नामक दैत्य को ब्रजवासियों को क्रुस्त करने को भेजा परन्तु श्रीकृष्ण ने एषरूप उसक रोगी का एकटक कर उखाड़ लिया और उसी से पीटते पीटते उसे निष्प्राण कर दिया ।

येसी नामक दैत्य मोड़े के रूप में आकर धीरूष्ण को मारने ब्रज में आया। दैत्यनिपटन धीरूष्ण ने घेर्पूर्वक मोड़े के मुँह में हाथ डाल उसे शतना बिखाल कर दिया कि अन्ततः अमुर की गति बन गयी; तड़पड़ा कर उसने प्राण छोड़ दिये। ज्योत्सामर ने शालग्रामों के साथ खेचते हुए शाली के वेष में चोर, रक्षक और भेड़ या खैल खेचते हुए तथा शालों को परंत की युवा में डाल उसका मुँह शिखा से गूँट कर दिया। भगवान् कृष्ण जगदी ज्ञान समग्र गये उसे चतुर्भुज धरती पर मार गिराया और गला घोट कर मार डाला। एवं सब बगलशाली की गुफा में बाहर निरान कष्ट से छद्धार किया।

कंस ने अन्ततः कृष्ण को घुमा लाने को अकूरजी को भिजवाया। वह एक सन्ध्या को नन्दगर्ब पहुँचे। भगवान् के चरण-चिन्हों को देख कर हो यह महानुभाव गद्गद हुआ जा रहा था। भगवान् धीरूष्ण जहाँ गोएँ हुआ वह थे वहाँ यह प्रभु से मिले। अकूरजी को लेकर वह नन्दराज के पाग लाये। नन्दराज से उन्होंने कहा कि नारदजी ने धीरूष्ण और वनराम के विषय में पूरा विवरण दे दिया। कंस ने फिर देवकी और वसुदेव को कैद में डाल दिया। उसने नन्द बाबा और धीरूष्ण-वनराम को लिये और सब गोपों को भेंट देने के लिये बुलाने उन्हें भेजा है। प्रातःकाल अकूरजी दोनों भाइयों को रथ में बिठा मथुरा को चले। नन्दबाबा गोपों के साथ सपहार लेकर चले। अकूरजी जैसे भगवद्भक्त त्रिकाल सन्ध्या करनेवाले महामना व्यक्ति थे। यमुना तट आते ही नगर के बाहर उन्हें ने रथ रोक कर स्नान-सन्ध्याचन्दन किया। शयनी जप करते हुए भगवान् धीरूष्ण और वनरामजी के अद्भुत दिव्य रूप का उन्हें दर्शन हुआ। दोनों भाइयों ने मथुरा नगरी में पहुँचकर राजनीय रजत से रंगे हुए नूतन वस्त्र परिधान लिये मंगे। उसने कई आपत्तियों को तो धीरूष्ण ने उसे और का घबरा लगा घराशायी कर दिया। दोनों भाइयों नाना विध नीले और पीले वस्त्र लेकर पहने और भालों के यहाँ पहुँचे। मानीने उन दिव्य बालकों की पूरी आवभगत क और विविध सुगन्धों वाले पुष्पों की मालायें पहना कर अपनी थोरसे राम श्याम का अभिवादन स्तवन किया। भगवान् समवे घर अचला लक्ष्मी के पास वा बर दिया। फिर नवयौवन सपन्ना कुब्जा की अनुलेपन पात्र सहित देवा। भगवान् धीरूष्ण ने उसके चन्दनादि लगा कुब्जा का शरीर उल्लासन बिधि से सीधा कर दिया। फिर दोनों भाई यशशाला में पहुँचे। वहाँ रखे दिव्य धनुष को उन दोनों बालकों ने उठा कर रक्षकों के रोकने पर भी उसकी डोरी तोच कर उसे तोड़ डाला। रक्षक सैनिक और दूसरे-दुसरे ने धनुष टूटने पर राम श्याम पर आक्रमण कर दिया। क्रुद्ध हो दोनों भाइयों ने टूटे धनुष के टुकड़ों से उन्हें मार गिराया। यशशाला से निकल के नगरी के राजपथ पर घूमने लगे। दूसरे दिन प्रातः स्नान सन्ध्यादि से निरुक्त हो नगरे की ध्वनि सुन सज्जित हो राम श्याम रंग भूमि की ओर चले। उसवे प्रवेश द्वार पर मदीनमत्त कुलकापीड हाथी खड़ा था। महाव्रत का आदेश था कि दोनों भाइयों को हाथी से रीढ़वा दे। वही करने को जैसे महाव्रत ने कुलकापीड को आगे बढ़ाया तो क्रुद्ध राम-श्याम ने उस बनी हाथी को पटक उसके दोनों बोंट उखाड़ लिये और उनसे दोनों को मार कर रंगशाला में पहुँच गये। चाणूर और सुष्टिक दो महाकाय भल दुरही आदि बाघों की ध्वनि के साथ कृष्ण-उल्लेख से कुशती लड़ने लगे। उन मल्लों को कुशती करते करते राक्षि क्षीण होने लगी। कंस की हुनीति को जान धीरूष्ण ने चाणूर को और राम ने सुष्टिक के पछाड़ कर भूमि पर आकाश में घुमा कर पटक मारा। इसी प्रकार शल एव तोशल भी मारे गये। अर कंस क्रोध से आगबवूला हो गया और कृष्ण-राम तथा सब नन्दादि गोपों के विरुद्ध अपने आदेश देने लगा। क्रुद्ध धीरूष्ण ने उसके निहासन पर चढ़ कर उसके बाल पकड़ आसन से नीचे पटक दिया और स्वयं उस पर कुद कर उस अन्यायी का प्राणान्त कर दिया। वधे हुए कंस के आठ भाइयों ने बदला लेने के लिये कृष्ण-राम पर आक्रमण किया परन्तु काल के घास वे बने। कंस-वध कर वे सीधे वसुदेव देवकी को वन्दन से मुक्त करने वन्दी यह में गये और मातापिता के चरणों में नमस्कार हो प्रणामपूर्वक मुक्त किया। उद्यतेन को कारागार से मुक्त कर मथुरा जनपद का राज्य उन्हें दे दिया। अकूर आदि यदुवधियों की राज्य में विशेष पदों पर नियुक्त कर दी। इस घटना के बाद धीरूष्ण और वनराम नन्दबाबा से मिले। उन्हें धीरूष्ण ने फिर ब्रज में लाकर

विवशकर दिया। महाभारत को टालने में पाण्डवों के सन्निधूत ही ने नहीं बने बल्कि पाण्डवों के मार्गदर्शक सखा, सुदृढ़ और अर्जुन के सारथि भी हुए।

भगवान् श्रीकृष्ण की कीर्ति अमर है उनका चरित्र निरुपम हो समस्त-पाद-ताप का शामक है।

श्रीहरिः शरणम्

२३—भगवान् बुद्ध

प्रख्यात बौद्ध धर्म के प्रवर्तक महाराज शुद्धोदन के २५वसी पुत्र गौतम बुद्ध के रूप में ही श्रीभगवान् अवतरित हुए थे, यह विवाद का विषय है। पुराणवर्णित भगवान् बुद्धदेव का प्राकट्य गया के गमोप कीकट देश में हुआ था। उनके पुण्यात्मा पिता का नाम 'अजन्' बताया गया है। यह प्रसंग पुराणवर्णित बुद्धावतार का ही है।

दैत्यों की शक्ति बढ़ गयी थी। उनके सम्मुख देवता टिक नहीं सके, दैत्यों के भय से वे प्राण लेखर प्राये। दैत्यों ने देवधाम स्वर्ग पर अधिकार कर लिया। वे स्वच्छन्द होकर देवताओं के वैभव का उपभोग करने लगे; किन्तु उन्हें प्रायः चिन्ता बनी रहती थी कि पता नहीं, क्या देवगण समर्थ होकर पुनः स्वर्ग खीन लें। सुस्थिर साम्राज्य की कामना से दैत्यों ने सुराधिप इन्द्र का पता लगाया और उनसे पूछा—'हमारा अव्यष्ट साम्राज्य स्थिर रहे, इसका उपाय बताइये।'।

देवाधिप इन्द्र ने शुद्ध भाव से उत्तर दिया—'सुस्थिर शासन के लिये यश एवं वैदिविहित आचरण आवश्यक है।'।

दैत्यों ने वैदिक आचरण एवं महायज्ञ का अनुष्ठान प्रारम्भ किया। फलतः उनकी शक्ति उत्तरोत्तर बढ़ने लगी। स्वभाव से ही उद्विग्न और निरंकुश दैत्यों का उपद्रव अथाह। जगत् में अमुर-भाव का प्रसार होने लगा।

असहाय और निरुपाय दुःखी देवगण जगत्पति श्रीविष्णु के पास गये। उनसे वरुण प्रार्थना की। श्रीभगवान् ने उन्हें आश्वासन दिया।

श्रीभगवान् ने बुद्ध का रूप धारण किया। उनकी वैष-भूषा अत्यन्त मलिन थी। वे स्नान नहीं करते थे। सौत तक नहीं साफ करते थे। उनके कथमानुसार इन क्रियाओं से हिंसा होती थी। उनके हाथ में भाज्जीनी थी और वे मार्ग को बूझते हुए सड़क पर चरण रखते थे।

इस प्रकार अत्यन्त अपवित्र वैष धारण करने वाले संन्यासी बुद्धदेव के उपदेश से दैवगण प्रभावित हुए। यश से जीव हिंसा होती है। यश की प्रवर्धित अग्नि में ही कितने जीव भस्म हो जाते हैं। दैत्यों, मैं जीव हिंसा से बचने के लिये कितना प्रयत्नशील रहता हूँ। पहले झाड़ू लगाकर पथ स्वच्छ करता हूँ, तब सड़क पर पैर रखता हूँ।'।

अत्यन्त मलिन एवं अपवित्र वैष धारण करने वाले संन्यासी बुद्धदेव के उपदेश से दैवगण प्रभावित हुए। उन्होंने यश एवं वैदिक आचरण का परित्याग कर दिया। वे अहिंसा को ही परम धर्म मानने लगे। परिणामतः कुछ ही दिनों में उनकी शक्ति क्षीण हो गयी।

फिर क्या था, देवताओं ने उन दुर्गल एवं प्रतिरोधहीन दैत्यों पर आक्रमण कर दिया। अगम्य दैत्य पराजित हुए और प्राण-रक्षार्थ यज्ञ-तन बाग बट्टे हुए। देवताओं का स्वर्ग पर पुनः अधिकार हो गया और वे पुनर्वत् यश भागी बन गये।

इस प्रकार संन्यासी के वैष में भगवान् बुद्ध ने त्रैलोक्य का भगन किया।

—शि० दु०

२४—भगवान् कलिक

चरोचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ।

धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये ॥

(श्रीमद्भागवत १२ । २ । १७)

‘सर्वव्यापक भगवान् विष्णु सर्वशक्तिमान् हैं। वे सर्व-स्वरूप होनेपर भी चराचर जगत् के सत्त्व शिष्टक—सद्गुरु हैं। वे साधु—सज्जन पुद्गलों के धर्म वी रक्षा के लिये, उनके कर्म का दण्डन काट कर उन्हें जन्म मृत्यु के चक्कर से छुड़ाने के लिये अवतार ग्रहण करते हैं।’

×

×

×

अभी वो कलिका प्रथम चरण है। कलिक के पाँच महल से कुछ ही अधिक वर्ष बीते हैं। इतने दिनों मानव जातिका कितना मानसिक हास एवं नैतिक पतन हो गया है, यह सर्वविदित है। यह स्थिति उत्तरोत्तर बढ़ती जायगी। क्यों-क्यों कलियुग आता जायगा, त्यो-त्यो धर्म, सत्य, पवित्रता, क्षमा, दया, आशु, बल और स्मरणशक्ति—सयका उत्तरोत्तर लोप होता जायगा। व्यावहारिक सत्य और ईमानदारी समाप्त हो जायेंगे; झूठ-कपट-पटु व्यक्ति ही व्यवहारकुशल समझा जायगा। अर्थहीन व्यक्ति ही असाधु माने जायेंगे। धोर दार्मिक और साधु ही सत्पुरुष समझे जायेंगे। धर्म, तीर्थ, माता-पिता और गुरुजन उपेक्षित और विरस्कृत होंगे। मनुष्य-जीवन का सर्वश्रेष्ठ पुद्गल होगा—चंदर-भरण ! धर्म का सेवन यश के लिये किया जायगा। नाछण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्रों में जो शक्ति सम्पन्न होगा, वही शासन करेगा। उस समय के नीच राजा अत्यन्त दुष्ट एवं निष्ठुर होंगे। लोभी ती वे इतने हीने कि उनमें और लुटेरों में कोई अन्तर नहीं रह जायगा। उनसे भयभीत होकर प्रजा बनों और पर्वतों में छिपकर तरह-तरह के शाक, मंद-मूल, मांस, फल-फूल और बीज-गुठली आदि से अपनी भूषा मिटावेगी। समय पर कृष्टि नहीं होगी, इस फल नहीं देंगे। भयानक सूखा, भयानक सर्दी और भयानक गर्मी पड़ेगी। तब भी शासक कर पर-कर लगाते जायेंगे। प्राणि-मात्र धर्म की मर्यादा त्यागकर स्वच्छन्द मार्ग का अनुसरण करेंगे। मनुष्यों की परमायु बीस वर्ष की हो जायगी।

कलिक के प्रभाव से प्राणियों के शरीर छोटे-छोटे, क्षीण और रोगग्रस्त होने लगेंगे। वेदमार्ग प्रायः मिट जायगा। राजा महाराजा डाकू-लुटेरों के समान हो जायेंगे। वानप्रस्थी, संन्यासी आदि विरक्त-जीवन व्यतीत करने वाले गृहस्थों की भौति जीवन व्यतीत करने लगेंगे। मनुष्यों का स्वभाव राघो-जैसा दुस्सह, केवल गृहस्थी का भार ढोनेवाला हो जायगा। लोग विषयी हो जायेंगे। धर्म-कर्म का लेश भी नहीं रहेगा। लोग एक-दूसरे को लुटेंगे और मारेंगे। मनुष्य अपरहित, नास्तिक और चोर होंगे।

पुत्रः पितृवर्धं कृत्वा पिता पुत्रवर्धं तथा ।

निश्चिन्तो बृहदादी न निन्दासुपलप्स्यते ॥

भ्लेच्छहीमूर्तं जगत् सर्वं भविष्यति न संशयः ।

हन्तो हस्तं परिशुषेद् युगान्ते समुपस्थिते ॥

(महा० वन० १६० । ३८, ३९)

‘पुत्र पिता का और पिता पुत्र का बंध करके भी उद्धिन्न नहीं होंगे। अपनी प्रशंसा के लिये लोग बड़ी-बड़ी बातें बनायेंगे, किन्तु समाज में उनकी निन्दा नहीं होगी।’ उस समय मारा जगत् भ्लेच्छ ही जायगा—इसमें संशय नहीं। एक हाथ दूसरे हाथ को लुटेगा—सगा भाई भी भाई के धन को हड़प लेगा।’

अधर्म बढ़ेगा, धर्म बिदा हो जायगा। स्त्रियों अपने-पतियों की सेवा छोड़ देंगी। वे कठोर स्वभाव वाली और सदा कटुवादिनी होंगी। वे पति की आशा में नहीं रहेंगी। पथिकों को माँगने पर भी कहीं अन्न-जल या ठहरने के लिये स्थान नहीं मिलेगा। सर्वत्र पाप-पीड़ा, दुःख-दारिद्र्य, क्लेश-त्रयीति, अनाचार और हाहानार व्याप्त हो जायेंगे।

उस समय सम्पन्न-ग्राम में विष्णुपशानामक एक अत्यन्त पवित्र, सदाचारी एवं धेष्ठ ब्राह्मण होंगे। वे सरल एवं सदा रहेंगे। वे श्रीभगवान् के अत्यन्त अनुरागी भक्त होंगे। उन्हीं अत्यन्त भाग्यशाली ब्राह्मण विष्णुपश के यहाँ समस्त सद्गुणों के एक मात्र आश्रय, निखिल सृष्टिके सर्वज्ञ, पालक एवं संहारक परब्रह्म परमेश्वर भगवान् कल्कि के रूप में अवतरित होंगे। उनके रोम-रोम से अद्भुत तेजोमयी किरणें छिटकती रहेंगी। वे महान् बुद्धि एवं पराक्रम से सम्पन्न, महात्मा, सदाचारी तथा सम्पूर्ण प्रजा के शुभैषी होंगे।

मनसा तस्य सर्वाणि बाह्यान्वायुधानि च ॥

उपस्थास्यन्ति योधारच शस्त्राणि ववचानि च ।

स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ॥

स चेधं संकुलं लोकं प्रमादमुपनेष्यति ।

उरिषती ब्राह्मणो दीप्तः क्षवान्वकुटुदाराधीः ॥

(महा०, वन० १६० । १६४-१६६)

‘(विष्णुपशके बालकके) चिन्तन करते ही उनके पास इच्छानुसार वाहन, अस्त्र-शस्त्र, घोड़ा और वस्त्र उपस्थित हो जायेंगे। यह धर्म-विजयी चक्रवर्ती राजा होगा। वह सदाबुद्धि, तेजस्वी ब्राह्मण दुःख से व्याप्त हुए हाजगत् को आनन्द प्रदान करेगा। कलियुग अन्त करने के लिये ही उनका प्रादुर्भाव होगा ।’

भगवान् शंकर स्वयं कलिकभगवान् को शयास की शिक्षा देंगे और भगवान् परशुराम उनके पैदोपदेष्ट होंगे।

वे देवदत्त नामक शीघ्रगामी अश्वपर आरुढ़ होकर राजा के चप में छिपकर रहनेवाले, पृथ्वी में सर्वत्र फैले हुए दस्युओं एवं नीच स्वभाववाले सम्पूर्ण म्लेच्छों का संहार कर डालेंगे। वे परम पुण्यशाली भगवान् कल्कि भूमण्डल के सम्पूर्ण पातकियों, दुराचारियों एवं दुष्टों का विनाश कर अश्वमेध नामक महान् यज्ञ करेंगे और उस यज्ञ में सम्पूर्ण पृथ्वी ब्राह्मणों की दान में दे देंगे।

भगवान् कल्कि दम्पु-वध में सदा तत्पर रहेंगे। वे जिन-जिन देशोंपर विजय प्राप्त करेंगे, उन-उन देशों में काले मृगचर्व, शक्ति, त्रिशूल तथा अन्य अग्न शस्त्रों की स्थापना करेंगे, वहाँ उत्तमोत्तम ब्राह्मण उनका भद्रा प्रतिपूय स्तवन करेंगे और प्रभु कल्कि उन ब्राह्मणों का यथोचित सत्कार करेंगे।

शौरवर कल्कि भगवान् के कर-कमलों से पृथ्वी के सम्पूर्ण दस्युओंका विनाश और अधर्मका नाश हो जायगा। फिर स्वाभाविक धर्म का उत्थान प्रारम्भ होगा।

स्थापयित्वा च नवादाः स्यम्भुविहिताः शुभाः ।

वनं पुण्यवश-रम्यां रमणीयं प्रवेष्ट्यति ॥

तच्छीलमनुवर्त्त्यन्ति मनुष्या लोकवासिनः ।

(महा०, वन० १६१ । २-३)

‘उनका यश तथा कर्म—सभी परम पावन होंगे । वे ब्रह्माजी की चलायी हुई मङ्गलमयी मर्यादाओं की स्थापना करके (तपस्या के लिये) रमणीय वन में प्रवेश करेंगे । फिर इस जगत् के निवासी मनुष्य उनके शील-स्वभाव का अनुकरण करेंगे ।

मङ्गलमय भगवान् कल्कि के अङ्गराग को स्पर्शकर वहनेवाली वायु ग्राम, नगर, जनपद, एवं देशकी सारी प्रजाके मन में पवित्रता के भाव भर देगी । उनमें सहज सात्त्विकता उदित हो जायगी । फिर उनकी संतति पूर्ववत् दृष्ट-पुष्ट, दीर्घायु एवं धर्मपरायण होने लगेंगी ।

इस प्रकार सर्वभूतात्मा सर्वेश्वर भगवान् कल्कि के अवतरित होनेपर पृथ्वीपर पुनः सत्ययुग प्रतिष्ठित होगा ।

—शि० दु०

नामसंकीर्तनं यस्य सर्व पाप-प्रणाशनम् ।

प्रणामो दुःखशमनस्तं प्रपद्ये हरिं परम ॥

श्रीमद्भागवत १२ स्क०

जिन भगवान् का नाम संकीर्तन सम्पूर्ण पापों को समूल नष्ट कर देता है और प्रणाम समूचे त्रिविध दुःखों का शमन करता है ऐसे सर्वोच्च हरि के मैं शरणागत होता हूँ ।

श्रीपरमात्माने नमः

श्रीकृष्णं वन्दे जगद्गुरुम्

जीवन में सार वस्तु की खोज—निरभिमानिता

अनन्तश्रीविभूषित स्वामी रामसुन्दरामजी महाराज सुप्रसिद्ध श्रीमद्भगवद्गीता के प्रकाण्ड व्याख्याता एवं परम भिरक्त सन्त वा कथामृत उपदेश (यथाश्रुत यथावहीत) :

भजन

मैं नहीं, मेरा नहीं, यह मन किसी का है दिया ।
जो भी अपने पास है, वह धन किसी ने है दिया ॥ ८८ ॥

देने वाले ने दिया, वह भी दिया बिना दान से ।
“मेरा है यह”, लेने वाला वह ठठा अभिमान से ॥
“मैं” “मेरा यह करने वाला मन किसी का है दिया ।
मैं नहीं, मेरा नहीं, यह तन किसी का है दिया ॥ १ ॥

जो मिला है, वह हमेशा, पास रह सक्ता नहीं ।
यद्यपि बिछुड़ जाये वह कोई, राज यह सक्ता नहीं ॥
जिन्दगानी का भिला मधुवन किसी का है दिया ।
मैं नहीं, मेरा नहीं, यह तन किसी का है दिया ॥ २ ॥

जग की सेवा, योश अपनी, प्रीति प्रभु से कीजिए ।
जिन्दगी का राज है यह, जानकर जी लीजिए ॥
साधना की राह पर, साधन किसी का है दिया ।
मैं नहीं, मेरा नहीं, यह तन किसी का है दिया ॥ ३ ॥

वास्तव में इस संसार में आये सभी प्राणिमान, विशेष करके मानव मात्र को यह निश्चय करना है कि हम संसार में आये किम लिए हैं ? हम करना क्या है ? हम क्या कर रहे हैं ? हम कौन हैं ? हमारा संसार से क्या सम्बन्ध है ?

मनुष्य जब विचार करने बैठता है और उपरोक्त भजन की कड़ियाँ “मैं नहीं, मेरा नहीं” सुनता या पढ़ता है तो ऐसा अनुभव बोध होता है कि यह शरीर “मैं नहीं” है । यह वैराग्य जिससे भी हम जितना अधिक लगावे जाँवते व टिकाना चाहते हैं वह न लगना है न जुड़ता है और न टिकता है ।

वास्तव में परम दयालु और कृपालु प्रभु ने अपनी अपार असीम कृपा के बराबर हमें यह मानव शरीर दिया है । यह मानव शरीर हमें मिला ही परमात्मा की पहचान करने को है । जो मानव शरीर में आकर परमात्मा की पहचान नहीं करता या करने की चेष्टा भी नहीं करता वह अपने परमात्मा की आज्ञा का अनादर करके परमात्मा के दरबार में खीर-वेईमान बनाया जाता है और दण्ड का भागी बनकर बारम्बार जन्म-मरण के चक्र में पड़ता जाता है ।

जरा सोचिए शरीर के अन्दर जो भी रहे 'बे सब अपना' शरीर यही पर छोड़कर एक दिन प्रस्थान कर गये। चाहे श्रीराम या श्रीकृष्ण सा अवतारी हो या राजा और कंस सा अत्याचारी हो, शरीर सभी छोड़कर चले जाते हैं। कोई भी शरीर को साथ लेकर आया नहीं और लेकर जायेगा नहीं। जा सकता नहीं। फिर इसका अभिमान क्यों ? जो शरीर हम अपने साथ लाये नहीं, जैसा चाहे वैसा नीरोग सदा अपनी इच्छा के अनुसार रख सकते नहीं। जितना दिन चाहे सतना टिका सकते नहीं तो यह शरीर 'मैं' कैसे हो सकता है। अतः 'मैं' यह 'शरीर' नहीं और यह शरीर मेरा नहीं। उससे सम्बन्ध रखना या आसक्ति बनाये रखना महान गलती है। यह बहुत बड़ी मूर्खता है।

सारे दुःख तकलीफ या सन्ताप और दोष देहधारियों और देहाभिमानी जन को होते हैं। शरीर को लेकर ही सर्व प्रकार के दोष मानव के जीवन में आ जाते हैं। संसार में व्यवहार काल में ईमानदार को इनाम पुरस्कार मिलता है तथा बेईमान व्यक्ति को दण्ड मिलता है। ईमानदारी से सुक्ति मित्रता है और बेईमानी से ही सर्व प्रकार के अन्धन मिलते हैं।

यह मानव तन अपना नहीं है यह किसी प्रभु का दिया हुआ है। जो किसी का दिया हुआ होता है उसे हमें एक दिन वापस करना पड़ता है। जो वस्तु हमारी अपनी होती है वह सदा हमारे पास रहती है।

शरीर जन्म से अब तक सदा बदलता रहा है, आगे बदलता जायेगा। मन बुद्धि, चित्त और अहंकार भी सदा बदलता चला जाता है परन्तु इसके अन्दर रहनेवाला 'मैं' जो इनकी सारी गतिविधियों को जाननेवाला है वह व्योम का सदा एकरस रहने वाला सबका शांता द्रष्टा व साक्षी चेतन है। वह 'मैं' ही इन सबका अनुभवी है।

जित प्रकार गंगा की धारा किसी भी तटस्थल पर खड़े होकर देखें ती सतत बहती नजर आती है। जल की धारा है और जो जल पहले था वह जल अब नहीं है। तट स्थल वही है परन्तु गंगा न कहीं गई न कहीं आई। धारा बहती है और उसी प्रकार शरीर, इन्द्रियों, मन, बुद्धि, चित्त एवं अहंकार वह रहा है। परन्तु साक्षी इन सबका अनुभव करने वाला सदा एक रस 'मैं' रहता है। इसी प्रकार संसार इसके जड़-पदार्थों, धन वैभव प्रतिक्षण बदलते जा रहे हैं परन्तु बदलता हुआ दीखता नहीं। इसीलिए सन्त प्रकार कर कहते हैं।

“रहता रूप सही कर राखो,
बहता संग न बहिये ॥”

“मैं” सदा रहने वाला है। इस साक्षी शांता चेतन के स्वरूप में मस्त रहना है। यहने वाले शरीर इन्द्रिय मन, बुद्धि व जड़ पदार्थों व धन-वैभव के साथ हमें बहना नहीं चाहिए। उसमें आसक्ति करके अपना स्वरूप खोना नहीं है। ये बदलने वाले पर मकान संसार प्रतिक्षण नष्ट हो रहें हैं। लोहों का, काठ, पत्थर के बनाये मकान पुराने हो जाते हैं। दीवारें, बड़े-बड़े राजमहल और अट्टालिकाएँ पुराने होकर नष्ट हो जाते हैं। फिर भी जीव-मानव नित्य-नित्य नयी नयी योजनाएँ बनाता है। भोगों को भोगने और मंथन में अपनी मारी कीमती आयु को व्यर्थ खो देता है। परन्तु भोगों के संग्रह में लगे सन्मत्त लोगों को देखकर काल हँसता है—

ज्यों - ज्यों नर निर्पंक फिरे,
त्यों - त्यों काल हमें ॥ -

बड़े-बड़े मरान बनाते समय नर सोचता है कि ऊँचा से ऊँचा और पक्का मकान बनाना है। कहीं से भी मकान कहा न रह आय उस घर सोच-विचार नरके चेष्टा-अपत्य करता है परन्तु इस बात का कभी भी मान नहीं होता कि गुरु सचचा शरीररूपी मकान एकदम बरबाद है।

वास्तव में मानव शरीर प्रभु ने हमें एक 'धाम' प्राप्त करने के लिए दिया है जिसे करने के पश्चात् तु भी करना बाकी नहीं रहता। 'यह' पाने के लिए दिया है जिसे पा लेने के बाद कुछ भी प्राप्ति करने की इच्छा न रहनी। 'यह' जानने के लिए दिया है जिसे जानने के बाद अन्य कुछ जानना बाकी रहता नहीं। जीव प्राप्त प्राप्तव्य शान्त मानुष्य और वर्य वर्य होकर प्राप्त करने शान प्राप्त करने और उर्वर करने की भूख से शान्त हो जाता है।

इस काम को करने के बाद शान्त-सानन्ध्य, प्राप्त-प्राप्तव्य और मृत-मृत्युर्वर्ण हो जाता है।

ममल में जिग वस्तु की भूख होती है यह ममल जाता है तो उसकी प्राप्ति करने की इच्छा नहीं रहती अगर इच्छा रहती है तो निश्चित ममलो कि छम वस्तु की प्राप्ति हुई नहीं।

परमात्मा को प्राप्त करने के बाद इससे बड़ा कोई लाभ है या हां नवता है यह ममल में आ नहीं सकता।

लार्थी करोड़ों रुपयों को प्राप्त करने के बाद भी रुपये प्राप्त करने की इच्छा रह जाना प्रकट करता है कि रुपये वास्तविक भूख नहीं है। रुपये प्राप्त नहीं हुआ बल्कि रुपये का अभाव ही बढ़ा है। अतः विचार करने पर निश्चय होता है कि संग्रह करना लक्ष्य से विचलित होना है। अपने आप को धोखा देना है। अतः साधक को सावधान रहना चाहिए। स्वर्ग, पाताल और पृथ्वीलोक का एकमात्र राज्य मिलने पर भी जीव की वास्तविक भूख शान्त हो सकती नहीं। उसी प्रकार जितना भी सामाजिक विद्या, बुद्धि, मान, सत्कार जीव को मिलता है उतना ही उसका अभाव खलता है अनुभव होता है। अतः संग्रह से अभाव बढ़ता है। जीव को बोधा होता है।

साधक की निश्चित रूप से ममल लेना चाहिए कि हमें अपने मन, मन, मन व बुद्धि से प्रत्येक चेष्टा सर्वजन के लिये हित की दृष्टि से करनी चाहिए। तब भी जानने, करने और प्राप्त करने के लक्ष्य से जीव वृत्त हो सकता है।

"सिर्फंदर जय चला इस दुनिया से तो दोनों हाथ खाली थे।"

वेद ग्रन्थों और श्रुतियों की जीवनी सन्देश पढ़ने पर मालूम होता है कि जितना उपास हम शान प्राप्त करने की चेष्टा करते हैं जितना भी शान बढ़ता है उतना ही अपने अज्ञान की बढ़ती मात्रा दिखती है। पाने शान बढ़ा नहीं अज्ञान ही बढ़ता है।

हैनेवाले प्रभु की कृपादृष्टि पर हमारा ध्यान जाता ही नहीं। यही तो बड़ी ही विचित्र बात है। जो परोपकार करके प्रकट न करे ऐसे लोग बहुत ही दुर्लभ हैं। वे ही सच्चे सत्यगन्त हैं।

वेदों के अन्दर जीव को भगवान का खयाल बताया गया है। गीता में परमात्मा की जीव का सुहृद् परम प्रिय मित्र कहा है। वे तो प्राणिमान के सुहृद् हैं। "सदा सत्यको देते ही रहते हैं। उनके हस्त स्वभाव को समझने वाले सन्त व भक्त बन जाते हैं। गिनती या संख्या की लेकर भगवान का नाम अपनेवाले भगवान् का अनादर करते हैं। साधारण नोकर सा दर्जा बना लेते हैं।

दुनिया में वास्तव में धोखा और स्वार्थ मर्यादा है।

भगवान श्रीकृष्ण तीन लोक के स्वामी थे। परन्तु उनके गुरुदेव परम कोधी दुर्वासा थे। ऐसे कोधी गुरु जो सबको अभिराप देते थे वह भी भगवान् श्रीकृष्ण की गुरु-भक्ति से खुरा होकर उन्हें आशीर्वाद देते हैं। यह है निरभिमानि होने का फल।

एकादशी का व्रत करने वाले को द्वादशी के रहते पारणा करना पड़ता है। भक्तराज अम्बरीष एकादशी का व्रत तुलसीदल से करते हैं। द्वादशी में नाछणों की आवा से तुलसीदल से पारणा करते हैं; उसी समय दुर्वासा

क्रोधित होकर अपनी जटा को फेंककर उसका नाश करने कृत्या को प्रकट करते हैं। भक्त हाथ जोड़े खड़ा है। तब घर विष्णु भगवान् सुदर्शन चक्र भेजते हैं। दुर्वासा को हार कर भक्त से माफ़ी माँगनी पड़ती है। यह है निरभिमान भक्त की विजयकथा।

ससार में दगा किसी का सगा आज तक नहीं बना। कोई भी, कभी भी व किसी के साथ भी दगा करके देव ले, जान ले व अनुभव कर ले। उसका सगा कोई भी नहीं बनता। उसे खुद पल्लवाना पड़ता है। भगवान् सदा से अपने प्रिय निस्वार्थ भक्तों के पराधीन रहते हैं। वे निरभिमान भक्त उनको जैसा कहते हैं वैसा ही करने के लिए वे सदा से तैयार रहते हैं। भक्त की सेवा करने में उनको आनन्द आता है। सन्त व भक्त के हृदय-प्रदेश में तीन लोक का स्वामी भगवान् गिर्य विराजमान रहता है।

गुरु गोविन्द दोनों खड़े, काको लागें पाँव।

बलिहारी गुरुदेव को, जिन गोविन्द दियो बताय ॥

सन्त और सच्चा भक्त भगवान् से बड़ा होकर भी आपने को सदा प्रभु का एक झुच्छ सेवक दास ही मानता है। यही तो प्रभु भक्तों की विशेषता है।

यही है निरभिमानता का फल

में हैं श्रीभगवान् का भरे अभिमान।

अनुभव यह करते रहो, तब समता अभिमान ॥

“प्रथम राम का नाम लो, पीछे हो सुख दास।”

बोली भक्त और भगवान् की जय।

एक विवेक

(लेखक :—मानस—तत्त्वान्वेषी पं० श्रीरामकुमारदामजी रामायणी मणिपर्वत, धीअयोध्याजी)

परब्रह्म धरि चारि रूप खेलेँ यनि भाई ।
आदि शक्ति श्रोतोव जहाँ बुलहि न बनि आई ॥
जहाँ मणिगिरि गुरु शान धर्म भक्तिकी खानी ।
पाप ताप बुझ दूरि करत सरयू महरानी ॥
मनु बालमीकि तुलसी प्रथित, प्रथम काव्यसरि जहाँ बहि ।
अब मानसपीथुम यह, जयकुमार, भीअवध महि ॥

मातः स्मरणीय पुण्यपाद श्रीगीस्वामीजी महाराज ने अपने अपर विश्व-काव्य श्रीरामचरितमानस के उपोद्घात प्रकरण में—

आखर अर्थ अलङ्कृत नाना—छन्द प्रबन्ध अनेक विधाना ॥
भाव भेद रस भेद अपारा—कवित होष गुन विविध प्रकारा ॥

लिखने के बाद श्रुत ही शपथपूर्वक लिख दिया कि—

कवित विवेक एक नहिँ मोरे—सख बहौ लिखि कागद कोरे ॥

इसमें विचारना यह है कि आखर अक्षर, स्वर व्यंजन आदि । अर्थ—नाना व्याख्यायें । शब्दार्थोंदि अलंकारों के अनेकों भेदोपभेद । वर्णिक मात्रिकादि छन्दों के लाखों प्रकार । सात्विक, कायिक, मानसिक, आहार्य एव लीला विज्ञानादि अनेकानेक भाव भेद और भृगार-तैल-शान्तादि रस-भेद, रस के स्थायी सञ्चारी, अनुभाव, बिम्बावादि चारी अंगों के सैकड़ों भेदोपभेद अर्थात् काव्य के जितने भी साहित्यिक भेद हैं उनमें जितने भी स्वर-पर, लोकपरलोकोपकारक भेद हैं वे सभी श्रीरामचरितमानस में बयावोग्य स्थान पर सुमणिवत् सुशोभित हैं । अतः आखर आदि उपयुक्त भेदों से कोई भी ऐसा भेद नहीं है जिसका विवेक पूर्वरूपेण श्रीगीस्वामीजी में न हो । तब वह कौन-सा 'एक विवेक' है जिसका अभाव मानसगर में है । जिसके लिये आप शपथ खा रहे हैं ? यह तो किताब तरह कहा ही नहीं जा सकता कि यहाँ आप का कार्य प्रदर्शन है क्योंकि कार्यण्य में शपथ नहीं खाई जाती, और यदि कार्यण्य प्रदर्शन होता तो—

कवित विवेक न एवो मोरे ।

कवित ज्ञान एवो नहिँ मोरे ॥

आदि पाठ श्रुते अधीत् "एक न कह कर "एवो, कहते सबका होना स्वीकार करते । जैसे—

यदपि कवितारग एवो नाहीं ।

में कहा है । वहाँ कार्यण्य प्रदर्शन है इसी से वहाँ शपथ नहीं खायी है । यही कारण है कि उम एक विवेक के जानने की जिज्ञासा स्वतः ही छद्मभूत हो जाती है । अन्वेषण से पता लगता है कि बहिरंग और अन्तरंग भेद से कवित विवेक के दो प्रकार होते हैं अर्थात् उपयुक्त अक्षर सुप्तस्वर व्यंजनादि-व्यंजित, शब्दार्थालंकारालङ्कृत, सात्त्विकादि

एवं करुणवीरशृंगारादि रसान्वित, तत्तद्रसानुरूप ब्रन्दाञ्छादित, सम्यक् भावानुमानित एवं सर्व प्रकारेण निदुष्ट कविता को वहिरंग विवेक समन्वित कवित मानने की शिष्टजनानुमोदित आर्यपरम्परा है। जिसका रहना अत्यन्त ही आवश्यक है। कविता के अन्तरंग विवेक के कुछ स्पष्ट भेद निम्नांकित हैं—

१—कवि में तदपेक्षित सम्पूर्ण गुण परिपूर्ण हों।

२—काव्य का प्रधान नायक वीरोदात्त हो।

३—काव्यकथित घटनायें सर्वथा सत्य हों।

४—काव्य सर्वथा इहलौकिक एवं पारलौकिक हितकर हो।

५—उपनायक के विषय में चाहे आशिक ही हो परन्तु प्रधान नायक के विषय में कवि की पूर्ण शक्तव्यता हो।

अब हमें देखना है कि श्रीमद्रामचरित महाकाव्य के विधाता अमरकवि श्रीमद्गोस्वामीजी में उपर्युक्त पक्षक में कौन सा “एक विवेक” नहीं है।

आचार्य क्षेमेन्द्र ने अपने “कविकण्ठाभरण” में कवि होने के लिये पाँच बातें अपेक्षित बतायी हैं।

तत्र कवेः कवित्वादिः शिक्षाप्राप्तगिरः कवेः।

चमत्कृतिश्च शिक्षाशौ गुण-दोषोद्गतस्त्वतः॥१॥

पञ्चाक्षरिचयप्राप्तिरित्येत पञ्चमन्धयः॥४॥

(कविकण्ठाभरण प्रथम सन्धि)

अर्थात्—

१—कवित्व शक्तिः।

२—शिक्षा

३—चमत्कारोत्पादन

नहि चमत्कार विहीनस्य कवे कवित्वं वा काव्यस्य कावत्वम् ॥

४—गुण-दोष-ज्ञान।

५—परिचय-चाकुरता।

कवित्व शक्ति जायता करने के दो उपाय हैं। १—दिव्य और २—पौरुषेय

१—दिव्य—“शम्भु प्रसाद सुगति हिय झलसी।”

२—पौरुषेय—“जस कछु बुधि विवेक छल मोरे।”

यदि के पौरुषेयत्व पर अन्य विद्वानों ने कहा है कि—

“नैवज्वाकरपश्येव पितरं न भ्रातरं तार्क्षि
मीमांसानिपुणं नपुमकमिति शाल्ता निरस्ताऽऽदरा।
दूरात्तद्वृत्तितेव गच्छति पुनश्चागच्छासवञ्चान्दशं
काव्यालंकरणमैव कवितावान्ता शृणोति स्वयम् ॥

‘न्यायो न चार्थो न च वाचकोऽस्ति,

कला न भा लौकिकपाटवं तत् ।

कान्याहमेतन्निखिलं न याया—

दहो कवेर्भूतिमो हि भारः ॥

“अलंकार रस नायिका छन्द लक्षण न्यंग ।

जो जाने प्रस्तार ध्वनि सो कवि गनिय सुदंग ॥

३—चपत्कार—

एकेन केनचिदनर्घमपिप्रमेण,

कार्ण्य चमत्कृतिप्रदेन विना सुवर्णम् ।

निर्दोषलेखमपि रोहति कस्य चित्ते,

लावण्यहीनमिव यौवनमंगनानाम् ॥

(कविकण्ठाभरण तृतीय सर्पि)

४—गुण-दोष-ज्ञान—

“कवित दोष गुण विविध अपारा”

(१) सगुण (२) निर्गुण (३) सदोष (४) निर्दोष (५) गुणदोषमिश्रित

गुण के तीन प्रकार (१) शब्द वैमल्य (२) अर्थ वैमल्य (३) रस वैमल्य

दोष के भी तीन प्रकार है। (१) शब्दकालुष्य (२) अर्थकालुष्य (३) रसकालुष्य

५—परिचय चारुता—छान्दोग्य ब्राह्मणक विद्याओं का ज्ञान

वे विद्यायें हैं—ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेदमाधर्विकं चतुर्थमितिहासपुराण पञ्चम वेदानां षष्ठं पित्र्यं राशिं
दैवनिधिं वाकोवाक्यमेकावनम् ।

वेदविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्वदेवजनविद्याम् ॥ (छान्दोग्य ७।२)

परिचयचारुता के सम्बन्ध में यह भी बात ज्ञात होनी चाहिये कि नारदकृत ‘संगीत मकरन्द’ में कहा गया है कि कवि की पौढ़श कलाओं से सम्पन्न हुए ही वास्तविक कवि हो सकता है अन्यथा नहीं। वे पौढ़श कलायें निम्नांकित हैं—

सुचिर्दक्षः शान्तः जनः विनतः सुन्दरतरः, कलावेदी विद्वानतिमुद्रपदः काव्यचक्षुरः ।

रसज्ञः देवज्ञः सारमहदयः सत्कृतप्रभवः शुभावसरश्छन्दो गुणगणधिविकी स च कविः ॥

इन उपर्युक्त कलाओं में से किसी भी कला की कमी गोस्वामीजी में नहीं थी, इसी श्लोक के आधार पर कुछ लोग ऐसी कल्पना करते हैं कि कश्चित्श्लोक की अन्तर्ध्वनिश्च विचारणीय प्रस्तुत चौपाई से भी निकलती है कि कवित के एक भी विवेक को मने मोरे नहीं अर्थात् किसी भी काव्याह को विवृत नहीं किया है—प्रत्युत सब को ज्यों का त्यों यथास्थान निरहित किया है। यद्यपि मैं शम्भुप्रसादित कवि हूँ—

शंभु प्रसाद शुभवि हिय तुलसी, रामचरित मानस कवि तुलसी ॥

परन्तु यह मात्र क्लिष्ट कल्पना ही है और यह कल्पना की कुछ रंगभास सब बरासी जब कि यह जिज्ञासित चौपाई ग्रन्थान्त में कही गई होती। ऐसी ऐसी और भी कल्पनायें टीकाओं में देखी जा सकती हैं जो सुनने में तो रमणीक मालूम पड़ेगी परन्तु—

ज्यों कदली तरु मध्य निहारत नहि निकमव वस्तु सार । (विनय प०)

२—दूसरा अन्तरंग विवेक है काव्य का नायक कैसे हो ? इसे बताते हुये साहित्यदर्पणकार कहते हैं कि—
 त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको यौवनोत्साही दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेषो वैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥ (सा० द० ३।३४)

अर्थ :—त्यागी-दानी । कृती-कृतार्थ कृतज्ञ । विद्वान् एवं प्रणयात्मा । कुलीनः—सत्कुलोद्भव । सुश्रीकः
 समृद्धिमान्, एवं सुष्ठुशोभासम्पन्न । रूपयौवनोत्साही जिसका सौन्दर्य, तावण्य और उत्साह सदा एकरस एवं उत्तरोत्तर
 स्फूर्तिमान होता रहे । दक्षः—प्रवीण अनुरक्त लोकः लोकरजक, सब सज्जनों को खानन्द देने वाला । तेजोवैदग्ध्यशीलवान्-
 प्रतापी और सदान्वारी व्यक्ति । नेता-महाकाव्य का नायक होना चाहिये । दूसरों ने भी ऐसा ही कहा है—

नेता विनीतो मधुरस्यागी दक्षः प्रियम्बदः । अनुरक्तञ्जोकः शुचिर्बर्गमीरुद्वंशः स्थिरो युवा ॥
 बुद्धयुत्साहस्मृतिप्रशोकलामानसमन्वितः । शूरोद्वद्वतस्तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ।
 महाकाव्य में प्रधान नायक और उपनायक के भेद से मुख्यतः दो भेद होते हैं । जिसमें मुख्य नायक
 धीरोदात्त और उपनायक धीरोद्धत होता है । इनके लक्षण इस तरह साहित्यदर्पण में बताये गये हैं । कि—

अधिकत्थनः क्षमावान्तिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयास्त्रिगूढमानः धीरोदात्तो दृढवतः कथितः ॥ (३-३६)

अर्थ :—अधिकत्थनः—अपने सुख से अपनी प्रशंसा करने वाला न हो । क्षमावान्-शक्ति रहते निर्दय के द्वारा
 अपने प्रति किये हुए अपराध को सहन कर लेने वाला । अतिगम्भीरः-अगाध स्वभाववाला । महासत्त्वः—अत्यन्त
 बलवान् । स्थेयान्—महान् संकट में भी कार्य से विचलित न होनेवाला । त्रिगूढमानः—अभिमान रहित । और
 दृढवतः—कार्य को अवृत्ता न छोड़ने वाला; व्यक्ति महाकाव्य का प्रधान । धीरोदात्तः कथितः—धीरोदात्त नायक कहा
 जाता है । (यथा रामयुधिष्ठिरादिः) ।

धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहंकारभूयिष्ठः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः । (३-३७)

अर्थ :—मायापरः—माया करने वाला कपटी । प्रचण्डः—उपस्वभाववाला, अहंकारभूयिष्ठः—अपने धन
 जन आदि पर अभिमानकरनेवाला । दर्पभूयिष्ठः—शारीरिक बलादिपर बहुत घमण्डकरनेवाला और आत्मश्लाघा-
 निरतः—अपने सुख से अपनी प्रशंसा करते रहने वाला व्यक्ति । धीरैः—विद्वानों के द्वारा धीरोद्धतः कथितः—धीरोद्धत
 महाकाव्य का उपनायक कहा गया है ।

रामचरितमानस महाकाव्य के प्रधान नायक धीरामजी के समान सर्व गुणार्णव नायक आज तक न कोई
 हुआ है और न आने होगा ही । वैसे ही उपनायक रावण भी अपने समस्त धीरोद्धत लक्ष्मणों से सर्वाङ्ग में परिपूर्ण था ।

३—मानस में वर्णित समस्त घटनायें भुविस्मृति एवं अन्य सद्ग्रन्थानुमोदित हैं अतएव सत्य हैं ।

४—वाज मानस से कितना महान लौकिक एवं पारलौकिक हित होता है यह सर्वजनमण्यता है किन्ती
 से छिपा नहीं है ।

५—मानस महाकाव्य के नायक भीमतीतारामजी परिपूर्णतम साक्षात् परब्रह्म हैं । इन्हीं लिये उनके विषय में
 स्पष्ट कहा गया है कि—

“आदि अन्त वेत जासु न ग्यावा ।”

“मन मयेत जिहि जान न यानी” ।

तर्कि न सकहि सकन अनुमानो ॥

शारद रोप महेश विधि आगम निगम पुरान ।
नेति नेति कहि जासु गुन बरहि निरन्तर गान ।

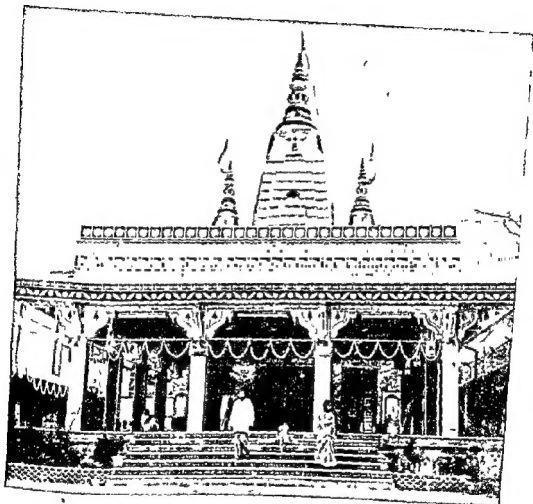
ब्रह्मा जी ने कहा है कि—

ननु देहभाजी न जायते भगवतो गतिरित्यवयम् । (भागवत ३ ६।१)

बद की ओपनिपदिक भ्रुति भी ऐमा हो कहती है कि—

“यतोवाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह” (तैत्ति० २-४-१)

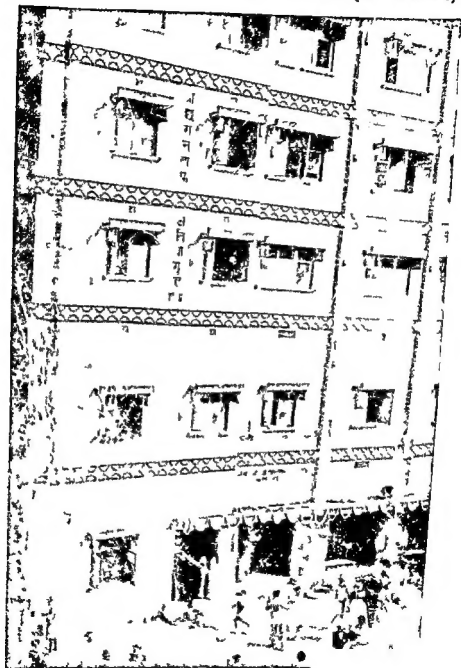
अतः मानस महाकाव्य के प्रधान नायक श्रीरावजी के विषय में जो वदशास्त्र, रोप, शिव, ब्रह्मा, आदि किमी को भी पूर्ण जानकारी नहीं है तो भना अन्य काई कैसे जान सकता है जिसका ज्ञान ज्ञा वेदशास्त्र अथवा ब्रह्माशिवदि देवा की दूरा पर ही अवलम्बित है १ अतः निश्चित हो रहा है कि यही एक विवेक है ज्ञा गोस्वामीजी में न 'ी है और किमी करि में हो ही नहीं सकता है । क्यों कि “मुह्यन्ति यत् सुरय [भाग० १ १।१] इमी ‘एव विवेक’ अर्थात् प्रधान नायक के विषय में पूर्ण जानकारी का न होना प्रातः स्वरणीय श्रीगोस्वामीजी ने स्वीकार किया है । तो भी शपथ खाकर ।

श्री लक्ष्मीनारायण मंदिर, सवानीपुर

શ્રી છગનબાપા અતિથિગૃહ

પૂ. ડોંગરે મહારાજના વરદ હસ્તે ઉદ્ધાટન (તા. ૧-૨-૭૬)

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મં.

૪૨, શરત બોઝ રોડ,